Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini
Zemaljski muzej u Bosni i Hercegovini

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

UREDNIK:

DR. ĆIRO TRUHELKA.

УРЕДНИК:

ДР. ЋИРО ТРУХЕЛКА.

XVIII.

1906.

Uredništvo:
Sarajevo, bos.-herc. zemaljski muzej.

Administracija:
Sarajevo, zemaljski ekonomat.

Godišnja cijena Glasnika s poštarinom 4 K.
Pojedine sveske stoje s poštarinom 1 K 60 h.

Dopisi i novčane pošiljke u stvari pretplate i oglasa neka se uprave na *Zemaljski ekonomat kao administraciju Glasnika zemaljskog muzeja.*

Уредништво:
Сарајево, бос.-херц. земаљски музеј.

Администрација:
Сарајево, земаљски економат.

Годишња цијена Гласника с поштарином 4 К.
Појединe свеске стоје с поштарином 1 К 60 х.

Дописи и новчане пошиљке у ствари претплате и огласа нека се управе на *Земаљски економат као администрацију Гласника земаљског музеја.*

SARAJEVO — САРАЈЕВО
ZEMALJSKA ŠTAMPARIJA — ЗЕМАЉСКА ШТАМПАРИЈА
1906.

SADRŽAJ. — САДРЖАЈ.

I. Arheologija i povjest. — I. Археологија и повјест.

II. Nauka o narodu. — II. Наука о народу.

III. Nauka o prirodi. — III. Наука о природи.

IV. Različito. — IV. Различито.

Imenik spisatelja. — Именик списатеља.

— -

Kosta Hörmann

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Kosta Hörmann.

„Pregaocu Bog pomaže!“

Osamnaest se godina navršilo, što je dojakošnji urednik Glasnika zemaljskog muzeja, gosp. odjelni predstojnik Kosta Hörmann završio prvi članak, odštampan u ovom listu ovom narodnom rečenicom, a ako se narodna poslovica ikada obistinila, obistinila se ova. Svaki list, svako godište Glasnika bijaše novim dokazom, kako on pod njegovom upravom u svakom vidu uspijeva i napreduje, kako se rek bi nevjerojatnom brzinom uspinje sa malog početka na sve viši stepen savršenstva, dok nije postao ono, što je danas: uvaženi znanstveni list, koji se dično vrsta megju najbolje listove svoje vrste.

Glasnik predstavlja danas čitavu biblioteku, punu gotovo neiscrpivog znanstvenog blaga i rada. Štogod zasjeca u proučavanje Herceg-Bosne i u unapregjivanje znanosti u ovim zemljama, našlo je u ovo osamnaest godina u Glasnika ne samo neprolazan arhiv nego i znanstveno obragjivanje, a malo je zemalja na svijetu, opsegom malenih kao Bosna i Hercegovina, koje se mogu pohvaliti tako uvaženim znanstvenim glasilom, kao što je bio pod upravom Koste Hörmanna naš Glasnik zemaljskog muzeja.

Prvotni program njegov bijaše dvojak: „znalački proučavati i opisati svaku struku, koja je zastupljena u zemaljskom muzeju“ i da „glasilo bude poučan list za našu napredniju čitalačku publiku“, a taj je program dosele Glasnik sjajno obistinio, što više, on ga je kud i kamo nadvisio!

On nije ostao list lokalne znanstvenosti, nego list općeg znanstvenog interesa, a svako, kogod se bavi kojom strukom znanostî, što ih je on njegovao, svako, koji se bavi spoznajom Bosne, njenih prirodnih, historičkih i etničkih prilika, mora da uvaži Glasnik, mora da u njemu traži

poduke, a naći će je na svakom listu u obilnoj mjeri. Pa i drugoj strani svog programa — da bude poukom „naprednijih čitalaca“ — zadovoljio je Glasnik u punoj mjeri, jer mnogi od onih „naprednijih čitalaca“ od prije osamnaest godina postali su danas uvaženim njegovim suradnicima, a sjeme, što ga je Glasnik u ono vrijeme posijao, urodiće u tom vidu — ako Bog da — u buduće još obilnijim rodom.

Osamnaest je godina prošlo, proteklo je vrijeme, u koje čovjek od djeteta stane na mladenačke noge, a u to je isto doba Glasnik dozrio do muževne zrelosti. U ljudskom životu obično biva, da roditelji u to doba puštaju svoju djecu u svijet, da on preuzme za njih skrb, a sudbina je htjela, da u to doba i začetnik Glasnikov — Kosta Hörmann — daljnju skrb oko tog svog čeda dade u druge ruke.....

Kosta se Hörmann rodio god. 1850. u Belovaru, u bivšoj vojnoj Krajini, a njemu je bilo namijenjeno, da se posveti upravnoj službi u toj „Krajini“. Ali što je namijenjeno, nije dosugjeno i tako je on, došav do toga, da služi, dospio u tren, kada se vojna uprava u Krajini dokidala. On bi imenovan godine 1870. poručnikom krajiške uprave a u aprilu 1872. kot. pristavom u belovarskoj županiji, te je sudjelovao kod dokinuća krajiške uprave, a kasnije je, god. 1875. imenovan perovogjom kod zemaljske vlade u Zagrebu.

U to je nadošla godina 1878. a Kostu je Hörmanna zapala časna zadaća, da prati kao civilni povjerenik baruna Filipovića na njegovoj vojni u Bosnu. S prvim odjelima c. i kr. vojske ušao je i Kosta Hörmann u Sarajevo, a od tog je časa posvetio sav svoj život, da služi zemlji, koju je odabrao novom domovinom, da služi narodu, kome ga je privlačila bratska krv.

Koliko mu je bio uspješan rad u službenom vidu, još je više uspio u toliko, što je malo koji od takozvanih „došljaka“ u naroda stekao tolikih simpatija kao on. Od kraja do na kraj Bosne pronijelo se njegovo ime, a „naš Kosta“, kako ga je narod prozvao, postao je u brzo jednom od najomiljenijih ličnosti u javnom životu Bosne.

Prešav u državnu službu bosansku, napredovao je kao malo koji od njegovih drugova. Krajem god. 1883. postao je vladinim povjerenikom za grad Sarajevo, malo za tim vladinim savjetnikom, a u to doba padaju i prvi zametci našeg zemaljskog muzeja. Uz nekolicinu istomišljenika pokrenuo je 1885. ideju, da se u Sarajevu osnuje muzej. Konstituiralo se muzejsko društvo, koje je imalo da tu ideju provede, a uspjeh bijaše od prve tako sjajan, da je zemaljska vlada uzela muzej pod svoju neposrednu njegu, a ravnateljem imenovan je god. 1887. Kosta Hörmann.

Kako je taj zavod od onda uspijevao ne treba nam isticati, ali jedno ne smijemo prešutjeti, da je naime muzej na daleko natkrilio i najsmje-

lije nade svojih pokretača od god. 1885.! Što se je onda zamišljalo lokalnim muzejem male jedne pokrajine, kojoj se prvi puta otvarao prag prosvjete, postalo je u brzo znanstvenim zavodom općeg znamenovanja, koji se može u stanovitim grupama mjeriti sa prvim zavodima monarhije, postalo je zavodom, kome je glas preletio daleko preko granica monarhije.

Još prije osnutka muzeja bavio se Kosta Hörmann sabiranjem i proučavanjem narodnih pjesama muslomanskih te ih je izdao u dva velika sveska, u kojim je potomstvu sačuvao bogati niz narodnog blaga. Koliko je on radio oko unapregjivanja Glasnika ne treba isticati: svako, koji ga prolista od I.—XVII. sveska, pratiće postepeno, kako se taj list diže na sve viši stepen, a kao ravnatelj zemaljskog muzeja znao je oko sebe okupiti vrijedne suradnike, sokoliti ih i savjetovati u njihovom radu, znao je sklonuti mjerodavne ličnosti, da muzeju svrate ne samo svoju pažnju nego i najtopliji interes, jednom riječi, on je znao naći onu osnovu, na kojoj je jedino bilo moguće sagraditi onu znanstvenu zgradu, koju nam predstavlja današnjim danom naš zavod.

Istom je brigom zastupao Kosta Hörmann, koji je megjutim imenovan dvorskim savjetnikom, interese zemaljskog muzeja na mnogim znanstvenim kongresima 1895. u Innsbrucku, 1899. u Kijevu, 1900. u Parizu i dr., a tome imade zavod, povjeren njegovoj skrbi, zahvaliti veliki dio simpatija, što ih je stekao u stranom učenom svijetu.

Teško je reći, kojoj od obilnih zasluga, što ih je stekao Kosta Hörmann oko unapregjivanja Bosne i Hercegovine, valja dati prvenstvo. Njegov rad na upravnom polju nagragjen je već danas time, što ga vidimo na jednom od najviših mjesta uprave u Bosni, a njegov rad oko muzeja nagradiće tek budućnost, jer za sve vijeke, dok se bude u Bosni cijenila i spominjala znanost, spominjaće se i njegovo ime, koje zemaljskim muzejem ostaje nerazrješivo združeno.

U jesen godine 1904. imenovan je Kosta Hörmann predstojnikom upravnog odjelenja zemaljske vlade. Velike zadaće, koje ga na tom polju čekaju, prinudiše ga, te je Glasnik predao u druge ruke, a mi preuzimljemo tu zadaću s tvrdim uvjerenjem, da će Kosta Hörmann u svom današnjem visokom položaju još toplijim srcem, još većim uspjehom zastupati interese zemaljskog muzeja i njegovog Glasnika!

Do nas će opet biti, da neumornim radom vodimo Glasnik stazom, na koju ga je uputio njegov začetnik, k napretku i usavršenju, a u tom radu biće nam geslom i opet narodna:

„Radišu Bog pomaže!“

Dr. Ćiro Truhelka.

Други прилог к познавању флоре ресина (алге) Босне и Херцеговине.

Приопћио

др. **Ђорђе Протић,**
професор велике гимназије у Сарајеву.

Ресине (алге), које су у овом набрајању наведене, скупљане су и проучаване из оних крајева западне Босне, које сам пропутовао о феријама год. 1900. у ту сврху, да испитам њихову флору. Пут, на коме сам уз остале биљке и ресине побирао, па мјестимице и свјеже проучавао, водио је од Бугојна уз поток Пориче у Купрес, откуда сам се пењао на Шуљагу, Велики Малован; из Купреса ишао сам преко Шуице у Ливно, одавде пак преко Камешнице у Вагањ, даље преко Пролога, Троглава, Црног луга, Грковаца, Шатор планине, Преодца и Хрбљине опет у Купрес.

Пут тај описао сам у XII. годишту овога часописа („Прилог к познавању флоре Босне и Херцеговине год. 1900., свезак 3. и 4. Алге из Шаторског језера нијесам могао овај пут испитати с тога, што су ми се баш те пробе несмотреношћу носиоца разбиле.

У аугусту мјесецу год. 1904. испитивао сам међу осталим поглавито алге околице Купреса.

*

I. CHLOROPHYCEAE.

Ред и фамилија: *Characeae.*

Chara foetida A. Br. Уз поток Пориче, између Бугојна и Купреса, уз поток Шуицу.
Chara fragilis Desv. У Мочвари код Шуице; у једној јами код Купреса.
Nitella syncarpa Thuill. У барицама и јамама код Купреса; у једној мочвари код Гламоча.
Nitella capitata Ag. У једној јами код Шуице.

Ред: *Confervoideae.*

Фамилија: *Coleochaetaceae.*

Coleochaete scutata Bréb. На подводним биљкама у једној бари код Купреса и у једној бари код Шуице.

Coleochaete soluta Pringsh. Као и пређашња врста, а осим тога још и у једној јами код Гламоча.

Фамилија: *Oedogoniaceae*.

Bulbochaete setigera Ag. Прирасла на алгама у једној мочвари код Шуице и у једној јами на подножју Шатор планине.
Bulbochaete pygmea (Pringsh.) Wittr. У једној јами уз пут у Гламоч.
Oedogonium Vaucherii A. Br. У једној бари код Купреса и у једној јами код Преодца.
Oedogonium Rothii Pringsh. У једној мочвари код Шуице и у једној бари код Гламоча.
Oedogonium undulatum (Bréb.) A. Br. Међу другим алгама у једној бари код Купреса и у једној мочвари код Шуице.
Oedogonium concatenatum (Hass.) Wittr. У једној јами код Купреса.
Oedogonium ciliatum (Huss.) Pringsh. Међу другим алгама у једној мочвари код Преодца.
Oedogonium tumidulum Kütz. Као и пређашња врста у једној јами код Гламоча.

Фамилија: *Cylindrocapsaceae*.

Cylindrocapsa involuta Reinsch. У једној јами код Купреса.

Фамилија: *Ulotrichaceae*.

Ulotrix zonata Kütz. У једној мочвари код Шуице; у потоку Стурби и Поричу; у једној јами код Преодца.
Ulothrix subtilis Kütz. У већини проба са разних мјеста цијелога пута.
Ulothrix tenuis Kütz. У потоку Пориче и у Шуици; у једном потоку код Гламоча.

Подфамилија: *Chaetophoreae*.

Chaetophora pisiformis Ag. Прирасла на камењу и подводним биљкама у потоку Пориче, у Шуици, Милацу и Стурби; у једном потоку на подножју Шатора; у једној јами код Гламоча и Преодца.
Chaetophora elegans Ag. Као и пређашња врста, али рјеђе.
Chaetophora tuberculosa Ag. У једној јами код Шуице и у једној јами код Гламоча.
Draparnaldia plumosa (Vauch.) Ag. Прирасла на воденим биљкама у једном врелу код Купреса и у једном врелу на Шатору; у једној јами код Преодца.
Draparnaldia glomerata (Vauch.) Ag. Као и пређашња врста, а осим тога још и у једном врелу код Гламоча.
Stigeoclonium tenue Ag. Прирасла на воденом биљу у једној јами код Купреса.
Chaetonema irregulare Now. У слузавим алгама *(Chaetophora)* у потоку Пориче.

Подфамилија: *Conferveae*.

Conferva bombycina Ag. У потоку Пориче, у Шуици, Милацу и у једном потоку код Преодца.
Conferva vulgaris Rabh. У једној јами код Гламоча.
Microspora floccosa (Ag.) Thur. Међу другим алгама у једној јами код Купреса и у једној јами код Гламоча.
Microspora amoena Kütz. Као и пређашња врста у једној споро отицајућој води код Купреса.
Trentepohlia aurea Mart. *Chroolepus aureum* Kütz. По влажним зидовима и по камењу у Купресу и околини, а и на другим мјестима није ријетка.
Trentepohlia umbrina (Wig.) Witt.; *Chroolepus umbrinum* Kütz. По старом дрвећу и на стаблима разнога дрвећа често на цијеломе путу.

Фамилија: *Cladophoraceae.*

Подфамилија: *Cladophoreae.*

Cladophora oligoclona Kütz. У потоку Пориче и у Шуици; у једној јами код Гламоча.
Cladophora crispata Kütz. У једној споро отицајућој води код Купреса; у једној јами код Гламоча и Преодца, а и на другим мјестима није ријетка.
Cladophora glomerata Kütz. У потоку Пориче; у једном потоку на Шатору и у Стурби.

Ред: **Siphoneae.**

Фамилија: *Vaucheriaceae.*

Vaucheria sessilis Vauch. У води и на влажној земљи често по цијеломе путу.
Vaucheria geminata DC. У једној јами код Купреса.

Фамилија: *Hydrogastraceae.*

Botrydium granulatum L. На поплављеној земљи око Купреса; уз поток Шуицу и Стурбу.

Ред: **Protococcoideae.**

Фамилија: *Volvocaceae.*

Pandorina morum Ehrb. У једној бари код Купреса и у једној бари код Шуице.
Gonium pectorale Müller. У једној јами код Купреса и у једној јами код Преодца.

Подфамилија: *Haematococceae.*

Haematococcus lacustris (Girod) Rostaf. *(Protococcus pluvialis* (Kütz.). У једној локви (води кишњици) на путу у Вагањ.

Фамилија: *Palmellaceae.*

Scenedesmus variabilis De W.
— var. *ecornis* Franzé; *S. obtusus* Meyer.
— var. *cornutus* Franzé; *S. candatus* Corda. У јамама код Купреса, Шуице, Гламоча и Преодца често.
Sorastrum spinulosum Näg. У једној јами код Преодца.
Coelastrum Naegelii Rabh. Као и пређашња врста, а осим тога још и у једној јами код Гламоча.
Pediastrum Boryanum Turp. Међу другим алгама у једној јами код Купреса и код Шуице.
Pediastrum pertusum Kütz. Као и пређашња врста, а осим тога још и у једној бари код Гламоча.
Pediastrum Ehrenbergii A. Br. Међу другим алгама у једној јами код Гламоча и код Преодца.

Подфамилија: *Pseudocoenobieae.*

Mischococcus confervicola Näg. Прирасла уз друге алге *(Conferva),* само у једној јами код Шуице.
Ophiocytium cochleare A. Br. Само у једној проби из једне јаме код Гламоча.
Raphidium polymorphum Fres. У мочварама код Купреса и Шуице; у једној јами код Гламоча и код Преодца.
Characium Sieboldi A. Br. Прирасла на другим алгама у једној мочвари код Шуице.
Schizochlamys gelatinosa A. Br. У једној мочвари код Шуице и у мочвари на подножју Шатора.

Tetraspora gelatinosa Kütz. У једној бари код Купреса; у једној јами код Гламоча и код Преодца.

Подфамилија: *Dictyosphaerieae.*

Dyctiosphaerium Ehrenbergianum Näg. Међу другим алгама у мочварама код Купреса и Шунце; у једној јами код Гламоча.
Nephrocytium Agardhianum Näg. Међу другим алгама у једној јами на подножју Шатора.

Подфамилија: *Palmelleae.*

Gloeocystis rupestris (Lyngb.) Rbh. По влажном камењу уз поток Поприче.
Botryococcus Braunii Kütz. Међу другим алгама у једној мочвари код Шунце.
Protococcus viridis Ag. По стаблима, влажном камењу, а и на земљи обична.

Фамилија: *Pleurococceae.*

Pleurococcus vulgaris Menegh. Као и пређашња врста, свуда обична.
Stichococcus bacillaris Näg. При основи стабала, по влажном камењу и по земљи обична.
Schizogonium murale Kütz. На влажној земљи код Купреса.

Ред: *Conjugatae.*

Фамилија: *Zygnemaceae.*

Подфамилија: *Mesocarpeae.*

Mesocarpus parvulus (Hass.) DBy. Међу другим нитастим алгама у једној јами код Гламоча и у једној мочвари код Шунце.
Mesocarpus pleurocarpus DBy; *Mougeotia genuflexa* Kütz. Као и пређашња врста, а осим тога још и у једној бари код Преодца.
Staurospermum quadratum (Hass.) DBy. У једној јами код Купреса и у једној јами код Гламоча.

Подфамилија: *Zygnemeae.*

Zygnema stellinum (Vauch.) Kütz. Међу другим алгама у јамама и мочварама на више мјеста цијелога пута.
Zygnema cruciatum (Vauch.) Ag. У барама код Купреса, Шунце и Гламоча; у једној јами на подножју Шатора.
Spirogyra tenuissima (Hass.) Kütz. Међу другим алгама у једној бари код Купреса и у једној мочвари код Шунце.
Spirogyra longata (Vauch.) Kütz. На више мјеста по цијеломе путу.
Spirogyra communis (Hass.) Kütz. У мочвари код Шунце; у једној јами на подножју Преодца.
Spirogyra insignis (Hass.) Kütz. Као и пређашња врста, а осим тога још и у једној јами код Рора.
Spirogyra quinina Kütz. На више мјеста по цијеломе путу.
Spirogyra Weberi Kütz. У једној бари код Купреса и у једној мочвари код Шунце.
Spirogyra decimina Kütz. У потоку Поприче и у Милацу; у једној јами на подножју Шатора.
Spirogyra nitida (Dillw.) Link. У потоцима и јамама веома често по цијеломе путу.
Sirogonium sticticum Kütz. Међу другим алгама у једној бари код Купреса и у једној јами код Гламоча.

Фамилија: *Desmidiaceae.*

Подфамилија: *Eudesmidieae.*

Desmidium Swartzii. У једној јами код Купреса и у једној јами на подножју Шатора, а осим тога и на другим мјестима пута није ријетка.

Hyalotheca dissiliens (Smith) Ralfs. У једној бари код Шуице; у једној јами код Гламоча и у једној јами код Рора.
Sphaerozosma vertebratum Ralfs. Међу другим алгама у једној бари код Купреса; у једној јами уз пут у Вагањ.
Sphaerozosma excavatum Ralfs. У једној јами код Гламоча.
Gymnozyga Brebissonii Nordst. У једној малој мочвари на подножју Шатора.
Gonatozygon asperum Rabh. Као и пређашња врста.
Gonatozygon Ralfsii DBy. У једној јами код Гламоча.

Подфамилија: *Didymoïdeae.*

Spirotaenia condensata Breb. Међу другим алгама у једној бари код Купреса и у једној јами код Гламоча.
Mesotaenium Braunii DBy. Међу маховином на влажној земљи и камењу код Купреса; на Шатору.
Mesotaenium Endlicherianum Näg. У једној јами код Шуице и у једној јами на Хрбљини.
Closterium lunula Ehrb. У једној јами код Шуице у великој множини; у једној јами код Купреса, Гламоча и у једној јами на Хрбљини.
Closterium striolatum Ehrb. У барама и јамама код Купреса и Шуице; у једној јами код Гламоча.
Closterium acerosum Ehrb. Као и пређашња врста доста често.
Closterium Leibleinii Kütz. У пробама из околине Купреса често; а осим тога у једној јами код Вагња и у једној јами на подножју Шатора.
Closterium juncidum Ralfs. У Шуици у једној јами на подножју Шатора и у једној јами код Гламоча.
Closterium Ehrenbergii Menegh. У једној јами на Хрбљини.
Closterium moniliferum Ehrb. У једној бари код Купреса; у мочвари код Шуице; а осим тога и на другим мјестима пута доста често.
Closterium parvulum Näg. У једној јами код Гламоча и код Преодца; у једној јами код Бугојна.
Closterium Jenneri Ralfs. У једној јами код Купреса, а осим тога још и у једној бари Шуице.
Closterium rostratum Ehrb. У једној јами код Гламоча и у једној јами уз пут у Вагањ.
Closterium costatum Corda. У једној бари код Шуице.
Penium digitus (Ehr.) Bréb. У једној мочвари код Купреса и у једној јами на Хрбљини.
Penium interruptum Bréb. У једној мочвари код Шуице и у једној јами код Гламоча.
Penium Brebissonii (Menegh.) Ralfs. У јамама и барама код Купреса, Шуице и Гламоча; а осим тога и на Шатору и Хрбљини.
Penium closterioides Ralfs. У једној јами код Гламоча.
Tetmemorus granulatus (Bréb.) Ralfs. Међу другим алгама у једној бари код Купреса.
Tetmemorus Brebissonii Ralfs. У једној јами на Шатору.
Docidium baculum Bréb. У једној мочвари код Шуице и у једној бари код Гламоча.
Docidium nodulosum Bréb. Као и пређашња врста, међу другим алгама, а осим тога још и у једној јами на Хрбљини.
Xanthidium armatum Bréb. У једној мочвари код Купреса и у једној бари код Шуице.
Xanthidium fasciculatum Ehrb. Као и пређашња врста, међу другим алгама, а осим тога још и у једној јами на подножју Шатора.
Xanthidium cristatum Bréb. У једној мочвари код Шуице, веома ријетко.
Cosmarium quadratum Ralfs. У једној бари код Купреса и у једној јами уз пут у Вагањ.
Cosmarium granatum Bréb. Као и пређашња врста, а осим тога још и у једној мочвари код Шуице.
Cosmarium Botrytis Menegh. Међу другим алгама у пробама из околине Купреса, Шуице и Гламоча, а и на другим мјестима цијелога пута често.

Cosmarium margaritiferum Menegh. Као и пређашња врста, али не тако често.
Cosmarium pyramidatum Bréb. У једној бари код Шуице.
Cosmarium bioculatum Bréb. У једној јами код Купреса, а осим тога још и у јамама код Гламоча и на Хрбљини.
Cosmarium Meneghinii Bréb. Међу другим алгама у једној мочвари код Шуице и у једној јами уз пут у Вагањ.
Cosmarium crenatum Ralfs. У једној бари код Гламоча; у једној мочвари код Купреса; у Стурби.
Cosmarium phaseolus Bréb. У једној јами на Шатору.
Arthrodesmus convergens Ehr. Међу другим алгама у једној бари код Купреса, а осим тога и у једној јами код Преодца.
Arthrodesmus octocornis Ehrb. У једној јами код Гламоча.
Arthrodesmus incus Hass. Као и пређашња врста, ријетко.
Euastrum elegans (Bréb.) Kütz. У јамама и барама код Купреса, Шуице и Гламоча, а осим тога још и у једној јами уз пут у Вагањ и у једној јами на Хрбљини.
Euastrum binale Ralfs. Као и пређашња врста, доста често.
Euastrum didelta Ralfs. Међу другим алгама у једној јами код Купреса; у једној мочвари код Шуице и у једној јами код Преодца.
Euastrum ansatum (Ehr.) Ralfs. У једној јами код Гламоча и у једној мочвари код Шуице.
Euastrum pectinatum Bréb. Међу другим алгама у једној јами на подножју Шатора, ријетко.
Micrasterias truncata (Corda) Bréb. У једној мочвари код Шуице и у једној бари код Гламоча.
Micrasterias papillifera Bréb. Веома ријетко у једној јами на Хрбљини.
Micrasterias rotata Ralfs. У једној јами код Гламоча и у једној мочвари код Купреса.
Staurastrum dejectum Bréb. Међу другим алгама у једној јами код Шуице; у једној јами код Преодца и у једној бари уз пут у Вагањ.
Staurastrum hirsutum Ehrb. У јамама код Купреса и Гламоча; у једној бари код Шуице; у једној јами на подножју Шатора.
Staurastrum muticum Bréb. Као и пређашња врста, а осим тога још и у једној бари код Шуице.
Staurastrum punctulatum Bréb. Са пређашњом врстом заједно, а и на другим мјестима доста често.
Staurastrum dilatatum Ehrb. У једној јами код Купреса; у једној мочвари код Шуице.
Staurastrum polymorphum Bréb. Међу другим алгама у једној мочвари код Купреса, а осим тога још и у једној јами на подножју Шатора.
Staurastrum aculeatum Menegh. У једној јами на подножју Шатора, а осим тога и у једној мочвари код Гламоча.
Staurastrum vestitum Ralfs. У једној мочвари код Шуице, ријетко.
Staurastrum furcigerum Bréb. У једној јами на подножју Шатора, ријетко.
Staurastrum spinosum Ralfs. Међу другим алгама у једној јами код Купреса и у једној јами уз пут у Вагањ.
Staurastrum teliferum Ralfs. Само у једној проби из једне јаме код Гламоча.

Фамилија: *Bacillariaceae (Diatomaceae).*

Подфамилија: *Raphideae.*

Amphora ovalis Kütz. У потоку Пориче, у Шуици и Милацу; у једној јами код Гламоча.
Cymbella Ehrenbergii Kütz. У једној јами код Купреса, у једној бари код Шуице и код Гламоча, а и на другим мјестима цијелог пута доста често.
Cymbella cuspidata Kütz.

— var. *naviculaeformis* Auersw. У једној мочвари код Шуице; у једној јами уз пут у Вагањ и у једној јами на Хрбљини.

Cymbella gastroides Kütz. У пробама околине Купреса, Шуице и Гламоча доста често, а и на другим мјестима није ријетка.

Cymbella cistula Hempr. Као и пређашња врста, а осим тога још и у потоку Поричe и у Стурби.

Cymbella maculata Kütz. У једној мочвари код Шуице, у потоку Милацу и у Поричу; у једној јами код Преодца.

Encyonema prostratum Ralfs. Доста често, како у стајаћим водама тако и у текућим водама цијелога пута.

Encyonema caespitosum Kütz. Као и пређашња врста, али не тако често.

Encyonema ventricosum. У пробама из околине Купреса и Гламоча, није ријетка.

Stauroneis Phoenicenteron Ehrb. У околини Купреса често, а није ријетка ни на другим мјестима цијелога пута.

Stauroneis acuta W. Sm. Као и пређашња врста, али не тако често.

Stauroneis anceps Ehrb. У јамама код Купреса и Гламоча, у једној јами уз пут у Вагањ и у једној јами код Преодца.

Navicula major Kütz. У пробама из околине Купреса и Гламоча често, а осим тога још и у потоку на Шатору и у једној јами на Хрбљини.

Navicula viridis Kütz. Као и пређашња врста, веома често.

Navicula borealis Ehrb. По влажним стијенама, међу маховином на Великом Стожеру и на Шатору; на Камешници ријетко.

Navicula nobilis Ehrb. У једној мочвари код Шуице; у једној бари уз пут у Вагањ и у једној јами код Гламоча.

Navicula Brebissonii Kütz. У једној јами код Купреса; у Шуици, у једној јами код Преодца.

Navicula stauroptera Grun. У потоку Милацу и Стурби; у једној јами код Гламоча и у једном поточићу на подножју Шатора.

Navicula gibba Ehrb. У једној бари код Купреса; у једној јами код Гламоча и у једној бари уз пут у Вагањ.

Navicula appendiculata Kütz. У једној мочвари код Шуице.

Navicula mesolepta Ehrb. У потоку Шуици и Милацу; у једној јами код Гламоча и у једној мочвари код Преодца; није ријетка.

Navicula oblonga Kütz. У једној мочвари код Купреса; у једној јами код Гламоча и у једној јами на Хрбљини, доста често.

Navicula gracilis Kütz. У потоку Поричe; у потоку Шуици и Милацу, а осим тога још у једном потоку на Шатору.

Navicula radians Kütz. У потоку Поричe, у једној мочвари код Купреса и код Шуице; у једној јами код Гламоча доста често, а и на другим мјестима уз пут није ријетка.

— var. *acuta* W. Sm. Са пређашњом врстом у једној мочвари код Шуице.

Navicula viridula Kütz. У потоку Поричe и у Стурби, а осим тога још и у једној бари уз пут у Вагањ.

Navicula cryptocephala Kütz. У потоцима Поричe, Шуице, Милацу и Стурби, а осим тога још и у потоку на Шатору доста често.

Navicula rhynchocephala Kütz. У барама и јамама код Купреса и Гламоча; у једној јами уз пут у Вагањ.

Navicula lanceolata Kütz. У једној јами на Хрбљини и у једној јами код Гламоча.

Navicula dicephala W. Sm. У једној јами код Гламоча и у једној јами код Преодца.

Navicula elliptica Kütz. У потоку Стурби и Шуици, а осим тога још и у потоку на Шатору.

Navicula cuspidata Kütz. У барама и јамама код Купреса и Шуице; у једној јами код Гламоча и код Рора, а осим тога и у потоку Стурби и Поричу.

Navicula ambigua Ehrb. Као и пређашња врста често, особито у водама нетекућицама.

Navicula amphisbaena Borg. У потоку Шуици и у једној јами уз пут у Вагањ, ријетко.

Navicula limosa Kütz.

— var. *gibberula* Kütz. У једној мочвари код Купреса и код Шуице, а осим тога и у потоку Стурби.

Navicula inflata Kütz. У потоку Пориче, у Шуици и Милацу, а осим тога још и у јамама код Купреса, Шуице и Гламоча.

Navicula affinis Ehrb.

— var. *amphirhynchus* Grun. (*N. amphirhynchus* Ehrb.) У јамама и барама код Купреса, Гламоча и Преодца, а осим тога и у једној јами на Хрбљини.

Navicula firma Kütz. У једној јами на Шатору.

Navicula Bacillum Ehrb. У једној јами код Шуице; у једној јами код Гламоча, а осим тога још и у једној бари уз пут у Вагањ.

Navicula atomus Näg. У једној проби из околине Купреса.

Amphipleura pellucida Kütz. Само у једној проби из једне јаме код Гламоча.

Pleurosigma attenuatum Kütz. У потоку Пориче, а и на другим мјестима око Купреса и Гламоча.

Pleurosigma acuminatum Kütz. У једној јами код Купреса; у једној јами код Гламоча и код Преодца, а осим тога и у једној бари код Вагња.

Gomphonema constrictum Ehrb. У јамама и споро отицајућим водама код Купреса и Шуице, у јамама код Гламоча и код Преодца, а осим тога још и у једној јами на Хрбљини доста често.

— var. *capitatum* V. H. Са пређашњом врстом у околици Купреса и Гламоча.

Gomphonema acuminatum Ehrb. У барама и јамама код Купреса, Гламоча и Преодца; у једној бари уз пут у Вагањ, а осим тога и у једној јами на Шатору и на Хрбљини, често.

— var. *coronatum* V. H. У једној јами код Шуице и у једној јами код Гламоча.

Gomphonema augur Ehrb. У јамама код Купреса и Гламоча; у једној бари уз пут у Вагањ, а и на другим мјестима, није ријетка.

Gomphonema intricatum Kütz. У једној јами на подножју Шатора и у једној јами код Гламоча.

Gomphonema olivaceum Kütz. У потоку Пориче, Шуици и Стурби; у јамама и барама на више мјеста цијелога пута, доста често.

Achnanthes lanceolatum (Bréb.) Heib. (incl. *Achnanthes minutissima* Kütz.). У једној јами код Купреса и код Гламоча; у једној бари уз пут у Вагањ.

Achnanthes coarctatum (Bréb.) Grun. У једној јами код Гламоча.

Achnanthes exilis Kütz. Као и пређашња врста, а осим тога још и у околици Купреса и у једној јами на Хрбљини.

Cocconeis pediculus Ehrb. Међу другим алгама у потоку Пориче, Шуици, Милацу и Стурби; у јамама на више мјеста цијелога пута.

Cocconeis placentula Ehrb. Као и пређашња врста, али не тако често.

Подфамилија: *Pseudo-raphideae*.

Epithemia turgida (Ehrb.) Kütz. У околици Купреса, Шуице, Гламоча и Преодца често, а и на другим мјестима доста често.

Epithemia sorex Kütz. У потоку Пориче, Шуици, Милацу и Стурби, у јамама и барама цијелога пута такођер често.

Epithemia gibba (Ehrb.) Kütz. У околици Купреса и Гламоча често, а није ријетка ни на другим мјестима.

— var. *ventricosa* Grun. Као и пређашња врста, али не тако често.

Epithemia Zebra (Ehrb.) Kütz. У јамама код Купреса и Шуице, у једној јами уз пут у Вагањ, у једној мочвари код Гламоча.

Epithemia argus (Ehrb.) Kütz. У једној јами код Гламоча.

Eunotia Arcus Ehrb. У једној јами на подножју Шатора и у једној јами на Хрбљини.

Eunotia gracilis (Ehrb.) Rbh. У једном потоку на Шатору.

Eunotia pectinalis (Kütz.) Rbh. У јамама код Купреса и Шуице, у једној јами код Гламоча и у једној бари уз пут у Вагањ, а осим тога још у једној јами код Преодца.
Eunotia tetraodon Ehrb. У једној јами на Шатору.
Ceratoneis arcus Kütz. Само у једној проби из једне баре код Купреса.
Synedra capitata Ehrb. У јамама око Купреса и Шуице. У једној бари уз пут у Вагањ.
Synedra Ulna (Nitzsch) Ehrb. У потоцима и јамама око Купреса, Шуице и Гламоча доста често, а и на другим мјестима није ријетка.
Synedra oxyrhynchus Kütz. Као и пређашња врста, али рјеђе од ње.
Synedra radians Kütz. У околици Купреса; у Шуици и у једној јами код Гламоча.
Synedra Acus (Kütz.) Grun. У потоку Пориче и у Стурби; у једном поточићу на Шатору.
Fragilaria virescens Ralfs. У потоцима, јамама и мочварама око Купреса, Шуице, Гламоча и Преодца доста често, нарочито око Купреса.
Fragilaria capucina Desm. Као и пређашња врста, али ипак рјеђе од ње.
Fragilaria construens (Ehr.) Grun. У пробама из околице Купреса и Гламоча доста често, а и на другим мјестима није ријетка.
Diatoma vulgare Bory. У потоцима цијелога пута веома често, мјестимице у великом мноштву.
Diatoma hiemale (Lyngb.) Heib. У потоцима и јамама око Купреса, Шуице и Гламоча, а осим тога и у потоку на подножју Шатора и у једној јами на Хрбљини.
Diatoma tenue Grun. У потоцима Пориче и Шуице и у једном потоку на Шатору.
Diatoma anceps (Ehrb.) Grun. У једној јами код Шуице.
Meridion circulare Ag. У јамама и потоцима у околици Купреса, Гламоча и Преодца.
Tabellaria fenestrata (Lyngb.) Kütz. У јамама и мочварама око Купреса, Шуице и Гламоча, а осим тога још и у једној бари уз пут у Вагањ.
Tabellaria flocculosa Kütz. Доста често, као и пређашња врста, а осим тога још и у једном потоку на Шатору.
Cymatopleura Solea (Bréb.) W. Sm. У околици Купреса, Шуице и Гламоча доста често, а осим тога и на другим мјестима цијелога пута, није ријетка.
Cymatopleura elliptica (Bréb.) W. Sm. Као и пређашња врста, али рјеђе од ње.
Hantzschia amphioxys (Ehrb.) Grun. У мочварама код Купреса и код Гламоча доста често, а осим тога и међу маховином на Шатору.
Nitzschia linearis (Ag.) W. Sm. У околици Купреса доста често, а осим тога још и око Шуице и Гламоча на више мјеста.
Nitzschia palea (Kütz.) W. Sm. У стајаћим водама цијелога пута, доста често.
Nitzschia communis Rabh. Као и пређашња врста, мјестимице у мноштву.
Nitzschia sigmoidea (Ehrb.) W. Sm. Са пређашњим врстама заједно, нарочито око Купреса.
Nitzschia vermicularis (Kütz.) Grun. У једној јами код Гламоча; у једној бари уз пут у Вагањ, ријетко.
Suriraya biseriata Bréb. У једном врелу на Шатору; у потоку Пориче и у потоку Милацу; у једној мочвари код Преодца.
Suriraya ovata Kütz. У околици Купреса и Гламоча доста често, а није ријетка ни на другим мјестима цијелога пута.
Suriraya pinnata W. Sm. Као и пређашња врста, али није тако честа.
Suriraya spiralis Kütz. У једној јами на Шатору.

Подфамилија: *Crypto-Raphideae.*

Melosira varians Ag. У водама нетекућицама и у потоцима око Купреса, Шуице, Гламоча и Преодца често; у једној јами на Хрбљини.
Cyclotella operculata Kütz. У једној бари код Купреса и у једној јами код Гламоча, а осим тога још и у једној бари уз пут у Вагањ.

Cyclotella Kützingiana Thw. Као и пређашња врста, али ријетко.
Melosira distans Kütz. У једној мочвари код Шунце и у једној јами код Преодца, осим тога још и у једној бари уз пут у Вагањ.

II. RHODOPHYCEAE.

Фамилија: *Lemanaceae.*

Lemanea fluviatilis Ag. Прирасла на камењу у једном потоку на Шатору.

Фамилија: *Batrachospermeae.*

Batrachospermum moniliforme (Roth.) Sirdt. У потоку Поириче; у једном поточићу на Шатору, у потоку Милацу; у једној јами код Гламоча.
Chantransia chalybea Fries. У потоку Поириче и у једном потоку на Шатору.
Hildebrandtia rivularis Ag. Само у једном потоку на Шатору.

III. CYANOPHYCEAE.

Фамилија: *Chroococcaceae.*

Chroococcus turgidus Näg. У једној мочвари код Купреса; у једној бари код Гламоча.
Chroococcus minor Näg. У потоку Стурби и у Шуици, а осим тога и у једном потоку на Шатору.
Coleosphaerium Kützingianum Näg. У једној јами код Купреса; у једној јами код Шунце и код Гламоча, а осим тога још и у једној јами на Хрбљини.
Gomphosphaeria aponina Kütz. У једној јами код Шуице и у једној јами код Гламоча.
Merismopedia glauca Näg. У једној јами код Купреса, у једној јами уз пут у Вагањ и у једној јами код Шуице.
Aphanothece stagnina Rabh. У једној мочвари код Шунце и у једној јами уз пут у Вагањ.

Фамилија: *Hormogoneae.*

Подфамилија: *Heterocysteae.*

Calothrix fusca Born. et Flah. У стељи од *Batrachospermum* у једном поточићу на Шатору и у једном потоку код Гламоча; у стељи од *Nostoc* у једном поточићу код Купреса.
Rivularia minutula Born et Flah. На воденим биљкама и на камењу у потоку Поириче и у Шуици, а осим тога и у једној јами уз пут у Вагањ.
Gloeotrichia natans Rbh. На воденим биљкама у једној бари код Купреса и у једној бари уз пут у Вагањ.
Gloeotrichia pisum Thur. Као и пређашња врста, а осим тога још и у једној јами код Преодца и у једној јами код Гламоча.
Hapalosiphon pumilus Kirchn. На воденим биљкама у једној јами код Купреса и у једној јами уз пут у Вагањ.
Stigonema ocellatum Thur. На овлажној земљи међу маховином код Купреса и на Шатору.
Scytonema myochrum Ag. Као и пређашња врста, а осим тога још и на влажној земљи код Гламоча.
Scytonema gracile Kütz. На влажној земљи око Купреса.
Tolypothrix lanata Wartm. На подводним биљкама у једној јами код Шуице и у једној јами код Преодца.

Tolypothrix tenuis Kütz. Као и пређашња врста, а осим тога још у једној јами код Гламоча.

Nostoc Linckia Bornet. У једној бари уз пут у Вагањ.

Nostoc commune Vauch. На влажној земљи и међу маховином раширена по цијелом путу.

Nostoc carneum Ag. У једној бари код Купреса; у једној јами код Шуице, а осим тога још и у једној јами код Рора.

Nostoc sphaericum Vauch. По влажним стијенама међу маховином на Шатору и на Стожеру; а осим тога још и у једној јами код Преодца.

Nostoc verrucosum Vauch. У потоку Пориче и у једном потоку на Шатору доста често; а осим тога и у Стурби.

Nostoc caeruleum Lyrgb. У једној бари код Шуице.

Anabaena flos aquae Bréb. У једној бари код Купреса.

Aphanizomen flos aquae Allm. У једној бари уз пут у Вагањ и у једној бари код Шуице.

Cylindrospermum stagnale Born. et Flah. Као и пређашња врста, а осим тога још и у једној јами код Гламоча.

Cylindrospermum majus Kütz. У једној бари код Купреса, а осим тога и на влажној земљи уз пут између Бугојна и Купреса.

Подфамилија: *Hormocysteae.*

Lyngbia vulgaris Kirchn. По влажним мјестима и по камењу око Купреса и по зидовима у Купресу.

Lyngbia membranacea Thur. У потоку Пориче и у Милацу, а осим тога још и у једном потоку на Шатору.

Oscillaria limosa Ag. У једној мочвари код Купреса.

Oscillaria ternuis Ag. Као и пређашња врста, а осим тога још и у једној бари код Шуице и у једној бари уз пут у Вагањ.

Oscillaria Frölichii Kütz. У јамама и барама код Купреса, Шуице и Гламоча; у једној јами на Хрбљини.

Oscillaria princeps Vauch. У једној јами код Купреса и у једној јами код Гламоча.

Oscillaria antliaria. У јамама и по зидовима у Купресу; у једној јами код Гламоча и у једној бари уз пут у Вагањ.

Oscillaria nigra Vauch. У једној бари код Шуице.

Oscillaria coriacea Kütz. По влажном камењу уз поток Пориче.

Oscillaria inundata Kütz. На поплављеним мјестима код Купреса.

Spirulina Jenneri Kütz. У јамама код Купреса и код Шуице; и у једној бари уз пут у Вагањ.

Spirulina oscillarioides Turp. Као и пређашња врста.

Hrvatsko običajno pravo od godine 1551. i 1553.

Priopćio

dr. **Ljudevit pl. Thallóczy,**

c. i kr. odjelni predstojnik u Beču.

U pismohrani kneza Fanfogne u Trogiru naišli smo na doduše nepotpuni, ali i ovako vrlo skupocjeni spomenik o običajnom pravu, koji nas upućuje u baštinsko i poljsko pravo, bolje rekavši u pravne običaje, koji vladahu u kraju izmegju Knina i Nina, i to na osnovu suvremene usmene predaje.

Sudeći po datumu bijaše prvi dio tog spisa sastavljen na 12. februara 1551. u Novomgradu, mjestu na kraju morlačkog kanala. Drugi dio nosi datum od 20. marta 1553. Prepisao ih je iz službenih spisa jednog zadarskog providura Antuna Hlavagiera, neki sudski činovnik, pa kako to bijaše običaj u pismohranama starih talijanskih porodica, svezaše ih u jedan konvolut sa stvarima raznog sadržaja.

Pogledom na postanak nedvojbeno je, da je mletačka vlada u Zadru uvidjela potrebu, da se sakupe u okolini vladajući pravni običaji, jer su pogledom na parbeni postupak u gradovima valjala pravila općinska, dočim je privatno pravo na kopnu bilo takova smjesa raznih pravnih običaja, da se istakla potreba posebnog vodiča u tim prilikama. Ti zbornici bijahu sastavljeni isključivo hrvatskim jezikom, jer materinski jezik naroda u unutrašnjosti Dalmacije bijaše hrvatski, makar je talijanski jezik isključivo „gospodovao". Osim mornara i onoga naroda, koji je dolazio u doticaj sa varošanima, niko nije znao govoriti drugim jezikom. Ko je sakupio dolje priopćenu zbirku, ne znam, kao ni to, kako je formulirao pitanja. Samo iz tečaja radnje vidimo, da je imao pred očima stanovito grupisanje. — Mi označujemo rimskim brojevima one stvari, koje zajedno spadaju.

U I. odsjeku je riječ o porodičnom pravu, u II. o odnošaju izmegju gospodara (patronus) i kmeta (colonus), u III. o pravu na pašnjake, u IV. o lovačkom pravu, u V. o pravilima poljske policije, u VI. o obragjivanju vinograda, u VII. o prodaji posjeda, u VIII. o megjašnom pravu, u IX. o zajedničkom postupku (cooperatio), u X. o nalazima, u XI. o naknadi štete.

Radnja nije doduše na način mletačkih naredaba i zakona kodifikovana; o pojedinim predmetima i srodnim stvarima višekrat je govor na raznim mjestima (ovakova raštrkana mjesta označismo u tečaju sadržaja sa „Ad"), nu čini se, da je sabirač po mogućnosti sve zabilježio, što je bilo od važnosti po život naroda, koji živi u zadrugama.

Po izvornim hrvatskim bilješkama načinio je Joannes de Morea talijanski prijevod, i to u tada običajnom dalmatinsko-mletačkom narječju.

Da bi unaprijed istakli manjkavost ovog našeg priopćenja, dodajemo, da se je samo talijanski tekst očuvao. Moramo se u ovom slučaju s njime zadovoljiti kao sa izvornim

tekstom. Prijevod čini se, da je prilično vijeran, jer je prevodilac nastojao, da prikaže tečaj misli hrvatskog originala i u talijanskom prijevodu. Ali talijanski prijevod sačuvao se u toli lošem prepisu kasnijih vijekova, da se tekst mjestimice samo približno mogao rekonstruirati. Osim toga, nijesmo radi nadošlih okolnosti ni u stanju priopćiti ni originalni talijanski tekst I. odsjeka, nego njegov prijevod, a II. odsjek priopćujemo u talijanskom tekstu uz prijevod.

Obzirom na naš prijevod moramo istaknuti, da se taj strogo prilagogjuje talijanskom tekstu, izbjegavajuć svako slobodno prevagjanje. Po mogućnosti tačno naznačili smo dvojbena mjesta, te i ona, gdje nijesmo tekst poptuno razumjeli. Ove mane mogu talijanskom jeziku vješti nadopuniti [1]).

Naša svrha kod publikacije ovog spomenika bijaše ta, da se kod nas prvi puta za nj sazna, te da pokažemo, koliku važnost imade mjesno običajno pravo uz zemaljsko pravo. Ne samo da ovi odlomci imadu privatno-pravnu i općenito pravnu važnost, šta više, mi na ovu okolnost ovom prilikom nijesmo ni polagali osobitu važnost, nego prije na to, da nas ona vodi jednoj grani magjarskog dijela sicijalno-historijske znanosti: k poznavanju nutarnjih odnošaja hrvatskoga naroda.

Sa ovog gledišta shvatili smo ovaj kratki komentar, koji iznosimo pred publikaciju samog teksta.

1.

Ocjenjujući običajno pravo, valja nam u prvome redu imati na očima kraj, u kojem je ono vrijedilo. Kako u uvodu čitamo, vrijedilo je ono u Hrvatskoj κατ' ἐξοχήν od Knina do Nina, gdje je jedna od županija bila kninska. Ime te županije bijaše starinom ἡ Τνήνα [2]), a glavno mjesto grad (urbs) Knin, Tnin, Tinin: „τὸ Τενήν“ [3]).

U toj se župi u VII. vijeku naseliše Hrvati a to nam ime predstavlja skupno ime slovjenskog plemena, naroda, komu pripadaše vodstvo. Tu su stolovali veliki župani, kasnije i kraljevi [4]) a tu je i bilo središte hrvatske katoličke crkve [5]).

Kninska oblast od prilike odgovara onom dijelu Dalmacije, koji se prije rimskog osvojenja zvao Liburnijom i gdje obitavaše sa svoje jakosti glasovito ilirsko pleme Liburna. Okretni brodari u primorskim krajevima bijahu smjeli gusari, narod u nutarnjosti zemlje živući sprovagjao je pastirski život i stanovaše u pećinama. Njihovo se bogatstvo sastojalo od stada, koja moradoše braniti od vukova i megjeda. Odijevali su se u kože od zvjeradi, sakupljali su divlji med te stajahu po naravi svog zanimanja u neprestanoj megjusobnoj borbi radi pašnjaka [6]). Njihovo zemljište, onaj grmljem zarašćen, dobrano u krš pretvoren brdoviti kraj, dao je ondje naseljenom narodu obilježje. U neprestanoj borbi, koju je vodio sa prirodom te megjusobno, vrijedilo je jedino običajno pravo, koje predstavljaše u animalnom životu izrazit elemenat ondje naseljenog dijela ljudskog pokolenja.

---

[1]) Zahvalu smo dužni gosp. Zacharu, dvorskom savjetniku kod vrhovnog sudišta u Beču, koji nam je kao Zadranin mnogo važnih putokaza podao.

[2]) Const. Porph.: De adm. imp. Bonn, pogl. 30. Geografska odregjenja ovoga mnogo prijepornog vrela ponajviše su ispravci: Knin za stalno. Obzirom na bilješke vrijedi Rački: Mon. Slav. Mer., VII., str. 400.—413.

[3]) Na ozn. mj. pogl. 31.

[4]) 1078. Izdanje Szecsenija Svinimir; 1087., okt., 8. izd. Szecsenija Svinimir. Mon. Slav. Mer., str. 118., 145. Kézai: Endl., I., 118. i 119. „Sedes enim huius regis (Kolomanom poraženog Petra) et solium in Tenen erat civitate.

[5]) Bulić J.: Hrv. spom. u kninskoj okolici. Zagreb, 1888. Kninski episkopat S. Mariae, 1076., 1077. i 1078. Mon. i. m., 112.

[6]) Appianus de rebus Illyricis, pogl. III.; Florus, II., 23., Juvenalis, III. sat.

Rimsko osvojenje donijelo je obzirom na povjest toga kraja samo tu promjenu, da se tada novi rimski živalj postavio gospodarem tog plemena. U Ilira se u povjesti do osvojenja rimskog nije razvila nikakova stalna središnja organizacija, već je ovi dobiše iz vana. Rimljani su poslije organizovali novo osvojene krajeve te stvorili konvenat gornjo-dalmatinske oblasti do rijeke Krke sa središtem u Scardoni, današnjem Skradinu. U tom središtu, u Scardoni, stolovao je rimski upravitelj. Što se našlo uporabljivog zemljišta, dospjelo je u rimske ruke, ali osebujne običaje domaćeg naroda ostaviše Rimljani netaknute, kao što tó drugačije nije moglo ni biti. Kninski kraj obiluje naime dosta dobrim zemljištem na visoravni, gdje dobro uspijeva žito, na Monte Cavallu, a na Vrbniku uspijeva i loza. Ovo rodno zemljište oteo je Rimljanin, šume i krševite krajeve ostaviše pastirima [1]). Ovako dospješe razvijeniji nazori rimskih osvojitelja do prvenstva iznad običaja ilirskih plemena.

Rimsko pravo u prvom vijeku osvojenja nije dalo osjetiti svoju moć inoplemenom narodu; tek onda, kada se pomnožao gragjanski živalj te kada posade već dulje vremena proboraviše u zemlji, prilagodiše se obadva življa u neku ruku jedan drugome. Kašnje je kultus carstva rimsko gospodstvo i etički ojačao, a boljari pojedinih plemena postadoše s političkih razloga, u gradovima pako i obzirom na jezik, Rimljanima [2]). Višemanje dogodilo se to u cijeloj tadašnjoj dalmatinskoj i bosanskoj nutarnjosti. Stanovnici nepřistupnih brdina življahu i dalje po starom običaju. Rimljanin je samo tada za njih mario, kad bi pljačkao ili se s vlašću natezao. U mjestima blizu gradova širilo se rimstvo. Ali i na ovim rimskim kulturnim tačkama potrajalo je djelovanje lokalnih običaja, makar i modifikovano.

„Ilirsko običajno pravo“ — obzirom na veliki opseg zemljišta, na kojem su ilirska plemena stanovala — je samo skupna oznaka, kojim hoćemo da kažemo, da su se uslijed istovjetne formacije tla i rase, koja je na njemu stanovala, razvili i jednaki običaji. Od velike ilirske jezične skupine preostadoše naime jedino veoma ispremješana narječja sjevernih i južnih Arnauta. Obzirom na njihov ethnos žive jedino još Malisori više Skadarskog jezera skoro sasvim po svom starinskom običaju. Pravne običaje tih Malisora, takozvani Lek Dukadginit (ovaj zakonik dovodi se u savez sa imenom Skenderbega), sačuvala je jedino živa praksa, dočim pismenog spomenika o njima nema. Nastojasmo, da na osnovu naših sveza po jednom svećeniku damo zabilježiti, što je ovaj u tome vidu od starih čuo. Uspjeh nije bio velik, nu u tome se slaže, da se običaji pastirskih Ilira u mnogočemu slažu. Time stekosmo i neko ravnalo i za naš predmet. Mi smo naime analogije u bilješkama ostavili pod pojedine odsjeke, da time istaknemo činjenicu, kako se spomenici općenite vrijednosti ne mogu isključivo jednom ili drugom narodu pripisati. To su megjusobno skopčane karike jednog lanca. Na pitanje „kako“? odgovara povjest kraja.

Uz postepeno rimsko-ilirski razvitak pridogje seoba naroda. Napadaji Gota, Avara a kasnije Slovjena raspršiše stalnost dalmatinske nutrine. Na obalama ostade latinizam, nu u brdima te u gorskim krajevima izgubi se sve, što je rimska država stvorila. Odlomci rimskog življa vratiše se u prvobitno stanje, njihov se broj umanji i prije njima naseljeni krajevi ostadoše bez gospodara.

Kada su poslije toga hrvatska plemena zaposjela dalmatinsku zemlju, postadoše osvojenjem gospodarima zemljišta. Kao uopće južni Slovjeni bijahu Hrvati ratarski narod,

---

[1]) I danas zauzimlje kninski kotar 6. mjesto u Dalmaciji pogledom na zemljarinu.

[2]) U Scardoni (Skradinu) carevo svetište. C. I. L. 2510.

koji življaše u zadrugama, te premda masa osvajača nije imala sposobnosti za državnost, stajala je ipak na takovom stepenu plemenske samosvjesti, da je stanovite običaje smatrala obveznim za čitavo pleme. Običaji plemena, bratstva i porodice postadoše obveznom općenitom voljom u dotičnom okviru, a pojedinci ih silno prigrliše i pristaju uz njih, usprkos promijenjenim okolnostima, još dan-danas u onim krajevima [1]).

Pošto Hrvatstvo u VII. vijeku gospodari bivšim rimskim zemljištem, počeli su već njegovi običaji odregjivati pravac tamošnjem razvitku.

Uza sve to hrvatsko osvajanje razlikuje se obzirom na njegove društvene uspjehe od rimskog. Hrvatska plemena doduše pobijediše i zagospodovaše preostalim djelomice već latinski = vlaški, djelomice još ilirskim jezikom govorećim, po svoj prilici malobrojnim ilirskim urogjenicima, nu latinski jezik ne mogoše više preobraziti na svoj kaluf. I tako se rimski pravni život nastavljao u gradskom življu, duž obale. Latinski živalj, koji se služio svojim pravom, razvijao se uporedo uz slovjensko-hrvatski narod. Hrvatski kralj imadijaše svoje pravo [2]), položaj uglednijih glavara bratstava involvirao je stanovita plemićka prava, narod je živio po svojim običajima, a pastiri, „vlasi“, kako ih nazivahu za razliku od Slovjena, njihovih pobjeditelja, dospješe u podregjeni odnošaj, ali življahu i nadalje svojim starinskim običajima. Latinski varoški elemenat priznavao je privremeno kralja, ali u svom nutarnjem životu bijaše i tada rimski, a još čvršće ustraja na starom temelju svoga razvitka, kad je mletački dužd njime zagospodovao. Tako je ostalo, sve dok je kralj Koloman zagospodaovo Hrvatskom. (1097.)

2.

Odnošaji Hrvatske i pod mletačkim gospodstvom stojećih gradova dalmatinskih prema Ugarskoj dadoše povoda raznolikom shvaćanju u magjarskih i hrvatskih historičara. „Osvojenje“ ili „državno-pravni ugovor“, to su imena, o koja se bore protivnički tabori. Nu pitanje se ne kreće oko njih.

Kao ni drugdje, tako nijesu se ni u Hrvatskoj u XI. stoljeću mogli javno-pravni momenti od privatno-pravnih posve odlučiti. Samo toliko smijemo reći, da po suverenskoj formi, kako se ona tada praktično očitovala, kralj bijaše gospodarem hrvatskog naroda. Narod sam življaše po svom osebnom običaju, koji je prelazio od oca na sina.

Kada je Koloman ovo zemljište „osvojio“, postade njegovim gospodarem, kraljem, dapače jakim, ni od koga zavisnim vladarem naroda. Što bijaše državno-pravnih momenata u staro doba, to je sve prešlo u Kolomanove ruke, i time je on uspostavio vlast ugarskog **državnog** zakona; hrvatskog naroda nije uništio, već mu ostavio njegovu individualnost. U toliko to nije bilo osvojenje u starinskom smislu riječi. Ugarsko oružje, ugarski kralj, ugarski državni zakon (ország = država još po starinskom hrvatskom nazivu) bijahu momenti ujedinjenja — o zauzeću posjeda, o destrukciji starinskog stanja tu nije bilo ni govora. To bijaše geografski nemoguće, protivilo se duhu vremena, a nije se dalo očekivati od Magjara, da pošalju onamo osvajače-naseljenike, kao što su to u svoje doba učinili Rimljani. Trajnu je svezu Koloman samo mogao tako stvoriti, a Pauler [3]) imade sasvim pravo, kad veli, da nije mogao, a niti je htio, promijeniti stare

---

[1]) Premda imade u starim, Hrvatske se tičućim diplomama mnogo falsifikata, ipak stoji, da je običaj uvjek mjerodavan bio. Mon. Slav., VII., 15., 74., 195., I., i što Kukuljević po Luciju (1252.) u „Jura regni Croatiae“, I., 68., iznosi, da „in regno Dalmatiae consuetudo pro **lege** valuit“, prava je istina.

[2]) 1066. Crescimir „do regiam libertatem monasterio sancte Mariae iaderensis“. Mon. Slav. Mer., VII., 66., I.

[3]) A magy. nemzet története, I., 260.

običaje Hrvata. Pogjemo li još dalje, naći ćemo posve prirodnim, da je obećao sačuvati te **običaje**, samo što ovi nijesu ni malo dirali javno-pravni položaj toga teritorija, kao što to u novije doba pometnjom tvrde. Domaće hrvatsko običajno pravo ostade, zemaljsko pravo pako imade samo jedno, a to je **ugarsko**, koje je provagjao kraljev namjesnik, ban. Ovako običajno pravo imagjahu i pojedini krajevi, provincije [1]): posebni je običaj valjao za Arpadovaca u slavonskoj [2]) kneževini. Sve je to pak bilo jedino mjesnog znamenovanja u toliko, da kada bi se u Slavoniji protivio zemaljski — **regni consuetudo** — slučajno valjanom lokalnom običaju, ovaj bi potonji svoju valjanost izgubio [3]). To najbolje dokazuje okolnost, da se je hrvatsko običajno pravo posve razlikovalo od slavonskog [4]). Pošto su ova lokalna prava postala dopunjujućim dijelovima zemaljskog prava, naravno je, da se u sudbenom postupku morao uzeti obzir na mjesni običaj.

Nedvojbeno je dakle, da je ugarska vlast, koja je Knin uvažavala kao glavni grad, od kuda je vodio put u današnju bosansku Krajinu, u staru oblast Bihać, dalje u Zadar i Spljet, ostavila tu stare običaje u potpunoj krijeposti, te da ih je ban uvijek imao pred očima, kada je u ime kraljevo postupao.

Ovo je trajalo, dok je cvalo ugarsko gospodstvo na teritoriju stare Hrvatske te u pomorskim dalmatinskim gradovima. Potpunu svjetlost baca na ove navode listina Karla Dračkog, vojvode Hrvatske i Dalmacije, izdana u Zadru 6. juna 1376.[5]).

Nastala je naime parnica izmegju kneza cetinskog Ivana Nelipića, te plemića Wulkeca, Nenadića i Ostoje radi nekog posjeda u radobiljskom kotaru. Tužitelj bijaše cetinski knez te je dokazivao, da taj posjed njega ide i tražio je na osnovu svojih dokazala, da se isti kod kurije u Zadru na nj uknjiži. Pošto su u kneževskoj kuriji bili sami Talijani, pozvaše ovi, a da nijesu ispitali pitanje nadležnosti, preda se Vukca i drugove. Vukac i njegovi drugovi se nijesu odazvali, a na to sudci u kneževskom dvoru, koji nijesu poznavali Hrvatske običaje, misleći, da valja stranke, koje nijesu došle na ročište, po običaju i naredbi običnog prava sicilijanske kraljevine osuditi radi toga, što nijesu došle, odrediše uknjižbu kneza Ivana na dotično imanje. Vukčevci ali prosvjedovaše protiv toga, veleći, da u hrvatskim krajevima valjani običaji u tome inače odregjuju. Ovo je vojvoda pronašao opravdanim i odredio na njihovu molbu ponovni postupak. Potpuno je prihvatio razloge Vukčeve glede nadležnosti, u koliko su ovi tražili, da se njihova stvar sudi pred kraljevskim sudištem grada Knina, gdje je u krijeposti hrvatsko pravo, i to po sudcima, koji ove običaje poznavaju.

„Mi dakle“ — kaže listina — „da ispunimo opravdanu u ovom dijelu molbu protivnika kneza Ivana, u svrhu da se njihove povrede razbistre i stanje stvari pročisti,

---

[1]) 1093.—1095. „consuetudo provincie“, Mon. Civ. Zagrab., I., 2.

[2]) „Juxta ducatus Slavoniae consuetudinem.“ 1266., na ozn. mj., str. 41. Kada je Slavonijom kraljevski vojvoda vladao, nije prestala banska čast. Dogodilo se, da je vojvoda i bansku čast obnašao, te u tom slučaju faktično vladao. 1244. Cod. pat., III., 7., VII., 31.

[3]) Na ozn. mj. str. 121. i 126. i u zbirci kopija diploma.

[4]) God. 1499. pokrenuo je Nikola Zrinjski parnicu proti zadarskim fratrima radi posjeda u Hrastovištu, koji je sastojao od 8 ždrijebova. Stranke povjeriše svoju stvar osmerici odabranih sudaca, koji podastriješe parnicu kraljevskoj odluci, pošto se sudci ne mogahu složiti. Bijahu naime megju njima Hrvati i Slavonci, „que quidem duo regna in aliquibus iudiciariis consuetudinibus **minimae** conveniunt“. Hrvati i Slavonci htjedoše svaki po svom pravu riješiti parnicu. M. K. Orsz. lev. D. L. 33.109. priopćenje moga prijatelja Karla Tagányi. Moj prijatelj Dr. Desider Csánki je po svojim temeljitim istraživanjima naišao na još više podataka.

[5]) Prijepis u mojoj zbirci.

naložismo Petru Martiću (Martonfi-u), knezu kninskom i vlaškom[1]), zatim našem maršalu Franji Dentiću te našem dvorskom dolazniku Guidu Mathefarris iz Zadra, da se osobno dostave u grad Knin, da sazovu starije ljude onog dijela Hrvatske, koji poznaju običaje tih krajeva, da se s njima posavjetuju, kako valja ovu stvar u smislu hrvatskih običaja riješiti. Koji, sastav se u smislu naše naredbe ondje, sazvaše one stare ljude, koje su naći mogli, te odredivši raspravu u smislu hrvatskih običaja i saslušavši ih, konačno riješiše, da nije moguće po hrvatskim običajima uvesti kneza Ivana u posjed. O tome naši izaslanici izvješće podnijevši, opširno izvjestiše o stvari te ovo podastriješe izvješće Njeg. Veličanstvu kralju u Budim i nama.“ Po tome vojvoda, ne htijući, da bi u smislu latinskog prava izrečena osuda sačinjavala predmet prejudikovanja, svrgnuo je u odluku, koja je bila u prilog knezu Ivanu te je odredio, da se Vukac uvede u posjed parbenog imanja.

Iz ove vanredno zanimive listine jasno proizlazi, da se je na teritoriju Hrvatske sudilo u ime ugarskog kralja, ali pazeći na hrvatske običaje. Prigodom rasprave, kada saslušaše starce, slijedili su sistem porote, a dobri ljudi, kao strukovnjaci, ustanoviše živom tradicijom posvećeni običaj. Proizlazi odavle i to, da se tu kao svagdje u ono doba na teritoriju ugarske države, nije sudilo po zakonu, dakle po pisanoj obvezatnoj volji, nego po živom običaju. Ova iz XIV. vijeka potičuća listina je po tome interesantnija, jer se proteže na onaj isti predio i na ono običajno pravo, koje hoćemo da priopćimo.

Kada je Dalmacija poslije dospjela pod mletačku vlast, ova ostavi općinama uz obalu ležećim njihovu takozvanu samoupravu, ali i privatno-pravni običaji u nutrašnjosti zemlje ostadoše netaknuti. Moramo u istinu priznati mletačkoj upravi, da su njezini činovnici nastojali, da uvedu posvuda red. Moguće, da su više pisali, nego što je bilo potrebno, nu postupali su taktom i velikom obzirnošću. Ako se tečajem od skoro četiri stoljeća, za koja je potrajala njihova vlast u Dalmaciji, nije dogodilo ozbiljnih ustanaka protiv mletačke republike, to se imade pripisati ne samo strahu od Turaka, nego i u mnogom pogledu umjerenom, konservativnom načinu njezinog vladanja.

Grad Novigrad, gdje je napisan naš običajni zakon, bijaše posebna gubernija, kojoj bijaše na čelu proveditor. Grad Knin sa okolinom dospije god. 1522. pod tursku vlast, ali narod, u koliko se nije spasio bijegom, ostade i pod turskim gospodstvom u prijašnjem stanju. Uza sve to nije blizina mletačkog gospodstva dopuštala, da se tursko zulumčarstvo tu razmaha. U XVII. vijeku dogje Knin opet stalno u mletačke ruke. Izraz u našem običajnom zakoniku, da se tu radi o običajima kraja izmegju Nina i Knina, imade se jamačno tako razumjeti, da i ostali Hrvati izvan mletačke vlasti življahu po istim pravnim običajima.

Kako jur rekosmo, ne znamo, što je bilo neposrednim povodom, da se ovaj zakonik napiše. Vjerojatno je, da su u praksi nastala mnoga raznolika mnijenja, uslijed čega se pokazala potreba, da se običajno pravo pobilježi po kojem vještom, strukovnom čovjeku, u koliko se ono naime moglo kodifikovati. U ostalom nije se moglo više učiniti, nego što je u svoje vrijeme Karlo Drački učinio. Sazvaše naime stare ljude te sravnjivaše njihove izjave. Kako se u uvodu običajnom pravu veli, živjelo je u narodu mnijenje, da su im to njihovi pradjedovi predali, a da običaji budu vrijedni, željelo se, da budu u

[1]) Čast „comes Tininii et Holachorum“ odgovara po našem mišljenju časti „comes terrestris“, koji predstavljaše višu vlast ne samo u kninskim hrvatskim stvarima, nego i u odnošajima, nastalim izmegju vlaških pastira i njihovih gospodara obzirom na ispašu i druge prilike, osobito u takovim slučajevima, u kojim običajno pravo nije davalo odriješite odredbe.

krijeposti od onih vremena, koja presižu njihovo pamćenje. Ovako to bijaše i još dandanas biva u Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, Srbiji, Albaniji, tako je bilo i u staroj Krajini, gdje je riječ običaj (u muslima „adet"), označivala temeljni zakon [1]).

Teško da ima u Evropi narod, koji tako strogo prianja uz starodrevne običaje, kao južni Slovjeni. S toga se komparativnoj pravnoj povjesti u nas otvara vrlo zahvalno polje, jer se može starinski pravni život rekonstruirati na osnovu običaja, koji još danas vrijede. Ali ne samo povjesničko-pravnim, nego i momentima povjesti narodne privrede te momentima narodne psihologije urodiće tu istraživanje ove struke. Najbolje je shvatio ove momente najizvrsniji pravnik južnih Slovjena, Bogišić, kada je nastojao da ustanovi na osnovu pitanja (Fragepunkte) običajno pravo južnih Slovjena, te je, obradivši ih, ove objelodanio u velikom djelu [2]). Osjetila to i hrvatska akademija znanosti, da njezina stara vrela za povjest narodne privrede sadržavaju i pravnu povjest — viscera temporis acti. Marljivi Radoslav Lopašić sabrao je na hrvatskom jeziku pisane urbare [3]), za ovima bi došli na latinskom jeziku pisani. Megju hrvatski pisanim urbarima ima samo 3 starija od god. 1579., naime iz god. 1436., 1453. i 1486. Ovi su urbari megjutim samo pojedina obragjivanja općenitog običajnog prava, te se ponajviše protežu na odnošaj izmegju spahije i kmetova.

Hrvati su u ostalom u vrlo sretnom položaju, jer su objelodanili statute poljičkog kraja, Vinodola i drugih oblasti u izvrsnim izdanjima. Spominjemo samo Jagićevo. Od magjarskih učenjaka spominjemo samo Gustava Wenzela, koji je kao sabirač podataka radio na polju hrvatsko-dalmatinskog običajnog prava. Imade premnogo još neizdanog, vrlo skupocjenog materijala, osobito obzirom na otoke, u arhivu zadarskog namjesništva, a čitave generacije moći će se zabaviti obragjivanjem onog materijala, što leži u arhivu dubrovačkog tribunala te obasiže više tisuća svezaka. Izmegju dalmatinskih povjesničara najviše je toga iz Dubrovnika obradio Conte Vojnović s boljom voljom nego li uspjehom u „Rad"-u. Od pravnih tumačenja dubrovačkog štatuta spominjemo izmegju starijih radova onaj Degl' Ivellia: Saggio d' uno storico-critico sulla colonia e sul contadinaggio nel territorio di Ragusa. (Ragusa 1873.)

Ova izdanja možemo ukratko u tri skupine razrediti:

I. Radovi, koji se odnosne na consuetudo;

II. štatuta: α) gradska; β) općinska; γ) okružna, hrvatskim, latinskim i talijanskim jezikom pisana;

III. Urbaria, latinskim i talijanskim jezikom.

U svim se ovima krije vanredno blago za povjest narodne privrede, koje valja pozorno promatrati.

U onom velikom bogatstvu, koje se nalazi u ugarskim arhivima obzirom na starinsko slavonsko običajno pravo, znade jedino naš prijatelj Csánky Dezider i mi. Moramo jedino primjetiti, da izmegju Hrvatske i Slavonije postoji ova bitna razlika, da naime

---

[1]) Pošto je riječ o hrvatskom običajnom pravu, ne spominjemo bogati materijal u Srba u ovom predmetu. Ne spomenusmo, koliko bogatstvo leži u hrisovuljama (najvrijednija je Sv. Stefanska, Beč 1890.). Najglavnija poglavlja glasovitog Dušanovog zakonika nijesu drugo, nego uzakonjeni običaji. Što je zakon Meropa i Vlaha drugo, nego običaj? Samo što je Dušan pravo na jugu stanujućih srpskih plemena u bizantinskoj formi kodificirao, dočim je ovdje riječ o zapadu pripadajućim Hrvatima. O Dušanovom zakoniku najbolje je djelo T. Florinski: Pamjatniki zakonodateljnoj djejateljnosti Dušanu. Kiev, 1888.

[2]) Collectio consuetudinum juris apud Slavos meridionalium vigentium. Gragja po odgovorima iz različnih krajeva slovenskog juga. Zagreb, 1874., 1.—174. Na osnovu ove radnje sastavljena je i F. S. Kraus-ova knjiga „Sitten und Gebräuche der Südslaven".

[3]) Mon. hist. jur. Slav. mer., knj. V., Urbaria lingua croatica conscripta, I., 1897.

u Hrvatskoj ne bijaše domaći elemenat u svom posjedu smetan naseljenicima, dočim u Slavoniji imade dva faktora: sasvim u posjedu nezavisno, magjarsko-pravno i djelomice i magjarsko plemstvo, te grupa slavonskih naseljenika, od kojih je zemlja i ime svoje dobila. Ovaj slavonsko-slovački narod i gradski podanici preživješe dobrano tatarsku invaziju, a njihovi odnošaji otkrojiše slavonski razvitak.

Naš prinos sadržaje načela općenitoga interesa te govori o nutarnjim megjusobnim odnosima podajnika (kmetova) i dozvoljava sigurne zaključke o starinskom položaju.

Na osnovu rečenog dajemo u svijet ovo, izvorno hrvatskim jezikom pisano, običajno pravo, čime smo uslugu učinili našim istraživačima.

I.

U slijedećem opisujemo običaje, koji bijahu u krijeposti u Hrvatskoj počam od Knina pa sve do Nina, te uz koje prianjahu naši šukundjedovi, pradjedovi i djedovi, uz koje i mi iza njih prionusmo.

(Talijanski tekst nam na žalost nije pri ruci.)

(I.) Kad bi se otac sa sinovima podijelio, te bi se sinovi od svoje volje — bez krivnje očeve — od njega odselili, nije otac dužan njima više dati, nego lopatu, užeta i halat. Ali ako bi otac sinove otjerao iz kuće, a da sinovi nijesu ništa skrivili, dužan im je dati njihov dio iz cijeloga, toliko, koliko sebi samom.

Isto tako u slučaju, kada bi se majka dijelila sa sinovima i kćerima, to se može jedino tako provesti, da daje svakome od njih toliki dio, koliki nju samu zapada, izuzevši miraz, što je haljina u kuću donijela. Kada bi majka umrla te bi se sinovi megju sobom podijelili, a u ostavštini bi se našao i jahaći konj, to ovaj ide najstarijem bratu, ako ga on naime želi, ali dužan je isplatititi cijenu tog konja. Običaj zahtijeva, da mu se ponudi najprije, a mlagjemu bratu guvno[1]) što ga je otac načinio te očevo oružje, ali za kupovninu. Djevojkama se, u slučaju udaje, daju po mogućnosti i kako se pristoji haljine, te braća megju sobom odrede, koliko će koji dati. Ako je možda ostalo haljina iz majčinog miraza, to pripadaju onom, kome ih mati oporuči. Ako nijesu izrično oporučene, onda pripadaju djevojkama a ne sinovima.

Isto tako, kada bi braća dijelila imanje te imade sestara, to ove ne dobivaju dijela od posjeda, osim obskrbe i odjeće, da uzmognu živjeti. I kada se sestra udaje, dužni su joj dati pristojne haljine iz svoga; a ako koja sestra ne će da se uda, već hoće Bogu da služi, valja ju od imetka uzdržavati i odijevati.

Isto tako, kada bi se u braće našao nezakoniti sin, ovome ne pripada dio od imanja, van ako je mukom pripomogao raditi ili stavio radenika mjesto sebe, ide ga dio od koristi, ili mu valja platiti za življenje, što je pravo.

Isto tako ne ide dio nezakonitoj kćeri, već joj treba platiti kao i služavci, treba ju odijevati i pristojno udati.

Isto tako, ako umrije plemić i ostane mu imetak, ostaje onoj plemićkoj djevojci, koja je ostala neudata pravo uživanja posjeda i smije ga, ako treba, opteretiti i prodati, a udate kćeri ne ide pravo na uživanje, nego ovo prelazi na braću, koja u toj okolici stanuju. Ako se ovakovih ne bi našlo, prelazi imanje na gospodara zemlje[2]).

---

[1]) U originalu „ara“, što ali može da i „ognjište“, „kućište“ znači.

[2]) O diobi po arnautskom pravu: Braća dobivaju jednake dijelove od očeve ostavštine. Udove ne mogu baštiniti. Ako ima u njih djece, ostanu uz djecu, ako pako nema, mogu se po volji vratiti roditeljskoj kući. — Neudate djevojke dobivaju dio očinske ostavštine, te u ovaj ne smije nitko da dira. Nu

II.

A Laude di Dio. M. D. Li.[1]), alli 12 Febbrajo a Novegradi.

Qui de sotto scriveremo le consuetudini che sono state del Paese di Croatia cominciando a Trina[2]) fino a Nona.

(Omissis.)

(II.) Similmente un Patron, che ha possession sue, et quando vuol far habitar il Collono su la Possessione, è tenuto il patron aiutarlo fabbricar, over construir la Casa sul cavo della sorte[3]), et è tenuto darli mezzo gognal[4]) de terren per far un horto, et il collono non debba seminar altro nell' horto, se non le cose pertinenti all' horto, cioe herbazzi, rave et agio, et seminando altro, over piantando, è tenuto responder el terratico, come del restante del terreno, et oltra l' horto è tenuto il Patron adimpirli la sorte di terra cioe gognali 32, et oltre cio è tenuto darli quel che pertien a tal sorte, Terreni, Pascoli, Boschi et Acque et el collono non è obligato al Patron di angaria alcuna fin che no 'l metta el fasso sull' Ara, et quando ponerà el fasso sull' Ara, de prima Angaria è tenuto al Patron, che l' Patron li mostri dove si li deve far il sgogno,[5]) sul quale si puo seminare una quarta[6]) de formento, facendo la preparation detta vsiga[7]). Medesimamente è obligato il collono oplitti.... il sgogno, è tenuto taiarlo, e obbligato ligarlo, è tenuto portarlo sull' Ara, e obbligato tibiarlo, e tenuto portarlo a Casa, è debitore cerpirgli un giorno la vigna, l' altro zappar, il 3.° rezapar, et nettar sotto la forcade, il quarto torcolar o vero travasar. Item è debitore il Collono al Patron un giorno mucchiar el fieno, ovvero mucchiar la paglia. Item è debitore il colono al patron un giorno andar in viazzo all' anno, un giorno andar e tornar l' altro. E debitore il Collono al Patron dell' honoranza de Natale P.[8]) di tre pletmire de pane, zoè d' un quartarol[9]) de pane, ma all' hora el quartarol è stato minor di quello al presente, è debitor d' una lonza simil al Porco che ammazzara. Gli e debitore di tre some de legna. Item e debitore il collono al Patrone d' una Gallina de Carneval. Item e debitore al Patrone de Pasqua de 12 uova, et il patron e debitor al collono a tutte queste angarie darli el viver.

(III.) Et questo è quando una villa over loco fara patto fra loro, overo se volessero far patto, altri volessero a un modo, et altri ad altro modo, quello e fermo, come la maior parte delli huomini tirarà[10]), o vero amara il suo patto, che faranno fra loro, la consuetudine non obsta.

---

ne mogu svoj dio prodati ili otugjiti, nego raspolažu jedino uživanjem koristi. Pokretnim svojim imetkom mogu po volji raspolagati. — Udate djevojke ne imadu nikakovo pravo na ostavštinu, te jedino ono mogu odnijeti kući suprugovoj, što im rodbina od svoje volje dade. — Malodobni isto tako baštine, kao i punoljetni. Malodobni ostaje uz majku; ako postane posve sirotom, ide najbližoj rodbini, ali niti majka niti rogjak, u koga se nalazi, ne može otugjiti imetak malodobnika. Punodobnost nastupa u 16. godini života.

[1]) M. D. Li. = 1551.

[2]) Trina je pogrešno pisano mjesto Knina, te dolazi od magjarskog Tinnin, starinskog Tnena, Τνηνα.

[3]) Sorte biće ovdje jamačno udio zemlje — žrijeb.

[4]) Gognal je mletačka zemljišna mjera, koja se u Hrvatskoj i prije spominje. 1441. daje Jakov knez bribirski „tres gonayos terre bone arabilis". Drž. ug. arhiv. Dl. 13.611.

[5]) Sgogno zvuči slovjenski kao „zgonj".

[6]) Quarta, mletačka mjera = $^1/_4$ staja.

[7]) Vsiga je jamačno iskvarena slovjenska riječ, za sada nerazumljiva.

[8]) Da ovdje P. nije mjesto D. (domini).

[9]) Quartarol = $^1/_{16}$ staja.

[10]) Come la maior parte .... tirara — kako većina izvuče (t. j. odluči). Ovo kao da sluti na žrijebanje.

Et quel patto, che fanno fra loro della mandra, et eleggeranno fra loro, dove hanno d' accompagnar la mandra ogni sorta d' animali, che pascolano in mandra, e tenuto el Patron di credito [1]), che ha saputo condur i animali detto luoco, et non quello ch' è ignorante et consegnarli al Mandrer per numero, et non trovandose li el Mandraro, el patron e tenuto aspettar il mandraro, et non lassarli per negligenza i suoi animali acciocche non si perdessero, o vero che non facessero danno in qualche luoco, el Mandraro non è tenuto pagar quello, che non li fosse consegnato per numero. Et secondo il patto della villa, non venendo il Mandrer a tempo nel luoco, dove s' hanno d' accompagnar gli animali, e debitor di castigo secondo il patto. Et il Mandraro e tenuto numerar tutti i animali, avanti che li mova dal luoco dove s' accompagnarono, et se non trovasse el numero di animali, senza dilazione deve dare a sapere al Patron. Et se l' Mandraro conoscesse qualche malattia ne gl' Animali e tenuto senza dilazione avvisar il Patrone, così al luoco dove s' accompagnano, come nel pascolo, come nel luoco dove si riducono per riposare, et così dove esser si voglia, se non vol esser negligente, et e tenuto il mandraro tre volte al giorno numerar i animali, che sono dinanzi a lui, et e debitore il mandraro guardar bene et conoscer, de che cosa succede el danno, et se con foglia, o con herba soffoga o strangola, non discoprendolo il mandraro e negligente, et se in qualche luoco i animali cadessero, dove s' affonda ovvero in descesa cadessero, o vero che qualche bò li spingesse [2]), et non lo discoprisse il Mandraro, in questo e negligente. Item quando il mandraro conduce alla villa la mandra e tenuto gridar, et far noto alli Patroni, „conducete gli animali in casa", et i Patroni sono debitori subito uscire et recever per numero i suoi animali, et rivederli, se sono sani o nò. Et non trovando el N°, degli animali, o vero trovando qualche infermita negl' animali, è tenuto il Patron senza dimorare, avvisar il mandraro, et non dando avviso et stando la notte de fuora gli animali et perdendosi, la meta del danno sopra il Patron e l' altra metà sopra il mandraro, et il Patrone è debitore aiutar a cercar col mandrer simili Animali. Et quando el mandraro non andasse col patron a cercar simili animali per dove ha pascolato mostrando che l' Patron l' accompagni innanzi, il mandraro e tenuto pagar il tutto. Et il mandraro, quando l' accade, che qualche cosa dinanzi a lui si perdi nella mandra, non li vien creduto per consuetudine, fin che non haverà passato 16 anni.

Et dopo questi 16 anni, quando l' accade qualche danno dinanzi a lui se gli può credere con consuetudine, et se fosse qualche mandraro de cattivo intelletto et ignorante, come accade se l' avesse anco 30 anni, con consuetudine non se li crede.

Item non si crede a nessun huomo per consuetudine, che fosse in qualch' una di queste cinque cause:

La prima causa è questa, chi ammazza l' huomo; l' altra, chi se trova che habbi giurato falso non li è creduto per consuetudine; la 3-a causa è, chi avesse fatto falsa testimonianza, non se li crede; la 4-a causa è, chi è ladro, non se li dee credere; la 5. causa è, chi tiò falsa sestina [3]); a questi tali non è creduto se non [4]) li congiurati, detti

[1]) „el patron di credito" je dosta nerazumljivo, te se smisao može samo iz ostalog teksta rekonstruirati.

[2]) li spingesse = li pungesse?

[3]) Malo dalje navode se drugim riječima isti razlozi na mjestu, gdje se ustanovljuje, kojim se ljudima ne smije nametnuti prisega, već im valja staviti kletvenike. Peti razlog je tamo „(quanto) è stato falso sozco" = kada je bio krivi „sok", kada je krivo „sočio". Pod sočbinom razumijeva se onaj postupak, kojim se za obretanje zločina stavi nagrada — sok — a sokodržac je onaj, koji tom nagradom nastoji da nagje koga, koji će protiv kome svjedočiti. Krivo sočiti značiće u tom slučaju iz pohlepe za takom sočbinom potvoriti nedužnog. Prema tome jamačno je gornje mjesto „chi tiò falsa sozbina" = koji drži krivo sok — koji krivo soči.

[4]) Valja jamačno umetnuti „con" dakle „se non con li congiurati..."

„sporotnici“ [1]) et qual' è il danno, o dubbio contro di lui, tal li convien dar i congiurati, qualche volta mancho et qualche volta più, secondo la qualità del danno.

Item similmente è creduto alla famiglia, la quale accompagna avanti el mandraro, se è d' anni 16 maschio et femmina d' anni 12, et se qualch' uno non fosse nelle sopradette cause; Item il suo per il suo non è creduto ne compagno per compagno.

Item chi se accorda a star insieme dove si voglia, et de che luoco si voglia, con che patti s' accordaranno, et con che ragion, et fin a che tempo dinanzi testimonij et per scrittura; et chi venisse a manco a qualch' uno, o vero se desdicesse, che lui perda la sua parte; et questo la consuetudine non vuole, che la fatica dell' uomo si perda. Item chi voltasse la possessione o vero usurpasse, o tolesse di più a un patrone, per dare all' altro, se l' ammazzara e ben ammazzato: non è tenuto d' homicidio. Item e se qualch' uno volesse dar juramento a donna per qual si voglia causa, et la donna fosse gravida, non se le deve dar juramento finche non e libera [2]).

(IV.) Item se si ammazzara qualche fiera su la possessione de qualch' uno, cioe cervo o cerva, al Patron vien el quarto da dredo, et se qualch' un non lo desse al Patron, sta nel Patrone, ammazzarli la vacca; e chi ammazzasse el porco, al patron vien la testa, et chi non la portasse e in sua liberta el Patrone, ammazzarli il suo porco domestico; et chi ammazzasse l' orso, è debitore de dar al Patrone la man dell' orso, et se non la desse, sta in arbitrio del Patron, ammazzarli il vitello se l' ha. Et chi andasse in cazza solito a cazzar, et levasse la fiera o fugasse, et se imbatisse [3]) qualch' uno, che ferisce la fiera o l' ammazzasse, a questo tale non vien nè il ferire [4]) nè la parte, eccetto se li cazzadori li dessero qualche cosa de buona volontà. Et se fusse la fiera, che li cazzadori non l' havessero levata, ma quachl' altro accidente, et qualch' huomo la ferisce, a questo tale vien per la ferita la spala et tre coste et la parte, et a cadauno altro, che l' imbatesse vien la parte fin che la carne è su la pelle. Et chi trovasse la fiera giacendo o pascolando et la levasse, a questo vien la pelle, la testa.... et se la levasse con li cani, alli Cani vien l' interiora et il fegato, et s' intende di tal levar, vien così del porco, come dell' orso e del cervo.

(V.) Et dove sono vicini, et hanno pascoli non avendo qualche imprestito tra loro.

Se qualch'uno trovarà alcun su l' herba sua et lo pignorerà, lo può prebeverare. No. 32, cosi nel Gajo di 60, come nel l' herba vacura [5]).

---

[1]) **sporotnici** = suporotnici, to jest „kletvenici“. Da je „rotiti se“ i „kleti se“ istovjetno, proizlazi iz mnogih sredovječnih tekstova.

[2]) **Arnautsko megjašno pravo. Prodaja. Ispaša.** Livade i njive ogragjene su kamenjem ili živicom. Kad bi pronašli, da je ko pogranične znakove odmaknuo, sazovu starce te pogranično kamenje postave na prvobitnom mjestu. Ako pako ne bi bili glede toga sigurni, izaberu izmegju sebe jednog, koji to kamenje namjesti po svojoj savjesti.

Kad bi htio prodati svoj posjed, dužan sam to učiniti ponajbližem rogjaku po krvi. Ako bi više njih bilo u jednom te istom stepenu rodbinstva, dužan sam prodati onome, koji najbliže do mene stanuje.

Gdje ima malo vode, te ovu sabiru u čatrnjama, ondje ih mogu pojedine porodice u stanovite, odregjene dane upotrebljavati, njive svoje zalijevati. Kada ima vode u izobilju, mogu pojedine porodice zajednički upotrijebiti te čatrnje.

Obzirom na pašnjake dogovore se pojedine općine glede vremena i mjesta, kada i gdje će pasti. Gdjekad mogu da se i tako dogovore, te da svatko slobodno pase ondje, gdje mu se hoće.

[3]) Imbattersi = s' imbatesse.

[4]) Il ferire je onaj dio lovine, koji pripada onome, što prvi rani zvjerku. Njemački „das Anschweissen“.

[5]) l' herba vacura je posve nerazumljivo. Vacura nije ni talijanska ni mletačka riječ, a ne može se ni ustanoviti, je li korumpirana slovjenska. Jamačno je to krupna pisarska pogrješka.

Et se qualch' un pascolasse de notte l' herba d' altri et lo trovasse el patron dell' herba, vien doppia prebeveratione [1]), e dove son le mette o vero confine de l' herba, puo l' uno all' altro l' amete intar sull' herba, tanto quanto può trar dal manarin [2]).

(Ad I.) Et quando i cognati si partono o dividono con la Cognata, non li possono devedar la parte del marido s' ella non volesse maridarse, et s' ella vergognasse el toro maritale, i cognati la possono descazzar senza parte alcuna et non darli altro, se non quello, che si trovasse di suoi vestimenti o Dote, et se si spendesse qualche cosa di suoi vestimenti o Dote, se li die reffar. Ma se ella si maridasse honoratamente, li sono debitori, espedirla honoratamente con darli i suoi vestimenti et la Dote, et se de la sua dote seguirà qualche augumento d' animali, et si pascolasse senza accordo, dieno dar alla Cognata la metà dell' augumento et se venisse a mancar qualche animal del cavedal [3]), si die reffar dell' augumento, et havendo la cognata prole col suo marito, el fratello dè tal cognata non puo portar seco la prole dopo il marito, ma lassarla alli Cognati fin tantochè perverrà all' età della discrezione et l' età s' intende d' anni 16, et può tuor la sua parte. Et uno che se marida, et ha prole con la moglie per mare, che alla [4]) prole, et non dando ordine la moglie del suo a qualch' uno, quello che portasse al marito, resta al marito, et il fiolo morendo dopo la madre, et il padre dopo il figlio, tal ben vanno al paterno.

(VI.) Il Colono, il quale senza licenza del Patrone tibia o vindemmia, questi il patron lo fa patrone et se collono [5]), et dove el patron trovasse el colonno che lo robba, il patron lo puo scazzar de tutta la fatica senza alcuna stima.

E uno che ha la vigna sul terren del patrone et non da alla vigna la sua consuetudine, cerpir, zappar, rezzappar, cerpendo o zappando et non rezzappando, et non domandando ajuto dal Patrone, perde la metà del frutto, et domandando ajuto et non dandolo il Patrone, il collono non e debitore della metà; et se el collono non rezzappasse le vigne fino a S. Vido, e debitore al Patron della metà. Item se non la cerpisse fino a S. Zorzi, el collono perde i cavi, et la vigna se ben l' havesse zappata fin a. S. Zorzi et rezzappata, pure perde la vigna.

L' huomo, che ha la vigna sul terren d' altri, et per bisogno la vende, prima die domandar el patron se la vole, et non domandandolo et vendendola ad altri, il patron la puo l' havere per quel che un' altro l' havesse pagato, et non volendola il patrone, e

---

[1]) Mi smo ovu nerazumljivu riječ preveli po smislu rečenica sa „odšteta“.

[2]) Sjeverni arnautski pravni običaj obzirom na to ustanovljuje:

Kada bi ja sa svog zemljišta protjerao marvu drugoga, imadem na to pravo. Kad bi je pako protjerao sa zajedničkog pašnjaka, može mi se neka malena globa odmjeriti.

Kada bi tugju marvu hotimično ubio, smije njezin vlasnik dvostruku vrijednost na mene tražiti. Kada se nehotice ubije, može samo pravu vrijednost tražiti.

Ko učini štetu na tugjem dobru, dužan je naknaditi.

Arnautsko pravo sadržaje i potanke odredbe za ovo pojedine slučajeve: Ko ubije kravu, plati 500 pijastra; ko ubije konja, dužan je njegovu vrijednost platiti; za vola, za kozu 250 pijastra. Kada bi se marva ili pastirski pas u lovačkoj stupici uhvatili te povrijedili, dužan je dotičnik, da ih liječi. Kada crknu, plati 500 pijastra.

Ko ubije pseto na lancu, plati 3000 pijastra. Ko ga ubije na otvorenom drumu, 500 pijastra. Na kad bi pas ili krme štetu pravili u vinogradu, smije ih vlasnik vinograda bez odštete ubiti.

Ko siječe tugju šumu, plati 500 pijastra.

[3]) Mi ćemo ovdje riječ cavedal najzgodnije prevesti sa osebinom.

[4]) alla prole je ovdje nejasno, a još je nejasniji prednji dio izreke.

[5]) „il patron lo (t. j. kmeta) fa patrone e se collono“ jamačno porugljivo mišljeno, da se takov vlasnik, koji trpi samovolju kmetovu, ponizuje na kmeta, a kmet uzvisuje na vlasnika.

tenuto domandar se la vuole il Colleticale, e non la volendo el patron il Colleticale, a chi la vende e ben venduta, pubblicando se e debitor qualche cosa a qualch' uno.

(VII.) E uno, che vende la possessione, o vero la impegna, li conviene per consuetudine publicar tre fiate fin ai 30 giorni, se in qualche luoco il più propinquo, qualch' uno, a chi fosse debitore, che debba respondere et comparere, et se qualch' uno fra questo termine non comparesse, egli la può vendere et impegnare.

(VIII.) E uno, o due o tre, che hanno di frutti appresso i confini, o vero appresso la vanezza, et il suo frutto havesse appoggiato il tronco, o vero il ramo sopra la vanezza alla mia vigna, o ver terenni, e non deve usufruttuar quel ramo. Il patron de quel fruito a nostro beneplacito non si può devedare, liberare il suo terreno nè con la manera, ma impiegar el fuogo sul confin per bonazza, et quel torà il fuogo, tanto vuol la consuetudine.

(IX.) Item come suol accadere, che si fanno compagnie così di cazze come di mercanzie, come d' ogni altro guadagno, il tutto va alla metà, così il danno, come il guadagno, così come s' accordano.

(X.) Item se gli huomini andassaro per strada, o più o manco, et non havendo fra loro alcun patto, et il primo, che va avanti di loro, s' imbatte in qualche utile, a tutti li dredani vien la parte; et se quello, che va de mezzo, s' imbatesse in qualche utile, vien la parte a quelli, che li vengono dredo; et se l' dredano s' imbattesse a qualche utile, il tutto viene a lui et alli primi niente.

(Ad I.) Et quando i fratelli si vogliono dividere fra loro, o vero qualche famiglia, et si dividono avanti di quel che vien la biava nova, a cadauno vien la parte della biava, ch' è potente a far servitù a . . . sull' ara, come a sparzer la zappa, la pala, la scova, se li da la parte a pieno, come a quello, ch' ha arrato, et quelli che non possono far servitù a lui viene una parte, et chi fosse putello in cuna, ovvero in fassa, la consuetudine vuole, che l' capo della camisa della Madre sia legato, et che s' empia di biava, questo é il viver di simil patto.

Altro tanto s' intende, che così vada tal parte, et della nova biava, che si trovasse sull' Ara, et li fratelli volessero dividersi, di ogni biava che fruttava, similmente se fusse horto d' herbazzi, et questo dividesi coi pretendenti et ogni ligume; et se l' porco o vero altro, che si fusse per ammazzare, et questo si divide così. Et se s' imbatesse la divisione, et ancora non fosse la biava nova all' ara, ma sul campo, questo non si divide a denti, ma per testa[1]) come l' altro avere et roba.

(Ad VI.) Item se alcuno comprasse vigna su la possessione d' altri è debitore pagar, al patron del terreno un castrado o vero ℞ 32. Item chi volesse vendere la Casa, è debitore domandar al vicino, se la vuole. Item se si facesse calpestro o sul campo, o sulla vigna, o nell' horto et il patron non lo trovasse, o non vedendoli qualch' uno altro, che testimoniasse contra la suspetione, non si può cercar con giuramento[2]) nè scriver. Et altro tanto del Bosco, non imbattendosi a pieno dove tagli, se non è testimonianza, con giuramento non si può cercare. Et l' altri danni furtivi se possono cercare et domandar per sosbina (hrv. „sočbina“) et per testimonii, et non

---

[1]) Ako sam dobro shvatio, onda slovjenska rečenica „ne na dimove, nego na glave“ odgovara onoj starinskoj „non per stirpes, sed per capita“, t. j. pojedine familije, odnosno grane sačinjavaju jedinice za dijeljenje.

[2]) Po narodnom pravnom običaju, koji još živi u Hercegovini i Crnoj Gori moglo se u stanovitim slučajevima na osnovu sumnje i bez dokaza ili svjedoka prisiliti, da se osumnjičeni očisti zakletvom, da se „odkune“. Po gornjoj ustanovi je to u ovom slučaju poljskog kvara bilo zabranjeno.

essendo testimonianza, la consuetudine li può dar giuramento a cadauno, contra chi è suspitione, non essendo in queste cause: Prima se è homicida, l' altra s' ha giurato falso, 3.° se è ladro, quarto se ha fatto falsa testimonianza, è stato falso sozco: questi tali non sono creduti senza i congiurati, detti porotnici. Item se alcuno s' imbatesse sugli animali d' altri o morti che fussero et li menasse o levasse dal luoco, dove s' imbatesse in essi, se tali animali si perdessero, la consuetudine vuole, che si paghi perciò alcuno non lo move dal loco, se nò lo vol pagare.

(Ad X.) Item quando s' imbatte, che l' huomo va per strada et accade, che dredo a lui s' inviassero animali di qualche homo, come saria cavalli e bò, o altra sorta de bestie et non li è il Patron driedo, ogni consuetudine vole, che tal animale si debba far ritornare tre fiate, et fermarlo, et se si è, con che poter testimoniar, che l' ha fermato, questo è bene et se non è, con chi testimoniar, è debito svellere un poco d' herba, o revoltar una pietra, quest' è la sua testimonianza.

Se havesse qualche suspetto in lui, colui di chi è l' animale smarrito li può dar giuramento secondo la consuetudine, che non li ha fatto danno poco nè assai. Item a donna, sia qual essere si voglia, et sarà graveda non se li può dar giuramento per conto alcuno fin tanto, che non partorirà.

1553. alli 20 di Marzo.

(XI.) La consuetudine del calpestare dove si facesse danno, nelle vigne o nelle biave, o nell' horto. Se si facesse nelle vigne, nel pampano o nella palmite, o nell' uva, in ogni di questi tempi si deve stimare il danno fino al mastello, et che questo Calpestro, ove è danno, non si die pagar, fin che non s' haverà vendemmiato, et questo perchè se l' hoste, o ver la tempesta, o l' acqua, o l' fuoco tolesse l' uva non si deve pagar niente il danno ch' è stimato, perchè non restaria neanche quel danno, se così intravenisse.

Et delle biave similmente in herba et in spigo si deve stimare el danno, ne per fin all' ara si deve pagar il danno, perchè anche questa va per conto, come anche la vigna. Et dell' horto, come delle verze, se si calpestrasse fin alla radice, convien numerare le gambe, et che dia altri tanti gambi nel suo loco cogliere, e dove non havesse delle sue verze per dargliene, convien, che ogni gamba paghi *p.*, et se non fosse calpestrato fin alla radice, ma rosegade le foglie, solamente stimando bisogna pagar il danno et altro tanto gl' altri herbazzi, qual si vogliono, stimando lo convien, che si paghi.

(XII.) Delle Avi questa è la consuetudine.

In qualsivoglia vicinanza, dove sono le avi, doi o tre, o qual si voglia quantità, se le avi si lassassero senz' avvertire più presto, le avi, de quali si voglia si appigliassero, sue sono le avi, et se l' avero o vero el patrone delle avi si dubitasse per il sostentare dell' anno, contro qualch' uno vicino, che li ha messi delle sue avi, lo può cercar con giuramento, non vi essendo testimonij. Et se a qualch' uno fossero rubbati le avi, et non se potessero trovare ne sottragere fin a quant' anni, che tu cogli, se si discocessero per sosbina, che le avi sono vive et quanti saranno col frutto, è tenuto restituirlo con li buoi delle avi et pagar la sosbina, et se l' havesse ammazzare senza frutti, che ghe le debba pagar, quanto valevano a quel tempo. Et se s' imbatesse, che qualch' uno trovasse le avi sul ramo o vero su la siepe, andando per strada, et lontan dal aviario, quanto può trar dal manarino le avi poi sono del patrone dell' avearo, et quel che non si può arrivar col manarino le avi sono di quelli, che li trovarà et quello che primo lo trovasse finchè non l' haverà riposte nell' avearo, et quello che

s' imbatterà là, o uno o più quanti sono, ognuno ne deve aver la parte. Item se qualch' uno trovasse le avi, dove esser si voglia, et non avesse dove riponerle, ma lo porta in mano su la frasca, ogn' un che pigliasse per il ramo, ne deve aver la parte. Et dove è bosco o ver campagna, o monte comune et sono gli attacchi delle avi per quelli l' quel busi, o luochi simili, (che) Iddio ha fatto dove entrano le avi, nessuno deve fabbricar simil busi, ne augere ne conzare se non dopo S. Zorzi; dopo el levar del sole, et quello che acconzarà primo, è suo et non può esser di quello, il quale solamente lo segna, ma di quello, che compitamente l' acconzarà; et se qualch' uno trovasse le avi nell' attacco prilip, fin al seguente giorno de S. Zorzi, et non andrà al buso, o ver l' attacco, et quello che venisse a lui primo acconzarlo de S. Zorzi, sue sono le avi, et l' attacco. Et chi volesse far li attacchi non li può far sulla possessione de alcuno senza licenza del patron della possessione. Et dove è il bosco comune d' una villa, et uno della villa trovasse in quello le avi nell' albero, o vero nella pietra, non le puo cavar a se, sensa gli altri della villa, perchè, come il bosco è di tutti Comune, cosi sono anche quelle avi.

Joannes de Morea traduxit.

Gio. Maria Benvenuti Can° Pretorio ha fatto copiare dal volume dei Processi Civili dell' Illmo qm. Antonio Hlavagier fu Conte in Zara a. c. 143.

II.

Na slavu Bogu 1551. dne 12. februara u Novigradu.

Ovdje niže ispisaćemo običaje, koji su bili u zemlji Hrvatskoj od Knina do Nina. (Ispustivši.)

I tako je dužan gospodar, koji ima vlastiti posjed a želi, da na svome posjedu naseli kmeta, da mu pomogne sagraditi kuću na jednom kraju zemljišta i dužan mu je dati pola gognala[1]) zemlje za vrt, a kmet ne smije u vrtu drugo da sije, nego stvari, koje spadaju u vrt, to jest, povrće, repe i luk, a ako sije što drugo ili zasagjuje, dužan je davati zemljarinu[2]) kao od ostalog zemljišta; i osim vrta dužan je gospodar ždrijeb zemlje, t. j. 32 gognala, providjeti te je dužan dati mu sve, što tome posjedu pripada, zemljište, pašu, šume i vode, a kmet, dok ne položi snop na guvno, nije gospodaru dužan ni koje vrsti službe, a čim položi snop na guvno, dužan je gazdi prvu službu a gazda da mu pokaže, gdje valja načiniti „zgonj“ da se uzmogne na njemu posijati prvi kvarat pšenice, praveći priprave zvane „vsiga“. Na isti je način dužan kmet da da oplije[3]) zgonj, dužan je rezati ga i vezati, dužan je donijeti ga na guvno, obvezan je vršiti ga, dužan je ponijeti ga kući, dužan je jedan dan obrezivati mu vinograd, drugi dan okopati ga, treći prekopati a pod koljem očistiti, četvrti prešati ili prelijevati. Isto tako je kmet dužan jedan dan plastiti gazdi sijeno ili slamu. Isto tako dužan je kmet gazdi jedan dan u godini poći na put, jedan poći, a drugi vratiti se. Kmet je dužan gazdi da ga počasti o Božiću sa tri pletmire[4]) kruha, to jest sa kvartarolom kruha, ali je onda kvartarol bio manji nego današnji; dužan je jednu plećku prema krmku, što će ga zaklati. Dužan mu je tri tovara drva. Isto tako dužan je kmet

---

[1]) gognal je mletačka mjera za zemljište.

[2]) terratico još bi se bolje prevelo turskom riječi hak.

[3]) oplitti jamačno je iz hrvatskog „opliti“, „oplijeti“ = pljeviti.

[4]) Da nije „pletenice“?

gazdi o pokladama jednu kokoš. I jošte je dužan o Uskrsu 12 jaja, a gazda mu je za sve te daće dužan dati življenje.

I to je, ako bi jedno selo ili mjesto megjusobno ugovaralo ili bi htjelo ugovarati te bi jedni htjeli na jedan a drugi na drugi način: tvrdo je ono, što bi veći dio ljudi izvukao ili bi prianuo uz svoj ugovor, što ga megjusobno ugovore; običaj se tome ne protivi.

I onaj ugovor, što ga megjusobno učine o stoci te megjusobno izaberu, dokle se ima stoka dopratiti: dužan je gospodar, da svakovrsnu životinju, koja u stoci pase, da je vodi rečenom mjestu, koje mu je poznato, a ne onom nepoznatom te da je izbrojenu preda pastiru, a ako se ne bi desio pastir, dužan je gospodar čekati pastira i ne dopustiti, da se njegove životinje uslijed nemarnosti izgube ili da ne čine na kome mjestu kvara. Pastir nije dužan da plati ono, što mu nije brojem predano. A ako po ugovoru sela pastir za vrijeme ne dogje na mjesto, kamo valja dopratiti životinju, dužan je kazne po ugovoru. I pastir je dužan, da izbroji sve životinje, prije nego li pogje s mjesta, kamo ih doprate, a ako ne bi našao broj životinja, valja mu bez oklijevanja, da to javi gospodaru. I ako pastir upozna kaku bolest na životinjama, dužan je bez oklijevanja javiti gospodaru, tako na mjestu, kamo ih dogone, kao i na paši ili na mjestu, kuda idu da planduju i tako gdje mu drago bilo; ako neće da bude nemaran, dužan je pastir po tri puta na dan da izbroji živine, što su pred njim i pastir je dužan, da dobro pazi i upozna, oda šta je nastala šteta, i ako se od lista ili trave uguši ili udavi, a pastir to ne opazi, nemaran je i ako životinje na kojem mjestu padnu, gdje je glibavo ili ako padnu na strmini, ili ako ih koji vô ubode, a pastir to ne obrete, on je u tome nemaran. I tako, ako pastir goni stoku u selo, dužan je da viče i da javi gospodarima: „vodite životinje kući“, a gospodari su dužni, da brzo izigju, da preuzmu brojem svoje životinje i da ih pregledaju, jesu li zdrave ili ne. I ako ne nagje broj životinja, ili ako nagje koju slabinu na životinjama, dužan je gospodar bez oklijevanja upozoriti pastira, a ne upozorivši ga, i ako noći ostanu životinje vani te se izgube, pola štete ide na gospodara, a druga pola na pastira, a gospodar je dužan da pomaže pastiru tražiti ove životinje. I ako pastir ne bi pošao sa gospodarom, da te životinje traži, gdje su pasle, pokazujući da gospodar ide naprijed, dužan je pastir da plati sve. I pastiru, ako mu se desi, te se nešta pred njime u stoci izgubi, ne vjeruju mu po običaju, ako nije prevalio šesnaest godina.

I nakon tih 16 godina, ako se pred njim desi kakva šteta, može mu se po običaju vjerovati, a ako bude koji pastir slabouman i neznan, kako se dešava, ako mu bude i 30 godina, ne vjeruje mu se po običaju.

Isto se tako ne vjeruje po običaju nikojem čovjeku, koji bi se desio u kojem od ovo pet razloga.

Prvi je razlog ovaj: koji ubije čovjeka, drugi koji se zateče, da se krivo kleo, ne vjeruje mu se po običaju; treći razlog je, koji je krivo svjedočio, tome se ne vjeruje; četvrti razlog, ko je tat tome neka se ne vjeruje; peti razlog, koji bude krivo sočio[1]); ovakima se ne vjeruje, van sa kletvenicima[2]), zvanim suporotnicima, a prema šteti ili sumnji protiv njega, valja mu staviti porotnike, kada manje, a kada više, prema vrsti štete.

---

[1]) U originalu „chi tiò falsa sestina“ ima jamačno glasiti „chi tien falsa sočbina“.

[2]) To je čisto narodna institucija „otklinjanja“ pomoću kletvenika (njem. Eidhelfer).

I tako se vjeruje čeljadi[1]), koja prati pastira, ako je muško od 16, a žensko od 12 godina, te ako se koji ne bi desio u gore navedenim razlozima; i još se ne vjeruje svome za svoga, ni drûgu za drûga.

I još, ko se pred svjedocima i pismeno obveže, da će biti gdjegod zajedno i na kome mu drago mjestu, te kojim se ugovorom ugovore i kojim razlogom i do koga vremena: gubi svoj dio (parnicu), ako bi kome pofalio, ili bi pobijao svoju riječ, a običaj neće toga, da ikoji čovjek izgubi dangubu. I još, ko bi posjed zaokrenuo, ili oteo, ili jednome gospodaru više uzeo, da dade drugome, ako ga (gospodar) ubije, pravom je ubijen i nije kriv ubijstva. I još, ako bi koji htio, da zapovjedi ženi radi koje mu drago stvari prisegu, a žena bi bila trudna, ne smije joj nametati zakletve dok se ne oslobodi (bremena).

I još, ako bi se ubila koja zvjerka na nečijem posjedu, bio jelen ili košuta, ide stražnja četvrt vlasniku i ako ju ko ne bi dao gospodaru, do gospodara je, da mu ubije kravu, a kad bi zaklao krmka, ide gospodaru glava, a ako mu je ne bi dao, do gospodara je, da mu zakolje domaćeg krmka, a ko ubije megjeda, dužan je dati gospodaru megjegju šapu, a ako je ne bi dao, do volje je gospodareve, da mu ubije tele, ako ga ima. I ko ide na lov obično da lovi te digne zvjerku i potjera je, te se neko desi, koji rani ili ubije zvjerku, toga čovjeka ne ide ni ranjevina[2]) ni udio, osim ako mu lovci dobre volje štogod dadu. A ako bi bila zvjerka, koju nijesu digli lovci, već koji drugi slučaj, a neki čovjek bi ju ranio, takome ide za ranu plećka, tri rebra i udio, a svakome drugome, koji bi se desio, ide udio, dok ima mesa pod kožom. I ko bi našao zvjerku, ležeći ili pasući, te bi ju digao, onoga ide koža, glava . . . . . a ako bi ju dignuo psima, idu pse crijeva i džigerica i razumije se, da to podizanje vrijedi i za vepra kao i za megjeda i jelena.

(V.) I gdje su susjedi te imadu pašu, a nemaju megjusobna duga[3]).

Ako ko nagje koga na svojoj travi, te mu uzme zalog, može mu oduzeti 32[4]), tako u gaju 60 kao u travi . . . . . [5])

I ako bi ko noću pasao tugju travu i gospodar one trave ga nagje, ide ga dvostruka odšteta, a gdje su mete ili granice trave, može jedan drugome na travi usjeći metu toliko koliko može privući motikom.

(Ad I.) I kada djeverovi odilaze ili se dijele sa snahom, ne mogu joj braniti muževa dijela, ako se ne bi htjela udavati; i ako bi osramotila bračni krevet, mogu je djeverovi protjerati bez ikojeg dijela i ne dati joj drugo, osim njena odijela i miraza; i ako bi se što od njenog odijela ili miraza potrošilo, valja joj to nadoknaditi. Ali, ako bi se ona pošteno udala, dužni su, da je pošteno otpreme, davši joj njenu odjeću i miraz, a ako bi od njena miraza proizašlo povećanje živadi i ako bi páslo bez ugovora, daju nevjesti polovicu prirasta i ako bi koja životinja od osobine nestala, valja joj od prirasta nadoknaditi i ako nevjesta ima od svog muža poroda, brat take nevjeste ne može da vodi nakon muža takovu djecu sobom, već mu je valja ostaviti djeverima, dok ne dorastu, a doba to razumije se od šesnaest godina i (ona) može da (onda) izvadi svoj dio. I

---

[1]) Riječ famiglia može se ovdje zgodnije prevesti sa čeljad, to jest pomagač pastira.

[2]) „Il ferire" moglo bi se možda zgodno ovom riječi prevesti, koja bi imala označiti onaj dio divljači, što ide onoga, koji zvjerku prvi rani. Slični običaj postoji megju bosanskim lovcima i danas još, te se onome, koji zvjerku prvi rani, daje, osim običnog dijela, još i posebni kao nagrada za prvu ranu — obično koža.

[3]) Ova rečenica ima se jamačno shvatiti kao naslov slijedeće stavke.

[4]) Vrst novca nije označena u rukopisu.

[5]) Riječ vacura u originalu je nerazumljiva.

koji bi se oženio, te imao ženom poroda na moru (putujući), da je dječije[1]); i ako žena o onome svome, što je donijela mužu, ne oporuči kome drugome, ostaje to mužu, i ako sin umre poslije majke, a otac poslije sina, ide to dobro na očinju (stranu).

(VI.) Kmet, koji bez dozvole gospodara vrše ili bere, toga čini gospodar gazdom, a sebe kmetom; i gdje bi zatekao gospodar kmeta, da mu krade, može ga gospodar otjerati od sve ragje bez ikakve ocjene.

I koji ima vinograd na gospodarevoj zemlji i ne daje svoje običajno vinogradu, rezanje, kopanje, prekapanje i ne išćući pomoć od gospodara, taj gubi pola roda, a ako ište pomoć, a gospodar mu ne dade, nije kmet dužnik od polovine; a ako kmet do sv. Vida ne bi prekopao lozu, dužan je gospodaru od polovice. I ako ju ne bi okopao (prvi put) do Gjurgjeva, gubi kmet lozu i vinograd; ako bi i do sv. Gjurgja[2]) okopao i prekopao, ipak gubi vinograd.

Čovjek, koji ima vinograd na tugjoj zemlji te ga proda od nevolje, mora najprije pitati gospodara, hoće li je, a ako ne pita nego proda drugome, može ga gospodar imati za onu cijenu, što je drugi platio, a ako gospodar neće, mora pitati susjeda, hoće li uzeti i ako neće ni gospodar ni susjed, komu prodao dobro prodao, ako to oglasi, bivši kome nešto dužan.

VII. I neki, koji proda ili založi posjed, valja mu po običaju da u 30 dana tri put oglasi, ako bi u kome bližnjem mjestu bio koji vjerovnik, koji bi imao odgovoriti i doći; i ako koji u tom roku ne bi došao, može (posjed) prodati i založiti.

VIII. I ako bi jedan, dvojica ili trojica imali voća blizu megje ili blizu rasada i ako bi se njegovo voće panjem ili granom prislonulo na rasad, na moju lozu ili zemljište, ne može se služiti rodom te grane.

Vlasnik one voćke ne može se po našoj volji zapriječiti, da svoje tlo oslobodi, ali ne motikom, nego da se posluži vatrom na megji za mirna vremena i vatra će to odnijeti: tako hoće običaj.

IX. I još, kako je obično te se prave društva, bilo za lov, bilo za trgovinu ili za svaku drugu tečevinu: sve ide na pola i šteta i korist, onako kako se nagodiše.

X. I još, ako bi ljudi išli cestom, više ili manje njih, a ne bi imali megju sobom ugovora, a prvi koji ide napred se desi u kojoj koristi, ide dio sviju, što idu za njime; i ako se desi onaj, što je u sredini, te naigje na korist kakvu, ide dio i one, što idu za njime; i ako bi se našao zadnji u koristi, ide njega sve, a prednje ništa.

(Ad I.) I ako bi se braća htjela megju sobom dijeliti, ili koje porodice, te se dijele prije nego li nadogje novo žito, svakoga ide udio žita, koji je moguć da služi na guvnu, kao no da radi motikom, lopatom i metlom te mu se daje čitav dio kao onome, koji je orao, a onome koji ne može raditi, ide ga jedan dio, a koje bi dijete bilo u bješici ili povoju, išće običaj, da mu se sveže ogrlica[3]) majčine košulje i da se napuni žitom; to je za život po ovakome ugovoru.

Isto tako se razumije, da tako ide i dio novog žita, što bi se našlo na guvnu i ako bi si braća podijelila sve žito, a tako i ako bi bio i vrt sa povrćem i to se dijeli megju dionike, i svako zelje; i ako bi bio krmak ili što bi drugo bilo za klanja i to se tako dijeli.

I ako bi se desila dioba, a žito ne bi bilo na guvnu, nego na njivi, to se ne dijeli na zube nego na glave kao drugo imanje i roba.

---

[1]) Ova je izreka u originalu jamačno krnjava, te se ne da razumjeti.

[2]) Ovdje jamačno pogrješno mjesto sv. Vida, jer se iz pregjašnjeg razabire, da je rok za prvo kopanje Gjurgjev dan, a za drugo Vidov dan.

[3]) U originalu capo = glava.

(Ad VI.) I ako ko kupi vinograd na tugjem posjedu dužan je da plati gospodaru zemlje ovna ili 32 .... I tako koji bi htio da proda kuću, dužan je pitati susjeda, hoće li je. I još, ako bi ko pogazio njivu, vinograd ili bašću, a gospodar ga ne bi zatekao ili ne bi našao drugog, koji bi posvjedočio njegove sumnje, ne može se pozivati da se otkune zakletvom ni pismom. Isto tako i u šumi, ako se ne bi zatekao baš gdje siječe, ako nema svjedoka, ne može se tražiti da se otkune. A druge štete kragjom mogu se se pronaći i ispitati sočbinom[1]) i svjedočanstvom, a ako nema svjedočanstva, običaj može nametnuti prisegu na svakoga, na koga je pala sumnja, ako ne bude u ovim razlozima: prvo ako je ubojica, drugo ako je krivokletnik, treće ako je tat, četvrto ako je krivo svjedočio i bio krivi sok; ovakovima se ne vjeruje bez kletvenika, zvanih porotnici.

I još, ako bi se ko desio na tugjoj životinji, ili koja bi umrla, te bi ju odveo ili dignuo s mjesta, gdje bi se desila, zahtjeva običaj, da plati i za to ju niko ne dira, ako neće da plati.

(Ad X.) I još, ako se desi, te čovjek ide putem, a za njima pogju životinje kojeg čovjeka, bilo kojni ili volovi, ili druga vrst blaga, a gospodar ne bi bio za njima, svaki običaj ište, da se blago tri puta vrati i ustavi, i ako može čime posvjedočiti, da ga je ustavljao, dobro je to, ako li ne može s nikim posvjedočiti, dužan je izguliti malo busa ili okrenuti kamen[2]) i to mu je svjedočanstvo.

Ako bi onaj, kome se izgubila životinja, imao kaku sumnju protiv njega, može mu nametnuti po običaju zakletvu. I još se ženi, bila koja mu drago, ako je trudna, ne može na nikoji način nametnuti zakletva, dok ne rodi.

1553. dne 20. marta.

Običaj o šteti uslijed gaženja, što se čini u žitu, vrtu. Ako se učini u vinogradu na lozi, trsu ili grozdu, mora se u svakom ovom slučaju ocijeniti po kablu i da se ta šteta ne plati prije berbe i to stoga, jer se, ako bi neprijatelj ili bura ili voda ili vatra odnijeli grožgje, ne treba naplatiti šteta procijenjena, jer ne bi ni ta šteta, koja bi se desila, preostala.

Isto se tako ima procijeniti i žito u travi ili u klasu i ne treba se platiti prije guvna, jer i to ide istim računom kao i vinograd. I u vrtu i zelju, ako se pogazi do korjena, valja brojiti strukove i mora dozvoliti, da u njegovom vrtu ubere isto toliko strukova, a ako nema vlastitoga zelja, mora od svakog struka platiti p.; a ako nebi do korjena bilo pogaženo, nego samo lišće obršteno, ako se procijeni, mora se šteta naplatiti.

Običaj o pčelama je ovaj:

Gdje mu drago bile blizu pčele, dvije ili tri ili koliko mu drago, ako se pčele roje, a da se to ne opazi što prije, pčele su onoga, koji bi pčele od koga god bile uhvatio; i ako bi pčelar ili pravi vlasnik pčele sumnjao, da mu je koji susjed podmetnuo svoje pčele, da ih preko godine prehrani, te ne bi imao svjedoka, može ga potražiti zakletvom. I ako bi se kome ukrale pčele i ako ih ne bi našao ili do toliko

---

[1]) Vidi opasku 3. na str. 26.

[2]) U Hercegovini se do u zadnje vrijeme sačuvao pravni postupak, koji se zvao trn, bus i kamen. Okrivljeni morao je na ramenu da nosi bus, trn i kamen, te da pod tim teretom svjedoči za svoju izjavu. Taj se postupak obično upotrebljavao, kada je nastala parnica radi granice, a nije bilo nikakovih dokaza. Optuženi morao je onda s trnom, busom i kamenom proći granicom, koju drži pravom. Smatralo se, da je nošenje trna i busa teže nego najteža kletva i niko ne bi pod tim teretom krivo svjedočio. Jamačno je gore navedeni postupak nešto slična tome.

godina ne bi dobio, a neki bi ih ulovio, te bi se obrele sočbinom, da su žive i koliko ih je s porodom, dužan je vratiti ih s koristi i naplatiti sočbinu i ako bi ih ubio bez koristi, mora mu platiti toliko, koliko su vrijedile u ono vrijeme.

I ako se desi, da ko nagje pčele na grani ili na plotu daleko od košnice, idući putem: koliko uzmogne potegnuti motikom (toliko) je njegovo, a onda gospodara one košnice, a što ne može dosegnuti motikom te su pčele onoga, koji će ih naći, a koji će ih prvi naći, prije nego li ih metne u košnicu, mora svaki, koji se tamo desi, bio jedan ili više njih, koliko god ih bilo, dobiti svoj dio. I još, ako bi ko našao pčele gdje mu drago, a ne bi imao gdje da ih spravi, nego ih nosi na grani u ruci, svaki koji bi dohvatio granu, mora dobiti svoj dio. I tamo, gdje ima zajednička šuma, njiva, ili brdo, a pčele zapanu tamo u rupama ili na takim mjestima, što ih je Bog stvorio, da ugju pčele, niko ne smije da pravi take rupe, da ih oblijepi ili uredi, nego tek iza Gjurgjeva dne, a kad sunce izagje, onaj koji će prvi načiniti, onoga su, a ne mogu biti onoga, koji ih je samo obilježio, nego onoga, koji ih je posve obradio. I ako bi ko našao pčele na prilipu te do slijedećeg Gjurgjeva dana ne ode do rupe ili prilipa, pripadaju onome, koji na Gjurgjev dan prvi dogje te ih prilijepi. I ko bi htio prilijepiti ih, ne može to na tugjem posjedu bez privole vlasnika posjeda učiniti. A gdje je općinska šuma seoska i jedan iz sela nagje u njoj pčele u drvetu ili u kamenu, ne može ih uzeti sebi bez ostalih seljaka, jer kao što je šuma čitave općine, tako su i te pčele.

Preveo Ivan Morea.

Ivan Marija Benvenuti kancelar pretorski naredio je, da se ispiše iz knjige gragjanskih parnica presvj. pokojn. Antuna Hlavagiera bivšeg kneza u Zadru na str. 143.

Хисторичко развијање и данашње стање геолошког проучавања Босне и Херцеговине.

Приопћио

др. **Фридрик Кацер (Katzer),**

земаљски геолог у Сарајеву.

(Сравни „Гласник земаљског музеја“, св. XVI., стр. 417.—440.)

II. Кратак пријеглед геолошке грађе Босне и Херцеговине.

Геолошка се грађа Босне и Херцеговине одликује великом разноликошћу, пошто су скоро сви слојни системи земљане коре у земљи заступљени, а у понекојим се од њих опажа занимљива потпуност у развитку.

Археикум (Archäicum).

Привидно припадају археикуму гранити и гранитске руље на ивици савске низине код Бос. Кобаша на сјеверном обронку Мотајица планине и ако још није довољно познат њихов размјер наслаге према јужно наслаганом, можда палеозоичком, филитичком шкриљевцу. То и јест узрок, што до сада не бјеше могуће, да се углави одношај овога кристалинског острова према проломима археикума у сусједним земљама (Хрватској, Славонији и Србији).

Еда ли би један дио руљастих шкриљеваца богатих тињавцем између Фојнице, Бусоваче и Травника такођер требало приписати археикуму, као што се наслућивало, то није вјероватно. Свакако је археикум у Босни слабо распрострањен [1]), а с тога му је и утјецај на формацију површине мањи.

Гранит из Кобаша употребљује се у Посавини за грађевине и калдрму.

Палеозоикум (Paläozoicum).

Старији палеозоикум. — Карбон. — Перм.

У Босни је веома распрострањен један веома силан низ слојева, који се већим дијелом како по својој наслази тако и по садржини фосилија посвједочио, да спада

---

[1]) Гранитско острово код Градачца, које Е. Тице (Tietze) (Grundlinien der Geologie von Bosnien-Hercegovina, von E. v. Mojsisovics, E. Tietze und A. Bittner, Wien 1880, стр. 114. — даље ћемо цитирати само као „Grundlinien“ —) само са резервом спомиње, није се до сада могло пронаћи, а М. Кишпатићев (Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, VII., 1900., стр. 415.) опис једнога гранита из околице Маглаја односи се на неки нанос потока, који је очевидно истог подријетла, као и они у терциерним конгломератима између Маглаја и Завидовића веома чести гранитски одронци, који потјечу од младих, неархеичких гранитских стијена у Серпентинском горју.

у палеозоикум. Како је овај низ слојева одоздо у свези са метаморфним шкриљевцима мање више кристалинскога обиљежја те с њима чини тектонску јединицу, то се и ови потоњи такођер сматрају као палеозоички. Најдубљи дио ових, од чести кварцитима прожетих слојева могао би можда припадати старијем палеозоикуму (Девону?); но извјесно је, да главни обим слојнога низа представља карбонски систем, пошто одозго прелази у доказане пермске слојеве, а на неким је мјестима давао младокарбонске окамине.

По томе дакле битно младопалеозоички слојни склоп чини у свој земљи опћенито основно горје, које се под млађим покровом дијелом у великим сувислим горским масама, дијелом у мањим изолованим просторима истиче.

Једна овако многоструко испрекидана широка зона повлачи се од сјеверозападнога угла код Врнограча попријеко кроза сву Босну чак до југоисточне границе код Чајнице. Онај дио од Врнограча до Санског Моста и Бронзаног Мајдана

Слика 1. Палеозојски предио. Главна коса Вратнице планине.

Висови пошав с лијева на десно јесу: Надкрстац (2112 *м*), Крстац 2070 *м*), Лочике (2107 *м*), Трескавица (2024 *м*) и Голијет (1968 *м*). — Вршак Надкрсца састоји се од кварцпорфира, Крстац од филита и креча, Трескавица од филита, Лочике и Голијет те предњи дио слике од кречњака.

чини се да је тектонском међом одвојен од средњобосанског палеозоичнога главнога горја.

На источној граници земље, између Вишеграда и Зворника, откривена је друга велика оголина палеозоикума, која се с ону страну Дрине у Србији силно развија, а на сјеверној граници Босне, привидно у продужењу српскога струјања, наслагано на гранитски труп Мотајице планине и даље западно у Просари-планини на јужној ивици Савске долине, појављују се још ова велика острова палеозоичних слојева међу млађим наслагама.

Потез палеозоикума дуж Дрине најшири је код Сребренице, а сузује се западно у правцу према Власеници и Кладњу. Најновија истраживања горја, које је нарочито у долинским усјецима Дрине, Јадра и Дрињаче изврсно разгаљено, показала су, да је стиснуто у многе равне боре, које се у опће повлаче са југо-

истока на сјеверозапад, а знатније су поремећени само близу силног андезитног пролома код Сребренице.

Средњобосански главни потез полеозоикума чини снажан испон, који се са средњега, највише уздигнутног, па према томе од млађих наслага најдуже огољелог и највише истрошеног дијела, спушта како према сјеверозападу тако и према југоистоку. Док је даклен средњи дио потеза од карбонских (или још старијих) слојева изграђен, превлађују према обадва краја отегнутог испона млађи пермички слојни дијелови. У главном даклен, не узев на ум локалне препреке, најстарији палеозоични слојеви обухватају језгру усвојења, а млађи се према спојља као плашт наслажу уз њих.

Обадва краја како на сјеверозападу тако и на југоистоку разилазе се на неколика острова са јако раскиданим обрисима, која су међу њих ували͏еним млађим грудама раздвојена једно од другог. Но у средини уздиже се палеозоикум, надалеко виђен, до силне планине. Ова потоња, чији поједини врхунци на Вратници планини прекорачују 2100 *м* морске висине (види *слику 1.)*, простире се у дужини од Јајца на сјеверозапад до Крешева на југоистоку, а у ширини од Бусоваче на сјевероистоку до Горњег Вакуфа и Бугојна на југоистоку. Уз ово големо непрекидно протезање прикључују се изоловане партије, и то на сјеверозападу она од Језера-Сињакова и од Кључа, а на југоистоку она од Фоче, Трнова и Горажде, одаклен се палеозоична гора протеже источно покрај Чајнице преко земаљске границе у Нови Пазар. Овдје је свагдје њезина морска висина већином добрано испод 1500 *м*. У околици Старог Мајдана—Бос. Новог опада до испод 600 *м*, а у Радоч-планини код Врнограча једва се нешто преко тога уздиже.

Слојни је ред изнутра у палеозоичном горју свукуда прилично исти и подудара се с овом схемом:

Сасма одоздо шкриљевци пуни бјелутка и тињца, руљасто- или тињасто-шкриљави, често прилично дебелих санта, лоше цјепкасти, тусти са уклопљеним кварцитима. Нарочито су распрострањени ови шкриљевци у околици Бусоваче и Фојнице.

Изнад овијех филити разнога састоја, од дести такођер с увршта̄јима кварцитских пјешчара. Находе се у Вратници планина и припадају карбону.

Слој, што за овијем долази, ваља већ убројати перму. Одозго обухвата црвенкасто-сигаве до црне, слудасто-шкриљасте пјешчаре и пјесковите шкриљевце, растурене дјеломице веома фино зрнастим, танко цјепкавим, црним глиненим шкриљевцима, који су у свијем подручјима палеозоикума у Босни силно развијени, особито у протезу горја у околици Љубије код Приједора и Старог Мајдана код Санског моста, гдје обухвата веома знатне, вапненцима пропраћене руднике жељезне рудаче; у подручју Праче и Фоче и у подручју Дрине код Факовића.

Виши степен чине бијели или сиви кристалински вапненци и доломити, локално са многобројним дршцима криноида и траговима корала. Најсилније су развијени код Језера-Сињакова и у предгорју Вратнице планине код Горњег Вакуфа, даље код Старе Ријеке, Праче и т. д.

У осталом перм се састоји од црних, танко цјепкавих, као и од слудастих, јасно зеленосивих, кречно-глинастих шкриљеваца; — од мање више црвених слудастих, често шкриљастих пјешчара и конгломерата, који су већином богати бјелутцима, иначе промјенљива састава; — од сивих до црних вапненаца и жутих доломита, који веома често прелазе у једну руку у ћелијаста вапна, у другу опет у опочњаке. Потчињени су понаособ у првоспоменутим шкриљевцима и пјешчарима улози од гипса и анхидрита.

Слојеви перма су, како споменух, поглавито на обадва краја средњобосанске зоне палеозоикума и унаоколо око ње распрострањени, дакле понаособ у сјеверозападној Босни у околици Бос. Новог, Приједора, Санског Моста и у југоисточној Босни у подручју Горажде и Чајнице; даље на југозападној ивици главног потеза око Сињакова, Језера, До̂њег и Горњег Вакуфа чак у подручје Неретвице око Коњица и Ивана, као и на сјевероисточној страни између Јајца и Травника; за тијем у околици Крешева, а поглавито у источној Босни између Дрине и Кладња, а овај потез палеозоикума као да са свијем припада перму.

Фосилија̂, које су мјеродавне за ознаку старости слојева, нађено је до сада додуше само на мало мјеста, али су довољне за утврђење геолошког положаја дотичних слојева. То су како животињски тако и биљевни остатци, а кров и кроз упућују на горњи карбон или на перм. Понаособ је нађено: код Праче уз ламели-

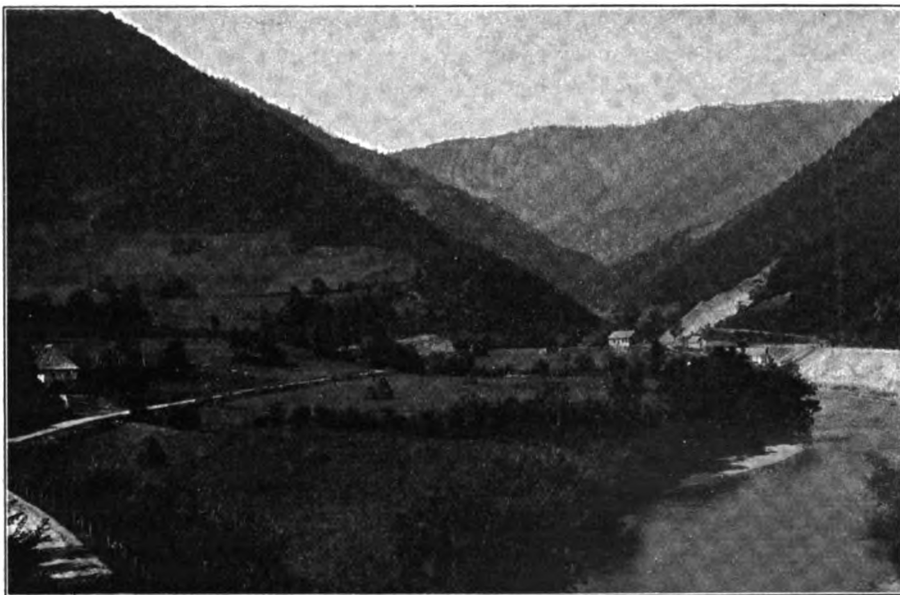

Слика 2. Пермски предио. Врбасов до̂ сјеверно од До̂њег Вакуфа.
Брда десно и у дну састоје се од кречних филита а дјеломице од ћелијастих кречњака и конгломерата (Verrucano); брдо лијево је од диабазног порфира.

бранхијате много цефалопода (гонијатита и ортоцера), које Китл [1]) и новије доба убраја кулму (до̂њем карбону), код Старе Ријеке рака̂ *(Gampsonix),* на истом мјесту (код Старог Мајдана), даље код Љубије, за тијем у долини Јадра, код Сребренице и Власенице биљних остатака, нарочито перастих листића од *Neuropteris, Cyclopteris, Odontopteris,* листова и сјемења од *Cordaita, Calamites Suchowi* Bgt. и неких других.

Важне су у палеозоикуму, а понаособ у подручју перма наслагане **еруптивне масе**. То су понајпрво порфирни кварци, који у Вратници планини и Штиту те у околици Фојнице чине растегнуте покровасте изливе, а код Језера, Дусине, Фојнице и др. су изврсно сложени у санте. Даље су то кварцдиорити и сродно камење, још и дијабазпорфирити, а ријеђе мелафири, но еруптивно доба овима не

[1]) Jahrbuch der k. k. geolog. Reichsanstalt, св. LIII., 1904., стр. 515. сл.

пада у сâм палеозоикум, веħ у мезозоикум. Ово потоње масивно камење развијено је у силним бојевима, који се али у облицима терена мало истичу — свакако мање но вапна уз њих наслагана — нарочито у подручју Сињакова, Језера, Јајца, Дôњег Вакуфа, Бугојна, Прозора, а даље опет у једну руку код Бос. Новог, а у другу у околици Чајнице. Особито ваља напоменути силну еруптивну гомилу од Сребренице, која се мора јединствено као изљев андезита означити и ако показује пријелазе дациту, трахиту и порфириту. Други до сада потпуно непознати слични изљев андезиа пробија палеозоичке слојеве сјевероисточно од Власенице. При томе га прате знамените наслаге седре. И ови андезитски бојеви, и ако се појављују у подручју палеозоикума, спадају по својем еруптивном времену у много млађу епоху.

У предјелу одликује се палеозоичко горје Босне свагдје широко надсвођеним шљеменима и заобљеним главицама, сличним брдским облицима (види *слике 1.* и *2.)*; само гдје су вапненци силно развијени, као на западној страни Вратнице планине, код Језера, старе Ријеке, Праче, ондје се опажају стрме провалије, кршеви и гребени. При свем томе, што су ови горски опрти у свему мирни, ипак палеозоичка подручја спадају у природно најљепше крајеве земље, јер су скоро до највиших врхова застрта зеленим ливадама, у нижим положајима имају велике шуме, и то у средњој и јужној Босни понајвише црногирице, у западној Босни лиснате шуме, међу којима неколико сувислих шума ораха и племенита кестена (у подручју Неретвице, у околици Сребренице), а добро су наводњене.

Високи пашњаци, особито с обадвије стране главнога гребена Вратнице планине и на Битовњи планини служе у љето у велике за пашијање (планинско станарење). Измијешано грохотно и елувијално тло равнијих крајева и долина палеозоикума мијења се у плодовитости према својем подријеклу. Филитички шкриљци дају већином тешку и хладну, вапна мршаву, али добру, претежно пермски шкриљци пјешчара и пјешчари дубоку, лахку земљу, којој веома прија гнојење кречом и дуксом.

Палеозоичко горје Босне толико обилује корисним наслагама, да је Мојсисовић доиста умјесно назвао главни дио истога „Bosnisches Erzgebirge" (Босанским Рудогорјем). Већ смо напријед споменули огромне руднике жељезне рудаче у околици Приједора, Љубије, Старог Мајдана, Санског Моста, уз које пристају и они од Бос. Новог и Бронзаног Мајдана. И у средњобосанском палеозоикуму познате су силне наслаге жељезне рудаче у околици Бусоваче, Фојнице, Дусине и др. Већи дио овијех находа испрпљивао се још у прастаро доба за добивање жељеза, неки су од њих у новије доба опет ископавани, али за сада још нијесу докопани.

Од осталих рудача нарочито су сињавци веома распрострањени; сада се ваде код Горњег Вакуфа у Машкари и код Мрачаја, гдје веома обилују живом, док су међу тијем рудници код Будишне равни и Котла у коњичком котару, даље они код Крешева и Фојнице обустављени. Близу потоњега града имаде код Баковића живахан рудокоп златоносних сумпорних сјајника, од којих имаде приличних наслага и у околици Травника, Прозора и Кључа. Бакрени шљунак добива се на Сињакову брду код Варцар-Вакуфа; бакрени рудник Мајдан у Јошавци долини израђује дјеломице и у Машкари произвођене лехе. Некадашњи антимонски (расточни) рудник код Чемернице (сјеверозападно од Фојнице) није више у промету, исто тако и рудници сребренастог тутијка (Zinkblende) и лашти (Bleiglanz) источно од Фојнице и они од Сребренице на српској граници, гдје рудне жиле, које дјеломице

имаду само сумпорног шљунка, додуше слиједе на андезиту и само поријетко на палеозоикуму. Сличних налаза имамо даље и код Праче. Рудаче сичана (арсена) добивају се за сада само за локалне сврхе код Крешева (Хрмве); производња руменице у тамошњем крају са свијем је престала. За пресуђивање свијех овијех и многих других рудника важна је та околност, да се при њиховим испитивањима до сада скоро нигдје није сишло испод долинске подине. Далеко распрострањене златне праонице средње Босне, које доказују веома живахну продукцију злата испирањем у прошлим вијековима, проистјечу кроз и кроз од палеозоичкога горја. Златница находи се локално везана уз жиле кварца. Тек одскора се опет отпочело, да се истражују такви ходници код Травника. Трагова слободног злата имаде и у пермичном седиментном камењу.

Од корисних врста камења палеозоикума ваља споменути: мраморе, и то зрнасте бијеле или сиво жилаве у околици Горњег и Дôњег Вакуфа, и модросиве до црнкасте, налик на неке саврсте од Мона (Mons, Белгија), густе криноидмраморе у подручју Старог Мајдана и Праче; доломит код Горњег Вакуфа; кварцкамење, употребиво за производњу стакла, порцелана, материјалија, које имају одољевати ватри, као дометни кварц и т. сл. у силним слојевима у околици Горажде и Чајнице, у ходницима и већином веома чисто, нарочито код Чајнице, Бусоваче, Горњег Вакуфа и Сињака; меропац (Schwerspath) у знатним множинама на рудницима, нарочито на онијем са сињевцем у околици Крешева и Горњег Вакуфа; гипс и анхидрит код Горњег Вакуфа (Бистрица), Дôњег Вакуфа (Елезовац), између Јајца и Језера, код Кључа и т. д.; громаче (конгломерате) и пјешчаре греденских слојева, који дају изврсно камење за обраду, код Травника, Праче и многих других мјеста; крупно-ломне шкриљце, који се употребљују за камене плоче и за градњу; најпослије и у палеозоикуму настављено еруптивно камење, од којег би били нарочито кварцпорфири, у колико се могу одломити у великим слојевима, као у Вратници планини, веома жилаво, од непогоде сигурно и за полирање подесно камење за споменике, које би се додуше теже обрађивало него ли кварцдиорити, који су дјеломице такођер подесни за монументалне и орнаменталне сврхе. У околици Сребренице и Власенице особито се радо употребљује андеситна седра за грађење надгробних крстова и за разне друге клесарске радове. Све еруптивно камење палеозоикума даје изврсно градиво за цесте.

Мезозоикум.

Триас.

Изнад палеозоикума слажу се наслаге мезозоичке групе формације, и то понајпрво т р и а с, који је како у Херцеговини тако нарочито у Босни веома јако распрострањен.

Силне кречне гомиле ове формације увјетују са свијем битно карактер високих планина Средње Босне. Бјелашница (2067 *м*), Трескавица и Лелија (2032 *м*) са свијем, а Прењ (2102 *м*), Чврсница (2228 *м*), Враћа (2074 *м*) и Вран планина дјеломице састоје се од тога, као и главни удио у многе ерозионе стијене распиљене кречне висоравни Средње и Југоисточне Босне, које стијене у народној орографији вриједе као исто толике поједине планине. Сви ови каменити кречни брегови, који обухватају Сарајево на сјеверу, истоку и југу, особито високи Требевић (1629 *м*) са својим предбрђем; за тијем даље Звијезда, Озрен, Равна и Романија планина, Игман и Ормањ планина и многе друге спадају у триас. Исто

тако велики дио кречне планине, које се из околице Неретве протеже преко Прозора, Купреса, Варцар-Вакуфа, Петровца, Санског Моста до сјеверозападне земаљске границе.

Најнижи члан овога система, верфенски слојеви, чине свагдје, гдје су, као на пр. у околици Приједора, Коњица, Ивана и Чајнице, са пермичким пјешчарима (греденски слојеви) у савезу, с овијема скупа тектонску јединицу. Они су с њима постепеним петрографским пријелазима тако тијесно спојени, да би их, посматрајући их само са тога становишта, управо требало још у палеозоикум уврстити; али обратно: најгорњи палеозоикум могао би се већ у триас уврстити. Па и ондје, гдје најгорњи перм није развијен у облику пјешчара, већ као слудаво-кречни шкриљци или пуно слудави-кречни филити, као у подручју Јајца и Дôњег Вакуфа, свеза је тако тијесна, да се међа између обадва система не може оштро потегнути,

Слика 3. Триасни предио јужно Јабланици на Неретви са погледом на Прењ планину.

Средиште састоји се од верфенских шкриљаца, стрме стијене крша повише од триасног креча и доломита, врšци Прења дјеломице од јурског креча (Tithon). Сприједа десно дилувијални конгломерати (Nagelfluh).

а свакако је много мање изражена, него ли између верфенских слојева и триаскречева. Само ондје, гдје завршује перм према навише с кречевима, као дјеломице у околици Раме, код Горњег Вакуфа и др. јасна је међа према верфенским слојевима, особито ако се ови, као што претежно бива, састоје од типично црвених или зелених, пјешчаво-слудавих шкриљаца и пјешчара. И тамносиви плочасти кречеви и кречни шкриљци распрострањени су нарочито на западу земље, а најпошље је пажње вриједан развитак у облику силних, дјеломице бјелуткастих пјешчара, који се на сјеверу и истоку Сарајева често налазе, али до сада још није пошло за руком, да се њихова припадност шареним пјешчарима изван сваке сумње осигура.

Као најдубљи члан истичу се на видик верфенски слојеви у подручју триаса, обично само у долинским усјецима и дубљим обронцима, на што нам међу осталим ближа околица Сарајева много примјера пружа. Само у поремећајима и разломима

избијају изнимице и у вишим положајима кречних планина. Напротив, гдје се као наслаге перма с овим скупа наборали, као на пр. у Битовњи планини или у околици Чајнице, ондје често заузимају највише висове. Међу тијем нигдје се нијесу особито протегли у простору, још понајвећма ондје, гдје се наслажу на палеозоичке горске језгре, као у околици Бос. Новог—Приједора, даље дуж југозападне ивице Вратнице планине и планине шкриљца у наслону на ову, особито у даљој околици Прозора и у доњем подручју Раме; за тијем на Неретви у околици Јабланице (види *слику 3.),* код Коњица, Ивана и т. д.

Верфенски су слојеви значајни као хоризонат, који зајазуре воду, над којим оборине, накапане кроз наслагане кречњаке или у њиховим шупљикама сакупљене, избијају као врела, и снабдјевање Сарајева питком водом оснива се на пр. на овом њиховом дјеловању.

У најдубљем одјелењу појављују се мосури и гнијезда од гипса и соли, као на пр. два, додуше слаба слоја глауберове соли и прокопу Јахорине нове жељезничке пруге Сарајево - Источна граница; у горњем одјељењу појављују се код Устипраче бакрене рудаче, код Чевљановића цинобер, а на више мјеста (Коњиц, Јабланица и т. д.) манганске руде; иначе су слојеви оскудни корисним наслагама.

Код равне наслаге обично дају шкриљци прилично добру земљу. Напротив оштри обронци са стрмим положајем слојева често су трошни и јалови (стерилни), особито ако су шкриљци пуни сљуде и бјелутка.

Силне кречне наслаге триаса, које покривају Верфенске слојеве, до сада су само на мало мјеста давале упориште за тачнију разредбу. То је особито случај у подручју Чевљановића, гдје су се показали многи кречни хоризонти обилни фосилијама[1]), које су дијелом А. Битнер (Bittner), дијелом Е. Китл (Kittl) преузели на обраду. Првом, за науку прерано преминулом прокучитељу (види Гласник, XVI., 1904., стр. 430.) имамо да заблагодаримо на фаунистичком доказу свијех трију средњих главних одјелења алпинскога триаса, наиме школькастог креча, карнијског и норског степена[2]). Ако дјеломице узмемо у помоћ петрографску разлику камења, можемо још и даље да разредимо ова одјелења, тако да се сада у триасу код Чевљановића може разликовати:

Горе:

Ретски кречеви са *Lycodus*-ом од Пргошева.

Норски степен (кречњаци од Драгоради).

Карнијски степен (кречњаци од Гајина).

Ладинијски степен { већи дио кречњака са брда Грка код Чевљановића.
Венгенски слојеви с еруптивном седром и пјешчарима.

Анисијски школькин креч у ужем смислу (кречњаци са Клада, Хомара, Шабанаца код Чевљановића).

Скитски степен или шаровити пјешчар: Верфенски слојеви (шкриљац, пјешчари, кречњаци).

Доље.

Тијем је добивена важна подлога за успоредну разредбу триаса у другим крајевима.

---

[1]) У сабирању овијех похвално су учествовали гг. прометни управитељ J. Чиско (Csisko) и надгледник Ф. Седлачек.

[2]) Verhandlungen der k. k. geologischen Reichsanstalt, 1901, стр. 284.

Слично се може тачно разредити и триас у околици Сарајева. Школькин креч, који је код Чевљановића оскудан цефалоподима, показао се код Сарајева да је необично богат цефалоподима, нарочито на истоку града на славном налазишту Хан Булози у серпентини цесте код Хана Видовице и с ону страну продора Миљацке код Халилука[1]), као и у долини Жељезнице недалеко изнад села Крупца. У осталом у подручју Миљацке и Требевића није ни фауна брахиопода сиромашна. За разредбу горњих триадичких кречних степенова давају санте халобија добра ослона, на пр. на кастелу Сарајева, на Драгуљцу.

Занимив је развитак код Олова. Овдје чини се да је само ретски степен заступан кречњацима са великим мегалодонтима *(Lycodus),* које се према Биоштици потискују уз големи слом преко јурске формације. Ове се састоје од седрастих пјешчара, кварчевог камења и појединих кречних санта, а из једне од ових извиру топлице код Олова. Источно од Олова, код Дрецеља и Чуда̂ избијају само малена острва триадичких кречњака са мегалодонтима испод големих кредних покрова. Слично седрасто камење као у средњем мезозојику избија још и у триасу, од прилике у венгенском нивоу, као на пр. у планини Лисини код Варцар-Вакуфа. Овај се развитак триаса понавља у Босни и на другим мјестима. Силне провале мелафира у триасу находимо нарочито у околици Купреса и Прусца на западу од Бугојна и у подручју Праче.

Пажње вриједе, јер су по правилно схваћање геолошке творбе овога дијела земље значајни, проломине триаса испод покрова креде у западној Босни на далматинској граници. У подручју Ливна, гдје се најдавније знају, носе код Грахова, сјеверозападно од Гламоча, амоните и халобије; ближе Гламочу носе такођер цефалоподе и заступљене су у дубљим и у вишим хоризонтима[2]). Особито је важна у том обзиру код Требиња у Херцеговини пронађена близу обале угљеноносна формација средњег и горњег триаса, која се наборана једним струјањем протеже од црногорске границе преко Ластве[3]) између Требиња и Билећа према сјеверозападу, свукуд у најужој свези са крединим кречњацима овога краја. Г. пл. Буковски разређује формације триаса, које код Ластве избијају на видик, одоздо навише овако:

1. Тамни тракави кречеви средњег триаса.
2. Лапорац са *Posidonomya* cf. *Wengensis* Wissm.
3. Raibl-слојеви, наиме: смрдан-кречњаци; дијелом поморски, дијелом језерски тамни кречеви и смрдан-лапорци са мегалодонтима, *Cuspidaria gladius* Laube, *Unio,* поморски и слатководни гастроподи, као и угљене врстице.

---

[1]) Успореди Fr. v. Hauer, Cephalopoden des bosnischen Muschelkalkes von Han Bulog bei Sarajevo. Denkschriften der Akademie der Wissenschaften, Wien 1887. — Beiträge zur Kenntniss der Cephalopoden aus der Trias von Bosnien, I, на озн. мј. 1892. II., на озн. мј. 1896.

[2]) Th. Fuchs, Einsendungen von Petrefacten aus Bosnien. Annalen des Naturhistorischen Hofmuseums, 1890, V, Not. стр. 84., особито E. Kittl, на озн. мј. стр. 19. — E. Kittl, Anzeig. der k. Akademie der Wissenschaften, Wien, 1899, бр. III., стр. 15. — Веома је за пожалити, што је од резултата научних путовања од десет и више година амо неколиких знаменитих геолога по Босни до сада тако мало познато. Услијед тога ми смо морали са нашим снимцима и у таквим крајевима, који су прије нас можда већ интензивније проучени, ипак сасма самостално изнова отпочети. — Са највећим признањем морамо и овом приликом наново истакнути темељна дјела Е. пл. Мојсисовића, Е. Тицеа и А. Битнера (Grundlinien и т. д., на озн. мј. 1880.).

[3]) Успореди А. Битнер, Verhandl. der k. k. geolog. Reichsanst., 1900, стр. 145. — Г. пл. Буковски, Beitrag zur Geologie der Landschaften Korjenići und Klobuk in der Hercegovina. Jahrbuch истог завода, 1901., св. 51.

4. Доломит наизмјенце са кречевима, што воде гастроподе, и шареним лапорима и лапорастим глинама.

5. Главни доломит (силно развијен).

Овдје код Ластве творе грудасти и грохотни, растворени доломити тло за простране винограде, који ондје од памтивјека постоје те су дали повода, да се основала земаљска ерарна воћарска и виноградарска станица, на благослов тамошње околице.

Ако су триасна кречна тла доста дубока, не може им се порећи плодовитост. Грохот, помијешан раствореном земљом, који се често протеже дуж кречних стијена, и земљане гомиле у браздама и коритима триасних платô-а обично се одликују као оазе бујним растињем. Голо је само високо горје и у средњем горју поглавито неколике партије мору блиских триас-подручја на хрватској граници, као уопће стрменити зидови; иначе показују триасне кречне планине Босне за право тип покривена краса додуше са површином, коју су познате морфолошке појаве услијед подземне водене циркулације и ерозије разровале, али красне шуме застиру опоро лице ове површине. Главни дио чувених прашума Босне, особито у средишту и југоистоку земље, распростире се у подручју триаса.

Кречеви триаса такођер нијесу оскудни корисним минералима, сувише неколики од најважнијих рудника у земљи, као снажни жељезни мајдани у Варешу, богате појаве манганских руда у Чевљановићу, знаменити ходници оловних руда у Олову (Пргошево) и други припадају триасу. Кречно камење по себи обично се употребљује за грађевине, калдрмисање и шотеровање, на пр. у Сарајеву скоро искључиво, али за специјално експлоатисање мермерних кречњака, обилних доломита и т. д. једва су учињени први почетци.

Јура.

О распростирању и развитку јуре у Босни и Херцеговини истом се у најновије доба побрало по неколико врло знаменитих искустава, која доказују, да је овај систем слојева у нашијем земљама веома распрострањен и да се овдје великим дијелом појављује у развитку, који се до сада сматрао карактеристичним за т. зв. флиш (Flysch) млађег мезозоикума и терцијера.

То је поглавито доњи јура (Lias), који показује ову врсту петролошког развитка, састојећи се наизмјенце од лапорастих кречева, пјешчаних шкриљаца и пјешчара, како су типично развијени у Ставњи-долини код Кралупа (јужно од Вареша), па се отален како према југу у околици Чевљановића, тако и према сјеверозападу преко Босне код Врандука далеко могу оком пратити. Они се налазе у истом развитку и у Источној Босни у околици Власенице, Сребренице и Рогатице, као и у сјеверозападној Босни од Јајца на сјеверу. Да овај флишовни слојни систем спада у јуру, то се темељи на од скора[1]) предуветим одредбама амонита по Х. Беку (Beck). Овај је истраживатељ увидио, да онај равни, котурасти, код Кралупа нађени амонит, што га је он назвао *Tmetoceras Katzeri,* имаде најближих сродника у слојевима на граници лиаса и догера, те да по томе лапорасти шкриљци од Кралупа и њихови даљи наставци леже можда такођер на горњој граници лиаса.

Међу тијем ови лапори и пјешчари, свагдје гдје се појаве, у најужој су свези са јаспис-шкриљцима, седрастим пјешчарима, еруптивним седрама, као и са

[1]) Jahrb. d. k. k. geolog. Reichsanstalt, 53. св. 1904., стр. 473.

еруптивним камењем, понаособ са серпентинима, перидотитима, габрима, порфиритима, дијабазима и мелафирима, који већином леже на лапорима, али су опет и они покривени кречњацима, који се по својој садржини фосилија посвједочавају, да спадају у горњи јура, особито у титон. Из тога произлази, да су серпентини и остало еруптивно камење са припадним седрама млађи од лиаса, али старији од титона, те да по томе од прилике припадају догеру или средњем јури. Овај је извод веома важан, јер показује, да највећи дио т. зв. „босанске серпентинске зоне", који се протеже цијелом земљом од сјеверозапада код Бос. Костајнице преко Бањелуке, Прњавора, Тешња, Кладња према југоистоку, са пратњом лапора, пјешчара, седре и кречева припада јури и обухвата сва три његова боја: лиас, догер и малм.

Осим неких свјетло обојених или црвених кречева припада малму особито велики дио кременог камења (кремени шкриљац, јасписи, полујасписи) особито у подручју Пепеларске ријеке, које се под микроскопом показује да је састављено од радиоларија. Зато је Г. Штајнман (Steinmann) слично камење у Апенину и Алпама назвао радиоларитима. Важно је, да особито у тим радиоларитима, особито код Чевљановића, Ивањске, у Козарп и т. д. има манганске руде, која нам према томе представља, као и радиоларити сами, сувремени морски талог, сличан манганским груменовима, који се данас још творе на морском дну.

Ако по томе јура у сјеверним и источним дијеловима Босне спада у највише распрострањене системе, онда су најновија истраживања доказана, да је и у западној Босни и Херцеговини већма распрострањен, но што се до сада мислило.

Између Требиња и Ластве нађено је лијепо развијених литиотидских слојева лиаса у савезу са сигавим фосилијама обилним, сплоштеним кречевима и са доломитима јуре[1]), чиме је доказано прелажење специфично јужноалпинског лица лиаса т. зв. „сигавих кречева" јужне Тиролске, Крањске и Венеције преко Јадранског мора на Балканско полуострво. Појава амонитима обилног горњег лиаса код Гацког одавно је позната, а у новије доба је слично нахођено и у другим мјестима Херцеговине.

При геолошком пријегледном картирању 1879. год. у далеким просторима у западном дијелу земље дуж хрватско-далматинске границе, даље у једном прováљеном потезу преко Прења до Волујка на црногорској граници излучен је јура; но већи дио овијех нацрта настао је по чувењу и за сада треба још да се потврди. Да ће се у много случајева потврдити, о томе нема сумње. Тако је Јов. Цвијић[2]) у кречним врховима Кантара и Површја Прењ планине нашао елипсактинија, по чему би ови кречњаци, по обичном схваћању, припадали највишем јури (титону), а картирање овог најљепшег херцеговачког високог горја, проведено у најновије доба, показало је тамо јура распрострањен и на другим мјестима, дапаче, у Глогову млађи кредни креч.

То исто стоји и за Вран-, Чврсницу- и Чабуљу планину, гдје некоји оолитски и пјегави кречњаци у осталом можда чак и лиасу припадају, па тек даљи кречњаци поврх њих представљају млађи јура.

И развијено протезање јуре између Јајца и Бањелуке и у подручју Врбање, у којем је Е. пл. Мојсисовић уопће разликовао аптихенске кречњаке од јурских, у главном је добро схваћена.

---

[1]) Ф. Кацер: Lithiotiden-Schichten in der Hercegovina. Centralblatt f. Mineral и т. д. 1904, стр. 327.

[2]) Abhandl. der k. k. geograph. Gesellsch., Wien, 1900, II. св., бр. 6., стр. 34.

Као што се из горњих редова види, велика распрострањеност јуре у свијем дијеловима Босне и Херцеговине показује, како је погрјешно било некад мнијење, које је чак и један мајстор као М. Најмајер (Neumayr) заступао, наиме, да је сјеверозападни одсјек Балканског полуострва у доба јуре био копно. Сад је напротив

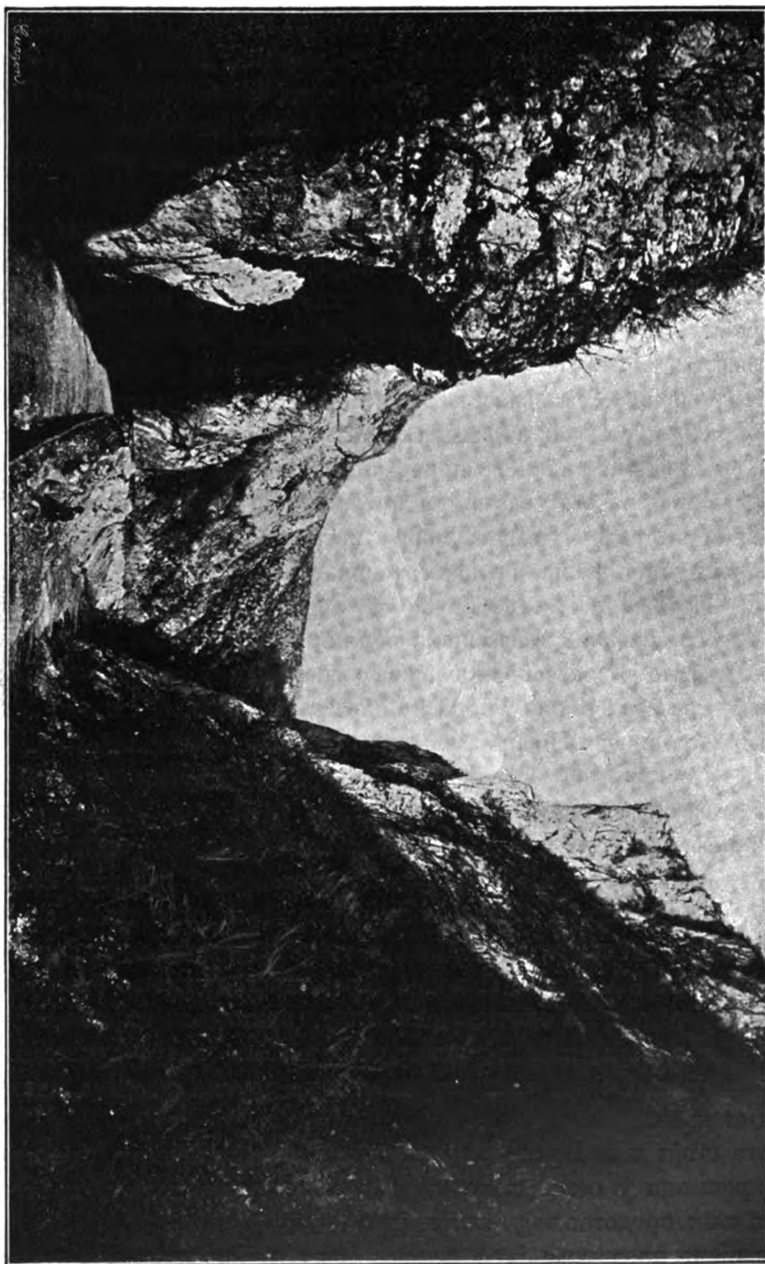

Слика 4. Стијене јурскога креча у Врбасовом тјеснацу сјеверно од Јајца.

извјесно, да су Босна и Херцеговина баш у доба јуре имали распрострањено морско покриће и да у ту епоху спадају најзнаменитије огромне ерупције земље.

У предјелу истиче се јура, гдје је кречно развијен, само ондје орографички, гдје је наспрам триаса више самостално развијен, као између Јајца и Бањелуке

(види *слику 4.)*, или у високим планинама Херцеговине. Напротив лице лапорастог лиаса и с њом скопчане еруптивне масе догера потпуно доминирају са својих карактеристичних облика површине над лицем предјела великог дијела сјеверне Босне. Као земљотворци су кречњаци јуре исто тако добри као и свака друга формација, лапори и пјешчари горњег лиаса производе плодне стране, па и еруптивно камење, ако је доста дубоко растрошено, дава доста плодне земље. Та најљепша црногорица у подручју Криваје и Дрињаче расте баш на серпентину, на најгорем земљотворцу!

Камење јуре може се разноврсно употребити. Осим обичних употреба за печење креча, калдрмисање, шотровање и т. д. жути и црвени кречњаци јуре добри су и за архитектонске сврхе. Лапори могу послужити за производњу цемента (каје), за што се код Средњег у долини Љубине (сјеверозападно од Сарајева) доиста употребљује; пјешчари дају добро камење за обраду; еруптивне масе једро камење за грађевине и шотер и т. д. У еруптивном камењу појављују се понегдје (у подручју Криваје, Оћијевља) магнетовци, у серпентинима код Дубоштице, Петровца, у подрчју Криваје, Турије, Усоре, у Борји планини и т. д. појављују се драгоцјене кромове рудаче, а у јасписовим слојевима находе се чешће мангаске рудаче.

Креда.

Како у погледу јуре тако је и у погледу раширења и каквоће кредина система у Босни и Херцеговини тек у најновије доба получен напредак, који битно раширује и издубљује досадашње познавање ове формације, те у велике мијења до сада уважену слику геолошке карте наших земаља.

Што се тиче старијега флиша сјеверне и источне Босне, који се већином сматрао кредом, то из горњих разлагања произлази, да велики дио припада јури те да у том обзиру ваља позамашно ограничити подручје кредина раширења у Босни.

У другу руку опет најновија истраживања изнијела су тај зачудни резултат на видјело, да се цијеле велике, до сада у триас убројаване кречне планине никако не могу уврстити у ову старију формацију, већ и креду, те тако велика кредина формација Бу е-ова (Boué) (испореди Гласник, XVI., 1904., стр. 420.), коју су снимци Бечког геолошког државног завода прије 25 година уништили, сад опет почиње да ускрисуји од мртвих.

Ова се важна спознаја получила прво у источној и у средњој Босни. У околици Власенице и Кладња протеже се са југоистока према сјеверозападу широк кредин потез, пун фосилија, који на југу чак у Романију планину захваћа, те у горској творби овога подручја имаде замашну улогу и привидно обухваћа више система крединих. Слојеви са актеонелама, нерииеама, капринидеама и др. бивалвама, корањима и т. д., онда промјенљиви, грубокластички каменски хабитус, као и поједини увршта]и угљевних врста приказују ову веома интересну појаву као приморску и плитководну формацију. Овај кредин потез, који са свијем преиначује досадашњу слику геолошке карте средње Босне, спада у наставак силно развијенога кречнога горја од Ужица у Србији, а представља и за креду од Вишеграда на српском међашном подручју, која избија особито код Добруња, Вардишта и Бијелог брда, те је богата фосилијама, свезе са Босном. Креда лежи дјеломице непосредно на палеозојским или триадичким творбама, дјеломице на најмлађем јури (титону) и с овим прелазећи на триасу Романије планине, па се у подручју Криваје прикључује уза серпентине, габре, диабазе и туфите, које напријед споменусмо, да вјероватно у догер спадају.

Особито је важно сада то, да ово кредино горје даље наставља и преко Босне на запад, односно на сјеверозапад и да на пр. силни, стрми обронци Влашића код Травника не спадају у триас, како се до сада мислило, већ у креду. Кречњаци ове планине носе мјестимице, као на пр. код Буковице сјеверно од Травника, многобројне рудисте и друге кредине фосилије, којима се старост може поуздано углавити. Под њима леже лапори.

Кредини кречњаци Влашића сударају се на великој ломној линији са младопалеозоичким шкриљцима и верукано-перм-конгломератима, коју линију многоструко, особито у самом Травнику, прате силне кречне седре.

У цијелом подручју од српске границе преко Власенице, Кладња и Травника сјеверозападно према Хрватској стоји креда са талозима у свези, који од части највишим, од части и нижим степенима јуре припадају, а услијед брижљивих истраживања има све више таквих случајева и у Херцеговини, гдје се између подлоге триаса и покрова креде увршћују талози јуре.

Креда Херцеговине је као плитководна и обална формација ријетко пуна фосилија, пјесковито-лапораста, иначе је пак сасма претежно чисто кречно развијена, а како се у великој отвореној сили непосредно из мора помиља у вис, то се капави дио метеорских оборина не зајазује у једноличном, пукотинастом камењу, као у горју, испрекиданом непробојним слојевима, него се без сметње циједи чак до морског хоризонта доље. С тијем се изванредно потпомаже у једну руку суша на површини, особито при оскудици икаква покрова од вегетације, као што то бива на далеким просторима у Херцеговину, а у другу руку опет подземна ерозија и с овим у свези покрашивање (Verkarstung). Тако постају дивље растргане, шкрапама и вртачама (долинама) посуте камене пустиње са свјема онијем промјенљивим појавама кршког феномена, које су у Херцеговини тако типично развијене.

Међу тијем гдјегод је могуће, да се глиновити растворни остаци кречњака *(Terra rossa)* наплаве, као на подинама многих долина, или гдје се са земним масама измијешане рушевне хрпе природно или вјештачки, на пр. помоћу тераса и потпорних зидова, заштите, да се не роне, ондје ораница или вртна земља крашке креде — која је дакако вазда само слабо распрострањена — посвједочава, да није баш са свијем јалова. Напротив, неки родови, примијењени клими и висини положаја, зру понекад изванредно добро. Уз то се не смију оне јадне голе равни и стране, које сада дакако заузимају велики дио Херцеговине, сматрати као велике пустиње; јер и ондје, гдје се то из далека не види, напуњене су шкрапске торбе већином земљом, која би довољна била, да грмље и дрвета (особито храстови) ухвате корјена и донекле одебљају, као што то у осталом доказују некад у хисторичко доба постојале шуме, које се мјестимице и сада находе, и у више пута успјели покушаји зашумљивања; али природне и културне прилике, које се одупиру развитку вегетационог покрова, могу се само с напором и поступно савладати.

У средњој и источној Босни обично нијесу одвећ јаки непрекидни протези крединих кречњака, те се стога појаве краса и не могу на њима онако оштро и бујно развијати као у Херцеговини, у толико мање, у колико се кредини кречњаци Босне веома често непосредно заснивају на слабо пробојним еруптивним масама догера. Пошто ови загађују воду, то је креда средње и источне Босне прилично добро наводњена, а пошто садржи лако раствориве лапорасте увршаје, који дају додуше тешко, али дубоко тло, за то и спада међу плодовитије дијелове земље.

Кредини кречњаци Херцеговине садрже гдје-гдје технички безвриједне угљене брисотине и веће слојеве асфалтних кречњака (Драчево, Попово поље, на више мјеста у љубињском котару и т. д.) Неисцрпива је богаштина у кречњацима, који се за све грађевинске сврхе дају изврсно употријебити, као и у лапорима, који су дјеломице и за производњу цемента подесни. Од неких конгломерата јасписа, које вјероватно ваља креди прибројити, производе се код Гацког (Изгор) изврсни млински каменови.

Кенозоикум.

Терцијер.

Еоцен.

Наслаге старотерцијера пуно су више распрострањене у Босни и Херцеговини, но што се из досадашњих мапа могло разумјети. Овдје и ондје леже пријелазно на старијим слојевима, и то понајвише на кречњацима, но чешће и на старијим системима. Творба је различита: на западу поглавито кречна, на истоку понајвише пјешчаво-лапоровита, јер еоцени кречњаци, који су у Херцеговини јако распрострањени, находе се у Босни само у скромном обиму, а за то су опет овдје пјешчари и лапори више развијени. У опће су ови потоњи и млађи од кречњака, те се чини, да је ту трансгресија поступно напредовала са запада на исток. Ова морска трансгресија бјеше у осталом у свој земљи плитка, јер се нагомилавања великих фораминифера (нумулита, алвеолина) могу схватити само као творбе умјерено дубока мора, а пјешчави лапорци и пјешчари само као обалне творбе.

У Херцеговини отпочињу наслаге мјестимице, као на пр. код Метковића с оним чудноватим мочварним талозима, који садржавају посве осебну фауну (*Stomatopsis*, *Cosinia* и др.) те дјеломично још представљају горњу креду. То је такозвани по Г. Штахе-у (Stache) названи либурнијски степен. Обично али започиње еоцен са милиолидским и алвеолинским кречњацима, прави нумулитски кречњаци слиједе истом навише, пјешчави и лапорасти, већином фосилијама обилни слојеви увршћују се и чине само мјестимице самосталан хангенд-степен. По студијама Павла Опенхајма (Oppenheim)[1]) о фаунама извјесно је, да ове наслаге битно представљају средњи еоцен.

Исти поредак у камењу постоји у опче и у Босни; али су алвеолински кречњаци пуно рeђи, а милиолидским и нумулитским кречњацима прикључују се често литотамнијски кречњаци. Но дебљина ових кречних удова далеко заостаје иза дебљине пјешчаво-лапоровитог хангенд-слојника, који је проткан грубим кречњацима. Овај води у сјевероисточној Босни (Мајевица), слично као и у источним и јужним сусједним земљама, у олигоцен, којега, колико се за сада зна, у маринској творби у највећем дијелу земље, а нарочито у Херцеговини, никако нема.

Пошто у Херцеговини већином еоцени кречњаци непосредно леже на петрографично сличним крединим кречњацима а обадва су доцније заједнички наборани, то је, уз пркос мање-више знаменитом раздобљу између наслаге истих, међа између обадва често веома мало оштра. У главном испуњавају еоцене наслаге наборна корита крединих слојева или су на прекинутим линијама у иста ували, и то у пуно већој мјери, но што се до сада мислило. Тако припада околица Мостара већим

[1]) Ueber einige alttertiäre Faunen der österr.-ungar. Monarchie, Beitr. zur Pal. u. Geol. Oesterreich-Ungarns und des Orients, XIII, 1902.

дијелом еоцену, који се отален протеже даље, с једне стране на сјеверозапад преко Горњега Градца, Добрина, Требистова к Дувањском пољу, а с друге стране на југоисток, преко Подвележа према Невесињу и Гацком. Успоредно с тијем протеже се други сјевернији протез преко Горанаца на сјеверозапад и преко Добрића на југоисток. А још даље сјеверно појављују се еоцени кречњаци у грудама чак до сјеверне стране Чабуље планине. Цијело подручје Стôца, нарочито сјеверно од града, један потез од Благуја преко Дабрице према Фатничком пољу; даље, осим појава, што их А. Битнер (Bittner) напомиње[1]), велики дијелови околице Љубиња, Габеле, Чапљине, гдје је на досадашњим картама забиљежена креда, спадају у еоцен, услијед чега је геолошка слика Херцеговине битно разноврснија, него ли се досада приказало.

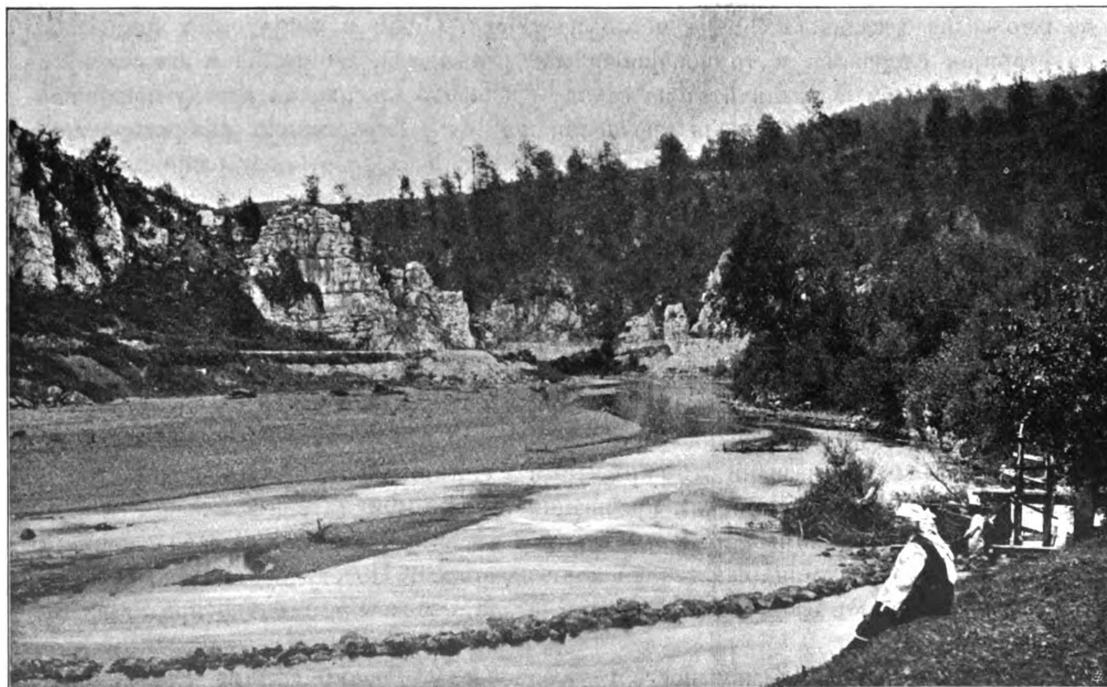

Слика 5. Еоцени предио на Спречи код Добоја.
Литотамнијски и нумулитни кречњаци у кланцу више извора Спрече.

У Босни су еоцени литотамнијски и нумулитски кречњаци поглавито развијени у подручју Усоре и на дôњој Спречи, као и у западном дијелу Мајевице планине. Но пуно већма су распрострањене наслаге од т. зв. флишхабитуса, т. ј. дијелом глиновити, дијелом пјешчаво-лапоровити шкриљци с уврштајима од пјешчара, лапора и грубих кречњака, а локално и са омањом појавом угљена. Типичан је овај развој у Мајевици планини. Даље западно у предјелу јужно од Савске низине чини се, да еоцен ове творбе само у другом реду учествује у творби планина, а у средњем дијелу источне Босне (Бјелић, јужно од Кладња) потребна су ради осигурања његове појаве у толико нова испитивања, у колико слојеви, што су једном као еоцен означени, можда креди припадају.

[1]) Grundlinien и т. д., стр. 241.

У орографском погледу истиче се еоцен само ондје, гдје самостално чини горје, као у Мајевици, или гдје се еоцени кречњаци тијем истичу у предјелу, што су наслагани на камење, које се лакше еродира, као у дôњем току Спрече и Усоре и у долини Босне. (Види *слику 5.)* У Херцеговини еоцени кречњаци не упливишу упадљиво на орографско обличје наспрам крединих кречњака, свакако мање него ли лапори и пјешчари, који су у једну руку дали повода постанку ерозивних долова, који прекидају монотонију равни краса, а у другу руку опет чине у сухој кречној земљи знаменит водоводни хоризонт.

Што се тиче састава земне груде, што је произишла из еоцена камења, битно врнједи оно исто, што је напријед споменуто о крединим тлима. Флиш-еоцен је у опће роднији него ли еоцено кречно тло, али и понека изврсна виноградска и духанска тла, на пр. у околици Стôца, Чапљине, Љубушког и т. д. припадају баш самом кречњаку.

Корисне наслаге еоцена од чести још нијесу довољно проучене. Мјестимични угљени, особито у Мајевици, додуше снажно грију, али крај своје, већином слабе обилности наспрам остале богаштине угљена у земљи не значе за сада ништа. Еоцен је знаменит као петролејски хоризонт Босне, који се по старости подудара с једним дијелом слојева земљаног уља у Карпатима. До сада су неким успјехом изведена плића бушења за покус само код Рожња у југоисточној Мајевици. Будућа подузећа требаће више запада да се држе. Плинска и слана врела на сјеверној страни Мајевице и у сјеверозападној Босни можда су у свези са слојевима земљаног уља. Мање појаве битумена и асфалта прилично су распрострањене у еоценом кречном подручју Херцеговине.

Од каменова еоцена одликују се особито неки алвеолински и милиолидски кречњаци својом врелом бојом и лаком обрадљивошћу; а како су у великој мјери подесни за политуру, изврсно се дају у сваку руку употребити као архитектонско украсно камење, али су међу тијем до сада за ту сврху веома скромно употребљавани. Нумулитски кречњаци од Добоја добивају се из великих каменолома за производњу креча у фабричне сврхе. Пјешчари еоцена дају употребљиво камење за рад, а понеки фино зрнати одроди могли би се употребити и као градиво за брусове.

Средоземни олигоцен и миоцен.

Ако су Херцеговина и пространи дијелови Босне за вријеме еоцена морем били покривени, онда је у том обзиру у другој половици терциернога доба наступио потпун преображај: скоро се сва земља сасушила и од тада опростила мора. Додуше сјеверну Босну је у млађе миоценско доба од панонскога корита амо наново снашла једна од потоњих, прилично распрострањених морских трансгресија, али, колико се до сада зна, није ова преко линије Петровац—Маглај—Зворник нигдје продрла према југу у напредак.

Исушивање скоро цијелога подручја данашње Босне и Херцеговине у олигоцену — то је одлучан догађај по најновију хисторију геолошког развитка ових земаља. Истом сада мораше се извршити оно силно разрушивање и изравнавање, које је битно успоставило данашње геолошко — но не орографско! — својство површине Босне и Херцеговине.

Услијед повлачења еоценског мора осушена земља избочила се у вис у оно доба само умјерено преко нивôа сусједних морских дијелова (у јужној Адрији, Македонији, Србији и т. д.). То бјеше ниска раван, на којој су од оборинâ и водâ,

што су отјецале од старијега копна, све удубине и низине претворене у језера, којима су с једне стране притоци са копна допринашали велике множине потоњелих твари и чији су одвири к мору у другу руку давали могућности, да је фауна копнених корита многоструко могла да очува себи полумочварну боју.

По овоме се лако тумачи петрографски и фаунистички карактер босанско-херцеговачких терциерних средоземских наслага. Њихови су конгломерати и псамити производ од доплавâ грубог грохота и пјешчурина у морска корита; шкриљци глине и лапори постали су од допринесених ситних детрита камења; слатководни кречњаци дијелом од доплављена кречна муља, дијелом од излучина креча услијед дјеловања организама; тавани мрког угљена од нагомилавања биљака, које су или на обалама морских корита расле, или су у њих уплављене, или пак, гдје су корита у велике испуњена и замочварена, од мочварне флоре, која сасма покрива корита. Аутохтони угљени тавани потоње врсте обично имају у својој пратњи особито мочварних пужева, док међу тијем тавани, пропраћени обилном фауном конгерија, претпостављају отворенију воду. Ове над цијелом земљом распрострањене творбе, ма колико да биле знатне у обиму, ипак дају само непотпуна појма о обиму у језера скупљених водурина, од којих потјечу, јер су те творбе само од млађе ерозије поштеђени заостатци од уборaних и ували̂ених партија првобитних испуњака коритâ. Да ове улекнине дјеломице одговарају динарском наборном систему, то је тек у најскоријој геолошкој прошлости извршена секундарна појава, која с обликом и обимом првобитних таложних корита нема никакве свезе.

Схваћање, да су младотерцијерне средоземске творбе Босне и Херцеговине једино испуне долинских проширења, која су се већ прије находила и која динарском струјању одговарају, а исто и претпоставка, да у творби горја немају никаква учешћа, — то је основна заблуда, због које је управо немогућно, да се правилно схвати најновија геолошка хисторија земље.

Баш противно је истина: олигомиоценске средоземске наслаге учествују у творби горја, али наравски само у толикој мјери, колико је то при од искона раскинутом покрићу површине у опће могуће било. Гдје их бјеше у великом простору, као у зеничкој наслази, ондје чине цијеле брдске косе, које надвисују стару околицу и условљавају орографско обличје предјела. Гдје имађаху само умјеренијег обима, ондје су са наборинама својег основног горја подугните у вис, са његовим прегибима и удубинама потегнуте у дубину. Услијед тога су раскидане на комаде, који се, препуштени у разном степену ерозији, до данашњега дана само у остатцима могоше одржати.

Овако раздробљене, у одвојеним партијама заокружене, приказују се већином средоземске наслаге земље, и то не само старије, него чак још и плиоценске наслаге од Дôње Тузле. Извјестан, ласно пријегледан примјер пружа нам наслага од Прозора.

Долазећи на дивном планинском путу од Бугојна гледа се са висине Макљенове уседлине у дубоко корито, у њеној десној дрази лежи фрањевачки самостан Шћит са далеко видљивом црквом, а на источном рубу му котарска варошица Прозор, коју надвисује градска рушевина. Ову теренску издубину затвара унаоколо триасно горје, а испуњавају је олиго-миоценске наслаге слатких вода. Према томе сматрана је као затворено корито, које као такво бјеше таложиште средоземских слојева.

Но то је погрјешно мишљење; јер прво слагање слатководних слојева није никако коритасто, већ једнострано нагнуто, што упућује на појаве спуштања, а друго

младотерциер коритаста тла је само дио првобитне наслаге, чије откинуте партије леже унаоколо на платô-у триаса: код Скробучана до на 726 *м*, код Уздола до на 813 *м* висине над морем, наспрам 516 *м* код Копчића западно од Шћита. Јасно је, кад би се обим првобитна корита наслаге у Прозору хтио реконструисати, да би се онда сви један од другог одвојени дијелови истог тако рекући тек на исти ниво морали пројицирати.

У источном сусједном подручју Неретвице уздижу се на источној страни Челинске планине основни конгломерати тамошње олиго-миоцене средоземске наслаге — драге од Коњице — у Лепеници-коси масивним према југоистоку упалим слојевима као интегрални дио планине до преко 1100 *м* над морем. Пуних 800 *м* дубље код Подхума у усјеку Неретвице избијају испод тога доломитски триас-кречњаци, и тек даље јужно према Неретви раширују се сувисле терциерне творбе. (Види *слику 6.)*

Према томе не може бити сумње, да се обличје површине босанско-херцеговачкога копна не само у олигоцено доба, већ чак још и у најскорије терциерно доба кроз

Слика 6. Олигоцено и триас-горје код Подхума на Неретвици.

Широка брдска главица десно је Хум, који се састоји од триас-кречњака, испод којих се у подини помиљају верфенски шкриљци, који се опет по себи наслажу на греденском пјешчару и на пермијским шкриљцима (десно у средини). Висок, оштар гребен лијево, Лепеница коса, састоји се од олигоцених конгломерата, који почивају дијелом на верфенским слојевима (у сриједи лијево), дијелом на триас-кречњацима и доломитима (у подини и на крајњој лијевој ивици слике).

и кроз разликовало од садашњег. Понеки дијелови данашњих висоравни од преко 1000 *м* над морем бијаху тада дна распрострањених корита слатких вода, и много шта, што је данас брдо, бјеше тада долинско тле. Долови, корита, котлине, тјеснаци — у кратко шупљи облици данашње земне површине — происход су ерозије, која тек од најскоријег геолошког времена дјелује и коју су од чести уломи подупрли, и ти облици у својим основама никако не сижу назад до у олигоцен.

Поуздан доказ за то, из којег се промјене површине, које су се од олигоцена амо у Босни збивале, најјасније опажају, то је младомиоцена морска трансгресија. Она је снашла цијелу сјеверну Босну и свагдје оставила наслага другог средоземног степена, нарочито лајта (Leytha)-кречњака, који се сада распростиру на подлози разнолике старости, која је од продирућег мора подједнако отесана. Ови кречњаци покривају и олигоцене средоземне наслаге. Сјевероботанско копно, постојећи у олигоценско и у прво миоценско доба, позамашно се снизило у млађем миоцену и постало

морским тлом, а тијем су наравски и у осталом дијелу земље створене нове прилике уравнивања, које су јамачно преобличиле отприје постојећи облик тла. Тако упућује све на то, да је садашњи облик Босне и Херцеговине са свијем нова кова, а за то ћемо наћи још даљих доказа у овом што слиједи.

Ологомиоцене средоземне наслаге распрострањене су у великом броју по свој земљи.

По обиму је највећа она од Зенице до Сарајева у средини земље. Од осталих ваља споменути ону од Бихаћа, Каменграда, Приједора, Бањелуке, Котор-Вароши, Горњег Теслића, Жепча, Новог Шехера, Которског, Угљевика (код Јање), Јајца, Бугојна, Гламоча, Ливна, Жупањца, Прозора, Коњице, Мостара, Невесиња, Гацког, Будња (код Фоче), Рогатице и Бјелогбрда (код Вишеграда).

Ове и још цио низ мањих наслага покрива подручје од више хиљада четворних километара, које спада скоро кроз и кроз у најплоднија тла земље. Тла су већином дубока грунта, али с временом услијед губитка кречњака бивају одвише глинска и тешка. Дукс (Dux) им у опће иде у прилог.

Веома су важне олиго-миоцене средоземне наслаге због обилне садржине мрког угља. Угаљ, који се у разним наслагама појављује у једном или више бојева у сасма невриједном обиму па до веома силног (код Зенице 10 *м*!), претежно је школькаво ломљив свјетли угаљ црне боје и јаке жарне снаге (4500 до 6000 калорија). Сада се копа из великих мајдана код Зенице и Какањ-Добоја, као и из мањих код Бањелуке и Угљевика. Свеукупна годишња производња олигоцена угља Босне чини сада равно 2,200.000 *q*[1]).

Од осталог корисног камења средоземног олигоцена нарочито се употребљују и цијене пјешчари, пјесковити лапорци и дијелом конгломерати као грађевно камење, а по неке суврсте и као градиво за клесаре.

Слика 7. Конгломератна планина на западној ивици зеничких слојева смеђег угљена сјеверно од Витеза. Средоземни миоцен.

Високо брдо у залеђу лијево је Орлац код Преочице, гдје у фино зрнаву конгломерату имаде рудника млинских каменова.

Неке иловаче дају несагорива градива, које се нарочито код Надиоца и Почулице близу Хана Компаније, даље југоисточно од Бусоваче код Милодражева, Брестовског и др. налази и привидно дјеломице потјече од растопљена основна горја. Растворени иловасто-лапоровити слојеви дају изврсне иловаче за цигле (опеке),

[1]) О наглом развитку и важности угљених мајдана у Босни даје изврсна објашњења поучна расправа од Ф. Пеха (Poecha): Mittheilungen über den Kohlenbergbau in Bosnien (Oesterr. Zeitsch. f. Berg- u. Hüttenwesen, 1899, стр. 369., са 1 таблом).

као и обичну лончарску глину и бијелу боју за бијељење и шербећење (код Приједора). Неки конгломерати, на пр. они брда Орлаца код Преочице, гдје се на рударски начин добивају, служе за производњу изврсних млинских каменова. *(Слика 7.)*

Крупноломне танке плоче лапора веома се употребљују нарочито у околици Прозора и у Херцеговини као тежак, али веома издржљив, устрајан материјал за покривање кућа.

Морски олигоцен и миоцен.

Олигоцено босанско-херцеговачко копно оплакивало је само на сјевероистоку море, које се као плитак заљев распростирало над једним дијелом данашње области Мајевице и околице дôњо-тузланске. Дијелом пјешчаво-шкриљасте, дијелом кречњаве старије наслаге овог плитког морског покрова једпно су наставак еоцених творби тамошњега краја и мучно се од њих одвајају; најгорњи степен чине пјешчари и конгломерати, гдје-гдје са литотамнијским мрвотинама, које бисмо могли млађими сматрати, да нијесу рударске откопине код Јозефстала, источно од Д. Тузле, откриле конкордантну наслагу са старомиоценим слојевима изнад њих. У осталом у стратиграфичком положају, што им је довначен, приликују они доиста извјесним пјесковито-глиненим слојевима у средњем дијелу Мајевице, у којима такођер имаде уврштаја од (додуше петрографички различитих) конгломерата те се могу као олигоцена обална творба тумачити.

Овај преко олигоцено доба код Тузле очувани остатак некадашњег еоценог мора бјеше исходиштем за потоњу велику морску трансгресију, која је снашла Босну. Морски заљев у источном дијелу данашње Мајевице постао је већи и дубљи с почетка миоцена, али не одједном, већ осцилирајући, услијед чега се получио постанак санта соли, које код Тузле спадају у први средоземни (медитерани) ступањ. Над овим сôним сантама, што их је снио и заштићавао иловасто-лапоровити муљ иловаче, далеко је пукло море у млађем миоценом времену, како према истоку тако и према западу. Ово спуштање тла, које је проузроковало распростирање мора, свакако је пратило горско набирање, које према томе пада у доба дôњега миоцена. Морска поплава, наставши услијед тога, која је прилично дубоко у копно засјецала, али се, како напријед рекосмо, није преко линије Петровац—Маглај—Зворник даље према југу протезала, — могла је бити само умјерено дубока; јер су младомиоцене наслаге сјеверне Босне скоро без изузетка плитке творбе петрографска и фаунистичка карактера другог средоземног ступња, и то понајвише лајта-творбе, као и наслаге сарматскога ступња.

Између лајта-творба одликују се двије својим раширењем и какартеристичним саставом: прво кречњаци понајвише биогенетског подријетла, друго пјешчари и громаче (конгломерати) са понајвише серпентинском и туфитском смјесом и локално са како богатом тако и изврсно очуваном фауном. Ове двије фацијалне главне творбе искључују се међусобно по своjем раширењу, осим можда ондје, гдје су кречњаци дјеломице старији од пјешчара. Али обадвије имају у истој мјери удјела у творби горја, но се при томе кречњаци предјелски пуно већма истчу него ли у осталом и пуно мање распрострањени пјешчари и конгломерати. Ови потоњи творе на пр. понаособ Ратис планину између Тиње и Ораховице (југоисточно од Грачанице) и постизавају овдје на Ратису надморску висину од 596 *м.* Лајта-кречњаци уздижу се у средњем дијелу Мајевице у појединим гребенима или

у размрсканим грудама између Јасенице и Сребреника чак до 645 *м.* У опће наравски творе они ниже рâвни или групе брежуљака, које су редовито на веома карактеристичан начин окренуле своје равне низбрдице на сјевер према савској долини, а своје стрме урвине јужно према нутрини, што стоји у свези са положајем слојева сасвим према сјеверу, односно према сјевероистоку наклоњеним. У Лајта-кречњацима имаде често и пећинских творба. (Види *слику 8.)*

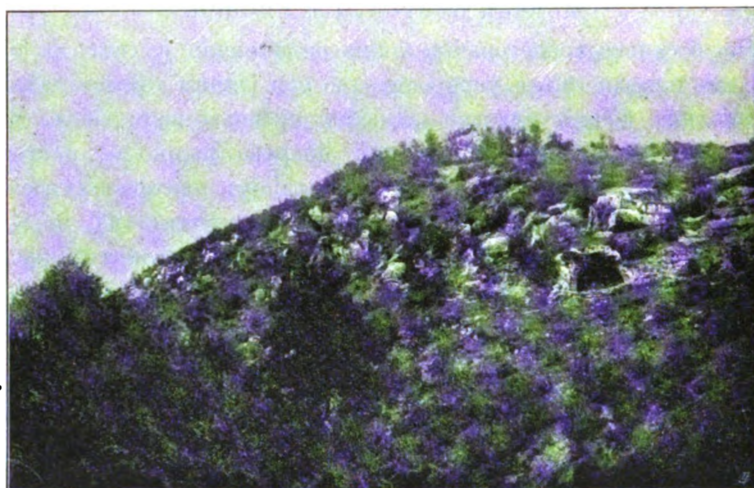

Слика 8. Лајта-кречњаци са пећинама код Зовика горњег, југоисточно од Градачца.

У вишеструко прекинутом дугачком потезу Лајта-брежуљака дуж јужне ивице Савске долине од Јање код Бијељине до Бос. Новог виде се веома често најјасније лајта-кречњаци, гдје леже на пуно јаче набораним старијим слојевима, као на пр. код Кораја, Челића, Маоће, Градачца, Модрића, Которског, Дервенте, Бос. Дубице, Костајнице и Новог. Овдје се свукуд са свијем јасно опажа, да се прво младотерцијерно горско борање у Босни збило прије наслагања горњомиоцених лајта-слојева, дакле у дôњем миоцену, али да је и ове потоње слојеве, скупа са њиховом подлогом, доцније — и то, како ћемо видјети, с почетка квартернога доба — снашло неко саборање.

Дôњомиоцено борање проузроковало је прве знатне висинске разлике у језеровитој олигоценој равници. Оно је прије свега проузроковало кроз и кроз промјену у приликама одвирања. Понека између олигоцених и старомиоцених језера бише одијељена од својих приточица, заглибише се и пресушише; у друга опет силно се салише нови планински потоци и затрпаваху их масом грохота, као што то особито величанствено опажамо у наслази од Зенице. А у даљем току, јер се све то само поступно могло збивати, поједини дијелови олигоцених средоземних наслага увалише се у своје подлоге. Али они од сјевернога дијела копна не само да се набраше, но доспјеше још и испод пучине напредујућег младомиоценог мора, те бише покривени наслагама другог медитераног степена. То је случај код Јање (Угљевика), Дервенте, Прњавора, Приједора (Гајић брдо, Јеловик-уседлина), Бос. Новог, Јапре-Мајкића итд. гдје се свукуда битно лајта-кречњаци, пропраћени дјеломице сарматским слојевима, дискордантно над олигоценим или старомиоценим средоземним творбама распростиру.

Док је трајало ово младомиоцено морско покривање сјеверне Босне, збивало се у осталој земљи без престанка обично изравнавање, које се за разлику од олигоценога доба, у којем се понајвише поравњивала морска и блатна корита, сада поглавито састојало од изравнивања услијед ерозије.

На разграђивање упливисали су наравски опћи претходни услови, поглавито слаз воде и нарав камења. У првом обзиру по себи се разумије, да је вода, отјецала већим дијелом у правцу према сјеверном младомиоценом мору, али вјероватно и у противном правцу, дакле према југу или југозападу, при чему је од дôњо-миоценог набора уздигнути праиспон садашње Вратнице-планине фунгирао као важна водомеђа, која је сама собом понајвише била изврѓнута денудацији. А што се тиче нарави камења, то су наравски оне тако рећи једва осушене олигоцене средоземне наслаге имале најмање отпорне снаге. Гдје даклен не бјеху икако заштићене од абразије, ондје бише разроване, преваљене и отплављене. Из тога доба потјечу изоловане партије конгломерата и лабавих одроњених гомила, које се тако често находе на равницама и горским шљеменима у свој земљи, а особито у Херцеговини и у сусједним дијеловима Босне, и које ласно дају повода кривом схваћању као да су дилувиум.

Обадвоје главно камење младомиоцене морске трансгресије обухвата разноврсне творбе, од којих су међу лајта-кречњацима нулипорни, амфистегини и корални кречњаци најглавнији. Прво споменути превлађују, а нарочито се у њима на много мјеста (у Бијељини, Угљевику, Корају, Велину селу, Грачаници, Хан Марици, Бос. Костајници и т. д. и т. д.) у гомилама находе значајни фосили лајта-кречњака, велике дебеле љуске шкољке покроваче *(Pecten latissimus* Brocc.), остриге (каменице), шкољке чанчице, морски јежеви *(Clypeaster)* и т. д. код Пискавице, близу Грачанице, ови су кречњаци проткани од више пјешчаних слојева пуних бушака *(Terebratula)*. Амфистегински кречњаци, који се таванасто састоје само од гомила фораминифера *(Amphistegina Haueri)* великих као пола сочивице, нарочито су у подручју Тиње развијени; корални кречњаци код Врановића, источно од Грачанице. Изврсно лијепи, далеко видљиви корални гребени пристају код Ораховице Дôње и Лохиње (југоисточно од Грачанице). Вишеструко чине корални кречњаци с уклопљеним грудама од серпентина, јасписа, туфита и т. д. прелаз грубим лајта-пјешчарима и конгломератима, који гњијездимице, као код Прлина, Сулића, Миричине сјеверозападно од Дôње Тузле садрже богату фауну (понајвише *Conus, Ancillaria, Oliva, Cypraea, Fusus, Turritella, Pecten, Pectunculus, Arca, Lucina, Cardium, Cytherea, Venus)*, за разлику од кречних конгломерата исте старости, који само ријетко садрже фосилија. У некојим крајевима пристају уз лајта-пјешчаре пјескаво-лапоровити шкриљци пуни биљевне пљеве и појединих, добро очуваних отисака листова. Они чине прелаз к сарматским слојевима.

Међу творбама овог потоњег степена највише су распрострањени прхки лапоровити пјешчари и пјескави лапори; мање пјескави или оолитски кречњаци; а најмање чисти лапори или глине, као и особито подврсте кречњака (на пр. бриозојски кречњаци код Челића). Изувев најпослије споменуте, у свијем осталим слојевима су веома честе церитије (особито *Cer. rubiginosum* и *Cer. pictum*). Неки су кречњаци с тијем сасвим начичкани, а из пјескавих лапора испадају услијед трошења на пр. између Лохиње и Чеканића (источно од Грачанице) у толикој множини, да их човјек формално може метлом помести на гомилу. Церитијама се понекад придружују двошкољке, особито *Mactra podolica* и *Tapes gregaria,* али ове се чешће скупа

с другим шкољкама, особито с кардијама, на гомиле појављују. Многи сарматски лапори обилују остатцима риба, најдубљи, који изравно леже на лајта-кречњацима, садрже гдје-гдје амфистегине, а скоро сви шкриљаво-лапоровити и пјескави сарматски слојеви садрже мање више богату флору [1]).

Лахка растрошивост већине наслага од морског олигоцена и миоцена ствара у крајевима, гдје су распрострањене, дакле особито у даљој околици Дôње Тузле и више западно, дуж јужне ивице Савске долине, већином дубока и плодна, али и тешка и влази склона, мање плодна тла. Исто су таква и она тла, која су постала од лапоровитих лајта-слојева, али су ова с разлога, што им је већином шљунак и мрве од кречњака примијешан, много лабавија те с тога и плоднија, осо-

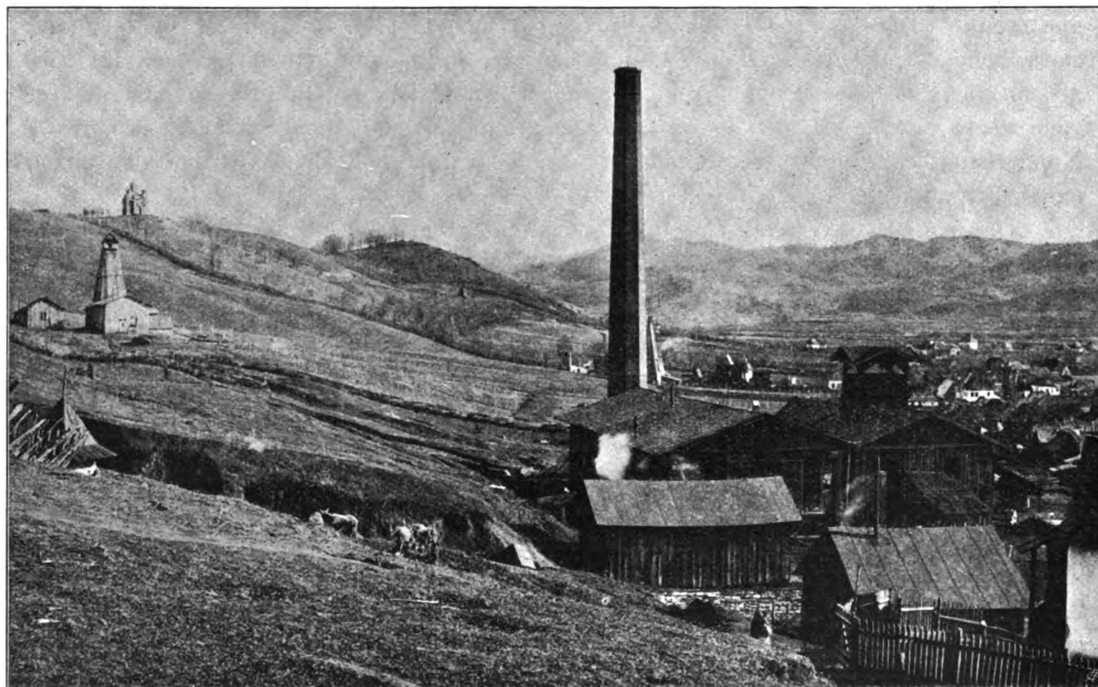

Слика 9. Иловаста гора (маринскп миоцен) код Дôње Тузле.
Напријед десно сôно окно. У средини куле бушења сôног бурара.

бито за воћарске сврхе. И миоцени муљевни лапори и олигоцени лапоровити пјешчари давају тла, на којима изврсно роде шљиве и друго воће. Растрошена земља чистих лајта-кречњака једва се разликује од земље кречњака старијих формација, и лајта-конгломерати и пјешчари дају према својим састојинима добро до мање добра тла, а ово задње особито онда, ако у конгломератским грохотима имају серпентин и јаспис богата удијела. Тла сарматских слојева су често одвише глиновита и тешка. У главном спада подручје распростањености олигоцених и миоцених морских наслага у сјеверној Босни међу плодовите дијелове земље.

Наспрам старијих кречних гора ваља примјетити, да чак ни стрми обронци брежуљака лајта-кречњака обично нијесу без вегетације, и да су равни, и ако су

[1]) Ону из околине Дôње Тузле описао је Х. Енгелхарт (Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини, XIII., 1901., стр. 473.).

обично посијане вртачама, при свем томе обрасле шикаром и травом. Услијед тога је предјелски карактер сјеверне Босне као зелене брежуљаве земље битно увјетован. *(Слика 9.)*

Од корисних наслага садржи морски миоцен једну од најважнијих у земљи: напријед споменути сôни слој од Дôње и Горње Тузле, који се помоћу сôних бунара експлоатише (види *слику 9.)*. И на другим мјестима у западнијем подручју миоцена зна се за слана врела, по којима се може слутити, да ондје имаде и даљих сôних слојева. Из олигоцених слојева код Митрова хана и источно ог Дôње Тузле извире једно плинско врело, коме би се постанак, као и оног блиског сумпорног врела, морао потражити у под њиме лежећем еоцену. У осталом издуси запаљивих плинова налазе се и у сарматским слојевима. Неки од сарматских рибљих лапора показују пажње вриједну садржину фосфора. У олигоценим лапорима у Дријенчадолини код Шибошице откривен је минералошки занимљив налаз редрутита.

Од камења маринског младотерцијара већина лајта-кречњака веома је подесна за различите употребе. Чисти одроди у долини Сокол-потока код Грачанице у велике се добивају у техничке сврхе за сода-фабрику у Лукавцу. На многим мјестима служе за паљење бијелога креча. Пјескавији одроди дају изврстан грађевински камен (налик на грађевински камен у Бечу). Сарматски пјескави или оолитски кречњаци употребљују се на пр. код Пашћа, Вршања и д. прилично опсежно за клесарске радове, плочасти лапоровити пјешчари од Докања употребљују се у Дôњој Тузли опћенито у грађевинске сврхе. Изванредно пуно се употребљавају лајта-кречњаци за посипање путева.

Плиоцен.

Сарматски слојеви прелазе у области од Дôње Тузле навише поступно у наслаге, које обухватају понтичку фосилну фауну, те се с тога по аустријском обичају увршћују у плиоцен. Но ваља примјетити, да би због тијесне свезе са сарматским степеном оправдано било, уврстити дôњи дио ових понтичких слојева миоцену.

Они се понаособ састоје од пјешчара и пијесака, а дебели су по неколико стотина метара. Наспрам њих показују остали чланови ками само потчињен развитак. Веома су значајни угљени тавани што заузимају средњи бој наслаге, од којих главни таван код Дôње Тузле (Креке) има дебљину од 18 *м*. Ове тавнне прате иловаче и глине, које тамо, гдје измиљају на дан, услијед тога што се запали угљен, изгледају црвено печене. Пјешчари и пијескови у лежотини таванског потеза развијају се дјеломице од грохотних конгломерата и састоје се локално од скоро чиста пијеска бјелутка; пјешчари височине таванске групе већином су више гдиновити и жељезасти. Најниже висећи члан наслаге чине масне глине.

Босански је плиоцен по саставу исто полуизметан и садржи исте фосилије као конгерије-тавани Бечког корита, т. ј. *Congeria subglobosa, Cong. Partschi, Melanopsis vindobonensis* и *Mel. Martiniana* су у њима најобичније фосилије. У састављеном раширењу распростире се у дужини од Спрече југоисточно код Симина хана до Грачанице, а у ширини од Пурачића до близу Брешке, а унаоколо заокружују га мање више распрострањене изоловане груде, које се још и у околици Добоја налазе. Еда ли су и у другим дијеловима Босне и Херцеговине развијене понтичке наслаге, као што се чини, да је то случај код Мостара, то за сада још није утврђено.

Цио терен, што га конгеријски слојеви у области Дôње Тузле захватају, представља веома рашчлањену брежуљасту земљу, која само на неколиким тачкама

прелази 600 *м* висине над морем, и коју је искључиво ерозија измоделисала. Но по најмлађу геолошку хисторију Босне важно је, да су понтичке наслаге још до главине висине слојева сабране и да наколо око главног раширења раштркани остатци ерозије имају и испрекидан слојни положај те да су у свој садашњи висински положај морали уздигнути бити. Овај тектонски поступак, који је извео ове појаве, могао се наравски само послије таложења плиоцена догодити, а пошто се он дилувиума није доимао, то се он очевидно подудара са концем терцијера, односно: означује почетак квартернога доба.

Овај најмлађи покрет у земљиној кори имаде одлучна значења по данашњу орографску формацију Босне и Херцеговине. Истом он је дао обиљежје тако званом динарском набирању и изразитом југозападно-сјевероисточном потезу слојева, које влада тектоником цијеле земље. Истом он је снажно уздигао главно горје и створио знамените релативне висинске разлике. Он је изазвао увалу сјеверне Адрије и апсолутно уздизање тла над морском пучином, као и све упоредне појаве, што су с тијем у свези, са чега су Босна и Херцеговина добиле орографско лице, што га сада показују.

Напријед смо упутили на то, да олигоцено-миоцене средоземне наслаге на одличан начин упливишу на геолошку слику Босне и Херцеговине, јер су у већем дијелу земље најмлађе творбе површине са знатним проширењем. На њима се дакле најјасније очитује и најмлађи ток разтитка. Подмиоцено набирање раскинуло их је и дијелом су се слегле на своју подлогу; наредна младомиоцена и плиоцена ерозија нарочито их је абрадирала и само мјестимице засула; заплиоцено наборање мање их је изнова стисло, него ли их је релативно уздигнуло. За вријеме њихове творбе бјеше клима у Босни и Херцеговини најмање још суб-тропска и остала је таква до задњег дизања, што је увело јако разхлађивање, а ово у дилувију довело до дјеломичног олеђивања земље.

Плиоцено подручје тузланског окружја спада у оне крајеве, гдје плодовитост поља зависи понајвише од њихова положаја. Земље, што су произишле од конгеријских слојева у једну су руку наиме пјесковите, лагане и сухе, у другу иловасте, тешке и склоне влази. У доловима, гдје се влага дуже задржава, прве су веома плодне, а у вишим, отвореним положајима, нарочито за сухих година, стерилне. Обратно дају теже земље у високим положајима бољег рода но у низинама.

Најважније корисно сложиште плиоцена је наслага мрког угљена, која захвата средњи дио непрекидног потеза конгеријских слојева и обухвата један лежећи, један главни и мјестимице два висећа слоја, од којих, како већ напоменусмо, главни слој код Креке близу Дôње Тузле има дебљину од 18 *м*. Тамошњи угљени мајдан је сада најјачи у земљи са 2,500.000 *q* годишњег вађења. Угаљ је скоро искључиво лигнит јасне дрвене текстуре, црномрке боје и мутна сјаја, са размјерно великом снагом гријања (до 4500 калорија) и сасма малешном садржином сумпора.

Од осталих корисних налаза ваља споменути: кварчев пијесак дôњих конгеријских слојева, који би могли послужити у извјесне техничке сврхе, на пр. за фабрикацију стакла; глине, које се код Тузле обилато употребљују за производњу цигле, а у колико су јаке на ватри, дале би се и на други начин употребити; камење подземних пожара (изгорјеле иловаче), које се најрађе употребљују за посипање цеста; чврсти лежећи пјешчари, који би могли давати употребив камен за тесање.

Квартер.

Дилувиум и алувиум.

Формација површине, коју су Босна и Херцеговина добили услијед са постплиоценим набирањем удруженог и доцније насталог опћег дизања земље; није у најновије геолошко доба получило више никаквих даљих битних измјена, до ли ону од ерозије. Ова изгледа у својим резултатима једном знатна, једном опет очито незнатна; јер поља шљунковита, као на пр. она спречанске, сарајевске или мостарске равнице, и масе грохота, као оне около Вратнице планине или у низини између Чврснице и Вран-планине, претпостављају знатну ерозију, док међу тијем у другу руку висоравни без шљунка и брда голих стијена, нерашчлањена, опкољена или никаквим или само незнатним грохотним рубовима, који се у Босни и Херцеговини тако често находе, тако рекући привидно доказују систирање ерозије.

Но ове се опреке објашњују с тијем, да су висоравни и висови, оскудни рушевинским творбама, тек у најновије доба получили своје релативно уздизање и у то доба собом понијели стари грохот, док напротив шљунковита поља представљају дијелове широких старих бразда од поравњивања, који су услијед дилувијалног испона не само промијенили свој релативни положај, него су дјеломице и премјештени и претворени у корита за слагање грохота. Понека су од тијех поља доцније, посредством новонасталих жљијебова, опет прикључена новопосталим системима одводњивања земље, и то, како Врбас, Рама и Неретва показују и како то данас у предгорју Вратнице планине непосредно можемо опазити, на више мјеста услијед слапова, чије је узмицање препилило горске прагове, преко којих су падала, и створило уске кланчевите долине споменутих ријека. По томе су чувена сликовита ријечна тијесна Босне и Херцеговине са свијем млада подријетла.

Исто је тако младо релативним уздизањем земље над Јадранском пучином подупрто подземно одводњивање кречних гора и с тијем у свези претварање истих у карст (крас). Појаве краса, тако карактеристичне по приједјелски карактер нарочито Херцеговине и Западне Босне, разрованост кршевитих плоха широким шкрапама, стотине хиљада вртача, подземни пећински ходници са својим зјалима, као и распрострањена корита поља — све је то кватернарног подријетла. Еодилувијално дизање и набирање земље дјеломице је условљавало затварање потоњих корита, услијед чега су отприје отворене долине изгубиле своју надземну свезу с морем.

Процеси насипања бјеху у старијем дилувију знатнији него ли у млађем квартеру. Гомиле шљунка претворене у конгломерате (дилувијални конгломерати, Nagelfluh) на средњем и дôњем току Неретве пружају добре примјере за то (види *слику 10.)*. Терасе, што их у разним положајима висине чине, битно су изазване с једне стране степенастим слазом воде и промјенљивом ерозијом првобитних водотока, који бјеху већи и подеснији за транспорт, него ли данашње ријеке земље, с друге стране пак можда и услијед дизања, која су још у најмлађе доба дјеловала. Потоња је могућност значајна понаособ за пресуђивање дотичних прилика у пољима.

У погледу састава и раздиобе дилувијâ врши доста важну улогу некадашње олеђивање Босне и Херцеговине, а заслуга је J. Цвијића[1]), да је

---

[1]) Morphologische und glaciale Studien aus Bosnien, der Hercegovina und Montenegro. Abhandl. der k. k. geogr. Gesellsch., Wien 1900. Исти ГЛАС српске академије, 57. св., 1899. — На глечерске трагове у Трескавици упутио је већ прије Гинтер Бек пл. Манагета.

први право упознао знакове тога. Он је нашао глечерских трагова на Трескавици (види *слику 11.),* Прењу и Чврсници планини, као и у групи Маглића на црногорској међу. Доцније пронашао је А. Пенк (Penck)[1]) знакове олеђивања на Бјелашници (Ballifkar, Балифшкрапа; по Е. Рихтеру (Richter) цио ред шкрапâ) и

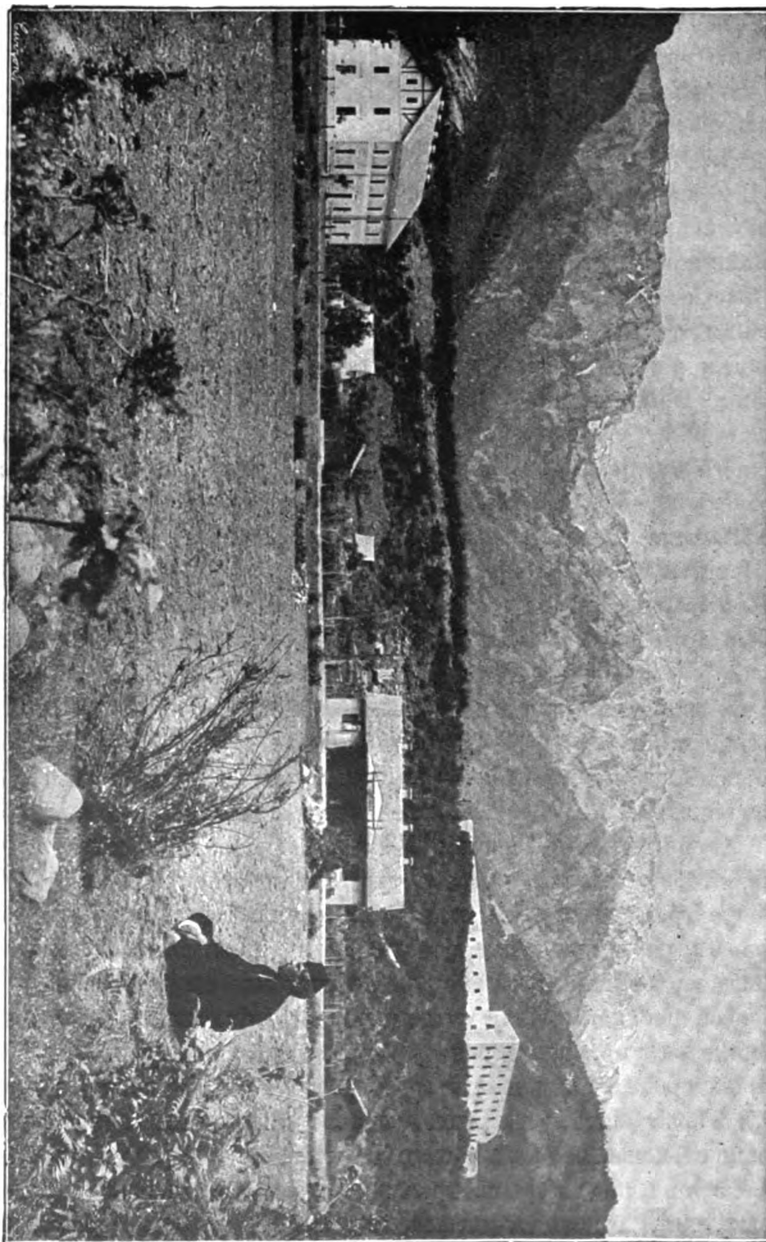

Слика 10. Дилувијалне Nagelfluh-терасе код Јабланице на Неретви.

Равница спријед је површина доње терасе, на којој стоје хотел (лијево) и колодвор (десно). Изнад тога уздиже се горња тераса са касарном. У залеђу лијево и сриједа: триас- и јура-кречњачке планине; зашумљени гребен десно: већим дијелом габро (Gabbro).

у подручју Орјена у Боци Которској. Мало за тијем доказани су глечерски трагови на Вратници планини, тако да се поуздано може сматрати опћенито леденодобно проглечерење високих планина Босне и Херцеговине сигурним.

---

[1]) Die Eiszeit auf der Balkanhalbinsel. Globus, 78. св., 1900., стр. 133. и сл.

Друго је питање, еда ли је, као у Алпама, било поновно залеђивање. Доиста имаде знакова раширене старије ледене добе, а снијежна се међа до својих 1000 *м* морске висине или још дубље могла спуштати, док је међу тијем млађе, ограничено залеђивање, имало своју просјечну снијежну међу око 1650 *м* до 1700 *м* морске висине. За вријеме дилувија бјеше дакле у Босни и Херцеговини два зале-

Слика 11. Глечерско Црно језеро на Трескавици.

Кречњачки дуварови унаоколо припадају триасу. Југоисточни насип спријед настао је дјеломице од морене. Језеро лежи између Љељена и Иљаша у малој шкрапи 1680 *м* изнад мора.

ђења, раздвојена интерглацијалном добом једно од другог, од којих прво бјеше раширено, а друго размјерно слабо.

Раширено прво залеђење довело је велике земне животиње, које љубе студен: мамута *(Elephas primigenius)* и вунокоса риноцероса *(Rhin. antiquitatis)* у Босну или барем на њезину сјеверну међу, као што то доказују налази остатака ових животиња од чести на ивици Савске равнице (Бос. Дубица, Кобаш), од чести у самој наплавини Посавине (Бос. Брод). С њима заједно појављују се *Bos primigenius*, *Bison priscus* и пећински међед *(Ursus spelaeus)*, а овај потоњи бјеше у Босни и Херцеговини опће распрострањен. Ови велики сисавци спадају у старији одсјек дилувијалне добе. И млађи одсјеци исте оставише за собом наслага и остатака, који су дјеломице подробније проучавани (као на пр. фауна сојеница у Рипчу код Бихаћа од Ј. Н. Волджриха (Woldřich); али моментано цјелокупно знање фаунистичког састава дилувија и старијег алувија у Босни и Херцеговини, нарочито у виду прве појаве човјека, ипак је још одвише непотпуно, а да би омогућило исправан преглед.

И петрографски развитак квартера не може се за сада јединствено прегледати, нарочито с тога, што је раздиоба дилувијалних и старијих алувијалних наслага у земљи веома непотпуна и неједнака. У опће се у многом обзиру не може потегнути граница између дилувија и алувија.

У најстарије, са првим залеђењем скопчане дилувијалне творбе, спадају напријед споменути наслојени конгломерати (Nagelfluh) Неретвине и Врбасове долине; млађи

су и могу се барем дјеломице приписати другом залеђењу високо положене лабаве шљунковите гомиле, као на пр. на Вратници планини, гдје се њихова свеза са кратким глечерима обронака у неколико случајева даје доказати. У исто доба спадају можда и гомиле шљунка великих ријечних равница, док су међу тијем долински шотери и они на обронацима већином алувијална подријетла. Неког ослона за пресуђивање старости пружа петрографски састав шљункâ: подудара ли се овај са камењима у ближој околици, онда су акумулати обично млађа подријетла; ако пак одронци барем дјеломице потјечу од даљих тачака, онда ће дотичне шљунко-

Слика 12. Алувијалне кречњачке седрине наслаге код Бање близу Фојнице.

вите творбе обично бити старе, особито ако претпостављају допремне путове, различне од данашњих.

Квартерне иловасте наслаге ријетке су у Босни и Херцеговини; оне се ограничавају на локалне и слабо распростањене доплавине и на пећинску иловачу, која се у многобројним пећинама босанских и херцеговачких кречних гора, од којих је за сада најмањи дио за невољу познат, још стално твара, али са својим најдубљим слојевима чак у дилувиј задире, како то доказују остатци костију, које ова иловача понекад у великој мјери у себи затвара.

Веома су распрострањене наслаге кречњачке сиге, које су такођер дјеломице већ у дилувију постале, али претежно припадају млађем квартеру и још се непрекидно наслажу. Најраспрострањеније су наслаге оне од Јајца, Језера и даље навише на Пливи; сличне творбе на Уни; у шкриљаве планине југоисточно од Јајца; оне од Травника; од Бање код Фојнице (види *слику 12.);* од Илиџе код Сарајева; од Бање код Вишеграда; од Чајнице итд. итд. Три претпотоње споменуте и понеке друге сличне појаве су луџбе из термалних врела, а и иначе су кречњачке седре са свијем претежно творбе врѐлâ.

Босна је изванредно богата термалним и другим разним минералним врелима. Е. Лудвиг (Ludwig) је објавио анализе од 32 врућа врела, сумпорних врела, кисељака и сôних вода; али није претјерано, ако се истински број минералних врела у земљи на најмање четвероструко цијени. Многа од њих, нарочито врућа врела и кисељаци имају своје сезоне, када их или у извјесне дане или дуже вријеме стотинама људи похађају. Особито Муслимани веома бегенишу оваква годишња пијења и купања. Најбоље похођена минерална врела у селима биће да су: Кисељак код Високог, Кисељак на Спречи, Кисељак код Дубнице (обадва у тузланском округу), Сланкамен код Чајнице и врућа врела: Гата код Бихаћа, Слатина и Горњи Шехер код Бањелуке, Кулаши код Дервенте, Бања код Фојнице, врућа врела од Олова и Бања код Вишеграда. Илиџа код Сарајева са својим чувеним сумпорним врелом, постала је удобно купалиште; сичаново Губер-врело код Сребренице даје окушану минералну воду; гвожђани Кисељак пун угљичне киселине у Кисељаку пије се као стôна вода.

Дилувијалне и алувијалне равнице у ријечним долинама а дјеломице у пољима Босне и Херцеговине спадају у најплодније дијелове земље, који претежно служе за вртљарство, сађење духана, шећерне репице и за сијање жита.

Од корисних рудника квартера наплаве су злата од хисторичка значаја, и ако се сада већ једва могу корисно експлоатисати; сада се мора више вриједности на то положити, да се открију рудници примарног сухог злата. Простране изапране врлети на многобројним ријекама и потоцима старог шкриљчевог горја Средње Босне, нарочито на Лепеници, Фојници, Жељезници, Лашви и на њеним притоцима и изворним потоцима, на Врбасу и на Рами доказују, како се овдје у пријашњим вијековима интензивно трагало за златом. Доиста је интересно и не безначајно, да су глечери леденога доба први отворили златоносно камење.

Златоводне дилувије садрже локално, као на пр. у околици Горњег Вакуфа, и ваљутака манганских и жељезних рудача, које се покушавало добити. Хематитно кршје тражи народ за лијек (крваљ).

Груби груменови и ваљутци златних изапраних врлети употребљују се пуно за грађевине, калдрму и цесте, нарочито на цестама код Фојнице, у долини Лашве и код Горњег Вакуфа. У долини Комарчице употребљено је хиљадама просторних метара стијења и котуринâ пермског пјешчара из тамошњих изапраних врлети при градњи жељезничке пруге у долини Лашве и цесте.

Због лахке обрадљивости, сухоће, рђава топловода, порозитета и мале тежине веома цијењен изврстан грађевински камен дају кречњачке седре, које се свагдје гдје их има укоришћују у грађевне сврхе, нарочито у Јајцу, Травнику, Фојници (самостану), Варешу, Власеници, Чајници и др. Од најмлађих наплава ријека пуно се кршја и ваљутака вади као материјал за посипање цеста, а пијескови у грађевне сврхе.

Тектоника.

О томе само неколико ријечи!

Из горњег разлагања произлази, да Босна и Херцеговина као цјелина имају два средња подручја, око којих се у геолошкој слици земље редају млађи системи слојева.

Једна је палеозоичко горје у подручју Дрине, које представља само један изданак великог палеозоичкога и архаичкога горја Јужне Србије, а од тога се не да одвојити. Његов сјеверозападни наставак протеже се привидно дуж Савске равнице преко Мотајица планине даље у Хрватску.

Друга је област палеозоичко шкриљаво горје Средње Босне. Око обадвије наслаже се унаоколо као плашт сасма конкордантно тријас, који чини опће основно горје од палеозоикума дринског до средобосанског шкриљавог горја, а од овог западно до Јадранскога мора. Палеозоикум и триас држе се у Босни јединствено.

Млађи мезозоикум додуше је мањкаво развијен, али мање, него ли се до недавна мислило. На мјестима се чини, као да је било од триаса до дôње креде прекидана развитка, на другим се налази само лиас или само горњи јура. Ове прилике још нијесу разјашњене, јер су их превијања набора и друга поремећења одвећ избрисала те ће се моћи размрсити тек када геолошко картирање земље узбуде даље напредовало. Веома је јасна кредина и еоцена трансгресија. Од еоцена до плиоцена остао је само најсјевероисточнији окрајак Босне морем покривен, иначе бјеше сва земља са Херцеговином копно чак до у млађи миоцен, гдје је млађа Босна, не услијед провала, већ поступно услијед набирања потонула испод морске равине. У највећем дијелу земље не бјеше од еоцена амо никаква морска покрова; само је још на сјеверу Босне наступила младомиоцена трансгресија.

Обадва палеозоичка средња предјела земље подударају се са моћним набирањима, а понаособ набирање упливише и на осталу тектонику.

Т. зв. динарско набирање од Ј.-И. према С.-З. као једно од најмлађих снажних чинова, превлађује у Босни и Херцеговини, оно се укрштава у правцу југозапада према сјевероистоку са тауријским или албанешким[1]) набирањем, које је као старије прилично истрвено и само још локално изражено. Напони произведени интерференцијом ових двију наборних праваца изравнани су у југосјеверном систему расједа. То су исте појаве, које у средњој Европи показују херцински и рајнски правац набирања и који се у опће на цијелој сјеверној полукруглљи вазда повраћају.

Динарски набори разилазе се са С.-З. према Ј.-И. лепезаво, т. ј. протежу се на западу земље више према југу, на сјеверу више према истоку. Па и уздужни расједи, што их прате, држе се на исти начин, тако да западна Босна са Херцеговином стоји напрема сјеверној и источној Босни у неколико као самостално набрана груда. Будућа испитивања објасниће ово основано питање о тектоници земље.

У формацији површине јасно се истиче динарско набирање у планинским потезима Херцеговине, док се напротив у Босни више истиче источнозападни планински правац. У главном тектоника овдје мање упадљиво упливише на орографски карактер, пошто особито простране изравнане равнице платôа независно од творбе слојева наједнако прелазе преко уседлина и котлина, па и долинске бразде само малим дијелом иду за тектонским линијама.

[1]) Упореди J. Цвијић: Die dinarisch-albanesiche Scharung, Sitzungsber. d. Akad. d. Wissensch., Wien, Math. nat. Cl., св. CX., 1901., стр. 437.

Flora Bosne, Hercegovine i novopazarskog sandžaka.

II. (1.) dio.

Priopćio

dr. Günther vitez Beck pl. Mannagetta,

redov. profesor botanike, ravnatelj botaničkog vrta i predstojnik botaničkog zavoda c. kr. njemačkog sveučilišta u Pragu.

U julu godine 1901. dovršeni 1. dio ove „Flore“, koji obragjuje gymnosperme i monocotyledone izašao je najprije u XV. godištu „Glasnika zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini“ god. 1903., dočim je njemačko izdanje ovoga dijela izašlo kasnije, godine 1904. u IX. svesci „Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina“. Pošto je Glasnikovo izdanje I. dijela moglo samo uvažiti botaničku literaturu do jula 1901. a umnoženo njemačko izdanje do polovice godine 1904. i pošto je od onda izašlo više važnih prinosa k poznavanju flore Bosne i Hercegovine, bilo je od potrebe, da se izdadu dopunjci.

Da ti dopunjci nijesu uvršteni pred II. dio, misli pisac da je time u jednu ruku opravdano, što se je uz sve rastući interes za zanimivu vegetaciju Bosne i Hercegovine sigurno nadati još daljnjim rezultatima botaničkog proučavanja ovih zemalja, a u drugu ruku time, što se objelodanjivanje nastavaka ove „Flore“ u dva, vremenom nejednako izlazeća časopisa, može samo redomice upriličiti. Na to me je ponukalo uz praktične razloge i taj, što je, od kada je izašao I. dio, osim mnogo suvišnih ponavljanja poznatih nalazišta, objelodanjeno mnogo novih za vrste, koje su već bile ustanovljene te i veći niz varijeteta i oblika, ali da je relativno samo malo novih vrsta i podvrsta navedeno, kao poimjence za Bosnu:

Potamogeton densus L., *Festuca ascendens* Retz *(Festuca elatior* × *Lolium perenne),* ? *Aceras anthropophora* R. Br., *Epipogon aphyllus* Sw.

ili za Hercegovini:

Carex extensa Good., *Orchis quadripunctata* Cyrill.

Pisac prema tome namjerava, da potrebne podatke i dodatke literature za cjelokupnu floru na kraju „Flore“ iznese, a kod pojedinih nastavaka da uvaži onu botaničku literaturu, koja je do njihovog objelodanjivanja izašla.

Novo nadošle kratice

za autore, sabirače kod oznake nalazišta.

Fa. — Faltis F.
GK. — Gross und Kneucker.
Ha. — Handel-Mazetti H. v.
Ha.-Fa. — Handel-Mazetti v., Stadlmann J., Janchen E., Faltis Fr.
Ja. — Janchen E.
Sch. — Schneider G.
Schi. — Schiller J.
St. — Stadlmann J.
SV. — Simony O. i Vierhapper F.

2. razred: DICOTYLEDONEAE.

(Biline sa 2 supke.)

1. rod: SALICACEAE.

[Lindl., Nat. Syst., ed. 2, 186; Pax u NPflF., III 1, 29.]

1. Populus.

[L., Spec., 1034 (1753) i Gen., ed. VI, 526, nr. 1123; Pax u NPflF., III 1, 35.]

1. sekt.: *Leuce.*

[Duby, Syn. fl. Gall., ed. 2, I, 427 (1828).]

1. ***Populus alba*** [L., Spec., 1034 (1753)]. — U lukama, dubokim šumama do gorskog pojasa, većinom pojedince, rijetko u pomanjim skupinama.

Bosna: Razasut u nizini Save i u dolovima njenih pritočica Une, Vrbasa, Ukrine, Bosne (*S.), Drine uz vodu preko Višegrada i doline Rzave (B.). Tu i tamo i u brdovitom kraju srednje i istočne Bosne. U južnoj Bosni rijedak ili fali kao u prednjim Alpama. Mjestimice opet posagjen te ga ima starih egzemplara, kao u Turbetu kod Banjeluke (Fr. Br.!). — **Hercegovina:** Samo u dolini Neretve kod Mostara (*Str.!), Žitomišlića (B.). — Mart, april.

2. ***Populus tremula*** [L., Spec., 1043 (1753)]. — U šumama humovite i brdovite zemlje često provršen, katkad tvori male skupine, regje u predgorju; onda grmovit u svim formacijama grmlja osobito u krasu; tu se uspinje do 1400 *m.*

Bosna (*S.). — **Hercegovina** (*P.). — **U novopazarskom sandžaku** (*B.). — Mart, april. — „Trepetljika“.

var. ***villosa*** [Láng u Reich., Fl. Germ. 173 (1831) i Icon. fl. Germ., XI, 30, t. 1273 kao vrst, Wesm. u DC., Prodr., XVI 2, 325].

Bosna: Na stijenama Orlovca kod Sarajeva (*B.).

2. sekt.: *Aigeiros.*

[Duby, Bot. Gall., ed. 2., I, 427 (1828).]

3. ***Populus nigra*** [L., Spec., 1034 (1753)]. — Uz vode, rijeke, u dolovima većih rijeka.

Bosna: (*Boué) razasut, u nizini Save (B.), u dolini Kupe: izmegju Novog i Otoke (B.), kod Krupe (Fo.); Banjeluke (H.); u dolini Bosne: kod Doboja (B.), izmegju Maglaja i Hana Mravika (S.), kod Hana Nemile (Fr. Br.); u dolini Spreče (B.), kod Travnika (Br.), Vareša (Pr.), Sarajeva (H.); u dolini Drine: kod Zvornika (J.), poviše Višegrada (B.), kod Hana Ošanića (B.) i još kod Prijedjela (Pr.): i zasagjen kao u Sarajevu. — **Hercegovina:** U dolini Neretve izmegju Drežnice i Mostara, izmegju Gabela i Čapljine (B.), kod Dubovca u Bijeloj gori (*P.). — **U novopazarskom sandžaku:** U dolini Lima izmegju Prijepolja i Bistrice (*B.). — Mart, april. — „Topol, jagnjet“.

var. ***italica*** [Duroi, Harbk. Baumz., II, 141 (1772). — *P. dilatata* Ait., Hort. Kew., III, 406 (1789). — *P. pyramidalis* Roz., Cours d'agric., VII, 619]. — Često zasagjena.

Bosna: N. pr. u nizini Save (*Boué!), kod Banjeluke (H.), Bugojna, Livna, Sarajeva (B.), Foče (Fo.) i na drugim mjestima. — **Hercegovina:** U gornjoj dolini Neretve (*Boué), kod Mostara!, Bune! (Fo.), Žitomišlića (B.), Čapljine (B.), Stôca!, Trebinja! i u dolini Trebinčice (B.). Izmegju Kručevića i Čapljine u obliku sa napadno ko snijeg bijelom korom.

Populus monilifera [Ait., Hort. Kew., III, 406 (1789)]. — Rijetko sagjena tako u Bosni kod Tešnja, Komužine (R.!).

2. Salix.

[L., Spec. pl., 1015 (1753), Gen. pl., ed. VI, 514, br. 1098; Pax u NPflF., III 1, 36. — „Vrba“.]

Pentandrae.

[v. Seem., Sal. jap., 15 (1903).]

1. ***Salix pentandra*** [L., Spec., 1016 (1753)]. — Na vlažnim mjestima i obalama.

Bosna: Kod Glamoča (Pr.), Kupreša (*Br.!). — Maj.

Amygdalinae.

[Koch, Syn. fl. Germ., 641 (1837).]

2. ***Salix triandra*** [L., Spec., 1016 (1753). — *S. amygdalina* L., l. c.]. — Uz vode, na močvarnim mjestima.

Bosna: Kod Banjeluke (H.), Travnika, izmegju Travnika i Gučaninovog-hana (*S.), u Travanjskom polju (Br. Fr.), izmegju Mravika i Foče, u dolini Bosne (S.), kod Lukavice blizu Sarajeva (F.!), u Drinjači na Jadru (J.). — April, maj.

Oblici 1. ***concolor*** [Wimm. Grab., Fl. Sil., III., 362 (1829) = *S. amygdalina* L., l. c. po Smith-u i A. Kerner-u] i 2. ***discolor*** [Wimm. Grab., l. c.] opažali su se.

Fragiles.

[Schneider, Handb. Laubholzk., 33 (1904).]

3. ***Salix fragilis*** [L., Spec., 1017 (1753)]. — Uz vode, na vlažnim mjestima, do 800 *m*.

Bosna: Često uz sve veće rijeke: tako u dolovima Save (B.), Une (Fo., Boll., B.), Save (B.), Vrbasa (H.), Ukrine, Bosne, Željeznice, Spreče (B.), Lašve! (*S.), Drine, Jadra (J.), svuda u sjevero-bosanskoj humskoj zemlji (B.), oko Sarajeva!! (H.), u Sarajevskom polju (B.), kod Fojnice (Mu.), Tarčina, Vareša, Preodca, Bugojna (Pr.), na Stožeru (B.), kod Suhare blizu Dônjeg Vakufa (Ha.-Fa.). — **Hercegovina:** U dolini Idbara na Prenj-pl. (*B.). — April, maj.

4. ***Salix alba × fragilis.***

a) ***S. rubens*** [Schrank, Baier. Fl., I, 226 (1789). — *S. Russeliana* Smith, Fl. brit., 1045 (1805). — *S. excelsior* Host, Salix, 8, t. 28, 29 (1828)].

Bosna: Izmegju Travnika i Gučaninovog hana (*S.), kraj Butmira u Sarajevskom polju (Čurčić po M.).

b) ***S. palustris*** [Host, Salix, 7, t. 24, 25 (1828)].

Bosna: Oko Sarajeva, osobito na predgragju Hridu, u Sarajevskom polju (*B.).

c) ***S. viridis*** [Fries, Nov. fl. Suec., ed. II, 283 (1828)].

Bosna: Travanjsko polje u tjesnacu i kod Bunarbaše (Br. Fr.). — April, maj.

Albae.

[v. Seem., Sal. jap., 16 (1903).]

5. ***Salix alba*** [L., Spec., 1021 (1753)]. — Na vlažnim mjestima, vodama, do 1000 *m* penjući se.

Bosna: Skoro posvuda obilna (*S. i druge)!! — **Hercegovina:** Često na Neretvi od Drežnice do ušća Neretve!! (već Botteri, 1852), Buna (Str.), Trebinjčica!! (*P.), kod Ljubinja (F.!), u Sutorini (Baenitz !). — April, maj.

Salix babylonica [L., Spec., 1017 (1753)].

Amo tamo posagjena, tako u **Bosni** (*AK.), kod Banjeluke (H.), kod Dônjeg Šehera (Fo.), u **Hercegovini** kod Mostara (*Fo.). — April, maj.

Retusae.

[A. Kern. u Verh. ZBG., X (1860), 195.]

6. ***Salix serpyllifolia*** [Scop., Fl. Carn., ed. II, II, 255 t. 61 (1772). — *S. retusa* v. *serpyllifolia* Koch, Syn. fl. Germ., 660]. — Na krševitim mjestima uz sniježne jame u alpinskoj regiji.

Samo u sublizim oblicima: **Bosna:** Na Treskavici, Magliću-pl. (*B., A.), na Volujku, Bregoću (Pr.). — **Hercegovina:** Na Prenj-pl. (*B.).

7. ***Salix retusa*** [L., Syst., ed. X, 1287 (1759), Spec., ed. II, 1445 (1763)]. — U alpinskim udolinama pojasa alpinskog sa kržljavom šumom visokog gorja razasuta.

Bosna: Osječenica (F.!), Klekovača!! (F.), Troglav u Dinari (B.), Cincar, Kamešnica (Pr.); Vranica!! (Br.), tako na Ločikama (Mu.), Krstacu (B.); Bjelašnici (B.), Hranicavi!! (F.!), Treskavici (B.), Magliću (B.), Volujku (*Bl. po Knapp-u), Ljubični (B.). — **Hercegovina:** Prenj (B.), Čvrstnica, Plasa!! (V.) osobito na Trinači (B.), Vel. Vran (F.!), Jastrebica u Bijeloj gori (*P.).

Opažali su se slijedeći oblici: 1. ***integrifolia*** [A. Kern. u Abh. ZBG., X (1860), 197] često. — 2. ***pilosula*** [G. Beck, Fl. Südb. u ANH., VI (1891), 311, a ne *parcepapilosa* kako F. i Pr. pišu]; listovi osobito

po rubu manje više trepavičasto-dlakasti. Ponegdje. **Bosna:** Vranica pl. (R.! poslije *B.), Ljubična (B.). — **Hercegovina:** Plasa-pl. (B.), Veliki Vran (R.!). — 3. *denticulata* [A. Kern., na ozn. mj.], rijetka. **Bosna:** Klekovača- (B.), Vranica- (*Mu.), Ljubična-pl. (B.), Maglić (Mu.). I oblici, koji se približuju v. *Kitaibeliana* [Willd., Spec., IV, 663 (1828) kao vrsta, Koch, Syn. fl. Germ., 660] opažani su na Krstacu u Vranici-pl. (B.).

Salix herbacea [L., Spec., 1018 (1753)] Boller ju navodi na Gredovitom vrhu na Grmeć-pl. u Bosni u visini od 1209 *m*. Sigurno pogrješno.

Pruinosae.

[Koch, Comm., 22 (1828).]

8. ***Salix daphnoides*** [Prosp. 51 (1779) i Vill., Hist. pl. Dauph., III, 765 (1789)]. — Uz vode u niskim krajevima.

Bosna: Rijetko, kod Banjeluke (*H.), nije li tu zasagjena? — **Mart, april.**

Viminales.

[Koch, Comm., 27 (1828).]

9. ***Salix viminalis*** [L., Spec., 1021 (1753)]. — Uz vode u poljima.

Bosna: Rijetko, kod Banjeluke (*H.). — **Hercegovina:** Rijetko, na obali Neretve kod Mostara, na Buni (*Str.). — April, maj.

Hastatae.

[Anderss. u DC., Prodr., XVI 2, 251 (1868).]

10. ***Salix hastata*** [L., Spec., 1017 (1753)]. — Na vlažnim mjestima, izmegju kržljavog drveća u visokom gorju.

Bosna: Vrlo rijetka, samo na Krstacu u Vranici pl., na kreču (*B.). — Juni, juli.

11. ***Salix glabra*** [Scop., Fl. Carn., ed. II, II, 255 (1772)]. — Na kamenim grmovitim mjestima predgorja i regije sa kržljavim drvećem do 1900 *m*.

Bosna: Rijetko, na Vlašiću (*S.) i na Klekovači (Ha.-Fa.). — **Hercegovina:** Rijetko, na Prislabu-pl. (*V.), na strmenku pošav od Udbara na Tisovicu u Prenj-pl. (F. poslije M.).

f. *obtusifolia*. Listovi gotovo naopako jajasti, sprijeda tupo iskruženi. — **Hercegovina:** U kamenim stijenama Muharnice u Plasi-pl. (*F.). — Maj, juni.

Nigricantes.

[A. Kern. u Verh. ZBG., X (1860), 235.]

?12. ***Salix nigricans*** [Sm. u Trans. Linn. soc., VI (1802), 120]. — U močvarama, tresetu, na vlažnim mjestima do u predgorje.

Bosna: Cincar, Kamešnica, Treskavica (Pr.), Klek (F.), Volujak (Pr.). — Maj. — Svi ti podatci se odnose sigurno na *S. silesiaca* Willd., koja se uslijed svog visokogorskog oblika zamjenjivala sa *S. nigricans*.

Phylicifoliae.

[Anderss. u DC., Prodr., XVI 2, 240 (1868).]

13. ***Salix arbuscula*** [L., Spec., 1018 (1753)]. — Na stijenama pod šikarom u alpinskoj regiji sa kržljavom šumom u visokom gorju do 2000 *m*.

Bosna: U planinama: Osječenici (F.), Vlašiću (*S.), Cincaru, Vel. Malovanu, Kamešnici (Pr.), Šatoru (Ja.); Vranici: kao više Prokoškog jezera (Mu.), na Krstacu (B.), Matorcu (F.!), Bjelašnici, Hranicavi (B.). — Maj, juni.

Većinom u obliku *Waldsteiniana* [Willd., Spec., IV, 679 (1805) kao vrsta; Koch, Syn. fl. Germ., 658 (1837)].

Capreae.

[Anderss. u DC., Prodr., XVI 2, 215 (1868).]

14. ***Salix cinerea*** [L., Spec., 1021 (1753)]. — Na vlažnim mjestima pod šikarom do predgorja (1400 *m*).

Bosna: Razasuta u humskom kraju sjeverne Bosne (B.), u dolini Bosne!! (*S.), u Sprečkom polju (B.), oko Travnika (S.), rasprostranjena po srednjoj i zapadnoj Bosni, osobito u više ležećim šikarama u

krasu, često u južnoj Bosni do u pred-alpe, osobito na verfenskim škriljima. — **Hercegovina** (*AK.) gdje ? U dolini Udbara na Prenj-pl. (B.). — April, maj.

Oblik ***rotundifolia*** [Döll., Rhein. Fl., 268 (1843). — Amo valjda i oblik ***obtusifolia*** K. Maly u Abh. ZBG., LIV (1903), 302]. — Listovi naopako jajasti, na vrhu široko zaokruženi. — **Bosna:** Na Trebeviću (*M.).

15. ***Salix silesiaca*** [Willd. u Schkuhr, Handb., III (1803), t. 317 sl. i Spec., IV, 660 (1805); Reich., Ic. fl. Germ., XI, t. 574, fig. 2019]. — Na kamenim, kršnim ali i vlažnim mjestima pred-alpa do u alpinski pojas (1700 *m*).

Grm ili stablo. Jednogodišnje grane gole, uljeno-zelene ili crvenkasto smegje, ljetošnje su sa mladim listovima obilno, gotovo svilenkasto dlakave. Listovi, kada kliju, gotovo su ko krv crveni, kratke petlje, obratno jajoliki, na dnu zaokruženi ili kao kratki klin, zašiljeni ili šiljasti (rijetko kada gotovo zaokruženi), valovito manje više kao pila izrezani, s dônje strane, kada ostare, istobojni samo bljegji (rijetko zelenkasti kao boja mora) i goli ili samo na srednjem rebru ponešto dlakavi, katkada i pomalo perasti.

Pokrajni listovi u obliku bubrega ili srca.

Mace izbijaju nešto ispred listova te imaju pri dnu 2—3 ljuskasta i mala listića. Kusaste ljuske su dugoljasto rutave na vrhu obojene. Prašnici goli. Plodna kvrga je gola ili svilenkasto dlakava i siva, na dugoj peteljci. Peteljka 3—4 puta tako duga kao žljijezda, držalica jedva je tako duga kao pobočne krpice. Kapci sjemenke srpoliko natrag zakovrčeni. Inače kao *S. grandifolia.*

Pokuzuje slijedeće razlike:

α ***typica*** [sravni Wimm., Salic. eur., 60]. — Listovi obratno jajasti, zašiljeni ili šiljasti, s dônje strane prilično jednake boje, jedva zelenkasti kao morska boja, prilično veliki, većinom 4—8 *cm* dugi. Kvrge sjemenke gole ili manje više dlakave do svilenkasto-dlakave = *eriocarpa* [Koch, Syn. fl. Germ., ed. II, 749 (1843) = *lasiocarpa* Wimm., Sal. europ., 61 (1866)].

Bosna: (*Anderss. u DC., Prodr., XVI 2, 218.) Na Osječenici!!, Klekovači!! (F.), Jedovniku (Ha.), Cincaru do 1700 *m* (B.), na Vlašiću!! (valjda već S., Fr. Br.) i prama Krunovi (Fr. Br.), na Trebeviću (Mu.) i f. *lasiocarpa* (M.), na Bjelašnici (B. kao *S. nigricans)*, kao kržljasto drvo 0·5—2 *m* visoko na Goloj Jahorini (F. kao *S. nigricans!)*, Treskavici (B.), Magliću pl. (B.). — **Hercegovina:** Na Visočici-pl. (B.), Veležu (*Mu.). — Maj.

β ***bosniaca.*** — Kržljavi grm kratkih grana. Listovi eliptični do kružni, tubasti, jedva šiljasti, doli manje više morske zelene boje, a kad ostare, su osim nešto svilenkasto dlakavog srednjeg rebra goli, maleni, kada izrastu 1·5—3 *cm* dugi, od prilike dva puta tako dugi kao široki, u herbaru često pocrne. Rodne mace su 1·5—4 *cm* duge, dulje nego li listovi. Plodnice gole. Vrat vrlo skraćen, muške mace jedva 1 *cm* duge. Prašnici nešto dlakavi. — Na stijenama u alpinskoj regiji visokog gorja.

Bosna: Osječenica-, Klekovača-, Cincar-pl. (*B.), na Kleku (F. kao *S. nigricans!)*. — Maj, juni.

Uz to oblik ***petrogena*** maleni grm kvrgastih grana, ženske i rodne mace 1—1·5 *cm* duge, kraće nego listovi. Plodnice sjemenke gusto svilenkasto-dlakave, sive. Od *S. grandifolia* mučno se razlikuje listovima, koji su ponešto crnkasti, eliptični, doli morske zelene boje i goli te plodnicama kraćih petljika, koje nijesu snježno bijele i rutave. — **Bosna:** Na Osječenici (*B.). — Juni.

16. ***Salix grandifolia*** [Ser., Essai monogr. Saul. de la Suisse, 20 (1815)]. — Na grmovitim mjestima u pred-alpama i u regiji kržljavog drveća.

Bosna: Rijetka, na Osječenici (B.) i na Vlašiću (*S., zamjenio ju tu valjda sa *S. silesiaca)*, kod šumarske kuće u Vučjoj luci kod Sarajeva (B., sumnjivo, možda spada k *S. silesiaca*). — Maj.

17. ***Salix caprea*** [L., Spec., 1020 (1753)]. — Pod šikarjem u bjelogoricama u brdovitoj zemlji do u pred-alpe; u regiji sa kržljavom šumom rijetka.

Bosna: (*AK) Često, ali obično pojedince; na Krug-pl. u Cincaru još pod *Pinus mughus* kod 1750 *m* (B.). — **Hercegovina:** Rjegje, kod Radobolje (Pi.!), izmegju Jovanović-karaule i Nevesinja (B.), na Glivi (*P.) i Leotaru kod Trebinja (B.); na Jastrebici u Bijeloj gori (P.). — **U novopazarskom sandžaku:** U šumama Poljane kod Svjetlog borja, izmegju Pljevalja i Jabuke (*B.). — Mart, april.

Oblik ***orbiculata*** [A. Kern. u Verh. ZBG., X (1860), 248] i ***elliptica*** [A. Kern., na ozn. mj.] opažani su.

Argenteae.

[Koch, Comm., 46 (1828).]

18. ***Salix repens*** [L., Spec., 1020 (1753)].

var. ***rosmarinifolia*** [L., na ozn. mj. kao vrst. — var. *angustifolia* Neilr., Fl. Wien, 179 (1846). — *S. angustifolia* Wulf. u Jacqu., Collect., III, 48 (1789) non W.]. — U mahovinastim livadama, na vrutcima.

Bosna: Kod Papara (Boll.), Grožnjaka-vrela kod Kupreša (F.!), Zenice, Visokog, Krupca, u dolini Drine kod Broda (Fo., valjda ?). — **Hercegovina:** Kod Konjica, Ljubinja (Fo., valjda ?). — Maj.

Canae.

[A. Kern. u Verh. ZBG., X (1860) 205.]

19. ***Salix incana*** [Schrank, Bay. Fl., I, 230 (1789)]. — Na vodama, na vlažnom, pjeskovitom i grohotnom tlu u predalpama, silazeći s rijekama.

Bosna: Raširen: tako na jednom otoku u Uni kod Golubića (Boll.), kod Varcar-Vakufa (*Bl.), često u dolini Lašve!! (*S.), u dolini Bosne kod Vogošće, Žepča (B.), oko Vareša (Pr.), Fojnice, u Vranici-pl. (B.) kod Srebrenice (J.), u južnoj Bosni ne rijetko, tako: oko Sarajeva, u Sarajevskom polju, kod Pazarića (B.), Tarčina, Preodca (Pr.) i na drugim mjestima. — **Hercegovina:** U dolini Trstenice, kod Konjica, u dolini Udbara na Prenj-pl. (B.), u dolini Doljanke kod Rame (F.!), na gornjoj Neretvi kod Medenika (Bl.), u dolini Neretve kod Jablanice, Drežnice (B.), Mostara!! (Str.), na Buni (Str.), diljem Zalomskog potoka i u Nevesinjskom polju (Mu.), na Jasini i Bijeloj gori (*P.). — **U novopazarskom sandžaku:** U dolini Lima izmegju Bistrice i Priboja (*B.). — April, maj.

20. ***Salix incana × purpurea.***

a) ***S. Wichurae*** [Pokorny, Oest. Holzpfl., 97, t. XX, f. 260 i 261 (1864)].

Hercegovina: U mlagjim, grmolikim egzemplarima na Zalomskom potoku u Nevesinjskom polju (*Mu.).

Purpureae.

[Koch, Comm., 11 (1828).]

21. ***Salix purpurea*** [L., Spec., 1017 (1753)]. — Na vodama, vlažnim, močvarnim mjestima, osobito u ravnici do u predalpinski kraj.

Bosna: Raširen, tako u dolovima svih većih rijeka: Une, Save (B.), Vrbasa (H.), Bosne (B. Mu.), Lašve (*S.), Spreče (B.), Željeznice, Miljacke (H.), Drine, Sutjeske (Pr.) i dr.!! — Prorijegjen u tijesnima gorskim i na vlažnim mjestima humske i brdne regije!! — **Hercegovina:** Kako se čini rijetka ili nije zapažena. Na Tušličkom potoku u Visočici-pl. (*B.), u Nevesinjskom polju (Mu.). — Mart, april.

Oblici 1. ***typica*** [G. Beck, Fl. Nied.-Oest., 288 (1890)], 2. ***eriantha*** [Wimm., Sal. eur., 31 (1866)], 3. ***oppositifolia*** [Host, Sal., 11, t. 37 (1828) kao vrst] su se zapazile.

2. rod: JUGLANDACEAE.

[Lindl., Nat. Syst., ed. 2, 180; Engl. u NPflF., III 1, 19.]

1. Juglans.

[L., Spec., 997 (1753), Gen., ed. VI, br. 1071 djelomično.]

1. ***Juglans regia*** [L., Spec., 997 (1753)]. — Pomiješana pojedince ili u manjim skupinama, pod šikarom u bjelogoricama do viših brdnih regija i predalpa (950 *m*), često daleko od svakog ljudskog stana i sigurno divlja (sr. Beck, Veget. Illyr. Länder, 219, 220). Ali često i sagjena.

Bosna: (*S.) Često, na pr. izmegju Novog i Otoke (B.), kod Krupe (Fo.), Bihaća, Ključa (B.), Banjeluke (H.), u humskoj zemlji izmegju Vrbasa i Bosne (B.) kod Vranduka (S.), Travnika (Br.) na Vlašiću (S.), Smolinu (B.), oko Vareša (Pr.), Sarajeva (H.), u dolini Govze u Ljeljoj pl, u dolini Drine oko Višegrada (B.), kod Foče (B.), u dolini Sutjeske (A.). — **Hercegovina:** (*P.) U dolini Trstenice (Bl.), na obroncima Prenj-pl., prema Konjicu, u dolini Udbara, na Plasi-pl. prema dolini Doljanke (B.), kod Jablanice (Fo.), na Glogošnici (B.), kod Mostara, Blagaja (Str.), Žitomišlića (Fo.), Gabele, Čapljine (B.), Stôca (Fo.). — Maj. — „Orah“.

3. rod: BETULACEAE.

[Agardh, Aphor., 208 (1825) spomen.; Eichl., Syll., 19 (1876); Prantl u NPflF., III 1, 38.]

1. podrod: *Betuleae.*

[Eichl., Syll., 19 (1876); Prantl u NPflF., III 1, 41. — *Betulaceae* Dumort. u Van Hall, Bijdr., I 44 (1826).]

1. **Betula.**

[L., Spec., 982 (1753) i Gen., ed. VI, 485, br. 1052 (djelomično); Gärtn., De Fruct., II, 53, t. 90 (1799).]

1. ***Betula pendula*** [Roth, Tent. fl. Germ., I, 405 (1788). — *B. alba* L., Spec., 982 (1753) djelomično. — *B. verrucosa* Ehrh., Beitr., VI, 98 (1791)]. — U humskoj i brdovitoj regiji do u predalpinsku, većinom umiješana ili u manjim skupinama, rijetko tvori šume, tako osobito na tlu, oskudnom vapnencem. (Sravni Beck, Veget. Illyr. Länd., str. 226, a u vidu granice visine iste str. 302.)

Bosna: (*Boué.) Većinom pojedince raširen u drvljadi i šumama kao mjestimice na obroncima, koji opadaju k Savi, kod Varcar-Vakufa, na Smolinu, na Igman- i Romanija pl. (B.), blizu Vareša (Pr.), kod Duboštice, Foče i na drugim mjestima. Lijepe šume tvori na Štit- i Vranici-pl. (Mu., B.) te se mjestimice penje do 1500 *m*. — U **Hercegovini** fali sigurno na velikim prostorima sasvim te, kako se čini, nije zapažena. — **U novopazarskom sandžaku:** Kod Svjetlog borja (B.) megju Čajnicom i Plevljima (*Boué), megju Plevljima i Prijepoljem (*Boué, ja ju više nijesam opazio). — April, maj. — „Breza“.

U kraju oko Altaja i Amura na močvarnim livadama živuću ***B. fruticosa*** Pallas, Itin., III app. 758 (1776) stavlja Boué, valjda samo pogrješno, u sjeverozapadnu Tursku.

2. **Alnus.**

[Gärtn., De Fruct., II, 54, t. 90 (1791); Prantl u NPflF., III 1, 45.]

1. sekt.: *Alnobetula.*

[Koch, Syn. fl. Germ., 633 (1837) — *Alnaster* Spach u Ann. sc. nat., sér. 2, XV (1841), 200.]

1. ***Alnus alnobetula*** [Hartig, Forstl. Kulturpfl., 372 (1851). — *A. viridis* Lam. u DC., Fl. franc., III, 304 (1805).] — Tvori šikarje u predalpinskoj i kržljastoj regiji škriljavih alpa. (Sravni Beck, Veget. Illyr. Länd., 372.)

Bosna: Samo na Vranici-pl.!! osobito na grebenu Matorca (*Mu.), megju 1600—1850 *m* (B.), ali i na Bukavskom- i Pavlovačkom potoku do Fojnice (600 *m*) silazeći i tu 4—6 *m* u visinu rastući (Mu.). — Maj, juni.

2. sekt.: *Gymnothyrsus.*

[Spach u Ann. sc. nat., sér. 2, XV (1841), 203; sekt. *Clethra* Koch, Syn. fl. Germ., 663 (1837) ne L.]

2. ***Alnus glutinosa*** [Gärtn., de fruct., II, 54 (1791); DC., Fl. Fr., III, 304 (1805)]. — Uz vode i na vlažnim mjestima od ravnice do u predalpinsku regiju (oko 1000 *m*).

Bosna: Često (*S.). — **Hercegovina:** (*AK.) gdje? Na Neretvi kod Mostara (Str.), na dônjoj Neretvi (Bottori 1852). — **U novopazarskom sandžaku:** Često u dolini Lima izmegju Prijepolja, Bistrice, Banje (*B.). — Februar, mart. — „Jalša, Joha, Jovina“.

var. ***bosniaca.*** Listovi kao u normalne forme. Dršci listova do 3 *cm* dugi. Svi dršci ♀ macica odstoje osovno trnasto, dulji su nego rodne mace, 10—18 *mm* dugi. Stajalište mace često razgranjeno.

Bosna: U dolini Dragače kod Fojnice, kod Ivanjske na Kozari (*B.).

Sendtner spominje u „Ausland“ (1848), str. 727., megju Fojnicom i Travnikom neku v. *pumila*, ali je ne opisuje. Meni je ova nepoznata.

3. ***Alnus incana*** [Mönch, Meth., 424 (1794); DC., Fl. Fr., III, 304 (1805). — *A. lanuginosa* Gilib., Exerc., II, 402 (1792)]. — Na vodama i na vlažnim mjestima od ravnice do u predalpinsku regiju (1200 *m*).

Bosna: (*S.) rasprostranjen, prem ne tako često kao pregjašnja. — **Hercegovina:** Kako se čini, fali. — Februar, mart.

Opažale su se f.: ***glabra*** [Blytt, Norg. Fl., 405 (1874)]. — **Bosna:** U tijesnu Mošćanice kod Sarajeva (*B. po Callier-u).

4. ***Alnus glutinosa* × *incana*.**

a) ***Alnus Tauschiana*** [Callier u DBM., VII (1889), 53. — *A. pubescens* Tausch u Flora (1834), 520, ne Sartorelli (1816)].

Bosna: Na Pavlovcu potoku kod Fojnice (*Mu.), u tijesnu Mošćanice kod Sarajeva (B.).

b) ***Alnus ambigua*** [G. Beck u Abh. ZBG. (1888), 767. — *A. Beckii* Callier u DBM. (1889), 53].

Bosna: U dolini Miljacke kod Sarajeva (*B.), na Vilenici kod Travnika (B.).

2. podrod: *Coryleae.*

[Eichl., Syll., 19 (1876); Prantl u NPflF., III 1, 41.]

3. Carpinus.

[L., Spec., 998 (1753), Gen., ed. V, 952 djelomično; Prantl u NPflF., III 1, 42.]

1. ***Carpinus betulus*** [L., Spec., 998 (1753)]. — Pod šikarom u bjelogorici, osobito u hrastovini od ravnice do u predalpe (do 1000 *m*), većinom umiješan, rijetko tvori skupove.

Bosna: (*S.) Raširen, ali u krasu rijedak i u višim slojevima, a katkad se sastaje sa *C. orientalis*, kao kod Prova u Livanjskom polju, izmegju Foče i Bastaša (Beck, Veg. Verh. Ill., 221). — **Hercegovina:** (*A. K.) gdje? Mnogo rjegje, tako u dolini Idbara u Prenj-pl., izmegju Drežnice i Mostara, izmegju Jovanović-karaule i Nevesinja (B). — April, maj. — „Bijeli grab".

Opažala se i f. ***serrata*** [G. Beck, Fl. Nied.-Oest., 266 (1890). — **Bosna:** U dolini Miljacke kod Sarajeva (*B.).

2. ***Carpinus orientalis*** [Mill., Gard. dict., ed. VIII, br. 3 (1768). — *C. duinensis* Scop., Fl. Carn., ed. II, II, 243 (1772)]. — Tvoreći šikarje i male šumice, tipičan svuda u kraškoj šumi te se tamo uspinje do 1200 *m*.

Bosna: (*S.) Svuda na vapnencu u kraškom pojasu zapadne Bosne, istočno do rijeke Vrbasa (Banjaluka, Jajce), rasprostrta u srednoj Bosni: tako kod Travnika (S.), Dervente (Bl.), u dolini Bosne: kod Zenice, izmegju Kakanja i Sutjeske (S.), u istočnoj Bosni: na Igrišniku i Javoru (W.), u južnoj Bosni: kod Oblja kraj Uloga (V.), često u dolini Drine od Višegrada do u Sutješki klanac i u dolinu Bistrice (B.), tu se uspinje do 920 *m*. — **Hercegovina:** Svuda često, tako od tijesna Tešanice i Konjica počam kroz čitavu dolinu Neretve (B., Mu.), oko Nevesinja!! (Str.), Stôca!! (F.), Trebinja!! (*P.), Beljana (V.), Ljubuškog (F.), u Bijeloj gori (Haw.!), kod Neuma (F.) i na drugim mjestima. — **U novopazarskom sandžaku:** U dolini Lima izmegju Prijepolja i Bistrice (*B.). — April, maj. — „Crni grab".

4. Ostrya.

[Scop., Fl. Carn., ed. II, II, 243 (1772); Prantl u NPflF., III 1, 43.]

1. ***Ostrya carpinifolia*** [Scop., Fl. Carn., ed. II, II 244 (1772). — *O. vulgaris* Willd., Spec., IV 1, 469 (1805). — *O. ostrya* Karst., Deutschl. Fl., 2. izdanje, 20 (1895); v. *italica* Schneid., Laubholzk., 143]. — Tvori dio karakteristične više drvljadi u kraškoj šumi; provršava i druge hrastove i bukove šume, a poimence na vapnencu i na serpentinu, uspinjući se do 1500 *m*.

Bosna: Posvuda u zapadno-bosanskom krasu, tako na Velikoj Gomili, oko Bihaća (B.), Prusca kod Dônjeg Vakufa (Ha.-Fa.), u Radlovićima kod Grahova (Ha.), na Orlovcu kod Rora (Ha.-Fa.), Rmanj-manastira kod Petrovca (F.), oko Ključa (B.), na Prologu, kod Šuice, na Stožer-pl. (B.); u srednjoj Bosni: kod Travnika (Br.), na serpentinu oko Žepča (B.), kod Vranduka (*S.), Vareša (Pr.); u istočnoj Bosni: na Igrišniku, Javoru (W.), kod Srebrenice (J.); u južnoj Bosni: na vapnencu ne rijetko, tako oko Sarajeva, u dolini Miljacke i Željeznice, na Trebeviću, Igmanu (B.), kod Kalinovika i u Zelengori (Pr.), kod Pala (Pr.), u rogatičkom kotaru (F.), kod Jeleča (B.), Ratalja, Budanja (A.), na Ljelji-pl. (B.), na obroncima Sutješkog klanca (B.), na Vučevu i Magliću (B.) u dolini Drine kod Broda, Foče (Fo.) i na drugim mjestima; na Gradu i na Palež-pl. kod Goražde (B.), u Gackom polju (Mu.). — **Hercegovina:** U dolini Idbara na Prenj-pl. (B.), kod Jablanice (V.), na Porimu (*Boué), izmegju Drežnice i Mostara, na Čabulji (B.) kod Mostara (Str.), na Podveležu i Veležu do 1500 *m* (B.), kod Nevesinja (Fo.) i u Nevesinjskom polju (Mu.), u dolini Zalomske-rijeke kod Plužina (Fo.), kod Stôca (F.), svuda oko Trebinja (P.), na Glivi, kod Drače (P.), Leotara (B.), na Bjelasici (Mu.) do 1200 *m*, izmegju Arslan-Agića mosta i Orahovca, kod Ilinje grede, kod Graba, na Svitavcu (V.), u Bijeloj gori (P.), kod Moskog, na Paniku (Fo.), kod Bileka (P.), Vlaštice, Drijena (V.), Ljubuškog (F.). — **U novopazarskom sandžaku:** U dolini Lima izmegju Prijepolja i Bistrice (*B.). — Maj. — „Grabar, grab, crnograb".

5. Corylus.

[L., Spec. 998 (1753) i Gen., ed. V, 953.]

1. ***Corylus avellana*** [L., Spec., 998 (1753)]. — Kao grmlje i niža drvljad svuda često i do u predalpinski pojas rasprostranjena.

Bosna: (*Boué.) — **Hercegovina:** (*Boué.) — **U novopazarskom sandžaku:** (*B.) — Februar, mart. — „Lijeska, jegra, jezgarica“.

Oblik 1. *ovata* [Willd., Spec., IV, 470 — *brachychlamys* Spach u Ann. sc. nat., sér. 2, XVI, 106 (1841)]. — 2. *glandulosa* [Shuttlew., kao vrsta; Christ, Pflanzenl. Schweiz, 206 (1879); var. *gloiotricha* G. Beck, Fl. Nied.-Oest., 267 (1890)]. — 3. *sylvestris* [Willd., na ozn. mj.; var. *schizochlamys* Spach, na ozn. mj.] opažani su.

2. ***Corylus colurna*** [L., Spec., 999 (1753)]. — U šikarju i bjelogorici do u predalpe (1200 *m*), mjestimice opet snažna drveća preko 3·5 *m* debela.

Bosna: Kod Vranduka (*S.), Lipite (Bl.), na Ivan-pl. (F.), češće u rogatičkom kotaru: tako kod Lijeske, Varošišta, na Strmiću kod Golubovice, na Banjoj stijeni, kod Rusanovića (F.), kod Brankovića (Čurčić po M.), u Vučjoj bari kod Gacka (Mu.), na Šator-pl. (Pr.). — **Hercegovina:** (*A. K.) gdje? Kod Podpožirka, kod Bjelemića (M.), na Čabulji-pl. (B.), Velež-pl. (Mu.), sjeveroistočno od Mostara (Str.), na Liscu kod Mostara (M.), izmegju Jovanović-Karaule i Nevesinja (B.), na Bjelasici (Mu.). — **U novopazarskom sandžaku:** U dolini Lima izmegju Prijepolja i Bistrice, osobito naproti Djurovu gradu (*B.). — Februar, mart. — „Megjegja lijeska“.

4. rod: FAGACEAE.

[A. Br. u Asch., Fl. Brand., I, 615 (1864). — *Cupuliferae* Rich., Demonstr. bot. 32, 92 (1808) djelomično.]

1. Fagus.

[L., Spec., 997 (1753) djelomično; Miller, Gard. dict., ed. VII, 1759.]

1. ***Fagus silvatica*** [L., Spec., 998 (1753)]. — Često tvori prostrane šume u brdovitoj i predalpinskoj regiji do granice šumske te se pojavljuje izmiješana sa crnogoricom i hrašćem, rijetko u šikarju; u nizinama doline Save fali. (Sravni Beck, Veg. Ill. Länd., 316 i dalje.) U gori penje se do 1750 *m*, kao grm i do 1900 *m*. (Sravni Beck, na ozn. mj., 303, 320.) U području sredozemne flore nalazi se samo na gorama.

Bosna: (*Boué.) -- **Hercegovina:** (*Boué.) — **U novopazarskom sandžaku:** (*Boué.) — April, maj. — „Bukva, buka“.

Opažane su: 1. *rotundifolia*. Listovi gotovo okrugli, manji. Tako mjestimice na najviše stojećim stablima u visokom gorju. — 2. *cuneifolia*. Svi listovi na dnu dugoljasto-klinasto suženi. Zato se slaže oblikom lista i dlakavosti posve sa *F. orientalis* [Lipsky u Act. hort. Petr., XIV, br. 10, 56 (1897)], držak plodnice, ali jedva je tako dug kao velika čaša sjemenke. U normalno-listnatoj formi rijetka. — **Bosna:** Na Romaniji pl. (*B.). I na Kleku kod Ogulina u Hrvatskoj (B.). — 3. *purpurea* [Ait., Hort. Kew., III, 262 (1789)]. **Bosna:** Kod Fojnice divlje (Schwarz po *B.). — 4. *heterophylla* [Lond., Enc., f. 1692 i 1693]. **Bosna:** Oko Tarčina (*Pr.).

2. Castanea.

[Miller, Gard. dict., ed. VII (1759); Adans., fam., II, 375 (1763).]

1. ***Castanea sativa*** [Mill., Gard. dict., ed. VIII, br. 1 (1768). — *C. vulgaris* Lam., Encycl., I, 708 (1783). — *C. vesca* Gärtn., de fruct., I, 181, t. 37 (1788). — *C. castanea* Karst., Pharm. Bot., 495 (1882)]. — U masnom, šljunkom obilnom a vapnencem oskudnom tlu humovite i brdovite regije pojedince ili u skupinama, samo u području sredozemne flore i u zapadnoj Bosni divlja, često ali zasagjena. (Sravni Beck, Veg. Ill. Länd., 229.)

Bosna: Izmegju Novog i Otoke, na Gomili i kod Krupe (B.), oko Bihaća (Boll.), Vrnograča, Cazina (F.), kod Kestenara, kraj Ališića (F.), po *Boué-u u turskoj Hrvatskoj često kultivirana, tako i kod Banjeluke (H.), oko Sarajeva (F.). U istočnoj Bosni, valjda sagjena: tako oko Gubera i Kvarca kod Srebrenice (J.). — **Hercegovina:** U dolini Trešanice od Brgjana-Dragočaja na niže (*Bl.), često oko Konjica, u gornjoj dolini Neretve (B.), na Podhumu kod Ostrožca (F.), kod Jablanice (B.), oko Mostara (Str.), kod Trebinja zasagjen (B.). — Juni, juli. — „Kostanj, kesten, marun“.

3. Quercus.

[L., Spec., 994 (1753); Gen., ed. V, 949; Prantl u NPflF., III 1, 55.] — „Hrast, dub".

1. sekt.: *Lepidobalanus.*

[Endl., Gen., Suppl. IV, 24 (1847).]

Robur.

[Loud., arb., III, 1731 (1844).]

1. ***Quercus robur*** [L., Spec., 996 (1753). — *Qu. fructipendula* Schrank, Bayer. Fl., I, 666 (1789). — *Qu. pedunculata* Ehrh., Beitr., V, 161 (1790)]. — Tvori slavonsku hrastovu šumu u savskoj nizini i oko većih pritočica, ali je ponajviše samo u ostancima sačuvana (sravni Beck, Veg. Illyr. Länd., 214); onda u brdovitoj zemlji uz druge hrastove kao sastavina bosanskih hrastovih šuma. U predalpinskom pojasu fali.

Bosna: (*Boué.) Svuda razasut kao ostatak šuma u nizinama Save (S.) i rijekâ Vrbasa, Ukrine, Bosne, Drine, onda u brdskom kraju, ali na jugu sjeverobosanskog pojasa hrašća rijedak, tako oko Travnika (S.), Vranduka (S.), Vareša (S.), Sarajeva (B.), u Sarajevskom polju (B.), u gornjoj dolini Drine (B.), kod Šuice, Livna, na Vještici, Šator-pl. (Pr.). — **Hercegovina:** Rijetko u dolini Zalomske, kod Plužina (Fo.), u dônjoj dolini Neretve (B.). — **U novopazarskom sandžaku:** U dolini Lima izmegju Prijepolja, Bistrice, Banje (*B.). — Maj. — „Hrast, dub, lužnjak".

Dosele opažale su se slijedeće forme: 1. ***typica*** [G. Beck, Fl. Nied.-Oest., 271 (1890)], rasprostranjena. — 2. ***latiloba*** [Lasch u Bot. Zeit. (1857), 415; *malacophylla* Beck, Fl. Südbosn. u ANH, II (1887). 57 ne Schur]; rasprostranjena. — 3. ***australis*** Heuff. u Wachtel, Zeitschr., I (1850), 99 i Verh. ZBG. (1858), 195. — *Qu. hiemalis* Stev. u Bull. soc. Mosc. (1857), II, 385. — *Qu. filipendula* Schloss. Vukot. u ÖBZ. (1867), 404. — *Qu. pendulina* Kit. u Schult, Oest. Fl., 2. nakl., I, 620 (1815) po Kern. u ÖBZ. (1868), 9 (ne po diagnozi). — **Bosna:** Kod Teslića kraj Tešnja (*Fo.), oko Sarajeva (B.). — 4. ***crassiuscula*** [Borbás u Erdesz-Lap., XXVI (1887), 721]. — **Bosna:** Kod Teslića kraj Tešnja (*Fo.).

2. ***Quercus sessilis*** [Ehrh., Beitr., V, 161 (1790). — *Qu. robur* var. *sessilis* Martyn, Fl. rust., t. II (1792). — *Qu. sessiliflora* Salisb., Prodr. stirp. hort. Chap., 392 (1796).] — U humskom i brdskom kraju osobito na tlu, oskudnom vapnom, običan i tvori karakterističnu sastavinu bosanske hrastove šume te lisnate šume, koja ju nadilazi. Mjestimice u bukovoj šumi i crnogorici.

Bosna: (*Bl.) Svuda u hrastovom kraju sjeverne Bosne na sjever liniji Sanskimost, Plitska, Vranduk, Kladanj, Srebrenica. (Sravni Beck, Veg. Illyr. Länd., 217 i dalje, karta 2.) Nadalje razasut u brdskom kraju srednje i južne Bosne, tako osobito u gornjoj dolini Bosne i Drine i njihovih većih pritočica; u predalpama rijetko i do 1200 *m* uspinjući se; isto tako raštrkan i u kraškom pojasu. — **Hercegovina:** (*A. K.) Oko Konjica (Born.!), na Raškoj gori (B.), oko Mostara!! (Str.), na Velež-, Crvanj-, Bjelasici-pl. do 1400 *m* (Mu.), kod Tasovčića, Domanovića i u šumi Dubravi, u dônjoj dolini Neretve, na Leotaru kod Trebinja (B.). — **U novopazarskom sandžaku:** U dolini Lima izmegju Prijepolja i Bistrice (*B.). — Maj, juni. — „Dub, hrast".

Slijedeći oblici, opisani kao oblici *Qu. sessiliflora*, opažali su se: α. ***typica*** [G. Beck, Fl. Nied.-Oest., 272 (1890)]. Često i u oblicima: 1. ***angulata*** [Vukot. u ÖBZ. (1879), 187]. — 2. ***glomerata*** [Lam., Encycl. I, 725 (1783), kao vrsta; Willk. Lange, Prodr. fl. Hisp., I, 239 (1861)]. — 3. ***aurea*** [Kit. Wierzb. u Reich., Ic. fl. Germ., XII, t. 645 (1850). — *Qu. sessiliflora* var. *aurea* Wierzb. u Verh. ZBG. (1858), 195]; ne rijetko. — β. ***decipiens*** [Bechst. u Sylvan 65 (1816)]. — **Bosna:** Na Incu kod Fojnice (Schwarz!), u okolini Sarajeva (*B.), kod Prijesnice kraj Lesnice (B.), kod Jeleća (B. kao *laurifolia* Vuk.), Goražde (B.). — Amo ide i f. *australis* [Kotuhy, Pl. terg., br. 385] sa malim, jako krpastim listovima i rodom na kratkoj dršci.

3. ***Quercus robur × sessilis.***

a) ***Quercus brevipes*** [Heuff. u Wachtel, Zeitschr. (1850), I, 99. — *Qu. pedunculata* var. *brevipes* Heuff. u Verh. ZBG. (1858), 195)].

Bosna: Na Palež-pl., kod Goražde (*B.).

b) ***Quercus intermedia*** [Boenn. u Reich., Fl. Germ., 177 (1831)].

Bosna: U hrastovoj šumi na Hridu kod Sarajeva (*M.).

c) ***Quercus hybrida*** [Bechst. u Sylv. (1816), 63 i 64].

Bosna: Više Jeleća (*B.).

4. ***Quercus lanuginosa*** [Lam., Encycl., I, 717, kao var. *Qu. Robur* (1783); Thuill., Fl. Par., ed. II, 502 (1799). — *Qu. pubescens* Willd., Spec., IV, 450 (1805)]. — Čini višu drvljad u hrastovim šumama sredozemnog flornog pojasa kao i u kraškoj

šumi, te se uspinje do 1000 *m*. Ima ga u drvosjecima često u grmlju, te uspijeva osobito na vapnenom tlu.

Bosna: U vapnenastom području oko Krupe, Bihaća!! (Fo.), Travnika (Fr. Br.), Jajca (B.), svuda oko Livna!! (*S.), na Prologu (S.), oko Grahova (Ja.), ne često oko Sarajeva (B.), kod Goražde!! (Fo.), na Gradu kod Goražde (B.). — **Hercegovina:** U dolini Neretve kod Konjica (B.), na Raškoj gori (B.), oko Mostara!! (*Str.), na Veležu (B.), kod Mostarskog blata (Born.!), kod Bukve (Pi.!), na Busak-pl. (Fo.), kod Domanovića!! (F.), u šumi Dubravi!! (M.), izmegju Dračeva (F.) i Metkovića (B.), kod Stôca (F.), Ljubinja (Fo.), na Leotaru kod Trebinja (B.), Bileka (Fo.). — **U novopazarskom sandžaku:** U dolini Lima izmegju Prijepolja i Bistrice (*B.). — Maj.

Opažale su se slijedeće forme: 1. *brachyphylloides* [Wiesb. u Vuk., Nov. obl. (1880), 19], mjestimično. — 2. *pinnatifida* [A. Br. u Spenn., Fl. Frib., 382 (1825); Beck, Fl. Nied.-Oest., 270. — *Qu. pinnatifida* Gmel., Fl. Bad., IV, 673 (1826). — *Qu. susedana* Vuk. u ÖBZ. (1879), 185 i Nov. obl., 15 (1880.). — Amo i *Qu. pubescens* var. *Brandisii* Vuk. u ÖBZ. (1888), 83 iz Vranjeg dola kod Travnika (Br.). Ne rijetko. — **Bosna**! (*Borbás.) — **Hercegovina**!! (*Born. po *Borb.) — 3. *crispata* [Stev. u Bull. soc. Mosc. (1857), I, 386, kao vrsta; Beck, Fl. Nied.-Oest., 270 (1890). — var. *pinnatifida* Vuk. u ÖBZ. (1879), 185. — *Qu. crispa* Vuk., Nov. obl., 18 (1880)]. — Ne rijetko, **Bosna:** Kod Krupe, Bihaća, Goražde (*Fo.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Pi.!), na Busak-pl. (Fo.), kod Domanovića, u dônjoj dolini Neretve (Born. po Borb.), kod Ljubinja (Fo.). — 4. *budensis* [Borb. u Termesz., X (1878), 322]. Ona je (i po Borbasu) oblik pregjašnje, koja ogoli. — **Bosna:** Na Humu kod Jajca, u dolini Mošćanice kod Sarajeva (*B.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Pi!), u Mostarskom blatu i kod Domanovića (Born. po *Borb.). — 5. *platyloba* [Vukot., Rodov. hrv. hrast., 13, f. g (1883)]. — **Hercegovina:** Kod Krehina-Gradca (Pi.!). — 6. *Pichleri* — *Qu. Pichleri* (? *conferta* × *sessilis*) Beck in sched. Ramuli glabrescentes. Petioli longiusculi, — 2 *cm* longi. Folia coriacea, nervis utrinque prominentibus, subrotunda, pinnatifida, lobis antice dilatatis, subintegris saepe incumbentibus sinubus clausis, exceptis petiolis nervisque subtus glabrescentia. — Grane slabo dlakave, gološave. Pupoljci dlakavi. Držci listova 1·5—2 *cm* dugi, dlakavi. Plohe listova oblo, na vrhu zaokružene, sublizu duge kao široke (6—9 *cm* duge) ili tek malo dulje, kožaste sa žilčanom mrežom, koja s obje strane izbija, valovito razdijeljene perasto, krpe su u sredini lista najveće sve se iz užega dna proširuju, tupo su okružene i nešto izvojite, a provigjene većinom zavraćenim rubom, obično se zatvaraju, te leže često jedni na drugim, s dônje strane, izuzev žile, ogole. Držci plodova kraći nego li kvrgasto-ljuskava, gustorutava polukrugljasta čaša. Žir velik, skoro 3 *cm* dug, elipsoidan. To je oblik, koji oblikom lista sjeća na *Qu. conferta*, po gološavosti na *Qu. budensis* Borb. — **Hercegovina:** Na Humcu kod Jasenice Njemačke kraj Mostara (A. Pichler!).

5. ***Quercus lanuginosa* × *sessilis*.**

a) ***Qu. Streimii*** [Heuff. u Wacht., Zeitschr., I, 97 (1850). — *Qu. glabrescens* A. Kern. u ÖBZ. (1876), 230, ne Seem. = *Qu. Kerneri* Simk. u Magy. Növ. Lap., VII (1883), 69, 70].

Bosna: Više Jeleča (*B.). — **Hercegovina:** Kod Bakre [Čitluk] (Pi.!), na Leotaru kod Trebinja (*B.).

b) ***Qu. intercedens*** [G. Beck, Fl. Nied.-Oest., 271 (1890)].

Hercegovina: Ilijići kod Mostara (*Pi.!).

6. ***Quercus conferta*** [Kit. u Schult., Oest. Fl., 2. izd., I, 619 (1814). — *Qu. hungarica* Hubeny u Gemeinn. Blätt. Ofn. u. Pest. Zeit., XX (1830), II, 754. — *Qu. farnetto* Ten., Cat. hort. Neap., 65 (1819), Fl. Nep. prodr. suppl. II, 69 (1820)]. — Tvori šume ili s drugim hrastovima zajedno, mjestimice od ravnice do u višebrdske krajeve (— 1000 *m*). (Sravni Beck, Veg. Illyr. Länd., 210.)

Bosna: U Posavini od srpske granice do Brčkoga, u dolini Drine (B.), kod Breške kraj Dônje Tuzle (B.); u gornjoj dolini Drine na Palež-pl. (ovdje do 1000 *m*), kod Goražde (B.), Broda (Fo.), na obroncima Maglić-pl. (B.); kod Hana Buloga kraj Sarajeva i kod Ključa (Miklau po M.). — **Hercegovina:** U dolini Neretve od Rame počam do Počitelja (B.), tako kod Stanice Prenja (M.), Rame (B.), Jablanice (B. 1894, M. 1904), Mostara (Pi.!), Domanovića!! (Fo.); svuda u šumi Dubravi!! (F.), kod Ljubinja (Fo.), izmegju Drijena i Trebinja (B.). — **U novopazarskom sandžaku:** U dolini Lima (*B.). — April, maj. — „Granik, granica“.

Opažali su se slijedeći oblici! 1. *latiloba* [sravni Hemp. Wilh., Bäum. Sträuch. Wald. II, fig. 160, A]. Listovi vrlo veliki do 25 *cm* dugi a do 15 *cm* široki, krpasti. Krpe kratke i široke, tupe većinom po čitavom rubu. Zatoni jedva sižu do polovice lisne pole. — **Bosna:** Palež-pl. (*B.). — **Hercegovina:** U šumi Dubravi (*B.). — 2. *vera* [Borb. u ÖBZ. 1886) 175. — *Qu. conferta* Kit., na ozn. mj.; Kern., Fl. exs. austro-hung., br. 3461; Hemp. Wilh., na ozn. mj., II, t. XXIV]. Listovi perasto razdijeljeni. Krpe više dugoljaste, na prednjem rubu čitavi, na stražnjem rubu čitavi ili sa 1—2 krpe. Zatoni sižu do $^1/_2$ ili do $^2/_3$ pole lista. — Često. — 3. *hungarica* [Hubeny u Gemeinn. Blätt. Ofn. i Pesth. Zeit., XX 2, 754 (1830) i u Flora (1842) 268 (po Borbás). — Reich., Ic. fl. Germ., XII, f. 1311; Hemp. Wilh., na ozn. mj., fig. 160, B.]. Listovi duboko pernato razdijeljeni. Krpe uske, prema vrhu često proširene na obim rubovima, otraga obilnije krpaste; zatoni zasižu do $^2/_3$ ili $^3/_4$ lisne pole. — Često. — 4. *spectabilis* Kit., Herb. (po Borbás-u i Simonkai-u) *Qu. esculus* v. *intermedia* Heuff. u Verh. ZBG. (1858), 196, a ne *Qu. intermedia* Boen. = *Qu. Heuffelii* Sim.

u Magy. növ. lapok, VII (1883), 68. — *Qu. conferta* × *robur a)* Gürke, Pl. Europ., II, 64. — **Hercegovina:** Izmegju Metkovića i Mostara, osobito kod Domanovića (Born. po *Borb.!).

7. ***Quercus conferta* × *sessilis*.**

a) ***Qu. Tabajdiana*** [Simk. u Erdész. lapok, XXV, 568 (1886); Kern., Fl. exs. austro-hung., br. 3463; Schulz, Herb. norm., nov. ser., br. 2258].

Bosna: Na Palež-pl. kod Goražde (*B.).

8. ***Quercus conferta* × *lanuginosa*.**

a) ***Qu. Braunii*** [Borb. u Erdész. Lap., XXVI (1887); nije vidio].

Hercegovina: U šumi Dubrave kod Poprata kraj Stôca (*B.).

Biljka, koja mi je na očima sigurno je *Qu. conferta* × *sessilis*, ali mi diagnoza Borbás-a nije pri ruci, da odlučim kojoj formi, što ih Borbás razlikuje, pripada. Eto njen opis: „razdioba i dlake široko-eliptičkih, skoro okruglih listova kao u *Qu. conferta vera*. Dršci listova 7—12 *mm* dugi kao jednogodišnje grančice gusto rutavi".

Ilex.

[Oerst. u Vidensk. Medd. (1866), 11.]

9. ***Quercus ilex*** [L., Spec., 995 (1753)]. — Sačinjava važnu sastavinu vazda zelenih formacija šikare sredozemne flore; samo se u njoj raširuje, a siže u visinu od prilike do 700 *m*.

Hercegovina: U dolini Neretve uz vodu do Raške gore i do Porima (B.); izmegju Drežnice i Mostara (B.), oko Mostara (Pi.!), osobito kod Jasenice (Pi.!), u dônjoj dolini Neretve (B.); u šumi Dubrave!! (M.), osobito prema Stôcu (F. B.), na Ošanića glavici kod Stôca (B.), kod Ljubinja (Haw.!), u dolini Bregave (B.), na Žabi (Br.), u Popovu-polju (Haw.!), kod Trebinja (Haw.!), izmegju Vlaštice i Drijena (V.), kod Duga (Haw.), oko Neuma-Gradca, Neum (F.), u dolini Trebižata do Tihaljine (F.). — April, maj. — „Crnika, cernika, češmina".

Cerris.

[Spach, Hist. vég., XI (1842), 166.]

10. ***Quercus cerris*** [L., Spec., 997 (1753)]. — Većinom umiješan u bjelogorici i crnogorici, rjegje tvoreći manje hrašće, u svim hrastovim formacijama humske i brdske zemlje, osobito u kraškoj i bosanskoj hrastovoj šumi, uspinje se do 1600 *m*, rijetko u ravni.

Bosna: U hrastovom pojasu sjeverne Bosne (*Boué) ne rijedak i rasprostranjen, tako u dolini Une (Fo.), do Ivanjske (C.), na Kozari (B.), izmegju Vrbasa i Bosne (B.), kod Gradačca (S.), u dolini Spreče, na Majevici, oko Dônje Tuzle (B.) i na drugim mjestima; u Posavini kod Brčkog (B.), Jamine (F.), u krškom kraju: na Podgomili kod Krupe (B.), kod Bihaća (B.), od Gorjevca do Dugog polja (Fo.), na Grmeč- i Stožer-pl. (B.); kod Gigića i Reškovca kod Drvara (Ha.-Fa.); u južnoj Bosni: na Grdonju kod Sarajeva (M.), na Romaniji pl., više Rogatice (R. Keller!), oko Rusanovića (F.), Podviteza (Pr.), Jeleća (B.), kod Bijele vode na Dumoš-pl. (Bl.), izmegju Kalinovika i Foče (Fo.), kod Vlaholja (Fo.); u dolini Drine: izmegju Foče i Goražde (B.), kod Ustikoline (Pr.), Broda (Fo.), na Vranjevini i Palež-pl. (B.), u dolini Rijeke kod Čelebića do 1100 *m*, kod Svetlog borja, kod postaje Uvca (B.). — **Hercegovina:** (*P.) Oko Mostara (Str.), izmegju Mostara i Domanovića (Born.! po Borb.), u Dubravama!! (F.), na Veležu!! (Mu.), izmegju Blagaja, Jovanović-karaule i Nevesinja (B.), oko Nevesinja (Fo.), Stôca (F.), na Bjelasici do 1600 *m* (Mu.), kod Hrasna (Br.), Neuma (F.), izmegju Bjeljana i Trebesinje-hana (V.), na Glivi, Drači (P.), Leotaru kod Trebinja (B.), kod Bileka (P.), Moskog (Fo.), Vučje bare, Ljubuškog, Tihaljine (F.). — **U novopazarskom sandžaku:** Kod Hana Seljačnice kod Prijepolja, u dolini Lima izmegju Prijepolja i Banje (*B.). — Maj. — „Cer, sladun".

Često i u formi *austriaca* [W., Spec., IV, 454 (1805) kao vrsta; Lodd., Arb. III, 1848 (1844)] opažan u obliku stabla. Mladice i grmovi pokazuju duboko, perasto razdijeljeno ili ureskano lišće.

11. ***Quercus macedonica*** [A. DC. u DC., Prodr., XVI 2, 50 (1864); Hemp.-Wilh., Bäume Sträuch. Wald., II, 84, fig. 83 (po jednom egzemplaru iz mog herbara iz Hercegovine); Schneider, Laubholzk., 179. — *Qu. aegilops* Griseb., Spic. fl. Rum., 333 a ne L. — *Qu. castanaeifolia* Pantocs. u Verh. Ver. Naturk. Pressb. (1874), 31 a ne (C. A. Mey.)]. — Jednogodišnje grane su uljikasto zelene, kao brašnasto-rutave. Listovi kratke petlje, dugoljasti do jajoliki, šiljati, na dnu ponešto nejednako srcoliki ili naglo do drška usukani, oštro, kao hrskasto-šiljato nazubljeni sa iskruženim zatonima, kruto-kožasti (ali ne vazda zeleni), s gornje strane fino dlakavi, te lako ogole, tamnozeleni i sjajni, s dônje strane u egzemplara iz herbara

isprva dosta žućkasti, kašnje svjetlomrki, dlakavi kao u zvjezdice, postrani listovi šire se prema vrhu. Vanjske ljuske pupoljaka produljene kao šilo ili nit, vršak perianta muškog cvijeta jajast u četvero razdijeljen, obilnim dlakama; prašničkih listova 4. Rod kratke drške, čaša sjemenke do 2·5 *cm* visoka; njene ljuske su jajolike, manje više istisnute, osim nešto gološava, malo izvučena vrha gusto rutave. Žir dvaput dulji, od prilike 3·5 *cm* dug. — S drugom drvljadi kraške šume u području sredozemne flore tvori šume i vlastite formacije. (Sravni Beck, Veg. Illyr. Länd., 211.)

Hercegovina: U Dubravama od Neretve, Tasovčića i Domanovića!! (Born. po Borb.) do Stôca (B.), kod Poprada i na Ošanića-glavici kod Stôca (B.), izmegju Stôca i Hrasnog (F.!), u kotlini Trebinjčice!! do doline Zaslapa kod Ušća i Glavice (*P.) kod Drijena i na Vlastici (B.). — April. — „Brestova".

(Nastaviće se.)

Нова орнитолошка публикација.

Приопћио

Шпиро Брусина,
кр. емерит. професор свеучилишта у Загребу.

Reiser Otmar: „Materialien zu einer Ornis Balcanica“, *herausgegeben vom bosnisch-hercegovinischen Landesmuseum in Sarajevo. III. Griechenland und die griechischen Inseln (mit Ausnahme von Kreta). Wien, 1905.*

Балкански је полуостров мост, који спаја Европу с Азијом. Овим се путем селили народи већ у оно глухо доба, за које нам повјест не зна ништа да прича. Животиње се селиле још и прије, кад још наиме није било босфорске пукотине [1]), преко које су копнене животиње лако прошле. Птицама дакако није онај тијесни морски конао био запреком, јер су га за час прелетјеле. — Фауна и флора овог југоисточног краја Европе напосе је за то занимала и занима биологе; али како су ту тешке прилике владале све до минулог вијека, слабо се за то знало. Ријетки су били домаћи људи, који су једва у потоње вријеме могли проучавати природне прилике домовине; мало има завода, а и ти су били веома оскудно, баш примитивно опскрбљени. Странцима су пак ове наше земље биле више приступне, али народа нијесу могли разумјети. На читавом том великом простору није било ни једног природописног музеја. Осванули су напокон бољи дани. Данас знамо за природописне збирке у Дубровнику, Биограду, Букурешту, Софији, Атини; ал су све више мање у заметку. За то је велика заслуга пок. министра Б. пл. Калаја, који је основао музеј у Сарајеву уз нарочиту задаћу, да приказује потпуну слику Босне и Херцеговине особитим обзиром на све балканске земље. Не требам овдје дуљити, пошто сам о том писао при закључку моје нетом приопћене радње [2]). Велика иде за то хвала и управитељу музеја, одјелному предстојнику К. Херману.

Ваљало је тада наћи младу, способну силу, која би евентуално имала стално мјесто у музеју, који се имао основати; ал се тај покус изјаловио. Срећа је хтјела, те су наишли на другу младу силу, пуну озбиљности, љубави, одушевљену за проучавање животињства, у особи Отмара Рајзера (Reiser), који је постао чуваром земаљског музеја за Босну и Херцеговину, те се од младих дана напосе бавио орнитологијом. Наравно, од првог дана замислио је проучити прије свега птичији

---

[1]) Види о том: Kobelt Dr. W.: Studien zur Zoogeographie. Zweiter Band. Wiesbaden 1898, стр. 11.; али још боље најновију радњу професора Н. Андрусова: Босфоръ и Дарданеллы (Историческій обзоръ мнѣній объ происхожденіи). Москва, 1905., разаслано о. г.

[2]) Брусина С.: Naravoslovne crtice. Дио III. (Rad Jugosl. Akad., књ. 163.) У Загребу, 1905., стр. 39.

свијет, и израдити велико дјело, што га је чедно назвао „Materialien zu einer Ornis Balcanica“. Почео је са истраживањем Босне и Херцеговине, ал уз то је пропутовао све балканске земље.

Године 1890., 1891. и 1893. прошао је Бугарску, те је одмах године 1894. подао ученом свијету прву књигу грађе за орнитологију Балкана, т. ј. бугарске птице; лијепа књига од 214 страница са 3 таблице птица и јаја и земљовидом Бугарске. Доказао је 303 врста птица фауне бугарске[1]).

Двије године затим угледала је свјетло црногорска орнитологија, пошто је у више наврата године 1890. до године 1895. прошао уздуж и попријеко Црну Гору. И ова је књига украшена са 2 таблице, на којима су насликани соко крагуј = *Falco Feldeggi* Sch. и кобац српски = *Accipiter brevipes* (Severzow), најкарактерније птице јужне Далмације и Црне Горе; прва ријетка, док је друга обична селица. Књига има 149 страна и врло добар земљовид Црне Горе, на којем су такођер означени путови, којима је Рајзер прошао. Он је понио из Црне Горе 237 врста птица, к тому додао још 31, што су их биљежили поуздани мотриоци, укупно дакле има Црна Гора 268 врста[2]).

С овим је књигама Рајзер потпунома оправдао наде, што су у њега ставили људи, који су га добро разумјели, а међу овима наш дични земљак К. Херман. Уз то стекао је признање ученог свијета, који му је напосе захвалан, што га је упознао птичијим свијетом прије готово сасвим непознатих земаља.

Ободрен красним успјехом и снабдјевен обилно нужним новцем, увијек праћен од једнога или два препаратора, Рајзер је иза 1896. год. пропутовао Грчку. Уз то дакако марљиво код куће сабрао босанско-херцеговачку грађу.

Сад је настала кратка станка. Кад је наиме бечка академија знаности основала научну експедицију за истраживање сјеверо-источног краја нутарње Бразилије и тражила врсног орнитолога, пала је коцка на њега и помислили на Рајзера баш они, који му као младому, још непознатом прегаоцу нијесу баш били склони. Земаљска влада дозволила му је, да се придружи експедицији за вријеме трајања путовања. Како да се на то не занесе одушевљени орнитолог и ловац, кому није ни служба, ни знаност прости занат? Како да срце не вуче европског орнитолога, да завири у тропску земљу, која обилује ванредно богатом фауном најљепших и најшаренијих птица, према којима су наше домаће птице рек би скоро неугледне? Рукопис грчке орнитологије био је већ готов, прије него ће Рајзер отпутовати, али га је ипак справио до повратка.

Како се повратио, срећа је хтјела, те смо се састали на загребачком колодвору, гдје ми је пријатељ причао о свом путовању, а на растанку изјавио, да ће се сад дати на штампање грчке фауне птица. Нестрпљиво сам очекивао обећано дјело, а кад сам најмање мислио, примио сам га 7. априла о. г. Надао сам се књиге од прилике велике као и двије пријашње, али ме изненадила омашна књига од 589 страна са 4 таблице и земљовидом Грчке. То је дјело надмашило свако моје очекивање; задало је дакако писцу много више посла и труда, не само ради већег опсега, него још више, јер се грчком орнитологијом бавили многи прије њега. Те су предрадње веома раштркане, у једну руку недостатне, у другу руку често непоуздане. Ко знаде, како раде озбиљни и савјесни писци, познато му је такођер,

[1]) Рајзер О.: Materialien zu einer Ornis Balcanica. II. Bulgarien. (Einschliesslich Ost-Rumelien und der Dobrudscha.) Беч, 1894.

[2]) Рајзер О. и Л. пл. Фирер (Führer): Materialien zu einer Ornis Balcanica. IV. Montenegro. Беч, 1896.

како је пуно лагљи посао испунити празнине, док је јако тешко исправљати гријешке и криво унешене чињенице. Двоструко је тешко радити на истоку услијед незнања, предсуда, утваре, раздрагане маште, која се коси с истином. Није лако распознати здраво зрно од кукоља, те је човјек поглавито упућен на властите своје очи, на властито мотрење, као што доказује баш трећи дио Рајзерове књиге од 32 странице, на које ћемо се потље свратити, а рекао би, да је то дало писцу може бити више посла, него главни дио дјела.

У уводу наћи је статистичку скрижаљку, из које дознајемо, да је Рајзер у три пута донио из Грчке 1617 птичијих кожа и 488 јаја, који доказују, да Грчка има 294 врсте птица.

У кавалу су иза увода алфабетички пописане све птице, било оне, које су стално грчке, било онакове, које су као грчке наведене, али су сумњиве или криво означене као становници Грчке. Имена потоњих тискана су ситнијим словима.

Први, опћи дио књиге бави се приповиједањем доживљаја и описивањем крајева, куд је експедиција прошла. Овај опћи дио не ће занимати само биолога, него свакога, који има смисла за природне љепоте Грчке, за потомке Јелина, за угодно и поучно штиво. Има на стотине и стотине књига и путописа о класичној колјевци праве људске просвјете, коју није нико достигао, а камо ли наткрилио; али су се путници, поглавито хисторичари и филолози, археолози и етнографи, или једноставни туристе држали градова, бавили Атином, напосе најславнијом главицом земаљске кругле, Акрополом; али су слабо марили за широке пољане, тешко приступне горе и гудуре, шуме и мочваре. Природопису је то баш главно поље, и с те је стране Рајзерово дјело дјело изворно и своје врсте.

Чудно је човјеку при срцу, кад у сасма туђој, грчкој земљи наиђе на српскохрватска имена мјеста, гора и предјела, као што су: Граница, Камени, Каменица, Загора, Топола, Планица, Црница итд., итд. Мало је кому познато, да код Микене и данас има село Хорвати — гдје дакако данас нема Хрвата —, на што ме упозорио проф. др. А. Мусић. Познато је дакако, како се у средњем вијеку наш народ — увијек прогоњен — пробијао све до Пелопонеза; а он опет, пак Османлије, Бугари, Арбанаси и др. потпунома су истријебили старе Јелине. Кога то занима, нека прочита Фалмерајерову (Fallmerayer) књигу [1]).

Опис путовања од 1894. год. почимље с Крфом, гдје се Рајзер најприје искрцао. На православну цвјетну недјељу имао је згоду видјети сјајну литију св. Шпиридиона, покровитеља Крфљана и Епира. Сјећам се, што је Хекел (Haeckel) писао прије више година, те казао, како нигдје, ни у Италији, а нити у самом Напуљу, гдје се толико држи до вањског сјаја, није видио сликовитијег опхода, који би се дао испоредити са литијом св. Шпиридиона. Тај дан наврви небројено мноштво побожног народа са читавог отока, пак из јужне Далмације, Црне Горе, Албаније, Грчке, јужне Италије, и то не само православне, него и католичке вјере. Сјај црквеног богатог руха, далматике и плаштови угледних брадатих свећеника, свечане одоре грађанских и војничких области, сила најразличитијих, шарених народних ношња источног свијета, три добро увјежбане глазбе, које иду с литијом, надмашују све, што се може видјети пригодом ма којег другог црквеног опхода. — Тијело се

[1]) Фалмерајер J. Ф.: Welchen Einfluss hatte die Besetzung Griechenlands durch die Slaven auf das Schicksal der Stadt Athen und der Landschaft Attika? Oder nähere Begründung der im ersten Bande der „Geschichte von Morea während des Mittelalters“ aufgestellten Lehre über die Entstehung der heutigen Griechen. Stuttgart und Tübingen, 1835.

св. Шпиридиона носи овом згодом около у прекрасном, отвореном, сребрном лијесу. Донешено је из Цариграда 1489. год. Власништво је грофовске куће Булгари-Стомателo, али га црква чува. Велики се доходци, још по одредби млетачке владе, дијеле мед црквом и грофовском обитељу [1]). Кад је Хекел био на Крфу, била је баштиница и власница, јединица дјевојка. Међутим вратимо се Рајзеру, који се није задржао код св. Шпиридиона, јер, како рекох, није се обазирао на оно, на што су се освртали други прије њега.

Писац се правом више бави, да нам прикаже вриједног истраживаоца Грчке др. Теодора Крипера (Krüper), који је 1858. год. дошао с баварским краљем Отоном из далеке Померанијe, овдје остао и за близу по вијека рада створио грчки народни природописни музеј, и тиме стекао неумрле заслуге за познавање грчке фауне, која је прије њега — ако се изузме чврст темељ, што су га поставили чланови француске експедиције год. 1828. до 1831. — била иначе још веома слабо позната. Ко да се не диви окретности и живахности старца, који се придружио експедицији, а кад су негдје убили орла у властитом гњијезду — било му је тада 65 година — за час се успео на стабло и бацио орла са гњијезда ловцима, прије него се Рајзер и његови млађи другови домислили и зачуђени гледали га избуљеним очима.

Мимогред нека буде споменуто, да су чланови експедиције сложили лијепу збирку грчког биља и иних природнина. Рајзер је н. пр. доста привредио за познавање фауне сисаваца. Подузео је теготан пут до отока Јура, једног од сјеверних Спорада, и до Еримомилоса у Кикладском архипелу, гдје је убио неколико дивљих коза и двије оданле однио за парк у Илицу, гдје су живиле до 1902. године. Прва је *Capra dorcas,* под овим именом први пут описана по пријатељу др. А. Рајхенову (Reichenow) у Берлину; друга је *Aegocerus pictus,* коју је описао Ерхард 1858. год. Др. Лоренц (Lorenz) је послије поновно и опширно описао те веома занимиве пасмине коза и написао познату расправу у „Гласнику зем. музеја у Босни и Херцеговини“, затим њемачки у „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“. Расправа је украшена са 6 слика на двије таблице приређене у првом и најбољем заводу на свијету за зоолошке слике Вернера и Винтера у Франкфурту на Мајни.

У своје сам вријеме подузео све и сва за дознати, да ли код нас и уопће на словјенском југу још живи рис; за то ме особито занимало, што Рајзер тврди, да је рис веома ријетак по балканском красу, а да га још највише има по шумама Акарнаније, у колико нијесу још искрчене. Има година, кад се нуђају на продају размјерно доста крзна с оног краја.

И дивокозе нијесу још утамањене; још их има по планинама Парнаса, Кијоне и Велуча. За све прилике и неприлике, што их је доживио Рајзер, упућујем на његово живо и сликовито приповиједање.

Након двогодишње станке Рајзер је подузео године 1897. друго путовање. Опет се најприје искрцао на Крфу, оданле пако преко Патраса у Мисолунги, чија је околица једнако згодна за птице од краја, као за онакове, које траже воду и море. На отоку Петала нашла је експедиција на чагље, који долазе из Акарнаније препливавајући лагуне, да отму пастирима јањад. Напосе је Рајзер имао на уму увјерити се, има ли још дивље лањади, те је заиста установио, да их има у Акарнанији

[1]) Cusani Francesco: La Dalmazia, le Isole Jonie e la Grecia (visitate nel 1840). Књ. II., Милан 1846., стр. 19.

и код Каравасара у Артском заливу. Приповиједали му, како је гроф Игнатјев прије много година тамо убио красну животињу. На жалост дани су ове лањади одбројени, јер не ће дуго трајати, те ће задњи пасти жртвом ловачке похлепе. Има гласова, да је лањад остатак чопора, који су од некуд онамо донијели. Рајзер насупрот мније, да су то задњи потомци лањади, који су у старо доба били далеко распрострањени на Балкану, кад је наиме било више шума и крајева њима прикладних. То је и моје мнијење.

Ненадано затрубила је ратна трубља, грчки се народ листом дигао, букнуо је грчко-турски рат, народ је пријеким оком гледао сваког странца, особито припаднике велевласти. Пријатељ Рајзер, који је орнитолог и само орнитолог, прекинуо је путовање, јер се научна експедиција није више могла слободно кретати. Успјех је био ипак сјајан, јер осим све оно, што је мотрио и биљежио, понио је собом 372 птичије коже и 64 јаја; мање дакако, него први пут, пошто је тада наравно узимао све, баш и врабца, док му овај пут није била нужна свака птица. — Било је одређено, да ће се овим другим путовањем завршити Рајзерово истраживање земље грчке. Међутим одлучено би, да пође још и трећи пут, пошто је други излет прекинут био услијед рата.

Почетком маја 1898. године Рајзер се поновно укрца пут Грчке, искуством богат и великим числом питања, која се имала ријешити. Рајзер је године 1894. претражио оток Крф, околицу Патраса, Акарнанију, Локрис, обале епархије Мегаре, околицу Триполице, Аргоса и Атине, сјеверне Спораде, Кикладе итд. Год. 1897. опет је прошао Крф, пак Акарнанију, особито западну, отоке Кефалонију и Закинтос, околицу Триполице и Аргоса. Ово треће путовање би намијењено поновном истраживању отока Закинтоса, малених Строфада, западног краја Пелопонеза и отока Китере.

Особито је занимив опис излета на далеке Строфаде, које је прије Рајзера, т. ј. 1825. год. једини походио познати гроф Прокеш-Остен (Prokesch-Osten). Како Рајзер описује птичији живот на Строфадама могу тврдити, да су та два иначе незнатна оточића за Јонско море донекло оно, што је за сјеверно Хелголанд. Ту је Рајзер могао мотрити ноћни живот великог зовоја = *Puffinus Kuhli* (Boie), што га је довело до увјерења, да се у њих има потражити постанак древне јелинске приче о арпијама, основане на буци и крици ових ноћних птица[1]). На овом је отоку Рајзер сретно наишао на краљичиног сокола = *Falco Eleonorae* Gené. — Дознао је, да се калуђери забитног самостана, страствени ловци намјере на далматинску медјеницу, која није баш јако ријетка, као што је сада у Јадранском мору, за чије крзно добивају калуђери по коју пару.

У кратко Рајзерово је приповиједање у једну руку поучно, у друго занимиво. Читатељ његове књиге не ће је из руку пустити, док не прочита цијелу књигу, како сам ја учинио.

Напокон Рајзеру не би право било, а да се не спомињу његови сурадници. Године 1894. додијељен му бје сабирач J. Сантариус. Придружили се пак касније експедицији сâм др. Т. Крипер (Krüper), сабирач Кристос Леонис, његов син Ђуро, напокон проф. Х. Кнотек из Сарајева.

Пригодом другог излета имао три сабирача, Л. Фирер (Führer), J. Сантариус и Леонис. Знатно су пак помогли на краће или дуље вријеме сатник П. J. Полачек,

---

[1]) Рајзер О.: Der Harpyen Wohnsitz (Ornith. Monatsber., год. 1903., стр. 133.).

учитељ Диамантис Соустос, Ставрос Стрименеас, син препаратора атинског музеја др. Бакеш, слушаоц медицинског факултета у Бечу, Мерлин и опет др. Крипер.

Трећи су пут пратили писца сабирачи и препаратори А. Вуте (Wutte), шумарник из Штајерске, и млади Стрименеас; придружио се пак топнички сатник из Штутгарта J. Рот (Roth), а да не спомињемо остале многе пригодне и завремене помагаче.

Иза путописа слиједи попис литературе и то понајприје онакове, која се искључиво бави грчком орнитологијом; у другом су попису уписана сва она дјела, у којима је такођер наћи више или мање грађе, ал не потичу сва од стручњака.

Први попис има тачне наслове од 38 књига и расправа, које су искључиво ученом свијету приопћили Французи, Енглези и Нијемци, а раштркане су по најразличитијим часописима. Било је знам пуно муке, док је писац за сваку дознао, а исто тако, док је до сваке дошао. У колико сам могао, прибавио сам му и ја по коју. Хвале је вриједно, што се у новије вријеме писци повратили старом иначе обичају украсити књиге ликом старих писаца. Особито смо за то Рајверу захвални, што је у овом попису уметнуо лијепо успјеле слике његових вриједнијих претеча на пољу грчке орнитологије грофа Ди Мулен-а (Du Moulin = v. d. Mühle), др. Линдермајера (Dr. Lindermayer) и дичног др. Крипера.

У другом попису наведена су управо 50 дјела, у којима је наћи такођер по које зрно за познавање грчких птица. При крају упозорује, како му једино није никако за руком пошло доћи до једног дјела пок. лорда Лилфорд-а (Lilford).

Не ћу мимоћи критички попис птица на стр. 88. Уз неколико одлика пописано је у свему 312 птица. Код сваке врсте, гдје га има, додано је народно грчко име. Има доста врста птица, за које Новогрк нема народног имена, а међу онима наведенима наћи је знатан број варваризама. Колика разлика, колико благо народне номенклатуре нашло се насупрот у нашем народу? — Код сваке врсте наведен је писац, који ју је први побиљежио за грчку фауну, као што је то учинио за Бугарску и за Црну Гору.

Након толико и тако темељитих приправа, уведе нас напокон писац до другог и то главног, специјалног дијела, у ком је покупио све, што је он или други могао дознати и мотрити за сваку врсту птица. Овај други дио обсиже стр. 99 до стр. 554, има дакле ништа мање него 455 стр. Било то ради дошљедности, што су Рајзерове књиге назване „Грађа“, било ради чедности писца, нама је слободно рећи, да је то права, правцата фауна, која ће се с временом моћи попунити и усавршити — већ зато, што је и она подвржена еволуцији и промјенама — ал једва ће ју тко моћи наткрилити. Рајзерова орнитологија јест и остаће увијек сталан и чврст темељ, на ком ће се, како рекох, даље градити.

Ту дакако скоро престаје моје умовање, не могу наиме читатељу нимало предочити силно благо, што је овдје нагомилано, прем је писац пажљиво и савјесно настојао, да не уметне ништа, што би сувишно било, што би евентуално повећало без праве потребе објам књиге. Нека ми буде дакле дозвољено макар летимице по коју рећи.

Пустивши на стран славуље, црвенорепке, батиће и др. родове навешћу, да је писац у Грчкој први нашао одлику бјелогузе бјеловратне = *Saxicola albicollis* (Vieill.) названу *amphileuca* Hempr. et Ehrb., од које нам је већ прије подао слику на другој таблици бугарске фауне. Ми ју имамо и из Хрватског Приморја.

Занима нас знати, да сви примјерци брљака, што их је писац проучио припадају одлици *Cinclus cinclus albicollis* (Vieill.)[1]).

Изненађује нас што кос гривасти Грчке није одлика позната са Алпа те из наших крајева, него баш прави сјеверни гривасти кос = *Merula torquata* (L.).

Рајзер потанко и опширно пише о вољиһу маслинару = *Hypolais olivetorum* (Strickl.) и о вољиһу праскавцу = *Hypolais pallida* (Hempr. et Ehrb.). Нас напосе занима знати, што се и Рајзер придружује онима, који су из аутопсије изрекли, да се Линдермајерова *H. elaeica* потпуно судара са наведеном Хемприха (Hemprich) и Еренберга (Ehrenberg). Још је за нас вриједније забиљежити, што сам веһ прије изјавио[2]), да се *H. Preglii*, коју је Фрауенфелд описао године 1852. као нову птичицу из Далмације такођер не може разлучити од *H. pallida*. Загребачка збирка има један једини примјерак вољиһа маслинара из Котора, а не шест, како је код мене наведено услијед поремеһења цедуља[3]). Једнако ми је овом приликом упозорити читатеља, да птица из Спице код Будве припада облику *H. philomela* (L.) или *H. salicaria* Вр., пошто је сада доказано, да се права *H. polyglotta* разликује од потоње, те је за право облик западне Европе.

Рајзерова је такођер заслуга, што је први код нас нашао которског славуља = *Aëdon (Agrobates) familiaris* (Ménétr.). Дао сам си не мало труда, док сам помоһу пријатеља А. Добриловиһа дошао до ове врсте за збирку нар. музеја у Загребу. Рајзер је управо зато напосе пазио на ту красну птичицу, коју прије нијесу право знали разазнати од западне врсте *Aëdon (Agrobates) galactodes* (Temm.). Чудно, да се у гњијезду ове птице нађе готово увијек по која крпица од змијине коже. Сабрао је Рајзер доста јаја, што их је као обично помно измјерио.

Кроварица свиловка = *Cettia Cettii* (La Marm.), мјестимице обична у Далмацији, обична је и у Грчкој.

Припадност турске дугорепице = *Acredula tephronota* (Günther) грчкој фауни доказује примјерак из Тајгета, који се чува у збирци атинског свеучилишта, Рајзеру није за руком пошло прибавити по коју птичицу ове занимљиве врсте.

Обрео је нову одлику далматинске сјенице = *Parus lugubris* Natt., обична птица Далмације, Босне, Херцеговине, Црне Горе, за то ју је назвао *P. lugubris graecus*, и дао ју насликати на I. таб. уз типични примјерак из Босне. Грчка је одлика мања од босанске, црнкаста боја главе и грла мање је тамна, итд. У Рајзера нема нове врсте, а ова је једина одлика, коју је поставио. Служи му у велике на част, доказ је тријезности и озбиљности правог истраживаоца, који не һе којешта наһи, што није довољно оправдано. Не слиједи оне, који стварају привидне и ненаравне одлике по том, како је која тамније или више блиједе боје, невод̄еһи бригу, да ли није тако за то, што препарат лежи веһ од године и година у збирци, или је одвеһ био изложен свјетлу. На III. су таблици насликана и јаја ове сјенице.

Дубровачком бргљезу = *Sitta Neumayeri* Michah., посвеһује писац преко шест страница; мала монографија.

---

[1]) За облике овог рода види расправу дра Х. Ниче-а (Nitsche): Bemerkungen über das Vorkommen des schwarzbäuchigen Wasserschmätzers итд." у „Sitzungsber. u. Abhandl. der naturwiss. Gesellschaft Isis in Dresden, год. 1900., стр. 32.

[2]) Брусина С.: Птице хрватско-српске. Биоград, 1892., стр. 50.

[3]) Брусина С.: „Ornitholog. Jahrbuch", св. II., Hallein, 1891., и „Glasnik hrv. naravosl. družtva", год. VI., Загреб 1891.

Балканску или кавкаску шеву = *Otocorys penicillata* Gould је Рајзер такођер први доказао, да је има по грчким планинама, а да се нимало не разликује од сјеверо-балканских.

Рајзер није такођер увјерен о ваљаности наше тобожње приморско-далматинске *Ptilocorys senegalensis* (P. L. S. Müller), те остаје код наше обичне шеве кукуљаве = *Galerida cristata* (L.).

Након тога, што су нам Дресер (Dresser), Шерп (Sharpe) и др. дали лијепи број слика плиска родова *Budytes* и *Motacilla,* а многи су у новије вријеме, што су боље знали и могли проучили њихове врсте и облике, то ипак не можемо ни данас рећи, да смо сасвим на коњу. Рајзер се је особито бавио и овим питањем, те је на осам страница знатно допринио ријешењу пријепорне точке. Он је обогатио грчку фауну са два веома занимива облика т. ј. плиска кинеска = *Budytes flavus taivanus* (Swinh.), коју Аригони (Arrigoni) не признаје да је европска птица[1]), и плиска зеленка = *Budytes flavus borealis* (Sund.).

Друга је новост грчке фауне стрнадица грчка, коју је гласовити равнатељ Рочилдовог (Rothschild) музеја у Трингу др. Е. Хартерт (Hartert) писцу на част назвао *Emberiza pyrrhyloides Reiseri* (а не како је гријешком штампано *schoeniclus).* Штета што писац није дао насликати ову одлику, већ за то што стрнадице мочварице нијесу још довољно познате и проучене.

И за планинску зебу = *Montifringilla nivalis* (L.) није се знало, да живи у Грчкој, док ју није на своје велико чудо нашао Рајзер, дакако на 2000 *м* висине, као што ју је већ прије обрео у Црној Гори на 2528 *м* високом Дурмитору.

Писац се први пут упознао шпањолским врапцем = *Passer hispaniolensis* (Temm.) у Бугарској, дао га је насликати на III. таблици бугарске орнитологије. Сад је донио из Грчке и птица и јаја ове врсте.

Човјека изненађује, што шкврљ криjешвар = *Pastor roseus* (L.) не долази сваке године, а не гнијезди, како су неки хтјели, да се вјерује.

Необично ме занимало, да је присутност галице планинске = *Pyrrhocorax graculus* (L.) доказана за Грчку. Код нас се није нашла, нити ће се наћи; али по Панчићу имала би бити на Копаонику. — Рајзер се осврће на то, што се у новије вријеме настојало доказати, да име *graculus* припада галици чиолици = *Pyrrhocorax pyrrhocorax* (L.), док име *pyrrhocorax* иде галици црвеним кљуном.

Занимиво је такођер, да уз обичног гаврана = *Corvus corax* L. долази до Грчке и *Corvus corax Lawrencei* Hume, облик познат из сјеверо-западне Индије, долине ријеке Еуфрата и Палестине. Врло је добро зато учинио Рајзер, што је на I. таблици дао насликати главу типичног гаврана из Њемачке и наведене одлике из Грчке а да предочи разлику.

Сваки ће орнитолог похлепно прочитати поглавља, која се тичу нубијског сврачка = *Lanius nubicus* Licht. и црвеноглава сврачка = *Lanius senator* L., коју потоњу врсту познамо из Хрватског Приморја и из Далмације, док прва не иде на сјеверу даље од Грчке.

Мухарица црвеновољка = *Muscicapa parva* Bechst. веома је ријетка и у Грчкој. Године и године бадава сам се трудио, да дођем до те скромне птичице, ал је нијесам добио нити из Хрватске, нити из Славоније, него једва сам добио примјерак, уловљен код Котора 11. октобра 1900. год.

---

[1]) Arrigoni Degli Oddi Dr. E. Atlante Ornitologico. Uccelli Europei. Milano 1902., стр. 229.

О пећинској ластавици = *Hirundo rufula* Temm., која је карактерна птица грчке фауне пише Рајзер читаву монографију од преко шест страница.

Уз обичног легња = *Caprimulgus europaeus* L. нашао је Рајзер и јужног легња = *Caprimulgus europaeus meridionalis* Hart., коју је одлику у новије вријеме описао Хартерт, а уврштена је у задњем Шерп-овом именику као самостална врста [1]).

Облици дјетла рода *Dendrocopus* прилично се разликују од типичне европске врсте, тако дакле од малог дјетла долази само азијска одлика т. ј. *Dendrocopus minor Danfordi* (Hargitt), од средњег живи тамо само одлика *Dendrocopus medius Sancti Johannis* (Blanf.), од које је Рајзер дао насликати птицу и јаје. Од хрватског дјетла има Грчка једино одлику *Dendrocopus leuconotus Lilfordi* Sharpe et Dresser.

Афричка кукавица = *Coccystes glandarius* (L.) је и у Грчкој ријетка птица. Једини примјерак једне аустро-угарске збирке потиче из Далмације и налази се у збирци нар. зоолошког музеја у Загребу.

Не обазирући се на многе друге знамените пјевице, дођемо до грабљивица, а прије свега до сардинског или краљичиног сокола = *Falco Eleonorae* Gené, прави бисер јужно-европске фауне. Покојни је Крипер још 1864. год. написао лијепи чланак о веома занимивом соколу. Орнитолошком је свијету познато, како је Крипер скоро животом настрадао да проучи красну птицу. Пошав наиме до пусте хридине близу отока Миконоса сретно се искрцао, ал му се лађица разбила о пећини, те је тамо био заточен десет дана, слабо опскрбљен с храном, док није сретно спашен. На IV. таблици насликано је 12 јаја ове исте врсте, а да се види колика је међу њима размјерно велика разлика облика и шаре, прем сва потичу с истог предјела т. ј. из Киклада. Колика мора да је пак разлика између јаја из ове насеобине с онима из других далеких крајева?

Иза краљичног сокола долази наш стари знанац, соко крагуј = *Falco Feldeggi* Schl., за нас већ за то знаменит, што су га орнитолози понајприје учили познавати из Далмације, гдје је данас веома ријетка птица, како по свој прилици није била у пријашње доба.

Пошто је писац првому и другому соколу посветио 14 страница, 8 их је намијенио херцеговачком и патуљастом орлу = *Nisaëtus fasciatus* (Vieill.) и *Nisaëtus pennatus* (Gm.). Слиједе затим четири познате врсте орла; ал од сваке има пуно тога, што нам није било прије познато обзиром на грчку фауну.

Пустивши на стран остале врсте орла и шкањаца споменућу још шкањца бјелорепога = *Buteo ferox* Gm., који гнијезди, те је Рајзер могао проучити 10 јаја. Вриједно је овдје забиљежити, да сам посредовањем пок. бана, грофа Л. Пејачевића добио за нашу збирку први и једини примјерак ове ријетке грабљивице из Славоније, мужјак од 73 *цм* дуљине и 146 *цм* ширине [2]).

Српски кобац = *Astur brevipes* (Severzow) није нас изненадио. Ова је птица прије мене и Рајзера слабо била позната истраживаоцима европске фауне.

Рајзер је већ у Сарајеву бацио своје соколово око на костоберину жутоглаву = *Gypaëtus barbatus* (L.) и на скупоцјена јаја овог краља грабљивица. Темељито се бавио потраживањем грчких станишта, како доказује оно десет страница, што

[1]) Шерп др.: K. B. Hand List., кн. II., стр. 87.

[2]) Grazer Tagespost од 29. октобра 1898. — Hundesp. und Weidw., IV., 1898., стр. 884. и 885. — Mittheilungen d. nied.-österr. Jagdsch.-Verein, 1898., стр. 452. — Tschusi V. Ritt. v., Ornith. Jahrb., XII., 1901., стр. 109.

их посвећује ријеткој птици, која ће у не далеко вријеме нестати са Балкана, као што је нестала у Швајцарској и др. То је права монографија, која се радо чита.

Са мало ријечи држаћу смотру разреда кокошка. У Грчкој се састају прекрасна наша приморско-далматинска јаребица гривња = *Caccabis saxatilis graeca* Briss., као што и источна јаребица = *Caccabis saxatilis chukar* (Gray).

Што сам у своје вријеме изјавио за Арбанашку, то писац право каже и за Грчку, да је напме гњетао обични = *Phasianus colchicus* L. био аутохтони становник грчке земље. Држим паче, да данас не може више бити сумње, пошто су по проф. А. Њутн-у (Newton) обретене фосилне терцијарне кости гњетла на више мјеста у Енглеској, у Француској у Алиеј-у (Allier), у Њемачкој у Енингену (Öningen), а у самој Грчкој у већ на далеко познатом мјесту фосилних кичмењака у Пикерми.

Не ћемо се задржати код чапаља; добро су познате врсте, о њима нема неслоге међу орнитолозима. Но све што Рајзер пише попуњује ипак наше знање те стране Европе. Једино ћемо споменути, да је чапља славонска = *Ardea ibis* L., којој је по свој прилици код нас одзвонило, и у Грчкој веома ријетка, случајна птица.

Раширено је било мнијење, да је пламенац ружичасти = *Phoenicopterus roseus* Pall. у Грчкој код куће. И то се је показало неоснованом предмњевом. Могуће је једном било, али га је рано могло нестати. Данас само веома ријетко када залута до грчких отока и обала. Једнако то ваља за руског ждрала = *Grus virgo* (L.), којег је Рајзер уврстио у фауну Грчке на темељу једног јединог примјерка, који се чува у збирци атинског музеја, те је убијен у Атики 5. априла 1859. год.

Као што у Бугарској и Црној Гори, тако је Рајзер и у Грчкој нашао само великог и малог потрка = *Otis tarda* L. и *Otis tetrax* L., зато је скоро сјегурно, да се друге сродне врсте у нас не појављују, и да дотичне вијести потичу од маште преревних мотриоца.

Међу мочварицама вриједно је споменути, како је Рајзер први објавио ученом свијету, да је пигалица кептушка = *Chettusia gregaria* Pall. припадник грчке фауне, на темељу примјерка атинске збирке. Вивак оструганти = *Hoplopterus spinosus* (L.) је ријеткост, али је доказан са пет грчких примјерака. Највећа хвала иде му пак за то, што му је успјело набавити за сарајевски музеј примјерак великог кулика = *Eudromias Geoffroyi* (Wagl.). То је први пут, што се спомиње ова птица не само за фауну Грчке, него уопће за европску.

Од разреда паткарица занима нас особито утва златокрила = *Tadorna casarca* (L.), такођер веома ријетка, док је још обична и гнијезди у Бугарској. Сва је прилика, да је у пријашње доба долином Дунава залетила се и до наших страна.

Од породице несита налазимо двије врсте: Несит ружичасти = *Pelecanus onocrotalus* L. и несит далматински = *Pelecanus crispus* Bruch. Први не гнијезди, други има своја легла данас још само у Акарнанији, док је прије био много више распрострањен. Нестаје га сваки дан све то више, не само ради ловачког спорта, него још више, јер га тамошњи рибари прогањају, било за то, што огромна и прождрљива птица тамани пуно риба, било за то, што прости народ веома много држи до љековитости његове жуте масти, било напокон за то, што се од опнене вреће доње чељусти праве духанске кесе.

Разред галебовка дао је Рајзеру обилне грађе. Понајприје нам је споменути чигру бјелобраду = *Hydrochelidon hybrida* (Pall.), која нити у Грчкој гнијезди,

нити је у новије вријеме тамо опажена, нити је доказано, да је има по обалама Јадранског мора. — Нас напосе занима чигра которска = *Sterna caspia* Pall.; која такођер не гнијезди, а није нимало обична. Рајзер не сумња у изјаву лорда Лилфорда, да се ипак ријетко која зими залети до Крфа, зато није нимало невјероjатно, да ју је пок. краљевић Рудолф опазио један пут код Котора.

Галеб тропрсти = *Rissa tridactyla* (L.) ријетка је и случајна птица управо као што је и у Јадранском мору. — Истоваља и за галеба танкокљунца = *Gelastes gelastes* (Licht.), чија су права постојбина сјеверне обале индијског оцеана; у Африци гнијезди на ушћу Нила, у шпањолским лагунама итд. По Рајзеру не гнијезди у Грчкој, али се свакако залети до Грчке, пошто су га убили у грчком мору; дотични су примјерци у атинском и лондонском музеју. Видио сам два галеба ове врсте из језера од Лезине испод Гаргана у збирци одличног ми пријатеља грофа Е. Аригонија Дељи Оди (Arrigoni Degli Oddi), и два из млетачких лагуна, један у истој збирци, други у збирци дичног пријатеља грофа Нинија (Ninni). Готово је дакле поуздано, да ће се каткада показати у Хрватском Приморју и у Далмацији. То би могао занијекати само онај, који не позна страшну силу јужњака. То би могао занијекати само онај, који не зна, како је јужњак 25. фебруара 1879. из гата дубровачке луке истргао и бацио који метар далеко од мјеста свога огромну тесану стијену од 3159 *кг* тежине, прем је била добро сложена с другим стијенама. А како да не однесе из свог легла изгубљену, слабу птицу?

Преко шест страница је Рајзер посветио нашему краљу галебова, наиме галебу клаукавцу = *Larus argentatus Michahellesi* Bruch по Рајзеру, јер орнитолови нијесу још сложни, које му име право припада по законима првенства, питање, што ваља да га ријеше руски орнитолози. К тому нијесу такођер сложни, има ли се сматрати, да је самостална врста или је проста одлика сребрнастог галеба сјеверне Европе, како је ево увео Рајзер.

Занимивије је поглавље о галебу корсиканцу = *Larus Audouini* Payr., од које је ријетке птице Рајзер понио три комада. Пок. лорд Лилфорд убио је једнога 1857. год. код Крфа, залетиће се за то по својој прилици који пут и до Јадранског мора.

Посебице нас занимало Рајзерово разлагање, да се грчки мали зовој = *Puffinus puffinus (yelkouanus* Acerbi) — а по том ћемо додати и они из Далмације те из Хрватског Приморја — не разликују од оцеанских. Има се дакле укинути Ацербијева врста, која нема ни вриједност одлике.

Гњурцима Рајзер закључује други, главни дио књиге, чија се велика вриједност и обиље не да доказати на темељу овог веома кратког и мршавог изватка.

У трећем дијелу књиге бави се писац сумњивим птицама и онима, које су свакако криво наведене као припаднице грчке фауне. Први нам већ удара у очи велики славуљ = *Erithacus philomela* (Bechst.), јер нема вјеродостојних података, те не може бити него ријетка селица, која се само веома кратко вријеме може тамо задржати. Једнако ваља за трстењара шеварића = *Acrocephalus aquaticus* (Gm.), трстењара млакара = *Acrocephalus palustris* (Bechst.) и грмушу пјегаву = *Sylvia nisoria* (Bechst.), пошто их није још нико тамо затекао.

Међу прогнаницима из Грчке наћи је грмушу жутоочицу = *Melizophilus undatus* (Bodd.). Рајзер уз то тврди, како није доказано, да је има у Далмацији; регби да нема вјере у фратра, који је донио грофу Аригонију два мужјака с отока

Цреса од 8. децембра 1898. год.[1]). Што се Далмације тиче, истина није ми успјело добити оданле ову ријетку птицу, али је проф. Коломбатовић уврстио ову грмушу у оба пописа далматинских птица. У колико се пако односи на споменута два примјерка из Цреса, пријатељ Аригони ми је заиста од двију једну поклонио, која се и данас налази у збирци народног музеја у Загребу. Рад ове ваља уважити: 1. Да се та врста ипак појављује кад и кад у долини ријеке Пада, а од ове или од Истре до Цреса није далеко. 2. Да дотични лајк трећег реда мале браће није јамачно никакав орнитолог од струке, него је по својој прилици млади страствени птичар, како их у Приморју много има, уловио с другима и те двије птичице, нит их је добио од каквог сабирача. Свеза пак између грофа Аригонија и лајка веома је појмљива, кад се зна: 1. да богослужје велебне цркве св. Антуна Падованскога обавља ред мале браће; 2. да су свећеници мале браће великим дијелом с кварнерских отока; 3. да је Аригонијев отац био кроз многе године управитељ цркве, фратри су по томе мање више о њем овисни, а да и нијесу, заиста су увијек спремни на услуге одличној и веома уваженој, племенитој обитељи. Међутим било како му драго, питање је дакле отворено, а своју имаду рећи проф. Коломбатовић и др. Аригони.

Изненађује, што није тамо код куће лијепа као што у нас веома обична стрнадица жутовољка = *Emberiza citrinella* L. Осим и у нас обичне јуричице = *Acanthis cannabina* (L.) није нађена ниједна друга врста рода *Acanthis*. Талијански врабац = *Passer Italiae* (Vieill.) и црни чврљак = *Sturnus unicolor* (La Marm.) нит се нашли, нит ће се тамо наћи, за то сам и ја потоњег искључио из броја наших птица.

Врана галоврана = *Corvus corone* L. не иде до Грчке, као што не иде ни до нас, прем није немогуће, да се која залети до сјеверо-западне Хрватске.

Јужни сврачак = *Lanius meridionalis* Temm. и легањ русогрли = *Caprimulgus ruficollis* припадници су фауне западне стране Средоземнога мора, Рајзер их није нигдје затекао, за то их је искључио. Чудновато је донекле, да тамо нема ни жуне сиве = *Gecinus canus* (Gm.), ни великог дјетла = *Dendrocopus major* L.

За луњу црнокрилу = *Elanus caeruleus* (Desf.) и луњу мисирску = *Milvus aegyptius* (Gm.) нема доказа да су игдје убијене, што ваља и за наше крајеве, за то их је Рајзер право сврстао у број веома сумњивих.

Ни мало пак не изненађује нас несташица тетријеба глухана = *Tetrao urogallus* L. и тетријеба ружовца = *Tetrao tetrix* L., јер већ саме природне прилике Грчке доказују, да им тамо не може бити опстанка. Писац излучује такођер јаребицу кршну = *Caccabis petrosa* (Gm.) и јаребицу риђу = *Caccabis rufa* L., а то ваља и за нашу фауну. Опетовано сам доказао, да у Далмацији нема турске јаребице = *Francolinus francolinus* (L.), тумачио сам, откле та бајка потиче, за то ми је драго, што Рајзер потврђује моје мнијење и доказује, да не обитава ни у Грчкој.

Искрено говорећи нијесам очекивао, да ће и све врсте султанака = *Porphyrio* бити прогнане из грчке фауне. То ваља и за оне двије врсте, које су кривом путницом доспјеле међу наше птице.

С друге стране нијесмо очекивали прогонство гуске глоговњаче = *Anser segetum* (Gm.), која је код нас најобичнија гуска, док за Грчку нема подлоге; ниједна збирка нема грчког примјерка.

[1]) Брусина С.: Rad Jugosl. Akadem. Књ. 163. У Загребу, 1905., стр. 16.

Ту ћу престати, пошто овдје није мјесто навести све оне 102 сумњиве врсте и оне, које је Рајзер правом излучио из грчке фауне.

Сувишно је уповорити, да сам у овој рецензији навео зоолошка имена онако, како су у Рајзера, прем се за више њих не слажем, како ћу одмах казати. Једино нијесам писао особна имена ситним словима, како их писац пише, т. ј.: *Cettia cettii, Sitta neumayeri, Falco eleonorae* итд., него јесам и хоћу увијек дошљедно слиједити стари начин и писати: *Cettia Cettii, Sitta Neumayeri, Falco Eleonorae* итд. Истина, већина, приликом разних конгреса, изјавила се за мања слова, понајвише обзиром на то, што су Американци тако почели, а сад их слиједе већина Енглеза и Нијемаца. Међутим нијесу ипак сви на то пристали. Французи се једнодушно држе пријашњег начина, а слиједе их веома многи биолови других народа, напосе Талијани, Шпањолци, Словени итд.

Тамо, гдје је говор о чолицама = *Pyrrhocorax,* писац позивље номенклаторе, да би се једном за оно неколико стотина европских птица коначно установила номенклатура, на темељу правила, која су се истина расправљала по конгресима, али додати ми је, да за ово питање није готово никада било довољно времена. Рајзер има сасвим право. Био сам један од првих, који, увидивши велику практичну корист уједињене номенклатуре, учинио сам, што сам могао. Но задња ријеч иде онима, којима је приступна сва к тому нужна орнитолошка литература, коју овамо на југо-истоку нико нема. Од толико стотина врсних европских орнитолога могао би се напокон неко тог посла латити.

Попис птица Аустро-Угарске, што су га израдили Чуси (Tschusi) и Хомајер (Homeyer) за мотриоце птичјега свијета и који је 1882. год., а поновно 1886. год. у великом броју примјерака пораздијељен широм монархије, сасвим је антикваран, јер старина Хомајер није хтио знати за нова правила, а млађи и обзирни Чуси није му се желио и могао противити. По више пута молио сам пријатеља Чусија, да састави нови исправљени попис, обећао ми је, али још није доспио. Рајзер је прихватио много тога обзиром на закон првенства, било обзиром на облике, за које нам данас раби триномијум. Регби, није се усудио поћи до краја.

Тако н. пр. слиједи све орнитологе, који пишу о модрокосу под именом *Monticola cyanus* (L.), име од год. 1766.; али сам једном доказао, да се има именовати *Monticola solitaria* (L.), јер је потоње од год. 1758., т. ј. од десетог издања његовог „Systema Naturae", које је прихваћено исходиште биномијалне номенклатуре. Углављено је пако, да нити сâм први означитељ врсте не смије мијењати већ једном предложено име [1]).

Стријежа именује писац *Troglodytes troglodytes* (L.), али је доказано, да је Виејо утемељио род тај за американску *Troglodytes aëdon,* за то од више година многима право раби име *Anorthura* Rennie 1831.[2]). Знамо данас за 14 врста *Troglodytes* из Сјеверне Америке[3]), али има само једну европску *Anorthura* са двјема одликама.

Штајнегер (Steineger) је за жутарицу поновно увео име *Spinus* Koch 1816., мјесто *Chrysomitris* Boie 1822.[4]).

---

[1]) Брусина С.: Птице хрватско-српске. Биоград, 1892., стр. 36. — Glasnik hrv. narav. društva. Год. VI., 1892., стр. 67. — Ornithol. Jahrbuch. Св. II., стр. 11.

[2]) Montagu.: Ornithol. Diction. 2. изд., 1831., стр. 570.

[3]) Ridgway R.: The Birds of North and Middle America. Дио III. Washington 1904., стр. 569.

[4]) На озн. мј., дио II. Washington, 1901., стр. 95.

За дугорепице ваља по Штајнегеру успоставити име *Aegithalos* Hermann 1804., јер је име *Acredula* Koch тек од год. 1816. За плавицу, т. ј. *Aegithalus* Boie 1822., предложио је име *Remiza*[1]), а то су га Хелмајер, Рајхенов, Аригони и др. прихватили[2]).

Мјесто *Aegialitis curonicus* (Gm.) 1788. ваља успоставити старије име *A. dubius* Scopoli 1786.[3]).

Глоговњачу је Гмелин 1789. год. назвао *Anser segetum,* но је прије њега Латам (Latham) именовао год. 1787. *Anas fabalis,* а Фриш (Frisch) год. 1760. *Anas sylvestris.*

Дали се за плијенове има прихватити родно име *Colymbus* L. 1766., или *Gavia* Forster 1788., или *Urinator* Cuv. 1800. није мени одлучити, јер дјела споменутих писаца нијесу сва у загребачким књижницама. Но свакако стоји, да за *C. septentrionalis* L. припада старије име *C. lumme* Grunn. 1764.[4]) итд.

Ове номенклаторне опаске не умањују нити за длаку велику вриједност Рајзеровог дјела. Не ваља пак с ума сметнути, како премда се на око чини, да је то лахак посао, није га ипак лако ријешити. Ако смо наиме и постигли донекле једноличну номенклатуру врста за мање од 600 европских птица, писци још нијесу сложни, кад се ради о родовима, јер за коначну одлуку о номенклатури родова уз европску фауну придолазе и имена родова иноземских птица.

Пошто је говор о номенклатури, још ћу двоје примјетити. Као што је у орнитологији Бугарске и Црне Горе, тако је писац и у овој испустио опћу синонимију; то се може сасвим одобрити, пошто ју је моћи наћи у стотина других књига. Али би ипак нужно било, испод главног имена уметнути специјалну синонимију грчке литературе. Помно сам н. пр. читао Рајзерово критично разглабање имена, под којима су његови предтече описали или пописали грчке птице, али човјек не може да баш сваку запамти, не доспије сваки пут на ново читати дугачко поглавље дотичне врсте, док кад види оно неколико синонима испод правог имена брзо се човјек снађе и досјети. Ено н. пр. за *Hypolais pallida* требало би да буде овако:

1843. *Sylvia elaeica* Lindrm., Oken's Isis, итд.
1843. *Sylvia palustris* Drummond (nec Bechst.) итд.
1844. *Ficedula ambigua* Schleg., Krit. Bemerk., итд.
1852. *Sylvia Preglii* Fraufld., Zool.-bot. Ver., итд.

Истина, то је све забиљежено на дну странице, али није исто. Уз то не смије се заборавити, да је велики број оних, који не знају њемачки; за то овако приказана синонимија брзо би им и свакому све предочила.

То су све незнатне опаске формалне нарави; не могу него искрено честитати писцу за његово прекрасно дјело, које заслужује највеће признање у једну руку за то, што је радио као обично „con amore“, а у другу руку савјесно и строго

---

[1]) Штајнегер Л.: Proceedings of the United S. National Museum. Св. IX. Вашингтон 1887., стр. 382.

[2]) Хелмајер К. Е.: Journal für Ornithologie. Берлин, 1900., стр. 372. — Рајхенов А.: Die Kennzeichen der Vögel Deutschlands. Neudamm, 1902., стр. 116. — Arrigoni Degli Oddi Dr. E.: Atlante ornitologico. Uccelli europei. Милан 1902., стр. 120. и 122.; Manuale di Ornitologia Italiana. Милан 1904., стр. 174. и 178.

[3]) Брусина С.: Glasnik hrv. naravosl. društva. Год. V., 1890., стр. 86. — Рајхенов А.: Die Kennzeichen der Vögel Deutschlands. Neudamm 1902., стр. 50. — Arrigoni Degli Oddi Dr. E.: Atlante ornitologico. Uccelli europei. Милано 1902 , стр. 376.; Manuale di Ornitologia Italiana. Милан 1904., стр. 564.

[4]) Бриних (Brünnich): Ornithol. Borealis. 1764., стр. 39.

критички. Он је потражио по књигама сваки и најмањи прилог, он је настојао прибавити или барем на оглед добити сваки више мање занимиви препарат из разних европских музеја, напосе из оних, гдје су грчке птице доспјеле особито за вријеме краља Отона, као што н. пр. у Регенсбургу, итд. Његово дјело на далеко наткриљује сличне књиге, јер је Рајзер уз то, као изврстан оолог, веома помно проучио и птичија јаја, о којима је говор код многих врста, а доказују то двије таблице, на којима су насликана најзанимивија јаја, већином баш први пут. Истина, Рајзер није путовао сам, имао је увијек уза се више људи, особито препаратора; располагао је знатном потпором. Све су му мјесне области ишле на руку; пратиле су га препоруке дипломације.

Може бити ће нетко питати, за што се чувар сарајевског музеја бацио на проучавање Бугарске, Црне Горе, Грчке, Србије, а не најприје Босне и Херцеговине? Проницавом је оку пишчева основа јасна. Да што боље проучи фауну Босне и Херцеговине, хоће да се најприје темељито упозна с фауном сусједних крајева. Друго, док године прођу и док сврши тај посао — за год. 1907. обећао нам фауну Србије, коју је већ два пута пропутовао —, дотле ће се босанско-херцеговачка збирка знатно попунити и све ће се то више накупити грађе и биљежака. Веома ће заслужни писац фауном Босне и Херцеговине сјајно окрунити велико своје дјело „*Ornis Balcanica*“. — А ми? За Далмацију, Хрватску и Славонију није сила. Ваља прије створити велику Хрватску. Ваља онемогућити рад оному, који је израдио „припрему за хрватско-српску орнитологију“, који је за 33 мукотрпне године сложио знамениту збирку птица из Далмације, Хрватске и Славоније, која је 1. марта 1900. год. имала већ 326 врста у близу 4000 комада; ваља онемогућити рад оному, који је саставио красну орнитолошку библиотеку.

Међутим живио нам још на много година поштени Нијемац, писац „Балканске Орнитологије“!

У Загребу, 3. маја 1906.

Sojenica u Dônjoj Dolini.

Peto otkopavanje god. 1904.[1])

Priopćio

dr. Ćiro Truhelka.

Iskapanje u sojenicama u Dônjoj Dolini provedeno u godini 1904. bilo je u mnogome vidu zanimivije, nego li u pregjašnjim godinama, prem je iznijelo samo neznatni rezultat u grobištu. Na gredama naime prekopan je sav teren, kojim se prostirala glavna masa grobišta, već prijašnjih godina, pa tako nam nije ostalo ove godine ino, nego pabirčiti po rubovima greda, a tom se prilikom našao tek po koji, slabo očuvani, siromašniji grob ili po koji komad, raznešen plugom na rub grede. Sâmo grobište steralo se u velikome diljem srednje izbočine greda, a ta je bila već posve prekopana.

Iskapanje u sojenici nastavilo se na zapadnom rubu dosele prekopanog komada. Od godine 1900.—1903. iskopana je pruga, duga 66 *m,* a ove se godine uz vodu nastavilo iskapati prugu od 21 *m,* dakle od 66 *m* do 87 *m,* a široku, pošav od rijeke prema obali 17 *m*. Osim toga se pruga od 41. do 66. *m* prema obali proslijedila još za tri metra smjerom idući uz obalu. Prema tome raskopan je ove godine prostor od 432 m^2.

Na tome komadu čini obala Save, koja odavle na niže teče prema Dônjoj Dolini gotovo apsolutnim pravcem, mali, jedva zamjetljivi bok te se obala uz vodu prema jugu nešto izbočuje. Ta izbočina jedva se iz bližega opaža, ali je ipak dovoljna, da je uslijed nje i strujanje Save na tome mjestu iz pravca prešlo u smjer krivulje, koja se opire baš u taj bok. To je razlogom, te se strujanje Save na tom mjesto jače dojimalo obale nego li dalje niže, gdje je obala ravnopravna i da je uslijed toga i promijenilo mjesnu situaciju; dočim je naime na niže obala ravna i strma, na ovom mjestu je u onome dijelu, koji je bliži vodi i izvržen intervalima fluktuacije, nastala uska, od ostale obale znatno niža pruga obale, koja je tu sačinjavala neku vrst niže obalne terase, oko 3 *m* niže od prave obale. Struja je dakle na tome mjestu, pa pošav odavle uz vodu, odnijela dobrani dio zemlje više ove terase, a time je i zatrla kulturne slojeve, koji su tu bili njome prekriti. Tako su, pošav od one linije, koju smo mi od iskona našeg istraživanja ovih sojenica uzeli kao osnovnu liniju konture obale, do u širinu od 8 *m* svi viši kulturni slojevi razoreni, a samo su sačuvani niži, a pošav tek odavle dalje uz obalu, sačuvani su i viši slojevi i to mjestimice tako savršeno, kao nikada prije.

---

[1]) Sravni izvješća pod istim naslovom u „Glasniku“, knj. XIV. str. 129.—144., 257.—274., 519.—540.; knj. XV. str. 143.—152., 373.—384., 529.—558.; knj. XVI. str. 91.—98., 225.—236., 441.—448.

Prema tome se već od prve nije bilo nadati, da će se tu moći naći tragovi trijema, koji je ispred kuća bio položen prema nekadanjoj obali rijeke i koji je nagjen za iskopina, provedenih u godinama 1901. i 1902. Već u gornjem dijelu do onda iskopana komada gubi se trag tom trijemu počam od 60. *m* duljine, a to jamačno uslijed upliva struje, koja se tu jače upirala o više izvrženi kraj obale. Ali, premda tome trijemu nema traga, opet držim, da valja pretpostaviti, da je i tu pred kućama nekoć bilo na strani vode takva terasa, jer tome imamo analogija u srednjem dijelu naše, a osim toga i u mnogo drugih sojenica. Sam položaj sojenica na rubu rijeke zahtijevao je, da se sagradi ispred njih takav trijem, koji je posredovao i olahkoćivao komunikaciju sa vodom, s kojom je sav život naših sojeničara bio u najtješnjoj svezi.

Tek 8 *m* od prilike od nekadanje linije vode dalje uz obalu, gdje se ova ustrmila kao zid u današnje korito, nagjeni su pod visokim slojem naplavljene zemlje obilniji ostanci zgrada, koje su se nizale gotovo istim redom uz prijašnje.

Do sada iskopano je devet takih zgrada, a taj broj povećao se za dvije dalnje tako, da je do današnjega dana razgaljen lijepi niz kuća, gotovo čitava ulica, koja je licem gledala na rijeku.

Stanje uzdržanja, u velikom mnogo je bolje nego li za iskopina prvih godina, u glavnome se ravnalo po istom redu kao i prije: gornji slojevi bili su slabije sačuvuni, veoma istruli, mjestimice tek po boji vidljivi; dônji su bolje sačuvani, a osobito oni dijelovi, koji su uvijek ležali pod razinom vode, koja ih je veoma dobro konservirala. Razumije se, da su se horizontalni slojevi, u koliko ih nije raznijela voda, bolje sačuvali, nego li vertikalni, kod kojih je osim procesa truleža djelovao i prirodni rasap i obaranje. Zato su osobito tavani, i to gornji i dônji, te ostanci greda i u višim slojevima bolje očuvani nego li duvari, koji su se po malo izobarali, te ih je voda lahko u pojedinim komadima raznijela.

Osobito dobro bila je sačuvana podnica bliža obali u X. i XI. kući, te je tu gotovo svaka greda, svaka daska ostala na svome mjestu tako, da se u toj poli može sav raspored posve jasno razabrati.

X. kuća, koja se doticala IX., — možda je s njome bila i u svezi, — bila je u prednjoj poli slabije sačuvana: pojedine podvale i grede podnica pomaknute su uslijed strujanja vode iz svog prvobitnog položaja, ali su nekoje od njih ostale uporedo, jedna do druge ležeći. Naš nacrt, koji nam predočuje tu situaciju, pobugjuje dojam, da je tu voda prvobitni položaj poremetila, ali opet nam svjedoči, da one neredno pobacane grede spadahu jednoj zgradi, koja se nekoć vezala uz bolje sačuvani komad, dublje u obali. Tu vidimo od 70. do 76. *m* dužine a od 11. do 17. *m* širine našega nacrta zgradu, opasanu sa četiri grede vjenčanice, licem okrenutim prema rijeci, široku 5·5 *m* a u duljinu na 5 *m* otkopanu. U prednjem dijelu, okrenutom prema vodi, opazila se mala, uska prostorija, neka vrst trijema, popogjena nekoć jamačno tankim daskama, koje je voda odnijela, a za njom slijedi soba, popogjena oblim, oko 10 *cm* debelim gredama, koje su bile gusto jedna do druge poredane. U sredini te sobe, na samoj podnici, bilo je prostrano, od ilovače zbijeno ognjište. Sva je prilika, da je uopće sva podnica bila ilovačom oblijeplena, ali se tome samo na ognjištu sačuvao trag, jer se tu ilovača uslijed žari vatre ispekla i tako bolje opirala dojmu vode, dočim ju je ova sa ostalih mjesta otplavila. Osim ovoga ognjišta bijaše u toj sobi još i drugo, prislonjeno uz zapadni zid. Bilo je nešto od poda izdignuto, a na njem se opažahu uporedo dvije polukružne, od zemlje načinjene ograde, koje su imale svrhu, da žar i pepeo bolje drže na okupu. Jamačno nam te ograde predstavljaju ostanke one tipične vrsti peći, što smo je opisali u „Glasniku“, sv. XVI., str. 228. (tab. LV.).

U zemljani naboj tik do ovog ognjišta bijaše uslijed žari, što bi sa peći na nj padala, donekle ispečen, a to nam opet tumači, da je sva odaja bila provigjena zemljanim nabojem.

U ove kuće imadem još nešto osobita istaknuti. U gornjem sloju naime, koji je ležao oko 2 *m* više od podnice kuće, nagjeni su ostanci druge podnice. Ova je bila načinjena od dasaka, koje su vremenom tako istrunule, da su se pretvorile gotovo uslijed dezksidacije u ugljen. To ne bi bilo ništa neobična, jer se i u drugim kućama nalazile take podnice, koje su tamo služile kao tavanice. Ali u ove je kuće zanimivo to, da se i na toj podnici našao zemljani naboj, koji se uslijed žari vatre ispekao, dakle je i tu bilo ognjište, a ognjište moglo je biti samo u sobi. Iz toga nam ali valja zaključiti, da se tu nad dônjom sobom nalazila još jedna, da su dakle naši sojeničari već imali dvokatne kuće. Ta činjenica je važna, jer nam zasvjedočuje nešta za arhitekturu prehistoričkih sojenica posve nova, a za naše sojeničare dolinske neki viši kulturni stepen u vidu njihovog obitavališta.

Do ove se kuće niže oko 2 *m* široki sokačić, koji ju rastavljaše od slijedeće, te je tekao niz obalu vertikalnim smjerom prema rijeci. Sredinom tog sokaka bijaše iskopan jarak, kojim se imala odvoditi za kišne dobe kišnica u rijeku, a trag tome jarku ne samo da se nalazio u profilu zemljišta, kojim je prolazio, nego je suviše bio i obilježen posebnom ogradom. Na dônjem naime kraju, u 78. *m* duljine naših iskopina nagjeni su u dva reda gustim nizom u zemlju ukopane daske na onaj način, kako se danas još na selima ulični jarci ogragjuju plosnatim koljem, da im stijene ne obori struja vode, koja bi njima proticala.

S onu stranu toga jarka bijaše druga kuća, jedanaesta u nizu do sada iskopanih. Širina njena licem prema Savi bijaše 8 *m*, a duljina, u koliko je otkopana, od 8. do 17. *m* računajući od one linije, koju smo u početku naših iskapanja ustanovili kao temeljnu. U prednjem dijelu bijaše i u te kuće uski, 2·5 *m* široki trijem, sa koga je voda raznijela podnicu, a taj se trijem ovio i oko zapadne strane kuće, te je tu bio popogjen gustim nizom oblih, oko 10 *cm* debelih greda. Sama soba bila je 6 *m* široka a preko 7 *m* dugačka i popogjena pojačim, cijepanim hrastovim daskama, koje su ležale na nizu podvala, nagjenih još velikim dijelom u prvotnom svom položaju. Ta podnica ali nije bila tako dobro sačuvana kao u pregjašnje kuće, jer je daska lašnje trunula nego li greda. Najzanimiviji komad u te sobe bilo je ognjište, postavljeno usrijed pročelja, a razlikovalo se od sviju do sele obretenih.

Ognjište naime nije bilo nisko, tek uskim slojem naboja nad podnicom izdignuto, nego je imalo oko 60 *cm* visoki temelj, dakle neku vrst banja, a na toj podlozi je bilo na osobiti način izragjeno. Sastojalo se je naime od cijele grupe peći, koje su jedna za drugom i nad drugom načinjene, pošto se pregjašnja, uslijed uporabe, istrošila. Prem je time situacija njihova postala vrlo zamršenom, ipak se moglo ustanoviti, kojim je redom jedna iza druge nastala i kakov je bio oblik njihov.

U načelu su bile načinjene kao današnje seoske krušne peći, samo što su mnogo manje. Osnovna kontura njihova omegjuje dugoljasti, s prijeda otvoreni, otraga kao apsida zaokruženi prostor, gori zatvoren oblim, u čemer svedenim pokrovom. Širina kod vrata bila je oko 37 *cm*, dubina 47 *cm*, a visina oko 30 *cm*.

Pred vratima te peći bijaše 15 *cm* duboka, kotlasta udubina, u koju bi se pomela žar i pepeo, da bude pri ruci, ako je ustreba. Lijevo do ove peći prislanjala se druga, posve slična, tako da se ova mogla istodobno služiti sa pregjašnjom.

Ove dvije peći pripadaju jamačno nekoj starijoj periodi, a kada se istrošiše te im zid i pokrov od vatre ispuca, načiniše sojeničari, koji su tu živjeli, dvije druge,

ovim posve slične peći. Ostanke starih peći ali nijesu pri tome posve odstranili, nego ih ispunili ilovačom, tako da se temelj za nove time povisio, izravnali su ovaj kao stol, a na njemu načinili su dvije nove peći: jednu više one, koja je prije bila na desnoj strani, a drugu desno. Prvu su peć ujedno nešto pomaknuli natrag, tako da su ostanci starije mogli služiti za sabiranje pepela, a drugu dalje napred, te se pepeo mogao smesti u jamu, koja je u tu svrhu služila već starijim pećima.

Sve to bilo je pomno oblijepljeno ilovačom a oblik veoma podesan za pečenje pomanjih hljebova.

U našim slikama na *tabli LX.* predočen je ovaj raspored dosta jasno. Na *slici 4.* vigjamo perspektivni pogled ostanaka tih peći, kako je bilo moguće tečajem iskapanja razgaliti ih, na *slici 6.* raspored u horizontalnom profilu, a na *slici 5.* kombinirani vertikalni prorez po širini. U potonjim crtežima označuju tamnije šrafirane partije stariji raspored, svjetlije pako mlagju preinaku.

Sravnimo li oblik i ustrojstvo ovih peći sa do sada poznatim iz Dônje Doline, jamačno nam one prema pregjašnjim predstavljaju veliki napredak, jer sve dosadanje, pa bile i najbogatije, uriješene svastikama i drugim ornamentima, u principu nijesu nego manje više usavršena otvorena ognjišta, dočim nam ove već predstavljaju princip zatvorenog ognjišta, dakle pravu peć.

Osim prostora, što su ga zapremale ove dvije kuće, iskopana je u dnu iskopina pruga široka 3 *m*, koja je pošla od 41. *m* duljine do 66. *m*, a tom se prilikom razgalili ostanci, koji pripadahu VII., VIII. i IX. kući. Izvješćujući o iskopinama, koje se odnose na taj prostor, istaknuo sam, da je voda prilično razorila ovdje prvotnu situaciju, a isto se može opažati i na toj pruzi. Bilo je tu osobito u nižim slojevima obilnog gragjevnog materijala, ali sve pomaknuto sa svog prvotnog mjesta, tako da bi nam bilo tek živom maštom moguće ustanoviti nekadanju situaciju.

Najznamenitiji komad, što je obreten tečajem iskapanja u ljetu god. 1904., bijaše lagja, izdubena iz golema hrastova stabla. Već u god. 1901. iskopan je u sojenicama pod jednom kućom hrastov čamac, ali taj bijaše malen, sačuvan je bio samo komad dug 4·70 *m*, a čitav čamac jedva da je bio dulji od šest metara. Ovaj čamac, što je sada obreten, bijaše upravo dvaputa tako dug i prema tome sličan današnjim lagjama, iskopanim od hrastovine, što ih narod u Posavini nazivlje korabima.

Ako je već dizanje prvoga čamca prouzrokovalo velikih poteškoća, to su bile poteškoće kod iskapanja i dizanja ovoga komada kud i kamo veće. Čamac je obreten na gornjem kraju prostora pod XI. kućom, i to položen tako, da mu je kljun došao pod trijem ove kuće a stražniji kraj je okrenut prema rijeci.

Kada se na gornjem vrhu njegovom digla prva lopata zemlje, što ga je neposredno pokrivala, mislilo se, da je to tek komad drveta ili grede, ali nastavljajući pomnije radnju, razgalio se do skora kljun lagje, a čim smo upoznali, o čemu se tu radi, prionulo je sve živahno oko toga, da se komad što pomnije i što brže iskopa. Po iskustvu, stečenom prigodom dizanja prvoga čamca, nadali smo se, računajući da je čamac jednake veličine, obaviti posao za dva do tri dana, i to tim skorije, što je svaki od radnika već stekao dovoljno vještine u poslu i što smo već isprva znali, što nam valja prirediti, da se čamac digne i za transport spremi.

Ali već prvi pogled na situaciju odao nam je neke nenadane poteškoće. Sudeći po položaju čamca prema smjeru kljuna ležao je dônji kraj njegov upravo pod nasipom, što smo ga redovito svake godine prema rijeci podizali, da se ogradimo kako tako od vode, ako bi se ova nenadano dizala. Valjalo je dakle prije svega više mjesta, gdje je

ležao čamac, dignuti nasip i pomaknuti ga dalje prema rijeci. Da nas Sava ne prevari preko noći, ako bi porasla i da ne nagje otvoreni nasip, valjalo je svu ostalu radnju obustaviti te namjestiti ljude na taj nasip, da ga što prije odmaknu u rijeku i da zatvore prostor, u kome se kopalo.

Tek što se započeo taj posao, pokazala se nova poteškoća. Pošto je naime trebalo nasip najmanje 4 *m* dalje u rijeku pomaknuti, našla se tu i veća struja, a nju je još i to povećalo, da je nasip na tome mjestu tvorio bok, o koji se struja svom snagom upirala. Kada bi se bacila lopata zemlje tu u vodu, odnijela bi jaka struja veliki dio zemlje prije nego bi pala na dno i tako je trebalo najmanje dva puta toliko materijala za gradnju nasipa, nego bi bilo potrebno, da voda nije strujala, jer je struja dobranu polovicu zemlje otplavila. Ali, kako je srećom Sava u ono doba opadala, pošlo nam je za rukom, svladati i taj posao.

Dok su jedini radnici radili oko tog nasipa, imali su najvještiji s najvećom pomnjom da dignu zemlju, što je prikrivala čamac i da ovaj što pomnije očiste.

Pošto se dobrani komad čamca otkopao, pokazala se nova poteškoća: čamac naime nije ležao horizontalno, nego prema konturi nekadanjeg korita savskog prilično koso, a iz tog položaja je proizašlo, da će dônji kraj čamca jamačno ležati prilično duboko pod razinom savske vode, te se je bilo bojati, da će, kada se kopanje proslijedi, provrijeti odozdo voda i tako smetati poslu. Toga se bilo to više bojati, što je iznad sloja ilovače, u koju je bio utonuo čamac, ležao prilično jaki sloj gjubreta i organičke naplave, koja je morala da propušta vodu. I doista, tek što je otkopano 4 *m* u duljinu, stigosmo do razine Save i voda je počela pomalo curiti u prostor, u kome su radnici radili. Od sada valjalo je jednima da se bave oko otkapanja, a drugima da crpaju vodu i da začepe ilovačom svaku najsitniju cijevčicu, kroz koju je voda propištala. Uslijed toga se rad sve više oduljio, ali je ipak uspijevao.

Po širini čamca, uvaživ dimenzije onoga, što je obreten u god. 1901., sudio sam, da će taj čamac biti od prilike 9 *m* dug. Na 21. maja bio je ali razgaljen već komad, dug 8 *m*, ali kraju čamca nije bilo još ni traga i time naigjosmo na novu nepriliku: pošto je naime dalnji nastavak čamca i opet zalazio pod naš nasip, valjalo je ovaj iz nova dignuti i pomaknuti dalje u rijeku.

Da si ali stvorim donekle ispravnu sliku tadanje situacije, nacrtao sam je onoga dana te uvažio tadanju razinu savske vode, koja je onda bila 2·10 *m* nad nulom.

Dočim je gornji vrh čamca bio onda 1·47 *m* nad razinom vode, ležao je dônji dio do sele otkopanog komada 1·50 *m* pod tom razinom. Jednostavni račun nam je mogao pokazati, da će, ako Sava ne pane naglo, svaki dalnji metar čamca, što se otkopa, ležati ravno za 0·33 *m* dublje, nego li pregjašnji.

Pošto se na dônjem otkopanom kraju nije opažao ni najmanji trag, da se čamac tu suzuje, dakle primiče svome stražnjem kraju, moglo se pretpostastaviti, da će biti dulji od 10 *m*, a predpostaviv, da je dug 12 *m*, što je u istinu i bio, ležao je onda dônji njegov kraj ravno 3·5 *m* pod razinom tadanje savske vode.

Taj račun nije bio baš ni malo podesan, da nas sokoli u dalnjem radu, jer je bilo veoma dvojbeno, hoće li novi nasip, što nam ga je valjalo pomaknuti još dalje u rijeku, izvržen još snažnijem strujanju nego li dosadanji, moći odoljeti silnom pritisku vode, visoke 3·5 *m*. Samo nada, da će Sava spasti, mogla nas je bodriti, da se nastavi radnja. Ljeto se naime primicalo, a ako ne bude velikih kiša, valjalo se nadati, da će razina svakim danom opadati i time olahkotiti posao.

U toj nas situaciji zatekoše izletnici antropološkog kongresa, koji su krenuli amo u Dolinu, da razgledaju naše iskopine.

Prorez, što ga iznosim na *tabli LIX.*, zanimiv je i u drugom vidu, jer ne samo da nam razgaljuje poteškoće, u kojima se onda nagjosmo, nego nam daje donekle i tumača u vidu same sojenice. Kosina, u kojoj je bio položen čamac, jamačno nam predstavlja kosinu starog savskog korita u vrijeme, kada je čamac utonuo u mulj, te ga ovaj zakopao. Ta kosina iznosi od prilike 25°. Čamac leži u čistoj plavkastoj ilovači Save, koja nam predstavlja tlo, koje je bilo već postalo davno prije, nego li je na onom mjestu nastala sojenica.

Ali i sam čamac bio je pokrit blizu 0·75 *m* debelim slojem slične čiste ilovače, a to nas uči, da se je korito Save, pošto je u nj utonuo čamac i dalje ispinjalo. Više ovog sloja tek se nalazi kulturni sloj, debeo od prilike 50 *cm*, koji se tamnijom bojom razlikuje od pregjašnjeg, te se sastoji od smjese zemlje, drvenih trijeska, gjubreta, smeta, ukratko od otpadaka, koji su izbačeni od naseljenika sojenica, što su tu na obali živjeli.

Da je čamac suvremen sa tim kulturnim slojem, morao bi on ležati u njemu, a ne pod njim. Čamac je dakle mnogo stariji, nego li sojenice, njegovu pravu starost ne možemo pravo ni proračunati, već tek relativno reći, da je za toliko godina ili stoljeća stariji, koliko je proteklo, dok ga je prikrio savski mulj slojem od 0·75 *m* (računajući od njegova dna), odnosno slojem od 0·40 *m* (računajući od gornjega mu ruba).

Situacija, koju nam ustanovljuje naš crtež, zanimiva je još i u drugom vidu. Gornji nam njegov vrh jamačno markira onu tačku, koja je predstavljala popreċnu razinu savske vode u doba, kada je čamac utonuo u savskom mulju. Što je drveta, ležalo više ove tačke, istrunulo je pod dojmom izmjenične fluktuacije i atmosfere, a samo onaj dio ostao je čitav, koji je bio uvjek zaštićen vodom. Današnja poprečna razina Save ali nalazi se najmanje 2 *m* više, pa iz toga slijedi, da se korito Save od onda znatno izdiglo. U toj promjeni tek nalazimo tumač, kako je u ono doba moglo opstajati koritu Save naselje u visini, koju bi danas razina vode većim dijelom godine prekrila.

Iskopine nam dakle u Dônjoj Dolini dadoše neki plastični dokaz, kako se dolina Save tijekom vremena pomalo dizala, a pomnije proučavanje prilika moglo bi iznijeti i brojevni izraz za tu funkciju rijeke Save, na kojoj su živjeli naši sojeničari.

Pošto nam je bila situacija mjesna prilično jasna i pošto se nijesmo žacali poteškoća, nastavio se posao oko otkapanja čamca. Osobito mi valja ovdje zahvaliti gosp. asistentu Vejsilu Čurčiću, kome sam povjerio dalnji rad, te je nakon svih poteškoća, što ih je bilo još svladati uspio, da sačuva taj lijepi komad za naš zemaljski muzej.

Tečajem dalnjega rada našla se nova nezgoda: u duljini od 9 *m* od prilike pokazalo se naime, da je čamac tu prelomljen, jer je tu ispod zemlje probilo vrelo, koje je za sušne dobe odvagjalo vodu iz izokolnih gjolova u Savu, pa je uslijed tog strujanja na tome mjestu drvo znatno oslabilo i ispucalo. Valjalo se dakle nakaniti, da se digne čamac u dva komada.

Pošto je bio sav čamac otkopan, valjalo ga je tako osigurati, da može podnijeti daleki transport u Sarajevo. Razumije se, da ga je trebalo cijelo vrijeme, dok se oko njega radilo, natapati karbolinejem, da se drvo pod dojmom zraka ne raspane u sitne trijeske. Ali time je posve trulo drvo dobilo tek toliku tvrdinu, da je moglo odoljeti strujanju zraka ali ne mehaničkom učinu. Valjalo je zato načiniti oko njega od jakih greda skelu, a u nju pričvrstiti čamac gustim nizom željeznih prutica, na kojima je čamac visio kao u kakoj mreži. Da mu se ne saviju bokovi, valjalo ih je s nutarnje strane stegnuti rebrima, načinjenim od željeznih prutica, koje su se priljubile uz konturu

nutarnju, tako da je bilo nemoguće, da se drvo sušeći se savije i izgubi svoj prvotni oblik. Pošto je bilo sve tako osigurano, valjalo je dignuti onaj silni teret, a jedva je pedesetak ljudi bilo u stanju, da s tim teretom barata.

U to je bila i priregjena splav, na kojoj se imao čamac splaviti do u Sijekovac, da se tamo natovari na željeznicu i dalje otpravi u Sarajevo. Splav bila je načinjena od nekoliko koraba, gredama i užetima svezanih u splav, koja je bila dosta snažna i podesna, da ponese taj teret.

Pošto je tako dignut prednji dio, dug oko 9 *m*, valjalo je dići još zadnji kraj, ali u tome poslu stala je Sava navirati, razina je sve više rasla, te tako nije bilo nade, da će se moći i ovaj komad spasiti ovom prilikom. Da ali ne propane, valjalo ga je ostaviti na mjestu, zasuti zemljom i ograditi gragjom, tako da mu struja, ako nadogje, ne može nikako nahuditi. Tako zaštićen ostao je taj komad cijelu godinu, te je predurao sve povodnje, koje su od jeseni 1904. do ljeta 1905. gustim redom zaredale.

Pošto zemaljski muzej nije za god. 1905. namjeravao, da se nastavi iskapanje sojenica u Dônjoj Dolini, ali je ipak želio, da se digne još zaostali dio čamca i dobavi u muzej, primio je zahvalnošću ponudu g. posjednika Mirka pl. Gjurkovečkog, koji si je oko obreta tih sojenica stekao već toliko zasluga, da će on pod svojim nadzorom dati taj komad dignuti i poslati u muzej. Kad je za najveće ljetne suše Sava gotovo presahnula, dao je on zatrpani komad otkopati, te ga je poslao u Sarajevo, kamo je stigao posve neozlijegjen. Danas su oba komada spremljena u prehistoričkoj zbirci, ali žalibože, radi tijesna prostora nijesu se mogli smjestiti u jednoj dvorani, nego jedan dio u jednoj a drugi u drugoj.

Čamac je vrlo vitka oblika, a čitava duljina mu iznosi 12·38 *m*, dočim mu je širina u prednjoj četvrti 85 *cm*, u stražnjoj 95 *cm*. Oblik mu je prema tome jedva primjetljivo koničan, ali ne će to biti s razloga, da time bolje plovi, nego prije s razloga, što je stablika, iz koje je iskopan, gori bila nešto tanja nego na dônjem kraju. Prema vrhu se čunj nešto malo suzuje, ali ne završuje u šiljak, nego je tupo osječen. Na tom je kraju drvo, koje je djelomice bilo izloženo dojmovima atmosfere te uslijed toga lašnje istrunulo, krnjavo, ali je vrh ipak u toliko sačuvan, da se posve jasno razabire nekadanji oblik. I prema stražnjem kraju se čamac ponešto suzuje, ali vrlo slabo, tako da tu širina opada od 95 *cm* na 91 *cm*, dakle jedva vidljivo, i taj kraj je ravno presječen. Ovaj dio čamca uopće je zanimiv, jer se već kod prvoga, što je iskopan god. 1901., našao ovaj kraj da svršava u četverastu, poširoku plohu, donekle slično kao u načava. Onda se moglo misliti, da je to slučajno, ali pošto tu plohu još u izrazitijem obliku nalazimo i u ovoga čamca, valja nam predpostavljati, da je to bilo nešta bitnoga za oblik čamaca naših sojeničara. I u današnjih lagja i koraba, istesanih iz hrastovih panjeva, završuje stražnji kraj tupo presječeno, ali tu nema više one široke, gotovo kvadratičke plohe, nego samo uska pruga, koja omegjuje ovaj dio.

Ta ploha bila je još na osobiti način izragjena. S gornje njene strane bila su transverzalnim smjerom u nju ukopana dva oko 8 *cm* široka žljijeba, u koje je bila usagjena po jedna greda, možda zato, da zapriječe, da se čamac na tom kraju, ako bi ležao dulje na suhom, ne savije. Izmegju ovih žljijebova prokopane su po dvije četveraste rupe kroz čitavu plohu, a u njih se jamačno usagjivala kakova greda. Za siguroo nam nije moguće reći, u koju su svrhu služile te rupe, a tamošnji narod, koji je veoma vješt svemu, što se odnosi na lagjarstvo, takogjer nije znao da mi pouzdano protumači njihovo značenje. Možda su tu bili usagjeni stupići, o koje bi se upiralo krmilo. Da je posebno krmilo bilo nužno u take lagje, to nam odaje vitki oblik i duljina lagje, u

koju je moglo stati lahko do 20 veslača, pa kada bi ovi dobro uprli veslima, morala je lagja da leti tolikom brzinom, da nije bilo moguće njome upravljati samo veslom, nego dobro utvrgjenim krmilom.

Razmjerno prema duljini bila je lagja prilično plitka, jer joj je dubljina bila od 23 do 25 *cm*.

Sama radnja bila je prilično pomna i glatka. Drvo je dobro istesano i izdubeno, na gornjim rubovima 2·5 *cm* debelo, na dnu do 8 *cm* debelo. Čini se, da je dno prekrupno, ali, ako se uvaži velika duljina lagje, bilo je nužno, da bude dno, na komu počivaše sav teret i sva snaga, i primjereno tvrdo.

U *slici 1.* i *2.* na *tabli LX.* prikazujemo tu lagju u mjerilu od 1 : 62, i tu s gornje strane i u prorezu a na istoj tabli u *slici 3.*, u nešto većem mjerilu, stražnji komad, da se uzmogne razabrati konstrukcija ove česti.

(Nastaviće se.)

ER PFAHLBAU VON D. DOLINA
ausgegraben 1904.

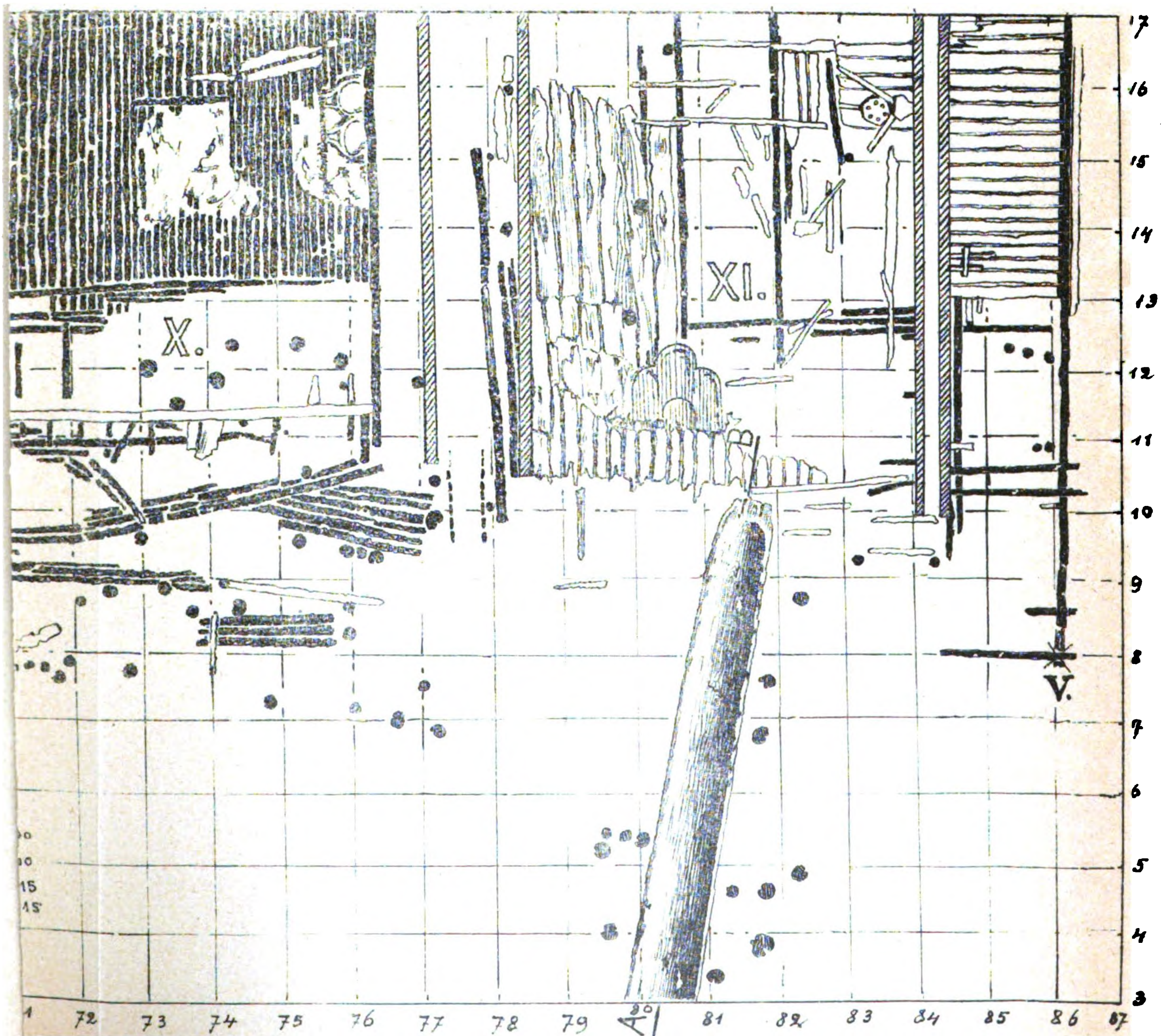

Tabla LX.

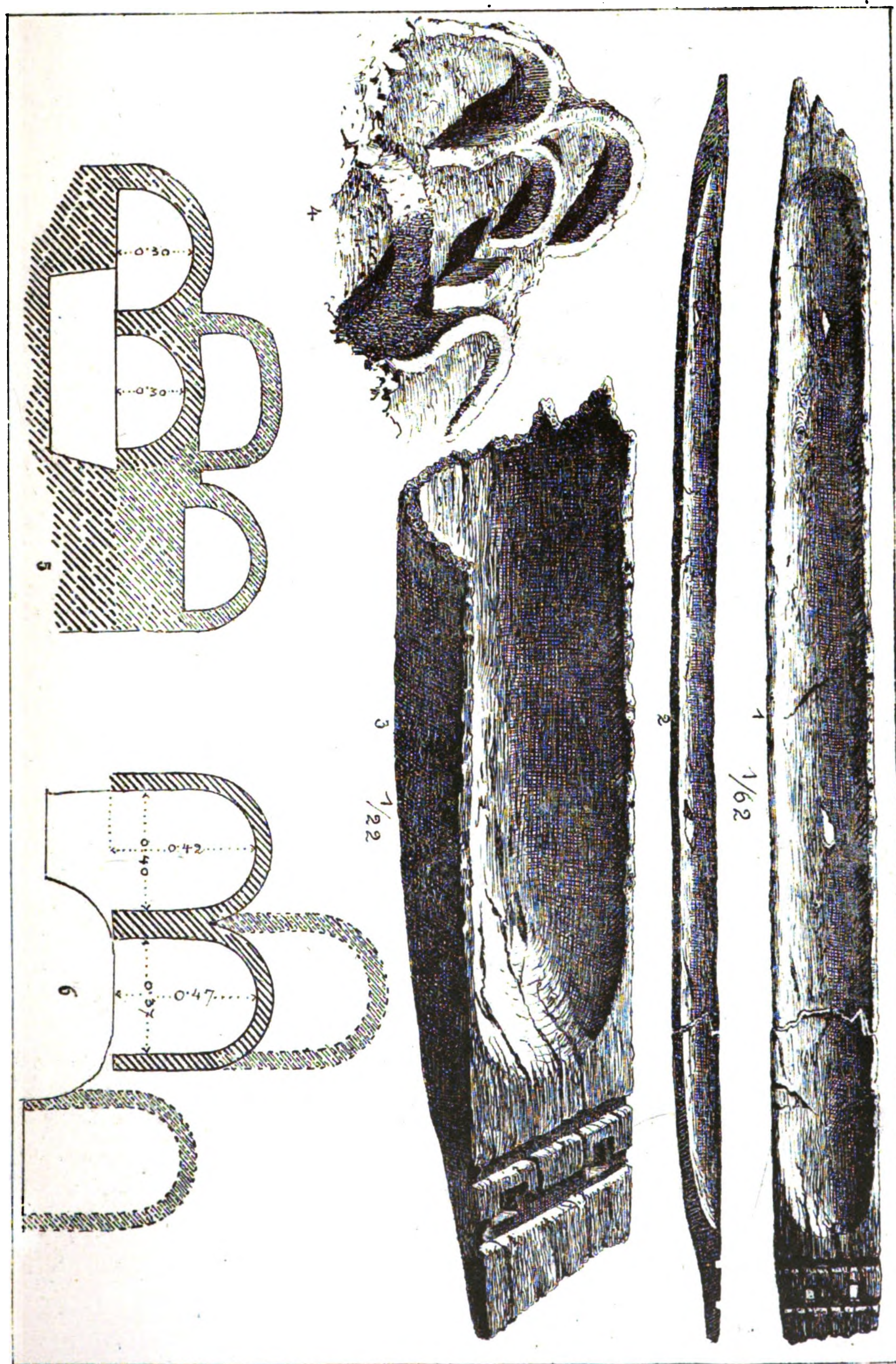

Различито. — Različito.

Набава Блауовог хербара дублета за бос.-херц. земаљски музеј.

Приопћио **Карло Мали**, пристав држ. жељезнице.

Године 1869., понукан П. Ашерсоном (Ascherson), започео је тадањи конзул сјеверо-њемачког савеза, др. Херман Ото Блау, да свраћа своју позорност билинском свијету Босне и Херцеговине. Од Сендтнеровог ботаничког путовања по Босни (од априла до јула 1847.), које се услијед нападаја на њ у Травнику прерано завршило, није нико у ту

Др. Ото Блау (Otto Blau).

сврху посјетио земље, а баш трајни боравак Блауов у Сарајеву давао је најбољу прилику, да његову, до онда готово непознату околину, што помније проучи. Већ у октобру наведене године могао је Ашерсон да извијести друштву пријатеља природословља у Берлину о првој Блауовој пошиљци, која се састојала од 650 билина, те потврдити, што је већ Сендтнер упознао, да је карактер флоре у битности средње-европски.

Блауова путна извјешћа, што их је помно обрадио, одају нам, како се он особно живо занимао за билински свијет, а то нам доказује и скрб, којом се је посветио уређењу и проширењу ботаничких збирка. Уз збирку билина, која је била одређена и етикетама провиђена те намијењена кр. музеју у Берлину, бијаше друга, неозначена бројкама, која је ишла у инвентар конзулата сјеверо-њемачког савеза. Осим тога је започео „каталог хербара“, у коме је крај сваке биљке уз нужне податке (налазиште, геолог. тло, датум) често било и забиљежено словјенско име те латинско по детерминацији Ашерсоновој. У задње доба Блауовог боравка у Сарајеву наставио је потоњи зет његов, Ото пл. Мелен-

дорф (Moellendorff), данас њемачки конзул у Ковном у Русији, ботаничку збирку, тако да је ова коначно доспјела до више од 2500 бројева. Када је Блау отишао из Сарајева, доспјела је његова збирка дублета најприје са његовим рукописима на свеучилиште у Штрасбург.

Резултати Блауовог ботаничког сабирања на жалост нијесу у пуном опсегу публицирани, дапаче и од нових врста није се више сазнало, него ли имена, дочим је Блау налазишта неких билина у својим „Reisen in Bosnien und der Hercegovina, Berlin 1877“, споменуо. У васлужном дјелу, што га је Ашерсон са Ауг. Каницом (Kanitz) издао „Catalogus cosmophytorum et ancophytorum Serbiae, Bosniae, Hercegovinae, Montis Nigri, Albaniae“, у коме се први пута даје преглед до онда познатих билина илирског флорног подручја, обрађен је и тај материјал. На жалост није било могуће, заћи у потање одређивање налаза и у опис нових фамилија, а то је тим више жалити, што се то дјело користило вриједним резултатима путовања Блауових и J. Арнима Кнапа по Босни, Херцеговини и Црној Гори (Дурмитор). Тек Г. пл. Бек у својој „Flora Südbosniens“ и Ашерсон у „Synopsis der mitteleuropäischen Flora“ започели су објелодањивати важније резултате Блауовог сабирања.

Проучавајући флору земље нашао сам се често у неугодном положају, да сам се морао одрећи поближњег разјашњења о билинама и о њеним налазиштима, што их је обрео Блау, па сам се зато заузео, да добавим на препис барем каталог хербара, што га је он саставио.

Од грофа Солмс-Лаубаха (Solms-Laubach), професора ботанике у Штрасбургу, сазнали смо, да се Блауов хербар дублета налази већ од дуље времена у кр. ботаничком музеју у Шенберг-Берлину, те да се ваљда и његови рукописи налазе тамо. Особито нам ваља захвалити пријатном посредовању госп. тајног савјетника проф. др. мед. и фил. Павла Ашерсона, те сусретљивости госп. тајног савјетника проф. дра Игнаца Урбана, подравнатеља кр. ботаничког музеја, да је бос.-херц. земаљски музеј добио Блауов хербар дублета у замјену за билине, што ће их овоме одступити. Куда су скупоцјени рукописи доспјели, то није било могуће установити, а било би од великог интереса, да се опет нађу, јер су у хербару дублета забиљежени само бројеви каталога и латинска имена, али не нужни податци о подријетлу појединих биљака.

На велику своју радост нашао сам, листајући хербар, у једном смоту каталог хербара и извјешћа о екскурзијама, а тиме је знатно поскочила вриједност цијеле збирке. Важни тај хербар је веома добро сачуван, а само мало је комада штетовало од мрмака.

Међу најзанимивијим новим биљкама, од којих неке до данас нијесу опет нађене, наводим слиједеће:

Alyssum Moellendorfianum Aschers. По Блау, Reisen, 2., стр. V. и 22. (1877.) nomen solum. Beck у Annal. des naturhist. Hofmuseums in Wien, II. (1887.), 73, 174.

Avena Blavii Aschers. et Janka у Termesz. Füz. I. (1877.), 99.

Bromus Moellendorffianus A. et G., Synopsis, II. (1901.), 582.

Helychrysum Tribuniense Blau, ined. (leg. Коста Хаџи-Ристић око Требиња). Можда култивирана.

Hieracium Aschersonianum Necht у Oesterr. botan. Zeitschr. (1879.), стр. 78.

Mulgedium Blavii Aschers. у каталогу Ашерс. и Каница, стр. 41. (1877.) nomen solum. Botan. Zeitung XXXVII. (1879.), стр. 260.

Crepus Blavii Aschers. По Блау, Reisen, о. мј. стр. V. и 81. (1877.).

Potentilla reptans var. *Blavii* A. и G., Synopsis, VI., 848. (1904.).

Satureia montana var. *Blavii* Aschers. По Блау, Reisen, стр. V., 2., 3. и 7. и даље (1877.) nom. solum.

Др. Ото Блау, рођен год. 1828., бијаше од год. 1868. до 1872. њемачким конзулом у Сарајеву, те си је за тога времена стекао на више знанствених поља заслуга. Не само да се бавио хисторичким и археолошким проучавањем, него и језикословним, географским и господарственим, а за то је налазио обилне прилике на путевима, који су га провели готово кроз читаву земљу. Умро је год. 1879. као њемачки генерални конзул у Одеси. Његов живот описао је П. Ашерсон у Botan. Zeitung, XXXVII. (1879.) и у Synopsis-у, VI., стр. 257.

Настојању госп. кустоса Рајзера успјело је, те су за ботаничку збирку набављене и слике Сендтнера, Блауа и Мелендорфа, тако да ова набава нема само чисто знанствену, него и хисторичку вриједност.

Nekoliko numizmatskih nalaza iz Bosne.

Priopćuje **Alfred pl. Makanec.**

I. Nalazak grčkih novaca u Prači.

Grčkih se je novaca u Bosni razmjerno vrlo malo nalazilo, a kada se šta našlo, uvjek u neznatnom broju.

Tim je začudnije otkriće, u kom se po pripovijedanju uvaženog trgovca Makse Despića, koji je onda u Sarajevu živio, pred kojih 50 godina u blizini današnjeg mjesta Prače oko 2000 komada našlo. Hadži Despić pripovijeda o tom zanimljivom nalazištu ovo:

God. 1852. naigje turska pošta iz Carigrada za Sarajevo i zastade u današnjem selu Prači, da odmori konje. Dok je tatarin, koji je poštu pratio, pio kavu, dogje mu neko čobanče i ponudi ga kesom starih srebrnih novaca, koje je orući iskopalo.

Bilo je nešto preko tri oke, te tatarin kupi sve za 400 groša (64 K) i odnese u Sarajevo. Ovdje proda te novce braći Josi i Gligoriju Josifoviću za 1500 groša, koji ih opet ustupe nekom Kosti Hadži Petroviću Gjukinom, što je poslije okupacije držao han na ćupriji kraj Ilidže.

Taj ih komad po komad rasprodade, i to najviše časnicima, koji bi onuda prolazili.

Tom prilikom kupi i Makso Despić oko 30 komada i napravi od njih tri belenzuke, od kojih se jedna sada nalazi u Zagrebu u posjedu Jelke, kćeri pok. dvorskog savjetnika Badovinca, druga u Trstu kod trgovca Raića, dok se treća još i sada nalazi u posjedu gospojice Darinke Despić. Bijaše mi na žalost pri ruci samo jedna belenzuka sa 9 komada, od kojih se samo 7 mogoše opisati, dok su dva komada odviše izlizana, a da bi se tačno označiti mogla. Komadi su ovi:

1. *Neapolis:* Predak: Glava maškare s isplaženim jezikom („gorgoneion"). Zadak: ΝΕΟΓ, glava Apollonova podvezanom kosom, desno.
2. *Thasos:* Predak: Faun kleči i drži na koljenu nimfu (radnja nešto barbarska, sine veretro erecto). Zadak: Izdubljen četverokut (quadratum incusum).
3. *Croton:* Predak: Orao stojeći na jonskom stupu, desno u polju lovorova grančica. Zadak: Tronožje izdubljeno, desno ϘΡΟ, lijevo lovorova grančica.
4. *Croton:* Predak: Apolonova glava, lovorvjenčana desno. Zadak: ΚΡΟ, Tronožje, na lijevoj strani grančica, u srijedi zavoji a na tronogu kotač.
5. *Macedonia:* Aleksandar III. Veliki. Poludrahma. Predak: Glava mladog Herkula desno, ogrnuta lavjom kožom. Zadak: Napis nečitljiv. Jupiter Aetophorus sjedi na lijevo, u desnoj ruci drži orla, u lijevoj koplje.
6. *Massilia:* Predak: Izlizan (po svoj prilici glava Flore). Zadak: ΜΑΣΣΑ. Lav stupa na desno.
7. *Abdera:* Predak: ΑΠ...Δ... glava Artemidina desno. Zadak kao u br. 5.

Dva se komada radi izlizanosti ne dadu opredijeliti.

U gosp. Pere Despića nalazi se igla za ovratnik, na kojoj je takogjer jedan komad iz otkrića sa Prače, i to:

Istros: Predak: Dvije glave, jedna do druge naokomce. Zadak: ΙΣΤΡΟ. Orao stoji na legjima Delfina. (Izvanredno krasno sačuvan.)

Ostale komade, kako rekoh, nijesam za sada imao pri ruci, a opisaću ih drugom prilikom, dok ih na ogled dobijem. No kako se sjećam, vidio sam na narukvici gospojice Darinke Despića dva komada Filipa II. Makedonskog, jedan „Agrigent" sa rukavicom u zadku i još nekoliko što rjegjih što običnijih tetradrahma. Kako su ti novci u Praču dospjeli, to je dakako otvoreno pitanje. Po raznolikosti komada sudeći, mogli bi na kakovu zbirku zaključiti, megjutim to je slabo vjerojatno, da se je u ono doba iko sabiranjem zanimao.

Vjerojatnije će biti, da je to bio „viaticum" jednog grčkog trgovca, koji je u drugom stoljeću prije Krista, putujući po onda poznatom svijetu, zabasao u ove krajeve i ovdje po svoj prilici zaglavio.

Možda će ovaj članak doprinijeti šta tome, da se još po koji komad iz tog otkrića na vidik iznese, — svakako bi se onda lakše pozitivniji zaključci u tom pogledu stvoriti mogli.

II. Hybridni novac Aquillia Flora.

Iz Ljubuškog dobio sam nedavno slijedeći, do sada nepoznati, srebrom platirani novac:

Avers: LAQVILLIVSFLO [RVSIIIVIR]. Poprsje božice hrabrosti (u kacigi) gleda na desno = Babelon I., str. 216., br. 6.

Revers: Apollo sa kytharom, stojeći na lijevo, drži u ljevici, naslonjen na jedan stup, kytharu, a u desnici Plektron. U polju lijevo IM]P, desno X. ACT fali sasvim uslijed nejednakog kova. Cohen II.[1], str. 56., br. 128. (Augustus). Novac je dakle hybridan.

Aquillije Floro bio je god. 20. prije Krista novčar Augustov i kvestor u Ahaji, te je kovao novce po uzoru Augustovom.

III. Četiri nepoznata bosanska novca.

O bosanskom novčarstvu ostalo nam je malo podataka, a što ima, crpamo najviše iz starog arhiva dubrovačkog a ponešto i mletačkog. Za sigurno ali znamo, da su prvi bosanski novci kovani sasvijem po uzoru dubrovačkom.

Istom za Tvrtka II. promijenio se oblik bosanskog novca, te od sada nalazimo u predku kraljev grb, a na zaličju napis sv. Grgura Naziazenskog. Od Tvrtka II. poznati su nam do sada samo groši i polugroši; maljušnika, u koliko znadem, nije do danas nagjeno. Predležeći komad kupio sam u jednog kujundžije u Jajcu, koji ga je od jednog seljaka iz ondješnje okolice dobio.

Avers: Šljem, lijevo okrenut pred otvorenom krunom, iz koje se diže na dršku hmeljev cvijet. U polju do šljema podijeljeno R — T *(Rex Tuartco).*

Revers: Slika sv. Grgura do pola, jednostrukom osjenkom oko glave. U desnici drži biskupski štap, a u ljevici knjigu na grudima. Nad štapom slovo S sa jednom piknjom lijevo i desno. S lijeve strane u istoj visini slovo G sa jednom piknjom odozgor. Ispod slova G slovo N *(Sanctus Gregorius Naziazenus).*

Slijedeća tri komada pripadaju Stjepanu Tomaševiću. Na ovim komadima začudno je, što na reversu ne nalazimo više napis sv. Grgura Pape, nego sv. Stjepana kao zaštitnika kraljevine Bosne. Biće, da su to pošljedni novci, što su koncem vladavine Stjepana Tomaševića kovani, po tome u opće zadnji novčani predstavnici samostalne bosanske kraljevine. Prema tome posve je razumljivo, da se do sada, bar u koliko je poznato, nije nijedan takav komad na svjetlo pomolio. Karakteristično je, da je na ovim komadima, koji su sa napisom sv. Stjepana snabdjeveni, zaštitnik prikazan sa bradom, dočim je na onim komadima, koji su sa običnim napisom sv. Grgura Pape, samo bez brade.

a) Napis slovjenski; komad nagjen u okolici Vareša, malo pozlaćen, vrlo dobro sačuvan.

Avers: Lijevo nagnut štit, u njemu krinova kruna; nad štitom šljem lijevo okrenut pod krunom, iz koje se diže na palici hmeljev cvijet. Lijevo u polju do šljema R, a na desno u petokutu petopera zvijezda. Napis teče s desna naokolo: ✱STGHAN GRAGM.

Revers: Svetitelj punolik u dugoj biskupskoj odori pod zatvorenom mitrom, piknjastom osjenkom oko glave, desnicom gore pruženom dijeli blagoslov, a u ljevici drži biskupsku palicu na lijevo zavinutu. Palica ima dvije kvrge, jednu pod rukom, a drugu pri kraju. Napis teče naokolo počam s desna odozgor: • •S.STG PAN•G•G•R•

b) Napis latinski; komad, kupio u Sarajevu, izvrsno sačuvan.

Avers: Štit lijevo okrenut, u kom je krinova kruna, iz koje se diže na držci hmeljev cvijet. Lijevo do šljema u polju R, desno petokut a u njem petopera zvijezda. Napis teče naokolo počam odozgor desno: •STGPAN•• RGGISG•

Revers: Svetitelj punolik, u dugoj biskupskoj odori pod zatvorenom mitrom, piknjastom osjenkom oko glave, desnicom gore pruženom dijeli blagoslov, a u ljevici drži biskupsku palicu, na vrhu lijevo zavinutu. Palica ima dvije kvrge, jednu pod rukom, a drugu pri kraju. Napis teče ozgor s desna: ••S•STEPAN•Ɑ•G•R•

c) Napis latinski; komad kupio u Gračanici, probušen, inače dobro sačuvan.

Avers: Štit lijevo okrenut, u kom je krinova kruna, iz koje se diže na palici hmeljev cvijet. Lijevo do šljema u polju R, desko petokut, a u njem petopera zvijezda. Napis teče naokolo počam odozgor desno: •STEHAN• •R S•

Revers: Svetitelj punolik, u dugoj biskupskoj odori pod zatvorenom mitrom, piknjastom osjenkom oko glave, desnicom gore pruženom dijeli blagoslov, a u ljevici drži biskupsku palicu, na vrhu lijevo zavinutu. Palica ima dvije kvrge, jednu pod rukom, a drugu pri kraju. Napis odozgor, iz početka izlizan: ....ERA REGIS•Ɑ•

Revers na tom komadu možemo samo tako protumačiti, da je kovač kalufa bio nevješt svome poslu, te mjesto napisa reversa uzeo napis aversa. — Svakako su predstojeći komadi dokazom, da još imade priličan broj nepoznatih vrsta i tipova bosanskog novca, moguće pače i onih kraljeva, koji se do danas pronašli nijesu i koji će prije ili kasnije izbiti na površinu.

Садашње стање земаљског музеја у Босни и Херцеговини.

Наше ће читатеље занимати можда слиједећи податци о стању земаљског музеја након свог нешто више од двадесетгодишњег дјеловања.

По нарави дисциплина, које су у њем заступане дијели се он у двије велике скупине, у археолошко-етнографску и у природословну, а свака од ових у посебне специјалне збирке.

А. Археолошко-етнографска скупина

састоји се од слиједећих збирка:

1. Прехисторичка.

Управитељ: Др. Ћиро Трухелка, кому су од год. 1885. повјерене предрадње за оснутак музеја. 1892. додијељен је томе одјељењу као пристав кустоса г. Фрањо Фијала, који је 1896. именован кустосом а 1898. умро. Од онда управља први сам збирком а 1903. додијељен је г. Вејсил Чурчић као асистента.

Стање збирке:

26.653 инвентарних бројева са 50.000 комада (од прилике).

Простор, којим збирка (искључив радионе и нузгредне просторије) располаже износи	223 $м^2$	
Ормари и слично	54	комада
Стаклени оквирови	62	„
Објекти настављени без ормара	15	„

2. Римско-грчка збирка.

Управитељ: Кустос др. Карло Пач (Patsch) од 1893.—1896. као учитељ велике гимназије у Сарајеву музеју додијељен, а онда именован кустосом.

Стање збирке:

Лапидариум	606	комада
Домаће старине	1.014	„
Gemme	520	„
Туђе старине	775	„
Грађевни останци	323	„
Простор збирке осим лапидара	137	$м^2$
Ормари и оквирови	14	комада
Рафе	8	„

3. Нумизматска збирка.

Управитељ: Др. Карло Пач (Patsch) за антикне и друге новце; др. Ћиро Трухелка за босанске и јужно-словјенске новце.

Стање збирке:

Антикни новци	10.750	комада
Југословјенски новци	1.370	„
Сфрагистичко	150	„
Простор	30	$м^2$
Ормари	8	комада.

4. Етнографска збирка.

Управитељ: Др. Ћиро Трухелка од год. 1885.

Стање збирке:

Потпуно уређене собе	9	комада.
Потпуни костими са фигуринама	117	„
Разни етногр. предмети (у инвент. бројевима)	2.960	бројева.
Отисци у садри	51	комад.
Простор	392	$м^2$
Ормари и стаклени оквири	72	комада.

5. Антрополошка збирка.

Управитељ: Примарни лијечник др. Леополд Глик (Glück) као знанствени сурадник музеја од 1894.

Стање збирке:

Краниолошки материјал	442	броја.

Простор: (ради несташице простора морала се збирка магазиновати.)

Б. Природословна скупина.

1. Минералошко-геолошка збирка.

Управитељ: До 1895. рударски сатник В. Радимски, од онда рударски сатник г. Гример (Grimmer).

Стање збирке:

босанске руде	218	комада
босанске ковине	157	„
босански угљен	56	„
босанско горско камење	333	„
босанске фосилије	525	„
иноземске руде	985	„
иноземско горско камење	799	„
иноземске фосилије	1.449	„
производи босанских мајдана	132	„
оруђа старих босанских мајдана	14	„
Простор	159	$м^2$
Ормари и слично	34	комада.

2. Збирка кичмењака.

Управитељ: Кустос Отмар Рајзер (Reiser) од 1887. као волонтер, од 1888. као кустос.
Стање збирке:

Кичмењаци . . . . 25.400 комада
Простор . . . . 246 $м^2$
Ормари и витрине . . . . 59 комада.

3. Збирка некичмењака.

Управитељ: г. Виктор Апфелбк (Apfelbeck) 1890. именован приставом кустоса, 1896. кустосом.
Стање збирке:

Ладице за зарезнике и слично . . . . 642 комада
Кутија са зарезницима. . . . . 200 „
Простор . . . . 90 $м^2$
Ормари и витрине . . . . 20 комада.

4. Ботаничка збирка.

Управитељ: До 1898. кустос Фрањо Фиала, од онда под надзором кустоса Отмара Рајзера управља г. Карло Мали, пристав држ. жељезнице као знанствени сурадник.
Стање збирке:

Земаљски хербар . . . . 7.200 арака
Хербар за осталу Европу . . . . 21.000 „
Простор . . . . 46 $м^2$
Ормари . . . . 9 комада.

Занимиво ће бити прослиједити постепени напредак појединих збирка течајем времена и читавог музеја, а то је најбољи доказ, како је наш земаљски музеј у оно мало времена опстанка напредовао као мало који други музеј било у Европи било у монархији. Тај ће нам развитак најбоље предочити слиједећа скрижаљка, у којој се приспособља стање појединих збирка у годинама 1888. (пригодом отворења музеја), 1893. и 1906.

Збирка	Стање збирке у години		
	1888.	1893.	1906.
А. Археолошко-етнографска скупина.			
1. Прехисторичка	30	1840	26653
2. Римска	87	490	3238
3. Нумизматска	290	1582	10750
4. Етнографска	354	предмета 575 костима 75	предмета 3042 костима 117
5. Антрополошка.	1	55	442
Б. Природословна скупина.			
1. Минералошка	450	4011	4670
2. Кичмењаци	310	7747	25400
3. Некичмењаци	—	ладица 130 кутија 53	ладица 620 кутија 200
4. Ботаничка	—	арака 3000	арака 28200

Из ове скрижаљке се разабире, да се земаљски музеј у задњих тринаест година у археолошко-етнографској скупини подеветеростручио а у природословној почетверостручио. Па већ прије тринаест година бијаше то од знанственика уважени завод!

Starina bega Kopčića.

Po narodnoj predaji priopćio **Alija Ćatić**, učitelj.

Svaki narod ima svoje priče, a osim njihove sadržine zanimaće znanost ponajviše ta okolnost, kako se isti, slični ili srodni motivi u razno vrijeme i na raznim mjestima pomiljaju, koji su često tako odijeljeni jedan od drugoga, da nam je nedokučivo shvatiti, kako je mogao isti motiv nastati tu i tamo. Možda je susljednost tradicije u mnogim takim slučajevima naglo prekinuta, pa nam je time nestala veza, koja ih megjusobno veže, a možda je bivalo, da se isti motiv pojavio na dva mjesta spontano, a da nije bilo izmegju njih nikakove sveze.

Takovi motivi predstavljaju nam folklorističke zagonetke, koje, ako ih ne možemo od prve odgonetnuti, valja pomno pribilježiti: daljnja će im istraživanja iznijeti analogije, a vrijeme možda i tumač.

Pričâ, koje nam valja vrstati u ovu grupu, ima i u Bosni. Sjetićemo se samo priče, koja se veže uz grad Zvornik i njegovu nekadanju bajnu kraljicu Jerinu i koja obragjuje i materijalno i formalno iste motive, što ih obragjuje prastari ciklus priča o Semiramidi, a priča, što ćemo je niže po narodnoj predaji iznijeti, imade isti, formalno tek različni motiv, kao u priči o Ellissa-Didoni, koja na bijegu pred svojim bratom Pigmalijem osniva u Africi grad na zemljištu, što ga je dobavila varkom. Urogjenici joj daju toliko zemlje, koliko može kožom volovskom pokriti, a ona razreza tu kožu u dugi kajiš pa opasa njime toliko zemlje, da je na njem mogla osnovati naselje.

*

Niže hladnog izvora rijeke Rame, na podnožju gole Plješivice i Kozluk-gore, stere se ubava kotlinasta dolina, okružena ograncima Raduše i Ljubuše-planine, a sa južne strane pukla župna prodolina Ramska, sežući vijugastim pravcem sve do Ramina ušća u Neretvu, nadomak Jablanice. U toj kotlinastoj dolini leži ubavo seoce Kopčići (narod kaže Kovčići), gdje su odžaci današnjih bega Kopčića. Selo Kopčići leži na zapadu dva sata od varošice Prozora, a razdvaja ga gornji tok Rame na dva dijela, t. j. Gornji i Dônji Odžaci. Ono danas broji do 30 kuća samih muslimana, koji vuku lozu od bega Kopčića. Teško je ustanoviti, da li Kopčići vuku ime po imenu mjesnom kao onaj Dugalipaša po selu Dûgama nedaleko Kopčića ili se selo po njima tako prozvalo. Narod priča, da se neki beg Kopčić doselio u Bosnu i savio porodično gnijezdo u najromantičnijem kutu Ramske kotline za vrijeme turskih navala na Ugarsku (1525.—1542.). Potomci mu vele, da je tada bio vojskovogja, istakavši se vanrednim junaštvom na bojnom polju, što je uhvatio kneza Rakocija i živa ga doveo sultan Sulejmanu II. Za njegovu hrabrost i junaštvo ponudi mu sultan, nek po volji bira odlikovanje, koje mu je najmilije, te mu je unaprijed obećao, da će njegovu želju ispuniti.

Beg Kopčić brzo se smisli te zamoli sultana, da mu u ponosnoj Bosni dade toliko zemlje, koliko na svom misirskom atu može objahati za jedan dan. Car otprve pristane te mu to potvrdi turali fermanom. Noseći u rukama carski ferman obijao je beg Kopčić brda i doline Herceg-Bosnom, ne bi li mu se koji predio svidio, pa kada je došao u selo Lug na lijevoj obali Rame, gdje je današnje mjesto Skok, pritegao je dvostruke kolane vilenom atu, jer je s toga mjesta umeračio pojuriti brzim skokom ispod planine Vrana put Duvna, da objaše plodno duvanjsko polje. S tom pričom tumači narod onu poznatu poslovicu: „Obigraje kao Kopčić Duvno“, kojom označuje čovjeka, koji tumara tamo i amo, ali s nekom naročitom namjerom. Polovina današnjeg kotara duvanjskog zaista bijaše u posjedu Kopčića, kako se ono i veli: Od Ljubuše do vode Grguše Kopčića je Duvna polovina. Još i danas neke porodice Kopčića (Muradbegović, Beganović i Kadrić) posjeduju dobar imetak u polju duvanjskom, dočim se kod ostalih našljedstvom posve rastočio i dopao tugjih ruku.

Beg Kopčić trebao je isti dan svog dalekog puta prispjeti na isto mjesto, odakle je krenuo, samo s protivne strane, ali mu se taj nišan izjalovio, kad je dospio s umorenim konjem u selo Rumboke u Gornjoj Rami. Tu u selu zapitao je za savjet neku stogodišnju babu za lijek, da mu se okrijepi naporom satrveni konj. Baba ga — kako pričaju, iz zle namjere — navrati, da konja mrve napoji i žitom nahrani. Kopčić po nesreći posluša babin savjet. Konja

napoji i nahrani. Iza toga mu konj odmah oboli i za nekoliko časaka otegnu sva četiri kopita. Čim je Kopčić vidio, da s konjem ne može dalje, hitio se iz ruke kamenom, da što više zemlje zaokruži. Gdje je kamen pao, tamo je zakopao svog ata i naredio, da po smrti i njega tu sahrane. Potomci mu tu podigoše turbe, koje i danas još stoji.

Za onaj ferman, što ga spominje predaja, pričaju, da se nalazi u Mustajbega Muradbegovića. Kad sam pokucao na vrata Mustajbega, odgovori mi, kako je taj ferman njihovo najveće blago i velika svetinja i toga radi ne može se odlučiti iznijeti ga preko kućnog praga, jer drži, ako se taj ferman iza grede, gdje vječito čami, samo pokrene, da će se iz kuće dići i bereket (blagoslov) božiji.

Kako se vidi, naš se bosanski motiv razlikuje od staroga, pribilježenog u Timeja i Vergila, samo u tome, da Dido opasuje zemlju, što ju smatra svojinom kajišem, a Kopčić je objahuje konjem: u jednom i drugom slučaju ali ima priča istu cilj, da mitskom argumentacijom tumači uzurpaciju tla, koja se ne osniva na temeljnijim pravnim naslovima.

---

† Др. Ив. Н. Волджрих (Woldřich).

Дне 3. фебруара о. г. умро је др. Иван Неп. Волджрих, професор геологије и палеонтологије на чешком свеучилишту у Прагу. Њиме губи прехисторија одличног помагача, јер се покојник специјално бавио проучавањем фосилних и субфосилних животињских остатака, што би се искапали у прехисторичким насељима. У тој је струци стекао уз Ритимајера (Rütimeyer), Анучина, Брандта (Brandt), Стробела (Strobel) и др. свјетски глас. Њиме губи особито прехисторија монархије врijедног, несебичног и пожртвовног сурадника, а тај губитак ће се још дуго осјећати. Он је био увијек неуморан у своме раду а тако продуктиван, да није наћи струковног часописа или књиге, у којој он не би био сурадником или гдје му се неби бар име као капацитете на пољу детерминације субфосилних вертебрата спомињало и уважило.

И. Н. Волджрих био је и наш сурадник, а Гласник му захваљује двије важне радње: Фауну кичмењака рипачке сојенице, штампану у VIII. св. на стр. 3.—48. и Фауну кичмењака из сојеница у Д̂оњој Долини, штампану у XV. св. на стр. 231.—240. Да је он осим тога честим приликама и највећом спремности преузимао одређивање помањих субфосилних обрета у Босни, не треба напосе спомињати.

Ми се одазивљемо дужности захвалности, ако се сјетимо презаслужна човјека, коме ће име остати неразрјешиво скопчано с повјешћу развитка прехисторичке знаности.

---

† Prof. Mate Milas.

Ovoga pramaljeta preminuo je u Stonu profesor na realci u Banjojluci Mate Milas, koji je mimo svog zvaničnog rada kao nastavnik posvetio svoju pažnju i proučavanju folklorističkih pojava u našega naroda. U „Vijencu“ štampao je radnju: „Poganica“ kod Hrvata na jugu, nežit kod Bogumila (1894.) a u našem Glasniku pomanje radnje: „Starinski narodni sud za lupeže u nekim selima općine Stonske“ (IX. sv., str. 327.) i „Bogumilska riječ nežit u Stonu“ (VIII. sv., str. 539.).

Od pokojnika bilo se je nadati, da će na polju naše folkloristike uspješno djelovati, ali prijeka smrt nije dala, da se te nade obistine.

Пут у Албанију.

Природословно источно друштво (Naturw. Orient-Verein) у Бечу позвало је кустоса нашег земаљског музеја г. Апфелбека (Apfelbeck), да заједно са дром Карлом грофом Атемс-Пеценштајном (Attems-Petzenstein), асистентом ц. кр. дворског музеја у Бечу, крене

у Албанију на природословно путовање. Проучаваће се крај око Шардага или сјеверозападно од њега лежећи предјели, а исходиштем појединих екскурзија биће Ушћуп и Призрен. Кустос Апфелбек ће о резултатима својих ентомолошких истраживања извјестити научном друштву, које га је изаслало, дочим ће нове обретене врсте и специјалне радње о појединим групама објелоданити у нашем „Гласнику“.

Оба истраживаоца кренули су на 12. маја о. г. на пут и бавиће се у Арнаутлуку преко мјесеца јуна. Г. Апфелбеку дозволила је земаљска влада за то путовање двомјесечни допуст.

Previšnje odlikovanje.

Megju najrevnije prijatelje zemaljskog muzeja ide gosp. Mirko pl. Gjurkovečki, posjednik u Bos. Gradiški. Uz svoj osebni rad posvetio se on tome, da u svojoj okolici propagira interese našega muzeja, gdjegod mu je moguće, a njegovoj brizi zahvaljuje muzej cijeli bogati niz starina, nagjenih u okolici Bos. Gradiške, koje bi, čim bi za njih saznao, nastojao da pribavi zemaljskome muzeju. Tako je muzej došao do mnogo starina, koje bi bez njegovog posredovanja možda propale, a pozornost mu se svratila na mnoge pojave, koje bi se inače otele pažnji. Njemu imamo — da ne spomenemo mnoge pojedine nalaze — zahvaliti obret sojenica u Dônjoj Dolini, koje su postale za naš muzej pravom riznicom svakovrsnog prehistoričkog blaga i grobišta u Lamincima, u kojemu je iskopan lijepi niz starina najmlagje prehistoričke dobe.

Gosp. pl. Gjurkovečki odlikovan je priznanjem zasluga, što si ih je time stekao oko zem. muzeja, od Nj. Veličanstva zlatnim krstom za zasluge sa krunom. Mi mu na tome visokom odlikovanju od srca čestitamo i nadamo se, da će i nadalje živo prianjati uz interese muzeja i znanosti pa da će njegov primjer naći mnogo nasljednika.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

Sarajevo, april—juni. **1906.** Сарајево, април—јуни.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Prehistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini.

Priopćuje

dr. **Ćiro Truhelka.**

(Sa 1 tablom i 1 slikom u tekstu.)

I. Bakreni nalaz iz Griče (kotar Varcar-Vakuf).

U mjesecu julu god. 1905. našao je seljak Osman Habibović u šumi „Griča", općina Baljve, kotar Varcar-Vakuf, znamenit prehistorički nalaz. Obarajući jedno stablo razgalila se pred njime pod žilama i korijenjem cijela hrpa bakrenih sjekira. Bilo ih je svega 35 komada, svi na okupu, a kroz ušice triju njih prorasle su žile stabla tako, da nije bilo moguće više ni skinuti ih, a u jednog je komada snaga rastuće žile bila tolika, da je uslijed njena tlaka raspuknuo i sap bakrene sjekire, kroz koju je prorasla. Te su sjekire uz ostale skupa sa žilom priposlane zemaljskom muzeju. Razumije se, da je ovaj veseljem dočekao taj nalaz i po svome običaju nalaznika primjereno nagradio.

Vrijednost ovome nalazu sastoji se ponajprije u tome, da svi predmeti idu u skupinu onih dosta rijetkih spomenika, koji su potaknuli Pulszkoga[1]) i Mucha[2]), da uspostave svoju teoriju o bakrenoj dobi, a tu vrijednost još i povećaje obilni broj nagjenih komada, koji su svi dospjeli u naš muzej.

Nema sumnje, da je taj nalaz „depôt", to jest da predstavlja zalihu istovrsnih ili bar srodnih komada, koje je trgovac, putujući s njima da ih rasproda, nekim slučajem ovdje ostavio. To nam valja istaknuti u našem slučaju, kao i u velike većine ostalih bakrenih nalaza i nalaza ranije broncane dobe, koji takogjer potječu iz takih „depôta".

Po obliku bile su u našem nalazu zastupane dvije vrste orugja: jedna predstavlja lijepo svedenu sjekiru sa cilindričkom ušicom za nasapljivanje na jednom kraju i dugom, pouskom, sprijeda širom oštricom, koja se prema ušici suzuje i u konturi izobljuje tako, da nešto nadvisuje gornji rub valjkasta sapa. Ova vrsta spada megju savršenije bakrene halatke, koje su nam dosele poznate, ali nam po svom obliku ne predstavlja ništa novoga. Prof. Brunšmid opisao je „nahogjaje bakrenog doba iz Hrvatske i Slavonije i susjednih zemalja", a tamo je naveo i analogne, u opsegu, kojim se bavi

[1]) A rézkor Magyarországban. Budap. 1883.

[2]) Die Kupferzeit in Europa und ihr Verhältniss zur Kultur der Indogermanen, 2. Aufl., Jena 1893.

njegova radnja, doscle poznate oblike te vrste[1]), pa nam je dosta samo spomenuti, da je ovaj oblik poznat na slijedećim nalazištama: u Brekinjskoj (opć. Gaj, kotar Pakrac — 45—50 kom.), Vukovaru (2 kom.), Očuri (opć. i kot. Ivanec — 1 kom.), Lukovu (opć. Sv. Ivan, kot. Senj, — 1 kom.), Kosovači (kot. Zvornik — 1 kom).

Uz ove nižu se i „svedene“ sjekire našega nalazišta, a bilo ih je svega 11 komada *(tabla I., slike 1.—8.* i priložena slika u tekstu).

Tri bakrene sjekire iz nalaza gričkog, kroz koje su prorasle žile stabla.

Kako se vidi nije taj oblik u nas rijedak, a još se češće nalazi u Madžarskoj. O našim svedenim sjekirama pripomenuti mi je, da su sve, osim one prikazane u *slici 4.* naše table, koja je manja, a na sapu uriješena plosnatim dugmetom na kratkoj stapci, oblikom posve jednake, tako da se čini, kao da ih je jedna ruka načinila. To me je ponukalo, da ih pomno izmjerim i time sam našao, da je 6 komada i oblikom i dimenzijama megjusobno posve jednakih. U njih je oštrica duga 16·8 *cm*, široka 5·7 *cm*,

[1]) Vidi „Vjesnik“ hrvatskog arheološkog društva, VI., 1902., str. 39. i 57. i d.

Tabla I.

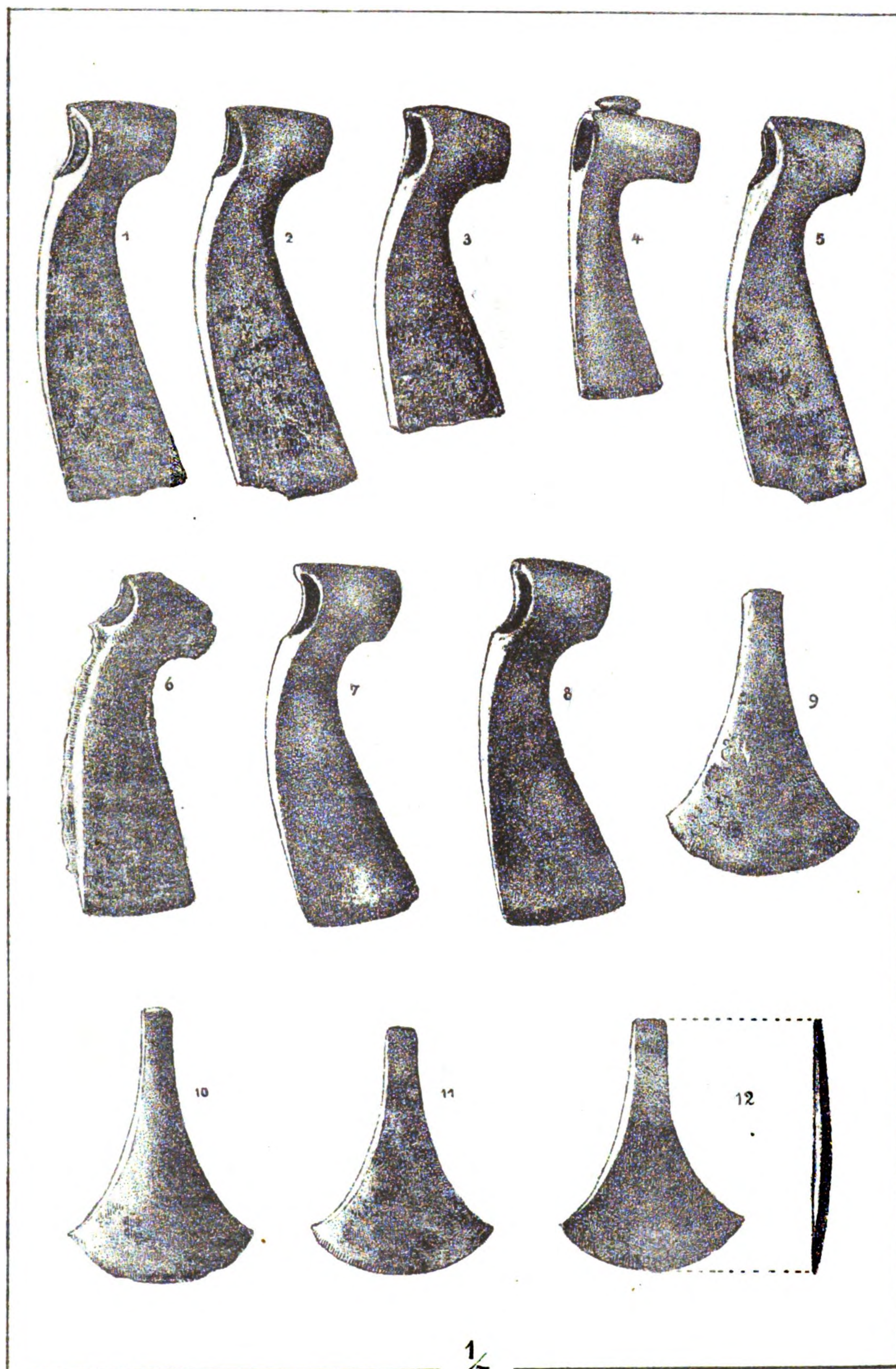

cijev sapa ima promjer od 2·7 *cm* a duljinu od 5·0 *cm*; osim toga se kontura tako točno podudara, da nema dvojbe, da su sve šest izašle iz istog kalufa. To nam ali dokazuje, da je to bila roba, koja se producirala u većoj mjeri te se onda raznosila svijetom, da se rasproda. Da je u našem slučaju fabrikant i trgovac bio ista osoba, to nam zasvjedočuje komad, prikazan u slici 6., gdje je ostao još neočišćen „šav“, koji nastaje diljem ruba, ako obe pole kalufa ne prionu posve hermetički jedna uz drugu. Taj šav je bio jamačno i na drugima ali je tamo odrezan, što na ovom komadu možda s toga nije učinjeno, jer je i sap krnjavo izišao te na dônjem kraju do pola nije izljeven. Komad je dakle nesavršen, nepodesan za promet, ali ako je ipak ponešen s ostalimi, ponio ga je jamačno sam majstor, koji je možda naumio boljom zgodom preraditi ga. Prema tome možemo u tom dijelu nalaza nazirati i dokumenat domaćeg prometa i domaće bakrene industrije u pradavno doba.

I druga vrsta bakrenog orugja našega nalaza sastoji se od samih jednakih komada, kojima se dimenzije samo neznatno razilaze. Bilo ih je svega 24 komada, a sve imadu oblik dlijeta poširoke, zaokružene oštrice, a drška se prema gore suzuje; strane su uvinute, oštrica izvinuta. Halatka je gori od 1·4—1·6 *cm* široka, duga 11·5—12·0 *cm*, a oštrica ima od jednog do drugog vrha širinu od 8·3—8·7 *mm*. (Sravni *slike 9.—12.* na našoj tabli.) Prema sličnim, do sada poznatim bakrenim predmetima ove vrste predstavljaju nam naši nešta neobičan oblik, a neobičan je zato, što mu je oštrica prema kraju drška nerazmjerno široka i jako svedena. Takav oblik, osim jednog primjera, priopćena od Pulszkoga[1]) iz Ingjije u Slavoniji, nije nam dosele poznat od bakra, ali ga često sretamo od bronca; nu i ovaj se potonji bitno razlikuje, što ima diljem drška s obje njegove strane nešto proširen poniski rub (Schaftrand), koji je imao spriječiti, da se halatka u drvenom procjepu, na kome bi se nasapila, ne pomiče, dočim taj rub u naših komada fali, dapače je i on sam prilično oštro stanjen. Još je u našeg oblika jedna osebnost, naime ta, da je prilično tanak — oko 4 *mm* debeo — na jednoj strani posve ravan, a na drugoj slabo konvenksan. Tome je možda razlog, što se saljevao iz jednostranog kalufa ili se možda na posve ravnoj podlozi samo s jedne strane okivanjem dotjerivao, tako da je dônja ostala ravna. Donekle nam predstavljaju sličan oblik bakreni klinovi, nagjeni kod Orašja na Savi na bosanskoj strani, koji su dospjeli u zagrebački muzej te ih prof. Brunšmid opisao u spomenutoj radnji na str. 47. Ali i od njih se naši komadi odlikuju elegantnijom formom, tančinom i oblinom te većom širinom oštrice. Kako ovaj oblik dosele poznajemo samo iz Bosne ili bar iz njene blizine (iz Ingjije u Slavoniji), dočim nam dalje na sjever fali, mogli bi zaključiti, da je to južni oblik, a u tome će nas potkrijepiti još i osobiti nalaz, obreten na otoku Santorinu.

U Théri naime obreten je ulomak broncana mača plosnate oštrice, uriješen na osobit način. Sredinom njegovom prikazane su naime u pravilnim razmacima plosnato udubljeno u kovinu sjekire, kojima kov ima apsolutno istovjetan oblik kao orugja, o kojima govorimo. Udubine te pokrite su tankim zlatnim pločicama — dakle inkrustirane — i tako predstavlja taj mač ornamenat zlatnih sjekira na broncanoj plosi. Taj zanimiv komad, što ga je priopćio J. J. A. Worsaae[2]), daje nam i tumač, u koju svrhu su te halatke služile.

---

[1]) U njegovoj radnji: A rézkor Magyarországban, Budapest, 1883., str. 70., sl. 19/7.

[2]) Des âges de pierre et de bronze dans l'ancien et le nouveau monde. Comparaisons archéologico-ethnographiques. Tab. I.

Ako pako oblik načinjen od bakra nalazimo kao ornamenat na broncanom maču, valja nam to jamačno shvatiti ne samo u vidu suvislosti nego i u vidu suvremenosti takozvane „bakrene dobe“ sa broncanom.

Time smo ali došli do važnog pitanja o kronološkom i kulturnohistoričkom značenju obilnog niza prehistoričkih nalaza, načinjenih od bakra, koji su bili povodom pokretačima tog pitanja, da su ustanovili teoriju o posebnoj bakrenoj dobi. Što je za historičku stranu toga pitanja potrebno, naći će čitatelji kratko i pregledno izneseno u gori spomenutoj radnji prof. Brunšmida, koji, kako se čini, tu teoriju u smislu njenih pokretača još i danas prihvaća.

Mi zato ne ćemo razložiti historijat našeg pitanja nego samo iznijeti neke primjedbe, koje dokazuju, da je ono danas prešlo onaj okvir, koji mu je prije dvadeset godina od njegovih pokretača doznačen.

*

Doba, u koje nam je vrstati gori opisane starine, tako zvano „bakreno doba“ predstavlja nam još uvjek neriješeni problem, prem se do danas iz zemlje pomolilo prilično obilje nalaza, koji idu u ovu skupinu i prem se tim problemom uz glasovitog Fr. Pulszkog i Matiju Mucha zabaviše drugi znameniti učenjaci. Pulski zastupao je stanovište, da bakreni spomenici reprezentuju posebnu kulturnu struju, koja je ispunjala neko suponirano razdoblje izmegju dobe kamene i broncane, a Much je doveo to bakreno doba u svezu sa etnografskim pitanjem o podrijetlu svojih „Indogermana“, za koje bi on svakom prilikom tražio i iznosio novih argumenata.

Teoretički je taj problem posve jasan i razumljiv: regbi samo se od sebe namiče hipoteza, da se izmegju dvije zamašne periode, izmegju neolitske i broncane interpolira treća, posrednica, u kojoj su ljudi, kojima kamen kao materijal za orugje nije više posve udovoljavao, nekim slučajem naišli na samorodni bakar, koji je daleko plastičniji bio nego li najbolji kremen i koji se teže rastrošio nego li ovaj te je tako bio mnogo podesniji za načinjanje raznovrsnog oružja, koje je ljudstvu tako dugo bilo od koristi, dok se ovo nije naučilo primjesom kositra svojstva bakra kud i kamo usavršiti. To što nam tu iznosi teorija, jamačno se zbivalo i u praksi, ali nesuglasje izmegju obih započinje u samoj oznaci bakrene „dobe“. To ime „dobe“ uopće je jedno od najnesretnijih naziva u prehistoričkoj nomenklaturi, a prouzročilo je već mnogo nesporazumljenja[1]). Označimo li jedan odio života ljudstva dobom, onda razumjevamo, da je u njoj onaj materijal, po kome se zove, potisnuo iz porabe stariji — u našem bi slučaju potisnuo bakar kamen — i tako bi izmegju kamene dobe i broncane nastala doba, za koje su se ljudi služili isključivo bakrom mjesto kamenom. To bi nam još prije valjalo pretpostaviti, ako bi postanje bakrene dobe dovodili u savez sa seobom nekog novog plemena višega kulturnog stepena, koje je tehniku obragjivanja bakra dotjeralo i u veće razvilo.

Gdjegod su mijene u kulturnim strujama uvjetovane etničkim procesima, tamo se granice razdoblja mogu vrlo oštro razlučivati, ali na žalost, baš u našem slučaju to nije moguće. I tako ono, što se u teoriji privigja veoma jasnim, vigjamo u praksi prilično maglovito.

---

[1]) Bitna se poteškoća, koju uzrokuje naziv „doba“, sastoji u tome, što on označuje u prvotnom značenju svom stepen u nizu vremena, koji se daje manje više brojevima izraziti i prema gore i dolje ograničiti, dočim isti naziv u prehistoriji označuje mnogo kompliciraniji pojam, jer uz vrijeme označuje i neku stanovitu kulturnu struju i stanoviti kompleks životnih prilika. Gdje tako raznolike funkcije uvjetuju veliku promjenljivost u cjelokupnoj pojavi, vrlo je teško ograničiti oštro pojedine faze megjusobno.

Srećom je pošla novija prehistorijska škola za korak naprijed pred starom te joj za karekteristiku jedne dobe nije mjerodavan isključivo materijal, kojim se ona služi, nego čitav niz drugih obilježja, koji nam karakterišu kulturne, životne, mjesne i prirodne prilike njene. A baš u tome vidu je naša spoznaja o suponiranoj bakrenoj dobi sve do danas ostala vrlo krnjava: mi o njoj i njenim životnim prilikama ne znamo ništa drugo, nego da je nekoć bilo doba, kada su ljudi pravili neko orugje od bakra, koje su prije pravili od kamena; mi poznajemo neke bitne oblike tog orugja; mi teoretički suponiramo, da je to doba padalo negdje u razdoblje neolitskog i broncanog doba, ali o životnim prilikama ljudi te dobe ne znamo ništa! Ne znamo, kaka su im bila naselja, kakav im je bio način života, oda šta su živjeli, kako su umirali i t. d. jednom riječi, problem o bakrenoj dobi još i danas stoji tako, da se čini, kao da je neki nevidljivi svijet ostavio te spomenike, a onda bez traga nestao.

Već ta sama činjenica dala bi nam osnovana povoda, da posumnjamo u egzistenciju bakrene dobe u onom smislu, u kome shvatamo „kameno" i „broncano" doba. Ta će se sumnja još povećati, ako razmotrimo samu narav bakra kao kovinu. On ima doista neke prirodne vrline, lijepu boju, elastičnost i gipkost u obragjivanju, veću specifičnu težinu od kamena; on se dakle dade upotrijebiti za orugje po obliku elegantnije, koje se lašnje oštri ako se uporabom otupi; ali ako se osvrnemo na njegove mane, koje se osobito ističu kod orugja, što je služilo za rezanje, gotovo se njegova uporaba u tehničkom vidu ne može ni smatrati napretkom nego nazatkom. Te njegove mane su u glavnome te, da je mekan, da se još lašnje istupi, nego li se naoštri, da je za rezanje upravo apsolutno nesposoban materijal, a dok je ljudstvo od kulturnih kovina poznavalo samo bakar, morao je svaki nož, svaki srp, svaka strugalica i sto drugih stvari kao strjelice, svrdla i t. d. biti od kremena, a bakar je jedino mogao služiti za takovo orugje, kojemu se akcija osniva na zamahu, kao u sjekire ili budaka. Da je to u istinu tako i bilo, dokazuju nam sami spomenici, a za orugja potonje vrsti bio je bakar po svojoj naravi podesniji nego li kamen, koji bi se, ako bi slučajno zamahom udario o kamen, lahko slomio, dočim bi bakar samo otupio.

Bakar je prema rečenome mogao samo djelomice zamijeniti kamen, a ovaj je još velikim dijelom ljudske tehnike dominirao. Nalazi nam dapače — bar dosele — dokazuju, da bakar nije postao ni materijalom za luksus, jer je do danas nagjeno razmjerno tako malo bakrena nakita, da se čini da su ga samo iznimno izragjivali u nakit. Kao materijal za fabrikaciju orugja bilo mu je polje takogjer ograničeno, jer je podesan samo za take vrsti, koje su imale djelovati na mekoj podlozi a većinom uslijed udarca. Zato držim, da većina „sjekira" od bakra nije služilo za obaranje drvljadi nego za ubijanje ljudi u boju, kao nadžaci. Mnogo toga, što se drži klinovitim sjekirama služilo je za okapanje zemlje, a za cijepanje drva neki krupniji klinovi, kojima se drvljad cijepala kao danas čeličnim ili, u prostog našeg naroda, drenovim klinovima.

Nepovoljna svojstva bakra nadalje su uzrokom, te se od njega pravili samo kratki bodeži ali nikada mačevi i duga koplja, koja bi se uporabom brzo savinula a još brže istupila.

Time što svojstva bakra daleko više ograničuju njegovu uporabu kao kulturni materijal nego li je to bilo u kremena, gubi teorija o „čistoj" bakrenoj dobi sve više svoj temelj, a postaće još hipotetičnijom, ako uvažimo i tu činjenicu, da je pobliže kemičke analizovanje mnogih starina „bakrene" dobe dokazalo, da one nijesu načinjene od suha bakra, nego da imadu u svojoj kovini ma i slabe primjese kositra: one su načinjene, kako njemački prehistoričari kažu, od „bronca oskudna kositrom" (zinnarme Bronze).

Osnivačima teorije o posebnoj bakrenoj dobi valja naime još spočitnuti, da im metoda istraživanja nije u svakome vidu bila dotjerana a osobito ne u tome, što se nije u svakom slučaju ustanovilo analizom, da li je predmet, o kome se radilo, zbilja od čista bakra ili od slaba bronca. Ta bi analiza bila tim potrebnija, što su dosadanji pokusi pokazali, da se bakar apsolutno čist nije nikada našao već uvjek uz druge, pa bile i slabe primjese. Tako je bakreno grumenje sa Mitterberga, što ga M. Much (Das vorgeschichtliche Kupferbergwerk auf dem Mitterberge bei Bischofshofen, str. 22.) drži rafiniranom kovinom uz 98·889 % bakra imalo 0·050% antimona, 0·007 srebra, 0·473 nikla, 0·404 arsena i 0·007 željeza, a veliki depotni nalaz bakrenih predmeta iz Schussenrieda iste primjese, ali je sadržaj srebra tu znatniji — 1·02% — dočim ima arsena i nikla mnogo manje. Nema sumnje, da su te primjese slučajne te da potječu od same naravi rude, ali baš kada se redovito u sastavini bakra nalazi tugjih primjesa, važno bi bilo u svakome slučaju potražiti analizu, jer bi se njome možda nalazilo i takih primjesa, koje su bakru namjerice dodane. Na tu opreznost imala bi već nukati običajna metoda, koja se sastojala većinom u tome, da se ustanovljivalo po boji i mehkoći kovine te po specifičnoj težini, da je dotični komad bakren a ne broncan. Specifična težina čistoga bakra iznosi naime, kada je ljevano 8·88—8·90, a kada je valjano, dakle okivano, 8·87—8·96. S time se slažu i specifične težine nekih bakrenih starina bodanjskog jezera, koje iznose od 8·715—8·849[1]). Tu jamačno, i ako bi bilo stranih primjesa, možemo govoriti o relativno čistom bakru. Ali ima slučajeva, gdje je specifična težina mnogo manja kao primjerice u jedne sjekire iz sojenica u Rickelshausenu sa specifičnom težinom 8·44, a tu lakoća kovine ovisi jamačno o kojoj primjesi, koja ne samo mijenja specifičnu težinu bakra, nego i po koje njegovo svojstvo.

S time se slažu i specifične težine naših nalaza. Ustanovljena je u četiri komada, dvije plosne sjekire i u dvije svedene, a iznosi 8·42 i 8·14, odnosno 8·22 i 8·46[2]). Takove razlike jamačno nas nukaju na mišljenje, da u kovini ima primjese lašnje kovine, možda kositra (spec. težina 7·28), i da će kemička analiza mnogih sličnih komada, koji se vrstaju u bakreno doba iznijeti, da nijesu načinjeni od bakra nego od bronca, oskudna kositrom.

Izlučimo li takove predmete od oskudna bronca iz niza spomenika bakrene dobe i uvrstimo li ih u broncano, onda nam ostaje dosta neznatan ostatak čisto bakrenih predmeta, koji sigurno nije dovoljan, a da njime pouzdano udarimo temelj teoriji o posebnoj bakrenoj dobi.

Slični razlozi ponukali su već Szombathy-ja, odma čim se pomolilo Pulszkovo i Muchovo „bakreno doba“ u prehistoričkoj sistematici, da se protivi toj novotariji, a kao argumenat za svoje stanovište naveo je, da se bakar svojim oblicima i svojom uporabom tijesno priljubio poliranom kamenu, da je stvorio jedva primjetljiv broj specifičkih oblika, dapače, da nije mogao ni zamijeniti koštano orugje one dobe, kao igle i slično, prem je bio posve podesan da ih zamijeni i usavrši.

Pa i Hörnes sâm, oprezan kao uvjek, dao je poglavlju, u kojem radi o dobi, u kojoj se pomilja bakar, naslov „takozvane“ bakrene dobe te ju karakteriše kao zanimivu fazu mlagje kamene dobe ili, „ako se hoće“, kao početni stepen broncane

[1]) Po Tröltsch-u, Die Pfahlbauten des Bodenseegebietes, Stuttgart 1902. iznosimo slijedeće specifične težine nekih bakrenih predmeta iz sojenica bodanjskog jezera: 3 dlijeta iz Nussdorfa: 8·807, 8·771, 8·715; dlijeto iz Unter-Uhldingena: 8·770; sjekira iz Haltnaua: 8·75; igla iz Mindelsee, 8·78; koplje iz istog naselja: 8·78; Ogrlica (torques) iz Lissena: 8·75 i t. d.

[2]) Po inventarnim brojevima: br. 25943 (8·42), 25926 (8·14), 25938 (8·22), 25914 (8·46).

dobe. I on ističe, da bakar prema svojim svojstvima nije poslužio da osnuje i izgradi novu kulturu[1]) te je za mane bakra, koje su to priječile, našao karakterističan naziv „die Ohnmacht des Kupfers“.

Ovako se rasugjivalo ovo pitanje prije četrnaest godina a od onda do danas nije iznesen ni jedan argumenat u prilog teoriji posebne bakrene dobe, te bi prema tome bilo već skrajnje vrijeme, da se taj naziv iz prehistoričke literature ukloni.

Glasoviti škotski prehistoričar Robert Munro[2]) zato dopušta tezu, da je bakar u Evropi kao i u Africi bio prije poznat, nego li postupak, kojim mu se uslijed primjese kositra daje veća tvrdoća, ali pošto je kao kovina osobito za rezanje daleko nesavršeniji od kamena, da bakar nije mogao proizvesti primjetljive promjene u socijalnoj industriji cjelokupnog ljudstva.

*

Vrijedno je, da s ovim, što smo dosele razložili, isporedimo i neke rezultate tipološkog razmatranja.

Suvislost oblika predmeta bakrene dobe sa onima neolitske ne treba nam isticati. Već Montelius pokazao je, kako se oblici dlijeta i sjekira bakrene dobe posve oslanjaju na one kamene dobe. Prem je kovina vrlo gipka te se lako dade prilagoditi svakom obliku, nalazimo ipak u starijim predmetima ove dobe iste jednostavne oblike kao u neolitsko doba, gdje opori kamen nije dozvoljavao, da se halatka i oblikom finije dotjera. Tako nam se neki bakreni klinovi, „dlijeta“ pa i nadžaci predstavljaju kao direktne u bakru izvedene kopije kamenog orugja, a ta je činjenica imala poslužiti argumentom, da se bakreno doba niže neposredno iza neolitskog. Ali i za to, da je tehnika bakrene dobe u svezi sa tehnikom kamene, dakle da veza nije samo formalna, nalazimo u tome, da je sva prilika, da su stari ljudi obragjivali isprva kovinu mehanički a ne metalurgički, to jest, da se najprije kovina, koja bi se nalazila u prirodi mjestimice čista, obragjivala i dotjerivala okivanjem, kao što se obragjivao i kamen, a tek se kasnije naučio svijet da rudu u vatri rastopi i salije u posebne oblike.

Analogiju tome dadoše Indijanci sjeverne Amerike na megji Kanade i današnjih Sjedinjenih država oko Gornjeg Jezera, gdje se u prirodi nalazi obilno čista bakra i koji su tu kovinu onaku, kako bi je našli, obragjivali okivajući je bez vatre, a tek su se kašnje naučili, da je saliju i time na savršeniji način obrade[3]).

Ali srodnost oblika starije „bakrene“ dobe i kamene dobe opet nam dokazuje, da je suvislost bila tješnja nego li je u prilog iznesenoj hipotezi posebne, od ostalih odijeljene bakrene periode, jer je prvotna tehnika bakrene industrije u istinu ista kao u kameno doba, samo što je materijal drugi, a — bar u prvom svom iskonu — pojava bakra još nam ne predstavlja ni najmanji napredak na polju metalurgije. Ruda u očima ljudi, koji su je obragjivali, još nije bila kovina, nego meki, elastični, a ipak oporni kamen. Da su neolitski ljudi doista, i to u velikoj množini, obragjivali kovine, a uza to nemali ni pojma, da je to tvar plemenijitih svojstava od kamena, već da su ih smatrali kamenom kao i drugi, tome ima više dokaza, a najzanimiviji je taj, da je na antropološkom kongresu u Parizu 1900. bila izložena bogata zbirka kamenog orugja svake vrste, načinjena na isti način okresivanjem, kao što su neolitski i paleolitski majstori okresivali kremen, ali je u njih materijal bio mjesto silikata željezni oksid.

---

1) Hörnes: Urgeschichte, str. 332.

2) Prehistoric problems, Edinburgh and London 1897, str. 336. i d.

3) G. de Mortillet u Dictionnaire des Sciences Antropologiques, str. 360.

Svi ti predmeti potječu sa Konga u Africi, gdje se danas u urogjenika industrija željeza prilično razvila. Ti predmeti, prem su od kova, bez dvojbe spadaju u doba neolitsko a tako možemo misliti i o nekim bakrenim predmetima, da su nastali u doba kameno.

Ako nam sličnost oblika kamene i bakrene dobe posvjedočuje suvislost obih, to nam tu suvislost još jasnije dokazuje činjenica, da su se neki oblici, koji su se razvili samo uslijed materijalne naravi kovina, našli i na predmetima kamene dobe. Kovina, bila koja mu drago, je veoma plastična pa su predmeti, po obliku finiji i svedeniji, imali relativno veću jakost nego kameni a uz to su bili za oko savršenija, estetična oblika. Tanka kamena oštrica dlijeta ili sjekire za uporabe bi se slomila, dočim je i najtanja kovna oštrica bila stalnija: ona se mogla doduše saviti ali ne slomiti. To je uzrok, te su predmeti bakrene dobe, u koliko su oblikom savršeniji, i broncane dobe mnogo elastičniji, ljepši; u orugja, koje je služilo za rezanje, je oštrica svedena, šira, sam trup halatke mnogo je tanji, a kod posebne vrste dlijeta izvija se oštrica u lijepo svedenom luku i preko samih postranih rubova dok ne dosiže onu svedenost, koja karakteriše plosne sjekire baš našeg nalazišta. U kameno doba takov lijepo svedeni oblik nije bio moguć, jer narav kamena i njegove tehnike dozvoljavali su samo proizvagjanje ravnih kontura, a ako se oštrica halatke nešto izokružila, postiglo se to prilično teško brušenjem.

Ali u Danskoj nagjeno je, osobito u grobnicama, sagragjenim u obliku trijema (Ganggräber, danski Gangbyning), poliranih kamenih dlijeta i sjekira, u kojih je oštrica iskružena a krajevi njene kružnice prelaze preko postranih rubova halatke. Te vrsti halatke nesamo da su polirane, nego ih ima i prosto od kremena velikom pomnjom okresanih.

Taku jednu kresanu kremenu sjekiru, po obliku prilično sličnu našim bakrenim, prem u njih širina oštrice nije baš tako jako nadmašila širinu jezičca, priopćio je Sophus Müller u svojim Stenalderen u slici 148., a drugih primjera, u kojih oba kraja oštrice prelaze preko ruba drške, naći je često u publikacijama danskih iskopina[1]). Zanimiv primjer te vrste predstavlja nam i krasna jadeitna sjekira, nagjena u Pouilhacu u Franceskoj[2]).

Ovi primjeri, koji nam predočuju oblike, nastale uslijed fleksivnije naravi kovina, prenesene na kamen, mogu se jedino tako protumačiti, da su majstori, koji su ih izradili, imali na očima predmete, načinjene od bakra ili bronca, pa da su pokušali nasljedovati te elegantnije forme u kamenu, što im je za čudo dobro uspjelo. Osobito nas u tome vidu zadivljuju bušene sjekire danske, koje su tako savršeno dotjerane prema oblicima sličnih sjekira bakrenih i broncanih, da u publikacijama, — ako uz njihovu sliku nije pribilježeno, od kakvog li su materijala, — od prve nijesmo kadri prepoznati, da li su načinjene od kamena ili od kovine. Tih bušenih kamenih sjekira, koje reproduciraju oblike metalotehnike, ima u Danskoj toliko, da ih nećemo ni napose nabrojiti, a oni su nam dokazom tijesne veze, koja je postojala izmegju dobe neolitske i metalne.

---

[1]) Sravni: A. P. Madsen, Gravhoje og Gravfund fra Stenaldern i Danmark, gdje ima poviše primjera; Gabriel i Adrien de Mortillet, Musée prehistorique XLIX. 453.; Montelius, Chronologie der ältesten Bronzezeit in Norddeutschland und Skandinavien, str. 11., 12., gdje se navode osim kamenih dlijeta svedene oštrice i slična od kosti i jantara, koje M. drži za amulete.

U sojenicama u Mindelsee-u nagjena je dapače jedna kamena sjekira, u koje je i sjekira i držak izragjena od kamena te tako naliči posve današnjim bradvama. Tröltsch, Pfahlbauten des Bodenseegebietes, str. 85. drži taj komad za „Naturspiel“, što je moguće, ako nije možda — falsifikat, sličan brionijskim.

[2]) Sjekira od jadeita u G. i A. de Mortilet, o. c. L. 461.

Mi prema rečenom nalazimo dvije vrste tipoloških veza takozvane bakrene dobe sa dobom neolitskom u nizu spomenika načinjenih od bakra: bakrena, jednostavna, ne svedena dlijeta i sjekire ravnih kontura, koji su jamačno imitacije kamenih predmeta istih oblika, a u nizu neolitskih spomenika opet svedena dlijeta i sjekire sa lijepim konturama od kamena, koje imamo smatrati imitacijama bakrenih i broncanih oblika u kamenu. Prva nam vrsta dokazuje sušljednost bakrenih i broncanih starina, druga pako, da pojavom bakra nije uništena kultura neolitska, što više, kamena industrija je u to doba dosegla takovo savršenstvo, da je u nekim krajevima, osobito u baltijskim, mogla prisvojiti oblike, koji pripadaju mnogo elastičnijem materijalu, nego li je bio kamen. Time ali dobivamo dokaz, da bakar nije potisnuo kamen, nego samo da je neolitsko doba pod kraj znalo posve dobro obragjivati i bakar.

Švedski učenjak Oskar Montelius, koji se može smatrati prvakom prehistoričke tipologije i koji je na tome polju došao do znamenitih činjenica, iznio je u maloj brošurici [1]), činjenicu, koja je važna i za naše pitanje. Opisao je naime dvije sjekire, nagjene u Švedskoj kod Pile u jednoj oranici, dakle na istom mjestu. Jedna ima oštricu sa proširenim rubovima te je uriješena nizom zavojnica, koje obilaze njenim rubom — dakle i po obliku i po ornamentici pripada broncanoj dobi, a druga je najprostijega oblika, puki klin, kako ga nalazimo u najprimitivnijih komada te vrste u takozvano „bakreno" doba. Analiza ali iznijela je pravo čudo: onaj prvi komad, koji valja bezuvjetno vrstati u doba broncano bio je od čistog bakra, a onaj drugi, tipološki kud i kamo stariji, bio je od bronca!

Mi na osnovu ovoga nalaza ne ćemo dakako zaključiti, da je u Švedskoj bila spoznaja bronca starija od spoznaje bakra, ali ćemo u njemu nazirati demonstraciju ad oculos, do kakih nas anomalija vodi, ako za ustanovljivanje kulturnih perioda uvažimo jedino materijal, od koga je načinjen koji spomenik. Nije to jedini dosele poznati slučaj, u kome suponirani kronološki kontinuitet stoji u izričnoj opreci sa tipološkim kontinuitetom, a mi ih, ako i ne tako markantnih, nalazimo gotovo svakim danom u prehistoriji pa nam se valju čuvati, da nas ne zavedu na prenagli sud.

Važno je za ocjenjivanje značenja nalaza bakrenih pitanje, da li su pojedini, često dosta obilni nalazi, što ih nalazimo u čitavoj srednjoj Evropi pa i u nas, produkt domaće industrije ili su dospjeli amo kao trgovačka roba putem prometa, koji je, kako znamo, u neolitsko doba bio već veoma živahan te je zahvatio čitavu Evropu od Španije do Kavkaza, od obala sredozemnog mora do baltijskih. U prilog prvoj pretpostavci moglo bi se navesti, da se bakar skoro svuda po evropskom kontinentu nalazi, te je vjerojatno, da se domaća ruda i obragjivala, a kao izvjesniji dokaz može se navesti, da je u Ljubljanskom Blatu nagjeno zemljanih kašika, za koje se drži da su služile za saljevanje bakra, jer se na nekim našlo tragova bakrena oksida i da se uza to tamo nalazilo i 10 zemljanih kalupa za saljevanje plosnatih dlijeta [2]). Ta dlijeta bila su jednostrana te prema tome jamačno padaju u ono doba, koje nam označuju stariji oblici bakrene industrije.

Ali ako nam takovi primjeri dokazuju na nekim mjestima lokalnu fabrikaciju, mislim da se ne možemo iz toga zaključiti, da se bakar obragjivao svuda, nego da se bakreno orugje u većoj mjeri proizvagjalo na nekim produktivnijim mjestima i da se širilo poglavito putem prometa čitavim svijetom.

---

[1]) Pod naslovom: „Hat Schweden eine Kupferzeit?"

[2]) Much, na ozn. mj. str. 187.

Na to nas nuka ponajprije činjenica, da se velika većina bakrenih nalaza sastoji od takozvanih **depotnih nalaza** (Depôtfunde), to jest od hrpa jednoličnih komada, koji su na nalazištu, kojim slučajem izgubljeni ili možda namjerice zakopani, a te si nalaze možemo samo tako protumačiti, da ih je nosio sobom koji trgovac u većoj množini, da ih u tugjini proda, pa ih je, uslijed nepovoljnih prilika, bio možda prinukan zakopati ili inače do bolje prilike sakriti. Što je bakrenih predmeta nagjeno u samim naseljima, to je vrlo neznatno, a još je neznatnije ono, što je nagjeno u grobnicama. Tako nam bar danas nalazi takozvane bakrene dobe ne predstavljaju spomenike životnih prilika ljudstva, nego spomenike prometnih prilika. Tome govori u prilog i to, da je niz oblika bakrene dobe veoma ograničen i da se isti oblici nalaze na veoma velikom prostoru onoga svijeta, koji je bio poznat u doba, u koje nas ti nalazi vode. Ta bi rasprostranjenost dapače opravdala i hipotezu, da su prometnici bili ne samo putujući trgovci nego i putujući bakardžije, koji su kao danas kalajdžije ili ciganski kotlari proputovali vas svijet, da si svojim umijećem zasluže kruh. Ako se toj hipotezi nagje dokaz, onda su mogli mnogi nalazi, osobito u krajevima, koji obiluju bakrom, biti lokalni proizvod, ali se bakrena industrija obzirom na oblike nije lokalizovala, jer bi se inače jamačno razvili i oblici lokalni a to tim više, što je materijal vrlo gibak te takorekuć izazivlje varijaciju oblika. Samo ako pretpostavimo veliki promet možemo si protumačiti, da iste bodeže, koji su značajni za otok Cipar nalazimo u Kavkazu na Bakšaju i Čegemu, u Zakavkazu, Ugarskoj, Španiji, Škotskoj pa i u samom Sibiru.

U prilog tome prometu govori i to, da nam nalazi bakreni predstavljaju samo stanovite grupe orugja, koje se upotrebljavalo u većoj mjeri, dakle je bilo podesnim za trgovački promet, a to su sjekire i dlijeta ili bolje rekuć budaci, koji su u poljodjelstvu imali zamijeniti primitivno kameno i rožnato orugje, dočim se bakar za fabrikaciju nakita i regje potrebnog oružja osim nadžaka i bodeža malo upotrebljavao. U prilog bi još govorilo i to, da se u Ugarskoj bakrene starine često nalaze uz opsidijan, koji je kako znamo bio važan eksportni materijal u neolitsko doba. Važno bi za naše pitanje bilo i proučavanje sveze, u kojoj bakreni nalazi stoje sa inkrustiranom keramikom, koju oni, kako se čini, donekle uporedo prate. Ako se ta pretpostavka iskaže temeljitom, onda nam i ne treba boljega dokaza, da su se bakreni spomenici širili prometom, kome puteve možemo dosta jasno proslijediti.

Danas se općenito usvojilo mnijenje, da nam prvu spoznaju bakra valja tražiti na istoku ili bolje na jugoistoku. Tamo u Mezopotamiji i na Nilu nalazimo u prastaro doba dva znamenita kulturna središta, na kojim se civilizacija u doba, kada je evropsko tlo još bilo takorekuć jalovo, razvila na visoki stepen, a taj razvitak može se samo onda razumjeti, ako pretpostavimo, da je prvim uvjetom njegovim bila postepena evolucija u spoznaji onih sredstava, koja uopće uvjetuju napredovanje civilizacije. Ako je ta evolucija, koja je na evropskom tlu mnogo kasnije zaredala i koju su nedvojbeno impulzi sa naprednijeg jugoistoka još podupirali i pospješivali, bila tu veoma spora te je obuhvatala cijela tisućljeća, moramo predmnjijevati, da je proteklo od prve spoznaje uporabe kamena i pojedinih kovina mnogo vijeka, dok je civilizacija u Egiptu i Mezopotamiji dosegla onaj stepen, što nam ga predočuju veličajni spomenici tamošnjih iskopina. To je razmatranje jamačno ponukalo i Monteliusa, te on na jugoistoku traži prve tragove spoznaje kovina, odnosno bakra. Njemu je pošlo za rukom pokazati, da se ljudstvo tamo u istinu služilo bakrom i broncom u doba, u koje mi na našim evropskim nalazištima sretamo isključivo neolitske prilike, a ako nam je tako poznato ishodište bakra ili bar jedna od njegovih prvih

etapa, lahko je rekonstruirati i stazu, kojom se spoznaja te za ljudstvo tako korisne kovine širila.

Geografska slika tadanjeg kulturnog tla po sebi nam u glavnome označuje put, kojim je kultura, koja se uporedo sa spoznajom kovina širila, polazila: jedna staza vodi jamačno preko maloazijskog tijesna, druga preko grčkog otočja obalama sredozemnog mora, jer je obalni put u staro doba bio najvažnijim prometnim putem[1]), a moguće je, da je i jedna staza na istoku odvojila i zaokružila Kavkaz i doprla u srce Evrope. Sve tri staze možemo smatrati a priori ustanovljenim, a pita se samo, kojoj od njih ide najvažniji i najveći udio u širenju kulturnih prilika.

Etimologija oznake bakra u starih evropskih naroda dovodi prvu uporabu bakra u svezu sa otokom Ciprom. Tamo ima bogatih bakrenih rudnika u Tamassu, Amathu, Soli, Curiu, gdje se od starine vadio fini bakar, koji se na daleko razvažao te je ta kovina po tome dobila ime χαλκὸς κύπριος, aes cyprium, cyprum, cuprum, a to je ime prešlo u romanske i germanske jezike staroga svijeta. Zanimivo je opaziti, da slovjenski jezici nijesu preuzeli te oznake a to nam možda sluti, da njima poznaja te rude nije došla istim putem, kojim je dospjela do starosjedioca evropskih.

Mi znamo, da je u neolitsko doba, bar u njenom drugom dijelu kulturna struja, koja je ovladala srednjom Evropom, krenula jugoistočnim smjerom te pošla sjeverozapadnim, a ako to stoji, lahko je i vjerovati, da je i poznaja bakra pošla istim smjerom. Prva pristaništa na putu, kojim se je širila uporaba te nove kovine, bile bi luke sredozemnoga mora, a odatle napredovala je dalje na sjever i zapad sve do onih odaljenih naroda, koji su bili dosežni prometu ove stare dobe. U tome vidu jamačno je otok Cipar, bogat bakrom i prema svome odličnom geografskom položaju, uslijed kojega je postao prirodnom svezom triju kontinenata staroga svijeta, išla važna uloga i kao zemlja bakrom produktivna i kao središte eksporta na sve četiri strane poznatoga svijeta.

To je razlog te ćemo u prehistoriji uvijek naći manje više istaknutu hipotezu o postanju bakrene dobe, koja otoku Cipru dodjeljuje neku manju ili veću važnost.

Mi smo gornja razlaganja naveli s razloga da istaknemo, kako nam se prilike takozvanoga bakrenoga doba ne prikazuju kao cjeloviti niz u svakom vidu novih pojava, a da po tome možemo dokazati, da bakrom nastaje nova era, koja je prvašnje životne prilike posve promijenila, te je nastalo u povjesti svjetske kulture novo doba, posve različno od prvašnjega. Veze, koje to suponirano doba s jedne strane vežu uz neolitsko a s druge uz broncano, tako su obilne i raznovrsne, da možemo, razmatrajući bakrene nalaze, samo govoriti o nekom prelaznom stadiju, pa ako se za njegovu oznaku baš hoće uvesti poseban naziv, još je najzgodnija oznaka aeneolitske dobe, to jest kameno-bakrene, a pitanje je samo, valja li veći dio te dobe privrstati samoj kamenoj ili pako broncanoj dobi. Svakako nazivu „bakrene dobe“ u prehistoričkoj terminologiji danas više nema mjesta!

---

[1]) Četvrtu eventualnu stazu, koja je iz Španije morskim krajem vodila u Baltijske zemlje ne treba nam napose uvažiti, jer je nastavak obalnog puta sredozemnog, koji, obišav Herkulove stupove, nužno vodi na sjeveroistok.

Прилог к познавању флоре маховина Босне и Херцеговине.

Приопћио

др. **Ђорђе Протић,**
гимназијални професор у Сарајеву.

Маховине, које су у овом набрајању наведене, скупљане су у оним крајевима западне Босне, који су до сада флористички још слабо испитани. Мјеста и горе, које сам на тронедјељном путу мјесеца јуна и јула године 1900. у ту сврху прошао, да њихову флору проучим, била су ово: од Бугојна уз поток Пориче до Купреса, откуда сам се пењао на Шуљагу 1533 *м*, Велики Малован 1828 *м*, Цинцар 2006 *м* — но криптогаме на овој гори нијесам скупљао —, Камешницу (Коњ) 1849 *м*, Троглав 1913 *м*, Велики Шатор 1872 *м*, откуда сам се преко Гламоча и Хрбљине опет у Купрес повратио.

Истих ферија прошао сам почетком аугуста и цијелу Враницу планину.

Главни дио резултата ових флористичких истраживања изнио сам у XII. годишту овога часописа (год. 1900., стр. 437.—510.), гдје сам и о тлу и о климатским одношајима тих крајева говорио.

Године 1904., мјесеца аугуста, отишао сам по други пут у Купрес и прошао сам Велики Стожер, Вуковско, испод Радуше преко Макљена у Прозор, гдје сам због велике врућине и ванредне суше прекинуо даља истраживања и на повољније их вријеме оставио.

I. HEPATICAE (Маховине јетрењарке).

Marchantia polymorpha L. По влажним мјестима уз поток Пориче; на Камешници и на Шатору доста често, а осим тога и на подножју Вранице.

Fegatella conica Corda. Као и пређашња врста, а осим тога још и на Стожеру, Шуљаги и на Враници.

Metzgeria furcata Nees ab Es. На кори од дрвећа на Камешници и на Стожеру; по камењу на Великом Маловану.

Aneura palmata Nees ab Es. На натрухлим стаблима на Камешници, Шуљаги и на Шатору.

Pellia calycina Nees ab Es. Ув поток Пориче; по влажним стијенама на Стожеру, на Великом Маловану; на подножју Шатора.

Frulania dilatata Nees ab Es. На буквама на Великом Стожеру и на Шуљаги; на Великом Маловану, Камешници и на Шатору доста често, а осим тога и на Враници.

Frulania tamarixi Dum. На буквама на Великом Стожеру а и на Камешници, овдје ондје.

Lejeunia serpyllifolia Lib. На стаблима и по коријењу на Камешници овдје ондје, а осим тога и на Великом Маловану ријетко.
Radula complanata Dum. На буквама уз пут уз поток Пориче, на Стожеру, Шуљаги, Великом Маловану, Камешници и на Шатору, а осим тога и на Враници.
Madotheca platyphylla Dum. По дрвећу на Камешници овдје ондје; на Шуљаги ријетко.
Lepidozia reptans Dum. По влажним мјестима на Шатору и на Камешници није ријетка.
Mastigobryum trilobatum Nees ab Es. На буквама уз поток Пориче, на Великом Стожеру и на Шуљаги, а осим тога и на Камешници овдје ондје.
Mastigobryum deflexum Nees ab Es. Као и пређашња врста, није ријетка.
Calypogeia trichomanis Nees ab Es. Уз поток Пориче на стаблима и на камењу, а осим тога још и на Камешници и на Шатору.
Jungermania bicuspidata L. По стаблима, а и по земљи уз поток Пориче; на Великом Маловану, на Стожеру и Шатору, а и на Камешници није ријетка, а осим тога и на Враници и на Радуши.
Jungermania divaricata Sm. По муљевитом тлу код Купреса.
Jungermania curvifolia Dicks. На трухлом дрвећу уз поток Пориче; на Стожеру и на Шуљаги, на Камешници и на Шатору.
Jungermania connivens Dicks. Као и пређашња врста, а осим тога још и на Великом Маловану није ријетка.
Jungermania attenuata Lindb. По стијенама међу маховином на Камешници ријетко.
Jungermania incisa Schrad. По влажним хладовитим мјестима на стаблима а и на земљи уз поток Пориче, на Великом Маловану, на Стожеру, Камешници и Шатору доста често, а осим тога још и на Радуши и на Враници.
Jungermania ventricosa Dicks. По влажној земљи и по стијенама уз поток Пориче; на натрухлом дрвећу на Великом Маловану и на Шатору није ријетка, а осим тога и на Камешници овдје ондје; на Враници.
Jungermania crenulata Sm. Уз поток Пориче овдје ондје, а осим тога још и на Шатору ријетко; на Враници.
Jungermania porphyroleuca Nees ab Es. По стијенама и на натрухлом дрвећу на Стожеру, Шуљаги, Великом Маловану, а и на Камешници и Шатору није ријетка; на Враници и Радуши.
Jungermania lanceolata Nees ab Es. По влажном камењу уз поток Пориче и уз један поток на Шатору; на натрухлом дрвећу на Великом Маловану и на Шуљаги.
Jungermania exsecta Schmid. На земљи и по натрухлом дрвећу на Камешници и на Шатору ријетко.
Lophocolea bidentata Nees ab Es. Међу маховином на натрухлом дрвећу и на влажној земљи уз поток Пориче, на Стожеру и Шуљаги, на Великом Маловану и Шатору није ријетка, а осим тога и на Враници и Радуши.
Lophocolea minor Nees ab Es. На влажној земљи и на стијенама на Камешници и на Шатору.
Plagiochila asplenioides Dum. На дрвећу у шумама уз поток Пориче, на Стожеру и Шуљаги, на Великом Маловану, Камешници и Шатору доста често, а осим тога још и на Враници и Радуши.
Scapania nemorosa Dum. По влажној земљи и по стијенама у шуми уз поток Пориче; на Камешници и на Шатору; на Великом Маловану и на Радуши.
Scapania umbrosa Nees ab Es. На натрухлом дрвећу на Шатору, по влажним стијенама на Шуљаги; на Враници.

II. MUSCI FRONDOSI (Маховине листарице).

Фамилија: *Hypnaceae*.

Група: *Hypneae*.

Hylocomium splendens Hedw. По шипради и шумама уз пут у Купрес, на Камешници, Маловану и на Шатору доста често, а осим тога и око Фојнице.

Hylocomium triquetrum Schpr. Као и пређашња врста; око Купреса веома често; око Фојнице, у шуми уз пут на Вуковско.

Hypnum Schreberi Wild. У шумама и по ливадама око Купреса; код Гламоча и код Преодца, а и на другим мјестима доста често.

Hypnum purum L. Као пређашња врста, доста често.

Hypnum cuspidatum L. По мочварним мјестима око Купреса; на једној влажној ливади код Гламоча и код Преодца.

Hypnum filicinum L. Уз поток Пориче, око Шуице; око Гламоча и Преодца, а осим тога још и на Хрбљини, Шатору и на Враници.

Hypnum commutatum Hedw. Као и пређашња врста, а осим тога још и на Стожеру, Маловану и Камешници.

Hypnum molluscum Hedw. По шумама и шипради, на влажним стијенама и по земљи уз поток Пориче, иа Шуљаги и Купресу, на Маловану, Камешници и на Шатору доста често, а осим тога и на Радуши и Враници.

Hypnum cupressiforme L. При основи стабала, по камењу и на земљи као и пређашња врста веома често свуда.

Hypnum uncinatum Hedw. По камењу на Стожеру и на Шуљаги; на Шатору и на Камешници није ријетка.

Hypnum Sommerfeldtii Myr. По камењу и по коријењу дрвећа уз пут у Купрес, на Шуљаги и на Маловану, а осим тога још и на Камешници овдје ондје; на Радуши.

Hypnum stellatum Schreb. На једној мочварној ливади код Купреса.

Hypnum chryssophyllum Brid. Уз поток Пориче ријетко, а осим тога и на подножју Шатора.

Hypnum crista-castrensis L. У шуми на Камешници и на Шатору овдје ондје; на Радуши.

Hypnum incurvatum Schrad. По камењу на Камешници ријетко.

Amblystegium subtile Br. et Sch. На буковим стаблима на Стожеру, на Маловану и на Камешници; на Враници.

Amblystegium serpens Br. et Sch. По стаблима и по камењу као и пређашња врста, а осим тога и на Шуљаги и на Шатору није ријетка; на Радуши и на Враници.

Plagiothecium silesiacum Schpr. На трухлим стаблима на Стожеру и на Шуљаги; на Маловану, Камешници и Шатору доста често, а осим тога и на Радуши.

Plagiothecium sylvaticum Br. et Sch. По камењу у шумама уз поток Пориче; на Стожеру и на Шатору доста често, а осим тога и на Маловану, Радуши и на Троглаву.

Група: *Brachythecieae.*

Rhynchostegium rusciforme Br. et Sch. Уз поток Пориче овдје ондје, у једном потоку на Шатору.

Rhynchostegium striatum Schpr. У шумама и шипради око Купреса; на Маловану и Камешници није ријетка, а осим тога и на подножју Шатора; на Троглаву.

Rhynchostegium strigosum Br. et Sch. На земљи а и при основи дрвећа на Стожеру и на Шуљаги, а осим тога још и на Камешници расијана; око Фојнице; у шуми уз пут на Вуковско.

Rhynchostegium praelongum Br. et Sch. У шуми на земљи уз поток Пориче и на подножју Шатора; у шуми уз пут на Вуковско.

Brachythecium rivulare Br. et Sch. Уз поток Пориче ријетко, а осим тога и уз један поток на Шатору.

Brachythecium albicans Br. et Sch. Око Купреса на више мјеста; уз пут на Малован и на подножју Камешнице.

Brachythecium glaerosum Br. et Sch. Уз поток Пориче овдје ондје, а осим тога још и на подножју Шатора и на Радуши.

Brachythecium salebrosum Br. et Sch. На земљи при основи дрвећа и по камењу уз поток Пориче, на Шуљаги и Стожеру, а осим тога још и на Камешници, Маловану, Шатору и Враници.
Brachythecium velutinum Br. et Sch. Као и пређашња врста доста често; око Купреса веома често; на Макљену и Радуши, око Фојнице није ријетка.
Brachythecium rutabulum. Уз пут у Купрес, око Гламоча; на подножју Камешнице и на Шатору; а осим тога и на Хрбљини, Радуши и на Макљену.

Група: *Camptothecieae.*

Camptothecium lutescens Br. et Sch. Око Купреса и Гламоча доста често, а осим тога и на Маловану, Хрбљини и Шатору такођер није ријетка; око Фојнице.

Група: *Orthothecieae.*

Homalothecium sericeum Br. et Sch. По стијенама а и по дрвећу на Шуљаги и на Камешници; на Шатору и на Маловану; а осим тога и на Хрбљини и на Троглаву.
Orthothecium intricatum Br. et Sch. Само по стијенама на Шатору.
Isothecium myurum Brid. По камењу и по коријењу уз поток Пориче, на Шуљаги и на Камешници; на Маловану, Камешници и на Шатору, а осим тога и на Хрбљини није ријетка; на Враници, Радуши и на Троглаву.

Група: *Pterigynandreae.*

Pterigynandrum filiforme Hedw. По дрвећу уз поток Пориче, на Стожеру; на Маловану, на Камешници и на Шатору; на Враници.

Фамилија: *Leskeaceae.*

Група: *Thuidieae.*

Thuidium tamariscinum Br. et Sch. У шумама међу шипради уз пут у Купрес, на Маловану код Гламоча, на Камешници, Шатору и на Хрбљини, на Враници и Троглаву.
Thuidium delicatulum Lindb. У шумама уз поток Пориче и на подножју Шатора, а осим тога и на Маловану; на Радуши.
Thuidium abietinum Br. et Sch. По шипради уз поток Пориче; око Купреса и Гламоча, око Фојнице, а осим тога и уз пут на Вагањ доста често.
Thuidium recognitum Schpr. У шумама и шипради око Купреса, Гламоча и Фојнице; на Макљену, Камешници и на подножју Шатора.

Група: *Leskeae.*

Pseudoleskea atrovirens Br. et Sch. По влажном камењу на Шатору и на Троглаву; на Маловану и Стожеру, а осим тога и на Враници.
Leskea polycarpa Ehrh. При основи дрвећа а и по камењу уз пут у Купрес, око Гламоча, Вагња и Преодца; на Хрбљини а осим тога и око Фојнице.
Anomodon viticulosus Hook. По буквама а и по камењу на Стожеру и Шуљаги; на Маловану, Камешници, Троглаву и Шатору; на Радуши и Враници доста често.
Anomodon attenuatus Hartm. По дрвећу и камењу око Купреса; на Шатору и Троглаву.
Leucodon sciuroides Br. По дрвећу уз поток Пориче, на Шуљаги и Стожеру; на Маловану; око Гламоча и Фојнице, а осим тога и на подножју Камешнице.
Antitrichia curtipendula Brid. При основи дрвећа а и по камењу у шумама око Купреса, Гламоча и Фојнице; на Макљену и Радуши; на Враници.

Фамилија: *Neckeraceae.*

Група: *Neckereae.*

Neckera crispa Hedw. По стијенама а и при основи дрвећа на Шуљаги и на Камешници; на Троглаву и Враници; на Маловану и на Враници.
Neckera complanata Hedw. На дрвећу, нарочито на буквама уз пут уз поток Пориче, на Шуљаги и Купресу; на Маловану, Троглаву и Шатору; на Камешници и на Враници.

Фамилија: *Fontinalaceae.*

Fontinalis antipyretica L. У потоку Пориче и у једном потоку на Шатору.

Фамилија: *Fissidentaceae.*

Fissidens taxifolius Hedw. Уз поток Пориче; у шумама по влажним мјестима на подножју Шатора; око Фојнице.
Fissidens bryoides Hedw. Као и пређашња врста.

Фамилија: *Buxbaumiaceae.*

Buxbaumia aphylla Hall. У шумама на Шуљаги и Стожеру; у шумама на Шатору и на Камешници, а осим тога и на Враници.

Фамилија: *Polytrichaceae.*

Polytrichum juniperinum Hedw. У шумама око Купреса; на Макљену и Маловану; на Камешници, Троглаву и Шатору, а осим тога и на Радуши и на Враници није ријетка.
Polytrichum formosum Hedw. На Шуљаги и Стожеру; на Маловану, Камешници и на Шатору није ријетка, а осим тога и на Радуши.
Polytrichum aloides Hedw. На Шатору и на Камешници.
Catharinea undulata Web. et M. У шумама уз поток Пориче, на Шуљаги и Стожеру, у шумама уз пут на Вуковско, на Камешници и Шатору, на Макљену, а осим тога још и око Фојнице није ријетка.

Фамилија: *Bryaceae.*

Група: *Bartramieae.*

Bartramia pomiformis Hedw. По хладовитим шумама уз поток Пориче; на Шуљаги и Стожеру; на Маловану, Камешници, Троглаву и Шатору доста често, а осим тога и на Радуши и на Враници такођер није ријетка.
Bartramia Oederi Sw. По влажним стијенама на Камешници.
Philonitis fontana Schwaegr. Уз поток Пориче; крај једног потока на Шатору, а осим тога још и на једној мочварној ливади код Купреса.
Philonitis calcarea Br. et Sch. Уз поток Пориче; уз један поток на Шатору и код Фојнице.

Група: *Mnieae.*

Mnium punctatum Hedw. По хладовитим шумама уз поток Пориче, на Шуљаги и Стожеру; на Маловану, Камешници и Стожеру, осим тога и на Враници.
Mnium undulatum Neck. По влажним, хладовитим мјестима у шумама уз поток Пориче, а осим тога још и на Шатору и на Враници.
Mnium rostratum Schrad. Као и пређашња врста, а осим тога још и на Маловану, Камешници и на Радуши.

Mnium stellare Hedw. По хладовитим шумама уз поток Поричe, а осим тога и код Фојнице.
Mnium affine Schwaegr. Као и пређашња врста, а осим тога још и на Шатору и Камешници.
Mnium cuspidatum Hedw. У шумама око Купреса.

Група: *Bryeae.*

Rhodobryum roseum Schpr. По шипради око Купреса и Фојнице.
Bryum argenteum L. По зидовима и по путу у Бугојну и Купресу, у Фојници и Гламочу, а осим тога и око Преодца.
Bryum crudum Schreb. По стијенама на Шуљаги и на Шатору, а осим тога и на Камешници.
Bryum nutans Schreb. По шумама око Купреса и Фојнице; око Преодца, Гламоча и Шуице.
Bryum pallens Swartz. По влажним стијенама на Шуљаги, Маловану, Камешници и Шатору; на Враници.
Bryum pallescens Schleich. По стијенама на Камешници и на Шатору.
Bryum caespiticium L. По камењу уз поток Поричe; на Шуљаги и Стожеру; на Маловану, Шатору, Камешници, Радуши, а осим тога и на Враници.
Bryum pendulum Hornsch. На Шуљаги и на Камешници.
Bryum capillare Hedw. У шумама уз поток Поричe, на Шуљаги и Стожеру.
Bryum pseudotriquetrum Hedw. На једној мочварној ливади код Купреса.
Leptobryum pyriforme Hedw. Уз поток Поричe; на подножју Шатора, а осим тога и код Фојнице.

Фамилија: *Grimiaceae.*

Група: *Tetraphideae.*

Tetraphis pellucida Hedw. По хладовитим, влажним мјестима уз поток Поричe, на Шатору и Камешници; на Враници.

Група: *Encalypteae.*

Encalypta vulgaris Hedw. Уз поток Поричe; око Гламоча и на Шатору, а осим тога и на Радуши и на Враници.
Encalypta streptocarpa Hedw. На Шатору и на Камешници, а осим тога и на Стожеру.
Encalypta ciliata Hedw. По стијенама на Шуљаги, а осим тога и по стијенама на Камешници.

Група: *Orthotricheae.*

Orthotrichum coarctatum Br. et Sch. По дрвећу на Шуљаги и Радуши, а осим тога и на Камешници и Шатору.
Orthotrichum crispum Hedw. Као и пређашња врста, а осим тога још и на Стожеру, Маловану и на Враници.
Orthotrichum anomalum Hedw. По стијенама на Шуљаги, Камешници, Шатору и на Враници.
Orthotrichum speciosum Nees ab Es. По стаблима на Камешници и на Шатору, а осим тога и на Радуши.
Orthotrichum affine Schrad. На кори од дрвећа на Шуљаги, Стожеру и Камешници, а осим тога и на Шатору и Враници.

Група: *Grimmieae.*

Racomitrium canescens Hedw. Око Купреса; на Маловану и на Камешници, на Радуши.

Racomitrium lanuginosum Hedw. По стијенама на Шуљаги и на Камешници, а осим тога и на Шатору.
Grimmia pulvinata L. По камењу око Купреса, на Шуљаги, Стожеру, Маловану, Камешници и Шатору, а осим тога и на Радуши и Враници.
Grimmia apocarpa Hedw. По камењу на Шуљаги и на Камешници; на Радуши.
Grimmia ovata Web. et M. На Камешници и на Шатору.

Група: *Cynclidoteae.*

Cynclidotus aquaticus Schimp. По камењу у потоку Поричe и у једном потоку на Шатору.

Група: *Dicraneae.*

Dicranum undulatum Tourn. По шумама око Купреса; на Камешници и Шатору; на Радуши.
Dicranum scoparium Hedw. Као и пређашња врста, а осим тога и на Маловану и на Враници доста често.
Dicranum majus Smith. У шуми на Камешници и на Шатору; на Радуши.
Dicranum longifolium Hedw. По хладовитим стијенама на Камешници и на Шатору.
Dicranella heteromalle Schpr. Уз један поток на Шатору.
Cynodontium polycarpum Schpr. По влажним стијенама на Шатору.
Ceratodon purpureus Brid. Уз пут уз поток Поричe; на Шуљаги и Стожеру; на Маловану, Камешници и Шатору, а осим тога и на Враници.

Група: *Weisieae.*

Weisia viridula Brid. По влажним мјестима уз пут уз поток Поричe, а осим тога и на Шатору.
Hymenostomum microstomum Hedw. По влажним ливадама око Купреса; на подножју Шатора.

Фамилија: *Desmatodonteae.*

Група: *Trichostomeae.*

Barbula ruralis Willd. На неплодним мјестима око Купреса и Шуице; око Преодца; уз пут на Вуковско.
Barbula muralis Brid. По камењу уз поток Поричe; на Камешници и на Шатору, а осим тога и око Гламоча.
Barbula subulata Willd. По шумама и шипради око Купреса; уз пут на Камешници и на Шатору; око Фојнице.
Barbula tortuosa Web. et M. На Шуљаги и Стожеру, на Камешници и Маловану; на Шатору.
Barbula unguiculata Hedw. Уз поток Поричe.
Barbula revoluta Brid. По стијенама на Шуљаги и на Камешници.
Trichostomum rigidulum Smith. По зидовима у Купресу и Гламочу; по стијенама на Камешници; око Шуице.
Leptotrichum flexicaule Br. et Sch. По стијенама на Шуљаги и на Камешници; на Шатору.

Фамилија: *Funariaceae.*

Funaria hygrometrica Roth. По Купресу и око њега; у Гламочу; око Фојнице.

Flora Bosne, Hercegovine i novopazarskog sandžaka.

II. (2.) dio.

Priopćio

dr. Günther vitez Beck pl. Mannagetta,

redov. profesor botanike, ravnatelj botaničkog vrta i predstojnik botaničkog zavoda c. kr. njemačkog sveučilišta u Pragu.

---

5. rod: ULMACEAE.

[Briss.-Mirbel, Élem., II, 905 (1815); Engl. u NPflF., III 1, 59.]

Pleme: *Ulmeae.*

[Spach u Ann. sc. nat., sér. 2, XVI (1841), 46. — *Ulmoideae* Engl. u NPflF., III 1, 61.]

1. Ulmus.

[L., Spec., 225 (1753); Gen., ed. V, br. 281; Engl. u NPflF., III 1, 62.]

Sekt.: *Euulmus.*

[K. Koch, Dendrol., II 1, 405 (1872).]

1. ***Ulmus campestris*** [L., Spec., 225 (1753) djelomice u većine autora. — *U. glabra* Mill., Dict., ed. 8, br. 4 (1768) ne Huds. (1762). Pošto je Miller još 3 druge *U. campestris* spadajuće oblike kao vrste razlikovao, samovoljno je, ako se to ime ističe.] — U lukama, šumama, na šikarastim mjestima u nizini do u brdsku regiju i u predalpinske dolove, od prilike do 1000 *m* visoko, svuda pojedince.

Bosna: (*Boué.) Rašireno po svemu predjelu!! — **Hercegovina:** (*Boué.) Regje ili manje opažano. Oko Mostara i prema Vojnom, izmegju Pileta i Stôca (B.), kod Aladinića u stolačkom kotaru (F.), izmegju Dračeva i Metkovića (B.). — **U novopazarskom sandžaku:** U dolini Lima izmegju Prijepolja i Bistrice (*B.). — Mart. — „Brijest".

Oblik *xanthochondra* [Beck, Fl. Nied.-Oest., 313 (1890)]. **Bosna:** Na Hridu kod Sarajeva (*M.).

var. ***suberosa*** [Mönch, Verz. Weissenst., 136 (1785) = Ehrh., Beitr., VI, 87 (1791) kao vrsta; Koch, Syn. fl. Germ., 637 (1837). — *U. glabra* v. *suberosa* Gürke, Pl. Europ., II, 72 (1897)].

Bosna: Oko Travnika, na Vilenici (*Fr. Br.), u dolini Lapišnice kod Sarajeva (Mu.), kod Tjentišta Mješajaka (Pr.), kod Gračanice u Gatačkom polju (Mu.).

2. ***Ulmus scabra*** [Mill., Gard. dict., ed. 8, br. 2 (1768). — *U. campestris* L., Spec., 225 (2753) mjestimično. — *U. glabra* Huds., Fl. angl., 95 (1762) po Sm. (ne Mill.) — *U. montana* With., Bot. arrang, ed. III, II, 279 (1776). — *U. campestris* A. Kern. u Fl. exs. austro-hung. br. 264, ali L. samo djelomično]. — Uštrkan u šumama brdske i predalpinske regije do 1500 *m* visine.

Bosna: (*Boué) Na Goloj kosi u visini od 500 *m* (Ha.), na Šator pl. (Pr.), do 1400 *m* (Ha.), na Kamešnici, Vel. Malovanu, Šuljagi!! (Pr.), Stožeru (B.), Treskavici, Hranicavi (B.), u Zelengori (Pr.), u dolini Željeznice kod Galjeve njive (B.), na Vitez pl. (B.), na obroncima Vučeva i Maglića pl. do 1200 *m* (B.), na Metaljci kod Čajniča (B.); oko Vareša (Pr.), na Majevici (B.). — **Hercegovina:** Izmegju Drežnice i Mostara, izmegju Ivan-karaule i Nevesinja; takogjer u Trebinju sagjena (*B.). — Mart, april.

3. ***Ulmus laevis*** [Pall., Fl. ross., I 1, 75, t. XLVIII, sl. F. 1784). — *U. pendunculata* Foug. u Mem. sc. nat. Paris (1787), 215, t. 2. — *U. effusa* Wild., Fl. Besol. prodr., 94 (1787). — *U ciliata* Ehr., Beitr., VI, 88 (1791)]. — U lukama, vlažnim šumama, osobito niz rijeke do u brdsku regiju.

Bosna: Rijetko kod Travnika (Br.), na Vilenici (*Fr. Br.), u dolini Drine više Višegrada (B.). — Mart, april. — „Vez".

Pleme: *Celtideae.*

[Spach u Ann. sc. nat. 2. sér., XVI, 46 (1841).] — *Celtidoideae* Engl. u NPflF., III 1, 63.]

2. Celtis.

[L. Spec., 1043 (1753); Gen., ed. V, br. 1012; Engl. u NPflF., III 1, 63.]

1. ***Celtis australis*** [L., Spec., 1043 (1753)]. — Lišće jajasto-dugoljasto, dugo otegnuto zašiljeno, na dnu nejednako kratkousko ili skoro zaokruženo, oštro ispiljeno, gori vrlo hrapavo, doli dlakavo sa tendencom da očelavi. Stapke 2—3 *cm* duge. Košpica mrežasto jamasta. — U području sredozemne flore pod grmljem na kamenitim mjestima penjući se do 700 *m*.

Bosna: Izmegju Drinjače i Nove Kasabe u dolini Jadra (*J.) Nevjerovatno. — **Hercegovina:** U dolini Neretve kod Jablanice, Drežnice (B.), često oko Mostara (Str.) i na brežuljcima oko grada!! Na Veležu do 700 *m* (B.), izmegju Blagaja i Jovanović-karaule (B.), kod Crnog vrela i Čapljine (Blau), izmegju Domanovića i Pileta (B.), izmegju Dračeva i Metkovića (B.) oko Trebinja (*P.) često!! na Gljivi oko Drijena, Kolojana, Žegulje kule (V.!) kod Ljubinja, Hrasnog, Poplata, Neuma, Gradca (F.). — Maj. — „Kostilja, pokriva, koprivić, kopriva".

2. ***Celtis Tournefortii*** [Lam., Encycl., IV., 138 (1797). — *C. orientalis* Mill., Gard. dict., ed. 8, br. 3 (768) ne L.]. — Listovi koso jajasto-trokutni, zašiljeni, na dnu zaokruženi do gotovo srcolika oblika, zupčasti kao u pile s gornje strane naginju da ogole, gotovo su glatki, s dônje su strane sa stapkama lista i granama pahuljasto kratko-dlakavi. Stapke ploda 0·8—1·4 *cm* dugi. Košpica glatka — Listovi mladica i grmastih, još ne cvatućih egzemplara su s obje strane kratko-četinjasti hrapavi, promjenljive veličine, često nejednako trokrpasti sa izvučenom, često cjelcatom srednjom krpom i grubo nazubljeni. Amo ide *C. betulaefolia* [Vandas u ÖBZ. (1889) 221 (Prig. vigjen); Baenitz, na istom mjestu (1897), 270! — *C. Tournefortii* v. *betulifolia* Gürke, Pl. Europ., II, 74], koju sam često sa svim prelaznim listovima do normalnog oblika lista (na vrhu grana) našao. Lijepo rodonosno drveće, što sam ga god. 1894. oko Trebinja opažao i od kojeg je godine 1897. i Baenitz sabrao i izdao probe, pripadaju *C. Tournefortii.* — Na kamenitim mjestima, pod šikarama u području sredozemne flore, do 600 *m* sižući.

Hercegovina: Samo oko Trebinja (*V.! B., B. u Baenitz Herb. europ.!) tako primjerice na brdu Gljivi u visini od 300—600 *m* (V.!), na Trebinjčici, (B.), kod Poljica (B. Baenitz!). — April, maj.

6. rod: MORACEAE.

[Lindl., Veg. kingd., 266 (1847) erw.; Engl. u NPflF., III 1, 66.]

Pleme: *Moreae.*

[Beck, Fl. Nied.-Oest., 310 (1890). — *Moroideae* Engl. u NPflF., III 1, 70. — *Urticaceae* trib. Benth. Hook., Gen., III, 344.]

1. Morus.

[L., Spec., 986 (1753); Gen. ed. V, br. 936; Engl. u NPflF., III 1, 72.]

1. ***Morus alba*** [L., Spec., 986 (1753)]. — Potječe iz Kine te se prilično često u toplijim položajima sadi.

Bosna: (*AK.)!! — **Hercegovina:** (*P.)!! — Maj. — „Murva bijela".

2. ***Morus nigra*** [L., Spec., 986 (1753)]. — Potječe iz Perzije te se prilično često kao i pregjašnja sadi.

Bosna: (*AK.)!! — **Hercegovina:** (*P.)!! — Maj. — „Murva crna".

Broussonetia papyrifera [L'Her. u Vent., Tabl. règn. vég., III, 547 (1794). — *Morus papyrifera* L., Spec., 986 (1753).] Potječe iz istočne Azije te se po katkada sadi u vrtovima i parkovima sredozemne flore, tako u — **Hercegovini:** u Mostaru, Trebinju (B.). — Maj.

Pleme: *Artocarpeae.*

[Beck, Fl. Nied.-Oest., 312 (1890). — *Artocarpoideae* Engl. u NPflF., III 1, 70. — *Urticaceae* trib. Benth. Hook., Gen., III, 346.]

2. Ficus.

[L., Spec., 1059 (1753); Gen., ed. V, br. 1032; Engl. u NPflF., III 1, 89.]

1. ***Ficus carica*** [L., Spec., 1059 (1754)]. — Potječe iz zemalja na istoku sredozemnog mora te se sadi svuda u području sredozemne flore do blizu 300 *m* visine. U toplim mjestima podivljava često uz stijene, krševe, pod šikarom ali ostaje grmovita. (Sravni Beck, Veget. Verh. illyr. Länd., 180.)

Bosna: U Banjojluci (*H.). — **Hercegovina:** (*Boué). Često svuda uz dolinu Neretve do Konjica (B.); na Porimu (Blau), u dolini Grabovice i na Glogošnici kod Jablanice u dolini Drežnice (B.); kod Blagaja i Vrela Bune! (Fo.), izmegju Blagaja i Jovanović-karaule (B.), kod Domanovića, oko Stôca!! (Fo.) Ljubinja (Fo.), Trebinja (P.), Gorice (Fo.). — August, septembar. — „Smokvina, smokvenica".

Pleme: *Cannabineae.*

[Endl., Gen., XII, 286 (kao rod). — *Cannaboideae* Engl. u NPflF., III, 1, 71 i 96. — *Urticaceae* trib. Benth. Hook., Gen., III, 344.]

3. Humulus.

[L., Spec., 1028 (1753); Gen., ed. V, br. 989; Engl. u NPflF., III 1, 96].

1. ***Humulus lupulus*** [L., Spec., 1028 (1753)]. — U lukama, živicama, ispred šuma, osobito diljem većih rijeka do u predalpe (oko 1000 *m*).

Bosna: (*AK.) Često, tako u dolini Une, Save, Vrbasa, Lašve, Bosne, Spreče, Drine, Sutjeske i na drugim mjestima. — **Hercegovina:** Raštrkane, tako kod Konjica (Fo.), Mostara (Str.), Nevesinja (V.), u Nevesinjskom polju (Mu.), kod Trebinja (*P.). — Juni do augusta. — „Hmelj".

4. Cannabis.

[L., Spec., 1027 (1753); Gen., ed. V, br. 988; Engl. u NPflF., III 1, 97.]

1. ***Cannabis sativa*** [L., Spec., 1027 (1753)]. Potječe iz istočne Indije te se amo-tamo ali porijetko sadi.

Bosna: (*AK.). Kod Banjeluke, Travnika, Busovače, (H.), Vareša (Pr.), Tarčina (Pr.), Sarajeva, Mokrog (B.), Foče, Ustikoline (Pr.), Zvornika (I.), Ratkova (Fo.). — **Hercegovina:** (*AK.) gdje? — kod Konjica, u dolini Idbara, izmegju Lisičića i Ostrožca (B.). — **U novopazarskom sandžaku:** kod vojničke postaje Boljanića (*B.). — Juli, august. — „Konoplja, poskon".

7. rod: URTICACEAE.

[Endl., Gen., 282 (1837); Engl. u NPflF., III 1, 98.]

Pleme: *Urereae.*

[Gaudich. u Freyc., Voy. bot., 496 (1826) Engl. u NPflF., III 1, 103.]

1 Urtica.

[L., Spec., 983 (1753); Gen., ed. V, br. 935; Engl. u NPflF., III 1, 104.] — „Kopriva".

1. ***Urtica urens*** [L., Spec., 984 (1753)]. — Na pustim, kamenim, obragjenim i ne obragjenim mjestima do u alpinsku regiju (1700 *m*).

Bosna: Kod Banjeluke, Maglaja na Vrbasu (H.), Travnika (*S.), Fojnice (Mu.), Kupreša, Vareša (Pr.), Sarajeva (B.), Tarčina (Pr.), Foče, Tjentišta (Pr.), Bugojna, Glamoča (Pr.); sigurno na daleko rasprostranjena. U alpinskoj regiji Vranice (Mu.), na Troglavu u Dinari (B.). — **Hercegovina:** Rijetko oko Mostara!! (Str.), Trebinja (*P.). — Juli do oktobra. — „Kopriva, žigavica".

2. ***Urtica pilulifera*** [L., Spec., 983 (1753)]. Na pustim i na obragjenim mjestima, u vinogradima i u području sredozemne flore.

Hercegovina: Oko Mostara!! (*Str.), Tasovčića (B.), Počitelja (Pi.!), Dračeva (V.), Metkovića (B.), Ljubuškog (F.), u Dubravama (M.), kod Stôca (F.), na Ošanića glavici kod Stôca (B.), oko Trebinja (B.). — Maj, juni.

3. ***Urtica dioica*** [L., Spec., 984 (1753)]. — Na pustim i obragjenim mjestima, uz rub cesta, u vrtovima, na mjestima, koja obiluju travama, do u alpinsku regiju (oko 1800 *m*).

Bosna: (*AK.) svuda često. — **Hercegovina:** (*AK.). — Raštrkano, tako oko Mostara!! (Fo.), na Veležu, Crvnju (Mu.), oko Trebinja (B.). — **U novopazarskom sandžaku:** — U šumi Poljani kod Svjetlog borja, kod Plevalja (*B.). — Juli do oktobra. — „Kopriva".

Opažani su slijedeći oblici: 1. *vulgaris* [Weddel, Monogr. Urt., 77], — 2. *hispida* [DC., Fl. franc., V, 355 (1815) kao vrst; Weddel, na ozn. mj., 77] obje rasprostranjene. — 3. *glabrata* Clem. u Atti della scien. soc. it. Fir. (1841), 517 (po Vis.) i u Vis., Fl. Dalm., I, 217 (1842); Pant., Adnot., 32 kao vrst; Wedd. u DC., Prodr., XVI 1, 51 (1869) Vis., ozn. mj. Suppl. I, 46 (1872). — Vlakno i stapke lista imadu rijetko četinje koje žegu. Listovi imadu s dônje strane samo na nervima žerave četinje, inače su ogolišavi, nešto hrapavi. — **Bosna:** U pećini na Vlašiću (*Fr. Br.). — **Hercegovina:** Na šumovitim mjestima oko Begova korita u Bijeloj gori (*P.) na Vučjem zubu (V.).

Pleme: *Parietarieae.*

[Wedd., Mon. Urt., 502; Engl. u NPflF. III 1, 103 i 115.]

2. Parietaria.

[L., Spec. pl., 1052 (1753); Gen., ed. V, br. 1020; Engl. u NPflF., III 1, 115.)

1. ***Parietaria officinalis*** [L., Spec., 1052 (1753) djelom.; Mönch, Meth., 327 (1794); v. *erecta* Wedd. u DC., Prodr., XVI 1, 235[43]. — *P. erecta* Mert. Koch, Deutschl. Fl.. I, 825 (1823)]. — U vlažnim šumama, lukama, slomovima, takogjer i na grohotu, pustim mjestima i niskim krajevima do predalpa (oko 600 *m*).

Bosna: Rasprostranjena! tako na pr. oko Krupe (Fo.), Ključa (Fo.), Jajca (Fo.), Banjeluke (H.), Travnika (Fr. Br.), Žepča (B.) Vranduka (Blau), Zenice (Fo.), Srebrenika (*S.), Srebrenice, Zvornika (I.), Fojnice (Mu.), Sarajeva (F.), Foče (Fo.), u dolini Sutjeske (B.), na Šuljagi, Malovanu, Kamešnici, Šatoru (Pr.), Dinari (B.), kod Livna (Ha.-Fa.) i na drugim mjestima. — **Hercegovina:** (*AK.) gdje? Raštrkano, tako kod Konjica, u dolini Idbara u Prenj pl., u dolini Grabovice u Čvrsnici (B.), na Glogovu (V.), na Humu kod Mostara, prema Metkoviću (B.). — Juli, august. — „Crkvina, drinak".

2. ***Parietaria ramiflora*** [Moench, Meth., 327 (1794). — *P. officinalis* L., Spec., 1052 (1753) djelom.; v. *diffusa* u DC., Prodr., XVI 1, 235[42]. — *P. judaica* Vill., Hist. pl. Dauph., II, 346 (1789) ne L. — *P. diffusa* Mert. Koch, Deutschl. Fl., I, 827 (1823)]. — Na kamenim mjestima, na stijenama, zidovima, samo u području sredozemne Flore.

Bosna: Po Gürke-u [Pl. Eur., II, 80]; sigurno pogrješno. — **Hercegovina:** Oko Mostara!! (Str.), Žitomišljića (Mu.), Nevesinja (Raap-Callier, Pl. Herc. exs., br. 242!) Stôca!! (F.), na Ošanića glavici (B.), kod Čapljine (V.), Trebinja (*P.), Bileka, Graba (V.). — Skoro kroz svu godinu. — „Gomjačina, šćirenica".

Opažena je i u obliku *canescens* [Blume u Mus. bot. Lugd. bat. II, 249 (1856) kao vrst; Gürke, Pl. Eur., II., 80; v. *microphylla* Wedd. u DC., Prodr., XVI 1, 235[43]].

8. rod: SANTALACEAE.

[R. Brown, Prodr. pl. Nov. Holl., 350 (1810); Hieron. u NPflF., III 1, 202.]

1. Osyris.

[L., Spec., 1022 (1753); Gen., ed. V, br. 978].

1. ***Osyris alba*** [L., Spec., 1022 (1753)]. — Na kamenim mjestima, pod šikarom samo u području sredozemne flore.

Hercegovina: U dolini Neretve kod Mostara (Str.) do gore do tjesnaca Neretvinih (B.); kod Trebinja (*P.). — April, maj. — „Metva, metvica, žukvica".

2. Thesium.

[L., Spec., 207 (1753); Gen., ed. V, br. 258; Hieron. u NPflF., III 1, 224.] — „Lanak".

1. ***Thesium alpinum*** [L., Spec. pl., 207 (1753)]. — U brdnim livadama, na kamenim, kršnim mjestima, počam od više brdske do alpinske regije na vapnencu i škriljevcu.

Bosna: Često u visokom gorju: na Jedovniku (Ha, Ja.), Plasenici (Ha.-Fa). Šatoru. (Pr.), Troglavu u Dinari (B.), Šuljagi (Pr.) Vlašiću!! (*S.), Vilenici (B.), Vranici (B.); na svim gorama južne Bosne: na Trebeviću, Treskavici, Bjelašnici (B.) Dumošu (Fo.), Magliću (B.) Volujku, Bregoću (Pr.) i na drugim mjestima. — **Hercegovina:** Na gorama: Lisini (V.), Prenju (*B.), Porimu, Prislabu (V.), Veležu (B.). — Juni do august.

I oblik ***laxiflorum*** — (v. *tenuifolium* G. Beck, Fl. Nied.-Oest., 602 (1890) ne Sauter] opažen je na Vlašiću (*B.) u **Bosni:** Naša biljka te biljka iz dônje Austrije ima četverodjelne cvjetne obojke a ne peterodjelne, kako Reich, p. u Ic. fl. Germ., XI, 10. sl. 1156 crta. Ali A. DC. u Prodr., XIV 1, 641 drži sliku Reichenbachovu obzirom na analepe netačnom (o čemu ja dvojim) te spominje, da se nalazi *Th. tenuifolium* Saut. sa četverobrojnim cvjetovima.

2. ***Thesium pratense*** (Ehr. Beitr., V, 175 (samo ime), Herb. Linn. br. 12]. — U livadama, na šikarastim, kamenim mjestima.

Bosna: Na Zelengori (*Pr.); valja ispitati! **Hercegovina:** Po *A-K., gdje? — U Plješevici u susjednoj Hrvatskoj spominje ju Borbás; ja sam tu našao samo *Th. tenuifolium* [Saut. u Koch, fl. Germ., ed. II, 718 (1843) kako je Reichenbach p. u Ic. fl. Germ., XI, 10, sl. 1156] crta, gdje su svi cvjetovi peterobrojni.

3. ***Thesium divaricatum*** [Jan u Mert. Koch, Deutschl. Fl., II, 285 (1826)]. Lahko se raspoznaje po omotnim listićima, koji ne prelaze preko ploda i po kratkim prednjim listićima. — Na kamenitim, krševitim mjestima u čairima, vinogradima, osobito u području sredozemne flore, od prilike do 200 *m* visine.

Bosna: Izmegju Šuice i Borove glave (*S.); na Borovoj glavi kod Livna (B.). — **Hercegovina:** U tijesnu Neretve (B.), u Bijelom polju kod Hana Potoci (V.), oko Mostara često!! (Str., Raap Callier, Pl. Herb. exs. br. 144!), oko Trebinja!! (*P.), na Gljivi, kod Trebinje hana, na Malom Svitavcu kod Graba (V.). — Maj, juni.

?4. ***Thesium humifusum*** [DC., Fl. fr., V, 366 (1815). — *Th. divaricatum* v. *humifusum* Duby, Bot. Gall., I, 408 (1828); A. DC. u Prodr., XIV, 643]. — Na sličnim mjestima kao pregjašnja vrst.

Hercegovina: Na Gljivi i u dolu Raduš-broda kod Vučije u Bijeloj Gori (*P.). Po Nymanu, Consp., 643 i Gürke, Pl. Eur., II, 85 dvojbeno. — Maj, juni.

5. ***Thesium Parnassi*** [A. DC. u DC., Prodr., XIV, 643 (1857) — *Th. ramosum* v. *Parnassi* Asch. Kan., Catal. cormoph., 29 (1877)]. — Struk, u dônjom dijelu granat sa končastim okrajcima, je nizak, strm, jednostavan te nosi grozd sa malo cvjetova. Listovi linealni, šiljati, glatki kao pokrovni i prednji listovi. Pokrovni listovi su dulji, prednji kraći nego li plod. Cvjetni obojci vrlo maleni, živahno žutozeleni. Plod je elipsoidan, 3—4 puta dulji od drške i od usukanog cvjetnog obojka. — Cvast, cvjetovi i plodovi kao u *Th. ramosum* Hayne, ali cvjetne stapke manje ispravljene, vršci cvjetnog obojka nijesu na dnu petljasti. Valjda je to samo visokogorski oblik od *Thesium ramosum* Hayne. — Na kamenim obroncima, stijenama visokog gorje.

Bosna: (*A.K.) gdje? — Na Jedovnika kod Grahova (Ha.), više Šatorskog jezera 1600 do 1650 *m* (Ha.). — **Hercegovina:** (*A.K.) gdje? — Na vrhu Borošnice pl. (Degen u lit., ali sumnjivo.) — Juli, august.

β ***affine.*** — Ramuli floriferi desunt. Flores fructusque sessiles. Fructus 3 *mm* longi, nervis anastomosantibus transversis crebrioribus muniti. — Stapke, koje nose cvijet, fale, zato je cvijet i rod bez stapke. Plod 3 *mm* dug, provigjen obilnim prijekim spojnim nervima.

Bosna: U alpinskom području Volujka (*B). — Juli, august.

6. ***Thesium ramosum*** [Hayne u Schrad., Journ. Bot. (1800) I, 30, t. VII].

α ***typicum,*** Struk uspravan. Listovi i stapke cvijeća naokolo rašireni. Pokrovni listovi 2—6 put dulji, često odstojeći prednji listovi obično dulji nego li 3·5—4·5 *mm* dugi plod. — Na travnim i zemljanim mjestima; po Mu. do 1400 *m* visoko.

Bosna: Oko Travnika (*Br.). — **Hercegovina:** Na Malom Veležu kod Nevesinja (Mu.), kod Vira (*Fr. Br.), na Leotaru kod Trebinja (B.). — Juni, august.

β ***Baenitzii*** — Caules numerosi, prostrati, foliis pedunculisque erectis. Bracteae semper 2—3plo fructus superantes, bracteolae fructu breviores, fructu appressae, utraque subscabra. Fructus (totus) 3·5—4 *mm* longus, stipite perigoniisque c. 1/3 longitudinis fructus aequantibus. — Grančice obilne, dolje spružene, listovi i cvjetne stapke osovni, pokrovni listovi uvjek 2—3 puta dulji, dočim je uz plod pritisnuto predlišće kraće nego li plod, oboje nešto hrapavo. Plod (svega) 3·5—4 *mm* dug. Plodna stapka i cvjetni omot od prilike za 1/3 dulji nego plod. — Po plodu sličan *Th. humifusum* [DC. l. c.] i *Th. gallicum* [Schultz u Flora, XXI (1838), 645; Reich., Ic. fl. germ., XI, f. 1153] ali se odlikuje dugim pokrovnim lišćem.

Hercegovina: U području Trebinjčice kod Trebinja (Baenitz u Herb. Europ.!), u alpinskom pojasu Veleža kod 1900 *m* (Born.). Tu u obliku sa dugim predlišćem, koje prelazi preko ploda.

7. ***Thesium intermedium*** [Schrad., Spic. fl. Germ., 27 (1794). — *Th. linophyllon* L., Spec., 207 (1753) djelom.]. — Na livadama, pašnjacima, kamenim mjestima do u predalpinski pojas (1300 *m*).

Bosna: Karanovac u Grmeč pl. (B.), kod Petrovca (B.), na Krninu u Kozari (B.), kod Banjeluke, u dolini Rakovca (*C.), kod Travnika (Br.), na Vilenici (Fr. Br.), na Glasincu (F.!), na Prologu (F.), na Krugu kod Livna 1300 *m* (B.). — **Hercegovina:** Na podnožju Veleža kod Sopilja (Mu.),, na Česali kod stanice Visoka glavica, kod Milanova odsjeka, u sniježnoj jami Ratkuši (*V.). — Juni, august.

8. ***Th. bavarum*** [Schrank, Bayer. Reise, 129 (1786); Baier. Fl. I, 507. — *Thesium montanum* Ehrh., Herb. Linn., br. 2.; Beitr., V, 175 (samo ime); Hoffm., Deutschl. Fl., I, 82 (1791). — *Th. linophyllon* L., Spec., 207. (1753) djelomice]. — U brdnim livadama, na šumskim čistinama do u predalpinsku regiju (oko 1300 *m*).

Bosna: Kod Vogjenice, Bjelaja, Vaganjca kraj Petrovca, Janjice, u dolini Plive kod Jajca (Fo.), oko Travnika (Br.), na Šuljagi (*S.), Borovoj glavi (F.), na Jedovniku, kod Preodca (Ha.), u Šator-pl. (Ja.), na Cincaru (B.). — **Hercegovina:** Na Preslici, Prislabu pl. (V.). Na Gljivi kod Trebinja, oko Dubovca kod Orahovca u Bijeloj gori (*P.). — Juni, august.

9. ***Thesium auriculatum*** [Vandas u Sitzungsb. böhm. Ges. Wiss. (1890), 279 (Original sam vidio)]. — Trajna. Struk u podzemnom dijelu razgranjen, gori jednostavan te nosi jednostavnu ili malo razgranjenu cvast, visok do 30 *cm*. Listovi vrlo uski, linealni, zašiljeni s jednim nervom, mlitavi, glatki kao pokrovni i prednji listovi. Grančice cvasti rastoje, većinom jednocvjetne. Pokrovni listovi doli dulji, gori kraći nego li cvijet i plod. Predlistovi jedva pola tako dugi kao plod. Cvijeće vrlo maleno oko 1·5 *mm* dugo). Žućkasti cvjetni obojak na dnu zatona (Bucht) ima izvana privjeske, koje su isprva okrugljaste, kašnje zdjelaste. Plodovi elipsoidni, protkani razgranjenim uzdužnim nervima, 3—4 *mm* dugi; lisnati obojak na njima kratko valjkast, od prilike 1/2 puta, a kratka plodova drška od prilike 1/3 puta tako duga kao orah. — Odlikuje se osobito nježnim strukom, uskolinealnim, mlitavim listovima i zdjelastim privjeskama na cvjetnom obojku, koji se i na plodu jasno opažaju.

Hercegovina: Pod šikarom u predalpinskom pojasu Glogove pl. (*V.!), rijetko; češće na Velež pl. na krševitim mjestima. Brasina kod sela Žutana (V.). — Juni, juli.

9. rod: LORANTHACEAE.

[D. Don, Prodr. fl. Nepal., 142 (1802—1803); Engl. u NPflF., III 1, 56.]

1. Loranthus.

[L., Spec. pl., 331 (1753); Gen., ed. V, br. 400; Engl. u NPflF., III 1, 183.]

1. ***Loranthus europaeus*** [Jacqu., Enum. Vind., 55, 230 (1762); Fl. Austr., t. 30; L., spec. pl., ed. II, 1672 (1763)]. — Na hrašću *(Quercus robur, sessilis, lanuginosa, conferta* i dr.).

Bosna: U dolini Spreče prema Turijama (*S., Exs. br. 637) na Mačku kod Travnika (Fr. Br.); na Mračanskom brdu, na Babini i Orahovičkoj glavici kod Žepča (B.); oko Fojnice (Schwarz!, Beck: Pl. Bosn. Herc., Ser. II, br. 178). — **Hercegovina:** Na Krehinom gradcu kod Mostara (*Pi!), u Dubravama (M.). — Maj, juni. — „Lijepak“.

2. Razoumowskia.

[Hoffm., Hort. Mosqu. introd., br. 1, f. 1 a—i. (1808). — *Arceuthobium* M. Bieb., Fl. taur. cauc., III, 629 (1819); Engl. u NPflF., III 1, 193.]

1. ***Razoumowskia oxycedri*** [F. W. Schultz, Archiv. (1842—1848), 222. — *R. caucasica* Hoffm., Hort. Mosqu. introd., br. 1, f. 1 a—i (1808). — *Viscum oxycedri* DC., Fl. franc., IV, 274 (1805). — *Arceuthobium oxycedri* M. Bieb., Fl. taur. cauc., III, 629 (1819); Beck u Beck Reich., Ic. fl. germ., XXIV 2, 3, t. 141] — na *Juniperus oxycedrus* osobito u sredozemnoj flori.

Hercegovina: (*AK.) gdje? Izmegju Bune i Žitomislića (Mu.), kod Mostara, u Dubravama (M.), kod Kručevića uz Neretvu (R.), kod Neuma, Gradca, Tasovčića, Trebižata (F.) — Ljeti.

2. Viscum.

[L., Spec., 1023 (1753), Gen., ed. V br. 979; Engl., u NPflF., III 1, 193.]

1. ***Viscum album*** [L., Spec., 1023 (1753)].

α ***typicum*** [G. Beck, Fl. Nied.-Oest., 604 i u Beck Reich., Ic. fl. germ., XXIV 2, 2, t. 139. — *V. album* v. *platyspermum* Kell. u BCB., XLIV (1890), 283.] — Na raznolikom lisnatom drveću osobito na *Malus, Pinus, Sorbus, Prunus.*

Bosna: Oko Novog, Ključa (B.), Kulen-Vakufa (Schi.) Banjeluke, Travnika (Br.) i Solakove kule kod Travnika (Fr. Br.), Maglaja na Bosni (B.), Fojnice!! (Schwarz; Beck, Pl. Bosn. Herc., Ser. II, br. 179) oko Visokog (Fo.), Sarajeva!! (H.), na obroncima Trebevića (M.), kod Budnja u Zagorju (A.), kod Broda na Drini (B.). — **Hercegovina:** Kod Konjica (B.), oko Mostara (Pi.!), Blagaja (*Str.), kod Megjina na Mostarskom blatu, na Planinici kod Mostara, kod Goranaca (Pi.!).

β ***abietis*** [G. Beck u Beck Reich., Ic. fl. germ. XXIV 2, 2. — *V. austriacum β abietis* seu *latifolia* Wiesb. u DBM. (1884), 60]. — Na jelama. (*Abies alba* Mill.)

Bosna: Na Babini i Mračajskom brdu kod Žepča, kod Trbuka (B.), u šumama Klekovače (B.), u okolici Vareša kod Rajčevca i Duboštice (*Pr.) u Zelengori (Pr.). — Februar, mart. — „Imela, melj".

10. rod: ARISTOLOCHIACEAE.

[Blume, Enum. pl. Jav., I, 81; Sol. u NPflF., III 1, 271.]

Pleme: *Asareae.*

[Spach, Hist. vég., X, 560; Soler. u NPflF., III 1, 271. — *Asaraceae* G. Beck, Fl. Nied.-Oest., 542.]

1. Asarum.

[L., Spec., 442 (1753); Gen., ed. V, br. 522; Sol. u NPflF., III 1, 271.]

1. ***Asarum europaeum*** [L., Spec., 452 (1753)]. — Pod šikarom, u sjenovitim, više vlažnim šumama, osobito u lisnatim, sve do regije kržljava drveta (1800 *m*) u visokom gorju.

Bosna: (*S.) često!! — **Hercegovina:** (*AK.) gdje? raštrkano oko Konjica (Fo.), na Plasi (B.), Babi pl. (Haw.!). — Februar, mart. — „Kopitnjak".

Pleme: *Aristolochieae.*

[Eichl., Blütendiagr., II, 529 (1878); Solered. u NPflF., III 1, 271 i 272. — *Aristolochiaceae* G. Beck, Fl. Nied.-Oest., 543 (1892).]

2. Aristolochia.

[L., Spec., 960 (1753), Gen., ed. V, br. 911; Solered. u NPflF., III 1, 272.]. — „Jabučnjak, vučja stopa".

1. ***Aristolochia pallida*** [Willd., Spec., IV, 162 (1805); Waldst. Kit., Descr. Ic. pl. Hung., III, 267, t. 240 (1812) — *A. rotunda β.* L., Spec., 962 (1753)]. — Na travnjacima, kamenim, šikarastim mjestima, osobito u kraškom kraju, do 1100 *m* visine.

Bosna: Na Gomili kod Krupe (B.), često oko Bibaća tako: na Debeljači (B.), kod Hrgara, Ripča (Boll.); oko Banjeluke (H.), u dolini Miljacke, kod Sarajeva, primjerice kod Hana Buloga, Starog grada (*Bl.) kod Turova kraj Trnova (Mu.), na Koprivnici izmegju Bugojna i Kupresa kod 1100 *m* (Ha.—Fa.). — **Hercegovina:** Izmegju Umoljana i Ivana (Landauer u lit.); na riječnom pijesku Neretve sjeverno od

Mostara (Sag.), kod ponora Zalomske rijeke južno od Nevesinja (Ja.), na Gljivi kod Trebinja, oko Bileka (*P.), na Guberu (Haw.!).

Aristolochia longa [L., Spec., 961 (1753)]. Nju spominje Sendtner kod manastira Foče i Zelenika, što će biti pisarska pogrješka.

2. ***Aristolochia rotunda*** [L., Spec., 962 (1753)]. — Na kamenitim mjestima pod šikarom, do 500 *m* visoko.

Bosna: Kod Hrgare u Grmeč pl. (F.) kod Žepča (Fr. *Br.), u dolini Drine (Pr.). — **Hercegovina:** Oko Mostara!! (Str.; Raap-Calier, Pl. Herz. exs. br. 145!); u Dubravama (M.), kod Sovića (F.), Domanovića (F.), oko Trebinja (*P.). — Maj, juni. — „Vučja stopa, lukavac".

3. ***Aristolochia clematitis*** [L., Spec., 962 (1753)]. — Na kamenitim, grmovitim mjestima, u travnjacima, osobito u nizini i u humlju.

Bosna: U dolini Une kod Dobrlina (B.), Novoga (Fo.), Tunike (Fo.), Bihaća (Boll.), oko Vrnograča, Cazina (F.); u dolini Vrbasa kod Novog sela (Fo.), Banjeluke, Maglaja (H.), izmegju Dragočaja i Ramića često kao čovjek visoka (B.); u dolini Save kod Bos. Dubice (B.), izmegju Broda i Sijekovca, kod Brčkog (B.); Kozluka kraj Zvornika (J.); u dolini Gnjice kod Čeliča (B.); kod Putičeva (Fr. Br.), Travnika (Br.); kod Plitske, Dabovaca, Matužića (Fo.), Doboja (H.), izmegju Kaknja i manastira Sutjeske (*S.), kod Ilidže kraj Sarajeva (F.), u dolini Sutjeske (B.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Fo.), izmegju Žitomišlića i Bune (Mu.), prema Metkoviću (B.), oko Trebinja. (P.), Gorice (Fo.) — **U novopazarskom sandžaku:** U dolini Lima izmegju Prijepolja i Priboja (*B.). — Maj, juni. — „Jabučnjak, vučja stopa, divlja jabuka, kokotinja".

11. rod: POLYGONACEAE.

[Lindl., Nat. Syst., ed. II, 211; Dammer u NPflF., III 1 *a*, 1.]

Pleme: *Rumiceae.*

[Meisn. u DC., Prodr., XIV 1, 4. — *Rumicoideae* Damm. u NPflF., III 1 *a*, 8.]

1. Rumex.

[L., Spec., 333 (1753); Gen., ed. V, br. 407; Dammer u NPflF., III 1 *a*, 17. — Sravni Beck u Beck Reich., Ic. fl. germ., XXIV, 19 et Icones. — „Šćavljak, štav, štavalj".

1. sekt.: *Lapathum.*

[DC., Fl. franc., III, 372.]

1. ***Rumex alpinus*** [L., Spec., 334 (1753)]. — Na vlažnom, masnom gjubrenom tlu u livadama pod travama predalpinskog do alpinskog pojasa visokog gorja do 1900 *m* visoko; u kraškom kraju nalazi se rado u vrtačama.

Bosna: Na planinama: Grmeču (Boll.), Vlašiću!! (*S.), Vranici!! (Mu.) i dolje do Fojnice, Hranicavi!! (Bl.), Bjelašnici, Treskavici, Bijeloj lijeski u Hošta pl. kod Rakitnice, u Romaniji (B.), na Kleku, Goloj Jahorini (F.), Magliću (B.), Volujku!! (Mu.), u Zelengori (Pr.), na Šuljagi, Stožeru (B.), Malovanu (Pr.), Borovoj glavi, Krugu, Cincaru (F.), Šatoru, Troglavu (Pr.). — **Hercegovina:** Na planinama Visočici (B.) Crvanju, Zimomoru (*A.), Veležu (V.); na usedlini Čemernog (Mu.). — Juli, august.

2. ***Rumex crispus*** [L., spec., 335 (1753)]. — U livadama, pašnjacima i pustim mjestima do u predalpe rasprostranjena.

Bosna: Često, tako na primjer kod Bihaća, u dolini Une kod Golubića, Ripča (Boll.), oko Travnika (*S.), Fojnice (Mu.), Visokog (Fo.), Vareša (Pr.), Tarčina (Pr.), Sarajeva (B.), Foče, u dolini Sutjeske (Pr.), oko Bugojna, Kupresa, Šuice!!, Preodca (Pr.), u Gatačkom polju (Mu.) i na dr. mjestima. — **Hercegovina:** Rjegje oko Mostara!!, u Nevesinjskom polju (Mu.), na Ošanića glavici kod Stôca (B.), kod Bileka! (*P.). — **U novopazarskom sandžaku:** Na rubovima šume Poljane kod Svjetlog borja; izmegju Plevalja i Jabuke (*B.). — Maj, juli. — „Ščavelj, šćavljak".

β *unicallosus* [Peterm., Fl. Lips., 266 (1838).; — v. *distans* Beck, Fl. Südbosn. u ANH. VI (1891) 314 da li Dumort., Fl. belg. 17 (1827)?].

Bosna: Kod Dônje Tuzle (*M.!), Sarajeva (B. da li Mu.?). — **Hercegovina:** Kod Mostara (*Bornm.!).

3. ***Rumex hydrolapathum*** [Huds., Fl. Angl., ed. II, I, 154 (1778)]. — Uz vode po močvarama.

Bosna: Rijetko oko Vareša na putu k Zvijezdi i kod Pržića, na Željeznici i Sutjeskoj, kod Broda na Drini (*Pr.). — Ljeti.

4. ***Rumex conglomeratus* × *crispus.***

a) Rumex Schulzei [Hausskn. u Mitt. geogr. Ges. Thür., III (1885), 68].

Bosna: Oko Sarajeva (*Mu.). — **Hercegovina:** Oko Mostara, na vrelu Čitluku kod Nevesinje (*Mu.).

5. ***Rumex conglomeratus*** [Murr., Prodr. fl. Goett., 52 (1770)]. — Na vlažnim, poplavljenim mjestima.

Bosna: (*AK.) Jamačno rasprostranjena do visine od 1100 *m* ali slabo opažana: kod Pritoke (Fo.), Banjeluke, Maglaja na Vrbasu (H.), Fojnice (Pr.), Kiseljaka, Visokog (Mu.). Vareša (Pr.), svuda oko Sarajeva, u Sarajevskom polju, kod Pazarića, Tarčina, Trnova (Mu.), u dolini Željeznice (Pr.) i Sutjeske (Mu.), kod Kupresa, Glamoča, Preodca, u Hrbljini (Pr.) Gatačkom-polju (Mu.). — **Hercegovina:** (*A.K.) gdje?; kod Ivan-karaule, Konjica, Mostara!, u Nevesinjskom-polju, izmegju Čemerna i Graba (Mu.), oko Radišića kod Ljubuškog (F.!). — **U novopazarskom sandžaku:** Kod Svjetlog borja (*B.). — Juli, august.

β *pusillus* [Delarb., Fl. d'Auv., ed. II, 523 (1800) kao vrsta; Beck u Beck Reich., Ic. fl. Germ., XXIV, 25; v. *pyonocarpus* Wallr., Sched., 157 (1822)].

Bosna: Kod Brčkog (*B.).

6. ***Rumex sanguineus*** [L., Spec., 334 (1753)]. — Pod vlažnim, hladovitim grmljem i šumama do 1000 *m* u visinu.

Bosna: Kod Krupe (Fo.), na Lisini i Sinjakovu (V.), kod Travnika (*S.), u dolini Jedovnice kod Prnjavora (B.), kod Pazarića, oko Sarajeva (B.), kod Podviteza (Pr.), u Zelengori (Pr.). u dolini Sutjeske kod Suhe gore (Mu.), Popovog mosta, Mješajaca (Pr.). — **U novopazarskom sandžaku:** Kod Svjetlog borja (*B.). — Juli, august.

7. ***Rumex crispus* × *patientia***

a) Rumex confusus [Simk. u Termész. sl. I (1877), 238].

Bosna: Oko Sarajeva a ne rijetko pod stablima od kojih su nikli. (*Mu.). — **Hercegovina:** Oko Bojišta u Nevesinjskom polju (*Mu.).

8. ***Rumex patientia*** [L., spec. 333 (1753)]. — Na mjestima, obilnim travama i nezasagjenim, u oranicama, livadama, pod šikarom uz vode.

Bosna: Kod Petrovca (B.), često oko Sarajeva, u Sarajevskom polju, oko Trnova, Pazarića, Tarčina, u Gatačkom polju (*Mu.). — **Hercegovina:** Oko Konjica, Mostara, Nevesinja, u Nevesinjskom polju (*Mu.), na istočnom Veležu (B.). — August.

9. ***Rumex crispus* × *obtusifolius.***

α *Rumex acutus* [L., Spec., 335 (1753). — *R. pratensis* Mert. Koch, Deutschl. Fl., II, 609 (1826)]. — Pod strukovima, od kojih su niknuli.

Bosna: Kod Banjeluke (*H.), Fojnice, Sarajeva (Mu.). — **Hercegovina:** U Nevesinjskom polju (*Mu.).

10. ***Rumex conglomeratus* × *obtusifolius* β.**

a) Rumex abortivus [Ruhm. u Jahrb. bot. Gart. Berl., I, 253, (1881)].

Bosna: Kod Sarajeva (*Mu.). — **Hercegovina:** Na Zalomskom potoku u Nevesinjskom polju (*Mu.).

11. ***Rumex obtusifolius* × *sanguineus.***

a) Rumex Dufftii [Hausskn. u Mitt. geogr. Ges. Thür., III (1885), 78].

Bosna: U Suhoj gori (*Mu.)

12. ***Rumex obtusifolius* α × *patientia.***

a) Rumex erubescens [Simk. u Term. füz., I (1877) 239 i u Magy. növ. lapok, II, 152].

Bosna: Oko Sarajeva, osobito uz Miljacku kod kolodvora (*Mu.).

13. ***Rumex obtusifolius*** [L., Spec., 335 (1753)]. — Na neobragjenim i obragjenim mjestima, u livadama i živicama do u alpinski pojas (1750 *m*).

Bosna: (*AK.) gdje? Oko Bosanske Dubice (B.), Krupe (Fo.), Ostrošca (Boll.), Vrnograča, Cazina (F.). na Vranici (Mu.), oko Fojnice (Pr.), Vareša (Pr.), Sarajeva, u Sarajevskom polju (B.), kod Trnova, na Treskavici (P.), Magliću!! (Mu.), Volujku-pl. (Pr.), u dolini Sutjeske (Pr.); po Mu. rasprostranjena u niskim predjelima. — **Hercegovina:** Na Bjelašnici u Prenj-pl. (B.), na Crvnju, Veležu (Mu.). — Ljeti.

α *silvestris* [Wallr., Sched., 161 (1822) kao vrst; Koch, Syn. fl. germ., 614 (1837)].

Bosna: Oko Travnika više Sljemena kod Viteza (*Fr. Br.) u Vranici-pl., kao i na Matorcu, u Tješilskim stajama, do 1500 *m* (S. V.).

β ***agrestis*** [Fries, Nov. fl. Suec., ed. II, 99 (1828). — *R. Friesii* Gren. Godr., Fl. franc., III, 36 (1855)].

Bosna: Na podoru grada Krupe, kod Jajca (B.); — u dolini Grlonice kod Travnika (Fr. Br.).

Murbeck [u LUÅ, XXVII (1891), str. 45] spominje, da se u Bosni i u Hercegovini nalazeći *R. obtusifolius* sastoji u glavnome od oblika, koji djelomice stoje na sredini izmegju v. *silvestris* i v. *agrestis*, djelomice predstavljaju manje tipnu v. *silvestris*. To ne samo da valja potvrditi, nego i dodati, da se opazila i tipna var. *agrestis* koju Murbeck tamo nije našao.

14. ***Rumex conglomeratus* × *pulcher*.**

a) ***Rumex Mureti*** [Hausskn. u Mitt. geogr. Ges. Thür., III (1885), 73].

Bosna: U Rudopolju blizu Gackog (*Mu.).

15. ***Rumex pulcher*** [L., Spec., 336 (1753)]. — Na neobragjenim, pustim, kamenitotravnatim i na obragjenim mjestima nižih predjela.

α ***typicus*** [G. Beck u Beck Reich., Ic. fl. germ., XXIV, 39 (1904).

Bosna: Kod Novog, Krupe (B.), Banjeluke, Maglaja na Vrbasu (H.), Travnika (*S.), u dolini Bosne od Doboja (Fo.) do Sarajeva (B.), i oko Sarajeva (B.), tako: na brdu Kastela (B.), u dolini Miljacke, na Trebeviću (M.), u Sarajevskom polju (Mu.); u dolini Sutjeske, kod Foče (Pr.), u Gatačkom polju (Mu.), kod Livna (Ha.-Fa.), Prosjeka kod Zvornika (I.). — **Hercegovina:** Oko Mostara!! (Str.), u Nevesinjskom polju (Mu.), kod Trebinja, Bileka (*P.). — Juni, juli.

β ***divaricatus*** [L., Spec., ed. II, 478 (1762) kao vrst; Arcang., Fl. ital., ed. 2, 204; Beck, na ozn. mj., 40.]. — Valja ju valjda po srcolikim dugoljastim, više dna niti neusukanim ni guslastim, tupim, papiloznim listovima razlikovati.

Bosna: Na Krupskom gradu na Uni (*B.). — **Hercegovina:** Na Neretvi oko Bune (*Mu).

16. ***Rumex conglomeratus* × *maritimus*.**

a) ***Rumex limosus*** [Thuill., Fl. Paris., ed. II, 182 (1799). — *R. palustris* Sm., Fl. brit., I, 394 (1800)]. — U močvarama, jarcima, mlakama.

Bosna: Kod Banjeluke (*H.), Kozluka kod Zvornika (I.). — Juni.

2. sekt.: *Acetosella*.

[Meisn. u Mart., Fl. Bras., XIV, XIV, 10 (1855) i u DC., Prodr., XIV 1, 63.]

17. ***Rumex acetosella*** [L., Spec., 338 (1753)]. — Na pjeskovitim, šljunkovitim, neobragjenim mjestima, u gorskim livadama, osobito na tlu, oskudnom vapnencem do u alpinsko područje (1800 *m*.)

Bosna: (*S.) svuda česta. Na Vranici-pl. još je i u alpinskom pojasu česta. — **Hercegovina:** Na Glogovu (F.), oko Mostara (Str.), Trebinja, Bileka (*P.). — **U novopazarskom sandžaku:** Kod Svjetlog borja (*B.), opažene su:

α ***multifidus*** [L., Spec., ed. II, 482 (1762) kao vrst; Wallr., Sched., 186. — *R. acetoselloides* Balansa u Bull. soc. bot. Franc., I (1854), 282].

Bosna: Oko Sarajeva (*B.).

Dalje oblik ***palmatifidus*** [G. Beck u Beck Reich., Ic. fl. germ,, XXIV, 49 (1904). — *R. angiocarpus* v. *palmatifidus* G. Beck u Sched.). — Listovi kao u v. *multifidus*. Plodovi kao u v. *angiocarpus*. — **Bosna:** Na gorskim livadama u Grmeč-pl., u Matorcu u Vranici-pl., u dolini Željeznice (*B.). — **Hercegovina:** Na Raškoj gori (*B.), na Gubaru (Haw.!).

β ***vulgaris*** [Koch, Syn. Fl. Germ., 616 (1837)[.

Bosna: U dolini Vrbasa prema Krivoj jelici (Ha.-Fa.), u Vranici-pl. (B., S. V.). — Mogla bi se naći još i na nekim gore navedenim mjestima.

Oblik ***angiocarpus*** [Murb. u LUÅ, XXVII (1891) 96 kao vrst; Čelak. u Sitzungsb. böhm. Ges. Wiss. (1892), 402]. Tri unutarnja lista cvjetnog obojka leže u doba, kada sazori orah, kao priljepljene uza nj. — **Bosna:** Na Lisini kod Varcar-Vakufa i na Vilenici kod Travnika (B.), kod Fojnice (B.), kod Sarajeva (B. po *M.). oko Zvornika (R. Keller!). — **Hercegovina:** Na Raškoj gori (B.), kod Mostara!! (*Mu., Raap Call., Pl. Herceg., br. 319!), i na obroncima Veleža!! (*M.) do 1400 *m* (B.), oko Nevesinja i u Nevesinjskom polju (Mu.). — Valjda i dalje rasprostranjena, ali ne opažena.

3. sekt.: *Acetosa*.

[Meisn. u DC., Prodr., XIV 1, 64 (1856).]

18. **Rumex acetosa** [L., Spec., 337 *α* (1753)]. — U livadama, na mjestima obilnim travama do u alpinsku regiju.

Bosna: Jamačno je daleko rasprostranjena. Tako u Grmeč-pl. (B.), oko Banjeluke, Maglaja na Vrbasu (H.). Travnika, Fojnice (*S.), Vareša (Pr.), Sarajeva (H.), Osljeg dola, Pala (Pr.), u Zelengori (Pr.). na Vratlu kod Trnova (B.), u dolini Sutjeske (F.), kod Kupresa, na Vel. Malovanu, Kamešnici, Troglavu, Šatoru, Hrbljini (Pr.); izmegju Gradca i Srebrenika (S.), kod Zvornika (I.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Pi), na obroncima Velež-pl.!! (F.); na Leotaru kod Trebinja (*P.). — Maj, juli. — „Kiselica“.

19. **Rumex auriculatus** [Wallr., Sched., 182 (1822) kao var. *R. acetosa;* Murb. u Bot. Not. (1899) 39. — *R. thyrsiflorus* Fingerh. u Linnaea, IV (1829), 380. — Sravni Beck u Beck Reich., Ic. fl. germ. XXIV, 53, t. 196. — Razlikuje se od *R. acetosa* kuštravim lišćem sa razdijeljenim lisnim krpama, gustom cvasti i malim samo 2·5—3·5 *mm* dugim plodom. Na rubovima oranica i puteva, na neobragjenim mjestima, — 1000 *m*.

Bosna: Na groblju kod Gackog (*Mu.). — **Hercegovina:** Oko Nevesinja (*Mu.). — Juni, juli.

20. **Rumex triangularis** [DC., Fl. franc., V, 368 (1815). — *R. acetosa* v. *angustatus* G. Beck u ANH., V, 488 (1890) ne Meisn. (bez opisa. Sravni G. Beck u Beck Reich., Ic. fl. germ., XXIV, 54, t. 197. (1901)]. — Žile korjenja nijesu odebljale. Dônji su listovi na struku dugačke stapke, dugoljasto strjelasti, s dugim, uskim, sitno zašiljenim, dolje upravljenim krpicama oštraca. Gornji listovi struka uži, okrajno produljeni, linealni. Plodovi 4—5 *mm* dugi, srcoliki, krugljasti, nešto dulji nego široki. Inače kao *R. acetosa.* — U livadama i na kamenitim mjestima alpinskog pojasa na vapnencu.

Bosna: Na Dinari i na Troglavu kod Livna (*B.). — **Hercegovina:** Na Ljelji-, Prenj- (*B.), Babi-pl. (Haw!). — Juni, august.

21. **Rumex tuberosus** [L., Spec., ed. II, 481 (1762); Beck u Beck Reich., Ic. fl. germ., XXIV, 56, t. 200 (1904)]. — Na sunčanim, kamenim, travnatim mjestima u vinogradima u području sredozemne flore.

Hercegovina: (*AK.) gdje? rijetko; oko Mostara (Pi.!), na stijeni Stôca (Baenitz!) — Maj. juni.

Oblik *papullosus* [G. Beck, na ozn. mj.] Zaklopci pokriti papilnim dlakama oko Mostara u **Hercegovini** (Pi.!).

22. **Rumex arifolius** [All., Fl. Pedew., II, 204 (1785); sravni G. Beck u Beck Reich., Ic. fl. germ., XXIV, 52, t. 195 (1904)]. — Na travom obilnim, humovnim i močvarnim mjestima u predalpinskim livadama u predalpinskom i alpinskom području visokog gorja — 1800 *m*; kadikad splavljena dolje.

Bosna: U planinama: Klekovači (F.), Vlašiću!! (*S.), Vranici!! (Bl.), Bjelašnici (B.), Hranicavi!! (Bl.), Treskavici (B.), Kleku (F.), Bregoču (Pr.), Magliču (Mu.), Volujku (Pr.), Kamešnici, Kurlaju, Troglavu, Vel. Malovanu, Šatoru (Pr.), na usedlini Presedlu, južno od Podgorja, na podnožju Velik. Vitoroga (Ha.-Fa.). — **Hercegovina:** Na Porimu (*V.), Veležu (B.). — Juni, juli. — „Šćavlika“.

23. **Rumex scutatus** [L., Spec., 337 (1753)].

α **typicus** [G. Beck u Beck Reich., Ic. fl. germ., XXIV, 57 (1904).] — U krševitom grohotu, na kamenitim mjestima u visokom gorju do 2000 *m*.

Bosna: U visokom gorju: Osječenice!! (F.), Treskavice (B.), Bregoča (Pr.) Magliča (B.), Volujka!! (Mu.) i dolje sve do Suhe (B.), u Šatoru (Pr.); Troglavu u Dinari (B.) i kod Banjeluke (H.); je li divlja? — **Hercegovina:** U Prenj-pl. (B.), na Plasi, Prislabu, Čvrsnici (V.), Veležu, Bjelašnici (Mu.). — Juni, juli.

I oblik **hastatus** [Schult., Syst., VII, 1465 (1830) = *hastilis* Koch, Syn. fl. Germ., 615 (1837)] je zapažen.

β **glaucus** [Jacqu., Collect., I, 63 (1786) kao vrst; Gaud., Fl. Helv., II, 589 (1828); Beck, na ozn. mj., 58.]

Bosna: Na Magliču, Volujku (*Mu.).

2. Oxyria.

[Hill., Veg. syst, X, 24 t. 24 (1765); Dammer u NPflF., III 1 *a*, 19; sravni Beck u Beck Reich., Ic. fl. germ., XXIV, 60, t. 202.]

1. ***Oxyria digyna*** [Hill, Hort. Kew., ed. II, 158 (1769)]. – Na vlažnim stijenama, u krševitom grohotu alpinskog pojasa visokog gorja.

Hercegovina: Vrlo rijetko, samo kod vrela na Tisovici u Prenj-pl. (Degen u lit.). — Juli, august. — „Ruvedica".

Pleme: *Eupolygoneae.*

[C. A. Mey. u Mem. acad. Petersb., 6. sér., VI, 145; Meisn. u DC., Prodr., XIV 1, 82.]

3. Polygonum.

[L., Spec., 359 (1753); Gen., ed. V, br. 445. (2 J.); Dammer u NPflF., III 1 *a*, 25.] — „Dvornik".

1. sekt.: *Avicularia.*

[Meisn., Polyg., 43, 85 i u DC., Prodr., XIV 1, 84, 85.]

1. ***Polygonum aviculare*** [L., Spec., 362 (1753); sravni Beck u Beck Reich., Icon. fl. germ., XXIV, 64, t. 206—207]. — Na pustim, neobragjenim i obragjenim mjestima, na kamenitim šljunkovitim mjestima, putevima u nizini do u predalpe (900 *m*).

Bosna: (*S.), često. — **Hercegovina:** Rijetko ili slabo opažana; oko Mostara (Str.), Trebinja (*P.). — **U novopazarskom sandžaku:** Kod Svjetlog borja, izmegju Plevalja i Jabuke, u dolini Lima izmegju Prijepolja i Bistrice (*B.). — Juni do novembra. — „Travica mala, dvornik".

Opažani su ovi oblici: 1. ***erectum*** [Roth, Beitr. zur Bot., II, 181 (1783); Tent. Fl. germ., I, 174 (1788) i II 1, 455]; — 2. ***procumbens*** [Gilib., Ex. phyt, II, 434 (1792) kao vrsta; Hayne, Anzneig., V, 23, t. 23; Beck, na ozn. mj., 65]; — 3. ***condensatum*** [Becker, Fl. Frankf., I, 161 (1828)]; — 4. ***neglectum*** [Bess., Enum. pl. Volh., 45 (1821) kao vrsta; Reich., Fl. Germ., 573 (1832)].

2. ***Polygonum Bellardi*** [All., Fl. Pedem., II, 207, t. 90, sl. 2. (1785)]. — Na neobragjenim i obragjenim mjestima, grohotu, pjeskovitim poljima, putevima do u predalpe (1200 *m*).

Bosna: Kod Sokôca kraj Bihaća (Boll.). — **Hercegovina:** Na Zalomskom potoku u Nevesinjskom polju, u drvosjecima na Bjelašnici pl. do 1200 *m* (Mu.), kod Trebinja (*P.). — Ljeti.

2. sekt.: *Persicaria.*

[Meisn., Polyg., 66 i u DC., Prodr., XIV 1, 84 i 101.]

3. ***Polygonum hydropiper*** [L., Spec., 361 (1753)]. — Na obalama, vlažnim mjestima u vodenim jarcima do u predalpinske dolove.

Bosna: (*AK.), kod Dônje Tuzle (M.!), izmegju Fojnice i Visokog (S. V.), oko Kiseljaka (H.), oko Kovačića kod Sarajeva (F.!) kod Previle (Pr.), na Metaljci, kod Pod-Viteza (B.), u dolini Sutjeske, kod Tjentišta, Suhe (Pr.). — Juli do septembra.

Opažan je i oblik ***acutifolium*** [A. Br. kod Beckh., Fl. Westf., 771 (1893)]. — **Bosna:** Oko Kovačića kod Sarajeva (F.!).

4. ***Polygonum mite*** [Schrank, Baier. Fl., I, 668 (1789). — *P. dubium* Stein kod A. Br., u Flora, VII (1824), 357. — *P. laxiflorum* Weihe u Flora, IX (1826), 746]. — Na jednakim mjestima kao pregjašnja vrsta.

Bosna: (Fo.), kod Plitke (Fo.), izmegju Fojnice i Visokog (S. V.), oko Visokog, Sarajeva, Goražde (Fo.). — **Hercegovina:** Kod Konjica (*Fo.). — August, septembar.

5. ***Polygonum amphibium*** [L., Spec., 361 (1753)]. — U i oko voda nizine. (—850 *m*).

Bosna: (*AK.) gdje? u Sarajevskom polju kod Halilovića, na Miljacki, Bosni, Željeznici (B.), kod Kovačića kraj Sarajeva (Fo.), Previle, Podviteza, Šuice, Malovana, Preodca (Pr.); Prosjeka kod Zvornika (I.). — **Hercegovina:** (*AK.) gdje? Oko Mostara, na Buni (Str.), na Zalomskoj u Nevesinjskom polju (Mu.), kod Stôca (Fo.), u Hutovom polju (F.). — Juni do septembra.

6. ***Polygonum persicaria*** [L., Spec., 361 (1753), ed. II, 518 *α*]. — Na obragjenim i neobragjenim, suhim i vlažnim mjestima.

Bosna: Kod Krupe, Bihaća, Zalina, Čelinca (Fo.), Banjeluke (H.), u dolini Jedovice (B.), kod Travnika (Br.), Fojnice (*S.), Vareša, u dolini Željeznice, kod Tarčina, Kupresa, Glamoča i u Glamočkom polju, kod Preodca (Pr.) u Livanjskom polju kod Sgrlovih kuća (Ha. Fa.), kod Dônje Tuzle (M.!). — **Hercegovina:** U dolini Tešanice kod Konjica (*B.), kod Mostara (Pi.!). — Juli do oktobra.

7. ***Polygonum lapathifolium*** [L., Spec., 360 (1753).]

α ***typicum*** [Beck, Fl. Nied.-Oest., 323 (1900) i u Beck Reich., Ic. fl. germ., XXIV, 75.]. — Na ugarima, pustim i obragjenim te vlažnim mjestima.

Bosna: Kod Krupe, Bihaća, Aginog sela (Fo.), Banjeluke (H.), svuda u dolini Save i Jedovice, oko Prnjavora, u dolini Lišnje, kod Dônje Tuzle (B.), Vareša (Pr.), Pazarića (B.), Foče, Tjentišta (Pr.), Uvca (B.). — **Hercegovina:** Kod Jablanice (*B.). — **U novopazarskom sandžaku:** Na Limu izmegju Hana Seljačnice i Prijepolja (*B.). — Juni, oktobar.

Oblik ***nodosum*** [Pers., Syn., I, 440 (1805) kao vrst; Günth. Grab. Wimm., Enum. Sil., 67 (1824)]. — Na vlažnim mjestima. — **Hercegovina:** Na Neretvi kod Mostara (*Str.).

β ***tomentosum*** [Schrank, Baier. Fl., I, 669 (1789) kao vrst; Beck u Beck Reich., Ic. fl. germ., XXIV, 76. — *P. incanum* Willd., Spec., II 446 i autorovi ne Schmidt. — Na vlažnim mjestima i vodenim jarcima.

Bosna: (*AK.). Oko Fojnice (Schwarz!); izmegju Fojnice i Visokog (S. V.), u Livanjskom polju kod Sgrlovih kuća (Ha. Fa.). — **Hercegovina:** Na Tešanici kod Konjica (B.), oko Nevesinja (Mu.), Trebinja (*P.). — Juli, september.

Polygonum orientale [L., Spec., 362 (1753)]. — Potječe iz istočne Indije a *AK. navodi, da je u **Bosni** ima podivljale.

3. sekt.: *Bistorta.*

[Adans., Fam., II, 277 (1763) kao vrsta; Meisn., Polyg., 43 i 50 i u DC., Prodr., XIV 1, 124.]

8. ***Polygonum viviparum*** [L., Spec., 360 (1753)]. — Na alpinskim livadama, krševitim mjestima u području kržljava drveća i u alpinskom pojasu visokog gorja.

Bosna: U visokom gorju: Osječenice, Klekovače (F.), Velikog Vitoroga (Ha. Fa.), Dinare, Troglava (B.), Šatora (Pr.), Cincara!!, Kamešnice, Vel. Malovana (Pr.), Vlašića!! (*S.), Vranice!! (Mu.), Zeca (Bl.), Hranicave, Bjelašnice, Treskavice (B.), Bregoća (Pr.), Volujka (B.), Maglića (Pr.), u Ljubičnoj (B.). — **Hercegovina:** U Prenj-pl. (B.), na Plasi, Prislabu-pl. (*V.). — Juni do augusta.

9. ***Polygonum bistorta*** [L., Spec., 360 (1753)]. — U vlažnim livadama na vrelovitim mjestima, u alpinskim tratinama predalpa do u alpinško područje visokog gorja.

Bosna: Na Klekovači (F.), Presedlu južno od Podgorja (Ha. Fa.), na Troglavu u Dinari (B.), Dugom polju (F.), oko Kupresa (Fr. Br.), u Glamočkom polju, na Hrbljini (Pr.), oko Banjeluke (Fo.) na Zec pl. (Schwarz!), kod Kreševa (*Bl.), Vareša (Pl.), kod Lukavca i na Bjelašnici (B.) na Treskavici (B.), osobito na Velikom Jezeru (F.!), oko Sarajeva: na Ozrenu, kod Vučje luke (F.); u Blatu jezeru na Maglić-pl. (B.), na Vučjoj bari kod Gackog (Mu.), na Hrsinu kod Nove Kasabe (I.). — **Hercegovina:** Više Tušila gornjeg u Visočici pl., kod Umoljana (B.), na Crvanj-pl. (Mu.), u Medovom dolu pod Jastrebicom (*P.). — Juni do augusta.

Uz običajan oblik ***laeve*** [Beck, Fl. Nied.-Oest.)., 322 (1900)], opažani su još; f. ***puberulum*** [Beck na navedenim mjestima]. — **Bosna:** u alpinskim tratinama Maglića-pl. (*B.), na Troglavu u Dinari (B.). — **Hercegovina:** Bare gornje u Čvrsnici (Pi.!) i f. ***griseum*** [Beck, Fl. Südbosn. u ANH., VI (1891), 315.]. Listovi s dônje strane pokriti na gusto kratkim dlakama, za to skoro pepeljasti. — **Bosna:** U Gackom polju (Riedel!), na Magliću (B.), u Treskavici-pl. (F.!).

4. sekt.: *Aponogeton.*

[Meisn., Monogr. Polyg., 43 i 55, i u DC., Prodr., XIV. 1, 136.]

10. ***Polygonum alpinum*** [All., Fl. Pedem., II, 206 (1785). — *P. polymorphum* v. *alpinum* Ledeb., Fl. ross., III, 524]. — Na vlažnim i kamenim mjestima u livadama alpinskog pojasa u visokom gorju.

Bosna: Rijetko; više Fojnice na Vran-Kamenu (*Fr. Br.), na Vranici-pl., na Matorcu (B.); na Zelengori (Pr.). — Juli do augusta.

5. sekt.: *Tiniaria.*

[Meisn., Monogr. Polyg., 43 i 62, te u DC., Prodr., XIV 1, 135.]

11. ***Polygonum convolvulus*** [L., Spec., 364 (1753)]. — Na ugarima, obragjenim mjestima do predalpinskog područja (1300 *m*).

Bosna: Često. Tako oko Banjeluke (H.), Travnika (*S), Fojnice (B.), Žepča (B.), Dônje Tuzle!! (M.), Drinjače (I.), Rogatice (B.), Sarajeva (Fo.), Foče (B.), Kupresa, Glamoča, Preodca (Pr.), Livna (B.), i. dr. mj. — **Hercegovina:** Kod Umoljana, Tušile u Visočici-pl. (B.), oko Mostara (Str.), Žitomislića (Mu.), Trebinja (*P.). — Juli do oktobra. — „Dvornik, papunac".

12. ***Polygonum dumetorum*** [L., Spec., ed. II, 522 (1762)]. — Pod šikarom uz živice do u predalpinsko područje (800 *m*).

Bosna: (*A. K.), gdje? Oko Banjeluke (H.), Varoša (Fo.), Travnika (Br.), Šipovika (Fr. Br.), Fojnice (Mu.), Tarčina (Pr.), amo-tamo u južnoj Bosni (Pr.), oko Dônje Tuzle (B.). — **Hercegovina:** (*AK.), gdje? kod Mostara (Pi.!). — Juli do oktobra.

3. Fagopyrum.

[Gärtn., de fruct. II, 182, t. 119 (1791); Dammer u NPflF., III *1a*, 29.]

1. ***Fagopyrum sagittatum*** [Gilib., Exerc. phyt., II, 435 (1792). — *F. esculentum* Moench, Meth., 290 (1794). — *Polygonum fagopyrum* L., Spec., 364 (1753)]. — Potječe iz srednje Azije te se prilično često sadi, a katkada podivljava.

Bosna: (*Boué). **Hercegovina:** (*AK.). — **U novopazarskom sandžaku** (*B.). — Juli do augusta. — „Heljda, hajda, hajdinje".

(Nastaviće se.)

Археолошко-епиграфска истраживања повјести римске провинције Далмације.

VII. дио.

Приопћио

Карло Пач (Patsch).

I. Bistue vetus.

У априлу 1905. наумио је сељак Ахмед Манушак да више своје куће у селу **Варвари** у котару Прозору (на Рами) сагради шталу. Да приштеди довоз камена, ископао је каменице, које су лежале на земљи око гувна, непосредно више штале. Том је приликом нашао ниже пописане уломке гробних споменика, *слика 2. b* и *3.*, те је о томе, путем котарског уреда у Прозору, извјестио земаљски музеј. Подаци на тим уломцима, важни у виду топографије, били су поводом, те је почетком аугуста започето на налазишту систематско искапање. Пошто су оба камена била накнадно обрађена, те је по томе закључити било, да су касније поновно употребљена, пратила нас је у томе особита нада, да ћемо наићи на зграду, у којој би били узидани мањкави комади, који спадају овима, а можда и други, аналогни споменици. Та се слутња обистинила те смо разгалили останке цркве, за коју се, када се градила, употребио дјеломице антикан материјал.

Грађа (сравни *слику 1.)* је ради танког земљаног покровца на западу само у супструкцији сачувана; апсида на истоку и ближњи дијелови зида разорени су у неко непознато вријеме посвема. У изоколним сеоским насељима нађен је само у каменој огради башче Ахмеда Манушка на пола преломљен уломак са останцима удубљеног, урезаним кружницама и полумјесецовима опточеног поља, који можда потјече одавле. Сврху грађевине нам одају сличне у Босни: у Дабравини код Вареша, у Зеници, у Горњем Турбету код Травника, у Шипрази, котара Котор-Вароша[1]) и у Скеланима у котару сребрничком[2]).

Распоред је у нашем тлорису врло једноставан: лађа цркве *A,* предворје *B* и двије неједнако широке побочне просторије *C* и *D,* од којих је само прва била вратима спојена са *B*. Касније је дозидан простор *E*. Сприједа је посве отворен, а како је закључити по већој дебљини дувара надвисио је као торањ осталу

---

[1]) Сравни Wissenschaftl. Mitteil., I., стр. 274., сл. 2.; II., стр. 46., сл. 1. и стр. 74., сл. 2; III., стр. 238., сл. 33.

[2]) Сравни слиједећи одсјек.

4

зграду[1]). Изнутра је био грубо кљаком облијепљен а имао је подницу од простих камених плоча разне величине и случајног облика. У *B* и *A* састојала се подница од набоја, начињена од креча са доста црвенице, дебела 0·12 *м*.

Површном тлорису — сравни н. пр. особито неједнаку ширину у *B* — одговара и материјал, употребљен код градње: ломљени и стријебљени камен разне

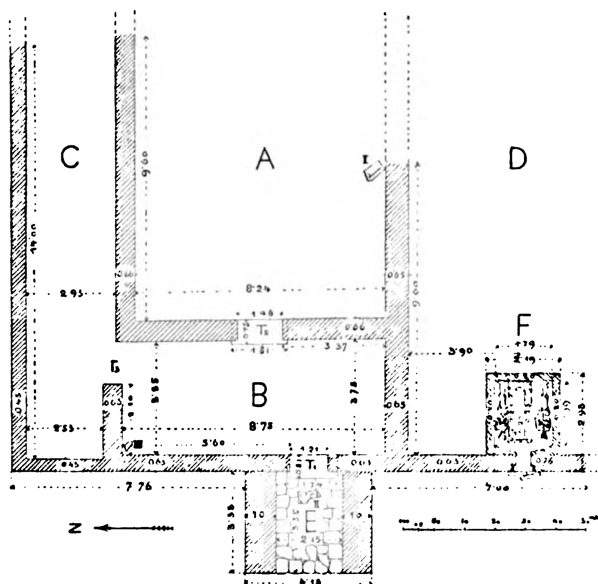

Слика 1. Тлорис цркве у Варвари.

величине те седра (у горњем зиду) и мршави, слабо љепиви креч. Дакле врло припроста богомоља. Спомена је још вриједна рака *F*, у исто доба саграђена под *D*. Састоји се од бадњастог свода, дуга 2·95 *м* а 0·88 *м* висока тјемена, начињена од комада седре 0·20 *м* дебелих; а могло се до ње доспјети из вана испод западног зида просторије *D* кроз отвор, висок само 0·55 *м* а широк 0·485, који је био сприједа затворен са двије просте камене плоче, које су прелазиле једна преко друге, а за њима плочом, постранце добро склопљеном. Дно те просторије, дуге 1·99 *м* а широке 1·79, састојало се од кречног набоја а уздуж га дијели 20 *цм* широки а 73 *цм* дубоки, наоколо изидани, на дну изљевени процјеп у два неједнака дијела, широка 0·62 и 0·72. На свакој страни лежала је на леђима по једна натрула окосница, главом на западу, а у удубини биле су кости од четири особе, које би се редомице уклањале да кашње сахрањени добију мјеста. Као прилог нашао се осим неопредјељивих останака жељеза код јужног костура држак од ножа, који се састојао од седам коштаних колутова, урејешених концентричким кружницама и полукружницама те валовитим линијама.

За кронологију цркве може се само навести, да се на зидовима по причању сељака налазио један од великих гробних споменика, познатих под именом „стећака“ или „машета“, који данас ограђују оближње врело. И гробље[2]) на сјеверу иско-

[1]) Тако ваља и непотпуно оцртане зидне избочине пред улазом предворја базилике у Зеници (Wissenschaftl. Mitteil., I., стр. 274., сл. 2.) тумачити.

[2]) Ђ. Трухелка држи их уз неисправно локализовање неправом римским. Wissenschaftl. Mitteil., IV., str. 274.

пине и џамије с обје стране пута, што води у горњи дио села, које јамачно спада цркви, није до селе дало ни једног предмета, који би се могао датирати. Гробови, које смо ми отворили, састојали су се од камених плоча, поређаних као сандук или сложених на облик шљемена, а садржавали су само костурове.

Како се може закључити по имену села Варваре, данас скоро искључиво наставаног од Муслимана[1]), била је та црква посвећена св. Барбари[2]). Судећи по томе, да је камење прага јако излизано, била је она дуго у пораби, а како доказује распуцано камење зида и прага те останци угљена од рогова крова, који су били од храстовине, пропала је услијед пожара.

Истраживање зидина изнијело је уз горе наведене уломке, *слика 2.b* и *3.*, који су нађени код I и II још трунак, *слика 2. a,* који је у ћошку III предворја *B* лежао у грохоту зграде те читаво гробно камење, *слика 4.* и *5.* Ови су служили као прагови врата T_2 и T_1, срећом у првотној својој величини, а да нијесу према мањим димензијама врата окресани, тако да су с обје стране зашли у зид, а на западу прешли његово лице.

Жалибоже лежала је само *слика 5.* с натписом доље; *слика 4.* је ради тога ходањем изглађена и то на једној поли далеко више него ли на другој. Врата T_2 била су дакле у два крила. Оба су се камена услијед жари код пожара цркве и услијед влаге земље распуцала у много несувислих чести.

Сви се споменици састоје од бијелог, лахко обрадивог у околици ломљеног вапненца. *Слика 2., 3.* и *5.* пренешени су у Сарајево у земаљски музеј.

1. *Слика 2.* Два уломка, који потјечу, судећи по материјалу и словима, од исте, сада отрага олупљене плоче. Уломак *a,* 0·29 *м* висок, 0·20 *м* широк и 0·14 *м* дебео, је излизан; у *b*, који је 0·67 *м* висок, 0·345 *м* широк и 0·18 *м* дебео, окресан је гори намјерице оквир поља с натписом. Лигатура у 3. ретку настала је јамачно обзиром на симетрију, на коју се у почетку ретка није доста пазило. Надопуњци произлазе из самог натписа.

T.] Fl(avio) [Li]cinio
de[c(urioni) (duo)]vir(o) Bist(uensis)
Fla]vii
Licin]ianus
et . . . .]nianus
pa]tri

Слика 2. Гробни камен из Варваре.

2. Два сувисла уломка плоче 0·48 *м* високе, 0·78 *м* широке и 0·18 *м* дебеле. Оквир је окресан, десно тече вертикална жлијеб а покушало се натпис избрисати.

[1]) Црквена повјест Раме састављена од Fra I. Vladića „Uspomene o Rami i ramskom franjevačkom samostanu. Zagreb 1882.“ не садржаје услијед крњавости предаје ништа о нашем селу, што би амо ишло.

[2]) Ср. C. Jireček, Das christliche Element in der topographischen Nomenclatur der Balkanländer, стр. 35. О култу св. Барбаре на истоку Јадрана сравни истога учењака: „Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters“, I., стр. 53.

Али у виду предлежећег текста има само сумње гледе L у имену 2. ретка, дали је онако ситно било укопано као у *слике 5.* у 4. ретку, или се испустило пометњом услијед слиједећег истог слова, те јели стајало у 4. ретку Bis. или Bist.

Ретци су запарани.

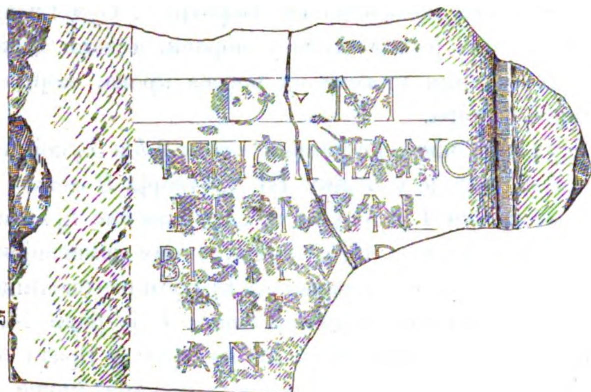

D(is) M(anibus).
T. F[l(avio)] Liciniano
dec(urioni) mun(icipii)
Bis[t(uensis)], (duo)vir(o) [. .
defu[ncto
an(norum) [. . . .

Слика 3. Гробни камен из Варваре.

3. *Слика 4.* Плоча, 1·81 *м* висока, 0·75 *м* широка и 0·115 *м* дебела. Више поља написа, уоквирена широком плосном жлијеби и уском облом шипком, налази се забат са цвијетом у сриједи и са по једним стилизованим листом у постраним кутовима. У трокутима с обје стране забата по једна голубу слична птица [1]), окренута према средини плоче, која држи у кљуну лист. На плочи се опажају осим горе наведених озљеда и трагови намјерног истругивања. 2. и 3. редак су необично високи.

D(is) M(anibus).
Ael(iae) Proc[u-?
l]ae [mat(ri)
T. Fl(avius) [. . . .
dec(urio) m[un(icipi) Bist(uensis)
(duo)vi[r . . . .

Слика 4. Поље натписа једне гробнице из Варваре.

4. *Слика 5.* Плоча, висока 1·74 *м*, 0·83 *м* широка и 0·185 *м* дебела. Била је, како свједоче обје жлијеби за углављивање, провиђене са каналом за излијевање, на горњој површини окрућена напосе израђеним наставком, прем овога, судећи по грађи лица, није било потребно. Више удубљеног поља написа, опасаног профилованим оквиром и бордуром стилизованих, суочице окренутих листова, које је служило

[1]) За тај орнаментни мотив сравни R. Weynand, Bonner Jahrbücher, 1902., стр. 225.

подножјем, налази се aedicula са коринтским, спирално канелираним полуступовима, који носе непосредно забат. У овоме gorgoneion са по 6 змија, које гамзе на страну, од којих је дôњи пар под брадом заузлан. У трокутима с обје стране забата као постране акротерије по једна младеначка женска глава (Menada) у профилу са траком у валовитој коси. У пањези била су два попрсја, ваљда ликови обих, у натпису споменутих жена, с лица, али су хотимичним окресивањем а кашње и олупљивањем постала посве нејасним. Слова и интерпункција одају немарност.

D(is) M(anibus).
Ael(iae) Victori-
nae def(unctae) an(norum)
LXXV Fl(avia) Flac-
cilla
matri.

Слика 5. Гробни камен из Варваре.

Сва четири споменика по облику слова временом стоје сублизу. Gentile жена и ductus писма показују у 3. и 4. ретку у добу од Хадријана до 200. п. И. Број 1. и 2.

могли би бити нешто старији. Код градње цркве употребили су се јамачно споменици обитељског гробља. Да је *T. Flavius Licinianus* у бр. 2. један од синова *T. Flavia Licinia*, споменутих у бр. 1., о томе има једва сумње.

Све на камену споменуте личности спадају међу угледнике своје опћине. За обје госпође то засвједочује врло свечани споменик; у бр. 1.—3. спомињу се декуриони и дуовири. Опћина била је *Municipium Bist....* Допуњак имена дају Tabula Peutingeriana и Равенски географ.

Прва биљежи, слиједећу из Salone произашлу цесту, Tilurio—XXII—Ad Libros—VIIII—in monte Bulsinio—VI—*Bistue vetus*—XXV—ad Matricem—XX—*Bistue nova*—XXIIII—Stanecli—Argentaria [1]).

Три од тих штација излучене из сувислости наводи и Anonymus 211, 15. сл.: *Bistue betus*, Montebulsi, Libros. Једно од ових мјеста, којима име одговара нашој кратици је већ написима [2]) и рушевинама зграда [3]) установљено [4]). Ово Bistue имало је јамачно велики опсег, јер су узањ по C. I. L. III 12761 (сравни стр. 2256.) припадали још и Фазлићи, удаљени око 4 сата на сјеверо-западу у долини Биле. Али налазиште наших каменова није могло амо спадати, јер сама равна удаљеност од Зенице до Варваре износи 55 *км*. Оно мора или да означује мјесто другог Bistue или барем да лежи у његовом опсегу, јер се не може узети, да су они многи достојанственици града становали изван граница опћине. Опредијељењем овим ријешено је сугласно са Домашевсковим наслућивањем [5]), које Bistue ваља смјестити у Зеницу. По распореду у Peutingerian-и лежало је тамо источно, од обале удаљеније Bistue, дакле *Bistue nova*. Bistue vetus наступрот спомиње се на камењу из Варваре.

Оба се града међусобно слажу у томе, да се међу њиховом грађанима, особито међу магистратима истичу *Flavii* [6]); чини се, да су истодобно и као Doclea [7]) добили од Веспазијана или од којег од његових синова градско право.

Положај Варваре бијаше подесан за градско насеље, бољи него ли положај данашњега предграђа котара Прозора, који, утиснут у тијесну долину, има своје

---

[1]) A. v. Domaszewski, Westdeutsche Zeitschr., 1902., стр. 168. сл., доводи ову цесту у савез са другом пругом, која се такођер у Пајтингеровој табли спомиње, Sirmium—Gensis—Ad Drinum, те је идентификује у C. I. L. III 3200 (сравни бр. 10158, стр. 1651., бр. 12328[19]) споменутом, коју су саградили VII. и XI. легија, те у њој назире још прије раздиобе Илирика начињену свезу далматинских посада са легионашким табором Сирмијем. Ја мислим, да цеста Salona—Argentaria имађаше главну сврху, да споји изравно са Салоном босанско рударско подручје, налазишта злата на врелишту Врбаса и сребрне мајдане на средњој Дрини, гдје је био рударски уред. (O. Hirschfeld, Die kais. Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian [2] стр. 154.), одакле се производи мајдана укрцавали за Рим и гдје су се по написима састављеним од Домашевског, Arch.-epigr. Mitteil., XIII., стр. 132. као послије Дубровчани и приватници занимали за рударску продукцију истока провинције. До резултата доћи ће се али само налазима, особито ако би успјело локализовати Stanecli. Домашевски смјештава то много тражено мјесто на Босну, источно од Жепча.

[2]) C. I. L. III 12765, 12766. Wissenschaftl. Mitteil., I., стр. 275. и сл., IX., стр. 231. и сл.

[3]) У априлу и мају 1894. разгаљен је на њивама казнионе непосредно јужно од горе споменуте, на десној обали Босне у предграђу Билимишће под сјеверним слазом долине лежеће базилике велики и калдрмани трг, кога су на западу а дјеломице и на истоку опасале просторије, од којих је једна скупина била провиђена спремама за гријање и сликаријама на дувару.

[4]) Patsch, Pauly-Wissowa, Real. Encykl. под р. Bistua; Hirschfeld, C. I. L. III, стр. 2127. R. Kiepert, C. I. L. III, табла VI. Х. Киперт смјестио је у Formae orbis antiqui XVII., прилог, стр. 5. Bistue nova у Путичево код Травника.

[5]) Westd. Zeitschr., 1902., стр. 169., оп. 74.

[6]) Ново Bistue: горе бр. 1.—3.; Старо Bistue: C. I. L. III 12763., 12765. Сравни Wissenschaftl. Mitteil., III., стр. 241., 244.

[7]) Pauly-Wissowa под ријечи Doclea на стр. 1252.

постање у првом реду приписати свом положају на подножју седла Макљена, преко кога води важна пруга са ушћа Раме до Бугојна из Неретве у родну продолину Врбаса, у Скопље. Налазиште наших каменова лежи на благом, према југоистоку спуштеном обронку сјеверозападног угла долине Горње Раме, дуге 5·5 *км* а толико и широке, која је опасана ниско обраслим, на сјеверу и голијетним обронцима високих платôа а крашка ријека Рама брза кроз њу у луку, отвореном према сјевероистоку. Ријека извире снажно у самој Варвари у дубокој сутјесци из три Vaucluse-врела[1]), која леже једно над другим те прима у се, осим повише потока, водом обилне одвире врела Буга у Копчићима и Крупића код Прослапа. Јаковаловито дно долине храни густи народ у обилним окрајним селима, опасаним воћњацима. Особито се цијени овдашња пшеница. Средиште лијепе долине је Шћит са из нова настајућим фрањевачким манастиром истога имена. Сточарство трпи насупрот на изоколним планинама услијед оскудице воде. Гора је до остатака на брду Дашнику (југозападно од Варваре) смањена. Да је обухватала већи комплекс доказују јелењи и срнећи рогови нађени у прехисторичком насељу у Варвари[2]).

Антикне грађевине нису се могле наћи у Варвари, која се одликовала изврсним врелима, ни од града ни од посебног насеља[3]). И најобичнији докази, уломци цријеповља, залуду су се овдје тражили. Они су можда закопани под грохотом обронака. Прехисторички налази[4]) су насупрот, како је гори означено, већ обретени и то на стрмо рушећој се крши Градини, југозападно од нашег налазишта, непосредно више врела Раме, гдје доказују да је опстојала талионица за оружје, накит и оруђе бронцаног доба[5]) а сјеверозападно од Варваре откапањем велике Биле громиле, којој остаци припадају првој жељезној доби[6]).

Прем али фале остаци насеља, једва ће се моћи сумњати, да је Bistue vetus лежало у Варвари или око ње, јер томе смјештавању говори у прилог осим повољних господарствених услова и околност, да Варвара пада и пругу Peutingeriane, којој су двије станице Tilurio и Bistue nova у Триљу[7]) на Тилурију (Цетина) и, како смо горе видјели, у Зеници установљене. И данас би се по изјавама уважених мјерника цеста, којих се предлежеће питање не доимље, ако би се Зеница имала спојити Триљем, повукла овако: Зеница—Вјетреница—Лашва—Горњи Вакуф—Прозор—Варвара—Жупањац—Аржано—Триљ.

---

[1]) Сравни A. Grund, Die Karsthydrographie, стр. 179.

[2]) Гласник, 1900., стр. 105.

[3]) Најближи римски останци налазе се у манастиру Шћиту, 4·5 *км* далеко, састоје се од написа, којима налазиште није познато. Колационирање њихово изнијело је неке исправке. C. I. L. III 10049—13232 (ср. стр. 2328.[4]) био је вертикално раздијељен грановитом пругом и профилованим оквиром у два поља. Десни је узидан у источном зиду манастирског хамбара, лијеви нестао је под кречом вањског зида старог манастира, десно од улаза. Уломци C. I. L. III 13869 *a—c* који су заједно са C. I. L. III 13870 узидани у источном зиду хамбара потјечу по просто урезаним словима и по вапненцу сигурно сви од једног споменика. 13869. *a*, у 3. ретку стоји F. Нада, изречена у Гласнику, 1894., стр. 321., да ће се у Шћиту још даље наћи уломака, који амо иду, није се испунила.

[4]) Рани саобраћај наше долине са обалом доказују денари: 1. Aelia, Babelon 4; 2. Aemilia, Bab. 35; 3. Renia, Bab. 1; 4. Sergia, Bab. стр. 442. и 5. Terentia, Bab. 1, који су доспјели у зем. музеј (бр. 1. и 5.) из „Горње Раме“ а г. кот. предстојник Б. Божић у Прозору посједује три. (Бр. 2.—4.)

[5]) В. Чурчић, Гласник, 1900., стр. 99.

[6]) Још необјелодањено.

[7]) W. Tomaschek, Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien, 1880., стр. 518.; H. Kiepert, Formae orbis antiqui, XVII., прилог, стр. 5., примј. 51.

Осим тога већ је и нађена римска цеста, која полази од Триља Варвари. Она је прешла Динарске Алпе код уседлине Аржана, текла је око Бушког блата и преко седла Превале те је попријечила преко Жупањца Дувањско поље; у Летки се успела на Љубушу, прешла преко ње дијелом сјеверног подножја врхунца те се спуштала мимо Дашника у долину Горње Раме[1]) код Варваре. Прелаз преко Љубуше планине води данас још споменутом пругом, само да данашњи коњски пут силази у Дувањско поље мјесто у Летки у селу Ведашићу, које граничи непосредно јужно.

Уставовив Bistue vetus у Варвари, установљује се уопће и положај сусједне западне станице in monte Bulsinio, јер тај mons Bulsinius може бити само Љубуша планина. Да ли је станица лежала на врхунцу цесте на сјеверном подножју Љубушина врхунца источно од станова Ведашичке колибе у висини од1438 *м* је с тога двојбено, јер је од Варваре око 15 *км* удаљена, а Peutingeriana биљежи удаљеност Bistue—in monte Bulsinio са VI. *m. p.* = 8·88 *км.* Али табла је и ту крњава јер у читавом дугачком првом одсјеку цесте биљежи само једну штацију, гдје је још бар град Жупањац—Delminium лежао уз њу. Предпостављајући нетачности у tabule усудио би се изнијети о положају Ad Libros слутњу. Bistue лежало је на слазу са Љубуше планине, in monte Bulsinio на њој: прилично је дакле, да је слиједећа штација лежала на успону тога брда. Како нам показују имена штација[2]) осјећали су и у старини потребу одмаралишта на теготним цестама, које су услијед високог положаја пружале мало погодности. Већ горе споменута Летка на источном рубу Дувањског поља била је за то веома згодна а ту је већ и констатовано повеће римско мјесто[3]), гдје је нађено и више натписа[4]).

Наставак цесте од Варваре пошав, дакле одсјек Bistue vetus—Ad Matricem—Bistue nova није успјело доселе обрести, као ни пругу Bistue nova—Stanecli—Argentaria. Непосредно пред Зеницом—Bistue nova— успјело је дне 9. маја 1906. констатовати комад цесте на лијевој обали Босне у риту Одмуду, који припада Распоточју, непосредно тамо, гдје се крижа жељезница (*км* 192·7) са цестом, која води у Јањиће, а на ораницама Јаге Марковића на јужном рубу долине. У младом усјеву истицала се слабија пруга, која је крижала данашњу цесту те је пошла према Босни. Марковић и цестар Стипан Бурић потврдили су моју слутњу изјавом, да се педаљ под земљом пружа означеним правцем калдрма, из које је, да се њива побољша, већ много камења искрчено и да се у кориту Босне, у наставку калдрме, код рита Громилице, када вода спане и буде бистра, виђају кôци једне ћуприје. Несигурно је али, да ли је тај комад цесте спадао државној цести, коју тражимо. Можда је само служила свезом града Bistue nova[5]), који лежи око 1 *км* на сјевер зеничког предграђа Билимишћа на десној обали ријеке са неким предграђем на лијевој обали, јер на њиви Хусе Скопљака, Марковићевог међаша, указала се у марту 1896. зграда са апсидом, на сву прилику купка, која се није могла откопати ради високе затражене одштете.

---

[1]) Ballif-Patsch, Röm. Strassen in Bosnien und der Hercegovina, I., стр. 25. сл. 28. W. Radimský, Гласник, 1894., стр. 317.; Patsch, на истом мјесту, 1904., стр. 310.

[2]) Сравни на пр.: Ad Radices—Montemno (Monte Haemo)—Sub Radice сјеверно и јужно Тројановог прелаза преко Балкана.

[3]) Гласник, 1904, стр. 347.

[4]) C. I. L. III 9740 (ср. бр. 13185, стр. 2328 [160]). 14976 [3]. 14976 [8].

[5]) Сравни горе стр. 156., оп. 3.

Прошав низ дô Босне пронађена су 17. новембра 1905. и 10. марта 1906. на лијевој обали слиједећа два насеља, која ће можда касније дати упоришта оцртању пута.

Непосредно лијево од цесте Зеница—Врандук под селом

Подбрежјем

код километра 87. уз западни руб долине проврштене су њиве Коприне, које леже на родној степеници, останцима зидина, комадима креча, уломцима цријепова и черемета те лонцима за гријање и муљем кљака. Особито је таким останцима богата парцела Османа Мехмедића.

Друго аналогно налазиште, гдје веле да је вађено и велико камење за градњу кућа и ћуприја, налази се 3·35 *км* на сјевер десно од километра 90·35 исте цесте усред

Бабиног поља,

које припада селу Грачаници те је најсјевернији затон зеничког поља, напроти врелу Јеловику, које је у специјалној карти забиљежено као скуп кућа а на њивама обитељи Кубатовић. Већи уломци цријепова, што их овдје изоравају, употребљују изоколни сељаци као кућни лијек за санције те их помно спремају. „Кад санција удара, угрије се цигла на огњишту, полије се водом, замота у рубац па метне тамо гдје боли: нама буде лакше“ [1]) вели народ.

У

Крижу,

од прилике 1 *км* западно од насеља Коприне, нађене су на коси, која стрмо затвара долину, када се копао темељ за капелу у гробљу Подбрежја добро окресане плоче и тесанци, који су опет уграђени у капелу, а када се у љето 1905. копао дјечињи гроб, нашло се на с обје стране добро отесани 0·85 *м* високи, 0·225 *м* широки и 0·59 *м* дебели уломак олтара од тврдог бијелог вапненца, *слика 6.*, који је рударски директор Ф. Рихтер у Зеници припослао земаљском музеју. Повиш високе, богато профиловане подстречнице, налази се наставак, са останцима фриза који се састојао од акантовог лишћа и розета. Нешто излизани напис допушта само у 3. и 4. ретку сигуран допуњак *a]ede[m .... a funda]mentis* те показује, да се ту ради о новоградњи или о поправку храма. Занимала се за то особа по имену *Procil[...*, можда нека Процила, које презиме у ближњој Зеници имађаху двије госпође: Flavia Procilla и Aurelia Procilla у C. I. L. III 12765 и 12770.

Слика 6. Уломак олтара из Подбрежја.

У другом ретку бијаше можда датум *....]no et Fl(avio) T[....* Лигатура NI у 1. ретку чини се да је несигурна. У 6. ретку фали средња хоризонтална пречка у E.

---

[1]) О инакој употреби антикних останака у народном љечништву у нас и у Арнаутлуку сравни Patsch, Das Sandschak Berat in Albanien, кол. 124., 154.

На повору косе Криж има мјеста за мању зграду а високи положај говорио би томе у прилог. Али је опет могуће, да су напис и грађевно камење у средњем вијеку извучени горе, јер се на налазишту протеже повеће „богумилско“ гробље.

II. Бронцано звоно из Либ-планине.

Земаљски музеј добио је из Либ-планине као дар г. надлугара Карла Салера у Конгори звоно од бронца *слика 7.*

У њега је облик пирамиде с изокруженим угловима и кратким, ножици сличним наставком на свакоме углу подножја великог 3·2 × 2·5 *цм* те је саљевена из једног комада са шестеробридном дршком. Одломљена петља, у коју је било објешено клепало, које такођар фали, бијаше од жељеза. Висина износи са дршком 5·1 *цм*, без њега 3·2 *цм*. Слично звонце спомиње Радимски из римског насеља у Голубићу код Бихаћа, Гласник, 1893., стр. 191. Чини се, да је на Либ-планини био бедем Delmata—Delminium — прије њиховог подјармљења по Римљанима[1]). Била је али и у римско доба наставана[2]). Пошто у то доба нијесу разлози сигурности били одлучни код избора насеља, биће испаша поводом високо лежећим насељима — на што упућује наш налаз — како нам то доказује за подручје Делмата а нарочито за околицу Делминија, дакле по нашем мнијењу и за Либ-планину, Страбо VII. 315 већ за римско доба: Δέλμιον δὲ μεγάλη πόλις, ἧς ἐπώνυμον τὸ ἔθνος· μικρὰν δ' ἐποίησε Νασικᾶς καὶ τὸ πεδίον μηλόβοτον διὰ τὴν πλεονεξίαν τῶν ἀνθρώπων.

Слика 7. Прапорац са Либ-планине.

III. Релијеф Силвана из Жупањца.

У римско се доба стерало у пријашњој биљешци споменуто Delminium као сва већа мјеста Босне и Херцеговине у тој доби и једнако данашњим, под аустро-угарском заштитом насталим или проширеним насељима, у равни, на мјесту данашњег Жупањца[3]). Ту је у љету 1905. обретен нови обрет те припослан од госп. љекара М. Киртнера земаљском музеју, који није без интереса за религију народа и за топографију мјеста.

То је *(слика 8.)* проста плоча, која није ни отесана правилно у четврт, од вапненца, који близу налазишта стануje, само 0·34 *м* висока, 0·32 *м* широка и 0·095 *м* дебела; на њеном изглађеном лицу, без икаквог оквира, уклесан је на дјетињаст, незграпан начин Силван, а њему с лијеве, на десно окренута коза. Бог, приказан на у нас обичан начин као Пан[4]), стоји пунолик и држи у спруженој десници pedium, у спуштеној љевици грозд.

Слика 8. Силванов релијеф из Жупањца.

---

[1]) Сравни Гласник, 1904., стр. 309.

[2]) На истом мјесту.

[3]) Гласник, 1904., стр. 308.

[4]) R. v. Schneider, Archäol.-epigraph. Mitteil., IX., стр. 35.

Нађен је тај релијеф у бусу новооткривеног каменог мајдана, сјеверозападно од католичке цркве[1]). Налазиште тако је далеко удаљено од гробља „Карауле“, гдје је уз 10 вотивних жртвеника и релијефа Диане, Либера, Арматуса[2]), једнођ и Силван са Дианом[3]) здружен, те се не може мислити, да је споменик из овога дијела града амо довучен. Бога су дакле поштивали на више мјеста града. Ко му се је клањао на новом светишту, то показује околица. Овдашњи каменоломи морали су се већ у старо доба израбљивати[4]) а, како је Домашевски[5]) доказао, био је Силван један од заштитника каменара. Један од каменара начинио си је сам ту слику те ју је ваљда поставио у којему шкрипу стијене; — релијеф је премален а да стоји осамце.

IV. Municipium Salvium.

Положај муниципа Salvium опредјељивао се је тиме, да Itinerarium Antonini 269, 4 наводи тај град као други, који на цести Salona-Servitium слиједи иза Aequum-Читлука[6]), да га Ptolemaeus у својем попису либурнијских градова II. 16, 9, биљежи иза Varvaria, а ова лежи по C. I. L. III 6418 (сравни бр. 9896) на Крки. Мјесто требало се дакле тражити на западном рубу Босне, с ону страну динарских алпа, одијељен прелазом раштелом Грабом и Прологом. Свако конкретно смјештање бијаше без основа те га је, да се запријече даљне топографске комбинације ваљало убиљежити упитником, јер, услијед несташице упорне тачке на цијелој цести, није било могуће пронаћи, гдје је пруга прешла граничну линију. Како се римски градитељи цеста нијесу плашили стрмина, било је могуће, да су одабрали и прелаз на Уништу сјеверно од врела Цетине. У опреци према сигурности В. Томашека[7]), која као доста често замагљује наше незнање, опажа се несигурност у опредјељивању муниципија по неодлучности старине мајстора Х. Киперта. У C. I. L. III, таб. III., одлучно се, да по поступку Блауову[8]), дајући предност пролошкој превали, за Главице, сјеверозападно од котарског града Гламоча[9]); Formae orbis antiqui XVII. насупрот повео је, јамачно по податку Птоломеја пругу преко Уништа те је смјестио — као и неодвисно од њега Г. Алачевић[10]) — Salvium у Грахово на подножје раштела Граба[11]).

Мислим, да је град, судећи по слиједећем напису, *слика 9.*, и по грађевним останцима на његовом налазишту, лежао између оба мјеста, гдје се до селе тражио

---

[1]) На нашем „нацрту ситуације“ налазишта у Жупањцу, Гласник, 1904., стр. 310., лежи та парцела између 686/1 и 969.

[2]) Гласник, 1897., стр. 227.; 1904., стр. 340.

[3]) На истом мјесту, 1904., стр. 342., сл. 55.

[4]) На истом мјесту, 1904., стр. 314.

[5]) Philologus, LXI., стр. 5.

[6]) Salonas — XXI — Aequo — XVII — Pelva — XVIII — Salviae. Сравни O. Hirschfeld, C. I. L. III, стр. 2177.

[7]) Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien, 1890., стр. 514.

[8]) Monatsberichte der Berliner Akademie, 1867., стр. 742.

[9]) За њима се поведоше, Томашек на овн. мј.; M. Hoernes, Sitzungsberichte der Wiener Akademie, 1882., стр. 929. сл.; H. Cons, La province Romaine de Dalmatie, стр. 231.; Fr. Bulić, Jahreshefte des österr. archäol. Institutes, 1899., у прилогу, ступац 110.

[10]) Bull. Dalm., 1882., стр. 136.

[11]) Сравни и Л. Јелић у Wissenschaftl. Mitteil., VII., стр. 193.

— у Грковцима, на сјеверном крају Ливањског поља на подножју 1806 *м* високог Гњата.

У касну јесен 1896. намјерише се у реченом селу сељаци Симо Јањић и Јаков Ненад у риту Дôцу код бунара између обих врела Точка и бунара на парцели Громили, копајућ камен за грађу куће првога, на јаке простране зидине зграде, која је била провиђена набојем кречним а покрпта цријепом. Том приликом показаше се 0·30 *м* под површином, останци написа, *слика 9.* Од врела Точка, које даје врло здраву воду и гдје се по казивању старих сељака налазили чуњци водовода, јесу према Ливањском пољу лежеће њиве, Елдовине (јамачно „Хељдовине") и Луке до српско-православне жупне куће проврпене останцима зидова, седре, уломцима цигле и кљака и по опажању госп. пароха Милоша Билбије и његове супруге, која је склона истраживању, богато налазиште уломака бронца, новаца, стаклених наруквица, које народ зове вилинским белензукама. Осим тога имаде више Елдовина на обронку Гњата на мјесту Вигњишта, око 80 *м* више дна пољског, жељезне троске. Искапање код врела Точка препоручило би се исто тако као и помно истраживање Кара-Арманове градине, која је још 2 *м* високо ушчувана, — подора правокутне зграде, 23·60 унутарње дуљине а 20 *м* унутарње ширине са зидовима, дебелим 1·00 *м*, — која се налази између Грковаца и Нуглашице међу старим и новим путем, и која је пригодом градње пута, осим једне уздужне стране, јако страдала. Али већ сада нема сумње, да је у Грковцима било повеће насеље. Споменути напис, који се сада налази у земаљском музеју, показује, да је имала градско обиљежје.

Девет уломака 0·18 *м* дебеле плоче од миљевине, од којих су се могли четири саставити у комад 0·54 висок и 0·67 широк од горње стране а пет у други комад од 0·50 × 0·70 *м* од доње стране. Сачувана лијева уска страна показује валовит орнаменат са розетама и профилован оквир, а по њем и по 0·155 *м* широком крајњем рубу на стражњој страни може се слутити, да се ту у правом куту прилубила друга плоча. Ту су дакле као на гробу М. Порција у Помпејима[1]) неколико плоча ваљда озидану језгру опасале. Са главне стране овог велебног споменика потјечу нађени уломци. Поље натписа опасала је кима и бордура лозовим лишћем, која спиралом започиње гори с обје стране посуде са ручицама пуне грожђа. Из орнамента се разабире, да су сасвим изгубљена два ретка између оба комада. На горњем комаду фали у почетку 5. и 6. ретка по једно слово, у 5., 1. и 6. — судећи по сачуваном неупотребљеном простору, — L. И десно се може, како се види из пунктираног надопуњка, пронаћи. Конац *el* скраћеног имена у почетку 3. ретка наводи на Aur или A на крају 2. ретка. Али пошто сачувани останак слова овдје не потјече од A него нам износи презиме P. нема ту за прво мјеста, па је гентилно име морало бити Ael(ius).

Од имена муниципија сачувано је у почетку 4. ретка LV, било је дакле скраћено. Од свих сачуваних нам мјесних имена, која би се у овом крају могла уважити, пристају овој кратици само Salvium и Pelva. SA и PE одговарају и простору, који преостаје на крају 3. ретка.

Али пошто се Пелва, прва штација код Читлука иза Сиња те по итинерару Антониновом[2]) од њега 17 римских миља = 25·16 *км* удаљена, ако се пут про-

---

[1]) Сравни A. Mau, Pompeji in Leben und Kunst, стр. 403.

[2]) В. г. стр. 161., оп. 6.

веде било Прелога било преко Уништа, не може тако далеко на сјевер до Грковаца смјестити, ваља великом вјеројатношћу на натпису попунити [Sa]lv.

Слика 9. Гробни натпис из Грковца.

Eximiae laudis sum[m-
ae integritatis [P. A-
el(ius) Ursus, dec(urio) mun(icipio) [Sa-
lv(io), omnibus ho[nor-
i]bus functus, [. . . . .
l]em[. . . . .
. . . .
. . . .
. .]ae[. . . . . .
filiae infelic[iss(imae), q(uae) vi-
xit ann(os) XVIII [mens(es) . .
vivus sibi et [suis
memoriam fec[it.

Овоме смјештењу одговара удаљеност од 35 римских миља = 51·8 *км* од Aequuma, пошав путем преко Пролога или пако цестом низ Цетину преко Уништа.

Потоња би точније одговарала, али се суздржајемо из тога изводити закључак о томе, како је цеста текла те нам је доста констатовати, да је Пелва лежала или у јужном дијелу Ливањског поља или у долини Цетине. Јасно је само то, да то мјесто не треба тражити у Сарићима код Јајца, како сам то, занесен данашњим именом Пливе у овом Гласнику, 1894., стр. 769. учинио.

Једначбом Грковци = Salvium слаже се и то да Птоломеј наводи као сусједни град Varvaria на Крки. Ми сада видимо, да је Либурнија пресегла преко повора Динарских Алпа у нутрину.

Друго упориште имали би у пограничном напису C. I. L. III 9860 (ср. стр. 2328.[159] и стр. 43.*): ... *iu[d]ex [d]a[t]us a [F]lavio Va[ler]io Cons[t]a[nt]io [v. c.] p(raeside) p(rovinciae) [D]elm(atiae) [f]i[ne]s i[nt]e[r] Salvia[t]as e[t] S[tr]ido[n]e[n]ses [d]e[t]e[r]-mi[n]avi[t,* који је „sulla strada tra Graovo e Glamoz, passato il primo monte“ [1]) вређен, али га ми, успркос свем настојању, нијесмо могли наћи; ну не обазирући се на апологетику далматинских учењака [2]) слажем се и ја с Момзеном и Хиршфелдом, који су изрекли сумњу, да ли је то прави натпис.

Да је Salvium било муниципиј, знали смо већ прије из два написа нађена у кастелу Суђурцу код Сплета (бр. 1.) и у Мајнхарту у Виртембергу (бр. 2.).

1. C. I. L. III 14249[2] (сравни стр. 2328.[127]): *D. M. Ael(ius) Capito, dec(urio) municip(io) Salvio, natus Starve, qui vix(it) an(nis) XLV, Ael(ius) Victor filius patri rarissim(o) b(ene) m(erenti) po(suit).*

2. Brambach 1621 = Haug-Sixt, „Die römischen Inschriften und Bildwerke Württembergs, стр. 314., бр. 416.: *D. M. Maximo Dasant[is], mensori coh(ortis) I Asturum [centuria] Co[br]uni Quin[t]in[i?, sti]pendiorum XVIII, an(n)orum XXXVIII, c(ivi) Dalmata(e) ex municipio Magab ... et Batoni Beusanti[s], optioni coh(ortis) s(upra) s(criptae) (centuria) eadem, stip(endiorum) XVIII, an(n)[o]rum XL, ex* ***municipio Salvio*** ....

Бр. 2. допушћа да загледамо и у повјест града. Ц. Цикориус (Cichorius) [3]) закључио је правом из тога, што су оба војника Далматинци, да је кохорта прије своје појаве у Германији у год. 74. по Исусу лежала у Далмацији те да је повела и момчад овдје уновачену у своје првобитне шпањолске редове. Ваљда се та промјена збила у год. 70., када су и legio XI Claudia pia fidelis и ala Claudia nova из Далмације дошли у Германију. Већ онда, или мало иза тога, бијаше Salvium municipium [4]). Натпис али показује да житељство у опсегу опћине није било истога права, да је међу њима било перегрина, који су служили у помоћним четама и који су, како се распознаје по елијском гентилном имену обих декуриона, тек полако добили грађанско право. Град дакле основан је на аутохтоној подлози. То доказују и обје насуте градине, које су сјевероисточно од Грковаца доказане [5]) и од којих је једна још у римско доба наставана.

Наш се град још и спомиње на другом, год. 532. у Солуну обдржаном далматинском провинцијалном концилу као Salviaticum. Додијелише ју новоснованој бискупији „Ludrum“ [6]). Из дугог времена, што је до онда протекло имамо само три

[1]) Alačević, Bull. Dalm., 1882., стр. 136.

[2]) Bulić, Festschrift für Otto Benndorf, стр. 279. сл. Јелић у Wissenschaftl. Mitteil., VII., стр. 195.

[3]) Pauly-Wissowa, R. E. под Cohors, ступац 245.

[4]) Да је грађанско право подијељено већ за рана унутарњим далматинским градовима могли смо већ горе, стр. 156. наслутити.

[5]) Radimský у Wissenschaftl. Mitteil., III., стр. 293.

[6]) D. Farlati, Illyricum sacrum, II., стр. 173. Сравни Пач у Гласнику 1900., стр. 555. и сл.

новца из Грковаца — по једног Антониниана (Cohen[1] 117 или 121) и сестерц (Cohen[1] 220) цара Гордијана III. те велики бронц цара Јулијана (Cohen[1] 73)[1]), од којих је потоњи нађен код парохијалне куће.

Средњем вијеку ваљда припада на истом мјесту са *сликом 9.* нађени, 0·34 *м* високи, 0·38 *м* широки и 0·165 дебели уломак једне плоче вапненца, којој на лицу опасује несхваћена грана поље, у кому птица, сједећи на грани, зобље грожђе. Неразмјерно љепши комад приопћен је у овом Гласнику, 1904., стр. 40.

Како је Ливањско поље пространо и родно, могло се од искона надати, да Salvium на сјеверном његовом рубу не ће бити једини град у пољу. Пригодом протраживања поља, потакнутог нетом употријебљеним написом у год. 1897., пронађен је и положај другог муниципа помоћу ревизије написа C. I. L. III 9847 = *слика 10.* Нашао се Грковцима на супрот на јужном затону, који спаја Ливањско поље са Бушким блатом и Пољем Жупањачким, у селу Липи, које данас има 31 кућу, али је у средњем вијеку било, судећи по пространом гробљу са великим споменицима, од највеће важности.

Слика 10. Уломак релијефа из Грковаца.

Више куће Јуре Перковића разгалили су сељаци од ломљена камена зидани гроб, који изнутра има 1·20 *м* висине, 2·20 *м* ширине и 1·64 *м* дуљине те су на подију од кречног набоја нашли два костура. Ту су се показали уз уломке ступова разне величине, који су на мјесту разбијени и слиједећи споменици од вапненца, који су се године 1897. налазили у католичком жупном уреду сусједног села Чуклића.

1. Шишарици пиније сличан чуњак од вапненца са врха једног споменика[2]) са рупом за утврђивање у нешто обијеном шиљку и јаким клипом.

2. Три једнако велике, 0·785 *м* високе, 0·55 *м* широке и 0·085 *м* дебеле плоче, од којих је једна узидана у побочном олтару цркве у Чуклићима, које су са једном четвртом изгубљеном биле орте јалан-врата, која је служила уресом надгробног споменика[3]).

3. Гладак покровац жаре без акротерија, висок 0·20 *м*, широк 0·53 *м* и дуг 0·62 *м*.

4. Горњи дио базе, висок 0·61 *м*, широк 0·79 *м* и дебео 0·58 *м*, горе и отрага гладак а са три лица са по једним подуљим пољем, опасаним профилованим шипкастим

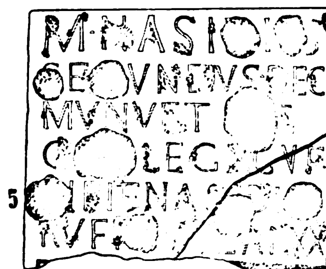

M. Nasi[d]i[u]s
Se[c]undus, dec(urio)
mun(icipii) vet(eranus) [b(ene)]f(iciarius)
c[o(n)s(ularis)]leg(ionis) X g(eminae) v(ivus) f(ecit)
s]ibi et Nasidi[o
Rufi[n]o fil(io) an(norum) XX
e[t . . . .

Слика 11. Гробни напис из Липе.

---

[1]) Инвентарни бројеви 3832.—3834.

[2]) Сравни B. Schröder, Bonner Jahrbücher, 1902., стр. 70. и сл.

[3]) W. Altmann, Die römischen Grabaltäre der Kaiserzeit, стр. 13. сл.

оквиром и валовитом граном. У постраним пољима по један лик Атиса у обичној ношњи и држању. Сприједа од времена излизан и рупама, укуцаним у злој намјери искварени напис, *слика 11.*, који је већ у C. I. L. III 9847 (ср. стр. 2165.) у 1.—3. ретку потпуније у 5. и 6. ретку погрјешно приопћен.

Наведени споменици означују мјеста гробља или једног од гробаља римског насеља. Ово је било под гробницама, јер око 100 *м* од раке удаљено према пољу нађене су на њиви горе споменутог Јуре Перковића простране зидине а на честици Стипе Дувњака побирао сам уломке цигала. У тим ћемо останцима моћи назријевати муниципиј, у коме је M. Nasidis Secundus био decurio. Сретном ћемо случају препустити, да рекне, како се звао. Ваљда није истовјетан са ниједним од штација, споменутим у itinerarium-у Антонина и у tabuli Peutinger-овој, јер Липа лежи одвећ јужно од линије, која са Пролошке превале према Servitium-у води.

Овдашњи се муниципиј као и Salvium развио на домаћем темељу, јер има и више Липе насутих градина[1]).

Чини се да си карактер муниципија својата и треће мјесто поља, Губин, које лежи између Salvium-Грковци и Липе, и то на основу написа C. I. L. III 9848 = *слика 12.* Он се не налази, како је по Вјеснику 1890. стр. 80. бр. 8. у C. I. L. речено, у Прохову (= Прову) него у реченом селу, узидан у кући Нике Пајчина. То је база од вапненца, обијена на лијевом горњем ћошку, 0·62 *м* висока, 0·70 широка и 0·38 дебела, са јако излизаним профилованим оквиром и вијугастом граном опасаним пољем написа на лицу те са трбушастом посудом са ручицама, из које расте биљка са лишћем, сличним бршљану, на десној још сачуваној страни. Сравнивање поспјешило је читање, али већи дио 2. и 3. реда, гдје је био можда патронимикум, нијесам могао прочитати.

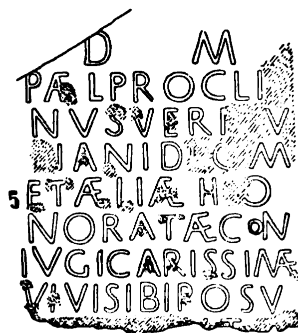

D(is) M(anibus).
P. Ael(ius) Procli[a-
nus . . . . . .
. . . . dec(urio) m(unicipii)
et Aeliae Ho-
noratae con-
iugi carissimae
vivi sibi posu-
[erunt . . . .

Слика 12. Гробни напис из Губина.

И ту се спомиње decurio municipii, али пошто је услијед смрти налазника, двојице браће Нике Пајчина, непознато налазиште, није ми пошло за руком наћи мјесто граду. Није дакле искључено, да је P. Aelius Proclianus у оближњем Salvium-Грковци био вијећник, а становиште му Губин да је припадало ближњем сјеверном граду поља.

И више Губина сачувале су се двије градине. На „Губинској градини" нађен је ас Pomponia[2]) (Babelon 1.) и од жупника у Губину, г. Теодора Козомаре поклоњен земаљском музеју — доказ ране свезе са обалом.

---

[1]) Radimský, Wissenschaftl. Mitteil., II., стр. 66.

[2]) Инвентарни број 9006.

Грковци, Губин и Липа нијесу једина римска насеља на западном рубу поља. Између оба задња мјеста били су већ

Лиштани

познати те се амо смјештавала Pelva. На католичком гробљу појавили су се већ прије оба позната, сада у земаљском музеју смјештена написа C. I. L. III 2761 = 9846 (ср. стр. 2270.) = овај Гласник, 1894., стр. 348. и C. I. L. III 2762 = 9845 са домаћим именима Lavo и Batu [1]) и овдје је 1889. фра Мијо Кутлеша за покусног копања нашао уломке C. I. L. III 9853—9855, од којих се први ради пријашње забуне овдје понавља те два још необјелодањена уломка. Али само један, *слика 12.*, заслужује, да се објелодани. Уломци потјечу од гробних и завјетних написа, из тог се може закључити, да налазиште није било и првобитно становиште споменика, него да су онамо довучени. Потоњи споменути комади били су 1897. у жупном двору у Лиштанима, отиске им чува земаљски музеј.

1. Доњи дио жртвеника од вапненца, отесан, 0·31 *м* висок, 0·25 *м* широк и 0·295 *м* дебео, са лововим гранама на лијевој побочној плоси. Ретци запарани; интерпункције нема. У 4. ретку нема иза M ништа више.

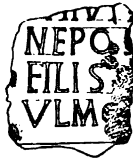

. . . . . .
. . .(. . .) *Nepos*
cum filis
s(olvit)] v(otum) l(ibens) m(erito).

Слика 13. Уломак жртвеника из Лиштана.

2. Уломак горњег лијевог угла сандука за пепео од вапненца, 0·195 *м* висок, 0·56 широк и 0·28 дебео са слабо удубљеним пољем написа, опасана профилованим оквиром и граном са листовима, пореданим суочице. Ретци запарани. Предложеном

Aur(eliae) Luxu-
riae] . . . .

Слика 14. Уломак сандука из Лиштана.

презимену сравни C. I. L. III 2113 (ср. бр. 8591.) из Salone: Asidonius Agatopus et Aur(elia) Luxuria . . . .

Ново насеље обретено је у

Доњим Рујанима,

сјеверозападно од Лиштана. Ту су на њиви Ђуре Вулића испод Курића градине на мјесту Црквини, проврштеном зидинама, год. 1896. нађени слиједећи уломци гробних споменика, који се налазе у кући налазника:

---

[1]) Податак у Ph. Ballifa, Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, I., стр. 21., да су из Раповине, темељи се на погрешној вијести у Вјеснику, 1890., стр. 33. ср. M. Hoernes, Archäol.-epigr. Mitteil., IV., стр. 205.

1. Дôњи дио базе од вапненца, 0·39 *м* висок, 0·54 *м* широк и 0·485 *м* дебео са удубљеним, профилованим оквиром и бордуром опасаним пољем натписа. Ретци запарани; интерпункција неправилна.

. . . . . .
Messiae
d(e)f(unctae) an(norum) XVII
parentes
et sibi.

Слика 15. Уломак гробног камена из Дôњих Руњана.

2. Подлога од вапненца са четверастом удубином за чеп осовне гробне плоче.
3. Уломак глатког ступића од бијела мрамора.
Ново је и насеље у

Подградини,

сјевероисточно од Липе. Ту су ми показали два налазишта: скупина звана Гагића Подворнице, гдје су се код орања нашле зидине и новци, и њива Црквина испод села, гдје је истријебљено зидно камење нагомилано у громиле. Како веле, нашао је у једној од њих прије 50 година сељак Иван Велић горњи дио жртвеника, набављен за земаљски музеј, са јако избоченом нерашчлањеном надстрешницом на три стране и здјеласто окресан у промј. од 0·19 *м* и 0·044 *м* дубине на горњој плоси. Сада је 0·24 *м* висок на надстрешници 0·28 *м* на ступу, 0·223 *м* широк, а 0·235 *м*, односно 0·21 *м* дебео те показује останак натписа, *слика 14.*, који је од кише страдао па и тиме, да се са жртвеника остругивала прашина и употребља-

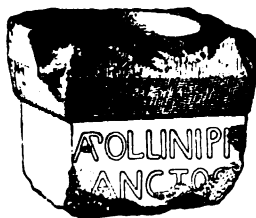

Apollini pi[o
s]ancto s(acrum)

Слика 16. Уломак жртвеника из Подградине.

вала за лијечење очију. Ознака pius за Apolona је необична, али се чини, да је сигурна.

У

Вржелама

на сјевероистоку Подградине купио сам од Томе Водопије денар цара Домицијана, Cohen[1] 217, и Антониниан цара Клаудија II., Cohen[1] 51[1]), што их је нашао на њиви Суљевић, гдје иза кише измиљају и зидине. Новци нађени су и у сусједном Подхуму на њивама Боже Ђаје, али нијесам могао добавити никоји примјерак.

Ако прегледамо на карти низ села Подградина, Липа, Лиштани, Рујани дôњи, Губин, Грковци, чини се, да означују тијек једне цесте, а такав би се закључак и прије из распореда изводио, када би се у нас без премишљавања упо-

[1]) Инвент. број 3946, 3947.

требљавала налазишта новаца и цигле за конструкцију државних цеста и за утврђивање писменом предајом сачуваних мјесних назива. Али откада се упознала густоћа римских насеља и у нутарњој Далмацији, требало је испитати, како су остали рубови поља били провиђени насељима. Од сигурних насеља или њихових трагова обретено је ту доселе слиједеће: Из

Нуглашице,

сјевероисточно од Грковаца, добављени су за земаљски музеј денари Емилија (Babelon 8) и Трајан (Cohen[1] 14)[1]). У

Басташима

нашао је, иза како сам ја тамо био оружнички стражмештар Матија Ковачевић у једној хумци начињеној од камена недалеко врела Басташице оба уломка, *слика 17.*,

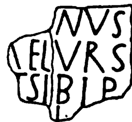

. . . *nus* . . . .
Ael(iae) Urs[ulae
e]t sibi p[osuit
. . . .

Слика 17. Уломци гробног камена из Басташа.

које ваља још накнадно испитати јер припослани отисак није доста оштар.

У

Челебићу

означују се њива Луке Милутина и честица повиш куће Симе Козомаре као налазишта римских старина. Осим тога добио је земаљски музеј нарочито посредовањем стражмештра Ковачевића излизани сестерц царице Фаустине I., денар цара Септимија Севера, Cohen[1] 121, мале бронце Константина Великог, Cohen[1] 246, 317 и 474[2]) и посве истрошени сестерц од Виминација из XII. године тамошње ере[3]).

Усред села

Струпнића

откопао је већ вишепута споменути стражмештар Ковачевић, наведен на то налазима цријепова и ћеремета на земљи Николе Кујунџије и Јакова Урсе у *слици 18.* по његовом нацрту приопћени дио веће једне зграде, а установити ће се моћи тек када се посве открије, чему је служила. Радњу, у колико је имала ићи за вишим него ли лих установити тијек зидова, морао је обретник прекинути, јер је било више земље прекопати, него ли је то он могао.

Темељи леже на тврдој пјесковитој жутој земљи, дубоки су 0·65 *м* а 0·80—0·90 дебели. У просторијама I.—III., VIII. и IX. зидови су над земљом још 1 *м* високи, докле их је наиме шикаром обрасли грохот заштитио, дочим су у IV.—VII., IX. и X. до 0·15—0·30 *м* оборени. У XII. и XIII. сачуван је сами темељ

---

[1]) Инвент. бр. 3831 и 3945.

[2]) Инвент. бр. 5641, 4037, 5642—5644.

[3]) О раширењу горњомезијског новца у Босни и Херцеговини сравни у овом Гласнику, 1902., стр. 13.

Зграда била је покрита цријепом, а судећи по обилној, у угљен претвореној храстовој и јеловој дрвљади, настрадала је пожаром. У I лежала је у висини лица

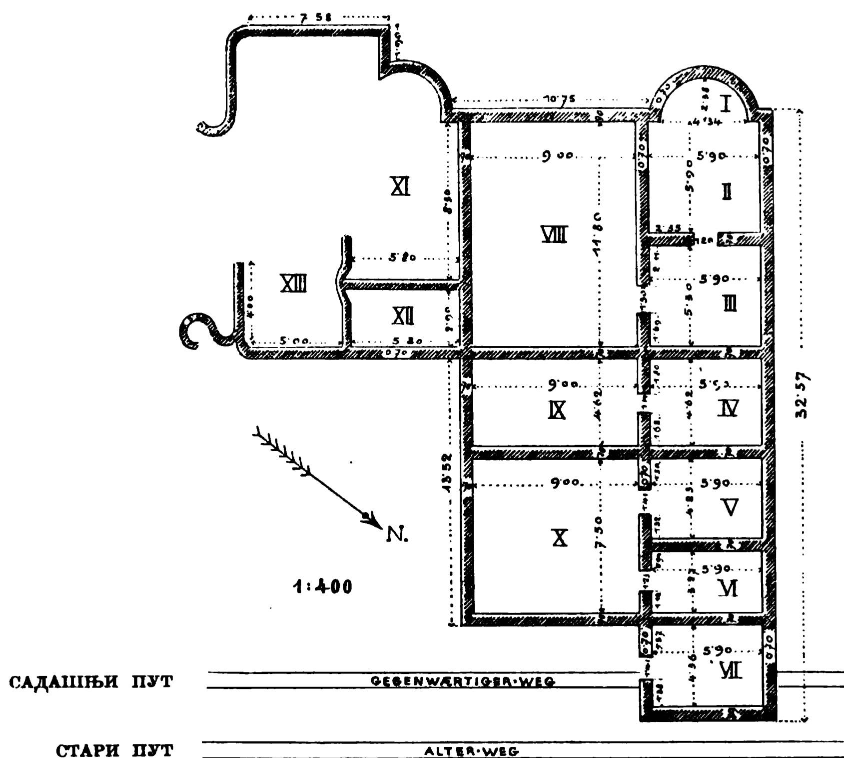

Слика 18. Тлорис једног дијела зграде у Струпнићима.

темељевог плоча, дуга 1·06 *м*, 0·95 *м*, широка и 0·16 *м* дебела, распуцана у више комада од бијелог вапненца, под којом је била правокутна 0·86 *м* дубока јама, напуњена уломцима од 2—3 плоче без написа. Од мањих налаза да споменемо уломак јелењег рога. Упоредо са зградом и данашњим путем тече стари пут. Близу тих ископина опажава се још положај двију зграда.

У Струпнићима нађена су и два бакрена новца Константина Вел. (Cohen[1] 334 и 540) и по једног новца Картаге (L. Müller, Numismatique de l'ancienne Afrique, стр. 99., бр. 242.) и краља Миципсе (на ист. мј. стр. 18., бр. 21.)[1]), од којих она два потоња нијесу били употребљени као новац, него су као на више других мјеста наших земаља[2]) као материјал за саљевање доспјели у предримска насеља[3]).

У капелици католичког гробља у

Приспу

узидана је гори обијена, 0·355 *м* висока и 0·35 широка ара од вапненца, која, макар је плоха доста велика садржаје само

---

[1]) Инвент. бр. 4171, 4172, 5645, 5646.

[2]) Сравни попис у овом Гласнику, 1904., стр. 56., оп. 4.

[3]) Patsch, Die Lika in römischer Zeit, ступац 52. и сл.

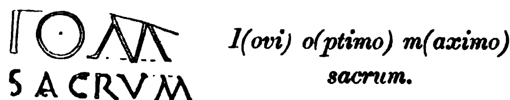

I(ovi) o(ptimo) m(aximo)
sacrum.

Слика 19. Ара из Приспа.

Напис је јамачно исти као и у C. I. L. III 9849, коју Вјестник 1890., стр. 79., бр. 5 спомиње у Сухачи, гдје али таког споменика нема.

Чини се, да је средиште римског мјеста у опћини Прилуци било у

Вашаровинама,

гдје се њиве испод села, особито Луке Јакова Барача, могу означити богатим налазиштем старина, новаца и скулптура. Лампа, која потјече из Вашаровина, од црвене земље, уријешена на пладњу са псом, који трчи на лијево те има огрлицу, налази се у манастиру Горици код Ливна[1]). На гробљу у Вашаровинама нађен је 1855. и гробни споменик C. I. L. III 2760 = 9858 (ср. стр. 2270.), који је заједно са уломком C. I. L. III 9859 (ср. стр. 2270.)[2]) био у кући Јакова Хронића. Оба су комада набављена за земаљски музеј. Из Вашаровина су и споменици *слика 18.* и *19.*, од којих је први у манастиру Горици, други у земаљском музеју у Сарајеву. Налазишта нијесу се могла пронаћи.

1. Плоча од вапненца, наоколо обита, али је десно сачуван руб написног поља; 0·29 *м* висока, 0·235 *м* широка, 0·10 *м* дебела. Ретци упарани, плитка слова; интерпункција само у задњем ретку.

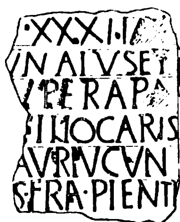

. . . .
an(norum) XXXII A[u(relii)
.]unaius et
S]upera pa-
re(ntes) f]ilio caris(simo)
et] Aur(elius) Iucun-
du]s fra(tri) pienti-
ssimo] . . . .

Слика 20. Гробни камен из Вашаровина.

У 2. ретку било је ваљда домаће име, као Liceaius, Vanaius, Vercaius. Да се у том насељу стари живаљ сачувао, знали смо већ по гори споменутим уломцима C. I. L. III 9859, гдје се спомиње неки Plator. За неког Iucunda знамо у Вашаровинама већ по C. I. L. III 9858.

2. Лијеви предњи угао сандука за пепео од бијелог тврдог вапненца, гори и доли обијен, 0·42 *м* висок, 0·32 *м* широк и 0·49 *м* дуг са зидовима, дебелим 0·16 *м* и глатком лијевом страном. Судећи по величини, биле су с предње стране двије пунолике фигуре, стојећи између два полуступа. Сачувана је само лијева — жена — која је десницу у лакту савила и уз тијело привила а љевицу спустила. Без главе и ногу занимива је само по одјећи. Носи дугу, набрану одјећу с дугим рукавима,

---

[1]) Уз овај мотив на лампама испореди Wissenschaftl. Mitteil., VII., стр. 105.

[2]) Овај Гласник, 1894., стр. 350.

коју је око бокова сапео хоризонтално раздијељени појас, те широку мараму, која оставља прса разгаљена, а на рукама се, особито на лијевој, дубоко спушта. Обје се одјеће разликују тиме од свих сличних[1]), до сада познатих, да су биле урпјешене

Слика 21. Уломак сандука за пепео са ликом жене у столи (?) из Вашаровине.

ишараним прутама. Свака има три такова „clavi". На сукњи, и то од паса почам, иду два успоредо доље, дочим је трећи по њима смјештен дијагонално с лијеве горе до десне доље. На марами урпјешен је горњи и дôњи руб, трећи прикључује се непосредно првом те иде њиме мало размакнут упоредо.

У све шест прутице има свега два урнека, плосну траку и нанизане четвероkуте са двије увите странице. Потоњи се орнаменат налази горе на рубовима и доље на дијагоналном клавусу, први опет доље двапут, горе само једанпут. Урнеци се дакле измјењују.

Је ли та ношња доселе непозната домаћа[2]) или ваља да испуни празнину у познавању римске ношње? Хаљина жене у Вашаровини је стола а још је непозната она врст столе, којом се одликовала femina stolata[3]). Да су и Далматинке добивале ту почасну ношњу доказује C. I. L. III 8754. Намијењена је била та одлика мајци троје дјеце. Слуте ли на тај број три можда оне три прутице?

[1]) Сравни н. пр. Wissenschaftl. Mitteil., I., стр. 278.

[2]) Сравни овај Гласник, 1902., стр. 308.

[3]) E. Huebner, Comment. in hon. Mommseni, стр. 104. сл.; L. Friedländer, Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms, 1[6], стр. 474.

Много је теже услијед обијања и остругања камена разабрати накит. Око врата се ваљда овиле двије огре са зрнима разне величине, са којих су јамачно висјела на нитима два реда облих привјесака. Осим тога пада с рамена на прса медаљон на ланчићу, у кога су карике онако начињене као орнаменат дијагоналне прутице и заруба одјеће. Љевица чини се била је уријешена више зглоба руке са три гривне.

Из

Малога Каблића

добио је земаљски музеј преко котарског уреда у Ливну оба слиједећа заклопца сандука за пепео од бијелог вапненца, који су ту 1897. у башчи Шаћира Мачкића ископани. Оба се истичу својом особитом дуљином и ширином те начином, како је доња страна израђена. Сличних ћемо аналогија још наћи у Ливну, а иначе таких споменика није нађено у нашим земљама.

1. Плосната плоча без написа и уреса, на лијевом стражњем углу олупљена; 0·16 *м* висока, 0·80 *м* широка и 1·01 *м* дуга. На дôњој се страни разабире тлорис сандука, јер су ту са његове дôње стране уклесане на три стране жљијеби а на четвртој перо, тако, да се по *слици 20.* даде читави сандук реконструисати. Објепобочне стране искочиле су сприједа и отрага, поклопац је прешао преко свију страна. С лица лежао је још, судећи по двјема рупама на двјема потпорама, можда на ступовима.

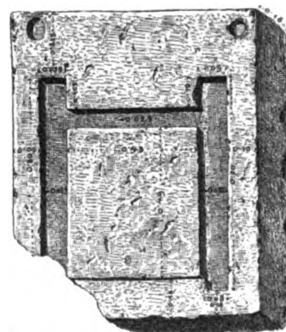

Слика 22. Дôња страна покровне плоче од сандука за пепео из Малог Каблића.

Још су биле веће димензије у

2. покровца, који је, прем је лијево и отрага обијен, још сада 1·20 *м* широк, 0·915 *м* дуг. Плоча је и даље прелазила преко рубова сандука, тако да је зањ с лица требало, судећи по рупама, у којим су биле усађене и које су имале промјер од 0·11 *м* а дубину од 0·01 *м*, јачих потпора. Још се битно и тиме разликује, што се према средини полако седласто успиње од 0·10 до 0·145 *м* те има горе више лица три четверасте удубине за забат и за побочне акротерије, од којих се сачувала само десна, 0·11, 0·9 *м* и 0·028 *м* дубине. У предњем забату је сада остругани напис плитко и грубо упаран а средњи му редак тече међу упараним линијама.

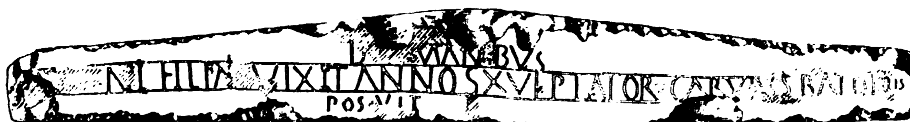

Слика 23. Гробни напис из Малог Каблића.

D[is] Manibus.

. . . . . filia[e], vixit annos XVI, Plator Carvius Batonis

posuit.

Имена заснивача споменика доказују, да се и у томе мјесту старо пучанство ушчувало. Исто доказује за Каблић Мали или Каблић Велики 1863. нађени напис C. I. L. III 9856: *Titus . . . filio suo annorum novem*, који је већ од дуго нестао, те је био ваљда на сличном споменику и коме је налазиште обиљежено са „Каблић“

без посебног разлучивања обих дијелова мјеста[1]). Titus[2]) је исто тако познато домаће име као Plator[3]) и Bato[4]), Carvinus насупрот се овдје први пут појављује, али се њиме може испоредити C. I. L. III 8308: *Ael(io) P[l]adomeno Carvania* гдје Carvanio не треба сматрати да је то origo, како се то учинило[5]), него друго домаће име Pladomenovo, који је стекао грађанско право[6]). Да су поједини урођеници имали и два имена, показује наш напис из Каблића поновно[7]). Познато је такођер већ било, да се и код нас иза генетива очевог имена неријетко испуштало fil(ius)[8]). Како ту на пр. стоји Plator Carvius Batonis, стоји и у C. I. L. III 9810 (ср. 2328[157]) Panes Slator Ciassici[9]).

Старо насеље у Каблићима Великим има осим неколико громила и градину „Велику градину" више села. Њу дијели од друге једне више сусједне,

Сухаче,

поток Брина. И у томе је селу старо пучанство сачувало своја стара имена барем до у II. вијек, како то показују већ прије[10]) колационирани написи C. I. L. III 9850 (ср. стр. 2270.): *D. M. Aelia Paiio v(ixit) annos LXXX. Nepote[s aviae] posueru[nt* и C. I. L. III 9851 (ср. стр. 2165.): *D. M. Aur. [Pl]ator* или *[Sl]ator* . . . . У Сухачи је осим тога нађена цигла C. I. L. III 10183, 10 *c* из творнице Artoriana, која је преко пролошке превале пренешена, јер се творине исте творнице налазе и у Салони[11]).

Ливно.

Од давна се мисли, да је данашње главно мјесто у пољу, које и данас цвате и које је услијед својих трговачких свеза са Далмацијом и у турско доба било важно, некоћ било римско мјесто. Али од свега, што се томе наваћало у прилог, могао би важити само положај града на здравим врелима „Думани", који под окомитом стијеном Црвеницом слаповима избија из двије високе пећине те јуре као јака ријека Бистрица у поље. Тек 1895. и 1902. обретени гробни споменици у башчи покојног начелника Алибега Фирдува дали су у томе сигурности. Осим тога ми је марљиви пријатељ старина Нина Тадић, трговац у Ливну, приопћио, да се код градње куће Стипе Н. Тадића у Чурчићевој улици нашли уломци прijепова и 5 бакрених новаца а међу њима један Констанција II.

Гробни се споменици састоје од седластих покроваца и сандука за пепелнице од вапненца. Први одговарају осим онога под бр. 1. по великим димензијама горе споменутим сличним споменицима из Малог Каблића па и доња страна од

---

1) Ср. Hörnes, Archäol.-epigr. Mitteil., IV., стр. 203. и сл.

2) Patsch, Jahreshefte des österr. archäol. Instituts, 1903, Beiblatt, ступац 76.

3) У овом Гласнику, 1899., стр. 80.

4) У овом Гласнику, 1899., стр. 107.

5) A. v. Domaszewski, Archäol.-epigr. Mitteil., IV., стр. 197. Ср. C. I. L. III. Индекс, стр. 2531.

6) Ср. на пр. C. I. L. III 10121: *L. Baebio Opiavi f. Ser. Oplo Malavico*, уза то Patsch, Jahreshefte, 1902, Beiblatt, ступац 41.

7) Овај Гласник, 1899., стр. 74.

8) На истом мј. стр. 74. ср. F. Haug, Berliner philolog. Wochenschrift, 1901., ступац 787.

9) Ср. овај Гласник, 1899., стр. 90.

10) Гласник, 1894., стр. 349.

11) C. I. L. III 10183, 10 *a* и *b*.

бр. 3.—6. слична је по изради затвора *слици 22.* Новост је за тај котар украс забатних страна у бр. 1. и 2. са још непротумаченим птицама, односно делфинима опкољеном грађевином, али нам је то већ познато из Жупањца[1]) и Борчана[2]) у југоисточном сусједном котару.

1. Покровац, 0·21 *м* висок, 0·50 *м* широк и 0 52 *м* дуг, коме је дôња страна приказана у *слици 25.*, са четири акротерије на угловима, али су само у тројице сачувани већи уломци; десна предња обијена је заједно са углом. Биле су, како се на лијевој предњој разабире, уријешене жлијебима, поређаним на начин рибје кичме. Стражња страна покровца је глатка; на три друге стране смјештен је зупчасти орнаменат (denticuli), који с лица као главице греда носе забат. У овоме запрема средину једно прочеље (зграде) са сведеним кровом, у којему стоји амфора без ручица. С лијева и десна налази се неопредјељива птица, окренута према згради. На забату је напис, коме је формула *D(is) [M(anibus)* била плитко на акротеријама урезана. Прем је размјерно добро сачуван, није ми пошло за руком протумачити га. На крају ретка могло би се можда упознати чешће доказано име *Pinn[es*[3]).

Слика 24. Предња страна покрова сандука за мртвачки пепео из Ливна.

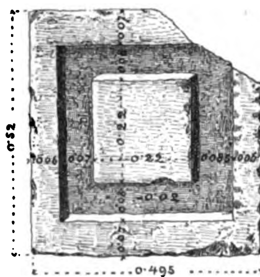

Слика 25. Дôња страна слике 24.

2. Покровац врло сродан ономе под бр. 1 али већи: 0·20 *м* висок, 0·76 *м* широк, 0·80 *м* дуг. Дôња страна још је правокутно издубена. Акротерије уријешене су осовним жлијебовима. У заоквиреном предњем забату с обје стране зграде мјесто птица делфини а под њима три концентричне кружнице. На уздужним странама покровца наизмјенце три уоквирена процјепа и четири плоче, састављене од концентричних кружница. Од написа сачувало се само . . . *vi]xit an(nis) XX.*

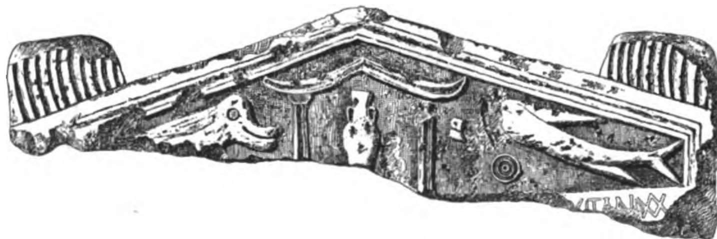

Слика 26. Лице покрова сандука за мртвачки пепео.

Једноставнији него ли покровци 1 и 2 су они под бр. 3 и 4, који опет сачињавају једну скупину. У забату лица има само розета од концентричних круж-

[1]) Wissenschaftl. Mitteil., VI., стр. 228., сл. 47. и 48.; IX., стр. 206., сл. 59.

[2]) На истом мјесту, IX., стр. 218., сл. 89.

[3]) Ср. Ballif-Patsch, Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, I., стр. 63.

ница, састављена и двије неопредјељиве рибе. Осим тога напис у оба случаја не стоји на гејзону него у пољу забата. О доњој страни сравни горе стр. 175. Оба су отрага одломљена.

3. Лијево обијен, на десној сачуваној постраној акротерији завојити жлијебови. 0·24 *м* висок, 0·93 *м* широк, 0·59 *м* дуг. 2. редак доле запаран.

Слика 27. Предња страна покрова сандука за мртвачки пепео из Ливна.

D(is) M(anibus).

. . . ., qu]i vixit an(nis) LXV, posuit Ael(ius) Titus Batonis et sibi.

Оба епихорна имена те испушћање ријечи filius познати су нам већ из Каблића, ср. горе стр. 173.

4. С обје стране обијен, 0·18 *м* висок, 0·68 *м* широк и 0·44 *м* дуг.

Слика 28. Предња страна покрова сандука за мртвачки пепео из Ливна.

D(is) M(anibus).

Coniu]x et fili sui Aelio Varroni Lo[isci

posuerunt], qui vixit annis XXXX.

И Varro је познато домаће име, сравни овај Гласник, 1899., стр. 74. Патронимикон допуњен је дакако само exempli gratia, ср. C. I. L. III 10070.

5. Уломак лица једног покровца сандука за мртвачки пепео, 0·22 *м* висок, 0·86 *м* широк и 0·78 *м* дуг. Акротерије на угловима урешене су као у бр. 3.; насупрот овдје у забату заузимље напис већи простор а орнаменат редуциран је на колут.

Слика 29. Предња страна покрова од сандука за мртвачки пепео из Ливна.

D(is) M(anibus).

Maximus Beusantis vixit an(nis) LX, posuerunt fili pientissi[mo] ben merenti.

У опреци према оцу, који има домаће име Beusas, доказано већ горе на стр. 164. у Салвиама, добио је Maximus римски когномен као име, а то је знак напредовања романизације. *Ben* мјесто *bene* је сигурно, друго E није било уклесано, прем је било доста мјеста. Јамачно је то узето из народног говора.

6. Уломак стражње стране покровца сандука за мртвачки пепео, 0·21 *м* висок, 0·75 *м* широк и 0·80 *м* дуг, без написа и уреса. Доли на затвору накнадно истесан.

7. Сандук, гори и отрага готово посве обијен, 0·58 *м* висок, 0·80 *м* широк и 0·86 *м* дуг, одговара у покровцу *слике* 22. с дôње стране урезаној удубини, јер обе дуље стране прелазе (за 0·055 *м*) преко предње стране. Шупљина сандука је 0·54 *м* широка, 0·52 *м* дуга и 0·20 *м* дубока те је била, како се и из написâ бр. 3. и 8. и по споменутим поклопцима разабире, од којих ни један не пристаје сандуку, намијењена за пепео од повише особа. Лице запрема између пилова, у горњој поли канелираних, у дôњој облим шипкама уријешених, прости релијеф: два Ероса, који корацајући противним смјером носе гирланду, која завршује дугим врпцама. Посве сличан релијеф, такођер са сандука за пепео, нађен је код Студбе-врела у Купрешком пољу [1]).

Слика 30. Лице сандука за мртвачки пепео из Ливна.

8. Сандук, горе обијен, 0·41 *м* висок, 0·63 *м* широк и 0·75 *м* дуг, са три стране гладак, разликује се од бр. 7. тиме, да лице нема избочина а

. . . .
Aur(elius) Litus Zuni (filius) coniugi karrissi-
mae p(osuit) et sibi et
suis.

Слика 31. Лице сандука за мртвачки пепео из Ливна.

напис није смјештен на покровцу, него на њему. Поље написа опасано је профилованим оквиром и широком бордуром од акантова лишћа, који су растављени

[1]) Ballif, Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, I., стр. 24., таб. VII., сл. 14.

косим гредицама са усуканим крајевима. Задњи редак налази се на задњој шипци оквира.

Наравна сумња да је у 1. ретку била забиљежена старост покојника разбија се тиме, што је предзадњи остатак слова сигурно I а не L. Очево име Zunus појављује се овдје први пута, презиме Litus познато је већ из Вероне (C. I. L. V 3551) и Милана (C. I. L. V 5837) те је келтско[1]), а то се може ваљда и за Zunus рећи. То нам намиче мнијење[2]), да је келтска примјеса у нас била већа него се може по писменој предаји мислити. Међу именима, која се држе илирскима, бити ће по које унесено у земљу каснијим досељеницима.

С јужне стране Ливањског поља познато је — ваљда ради недостатног истраживања — само мало новчаних налаза. Земаљски музеј посједује из

Жабљака дôњег

денар Јулија, Babelon 10., из

Коморана

златан новац Тита, Cohen[1] 120 а из

Срђевића

(њива Згон Шимуна Чурчића) денар Комода, Cohen[1] 339[3]).

У хумљу, које на југу затвара поље у родном долу вреонице Студбе[4]) познати су

Видоши

као римска насеобина. Ту је крај врела Студбе нађен лоше читани гробни камен C. I. L. III 2764 (ср. стр. 1622): *D. M. Firmus Surionis vixit an. XXX PO • FR • T posteris* . . . .[5])

Осим тога је ту испод Видошке градине у авлији Myje Ормана Фра Владимир Долић дигао више старих каменова, који су узидани у клијети споменутога. Један је био како веле исписан. Од оних, што се виде, показују се на једном јалан-врата, слична онима горе на стр. 165., бр. 2. из Липе. У сусједним

Гргурићима

купио сам сестерц цара Хадријана, Cohen[1] 725[6]).

Ако ове биљешке размотримо, да одговоримо на питања изнесена горе на стр. 168. и сл., морамо и не обазирући се на новце по низу Басташи, Челебић Струпнићи, Вашаровине, Каблић мали, Сухача и Ливно констатовати, да је и

---

1) Сравни A. Holder, Altceltischer Sprachschatz под *litu и сл.

2) Сравни овај Гласник, 1902., стр. 309.

3) Инвент. бр. 4272, 4083, 9069.

4) У народу се чује и Стурба.

5) V. Radimský, Wissenschaftl. Mitteil., IV., стр. 188.

6) Инвент. бр. 3948.

источни руб поља био исто тако провиђен римским насељима као и подножја висова на западном рубу, а та су насеља, особито у точније проученом југоисточном дијелу, заредала на густо. Ако дакле по реду насеља на западу закључујемо, да је ту била цеста, може се исто од прве и на западу допустити. Ми дакле добивамо ту двије упоредне, само ширином поља разлучене цесте, а то је доказ, који нас опомиње, да за установљивање једне цесте треба још других упоришта него ли су останци насеља. Инстанцију, да су на западу обретена два, а можда и три муниципија, а на истоку никоји град, може сретан обрет у скоро вријеме оборити: привредне прилике су на обје стране исте. Град Ливно могао је примјерице имати римског претходника. Ако се држимо опрезности, на коју нас нука напредовање нашег познавања римске добе у земљи, онда морамо допустити, да о тијеку цесте у Ливањском пољу не знамо још ништа и да је Балифов[1]) нацрт цесте Пролог—Лиштани—Челебић и Пролог—Раповина—Ливно, који се дјеломице оснива на назорима његових претшасника, посве несигуран. На опрезност нас још и то нука, јер се наше изјаве као на очевидце лахко даље изграђују. Примјер за то нам је Ливно. Балиф[2]) је у Ливну смјестио распуће. На основу тога и што се близу Ливна у Липи нашао гори на стр. 165., сл. 11., споменути натпис додуше умировљеног бенефицијара конзуларног, је А. пл. Домашевски у својем занимивом истраживању „Die Beneficiarierposten und die römischen Strassennetze“[3]), које али у резултатима барем у нас не одговара фактичним приликама, установио у Ливну мјесто бенефицијара.

Али многи други закључци на основу насеља неће се смјети ни у будуће забацити. Најприје пада у очи сугласје положаја старих и нових насеља: и први леже сви на подножју висова, на рубовима поља. Из тога ваља закључити, да су хидрографске прилике поља у старо доба опћенито одговарале данашњим[4]), да је и онда било редовитих поплава, али оне нијесу биле тако замашне и по учину тако заторне, јер по налазу јелењих рогова, забиљеженом горе, стр. 170., можемо закључити, да је била шума већа те регулирала кишу, а по већој густоћи насеља може се закључити, да је било и већег благостања и више обрадивог, немочварног тла. Према данашњем једноме граду Ливно стоје у старо доба бар два града. А да су житељи поља онда били богатији него ли сада, види се по скупоцјеном цигленом крову, који се свуда појављује, а цријепови су се бар у прво доба импортирали[5]).

Густо насељење поља сиже и у предримско доба: густи вијенац „Градина“ вије се висовима по рубу око цијелог поља. Биљешкама уз поједина мјеста није њихов број ни исцрпљен. Потребан је опсежан попис, који се нема ограничити на статистику. Можда ће се моћи упознати неки системи, којима је циљ да осигурају поље, можда ће бити могуће изводити закључке у виду кантонског ограничивања. Већ сада показује број заточишта, да су прилике сигурности, прије него ли наступише Римљани, биле што лоше. Урођеници чини се да су били још више расцјепкани, него ли то разабиремо по племенским именима, сачуваним предајом, те ће им бити аналогијâ у сјеверној Албанији, гдје племенске זађевице цијепају.

[1]) Römische Strassen in Bosnien und der Hercegovina, I., стр. 17. сл.

[2]) На нав. мј.

[3]) Westdeutsche Zeitschrift, 1902., стр. 170.

[4]) Ср. A. Grund, Die Karsthydrographie. Studien aus Westbosnien, стр. 64. и сл.

[5]) Сравни горе стр. 174.

Од градина биле су по некоје и у римско доба насељене[1]), по успијевању поља судећи, рекло би се као мирољубива, од мало обитељи настањена ста̂ништа, као на Либ-планини[2]), да се лашње и опсежније употребе планинске паше.

И градње кућа усред бедема, покритих цријепом и провиђених хипокаустима, доказују, да градине онда нијесу биле само привремена заточишта, у која се ишло само у вријеме погибељи. Високо лежеће куће јамачно показују, да им околица онда није била тако непријатна, без икоје удобности и заштите проти бури и киши, да је на висовима било шума.

Успркос раној и интензивној романизацији управе[3]) и животних прилика, сачувао се снажно домаћи, Келтима измијешани, илирски живаљ, како то доказује већина домаћих имена: Bato (Salvium, Лиштани, Каблић, Ливно), Beusas (Salvium, Ливно), Carvius (Каблић), Lavo (Лиштани), Litus (Ливно), Paiio (Сухача), Pinn[es (? Ливно), Plator (Вашаровине, Каблић, ср. и Сухача), Titus (Каблић, Ливно), Varro (Ливно) и Zunus (Ливно).

Исто смо већ могли опазити у котару Жупањцу[4]), југоисточно ливањскоме пољу те у долини Цетине[5]), која ливањским пољем тече на западу упоредо. Сложив та три предјела добивамо већи заокружени комплекс домаћег житељства, који запрема оба обронка Динарских Алпа и који ће се напретком истраживања земље јамачно још јако повећати те ће уза се припојити многе келто-илирске спораде наше покрајине.

V. Нови налази у Граховом.

У Мраморском гробљу или у „Гробљу у мраморју“, југоисточно од села Грахова, с обје стране садање цесте, која води у Грковце — Municipium Salvium нађени су опет уломци написа. Год. 1901. нашао је ту православни протопресбитер Илија Билбија оба слиједећа уломка, које је пријазним начином уступио земаљском музеју. Њихово стање — они су наиме претесани и кречом облијепљени, дакле грађевни материјал — потврђује већ пригодом пријашњих овдје нађених налаза[6]) изречену слутњу, да су антикни споменици овамо довучени као грађевни материјал за каснију градњу, ваљда за цркву.

За мјесну нам је повјест бр. 1. (а можда и бр. 2.) поучан, јер већ прије приопћени напис C. I. L. III 14971 свједочи, да је Грахово за цара Хадријана цвало.

1. Сандук за пепео од вапненца на пола разломљен, врло обијен, доље претесан у базу ступа, 0·405 *м* висок, 0·61 *м* широк и 0·39 *м* дубок. Стражња је страна проста, побочне су помније обрађене. Поље написа опасују профиловани оквир и бордура суочно поређаних, копљастих листова. Слова сурова.

---

[1]) Тако градина повиш Грковаца, Видошка градина и градина у Завођанима. Ср. Radimský, Wissenschaftl. Mitteil., III., стр. 293. и сл., стр. 190.

[2]) Ср. горе стр. 160.

[3]) Ср. горе стр. 164.

[4]) Wissenschaftl. Mitteil., VI., стр. 232.; IX., стр. 215.

[5]) На истом мјесту, VII., стр. 123. и сл.

[6]) На истом мјесту, VII., стр. 163. и сл. C. I. L. III 14970, 14971, 14971[1].

. . . .
P. Ael(ius) Fir-
mus fil(ius)
b(ene) m(erenti) p(osuit).

Слика 32. Лице сандука за мртвачки пепео из Грахова.

2. Уломак плоче од вапненца, отрага сурово обрађене, наоколо обијене, високе 0·15 *м*, широке 0·24 *м* и дебеле 0·115 *м*. Ретци били су упарани; слова су али успркос томе неједнако велика и сурова. Можда . . . *A]el(io M[ax]imo* . . .

Слика 33. Уломак плоче од вапненца.

Од новца има за сада музеј само денар Servilia, Babelon 14 и solidus Justiniana, Sabatier 177, 3[1]). Потоњи, дарован је од госп. котарског управитеља Х. Ретингера у Сребрници; нађен је на брду Граховцу.

---

[1]) Инв. бр. 108 и 10365.

Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine.

Sakupio

godine 1893. za zemaljski muzej u Sarajevu

Ljudevit Kuba.

Predgovor.

I. Put kroz Bosnu i Hercegovinu.

Baveći se već od god. 1883. proučavanjem i sabiranjem slovjenskih narodnih pjesama i gledajući naročito na njihovu glazbenu stranu, proputovao sam veći dio slovjenskog svijeta, da tu na izvoru crpam gragju za svoje djelo „Slovanstvo ve svých zpěvech“[1]). U god. 1893. došao je po mome programu red na Bosnu i Hercegovinu.

Pošto sam morao sabirajući pjesme ljude mititi gozbom, darovima, novcem, ljupkim ponašanjem, ako sam htio da ih ponukam da mi pjevaju, nije druge, već izgledam kao tip političkog agitatora. Ta me je okolnost prinudila, da se prije svega obezbjedim od strane tamošnjih političkih ureda, da mi ne bi niko u radu smetao, već nasuprot pomogao; jer moglo se misliti, da u zemlji, gdje su bili razni ustanci tek nedavno ugušeni, ne će biti ljudi odveć povjerljivi i saopštljivi napram tajinstvenome tugjincu.

Obratio sam se na zemaljsku vladu u Sarajevu, te joj moram izreći javnu zahvalnost, da je moju zamišljenu akciju susrela s potpunim sporazumom i iskrenom voljom. Svi su uredi dobili odmah nalog, da me u mojem radu i pri putovanju i noćivanju usrdno potpomažu, i drugo, bio sam pozvan da označim uvjete, uz koje bi zemaljski muzej u Sarajevu, koji tako čudnovato raste i napreduje pod brižnom i oduševljenom upravom vladinog savjetnika g. K. Hörmanna, mogao pribaviti za se pjesme, koje bih sabrao u zemlji. Gledajući na ovu usrdnost ponudio sam se, sabirati pjesme besplatno, tražeći jedino naknadu svojih putnih troškova i troškove oko prikupljanja, a u slučaju, da se materijal otštampa, tražio sam remuneraciju, da pripremim rukopise za štampu. Meni je tada doznačen mjesečni paušal 300 for. a 600 for. nagrade da priredim za štampu materijal, što sam ga prikupio u zemlji za 4 mjeseca. Bez obzira dakle na veliki trošak spojen sa štampom ove zbirke žrtvovala je zemaljska vlada 1800 for.

Putovanje svoje izveo sam po ovome planu: Za I. mjesec preduzeo sam, da proputujem jugoistočni kraj Bosne sa novopazarskim sandžakom, za II. mjesec Hercego-

---

[1]) Slovanstvo ve svých zpěvech, sborník národních i znárodnělych písní všech národů slovanských. Sbírá, harmonisuje a vydává L. Kuba. Tiskem u Fr. Hoblíka v. Pardubicích.

vinu, za III. mjesec zapadnu Bosnu i IV. mjesec imao sam na umu, da proputujem sjeveroistočnu Bosnu. Ama zadnju točku svoga putovanja nijesam mogao ostvariti, jer sam u Doboju nabasao na koleru, koja je tamo došla iz Brčke ili Tuzle, gdje se je plaho širila. Okrenuo sam dakle natrag i pabirčio sam za to u Kiseljaku i u Sarajevu.

Navodim ovdje mjesta i gradove, gdje sam sabirao i to onim redom, kako sam ih zasebice proputovao.

I. Sarajevo, Trnovo, Kalinovik, Jeleč, Foča, Brod, Goražda, Čajniče, Plevlje (koje doduše Bosni politički ne pripada, ali joj pripada etnografički), Višegrad, Rogatica.

II. Čapljina, Ljubuški, Ljubinje, Trebinje, Bileć, Zupci, Metohija (Gacko), Nevesinje, Blagaj, Mostar.

III. Travnik Dolac, Gučja Gora, Jajce, Jezero, Banjaluka, Prijedor, Sanskimost, St. Majdan, Krupa, Bihać, Lipa, Ključ, Ribnik, Glamoč, Livno, Bugojno, Prozor.

IV. Visoko, Zenica, Maglaj, Tešanj, Doboj, Kiseljak, Sarajevo [1].)

Predajući iz ovijeh krajeva ukupno 1113 pjesama može iz njih steći svako predodžbu o pjevanju bosansko-hercegovačkoga naroda, što ću ga u ovijem recima po mogućnosti prikazati na osnovu glazbenih ljestvica.

II. Stanovište autorovo.

Prije nego li progovorim o sabranim napjevima kazaću, kakvo stanovište zauzimljem kao melograf.

Melografija se bavi, kao što je poznato, sabiranjem i proučavanjem glazbenih prostonarodnih umotvorina. Materijal se sakuplja posve jednostavnim načinom: sakupljač sluša i stavlja pjevanja u note.

Ovaj način ima svoju korist i svoje neprilićnosti. Svaki napjev valja redovito više puta slušati prije nego što se potpuno zabilježi i tu ima onaj, koji piše dosta prilike, da različite pjevače promatra, da sravnjuje njihove karaktere i manire, da upozna sudbinu (promjenu) pjesme, koja ju dešava uslijed čestog njezinog ponavljanja, u kratko spoznaje reproduktivnu stranu narodne glazbene umjetnosti; kao on, koji ne samo da je vidio partituru opere ili simfonije, nego je čestim slušanjem spoznao, kakim načinom i uz kakve tradicije se te skladbe izvagjaju.

Ama je velika nezgoda pri tome ta, da sabirač, izdavajući materijal, mora od čitalaca zahtijevati potpuno povjerenje a od općinstva čvrstu vjeru u ispravnost svega, što predlaže u svome sakupljenom materijalu. On dakle gradi svoje djelo na pukoj vjeri. Drugo jamstvo ne može nikako da daje, no da iznosi ono, što je čuo i kako je što čuo; skepticizmu ostavljeno je tu dakle najšire polje. Veli se doduše, da je skepsa majka znanosti, ali samo tamo, gdje se protiv njezina razorna djelovanja nastoji sagraditi obrana čvrstim faktima kao stijena, nepobitna i neosporna, a nije nikako onda, kada se njezinoj plahovitoj struji pribavlja uvijek nova hrana. Isto tako je voda majka mostova, dok je koga prinukala, da je zabijao pilote i gradio terase; ali uzaludu je bacati samo klade i stabla u uzburkane talase, jer će ih opet sve odnijeti. Dosadašnja melografija radila je i radi ono potonje. Mučno sabire i sakuplja i ne vidi ili ne će da vidi hrpu nevjernika, koji vele: ne vjerujemo i koji jedinom tom riječju malo da ne čine sav rad uzaludnim. Da se ovim skepticima uklonimo a rad svoj od nji-

[1]) Ovdje nema samo pjesama španjolskih Jevreja, u Bosni i Hercegovini dosta naseljenih, koji su ovdje kako jezik i običaje, tako i pjesme sačuvali. No pošto ne pripadaju hrvatskom ili srpskom plemenu, koje obitava u Bosni i Hercegovini, nijesu njihove pjesme u ovoj knjizi smještene.

hove jetke negacije očuvamo, ne smijemo dosadašnju melografiju nazivati „znanost“, a moramo se žalibože ograničiti samo na onu grupu čitalaca, koji drže do riječi stranog čovjeka i koji ga odlikuju svojim povjerenjem.

Bijaše vremena, kada je melografija na prigovore onih, koji ne vjerovahu, mogla samo slegnuti ramenima te reći: „Što ću mu ja?! Nema drugog načina, kojim bih sebi materijal pribirala nego baš sluhom i perom.“ Ali danas melografija te isprike nema. Danas može upotrebljavati fonograf, da joj pribavi materijal, koji ne bi dopuštao nikakvog dvoumlja; danas melografija ne treba, da se drži starodrevnog jednostavnog načina, danas može zbilja da strojem radi i može se kaniti „ručnoga“ rada.

Žalim, što tako ni danas ne biva. I ja nijesam drukče činio. Nije, da nijesam za to imao dosta dobre volje, nego mi je za to nedostajalo — novaca. Priznajem dakle, da o materijalu u ovoj knjizi smještenom, može ko mu drago posumnjati, ali nasuprot tome one, koji imaju dosta povjerenja u mene, uvjeravam, da sam pisao tako, kako sam čuo i da to dajem vijerno tako, kako sam to bio zabilježio.

U ostalom se nadam, da način kojim sam materijal poredao, pobugjuje povjerenje u moj rad.

Ima izdavatelja zbiraka narodnih pjesama, koji kažu u svojim predgovorima s nekom samosvješću da „je valjalo“ ove ili one pjesme popraviti (?). Megju ove odlučno ja ne spadam. Sudim, da se ovakim popravcima istini malo služi. Priznajem, da sakupljač nema uvijek jednaku sreću, da bi dobio svaki put dobra pjevača i da bi pjesmu dotični svaki put i dobro pjevao. Ali ko tu hoće da smatra sama sebe ovlaštenim da pjesmu popravlja? Tà pjesma obilazi nekada stotine milja, ide od usta do usta, pa ovako divlje živi godine, desetgodišta, pa čak i cijela stoljeća i hiljade godina! Ko ima toliko odvažnosti, da protiv suverena, koji vlada dušom i srcem čitavih koljena, sjedne na sučevu stolicu sa pukom pripremom školske glazbene nauke? Doduše, malo koji glazbenik smatra narodnu pjesmu velesilom, koja nevidljivim ali za to neodoljivim vezom spaja milijune te milijune srodnih pojedinaca u moćne skupine i cjeline, koje zovemo narodima; već prije u pjesmi nazire pusto siroče, koje svijetom tumara bez oca i majke, nepoznatog porijekla i roda, koje živi od dobročinstva onih, s kojima se na svom putovanju sretne.

A ovdje ga — baš je istina — svaki odsijeva po svojoj: nikome siromašak ne progje ustima, a da ne pretrpi malu promjenu; sve joj promjene mogu biti na uhar ili na kvar bez obzira na to, da li ju je dotaknuo prijatelj ili neprijatelj. No ni u ovom slučaju, kada prema pjesmi zauzmemo stanovište saučešća, ne možemo sebi prisvojiti pravo, da odlučujemo, kako valja izmijeniti one šarene i kićene dronjke, siromašne i bogate, proste i sjajne, slatke i mirne ili bučne, koje se u brzo u najvećim kontrastima viju oko njezina vitka tijela, a da odora pjesme bude „prava“, i da odgovara podrijetlu i rodu pjesme, koja je ipak po svom postanku tajanstvenim i zagonetnim bićem. Zar nijesu kakovi god popravci ovdje tek svojevoljno mućenje vode, koja je već sama sobom dosta nejasna?

Nepobitna je istina, koju svaki sakupljač potvrgjuje, da pjesma pretrpi veće ili manje promjene ne samo u različitim krajevima i dobama, prema tome gdje se i kada se pjeva, nego i različiti ljudi, pa čak redovito ni isti čovjek ne ponavlja istu pjesmu uvijek tako, a da ne bi kakvu sitnicu promjenio. Prema ovoj istini nije na mjestu dopuštati sebi još daljih promjena i haos umnožavati, već tu valja nasuprot nastojati da se svaka inačica pjesme, bilo ih puno ili malo, upiše. Kao dokaz ovog svog nasto-

janja pripominjem, da često u ovim ovdje objelodanjenim pjesmama nalazimo dva glasa a povrh njih znak $\frac{1}{2}$. To ne znači dvopjev već dvostruki napjev pjesme[1]). Gdje su se napjevi odveć razilazili, napisao sam svaki napjev napose. Ovakvi srodni napjevi smješteni su odmah uvijek jedno za drugim. Gdje je pako broj onakvih srodnih napjeva ili varijanta narasao do te mjere, da je činio čitavu obitelj, tamo sam odlučio izvaditi one skupine iz tekućeg poretka čitave knjige, te smjestiti ih u posebnom pošljednjem dijelu knjige (VII.), da se time istakne bogatstvo raznih podoba, u kojima pjesma polijeće iz predjela u predio, iz doba u doba, od usta do usta. U tom odsjeku vidi se sva tvornost i fantazija naroda u svojoj raznolikosti i krasoti. Da to ne bi bilo logičkome poredanju zbirke na uštrb, u svake je pjesme naročito označeno, u koji dio zbirke, bez obzira na srodnost varijanta, ide t. j. odakle je, da pravo rečem, bila izvagjena.

III. Kako je zbirka uregjena.

Zbirke narodnih pjesama u svim literaturama uregjenjem i vrstanjem gradiva kolebaju redovito megju gledištem filološkim i etnografskim. Jedanput su pjesme razdijeljene po tekstu, drugi put po prilikama, uz koje se pjevaju; nekada se gleda i na topografiju. A veoma su rijetki slučajevi, te je glazbena strana pjesama odlučnim kriterijem za razdijeljenje sakupljenog materijala. Uzrokom je ove pojave to, da sakupljači pjesama bijahu uvijek više filolozi ili etnografi nego li glazbenici.

Ko se je ma i mimogred bavio time, da prolista zbirke narodnih pjesama, znade da je naročito dijeljenje pjesama prema njihovoj upotrebi (u ljubavne, napitnice, svatovske itd.) posve suvišno, bez svrhe. Kod svatova pjevaju se pjesme starodrevnih obreda uz najmodnije napjeve a podlogom napjeva bila je ljubav u dalekoj davnini kao i sada. Nutarnjost pjesama, pa bilo sa strane njihovih tekstova ili sa strane glazbe, ne čine se nama ovakim poregjenjem gradiva pristupačnije, a tko hoće da pronikne u njihov karakter, pa bio to glazbenik ili filolog, upućen je na svoj vlastiti rad: memorirati pojedine pjesme, istraživati zajedničke im znakove i odregjivati ono, što pjesme veže ili opet razlučuje. Rad njegov je nalik na rad čovjeka, koji je našao na gumnu razbacane ne samo snopove, već i pojedine klasove, i kojemu ne preostaje drugo, već uzimati klas po klas u ruke, vezati ih u rukovijeti i snopove, a snopove redati u plastove. Ali za ovakav rad se hoće puno energije i jake volje, koja se može očekivati samo od stručnjaka; širemu općinstvu pako ostaje taka knjiga nepronicavom prašumom ili hridnim labirintom, odakle se odmah svaki vraća, tek što je na dva tri mjesta okušao da unigje. To sve poznajem iz vlastitog iskustva; pa ne bih rada izdati pjesme bosansko-hercegovačke u obliku sličnog uslova, pred kojim bi svaki uzmicao, bojeći se, da mu ne bi svom težinom svojom pao na glavu. Zaželio sam, da zbirka predstavlja sustavno uregjeni arkiv, da nalići na botaniku, u kojoj je dovoljno poznavati jednu jedinku, pa da dobijemo predodžbu o cijelom razredu, o vrsti ili rodu pjesme.

Nastojao sam, da u taj prividan labirinat sabranih pjesama otvorim sustavnu mrežu hodnika, kojima bi svaki, ko bi se interesirao, mogao izaći na šetnju a da ne sustane, te da se donekle lasno upozna s izloženim predmetima.

Kao glazbenik, nijesam se morao dugo domišljati, hoću li se pridržati tekstovne strane ili glazbene strane, a nije bilo ni pomisliti, da bi se obadvoje moglo spojiti. Da

[1]) Gdje nema znaka $\frac{1}{2}$ to je dvopjev.

sam mogao na svome putovanju vazda dulje vremena sabirati na jednome mjestu, pa da ispišem sve moguće varijacije i varijante napjeva, ne bi bilo ništa naravnije već poredati pjesme po njihovoj melodičkoj srodnosti, kako su to energički i dosljedno izveli u svojim glasovitim zbirkama Мельгуновъ i Польчиковъ. Ali ja bijah putnik, koji se je ustavljao uvijek samo ondje, gdje bi me noć zatekla; a sutradan žurio sam se opet dalje, da održim odmjereni putni program. I tako se nije moglo nakupiti varijanta u tolikoj mjeri, da ih bude dosta za uregjenje onolikog materijala, koji pretežnom većinom podaje različite nesrodne melodije.

U ostalom, kad sam uzeo prepisivati svoje bilješke, počele su mi se pjesme same po nekom kriteriju dijelenja skupljati u velike razrede, u rodove i vrste tako, da nijesam mogao dulje oklijevati, kako bi valjalo gradivo razvrstati. Izlazile su tu iz gomile prividno nepregledni nizovi primitivnih napjeva, koje pokazuju ne samo na glazbeno pradoba naroda, nego i na početke ljestvica, njihov razvitak i napredak. Odlučio sam se dakle da obavim analizu zvukovnog materijala pjesama i zbilja sam je dosljedno kroz cijelu zbirku izveo, izuzevši VII. dio, gdje su smještene skupine varijanta, ali je i tu kod svake pjesme označeno, kamo idu po spomenutome znaku dijeljenja.

Strogo uzeto dakle VII. dio ni ne čini iznimke, a prije bi se to moglo reći o VI. dijelu, pjesama tajanstvenih, u koje sam uvrstao one pjesme, koje se nijesu dale nikamo uvrstiti. Možda mi ih nijesu dobro pjevali, možda sam pogriješio, kad sam ih upisivao a možda nijesam ni dospio, proniknuti ih.

S toga se nijesam upuštao ni u kakvo svojevoljno nasilno „popravljanje" i „udešavanje", već sam ih prosto sabrao u osebnu skupinu pjesama.

U ostalom nema ih više od 12, dakle stoti dio cijele zbirke. Za to je ta grupa odviše slaba, a da obori sustav, po kojemu su poredani ostali napjevi, o kojima ću govoriti odmah u slijedećem odsjeku.

IV. Glazbene osnove bos.-herc. pjesama.

Što se tiče zvukovnog gradiva, što ga upotrebljavaju pjesme bosansko-hercegovačke, nalazimo tu doduše sve, čime raspolaže sadašnja evropska umjetna glazba, ali osim toga i mnogo drugoga i posebnoga. Razvidimo obadvoje. U tu svrhu valja da se taknemo nekih glazbenih pojmova.

Ako pomislimo skladbu, u kojoj nema prelaza, niti enharmoničkih ni hromatskih elemenata, koja je dakle strogo napisana u ovom ili onom prijemetu i poredamo li upotrebljene tonove po visini postupice za sobom (ispustivši tonove, koji se ponavljaju) dobijamo niz tonova, koji, doklen ne bude označen njegov temeljni ton nije još nikakva ljestvica, već puka osnova. Osnova je dakle nedovršeni, postepeno napredujući niz tonova, gdje nije označen osnovni ili zaključni ton.

Sadašnja evropska glazba upotrebljava dvije ovakve osnove. Prvu od njih lasno ćemo naći na glasoviru. To su bijele tipke koje nam je označuju. Ona se upotrebila, da se stvore, takozvane, *dur*-ljestvice. Napišimo je sebi da je možemo dobro promatrati.

Osnova I.
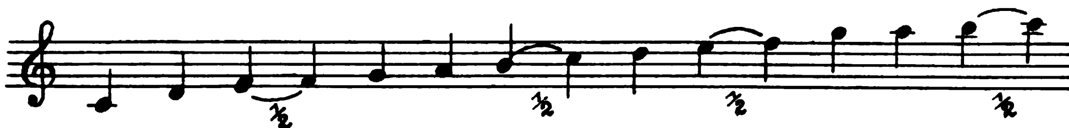
Na glasoviru se može lasno njezin karakter upoznati. Vidjećemo, da su pojedini stupnjevi udaljeni po cijelim tonovima, samo megju *h* i *c*, onda megju *e* i *f* ima uvijek poluton. Pojavljaju se dakle polutoni jedan put iza dva cijela tona, onda iza tri cijela tona.

Prema tome načinimo sebi brojčani oblik za I. osnovu:

$$2, \tfrac{1}{2}, 3, \tfrac{1}{2},$$

koji ćemo ovako čitati: dva puta po cijeli ton, poluton, tri puta po cijeli ton, poluton. Ako pak uvjek zadržimo ove odnošaje izmegju pojedinih tonova, to možemo početi od koje mu drago, bijele ili crne tipke na glasoviru, a uvjek će to biti ista osnova, osnova I., a promjena njezina ticaće se samo njezine visine, što se u pismu postigne pomoću glazbenih predznaka (accidentalija ♯ ♭ ♮).

Druga je osnova majka takozvane mekane ili *moll*-ljestvice:

Osnova II.

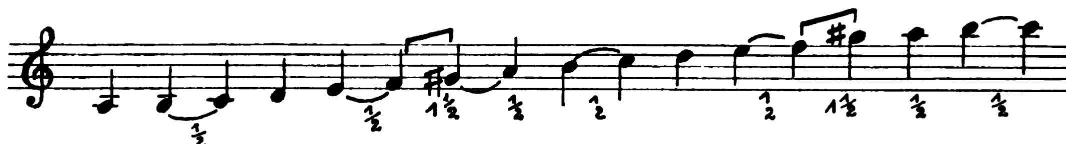

Promotrimo li udaljenosti pojedinih stupnjeva, lasno ćemo sastaviti njezin obličak:

$$1, \tfrac{1}{2}, 2, \tfrac{1}{2}, 1\tfrac{1}{2}, \tfrac{1}{2},$$

koji ćemo ovako čitati: cijeli ton, poluton, dva puta po cijeli ton, poluton, pô drugog tona, poluton.

Ako pak počnemo od kojeg mu drago drugoga tona i ako sačuvamo intervale, biće to uvijek ista osnova, osnova II.; biće doduše transponirana, prenešena, ali u karakteru nepromijenjena.

S ovim dvostrukim gradivom se naša evropska glazba zadovoljava, pridavajući sebi raznovrsnosti različitim kombinacijama pomoću modulacija i transpozicija.

Kako dokazuju česti 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7. i 8. I. dijela ove zbirke, bos.-herc. pjesme upotrebljavaju obje osnove. Alí se ne ograničuju na nje, kako dalji sadržaj ove zbirke svjedoči, već upotrebljavaju još tri osnove, koje ćemo kao i prve dvije pretresti i prema njihovom karakteru megjusobno isporediti. To su još ovi nizovi tonova:

Osnova III.
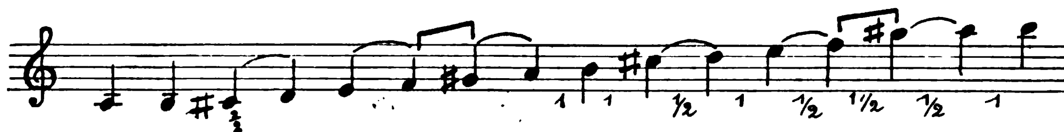
(Vidi pjesme I. odsjeka u česti 9.)

Brojčani obličak, koji ćemo za označivanje ovoga poredanja upotrebljavati, biće ovaj:

$$2, \tfrac{1}{2}, 1, \tfrac{1}{2}, 1\tfrac{1}{2}, \tfrac{1}{2}$$

i čitaćemo ga ovako: dva puta po cijelome tonu, poluton, cijeli ton, povećana sekunda, poluton.

Isporedimo ovaj obličak sa prijašnjima dvjema, pa se nećemo pokajati. Da njihovu uzjamnost i razliku dobro istaknemo, napišimo ih tako, da uspravnom crtom razdijelimo svaki obličak na dvije polovine (doduše posve jednake, tačne polovine su tu nemoguće, jer svaki obličak navodi sedam intervala; neka dakle ima prva polovina tri a druga četiri intervala). U tu svrhu napišimo drugi obličak s malom promjenom; mjesto $1, \frac{1}{2}, 2, \frac{1}{2}, 1\frac{1}{2}, \frac{1}{2}$ neka bude napisano $1, \frac{1}{2}, 1, 1, \frac{1}{2}, 1\frac{1}{2}, \frac{1}{2}$ i promatrajmo onda ovaj lik:

I. osnova. — II. osnova.

2, $\frac{1}{2}$ | 3, $\frac{1}{2}$ — **1, $\frac{1}{2}$, 1 | 1, $\frac{1}{2}$, $1\frac{1}{2}$, $\frac{1}{2}$**

III. osnova.

2, $\frac{1}{2}$ | 1, $\frac{1}{2}$, $1\frac{1}{2}$, $\frac{1}{2}$

Što nam kazuje ovaj lik?

Da je osnova III. postala spojenjem prve polovine oblička I. sa drugom polovinom oblička II.

Sada da vidimo dalju osnovu, koju nalazimo u bos.-herc. pjesama.

Osnova IV.

(Vidi pjesme u dijelu I. 10. česti.)

Obličak za ovu osnovu ispisaćemo kako slijedi:

1, $\frac{1}{2}$, 4, $\frac{1}{2}$,

i čitaćemo: cijeli ton, poluton, četiri puta po cijelome tonu, poluton.

Isporedimo i ovu s njezinim prijašnjim drugaricama, s I. i II. po prijašnjem načinu, t. j. naznačivši uspravnim crtama od prilike njihove polovine (u koju svrhu ćemo u IV., oblička opet učiniti malu pismenu promjenu pišući je mjesto **1, $\frac{1}{2}$, 4, $\frac{1}{2}$,** ovako: **1, $\frac{1}{2}$, 1; 3, $\frac{1}{2}$**), Onda dobijemo ovaj oblik:

I. osnova. — II. osnova.

2, $\frac{1}{2}$ | 3, $\frac{1}{2}$ — **1, $\frac{1}{2}$, 1 | 3, $\frac{1}{2}$**

IV. osnova.

1, $\frac{1}{2}$, 1 | 3, $\frac{1}{2}$

Ako riječima iskažemo, što ovaj lik brojkama naznačuje, glasiće to ovako: Obličak IV. osnove postao je tako, da se je spojila prva polovina II. oblička sa drugom polovinom prve osnove.

Dalje se pojavljuje u bos.-herc. pjesmama ovaj niz tonova:

Osnova V.

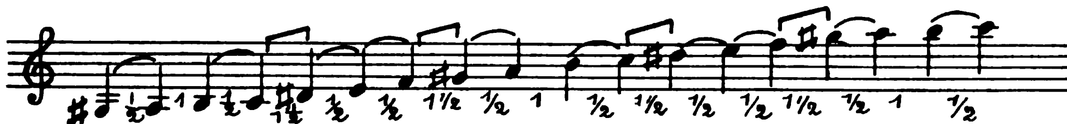

(Vidi pjesme I. dijela u česti 11.)

Obličak njezin izgledaće ovako:

$\frac{1}{2}$, 1, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{2}$, 1, $\frac{1}{2}$, $1\frac{1}{2}$, $\frac{1}{2}$.

Ljestvicu, koja je na temelju ove osnove postala, zovu glazbeni arheolozi po geografskom njezinom postanku o r i j e n t a l n o m, pa se i kod Arapa i Turaka ponajviše nahodi.

Ovim pet osnovama pripadaju i pjesme u dijelu II., III. i IV., dakako odnošaj ovaj nije posve jednostavan, već nam pruža gradiva za dalje odsjeke. O ovome dakle kazaćemo dolje koju više.

Pjesme dijela V. ovim osnovama nikako i ne pripadaju. Kod njih se o osnovi uopće ne može govoriti, jer se nikad ne ispinju na razmak od 8 tonova dakle cijele oktave; po svojim intervalima ne mogu se smatrati ni odlomcima koje od prijašnjih osnova. Samo pjesma broj 998. mogla bi da pripada V. osnovi; ali pošto je karakter cijele te skupine poglavito hromatski, činilo mi se, da je naravnije, ostaviti dotičnu pjesmu u petom dijelu, nego da je pridajem uz osnovu orijentalne ljestvice.

Prema glavnome biljegu pjesama V. dijela nazvao bih ovu skupinu pjesme hromatske. Više o njima reći ne mogu, jer sam sabrao srazmjerno malo primjera. Malo za to, jer su to sve pjesme seoske a u bosanskim i hercegovačkim selima nije baš lako sabirati pjesama. Sabirati napjeve pjesama znači s narodom toliko općiti, da se sprijateljiš sa sakupljačem i da se on razveseli: inače ne pjeva. Zato se opet traži, da se zadržiš u mjestu — a selo na Balkanu nije baš ugodno boravište za raznježene ljude našega kova, niti po hrani niti po konaku.

Mali broj sabranih pjesama ove ruke ne smeta ipak da i o njima progovorim koju uopće. Da su to tipski karakteri tamošnjeg seoskog pjevanja, to mogu da tvrdim posve pouzdano, jer sam na putu često čuo mnogo onakvih melodija, kad je narod pri radu pjevuckao ili se na vašarima u gradovima zabavljao. Osim toga poznajem ove stvari iz dalmatinskih i crnogorskih sela a tamošnji seljak u pogledu etnografskom ide u istu skupinu kao hercegovački i bosanski seljak.

Pošto je pak selo kod sviju naroda prirodni konservator svakih starina, to valja ove pjesme smatrati najstarijim glazbenim spomenicima, koji sižu do u glazbeno pradoba. Tačniju predodžbu dobijemo, ako pripomenemo, da je Pitagora, koji je živio 569.—470. pr. Isusa tek iznašao oktavu. Ovim pako pjesmama fali još mnogo do oktave. Imamo tu dakle pred sobom ostavštinu prošlih tisućgodišta.

V. Ljestvice bos.-herc. pjesama.

U prošlom odsjeku nije bilo još rečeno sve o odnošaju bos.-herc. napjeva prema umjetnoj današnjoj glazbi, kad sam prozborio o osnovama. Glazba ne radi s onakim neodregjenim materijalom, kakvi sam uveo pod imenom osnove.

Da bude sve razgovjetno, valja da si predočim skladbu, koja bi se kretala sva na bijelim tipkama glasovira. Tu ćemo naći, da će se skladba uvijek završiti tonom *c* (ili u iznimkama tonom *e* ili *g*, koji tonovi ali svi pripadaju trozvuku *c*, *e*, *g*.

Ton *c* zove se ovdje temeljni glas ili tonika. Čim osnovi tonova označimo temeljni ton ili toniku, imamo pred sobom odregjenu ljestvicu ili skalu.

Karakter te ljestvice poznajemo, isto tako kao kod osnova, po intervalima, kojima su pojedini stupnjevi megjusobno udaljeni, počevši od temeljnog tona, koji ljestvici daje i ime.

Ona ljestvica, koja se na glasoviru omegjašuje i zadovoljava bijelim tipkama te ima temeljni ton *c*, sadržaje stupnjeve u ovim razmacima: dva puta po cijelome tonu, poluton, tri puta po cijelome tonu, i opet poluton.
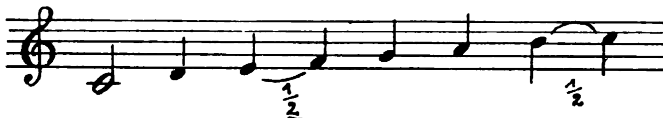
Obličak, koji će nas podsjećati na red ovih intervala, glasi: **2**, ½, **3**, ½. To je onaj isti, koji odabrasmo za označenje I. osnove. Sve ljestvice, počinjajući sa kojim mu drago tonom, ako samo zadrže ove odnošaje, zovu se *dur* ili tvrde ljestvice. To je jedan karakter ljestvica, kojim vlada naša glazba.

Obličak II. osnove: **1**, ½, **2**, ½, **1½**, ½ se je tako odabrao, da nama odmah posluži za obličak drugog karaktera ljestvica, koje se zovu *moll* ili meke.

Nije stalo do temeljnoga tona, već kako vidimo do razmaka i intervala, koji se nalazi megju pojedinim stupnjevima. Od kojega bilo tona možemo izvesti stupnjeve po odnošaju **1**, ½, **2**, ½, **1½**, ½ pa uvijek će to biti samo *moll* ljestvica ili meka, a razlika će se ticati samo visine; biće to puka transpozicija, a ovih može i u *dur*-u i u molu da bude 12.

To je sve, čime naša umjetna glazba radi: dvije ljestvice, *dur* i *moll*, njenih dvanaest (ukupno dakle 24) transpozicija i uzajamni prijelazi (modulacije). To nije bilo uvijek tako.

Starogrčka glazba, koju su i Rimljani prisvojili i koja je onda u kršćanskome kultu našla revnoga radenika i uzgajača, bila je u tome pogledu puno bogatija.

Upotrebljavala je doduše samo jednu osnovu, osnovu I., ali se znala njom okoristiti do korijena. Gradivo je bilo samo jedno, ali različitim temeljnim ili zaključnim tonovima postigla je različite karaktere ljestvica. Dok kod nas I. osnova (koju nam predočuju bijele tipke na glasoviru) pripušta za temeljni ton samo *c*, dopuštala je starogrčka glazba za temeljne tone i drugih 6 članova ove osnove, t. j. dopuštala je šešt daljnjih ljestvica, od kojih je svaka imala drugo ime i to ne po tonovima temeljnima, već po starogrčkim krajinama.

Ljestvica koja je ravna našoj *dur*, zvala se lidičkom.

Ljestvica, koja je počinjala tonom *d*, zvala se frigička. Idemo li od stupnja k stupnju i promatramo li intervale, nalazimo, da je njezin obličak ovaj: **1**, ½, **3**, ½, **1**.
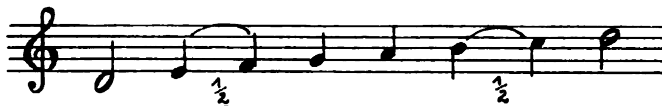
Ljestvica sa temeljnim tonom *e*, zvala se dorička. Obličak njezin glasi: ½, **3**, ½, **2**.

Dalja ljestvica, od *f* izvedena, zvala se hipolidička, te ima obličak: **3**, ½, **2**, ½.
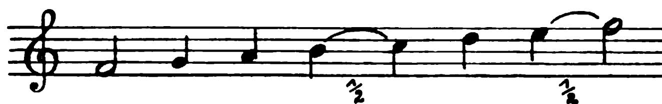
Ljestvica sa temeljnim tonom *g* se zvala: hipofrigička, a obličak je njezin ovaj: **2**, ½, **2**, ½, **1**.

Ljestvica sa temeljnim tonom *a*, zvala se hipodorička i obličak njezin ovako glasi: **1**, $\frac{1}{2}$, **2**, $\frac{1}{2}$, **2**.

Konačno miksolidička ljestvica počimlje temeljnim tonom *h* te vrijedi za nju obličak: $\frac{1}{2}$, **2**, $\frac{1}{2}$, **3**.

Ovim smo načinom u kratkim crtama predočili akustičko gradivo umjetne glazbe evropske u njezinoj prošlosti i sadašnjosti. Vrijeme je da se povratimo našim bos.-herc. pjesmama, kod kojih nam je stalo do toga, u kakvom se odnošaju nalaze prema glazbenoj kulturi evropskoj.

Isprva nam je naglasiti, da stoje u veoma prijateljskom odnošaju. U ovoj zbirci nalazimo u znatnom broju zastupane ne samo obje ljestvice sadašnje *dur* i *moll*, već i sve navedene grčke ljestvice osim jedine hipolidičke. Ovoj ljestvici nije ni traga ni glasa. Zanimivu ovu činjenicu ne znam čime bi razjasnio.

Vidimo, kako bogato u bos.-herc. pjesmama odsijeva naša glazbena prošlost i sadašnjost. 1. čest I. dijela ove zbirke predstavlja ljestvicu tvrdu ili lidičku, 2. čest frigičku, 3. čest doričku, 4. čest ljestvicu hipofrigičku, 5. čest ljestvicu hipodoričku, i 6. ljestvicu mikolidičku, a 7. čest, ljestvicu *moll* ili mekanu.

Ali time još nije iscrpljena sva raznovrsnost i šarenilo bos.-herc. napjeva, u koliko se tiče ljestvica, kojih upotrebljava. Kako im je I. osnova pružila gradiva za više ljestvica, tako se ni pri II. osnovi iz čijeg krila potiče *moll* ljestvica, nijesu zadovoljile samo ovom skalom. Nijesu se doduše koristile osnovom II. u toj mjeri kao osnovom I., no ipak uz ljestvicu *moll*, čiji obličak glasi: **1**, $\frac{1}{2}$, **2**, $\frac{1}{2}$, **1**$\frac{1}{2}$, $\frac{1}{2}$ i koju ispisujemo ovdje boljega pregleda radi:
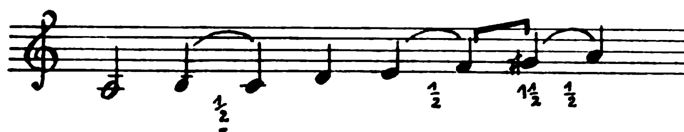
prilagodile su si od II. osnove još ovu ljestvicu:
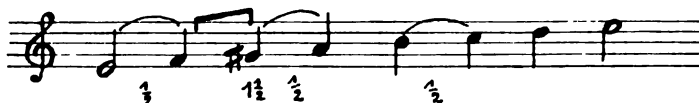
čiji će obličak ovaj biti: $\frac{1}{2}$, **1**$\frac{1}{2}$, $\frac{1}{2}$, **1**, $\frac{1}{2}$, **2**.

Pjesme, koje ovamo idu, nalaze se u dijelu I. u česti 8.

Osnovom III. već su se u maloj mjeri koristile. Od nje je izvedena samo jedna ljestvica i to ova:
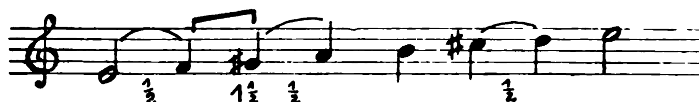
Obličak njezin glasi: ½, 1½, ½, 2, ½, 1, a pjesme, koje ovu ljestvicu upotrebljavaju, jesu smještene u dijelu I. česti 9.

I kod daljih dviju osnova bile su bos.-herc. pjesme već slično čedne. Ljestvica, za koju je bila upotrebljena osnova IV., izgleda ovako:

te ima ovaj obličak: ½, 1, ½, 4. Niz od 4 cijela tona daje njezinom karakteru oštro izraženu crtu, izraženiju to više, da se uopće glazba ovoj skupini intervala rado uklanja.

Praktičku upotrebu ove ljestvice nalazimo u dijelu I. česti 10.

Najposlije u dijelu I. česti 11. nalazimo pjesme, složene u ljestvici tako zvanoj orijentalnoj, stvorenoj na temelju osnove V. Karakter njezin predstavlja nam obličak, što slijedi: ½, 1½, ½, 1, ½, 1½, ½.

Ljestvica sama izgleda ovako:
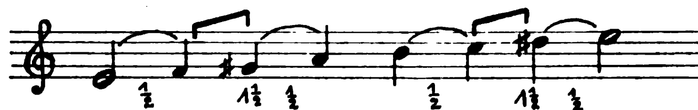
Njezinim su karakterom nečuvene oprijeke i skrajnosti u intervalima. Njoj nije dosta, da u njoj dolaze dvije povećane sekunde, koje već same sobom udaraju u oči, ona nasuprot, ako se pjesma kreće **nad** i **pod** temeljnim tonom, dovodi u **susjedstvo** dvije **smanjene** sekunde.
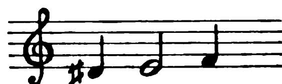
Ne gledajući na pjesme hromatičke (dio V.) i na neodregjene (nejasne) pjesme (dio VI.), koje su bile možda hrgjavo [loše] pjevane, ali je moguće da pripadaju kome sustavu, za koji nijesam našao dovoljna gradiva, da ga proučim), pjesme ove zbirke pokazuju ukupno jedanaest osobitih ljestvica, što ću ih velikim brojem pouzdanih primjera i dokazati. (To je mislim, broj veoma čestit i već puka ova okolnost dovoljna je, da poda ovome gradivu važnosti i da svrati pažnju na bos.-herc. pjesme.) Glazbena prošlost se tijem združuje sa sadašnjosti, pa makar to i ne bila još historija glazbe, ono je barem kronika, u kojoj nalazimo mnoštvo cjenih detaila, mrvica, pojedinosti, koje, kad se jedan put zgodno upotrijebe, mogu poslužiti u mnogom pogledu glazbeno-arheološkim istraživanjima.

Iznosim ovdje redom sve dotične ljestvice, ukupno sagragjene na temeljnom (glasu) tonu *c*, radi lakšega prijegleda i da se točnije upoznaje njihov karakter.

Ljestvica: Njihovi obličci:

1. Tvrda (dur) ili lidička. 2, ½, 3, ½

2. Frigička. 1, ½, 3, ½, 1

Ljestvica:	Njihovi obličci:
3. Dorička.	½, 3, ½, 2
4. Hipo-dorička.	2, ½, 2, ½, 1
5. Hipo-frigička.	1, ½, 2, ½, 2
6. Mikso-lidička.	½, 2, ½, 3
7. Meka ili mol.	1, ½, 2, ½, 1½, ½
8. Mol-dominantna.	½, 1½, ½, 1, ½, 2
9. Dur-mol.	½, 1½, ½, 2, ½, 1
10. Mol-dur.	½, 1, ½, 4
11. Orijentalna.	½, 1½, ½, 1, ½, 1½, ½

Sve te ljestvice imale su svoja imena osim ljestvica 8., 9. i 10.

U želji, da se njima lakše može postupati, valjalo mi je, da ih kako nazovem. Učinio sam to na osnovu odnošaja, u kojima se nalaze prema općenito poznatim ljestvicama: *dur* i *moll*.

Ljestvica 8. je ljestvica *moll* sa zaključkom na dominanti (5. stupki). Nazvao sam je *Moll-dominantna*.

Ljestvica 9. postala je od osnove III., čiji obličak, kao što je dokazano u odsjeku III. sastavljen je upravo od prve polovine ljestvice *dur* i od druge polovine ljestvice *moll*. Neka joj dakle bude ime *Dur-moll*.

Ljestvica je 10. postala od osnove IV. čiji je obličak sastavljen baš nasuprot iz prve polovine ljestvice *moll* i od druge polovine ljestvice *dur*. Dozvolio sam sebi dakle da je nazovem *Moll-dur*.

Pojavljuje se dakle u bos.-herc. napjevima, u koliko se moglo dokazati iz materijala ove knjige, jedanaest ljestvica, što slijede:

1. Lidička ili *dur*,
2. Frigička,

3. Dorička,
4. Hipofrigička,
5. Hipodorička,
6. Miksolidička,
7. *Moll*,
8. *Moll*-dominantna,
9. *Dur-moll*,
10. *Moll-dur*,
11. Orijentalna.

*

Novokrštene ljestvice 8., 9., 10. možemo ujedno smatrati jugoslovjenskim specijalitetom (jer se pojavljuju i u crnogorskim, dalmatinskim, hrvatskim i srpskim pjesmama), doduše samo tako dugo, dok se k njima i drugi narodi ne prijave.

Zato pjesme I. dijela, česti 11. t. j. pripadnice t. z. orijentalne ljestvice, valja smatrati kao živalj, koji je došao sa osmanlijstvom. Već za to, što se ne javljaju nikad po selima, koja su se doduše poislamila ali nikada neodslovjenila, ali se zato puno čuju po gradovima, gdje su se muslimani, koji su došli, nastanili i gdje su osmanlijskoj kulturi bila vrata širom otvorena.

*

IV. Ljestvice potpune i nepotpune, odregjene i neodregjene.

Znatan broj ljestvica, nagjenih u bos.-herc. napjevima razjašnjuje, da sam zamislio razvrstati pjesme po ovom kriteriju. Gradiva, ovdje sadržana, ima doduše puno, ali je odnošaj prema pomenutim već jedanaest ljestvicama toliko različit, kako to vidimo u samoj knjizi, da je dotični kriterij ne samo dotekao na razvrstanje opsežnog gradiva, nego da je i iznio i sitne odjelke dapače u jednoj samo pjesmici. Pa ima tu ne samo napjeva, koji imaju dovoljan opseg, da iz njihovih tonova možemo sastaviti ljestvicu, nego ima i takovih napjeva, koji nemaju takova opsega. Ima tu dalje i napjeva, koji se potpuno zadovoljavaju s onim tonima, koje im pruža njihova ljestvica, pa ima i drugih, koji prelaze megju, što im odregjuje skala.

To sve može da biva u raznovrsnoj mjeri, različitim načinom i iz različitih uzroka i nama se tako otvara perspektiva, u kojoj se pjesme vrstaju u sve manje i manje dijelove i česti, skupine i rodove.

Da nam bude odnošaj pjesme prema njezinoj ljestvici jasan, treba da imamo tonovnu (glasovnu) shemu napjeva. Nju ćemo si pribaviti na taj način, da tonove, što ih pjesma upotrebljava, napose ispišemo, po visini na način ljestvice poredamo i njezin temeljni ton označimo. Da označim temeljni glas u shemi upotrebljavam polunote za razliku od ostalih četvrt nota.

Da vidimo na primjer ovu pjesmu:
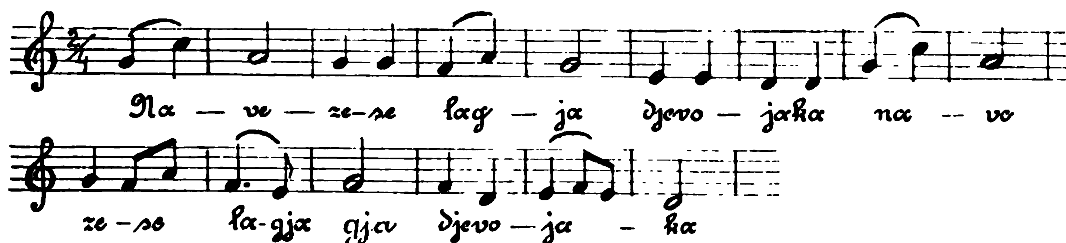
ima ovu glasovnu shemu:

Polunota tu nam kazuje, da je *d* ujedno temeljni ili zaključni ton. Ovaj je primjer slučajno zanimiv i s toga, što je shema pjesme ujedno potpuna i posve pravilno napisana frigička ljestvica; jer nalazimo ovdje korektno samo 7 tonova, koji idu od temeljnog stupnja prema gore. Ne griješi pjesma dakle proti broju glasova, niti upotrebljava glasova tugjih, koji ne pripadaju ljestvici.

Ovo se ne dešava kod sviju pjesama, kako je već gore rečeno i kako se može u zbirci da vidi.

U ovome članku ćemo proučiti samo onu stranu pjesama, koja se tiče broja glasova ili opsega sheme. Pri tome ćemo na strani ostaviti okolnost, hoće li biti temeljni ton u shemi na početku kao u ljestvici ili u sredini ili na svršetku. Potankosti ove vrste nemaju za nas nikakove važnosti.

Sada nam je stalo do toga, ima li shema pjesme svih sedam članova ljestvice ili ima li ih manje?

U prvom će slučaju biti shema ujedno potpunom ljestvicom, a u drugom slučaju biće nepotpunom ljestvicom.

U prvom slučaju biće nama svejedno, ima li shema samo sedam ili možda više stupnjeva; jer onda će to biti samo duplikati u oktavama, koji na stvari ništa ne mijenjaju.

Za to nam je u drugom slučaju, kod nepotpunih ljestvica, puno stalo do svakoga pojedinoga stupnja. Jer svaki glas nam je izdašan pomagač, te može odrediti, kojoj ljestvici pripada ova ili ona pjesma.

Na prvi mah činilo bi se, kada ne dostaje samo jedan jediti glas (ton), ne će se moći pjesma dotičnoj ljestvici pouzdano prirediti. I zbilja na pr. ova shema:

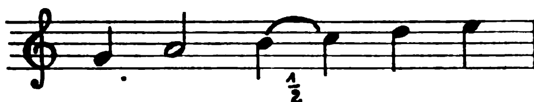

koja sačinjava u II. dijelu u 3. česti skupinu *D*, ima 6 glasova, dakle samo za jedan manje, i već može da pripada osim hipodoričkoj još i frigičkoj ljestvici, kako se vidi iz ove transpozicije navedene šeme, koja ima iste intervale i u istom redu kao gore:

Ali nije uvijek tako i nije svaka nepotpuna ljestvica takogjer uvijek i neodregjena.

Nagjimo u dijelu I. u česti 9. skupinu *B*: pa ćemo vidjeti, da je njezina shema kao što slijedi:

Dakle samo sa 4 tona, puka polovina cijele ljestvice, pa ipak ne može da pripada nego jedinoj ljestvici i to 9. *(Dur-moll)* [1]). Slično i shema I. *J. D.*

ne može se pripisati nego samo jednoj ljestvici. *J. (Moll).* Intervali doduše ne bi zabranjivali, ali to ne dopušta temeljni ton.

Iz toga vidimo, da shema nepotpune ljestvice ne mora još da bude neodregjena (što se ljestvice tiče). Vidimo, da se tu pojam potpunosti ne pokriva sa pojmom odregjenosti.

Pjesme potpunih ljestvica imaju doduše odregjene sheme, ali pjesme nepotpunih ljestvica mogu da imaju odregjene ili neodregjene.

I tako, vrstajući pjesme, nijesmo upotrijebili pojma potpunih i nepotpunih ljestvica, već smo uzeli za odlučni momenat, da li je njihova shema odregjena ili neodregjena.

Pjesme, koje — što se ljestvica tiče — ne pripuštaju nikakve sumnje, smještene su u I. dijelu, ne gledajući na to, jesu li ljestvice potpune ili nepotpune; pjesme koje mogu da pripadaju više ljestvicama, smještene su u II. dijelu.

Pjesme drugog dijela mogu se smatrati većinom kao pripadnice dviju ljestvica. Samo 2. čest *(A, B, C)* može da pripada trima ljestvicama i to ljestvicama 2., 5., 7., i slično i čest 4. *(A, D, F, G)* pripada na pola trima ljestvicama (3., 6., 10.). Čest 5. pripada skroz trima ljestvicama (8., 9., 11.). Četverici ljestvica pripada samo skupina *C*, u 4. česti. To je ova shema:
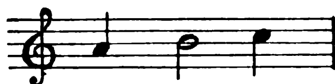
Pripada ljestvicama 3., 6., 9. i 10.

Kod ovih kusastih ljestvica neka je okolnost veoma važna. Sheme nam se prikazuju uvijek kao neprekinuti nizovi tonova, dakle zbilja kao česti ljestvica. U cijeloj je zbirci od prilike samo dvadeset slučajeva, gdje sheme ne bi bile suvisli nizovi tonova, a ovi nikako ne odlučuju; jer stranom ih ima malo, a stranom, ako bolje zagledamo, naći ćemo, da je povod onakvih pojava slučajan a ne organički.

Razredivši pjesme po zajedničkim shemama, razvrstali smo sve tako, da nam sheme predstavljaju postanak i razvitak ljestvica počevši od trotonovog embrija čak do potpunih ljestvica, koje ispunjaju I. dio. Sjetimo li se ovdje na razvitak naše glazbe uopće, kako nam se javlja po starogrčkim vijestima, sjetimo li se, da se glazbeni materijal ton po ton umnažao, dok je najzad Pitagora, kako već prije spomenusmo, u petom stoljeću pr. I. pronašao oktavu, vidimo u ovom poredanju, da pravo kažem, rast i razvitak glazbe na jednoj strani balkanskog poluotoka.

U ostalom taj rast nema prelaza odviše neizvjesnih. Trotonove i četverotonove melodije odlikuju se prostotom i jednostavnošću u ritmici i melodici, uopće u cijelom svome glazbenome sastavu. Redovito na svaku notu ide samo po jedan slog, sve je oštro, izrazito, premda prosto, gotovo surovo. Crte te su po gotovo prave i nehotice nas sjećaju na izrazite, pa odveć grube crte starih crtarija i skulptura egipatskih, oso-

---

[1]) Osim ako bi bila odlomak nekake nepoznate ljestvice. Za ovo mnijenje nema nikakav jasan razlog.

bito ako ih isporedimo sa daljim melodijama, koje vladaju sa više tonova, i gdje se napjevi često ljepušasto viju kao vrpca, s kojom povjetarac poigrava: šaljivo, vitko, lako, ukusno i raznovrsno. Za to smo označili pojedine skupine napjeva njihovom zajedničkom shemom.

VII.

Napjevi, koji ispovijedaju različite konfesije pojedinih ljestvica, preuzeli smo u prošlom članku prema tome, priznavaju li sve članke ljestvične vjere, da govorim u slici, ili se drže nje manje, nego li treba. Prve smo sabrali u prvom dijelu, drugu skupinu u II. dijelu. To su najzamašniji djelovi pjesama, a drugi od njih znatno nadmašuje dio prvi.

Dolazimo do napjeva, kojima se konfesija odlikuje odstupajućim člancima svoje ljestvične vjere. To su napjevi, koji upotrebljavaju tonove, kojih u dotičnoj ljestvici nema, dakle pravi raskolnici prema nepogrešivosti i nepromjenljivosti ljestvica.

Ima tu pak trostruki slučaj ovog raskolništva.

I. U prvom se slučaju onakvi odstupajući tonovi pojavljuju samo pojedince, osamljeni. Postigavaju se pomoću akcidentalija (♯ ♭ ♮) iz vanjskih uzroka sa mjesnom svrhom, tako da se rijetko kada više nego jedan put pjesma onakvim odstupanjem dotakne. Svrha im je, da ova ili ona mjesta u napjevu budu za grlo neuvježbanog pjevača — recimo — glagja. Može se to reći i obratno: neuvježbano grlo pjevačevo olakoćuje si na ovaj način posao.

Ima toga dvostruka vrsta.

a) Naginje li se čest melodije nekim pravcem, pa bilo već prema gore ili dolje, tu glas pjevačev, povučen pravcem melodije, načini nekada veći korak, nego li mu dopušta stroga raščlanjena ljestvica. Na primjer u pjesmi br. 763 u taktu 17. i 18. pada melodija ovako: Ljestvica zahtijeva a pjevač, zaveden pokretom od *f* dolje, pri prvom koraku, koji mu propisuje polutonovi skok, krši taj propis pa skače za cijeli ton. U ovom se slučaju to lašnje uklanja pravom putu, što time predusrećuje neobljubljenom u glazbi postupanju za tri cijela tona

b) drugi slučaj mjesnih, efemernih onakvih otklona jesu melodičke ustupke (odstupanja) t. j. gdje se melodija gore ili dolje za jedan ton omakne te se odmah opet povrati. U ovakim si slučajevima pjevač posao često olakšava na taj način, da onu „stranputicu“, koja iznaša cijeli ton, smanji samo na pola tona i to postizava, ako se melodija uzdiže, sniženjem, u protivnome slučaju povišenjem onoga tona, za koji se je melodija otklonila. U broju 235. takt 10. ovako zvuči

premda bi ljestvica iziskivala napjev, koji slijedi: [notni primjer] dakle bi valjalo da bude ne *es*, već *e*, koje se takogjer u cijelom daljem napjevu pojavljuje. Ovim promjenama postizava pjevač to, da mu postaju mnoga mjesta pjesme zvučnija. Iz istih razloga čine tako i skladatelji u umjetničkoj glazbi, da povise okruglost, finoću i blagost svojih melodija: ovaki se tonovi za to zovu takogjer melodički. Ljestvici se njima doduše čistoća ne pridaje, ali se ni njenom karakteru neće učiniti puno krivo, i za to se nijesam na ove slučajeve kao na nebitne obazirao, vrstajući gradivo. Napjeve, na ovaj način „poljepšane" (sa gledišta melodije) ili „poiskvarene" (sa gledišta ljestvica), jednako sam vrstao i grupirao kao i one napjeve, koji se potpuno podvrgavaju zaptu pojedinih ljestvica.

Odstupanja ove vrste dobivaju veću važnost samo ondje, gdje se njima ukljanjaju povećane sekunde, kojima se odlikuju ljestvice 7., 8., 9., i 11., kao n. pr. broj 205. takt 6. [notni primjer] mjesto [notni primjer] No pošto nijesu ni ove pojave dubljega organičkoga porijetla, pošto su to samo časovite, momentne pojave, koje se ovdje ondje namiću a pravilno ne dolaze, to i nemaju kakve važnosti.

II. Druga vrsta odstupanja je već zamašnija premda ujedno veoma rijetka. Imamo tu na misli slučajeve, gdje se tugji tonovi, kojih se ljestvica tako rekuć sablažnjuje i koji njoj nikako ne pripadaju, pravilno i došljedno pojavljuju. U ostalom su u cijeloj zbirci samo dva ovakva slučaja broj 966. i 967. Oba napjeva bijahu prvobitno u ljestvici *dur* sa zaključkom ne na tonici, već na terciji. Imaju jasan karakter varoških pjesama dalmatinskih i smatram, da su dospjele u Bosnu, gdje im je valjalo da prime biljeg orijentalizma, koji kao vidljivo glazbeno obilježje upotrebljava povećanu sekundu. Ovim intervalom provigjene pjesme ove ipak još ne gube posve svoj prvobitan karakter, kojim se odlikuju talijansko-dalmatinski napjevi.

Ako ih lišimo povećane sekunde, dobivamo napjeve, kakvima se ore primorski gradovi jadranski bez prestanka.

Premda ima samo dvije takove pjesme, smatrao sam, da ih valja smjestiti u posebnom odjelu, u III. dijelu, kao pjesme, na koje su uplivisale druge ljestvice. Jedna je tu ljestvica prometnuta drugom, i možemo dakle za razliku od dosadašnjih jednostavnih (prostih) ljestvica govoriti o sastavljenim (složenim) ljestvicama.

III. Treći i pošljedni način, kojim se pojavljuju u pjesmi tonovi, koji dotičnoj ljestvici ne pripadaju, je taj, da napjev prosto pregje u drugu ljestvicu. Dakle modulacija ili dalji način sastavljenih ljestvica. Ove pjesme ispunjavaju IV. dio zbirke pod naslovom pjesama sa spajanim ljestvicama.

Ako je bilo teško kod neodregjenih pjesama opredijeliti dotičnu ljestvicu, poteškoća ova je bila u IV. dijelu puno veća, jer ako se tu i nalazi zahtjevani broj od sedam tona, fali nama kod prelaza pojam zaključnog tona. Na onom mjestu, gdje prelazi pjesma u drugu ljestvicu, nema nikakva zaključka i nije dakle moguće, da pravo reknem, da se govori kod prve česti pjesme o kakvoj izvjesnoj ljestvici. Ali uz svu ovu maglovitost ipak nam se neodregjene ove ljestvice jasno sakupljaju u različite hrpe sa zajedničkim znakovima. Sabiraju se tu po gotovu u jednu hrpu sve ljestvice I. osnove, i u koliko se potpuno ne stapaju, barem dolaze u jednu vrstu (niz),

koja odgovara ljestvicama 7., 8., 9., i 11. t. j. ljestvice, u kojima ne dolazi povećana sekunda, moduluju najragje u ljestvice, u kojima ima povećane sekunde. Obje ove hrpe ljestvica su u uzajamnom odnosu kao dva različita spola i za to dolazi najčešće do sveze t. j. prelazi bivaju najragje megju ljestvicama 1.—6. s jedne i ljestvicama 7., 8., 9., i 11. s druge strane.

Prelazi izmegju prvih sedam ljestvica jesu rijetki, imamo sama dva takva slučaja, koja mećemo u odjelu IV. na prvo mjesto. (IV. 1.) Tako i 10. ljestvica ima rijetko sveze s drugima. Našli smo samo jedan onakov napjev, koji smo takogjer na pose istaknuli IV. 2.

Skupina IV. 3. sadržaje pak silne pjesme, u kojima ljestvice 1.—6. prelaze u ljestvice 7., 8., 9., ili 11.

U daljoj skupini IV. 5. obratno ljestvice 7., 8., 9., ili 11. prelaze u ljestvice I. osnove.

U pošljednoj skupini IV. 6. modulacija je složenija i napjevi većinom se opet vraćaju u prvobitnu ljestvicu.

Lašnjega prijegleda radi označujemo mjesto prelaza križem † iznad nota. Kod pjesme pak u zagradama navodimo brojčanim obličcima vrste ovih kombinacija. Brojevi označuju nam ljestvice (tako kako ih odredismo u članku IV.) Razlomci nam pokazuju, megju kojima se ljestvicama koleba dotična čest napjeva. Trostruki razlomak znači, da dotična čest napjeva može da pripada trojici ljestvica. Križić † naznačuje svezu ljestvica, čiji su brojevi navedeni: Na pr. obličak $^8/_9 + 3 + ^8/_9$ znači, da se pjesma najprije kreće u ljestvici 8. ili 9., onda prelazi u ljestvicu 3. (doričku), za tim se opet vraća u prvašnju ljestvicu (možda *moll*-dominantnu, možda *dur-moll).*

*

Ponovimo li u kratko, što smo već do sada rekli o razvrstanju ovoga djela, imaćemo u cjelini prijegled svega ovdje objavljenog materijala.

Ne gledajući na pošljedni dio (VII.), koji sadržaje zamašnije i važnije skupine varijanta (— kod njihovih napjeva je u zagradi uvijek navedeno, kuda za pravo ide ovaj ili onaj napjev po svojoj tonovnoj sadržini —) ostalih šest dijelova prikazuju nam se u ovakoj tabeli:

Napjevi.

- Jasni. I., II., III., IV., V.
  - Napjevi diatoničkih ljestvica. (I., II., III., IV.)
    - Napjevi jednostavnih ljestvica. (I., II.)
      - Napj. odregjenih ljestvica. (I.)
      - Napj. neodregjenih ljestvica. (II.)
    - Napjevi sastavljenih ljestvica. (III., IV.)
      - Napjevi, na koje su uplivisale druge ljestvice. (III.)
      - Napjevi, koji prelaze u druge ljestvice. (IV.)
  - Napjevi hromatičkih ljestvica. (V.)
- Tamni. (VI.)

Ova se četiri dijela (I., II., III. i IV.) cijepaju na pojedine česti prema ljestvicama, i pojedine su česti opet razvrstane u skupine prema zajedničkim shemama napjeva.

*

VIII. Pjesme, koje se ne svršavaju osnovnim tonom.

Iz dosadašnjeg znademo dakle, kojim smo načinom razvrstali gradivo, što ga imamo u I.—VI. dijela, znamo, kojim smo načinom ove dijelove opet podijelili na česti i skupine. Znademo dalje, da smo posve lasno i udobno odlučivali, kuda, t. j. u koju čest ili skupinu ide koja pjesma po svojoj shemi, u kojoj smo zaključni ton smatrali ujedno temeljnim (osnovnim) tonom.

S punim smo pravom izjednačili zaključni ton sa temeljnim i to po načelima stare glazbe, koja nije poznavala harmonija, što vlada novom glazbom, nego samo melodiku.

Bos.-herc. pjesme pripadaju ovim objema glazbenim epohama, melodičkoj i harmoničkoj, pa bi se dale po ovom znaku lasno razdijeliti na dvije velike skupine, od kojih bi jedna sadržavala napjeve, na čijem svakome tonu gotova harmonija tako da reknem visi, dočim bi se melodije druge skupine odlikovale osobitom ravnodušnošću prema harmoničkoj pratnji običnijega načina, i češće možda i tvrdokornom opornošću prema kakvoj mu drago glazbenoj izradbi; to zato, jer su postale u doba, kada još harmonija nije glazbom vladala ili kada još uopće harmonija nije bila pronagjena.

Za ove stare napjeve čisto melodičkog izvora vrijedi bez sumnje dosadašnje naše načelo, da je naime zaključni ton ujedno temeljnim tonom. No nije tako kod pjesama, koje su se porodile već u atmosferi harmonije.

Ogledajmo u tom vidu tri pjesme, što slijede, koje na prvi mah kazuju, da su u tijesnom rodbinskom odnošaju kao tri sestre. To su varijacije jednog te istog melodičkog skeleta. Glazbeni je materijal kod svih skoro jednak. Razlika je samo u objemu tonova. Sheme njihove su naime ove:
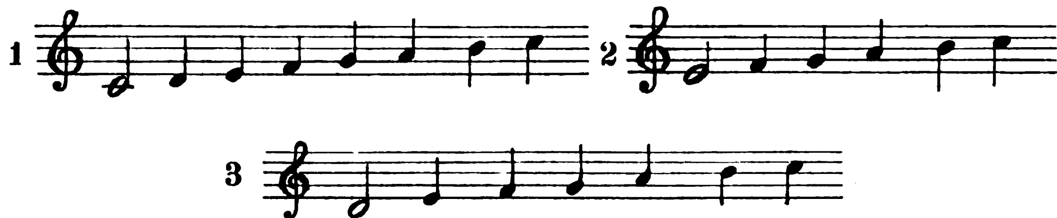
Po načinu, kojim smo dosele odregjivali ljestvice različitih napjeva, kazali bismo ne kolebajući: prva pjesma pripada lidičkoj ili *dur*-ljestvici, druga je pjesma doričke ljestvice a treća pjesma ljestvice frigičke. Daklé svaka ta pjesma valja da pripada drugoj ljestvici. Pa ipak su sve tri pjesme, ako se ne obaziremo na ritmiku, jednake, bilo u svojem glazbenom materijalu, bilo u svojoj melodičkoj bitnosti i svojem karakteru, pa druga je po potovu istovjetna kao i treća. Kad bismo im oduzeli zaključne tonove, ne će biti megju njima nikakve razlike osim rijetkog nekakvog melodičkog nakita. Ima li dakle povoda, da bi jedan jedini ton, zaključni ton, mogao njihovu čvrstu, uzajamnu rodbinsku svezu raskinuti i napjeve razbacati u tri različite ljestvice? Ne čujemo li, kako nama zvoni *dur* ljestvica neprestano u sve tri pjesme bez obzira na njihove različite zaključne tonove? Zar nije pravednije reći: ovo je jedan te isti napjev, to je jedna te ista ljestvica i prijemet a razlika je samo ta, da se u prvom slučaju svršava pjesma na primi ili temeljnom tonu, u drugom slučaju na terciji a u trećem na sekundi?

Nema sumnje, da će svaki glazbenik na sva ova pitanja jesno odgovoriti. Pa to može mirne duše da učini, jer ovakih će slučajeva naći puno u zbirci i nije to dakle slučajna pojava.

Sad se radi o tome, kako da razjasnimo različite ove zaključke?

Da istumačimo zaključak na terciji to u opće nije ni težko ni potrebito, čim dopustimo, da je pjesma složena u duhu harmoničke glazbe, koja strogo ne iziskuje, da se zaključak svršava temeljnim tonom, već se tu zadovoljava temeljnom harmonijom (trozvukom). I pošto ovaj ima tri česti: primu, terciju i kvintu može se skladba harmoničkog podrijetla svršavati bilo kojim od ovih tonova. U našem je slučaju temeljni trozvuk *c, e, g*; zaključak bi mogao da bude na kojem god od ovih tonova, pa uvijek bi to još bila *C-dur* ljestvica.

Prvi napjev odabrao je sebi primu, drugi terciju.

Iz ovoga je jasno, da se naš sustav bos.-herc. pjesama, koje smo tako darežljivo dodjeljivali različitim starogrčkim ljestvicama, nekako drma i ljulja. Ako se *C-dur* ljestvica može da svršava takogjer tonom *e* i *g*, šta će ostati od naše ljestvice doričke i hipofrigičke? Tà mi je možemo smatrati za ljestvicu *dur*, koja se jedan put svršava na terciji a drugi put na kvinti! Ima li tu kakav znak, po kojem bismo možda odlučili prave pripadnike ovih ljestvica od nepravih (lažnih), koje samo formalno i prividno tamo pripadaju, a u istinu idu u ljestvicu *dur*?

Ima onakav znak, pa sam ga već prije napomenuo. Ima napjeva, kao na pr. ona tri prije navedena, kod kojih svakome glazbeniku odmah u uhu zvoni harmonička pratnja trozvuka: temeljnog, dominantnog, subdominantnog. Sve pjesme, kojima glazbena nutarnjost jasno pokazuje na onakovu harmoničku podlogu, moramo smatrati za pjesme složene u *dur* ljestvici. Pjesme pako, kojim moramo harmoničku pratnju tek nametati ili kojima u opće nije moguće nametnuti je, pripadaće pak punim pravom starogrčkim ljestvicama.

Prema ovome svrstao sam pojedine skupine pjesama u onim slučajevima, gdje su se miješali napjevi čisto melodičkog podrijetla sa napjevima harmoničkog podrijetla.

Rodbina pjesama *dur*-ljestvice sa zaključkom na terciji dolazi:

u dijelu I. u čitavoj česti 3. i

u dijelu II. č. 3. u skupinama *D, E, H.*

Ovdje sam svuda podijelio skupine na dvije rodbine, na ime pod znakom *a)* smjestio sam pjesme u istinu doričke ljestvice, pod znakom *b)* pjesme *dur* sa zaključkom na terciji.

Zaključak na kvinti, koji bi se mogao tražiti u hipofrigičkom odjelu (I. 4.) po mojem se sudu ne nalazi osim u dvije pjesme br. 531., 402., za koje se nijesam mogao odlučiti da ih napose odijelim.

Uvjeren sam, da ovu razdiobu nijesam tako izveo, da bi sa mnom u tome svaki glazbenik bio u suglasju. Kod nekoje pjesme pričinjaće se, da ju je valjalo metnuti u rodbinu tvrde ljestvice ili obratno. Ali ja mislim, da u tome nije krivice do mene, već do same pjesme, od kojih su mnoge sporne. Možda su se vremenom približile pjesme melodičkog podrijetla pjesmama harmoničkim ili obratno, možda su se stvorili na onim različitim temeljima tipovi slučajno u tom pravcu, da stoje sada jednom nogom ovamo a drugom onamo t. j. prelazni napjevi.

Uopće ne vidim ovdje nikakve odregjene granice, već polagani prijelaz s jednoga pravca drugome; s toga razloga odlučio sam, da u glavnim crtama razvrstam gradivo i po znakovima čisto formalnim i vanjskim, ali za to neprijepornim i nesumnjivim.

U malenim i podijeljenim skupinama može se onda lašnje pronicati u karakter i obličje napjeva, pa oni, koji će dobivati gradivo ovako već uregjeno i izragjeno, mogu i potankosti dalje izraditi i to s većim uspjehom nego autor, kome je vrijeme jedva doteklo za glavno razlaganje i razvrstanje pjesama.

Primjedba. Prvi napjev ima tempo *andante* a zabilježen je u Mostaru, drugi *(andante)* je iz Bileka, treći *(allegretto)* iz Blagaja. Četvrta nam linija predstavlja harmonički kostur svih triju napjeva.

Dolazimo sada k tamnijemu slučaju, trećemu, kad nam se pjesma svršava drugim stupnjem ljestvice, sekundom, koja nije čest temeljnog trozvuka *c*, *e*, *g*.

Po harmoničkoj pratnji, koju sam onim pjesmama podmetnuo, vidimo, da je onaj ton, *d*, čest dominantnoga trozvuka *g*, *h*, *d*. Ako pak promatramo više pjesama ove vrste i ako istražujemo njihovu harmoničku podlogu, poznaćemo, da je ova zaključna sekunda u istinu kvinta dominantnoga trozvuka. O tome nas osvjedočavaju u ostalom bez dugog razmišljanja i omjerivanja svirka na tamburici, gdje se pjesme, koje se svršavaju sekundom, zaključuju dominantnim trozvukom. Pa to isto čujemo u čitavoj Hrvatskoj, u Dalmaciji, Crnoj Gori, Slavoniji, Srbiji, gdje su svuda veoma rašireni napjevi sa zaključkom na sekundi. Korovi pjevača dalmatinskih i hrvatskih, pratnja na vijalo ili na gusle ili tamburicu, harmoniziraju sve onakve napjeve tim načinom, da se svršava na dominantnom trozvuku.

Poznasmo dakle, da se bos.-herc. pjesme tvrde ljestvice i harmoničkog karaktera mogu raznoliko svršavati i to kojim god tonom temeljnog i dominantnog trozvuka.

Zaključak na dominanti javlja se u umjetnoj glazbi samo u sredini skladbe, kad se svrši nekoja čest njezina. Za to se zove nepotpun zaključak. Dojam, koji

čini, u istinu je takogjer polutavost, nesavršenost. Pa i jugoslavenski napjevi, svršavajući na sekundi, doimlju nas se, kao da nijesu svršeni. Laik, kad mu ko onakav napjev ispjeva, reći će: „To nije cijelo".

Ova je pojava jugoslavenski specijalitet.

No pošto primjer u navedene tri pjesme ne udara u toj mjeri u oči, kako to ovaj osobiti pojav zaslužuje, navodim još jedan slučaj, gdje se ista pjesma (što se tiče teksta i napjeva) jedan put svršava na primi, drugi put na sekundi:

Primjedba. Prvi motiv je iz Zenice, drugi iz Doboja.

Prema našem prijašnjem postupku pripadao bi napjev *a)* lidičkoj ili *dur*-ljestvici, napjev *b)* frigičkoj ljestvici. Ali harmonizacija, koja ne iziskuje već najobičnija tri trozvuka: temeljni, subdominantni i dominantni, kazuje nam, da su obje pjesme *dur*, samo da se jednoč svršavaju tonikom (temeljnim tonom) a drugi put sekundom.

Ne preostaje dakle sada ništa drugo, već pjesme, uvrštene u odio frigički, podvrgnuti smotri i odijeliti ih na prave frigičke i na pjesme *dur* sa zaključkom nepotpunim (t. j. na sekundi).

To pak nije uvjek lasno. Evo da vidimo ovaj primjer, gdje se jedna te ista pjesma lasno dala harmonizirati jedan put kao dorička i drugi put kao *dur*.

Allegro moderato.
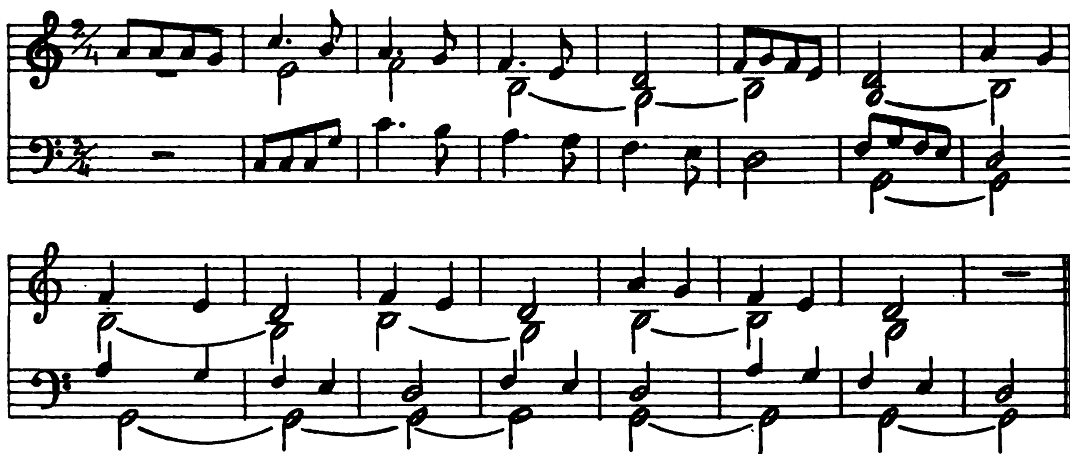
Ovaj napjev pričinja se sam po sebi, da je puki frigički a megju tim tako lasno skida grčku chlainu i promjeni je za modan kaput!

O dvoličju mnogih napjeva već sam prije progovorio kao i o tome, kako je nenadan prelaz od napjeva čisto melodičkog podrijetla k napjevima harmoničkog izvora.

Allegro moderato.

Sjajna zvijezdo sjaj - na zvijez do dje si
Ljubičice lju - bi - či - co, i ja
Poskakao Ka - pić Ahmed aga vaj, po se
Mokrianice, vo - do pleme - ni - ka, hej

sinoj sja - la dje si sinoj sja - la
bi - le bra - la i ja bi le bra - la
ka do Kapić Ah med a - ga
Mokra - ni - ke vo do ple - me ni - ka hej

To se može osobito promatrati na gornjem primjeru, gdje se napjev prije harmonizirani pojavlja u četiri varijacije. Prvi nosi na svom čelu sijedu sjenu starodrevnosti, dalje pak promiljaju se više i više iz magle prošlosti do najzad pošljednji bez razmišljanja pristaje uz modernu glazbu.

Tu se vidi djelovanje doba na jednom istom napjevu, čije 4 faze imamo pred sobom.

Napjeve u *dur* ljestvici sa zaključkom na sekundi našao sam:

u d. I. u česti 2. u skupinama *B, E, F, H, I, J, K, L,*

u d. II. u česti 2. u skupinama *B, C, D,*

u d. II. u česti 3. u skupinama *B, C, D,*

I ovdje sam rastavio skupine u dvije rodbine: pod *a)* smješteni su pravi pripadnici odjela, pod *b)* smještene su pjesme *dur* sa zaključkom na sekundi.

Dakako da ni ovdje nije moglo razdjeljenje da bude odveć tačno, te molim da budu blagi oni, koji bi glede nekojih napjeva imali drugo mnijenje kao i da budu strpljivi oni, koji bi svojim oštroumljem opazili neku moju griješku, koja se mogla lasno uvući kraj tolikog materijala i uz nestašicu vremena.

*

Kada pjesme tvrde ljestvice mogu da se svršavaju mjesto na tonici, na sekundi, može se punim pravom misliti, da će slično činiti i pjesme neke ljestvice, jer njezini pripadnici potječu isto tako već iz doba harmoničke glazbe t. j. stvorene su na temelju pratnje od tro- i četverozvuka. (Zbilja se ovakove pjesme u ovoj zbirci nalaze u d. I. č. 7. *β.)*

Ovdje sam si dozvolio malu nedošljednost. Te pjesme imaju ovu shemu:

koja se neda, strogo uzevši, pripojiti ni jednoj od 13 ljestvica, ni *moll* ljestvici, kojoj bi u ovom slučaju bio temeljni ton *a* — ne *h*. Valjalo je meni ovdje kao i kod ostalih pjesama da nazirem u ovoj shemi novu ljestvicu.

No kako se nije dala sastaviti cijela ljestvica, a naročito, pošto one pjesme nijesu očevidno već *moll* ljestvica sa zaključkom na sekundi, to bi značio onakav postupak kao kad se djeca igraju žmure. Kad mi dakle nije bilo moguće da ove pjesme pripojim kojoj ljestvici, odlučio sam, da sve pjesme meke ljestvice odmah rastavim u rod *α* t. j. sa zaključkom na tonici i na rod *β* sa zaključkom na sekundi.

Rod *α* tek onda sam vrstao u skupine prema zajedničkim shemama.

U ostalom ima samo 3 pjesme, što su pod *β* smještene. Upada u oči, da se pjesme meke ljestvice ovako rijetko svršavaju sekundom. Kao takove možemo smatrati još samo pjesme u d. I., č. 6. u skupini *B*.

IX. Varijante.

O varijantama u VII. odjelu ove zbirke govorio sam već ponešto u članku II. i III. Nijesam tamo doduše rekao sve, što bi se moglo kazati o ovoj zanimljivoj stvari.

No ni ovdje ne mislim, da iscrpim tu temu, pa se bojim uopće i dirati u nju, pošto je odviše golema i lasno bi me mogla zavesti u preopsežno razmatranje, u

kojem bi mi valjalo pisati, da pravo reknem o duhovnoj radionici naroda, o njegovom stvaranju, o načinu, kako svoje pjesničke ideje izragjuje i preragjuje: bogato, raznovrsno, neprekidno, neumorno.

Hoću da se dotaknem ovdje samo nekoliko malenkosti. Prvo, da za varijiranje upotrebljava bos.-herc. narod osim drugih sredstava veoma efektno različnost ljestvica. Na primjeru, što slijedi, vidimo jedan te isti napjev u tri varijacije, a razlika se u prvom redu osniva na različnosti ljestvica.

Ovdje su upotrebljene tri ljestvice 3., 8. i 10.

Ko se za ovu stvar zanima, naći će u ovoj zbirci više sličnih slučajeva, gdje je melodija transponirana u različite ljestvice.

Shema. Varijante pjesme.

Po le - će - la dva go - lu - ba

iznad moga dvo - ra iz nad mo ga dvo ra

Primjedba. Prva je pjesma iz Višegrada, druga iz Ključa, treća iz Stôca.

Druga stvar, koju valja ovdje napomenuti, tiče se zadnje skupine varijanta (br. 1097.—1115.). Napjev, koji tu izvodim u 17 različitih oblika, uvijek s drugim tekstom, ima naročitu važnost za Bosnu i Hercegovinu. Sam narod ima mu ime. Zove ga „naravno".

Pripazimo na ovaj dialog:

Ja: Možeš li da mi ispjevaš neku pjesmu?

Pjevač: Mogu. Hočeš li, da ti zapjevam: „Banjaluko i ravnine tvoje!"?

Ja: Dobro, pjevaj!

Pjevač: Ne moram ja pjevati, mogu ti samo kazivati, jer se pjeva „naravno", a taj glas već imaš.

Ja: Koji je to „glas"?

Pjevač: Što ti ga je već N. pjevao.

Ja: Ništa za to, pjevaj samo!

Pjevač stane da pjeva i napjev je zaista veoma sličan, skoro isti, kakav sam već napisao. Tu melodiju zapisao sam već u Sarajevu, i navedeni dialog dogodio mi se već na prvoj mojoj postaji u Trnovu.

Za tim pako, svuda na svom cijelom putovanju, nailazio sam na istu melodiju (u različitim dakako varijacijama) istim imenom „naravno“ ili „po ravnu“ ili „u ravan“.

Pitao sam zašto se taj „glas“ zove „naravno“.

Niko nije umio da rekne; samo jedno su tumačenje imali: da je to napjev najprirodniji, nekako dakle kao „najnaravniji“.

Za to su meni rekli, da svaki Bosanac i Hercegovac taj napjev najvoli; uza nj mu zaigra srce, on mu je najprirodniji, pri kojem može pjevač onako ravno od srca da zapjeva.

Uz to valja primjetiti, ako se na bugariji ili tamburici prati pjevanje, da je to po gotovu uvijek napjev „naravno“.

U Doboju pako, pa još negdje na drugom mjestu rekoše mi: Ta to je baš jedini naš bosanski glas; svi su nam ostali došli kasnije sa tugjincima.

To doduše nije istina, no za to je nepobitna činjenica, da je ovaj izvoran napjev u Bosni i Hercegovini najrašireniji i najomiljeniji, da ima svoje ime, tradiciju, i za to ga valja poštivati više od svih drugih napjeva, a da i nebi bilo toga, da je neobično svoj, oseban, karakterističan.

Po mojem mnijenju vrijedio bi, da bude predmetom posebnog studija, posebne glazbene monografije. Dodajem, da nijesam ove melodije niti ikoji njen trag našao u susjednim zemljama: ni u Crnoj Gori, ni u Dalmaciji, ni u Hrvatskoj, ni u Istri, ni u Slavoniji, niti u Srbiji. Mogu je dakle mirne duše proglasiti za čisto bos.-herc. specijalitet.

Treća primjedba, koju sam htio učiniti je ta, da sam u skupine varijanta pripojio melodije glazbeno nesrodne u onakovim slučajevima, gdje su se odnosile na zajednički tekst. Tako se je dogodilo poglavito u dvjema skupinama, kod pjesme Sunce bi sjalo i Igrali se vrani konji. Učinio sam to toga radi, da pokažem šarovitost i raznovrsnost, s kojom narod u jedan put jednu te istu melodiju primjenjuje na različite tekstove, a drugi put opet isti tekst pjeva različitim melodijoma.

Prema odlučnom glazbenom gledištu, što sam ga zauzeo uregjujući ovo djelo, ovo je nedošljednost, ali kako mislim odviše neznatna.

*

Sve, što je valjalo da reknem o poredanju i razvrstanju gradiva, rekao sam.

Vidi se, da nijesam puno gledao na tekstove. Samo tamo, gdje je bila pjesma istog teksta u istoj skupini, smjestio sam pjesme odmah za sobom. Inače mora se filolog zadovoljiti time, da je kod pjesme označen broj, gdje mu valja tražiti sličan tekst.

(Nastaviće se.)

Оток Крф (Corfù) у орнитолошком погледу.

Од

О. Рајзера (Reiser).

Стари и нови путописи слажу се у томе, да се Хомерова Керкира како по пријеђелу тако и по клими мора сматрати као рај источнога корита Средоземнога мора. У супротици са другим крајевима Грчке, камо странци с годпне на годину вазда долазе, овдје је љепота и дивота природе она снага, која их привлачи, а не можда штовања достојни заостатци старојелинског духа.

Странац на Крфу не може сит да се нагледа необично бујне полутропске вегетације, да се нагута млаког јужног ваздуха и да од часа до часа набере све нових утисака од земље и народа. Али и животињски свијет, понаособ крилати птичији свијет пружа му пуно занимљивога.

Да добијемо пријеглед Ornisa нијесу довољне шетње около главнога града, што их већина путника уписује у свој путнички распоред, или пак облигатне вожње у Ахилеион; него се за ту сврху хоће, да се потраже и они дијелови веома пространа отока, куда веома ријетко допире нога странога путника.

На срећу још из доба инглеске управе имаде по свему Крфу далеко разграњена мрежа друмова и ови су друмови још и данас од чести у изврсном стању, од чести у сасма повољном, тако да се човјек по отоку може у свијем правцима возити. Тек када је човјек прошао по отоку од сјеверне обале па до јужнога рта може себи представити, како је разноврсна формација и површина тла. Док човјек на сјеверној страни Пантократора мисли да се находи у храстовој шуми Дубраве у Херцеговини, удружују се прадревне маслинове шуме са сусједним лагунама Корисије и Левкима у праву источну слику пријеђела.

Ловац ће у строгом смислу ријечи дакако мало наћи лова на Крфу. Једино пернатa живина, што ће га зими намамити, то је шљука, али баш ову птицу толико лове тамошњи домаћи ловци, да странац чак и на подаљим странама отока скоро вазда доцкан стиже, или тек једва нешто улови. Но у толико боље пролази онај путник, који посматра птице селнице и хоће да упозна медитеране облике птица у слободној природи.

Како у прољеће тако и у јесен пролијећу невјероватно многа јата птица селница дуж западне обале Балканскога полуотока, те употребљују сваки промољени оток као добродошло почивало, особито пак Крф, који толико обилује у вегетацији и слатким водама.

Нарочито у дане од 15. априла до 15. маја и од 15. аугуста до 15. септембра долазе у ове крајеве непрекидно све нови и нови пернати дошљаци.

У то доба могу се видјети, гдје међу гранама стародревних маслина скакућу најразновреније грмуше и мухарице, а по обалама лагуна вазда се креће и циука ситан народ од жалара и ковачића, који је истом прегао, да превали огроман простор од ледених арктичних крајева, гдјекад недалеко од сјеверног пола, до на жарке афричке обале или обратно.

Али када наступи љето на Крфу, онда тамошње домаће птице лијегалице пружају орнитологу обилне накнаде за вазда промјенљиву узор-карту птица селница.

Онда оживи пусто стијење од јасно бијело-црних бјелогузâ; из стјеновитих пукотина близу обале чује се флауташка пјесма модрокоса и из маслинових грана чује се чегртава строфа као жива јасног вољића; свраčак црвеноглавац заузео је своје стално мјесто на врху, а доље у зимзеленом грмљеву густишу макија (macchia) трчкају тамо амо дражесне грмуше: грмуша бјелобрка и грмуша црнопрхница.

Но и зима донаша промјене у птичијем животу. Прво се појаве мочварне и водене птице на приморју као и на слатким водама. Чапље траже лагуне, вранци хридине на обалној ивици, а на све стране пливају безбројне патке по сланој води.

Нека би ове кратке напомене уз попис на Крфу до сад опажаних врста томе допринијеле, да сврате пажњу путничке публике на до сада веома мало проучавану Ornis овога дражесног отока.

Списак на Крфу до сада опажених птица.

		Drummond 1843	Lilford 1860	Reiser 1897
1	* [1]) *Erithacus luscinia* (L.)	—	—	—
2	* „ *rubeculus* (L.).	—	—	—
3	* *Ruticilla phoenicura* (L.)	—		—
4	* „ *titis* (L.)	—	—	—
5	* *Pratincola rubicola* (L.)	—	—	—
6	* „ *rubetra* (L.).	—	—	—
7	* *Saxicola oenanthe* (L.)	—		—
8	* „ *albicollis* (Vieill.)	—		—
9	„ *melanoleuca* (Güld.).	—		
10	*Monticola saxatilis* (L.)	—	—	
11	„ *cyanus* (L.)	—	—	—
12	* *Turdus musicus* L.	—	—	—
13	* „ *iliacus* L.			—
14	„ *viscivorus* L.		—	
15	* *Merula merula* (L.)	—	—	—
16	* *Regulus regulus* (L.).			—
17	* „ *ignicapillus* (Brehm).	—		—
18	* *Phylloscopus rufus* (Bechst.)			—
19	* „ *trochilus* (L.)	—	—	—
20	* „ *sibilator* (Bechst.)		—	—
21	*Hypolais philomela* (L.)	—		
22	* *Hypolais olivetorum* (Strickl.) од капетана Polatzeka	—	—	

[1]) Звјездица означује врсти, које су заступане у збирци земаљског музеја.

		Drummond 1843	Lilford 1860	Reiser 1897
23	* *Hypolais pallida* (Hempr.-Ehrb.) од кап. Polatz. Paxos!			—
24	* *Aëdon familiaris* (Menetr.) од капетана Polatzeka .	—	—	—
25	*Acrocephalus aquaticus* (Gm.)		—	
26	* „ *schoenobaenus* (L.).	—		—
27	„ *streperus* (Vieill.)	—		
28	* „ *arundinaceus* (L.)	—	—	—
29	* *Cisticola cisticola* (Tem.)		—	—
30	* *Cettia cettii* (La Marm.)		—	—
31	*Sylvia atricapilla* (L.)	—	—	—
32	* „ *orphea jerdoni* (Blyth)		—	—
33	„ *curruca* (L.)		—	
34	* „ *sylvia* (L.)	—	—	—
35	* *Pyrophthalma subalpina* (Bon.)			—
36	* „ *melanocephala* (Gm.)	—	—	—
37	* *Accentor modularis* (L.)		—	—
38	* *Troglodytes troglodytes* (L.)	—	—	—
39	*Acredula caudata* (L.)	—		
40	* *Parus caeruleus* L.	—	—	—
41	„ *ater* L.		—	
42	* „ *major* L.	—	—	—
43	*Sitta neumeyeri* Michah.	—		
44	* *Certhia familiaris brachydactyla* (Brehm)	—		—
45	* *Alauda arvensis* L.	—	—	—
46	* *Calandrella brachydactyla* (Leisl.)		—	—
47	*Melanocorypha calandra* (L.).		—	
48	* *Galerida arborea* (L.)	—	—	—
49	* „ *cristata* (L.)	—	—	—
50	* *Budytes flavus* (L.)			—
51	* „ „ *cinereocapillus* (Savi)		—	—
52	* „ *melanocephalus* (Licht.).	— ?	—	—
53	* *Motacilla melanope* Pall.	—	—	—
54	* „ *alba* L..	—	—	—
55	* *Anthus pratensis* (L.)	—	—	—
56	* „ *cervinus* (Pall.)	—		—
57	* „ *trivialis* (L.).	—	—	—
58	* „ *campestris* (L.)			—
59	* „ *spipoletta* (L.)			—
60	*Emberiza palustris* Savi (= *canneti* Brehm). . . .		—	
61	„ *schoeniclus* (L.)	—		
62	„ *cia* L.[1])	—		
63	* „ *caesia* Cretzschm.	—		—
64	„ *hortulana* L.	—	—	—
65	* „ *cirlus* L.	—	—	—
66	* *Euspiza melanocephala* (Scop.)	—	—	—

[1]) Види Nachtrag Ann. et Mag. 1846.

		Drummond 1843	Lilford 1860	Reiser 1897
67	*Miliaria calandra* (L.)	—	—	—
68	*Loxia curvirostra* L.	—	—	
69	*Pyrrhula pyrrhula* (L.)	—	—	
70	* *Serinus serinus* (L.)			—
71	* *Carduelis carduelis* (L.)	—	—	—
72	* *Acanthis cannabina* (L.)	—	—	—
73	* *Chloris chloris* (L.)	—	—	—
74	* *Fringilla coelebs* L.	—	—	—
75	*Coccothraustes coccothraustes* (L.)	—		—
76	* *Passer domesticus* (L.)	—	—	—
77	* *Sturnus vulgaris* L.	—	—	—
78	*Pastor roseus* (L.)	—	—	
79	* *Oriolus galbula* L.	—	—	—
80	* *Garrulus glandarius* (L.)	—	—	—
81	* *Pica pica* (L.)	—	—	—
82	*Colaeus monedula* (L.)	—		—
83	* *Corvus frugilegus* L.	—	—	—
84	„ *cornix* L.	—		
85	„ *corax* L.	—	—	—
86	*Lanius collurio* L.	—	—	
87	* „ *rufus* Briss.	—	—	—
88	* „ *minor* Gm.	—	—	—
89	* *Muscicapa collaris* Bechst.	—	—	—
90	* „ *atricapilla* L.	—		—
91	* „ *grisola* L.	—	—	—
92	* *Chelidon urbica* (L.)	—	—	—
93	* *Hirundo rustica* L.	—	—	—
94	* „ *rufula* Tem.			—
95	* *Clivicola riparia* (L.)	—		—
96	„ *rupestris* (Scop.)	—		—
97	* *Micropus apus* (L.)	—	—	—
98	* „ *melba* (L.)	—	—	—
99	* *Caprimulgus europaeus* L.	—	—	—
100	* *Coracias garrula* L.		—	—
101	* *Upupa epops* L.	—	—	—
102	* *Merops apiaster* L.	—	—	—
103	* *Alcedo ispida* L.	—	—	—
104	* *Iynx torquilla* L.	—		—
105	*Cuculus canorus* L.	—	—	—
106	* *Strix flammea* L.	—	—	—
107	* *Carine noctua* (Scop.)	—	—	—
108	* *Pisorhina scops* (L.)	—	—	—
109	*Asio accipitrinus* (Pall.)	—	—	
110	„ *otus* (L.)		—	—
111	*Bubo bubo* (L.)	—		
112	* *Circus aeruginosus* (L.)	—	—	—

		Drummond 1843	Lilford 1860	Reiser 1897
113	*Circus cyaneus* (L.)		—	—?
114	* „ *macrurus* (Gm.)			—
115	* „ *pygargus* (L.)			—
116	* *Erythropus vespertinus* (L.)	—	—	—
117	* *Cerchneis naumanni* (Fleischer)	—	—	—
118	„ *tinnunculus* (L.)	—	—	—
119	* *Falco subbuteo* L.	—	—	—
120	„ *aesalon* Tunst.		—	
121	„ *peregrinus* Tunst.		—	—
122	*Aquila maculata* (Gm.)		—	
123	„ *melanaëtus* (L.)		—	
124	*Buteo buteo* (L.)	—	—	—
125	*Pernis apivorus* (L.)		—	
126	*Circaëtus gallicus* (Gm.)		—	
127	*Haliaëtus albicilla* (L.)	—		—
128	*Pandion haliaëtus* (L.)	—	—	—
129	*Milvus milvus* (L.)	—		
130	*Accipiter nisus* (L.)	—	—	—
131	*Neophron percnopterus* (L.)	—	—	—
132	*Gyps fulvus* (Gm.)	—		
133	* *Coturnix coturnix* (L.)	—	—	—
134	*Caccabis saxatilis (graeca?)* (Meyer)	—	—	
135	* *Turtur turtur* (L.)	—	—	—
136	*Columba palumbus* L.	—		—
137	„ *oenas* L.	—	—	—
138	„ *livia* Gm.		—	—
139	*Ardea garzetta* L.	—		
140	* „ *purpurea* L.	—		—
141	„ *cinerea* L.	—	—	—
142	* „ *ralloides* Scop.	—		—
143	* *Ardetta minuta* (L.)	—	—	—
144	*Nycticorax nycticorax* (L.)	—		
145	* *Ciconia ciconia* (L.)	—		—
146	„ *nigra* (L.)		—	
147	*Platalea leucerodia* L.	—[1])		—
148	*Plegadis falcinellus* (L.)	—	—	—
149	*Fulica atra* L.	—		—
150	*Gallinula chloropus* (L.)	—		
151	„ *porzana* (L.)	—		—
152	*Ortygometra parva* (Scop.)	—		
153	*Crex crex* (L.)	—	—	
154	*Rallus aquaticus* L.	—		
155	*Grus grus* (L.)		—	
156	*Otis tetrax* L.		—	

[1]) Надопуњак од Portlock Ann. et Mag. 1847.

		Drummond 1843	Lilford 1860	Reiser 1897
157	*Otis tarda* L.	—		
158	* *Scolopax rusticula* L.	—	—	—
159	* *Gallinago gallinula* (L.)	—	—	—
160	* „ *gallinago* (укључ. *peregrina*) (L.)	—	—	—
161	* „ *major* (Gm.)	—	—	—
162	*Numenius phaeopus* (L.)	—	—	—?
163	„ *tenuirostris* Vieill.		—	—
164	„ *arcuatus* (L.)	—	—	—
165	* *Totanus pugnax* (L.)	—	—	—
166	* „ *calidris* (L.)	—	—	—
167	„ *fuscus* (L.)	—		—
168	* „ *littoreus* (L.)	—	—	—
169	* „ *ochropus* (L.)	—	—	—
170	* „ *glareola* (L.)		—	—
171	„ *stagnatilis* Bechst.		—	—
172	* *Actitis hypoleucus* (L.)	—	—	—
173	* *Tringa minuta* Leisl.	—	—	—
174	* „ *temmincki* Leisl.			—
175	* „ *subarcuata* (Güld.)	—	—	—
176	„ *alpina* L.	—	—	
177	*Calidris arenaria* (L.)		—	
178	*Himantopus himantopus* (L.)	—	—	—
179	*Recurvirostra avocetta* L.	—		
180	* *Oedicnemus oedicnemus* (L.)	—	—	—
181	*Vanellus vanellus* (L.)	—	—	
182	* *Aegialitis curonicus* Gm.	—	—	—
183	* „ *alexandrinus* (L.)		—	—
184	* „ *hiaticula* (L.)	—		—
185	*Charadrius pluvialis* L.	—	—	
186	* „ *squatarola* (L.)	—	—	—
187	* *Glareola pratincola* (L.)	—	—	—
188	* *Arenaria interpres* (L.)	—		—
189	*Haematopus ostrilegus* L.	—	—	—
190	*Cygnus cygnus* (L.)		—	
191	*Anser anser* (L.)	—		
192	*Tadorna tadorna* (L.)	—		
193	„ *casarca* (L.)		—	
194	*Anas crecca* L.	—		
195	„ *querquedula* L.	—	—	—
196	„ *acuta* L.	—		
197	„ *penelope* L.	—		—
198	„ *strepera* L.	—		
199	„ *boscas* L.	—		—
200	*Fuligula nyroca* (Güld.)	—		
201	„ *fuligula* (L.)	—		
222	*Mergus serrator* L.	—	—	

		Drummond 1843	Lilford 1860	Reiser 1897
203	*Phalacrocorax pygmaeus* (Pall.)			—
204	„ *carbo* (L.)	—		—
205	*Hydrochelidon nigra* (L.)	—	—	—
206	* „ *leucoptera* (Schinz)		—	—
207	* *Sterna minuta* L..	—	—	—
208	* „ *hirundo* L.	—	—	—
209	* „ *nilotica* Hasselq.			—
210	„ *caspia* Pall.		—	
211	* *Larus minutus* Pall..		—	—
212	„ *melanocephalus* Natt.	—	—	—
213	* „ *ridibundus* L..		—[1]	—
214	„ *canus* L.	—	—	
215	„ *audouini* Payr.		—	
216	* „ *michahellesi (= arg. mich.)* Bruch.	—	—	—
217	*Puffinus kuhli* Boie	—	—	—
218	„ *puffinus* (Brün.) *(yelkouanus* Acerbi) . . .	—		
219	*Podiceps fluviatilis* Tunst.	—		—
220	„ *nigricollis* (Brehm)	—		—
221	„ *cristatus* L.	—		
222	*Colymbus arcticus* L. или *septentrionalis* L. . . .			—

Промијењене или двојбене врсте.

	Drummond 1843	Lilford 1860	Reiser 1897
Erithacus cyaneculus (Wolf)	—	—	—
Acrocephalus palustris Bechst.	—		
Sylvia (hortensis) simplex Lath..			—
Pyrophthalma conspicillata (La Marm.)	—		—
Alauda isabellina Tem.	—		
Anthus rupestris Niels..		—	
Chrysomitris citrinella (L.)	—	—	
„ *spinus* (L.)	— ?		
Acanthis montium Gm. *(flavirostris* L.)	—		
Sturnus unicolor (La Marm.).		—	
Lanius meridionalis Tem..	—	—	
Dendrocopus major (L.)	—		
Nyctala tengmalmi (Gm.)		—	
Phoenicopterus roseus Pall.		— ?	
Cygnus immutabilis Yarr.		—	
Pelecanus onocrotalus L.		—	
Thalassidroma pelagica (L.)	—		

[1] Lilford употребљује *L. atricilla* L. погрешно као Synon.

Sojenica u Dônjoj Dolini.

Peto otkopavanje god. 1904.

Priopćio

dr. Ćiro Truhelka.

Nalazi iz sojenica.

a) Nakit i slično.

Jedan od najzanimivijih nalaza, obreten u sojenicama, bijaše žara iskopana u dubini od 4·50 *m* pod površinom a 1 *m* pod podnicom sojenicâ tik do same obale. Žara ima oblik običnih zvonolikih žara, u kojima se sahranjivala mrtvačka paljevina, visoka je 24·5 *cm*, promjer zjala njenog iznosi 24·5 *cm*, prema dnu je slabo jajoliko svedena, pod grlom uriješena uzici sličnim, izbočenim obručem, pokićenim sa 4 diametralne čepaste kvrge, a bila je vrlo slabo i grubo izragjena. Kako je bila neugledna njena vanjština, tako je bio bogat sadržaj, jer je bila do vrha napunjena mrtvačkom paljevinom, sažganim kostima, pepelom i velikim obiljem raznih komada nakita, ali su ovi u vatri sasvim nastradali. Ona nam dakle dokazuje, da su pod kućama u iznimnim slučajevima sahranjivali ne samo kosturove u hrastovim lijesovima, kako smo to za prijašnjih iskapanja našli, nego i pepeo spaljenih mrtvaca u žarama. Bogati sadržaj žare kao da nam tumači, da su samo otmjene osobe u naselju sâmom sahranjivali. U njoj naime bilo je čitavo blago nakita, jantarevih i emaljnih zrna na stotine i stotine te drugi nakit od bronca, ali sve je to tako sprženo, da je jantar većinom izgorio, staklo i emalj se raspao velikim dijelom u sitan prah, kao da je sve stučeno u havanu a broncani se komadi u žari počeli djelomice topiti te se sališe u pojedino grumenje, iz kojega tek vire pojedini dijelovi.

Megju ovima se ističe u priloženoj *slici 50.* prikazani grumen bronca, koji se sastoji od cijele hrpe fibula, a u njemu se razabire još 9 komada čitavih, slijepljenih jedna s drugom, a vide se još i odlomci drugih. Svi ti komadi i jedan napose u žari

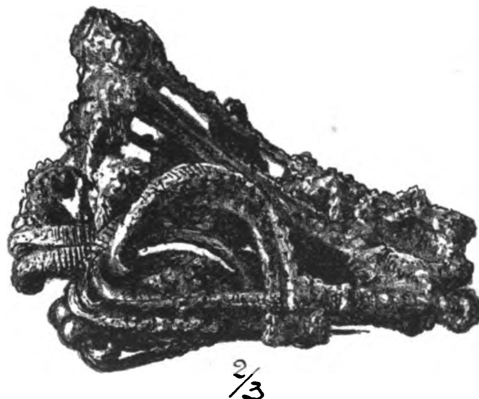

Slika 50.
Hrpa fibula staljenih u jedan grumen.

nagjeni *(slika 51.)* imadu isti oblik, poznat nam iz grobišta na Gredama u cijelom nizu bolje očuvanih primjeraka. Fibula je jednopetljasta, visokog, na srijedi plosnato proširenog luka i duge, uske nožice, koja završuje u malu jabučicu. Duga je 6·8 *cm* a visoka 2·8 *cm*. To je poznati italski oblik, koji u Bosni sretamo počesto.

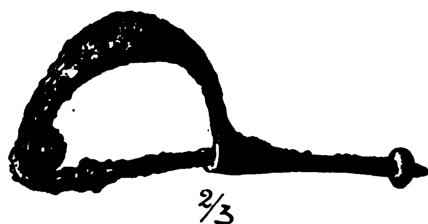

Slika 51. Fibula slična onim u grumenu, prikazanom u slici 50.

Od ostalih ulomaka fibula spomenuti nam je jednu vrlo malešnu sličnoga oblika sa rebrastim lukom, primjerak, kome na Glasincu nagjosmo često i po obliku i po veličini (2·5 *cm* dug, 1·2 *cm* visok) premaca.

Po ulomcima možemo još ustanoviti, da je tu bilo još i slijedećih vrsta fibula: čertoska i plohasta, dakle isključivo oblici prve željezne dobi, dočim la-tènskim oblicima nema traga ili bar nema jasnog ostanka.

Od drugog broncanog nakita spomenuti nam je dva broncana dugmeta i u priloženoj *slici 52.* prikazana dva para narukvica, oba u žari slijepljena.

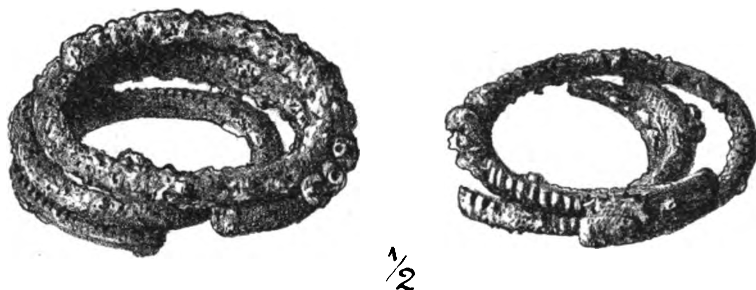

Slika 52. Dva para broncanih narukvica.

Oba su po obliku jednaka: grivne od oble, masivne žice, diljem cijele površine uriješene rebrastim izbočinama. Uz bakreni oksid, koji je uslijed žari i naknadne oksidacije opasao kao debela hrapava kora svu površinu, prionulo je nekoliko emaljnih zrna, koja se ne mogu ni skinuti a da se ne razmrskaju.

Zanimiv je komad sukana žica, savita nepravilno u kratku pasmu, a načinjena je bila od debele četveraste srebrne žice, platirane tankom zlatnom mrenom. Srebrna unutrica posve je oksidovana, samo se još razabire vrlo tanka nit po sredini, koja je sačuvala svoj nekadanji kovni sjaj, ali je zlatna površina odoljela vatri i oksidaciji te nam se tako sačuvao taj u vidu metalotehnike zanimivi komad.

Sudeći po nekim grumenovima željezne hrgje, bilo je tu i željeznih predmeta, ali su oni u vatri tako izgorjeli, da su izgubili posve svoj prvotni oblik te ni sublizu ne možemo ustanoviti, kakovi su to predmeti bili.

Vrlo je bogat bio gjerdan, sahranjen u toj žari. Zrnja je bila nevjerojatna množina, ali je barem dvije trećine u prah sagorjelo. Ali i ono malo, što je ostalo, tako je obilno i raznoliko, da si lahko po tome možemo stvoriti sud u bogatstvu tog gjerdana, koji je morao u cijelom nizu strûkova opasivati vrat i grudi lijepe sojeničarke, koja se njime kitila. *(Slika 53.)*

Bilo je tu najprije 84 jantarovih zrna, najveće veliko koliko orah pa opadajući veličinom do veličine graškova zrna. Većih je komada bilo naravski samo nekoliko

te su se smještali na sredini gjerdana. Emaljnih zrna nagjeno je, osim mnogo veoma sitnih, čitavih 88 povećih komada jednobojnih i 56 ornamentiranih. Prvi su bojom većinom bijeli, ili bolje reći, prvobitno žuti te su u žari izblijedili i modri, a ornamentirani komadi imadu obične motive šarenih, koncentričnim kružnicama opasanih

Slika 53.
Zrna od jantara, emalja, stakla, kaori-školjaka, zubi i dr. iz jednog gjerdana.

očiju druge boje nego li je boja zrna. Obična je kombinacija žute i modre boje sa bijelom; ali ima i svjetlo-modrih zrna sa tamno-modrim očima, zelenih sa modrim očima i t. d. Jedno zrno odlikuje se veličinom kao krupni orah. Načinjeno je od svjetlozelenog prozirnog stakla na oblik ananasa te ima po sredini tamno-modri pojas od emalja.

Skupocjene sastavine tog nakita bile su deset komada kaori-školjke a kao amulete imamo shvatiti i dva životinjska zuba, provrtana na korjenu te nanizana na gjerdan. Isto će biti i obla kamena ploča od bijelog vapnenca, probušena na rubu.

Najprostija sastavina u tog gjerdana bijaše ilovasto, kolutasto zrno bez ornamenta, koje nam najbolje, u ovom slučaju gotovo nepobitno, dokazuje, da su takova zrna služila poglavito za nakit. Ako ih nalazimo, makar pojedince, u takom bogatom gjerdanu otmjene gospogje, lahko je vjerovati, da se prostiji narod dičio zrnima od zemlje, u kojih bogata ornamentika ima da donekle nadomjesti vrijednost skupocjenijeg materijala.

Inventar ove žare bio je, kako se vidi po kratkom, netom iznesenom popisu veoma zanimiv te je u nekom vidu za nas i poučan.

Osim nakita, nagjena u ovoj žari, nalazilo se i ove godine u sojenicama vrlo malo broncanih predmeta, a ono, što je nagjeno, posve je u karakteru dosadanjih nalaza te po vremenu ide u isto razdoblje kao i nalazi sa nekropole na Gredama.

Najstariji, a u neku ruku i najzanimiviji komad je malo broncano dlijeto sa polukružnom, žljebastom oštricom; dugo 8 *cm*, gori provigjeno šupljom cijevi kao u celtova za nasapljivanje, a rub te cijevi je pojačan prilično snažnim, izbočenim kolutom.

Dlijeto je gori deblje pa se prema oštrici suzuje. Po dobi spada u prvu perijodu našega naselja, koja siže u doba broncano.

Fibule se našle dvije čitave i ulomci treće:

1. Najstarija u tipološkom nizu je fibula čertoškog luka sa spiralnom zavojnicom na glavici. Lûk je uriješen zarezima, igla odlomljena. Duljina 4·6 *cm*; širina spiralne glavice 2·8 *cm*. Ona dakle spada pod kraj prve željezne dobe.

2. Lijepo patinirana rano-latènska fibula sa ornamentiranim lukom i velikom glavicom na kraju zavraćene nožice, iz koje proviruje obodnim zarezima uriješeni, na vrhu u dvije kvrge razdijeljeni šiljak. Jedna pola spiralnog mehanizma glavice je odlomljena, ali je nova žica omotana oko kraja luka te iz nje načinjena spiralna cijev sa iglom. Po obliku naliči veoma komadima, prikazanim na *tabli LIII.* u *slici 10.* i *11.* Duljina 5·2 *cm*.

3. Lûk malešne srednjo-latènske fibule od vrlo tanke broncane žice sa dvije krupne jabučice na zavraćenom kraju nožice.

Jedan ulomak broncane sukane ogrlice (torques) potječe od vrlo krupna egzemplara, ali ga ima samo trećina, dočim je ostalo izgubljeno.

Dva sljepočna koluta od oble broncane žice, kojim se krajevi završuju u šiljaste glavice, jedan promjera 8·7 *cm*, drugi 5·8 *cm*, slažu se oblikom posve sa sličnim komadima sa Greda.

Ostali broncani predmeti — osim dvije šipkaste i jedne buli slične privjeske — su neznatni ulomci te ih ne ćemo na pose spominjati.

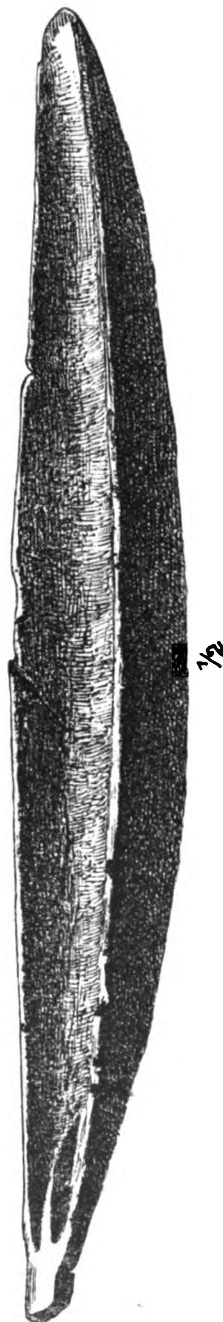

Slika 54. Model čamca od topolova drveta. 1/2

b) Predmeti od drveta.

Osim drvenih gragjevnih ostanaka, kojih je bilo u sojenicama naravski veoma mnogo i osim spomenutog velikog čamca nagjeno je g. 1904. samo malo drvenih rukotvorina, ali i ono malo ima za nas veliku vrijednost. Od osobite cijene je model maloga čamca, jer se po njemu upoznajemo novim oblikom čamaca, a uz to saznajemo, da su i naši prehistorički sojeničari imali običaj, prije nego li bi gradili čamac u naravnoj veličini, načiniti model u malom mjerilu, da si time predoče prave proporcije čamca, što bi ga naumili graditi. *(Slika 54.)*

Taj model, nagjen pod podvalama podnice sojenica, načinjen je od lahka topolova drveta, izragjen je vanredno pomno i elegantno. Oblik mu predstavlja onu vrstu čamaca, što ih današnji ribari u Posavini zovu čunom: malu na oba kraja zašiljenu lagjicu u sredini proširenu, tako da im rubovi predstavljaju isječke opružene kružnice. Vrh je šiljat, ali završuje u četverastu kratku glavu, koja s dônje strane ima po jedan zarez na bridu, a sa nje pruža se sredinom prema nutrini čamca podulji izbočeni povor, u kome je probušena rupa. Kroz tu se

rupu ima provlačiti konopac, kojim bi se lagjica privezivala uz kopno. Stražnji dio čamca takogjer je šiljat, ali je vrh šiljka zaokružen. Bokovi čamca posvuda su tanko istesani, ali je dno prilično debelo. Gornji rub čamca posve je horizontalan a ne, kako to danas biva, na brku i zatku sveden u vis.

Čun ima duljinu od 33 *cm*, najveća mu je širina u sredini 6·3 *cm*, a dubok je 1·6 *cm*. Dno mu je nerazmjerno debelo (1·3 *cm*), ali se tu rad nije dotjerivao možda s razloga, što bi se model, ako se drvo odveć stanji, lahko slomio.

Da je to model a ne dječija igračka, zaključujem po osobito pomnoj radnji, kojom je u svim svojim dijelovima izragjen.

Drugi drveni komad nagjen u sojenicama — takogjer pod podnicom — prikazan na priloženoj *slici 55.* je 17 *cm* dugi komad drveta, gori plosnast, doli nepravilno

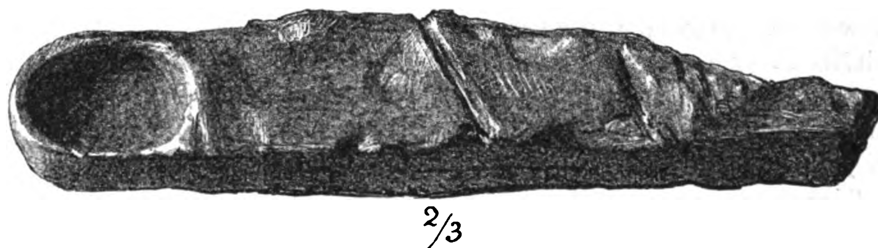

Slika 55. Započeta i nedovršena drvena kašika.

zaobljen. Na jednom kraju izdubljena je ovalna udubina, a lice oko nje istesano je s jedne strane posve pomno na oblo. Ostali dio komada je neobragjen, ali se opaža, da se tim obragjivanjem, pošav od udubine, započelo. Nema dvojbe, da je to imala biti drvena kašika, kojoj se žlica sasvim izradila, ali je držalica ostala nedovršena. Za razliku od ilovastih žlica, koje nemaju opružene drške, nego oble rukatke, ta bi kašika naličila našim današnjim, prem je manja i kraća.

Treći komad od drveta je mala obla ploča, promjera od 8·5 *cm*, kojoj se nekadanja uporaba ne da sigurno ustanoviti.

Napokon nagjen je tanki, plosnasti, okrugli na srijedi probušeni kolut od kore promjera 4·8 *cm* a 0·5 *cm* debeo, koji je služio kao pluto na gornjem rubu ribarske mreže.

c) Predmeti od jelenje rožine i kosti.

Rožni i koštani predmeti iskopani u sojenicama bili su dosta obilni i predstavljaju nam uz neke nove oblike većinom dosele već poznate tipove, djelomice osobito lijepe egzemplare. U prvom se redu ističu budaci od rožine, a bilo ih je svega 10 komada čitavih i ulomaka od 9 drugih komada. Jedan komad bio je sa dvije paralelno poredane oštrice, jednom širom, drugom užom *(tabla LXI., slika 2.)*, ostali s jednom oštricom *(tabla LXI., slika 1., 3., 5., LXII., slika 1., 3.)*. Oštrica je uvijek prema držalici vertikalna, a u dva komada stanjena *(tabla XLI., slika 3.)*. Osobito je lijep i velik komad, prikazan na *tabli LXII., slika 1.*, dug 27·5 *cm*.

Na *tabli LXII.* u *slici 2.* prikazan je nedovršen komad rožine, od koje se imao načiniti takav budak. Na oba kraja počeo je majstor, da isteše oštricu, a rupu za sap počeo je tek s obje strane dupsti, ali taj posao nije dovršio. Nagjen je i jedan komad rožine, tek odrezan u duljini budaka a dalje neizragjen. Takovi komadi zanimivi su,

jer nam služe kao pomagala za rekonstrukciju tehničkog postupka, kojim su se proizvagjale ove vrste orugja naših sojeničara.

Vrst rožne šuplje sjekire pokazuje nam ulomak na *tabli LXI.* u *slici 4.* Rupa za sap nije tu bila transverzalna prema oštrici nego uzdužna kao u sličnih celtova broncane dobe.

Nov je komad rožni čekić na *tabli LXII.* u *slici 4.* Jedna strana je polukružno izobljena, druga tupo zaoštrena, a obje su sjajno izglagjene, gotovo polirane, pa možemo po tome zaključiti, da je halatka bila dugo u uporabi. Zanimiv je i komad prikazan na *tabli LXIII.* u *slici 6.* Načinjen je od rožnog korjena, od koga se neposredno uz rog odijelio parožak, tako da je nastao rašljasti komad. Jača strana rašljâ preinačena je u oštricu sličnu budaku, slabija u plosnato-zašiljenu oštricu, a korjen služio je kao malj. Tako je dobivena kombinovana halatka sa tri različita dijela.

Mi smo već prijašnjim prilikama izrazili mnijenje, da je većina ovog rožnog orugja služila za okapanje zemlje, dakle u poljodjelstvene svrhe, a novi dokaz tom težačkom zanimanju naših sojeničara daje nam i rožna halatka, prikazana na *tabli LXIII.* u *slici 4.* Komad načinjen je od velikog rašljastog ovrška roga a na sastavu rašalja izdubena je ovalno stablika roga i to tako, da se tamo mogla posve lahko nasaditi držalica. Time su nastale vile, koje su bile ne samo veoma snažne nego i vrlo podesne za poljski rad, a da se njima marljivo služilo, dokazuju nam oba šiljka, koji su od rada bili posve izglagjeni i izlašteni. Vile te duge su 30 *cm* a šiljci odstoje jedan od drugog 16·2 *cm*.

Šiljatih rožnih okova — možda sa strûka kopalja — bilo je što gotovih, što nedovršenih 8 komada, a najbolji prikazani su na tabli *LXIII.* u *slici 9.—12.* Načinjeni su od ovršaka paroška te je gori izbušena rupa, u koju se ima usaditi štap, a da šiljak sa njega ne spane, bila je postrance te cijevi probušena rupica za čiviju, kojom se prikivao uz drvo. Tako dovršenih komada je bilo svega 3. Zanimiv je komad prikazan u *slici 11.*, jer je tu mimo ruba sapa prešla postrance plosnata, gori zašiljena ploha, koja je imala prionuti uz podesan zarez na štapu, tako, da se je mogla uza nj uzicom privezati.

Rožnih igala za šivanje ovaj puta nije nagjeno, ali je nagjeno nekoliko igala za nizanje. Prije svega imamo dvije igle od peroneja manjih sisavaca, kojim je ispod jedne plosnije glavice provrtana rupa — okance igle — a drugi je kraj zašiljen *(tabla LXII., slika 9.* i *tabla LXIII., slika 16.)*, te sabljasto savijenu iglu od rebra velike jedne ribe, dugu 14·7 *cm (tabla LXIII., slika 19.)*. U istu kategoriju spadaju jamačno i krupni, poveliki komadi, načinjeni od rožine, prikazani na *tablama LXII., slika 5.* i *LXIII., slika 1.* i 2. Rupa u njih nije prošla posve transverzalno nego koso s jedne strane te gore prema središtu rožine. Prostrana je tako, da se kroz nju moglo provući i potanje uže. Potonji komad nije dovršen, nego na prosto otesan, a rupa je tek započeta i samo do pola izbušena. Možda su ti komadi služili u ribarstvu za nizanje povećih mreža.

Krupnijih šila od tibija bilo je 3 komada *(tabla LXII., slika 8.)* a sitnijih od kosti ili tanko izragjene rožine 5 komada *(tabla LXIII., slika 14.* i *15.)*. Komad na istoj tabli, *slika 13.* jamačno je služio kao ovršak strjelice, jer je veoma šiljast, četverast a gornji kraj je istanjen te se mogao lahko nasagjivati na strûk strjelice.

Pojedince našli su se još slijedeći komadi: savita velika držalica neke halatke od rožine duga 22·5 *cm*, naokolo prosto otesana, gori, gdje se imala nasaditi halatka, nešto stanjena *(tabla LXII., slika 6.)*. Okov od paroška *(tabla LXIII., slika 7.)* po duljini na pola prerezana, na jednoj strani slabo izbočena i dobro izglagjena, provigjena

na široj strani sa dvije, na šiljatoj i u sredini sa jednom rupicom. Duljina 19·9 *cm*. Nepoznato je, čemu je služio, ali sudeći po pomnoj izradbi jamačno kao ures.

Kao komad konjske uzde služio je lijepo izragjeni i pomno izglagjeni ovršak roga na *tabli LXII., slici 7.* Ispod širega kraja istesana je dugoljasta četverasta rupa, u koju je bila jamačno utvrgjena šipka, što je služila kao žvale. Više nje je na kraju provrtana prostrana rupa, u koju je bio privezan kajiš oglavlja, a pod njom druga, kroz koju se provlačio kajiš uzde. Komad je uriješen sa tri grupe horizontalnih, poduboko urezanih zareza. To je prvi komad, po kome zaključujemo, da su naši sojeničari gojili konje te ih upetrebili kao radnu silu.

Od ostalih rožnih predmeta spomenućemo još prošupljene, katkad veoma glatko izglagjene cijevi *(tabla LXI., slike 6., 7.* i *LXII., slika 10., LXIII., slike 3., 5.)* te ljuskasto tanko istesane komade rožine, koji su služili kao okov u razne svrhe i konačno halatku prikazanu na *tabli LXII.* u *slici 11.* sa plosnatim, dlijetasto zašiljenim jednim krajem, koja je možda služila kao gladilica.

d) Predmeti od ilovače.

1. Zdjele.

Zdjela izvagjen je priličan broj, a čini se, da su to bile najobičnije posude u kućnoj porabi. Možemo ih razdijeliti u dvije grupe: prosto izragjene, jednostavna oblika i obično malene te bolje izragjene. U prve vrste je dno ravno, bokovi su lijevkasto prošireni ravni ili slabo svedeni. Bilo ih je svega 6 komada, a u druge vrste je dno oblo, jako su široke i razmjerno niske, a rub je kao u današnjih zdjela slabo uvinut. Obično su crno obojene a neke i dobro izglagjene. Bilo ih je svega 8 komada i to razne veličine, tako da promjer grla varijira od 14·3—35·5 *cm* a visina od 5—12·5 *cm*.

Jedna se zdjela ovog oblika ističe time, što je prema promjeru svoga zjala (12·5 *cm*) razmjerno visoka (8·0 *cm*) te se može smatrati prije loncem nego li zdjelom. Pod zjalom pokićena je sa četiri diametralne kvrge.

Dvije se od ostalih zdjela osobito ističu: jedna, prosto izragjena, svedenih bokova, promjera 13·5 *cm* a visine 6 *cm* time, što na dnu ima 5 rupica — služila je dakle kao cjedilo — a druga, lijevkastih bokova, na rubu uriješena kosim utiscima i sa četiri mala, polukružna, diametralno poredana isječka i sa dva jezičasta nastavka.

2. Posude sa jednom drškom.

Ove vrste izvagjeno je iz sojenica u god. 1904. svega 8 komada. Većina je prosto izragjena, posuda je oblika polukružne zdjele ili jajolike kupe ravna dna a držalica, prilično široka, smještena je sa strane te u većine nadvisuje rub, ali je u nekih smještena i postrance na sred boka. Po obliku slične su kašikama, ali su uslijed većih proporcija nepodesne za kašiku nego su služile za crpanje pića. I one se veličinom razlikuju te je u najmanje promjer 8 *cm*, u najveće 14 *cm*.

Od svih je zanimiv samo komad prikazan na *tabli LXV.* u *slici 18.* i to radi oblika drška, koji gori završuje u kratki, ravno prosječeni, nešto udubljeni čep — motiv koji nas podsjeća sličnih motiva italskih terramara. Dno ove posude je u sredini ispupčano.

U kategoriju posuda sa jednom drškom ide još niz drugih oblika, koji se u pojedinostima manje-više razlikuju, prema tome, kako su pojedini dijelovi — grlo, bok, drška — manje ili više izraženi.

Običniji dolinski oblik prikazuje nam neornamentirani komad na *slici 17.* u *tabli LXV.*

Od ornamentiranih komada s jednom drškom ističe se osobito u priloženoj *slici 56.* prikazani komad, koji posve vijerno našljeduje grčku oinohöeju, te je osobito široko i

Slika 56. Vrč od ilovače u obliku oinohöe.

Slika 57. Vrč od ilovače u obliku oinohöe.

visoko grlo karakteristički izragjeno. Po boku uriješen je taj mali vrč kosim, suočnim grupama crta.

Sličan, nešto veći vrč još je obilnije uriješen i to na grlu nizom zubastog urneka, po boku sa dva taka niza.

U priloženoj *slici 57.* prikazan je manji ornamentirani komad običnije vrste, a neornamentiranih nagjeno je osim toga još 7 drugih komada. U jednog od potonjih uparan je nevještom rukom naknadno ornamenat: tri vertikalna zareza na dnu grla a pod njima niz osovnih zareza po gornjoj poli izbočine.

3. Posude sa dvije drške.

Posuda sa dvije visoke drške bilo je ovaj put samo četiri komada jako izbočena trupa, visoka i široka vrata sa ručicama, koje nadvisuju za polovicu svoje vesine rub posude. Dvije su proste, bez ornamenata, a dvije ornamentirane. Komad prikazan na *tabli LXV.* u *slici 21.* ima na dnu vrata tri horizontalna zareza a pod njima široke vertikalne vrpce, ispunjene diametralno nakošenim zarezima i kantonirane nizovima piknjica. Drugi komad je mnogo manji, pod grlom uriješen pruticom od tri horizontalne brazde a po trupu vertikalnim brazdama *(tabla LXV., slika 12.)*.

4. Raznolike druge posude.

Pojedince nagjeno je još i drugih oblika zemljanih posuda, megju kojima spominjemo dva jajolika povelika lonca sa oblom ručicom po sredini boka, prosto izragjena za svakidanju porabu, možda podesna za crpanje vode.

Tanjur ili pliticu predstavlja nam prosto i debelo izragjeni kolač, promjera od 15·5 *cm* opasan sa slabo uzdignutim rubom.

Mala jedna posudica, uska, dugoljasta, ovalna oblika zašiljena na oba kraja elipse, duga 10 *cm*, široka 3·8 *cm* naliči današnjim slanicama, a možda je i zbilja služila kao soljenka.

Posuda za pomast bilo je megju iskopinama god. 1904. samo dvije. Jedna prikazana na *tabli LXV.* u *slici 5.* ima oblik polukruglje, kojoj je prosječna ploha dnom, na vrhu je razmjerno uski otvor a do njega dvije diametralne rupe za privezivanje poklopca. Promjer podnice iznosi 10 *cm*, visina 6·4 *cm.* Druga posuda te vrsti je manja, ima oblik plosnatog rotacionog elipsoida a uriješena je trokutnim ornamentima, sastavljenim izmjenice od grupa piknjastih udubina i nizova zareza. *(Tabla LXV., slika 6.)*

Slika 23. na istoj tabli predstavlja nam malu urnu villanovskog tipa, pomno izragjenu ali neuriješenu ornamentima.

U vidu ornamentike i tehničke izrade možda je najljepši do sele u sojenicama Dônje Doline obreteni proizvod keramičke industrije posuda, što nam ju prikazuje *slika 15.* na *tabli LXV.* Posuda je široko izbočena, niska trupa, lijepo uvinuta grla, kome se rub prilično daleko izvinuo napolje. Provigjena je jednom horizontalno probušenom kvrgom na gornjem rubu boka. Stijene posude su prilično debelo ali veoma pomno izragjene, izglagjene i crno obojene. Bok je uriješen pravilnim vertikalnim, a rub grla kosim, pomno izragjenim žljebovima. U ornamentu nam dakle ne predstavlja ništa nova, ali je oblik posude neobičan. Promjer trupa iznosi 10·5 *cm*, a visina posude 6 *cm.*

Neobičnija još je oblikom posuda na istoj tabli u *slici 11.* — pladnju slična zemljana ploha, opasana na obodnici i nešto dalje od njeg sa po dva izdignuta ruba, koji prema tome ogragjuju okruglu žlijeb. U sredini bijaše prosta potkovasta ručica, koja je odlomljena. Čemu je ta posuda služila, teško nam je reći, jer joj u našim dosadanjim iskopinama pa ni u praksi današnjeg domaćeg života nemamo analogija.

Završujemo niz posuda iskopanih god. 1904. u sojenicama Dônje Doline malešnom miniaturnom žarom krugljasta oblika sa dvije vertikalno probušene kvrge, poklopljenom zaklopcem, u koga bijahu iste take kvrge, tako da se zaklopac mogao vrpcom privezati uz posudu *(tabla LXV., slika 8.).* U toj posudici bijahu spaljeni ostanci neke malene životinje, ona je dakle u istinu služila kao žara za sahranjivanje paljevine.

5. Zaklopci.

Malešnih zaklopaca bilo je 8 komada. Na *tabli LXV., slike 7.* i *9.* prikazana su dva lijepo ornamentirana a oba, kao i treći jednostavniji, u sredini valjkastim trnom provigjeni komad na istoj tabli u *slici 10.* privezivali su se, kako nam svjedoče po dvije rupice provrtane na rubu, uzicom uz posudu. U *slici 9.* te rupe nijesu provrtane kroz sam kapak nego kroz dvije kvrge, smještene diametralno na rubu kapka.

U kategoriju kapaka moramo uvrstiti neke male, lijevku slične komade, što smo ih prije zato, što imaju na sredini tanku cijev, držali lijevcima (sravni tab. XLIV., sl. 33. u sv. XV.). Na to nas je naveo komad nagjen god. 1904. koji je kao i prijašnji gori čunjasto zašiljen, vertikalno provrtan, ali na šiljku ima poširoku kvrgu, kroz koju su provrtane još dvije rupe, tako da se tu mogla provući uzica i vezati njome kapak uz posudu. Može biti da su ti šuplji kapčići služili za take posude, iz kojih je trebala da tvar, što se u njima drži vrije, ili bilo radi mirisa ili radi drugog razloga, isparuje. Ovo prvo mogli bi naslućivati s toga, što se ovaki kapci vezali osobito na posudice za pomast te su nagjeni u nekim grobnicama dolinskih greda.

Takih šupljih zaklopčića nagjeno je 3 komada.

6. Kašike.

Od ilovače načinjenih malešnih kašika bilo je 12 komada. Većina njih imade, kao ostale do sada iskopane, oblik okrugle plitke zdjelice sa oblom držalicom, koja manje više nadvisuje rub zdjelice, tako da je bilo moguće zagrabiti njome u tekućinu, a da se ne pokvase prsti. Obične tipove te vrsti predstavljaju nam *slike 13., 16.* i *20.* na *tabli LXV.*

Veličina im je različna a promjer u najmanje mjeri 6 *cm* u najveće 9·5 *cm.*

Po izradbi sve su proste te jamačno služe za svednevnu potrebu.

Dva se komada udaljuju oblikom od ostalih jer imadu oblik kupe sa ravnim dnom a drška nije obla, kolutasta nego ima oblik kratkog štapića (sravni *tablu LXV., sliku 14.* i *22.).* Rub posudice na jednom je kraju nešto izvišen i zašiljen tako, da se tekućina mogla u sitnoj traci izlijevati. Te kašike su prema tome služile možda za pretakanje.

Još je oblikom zanimivija druga jedna kašika, koja ima isti oblik kao današnje, to jest duguljastog, na jednom kraju zašiljenog ovala, ali drška nije smještena u osi elipse nego postrance te nema oblik koluta nego plosnatog, postranog stupca. Izragjena je nešto pomnije od ostalih a dno je ravno, tako da se kašika mogla postaviti i na stô kao posudica.

7. Dječinje igračke.

U ovu grupu ide prije svega klepalica prikazana na *tabli LXV.* u *slici 2.* To je komad, provigjen na jednom kraju bikoničnom šupljom jabukom, na drugome oblom, ravnom drškom. Jabuka je šuplja, a u njoj se nalazi nekoliko kamenčića, koji bi štropotali, ako se klepalicom potrese: to je dakle poznata igračka, kojom se zabavljaju malešna djeca, jedan od najstarijih komada za dječinju zabavu, jer ih se nalazilo već i u neolitskim naseljima Švicarske.

Miniaturnih posudica, načinjenih od odraslije djece u igri i zabavi, nagjeno je 29 komada. Oni su raznolika oblika: zdjelice, kupe, žare, vrča i t. d. te nose u izradbi sva obilježja tehničke nespretnosti, po kojima te posudice — za razliku od drugih miniaturnih posudica, koje su pomnije izragjene, — raspoznajemo kao produkt djetinje igre. Na *tabli LXV.* u *slici 1., 3.* i *4.* prikazana su tri primjerka.

8. Zemljana zrna.

Zemljanih zrna ili „prešljenova" kako su ih prije zvali bilo je megju iskopinama god. 1904. veoma mnogo — svega 382 komada — a već to veliko obilje najbolji je dokaz, da ti predmeti nijesu služili kao prešljenovi. Koliki li bi morao biti prostor na kome može živjeti 382 prelje, koje su prele sa tim tobožnjim preslicama!

Zastupani su svi dosele poznati oblici od obična kolutasta do pravilno krugljasta od jednostavnog pločastog do lijepo profilovanog bikoničnog. Svi su pomno izragjeni pa i sami neornamentirani, kojih je bilo 253 komada, a megju ono 129 ornamentiranih nalazimo prava remek-djela prehistoričke keramičke ornamentike. Zastupani su svi dosele na našim dolinskim zrnima poznati motivi, osobito razne kombinacije spiralnog ornamenta, koji se u velike većine komada osobitom pomnjom upotrebljavao.

9. Zemljane prizme za grijanje vode.

Ovih predmeta bilo je svega 28 komada, svi prilično maleni, pomno izragjeni a većinom — 20 komada — ornamentirani.

Običniji ornamentalni motivi jesu slijedeći:

1. vertikalni krst na gornjoj plosi u 3 komada,
2. vertikalni krst na dônjoj plosi u 1 komadu *(tabla LXIV., slika 3.),*
3. diametralni krst na gornjoj plosi u 1 komadu *(tabla LXIV., slika 1.),*
4. diametralni kantonirani krst na gornjoj plosi u 1 komadu (ibidem *slika 2.),*
5. mreža križajućih se zareza na gornjoj plosi u 1 komadu,
6. raznoliki ornamenti sastavljeni od duboko utisnutih oblih rupica u 8 komada *(tabla LXIV., slika 4., 7., 8.—11.* i *16.),*
7. ornament, načinjen otiskom broncane zrnaste narukvice u 4 komada *(tabla LX1V., slika 12.—15.),*
8. ornament, složen od piknjica i vijugastih zareza u 1 komadu, kome je svaka strana različno uriješena *(tabla LXIV., slika 5.* i *6.).*

10. Idoli.

Megju iskopinama, što ih ovime priopćujemo, bijaše i dvoje zemljananih idola. Jedan, koji je predstavljao neku četveronožnu životinju vrlo je krnjav, jer su glava i noge odlomljene a po ostanku trupa nije moguće ustanoviti, koju li životinju ima predstavljati.

Drugi komad, priopćen u priloženoj *slici 58.*, zanimiv je, jer nam u neku ruku predstavlja prelaz plohastih idola (Brettidol) plastičnim. Da nam nîz dosele poznatih analogija ne zasvjedočuje, da taki idoli predstavljaju ljudski lik, ne bismo po ovome samom komadu mogli ustanoviti, da li nam predstavlja čovjeka ili životinju. Ruke su naime rudimentarne, a noge imadu tek oblik dvaju rašljastih šipka. Zanimiv je oblik glave, u kojoj se ističe osobito tanki, visoko izbočeni, obli nos, načinjen na taj način, da se mehka zemlja jednostavno stisnula megju dva prsta. Na isti način načinjene su i uši te zato imadu oblik dviju od glave odstojećih krpa. Osim dvije rupice utisnute dno nosa u ilovaču, koje nam imadu predstaviti nosnice, nijesu na glavi označena ni usta ni oči.

Idol ima jamačno predstavljati žensko biće, jer je vulva dosta markantno izražena. U našem dakle naselju bijaše matruizam, u velike razvijen već u neolitsko doba, još u cvatu.

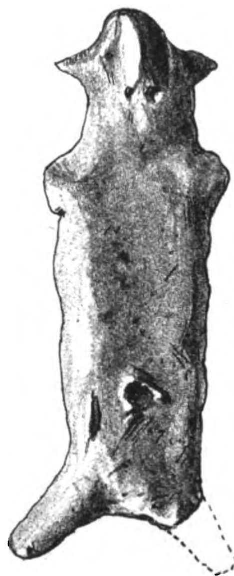

Slika 58. Zemljani ženski idol.

e) Metalurgički predmeti.

Da su se žitelji savske sojenice u Dônjoj Dolini bavili metalurgijom te si svoj broncani nakit bar djelomice sami načinjali, dokazaše nam i iskopine god. 1904. su nekoliko dokazala. Prije svega valja spomenuti dva malena, jajolika lončića, slična onim, što smo ih i za prijašnjih iskapanja češće nalazili, koji su služili za rastaljivanje manjih količina bronca. U oba se opažaju tragovi broncana oksida a na površini stakla, kojim bi se lončić izvana oblijepljivao, da se u vatri ne raspane. Staklo je ilovaču

uslijed opetovane žari tako infiltrovalo, da se masa pretvorila u šupljikavu, troski sličnu tvar. Jedan lončić, visok 4 *cm*, širok 4 *cm*, ima pod rubom dvije diametralne rupe, da se lašnje vadi iz vatre, drugi tih rupa nema te je iste visine ali uži (promjer 3 *cm*).

Prosta kovina, koja se imala kasnije izraditi, saljevala se u verge, a za te verge nagjena su dva kalupa, načinjena od ilovače. Oblik im je četveraste dugoljaste grede a na gornjoj plohi udubene su poduboke žljijebi, u koje se žitka kovina uljevala.

Jedan takav kaluf je ulomak, dug 16 *cm* u prorezu mjeri 5·5 × 3·8 *cm*, a žljijeb, poluovalna profila, duboka je 1·2 *cm* a široka 1·3 *cm*. Drugi komad, takogjer na jednom kraju krnjav, dug je 23 *cm*, u prorezu mjeri 5·8 × 3·3 *cm* a imade na gornjoj strani tri paralelne uzdužne žlijebi, u kojima bi se verge izljevale. Oba komada pokazuju jasne tragove žege, koja je na njih djelovala duljom uporabom.

Kalufa nagjena su dva, oba od pjeskovitog lapora. Jedan je služio za ižljevanje astragalnih prutica, kojima su sojeničari kitili svoje pasove, a ima na njemu niz od 6 malih pupčastih dugmeta. Drugi komad služio je za ižljevanje broncane krupne uresne igle sa dvije jabučice na glavici, a sačuvani je komad dug 13·5 *cm*. Taj kaluf, sudeći po karakterističnoj glavici pa i po krupnoći, ide jamačno još u doba bronca. U doba željezno nalazimo rjegje sličnih igala, a što ih u nas u to doba ima, biće donekle ostanak starije dobe. (Nastaviće se.)

Tabla LXI.

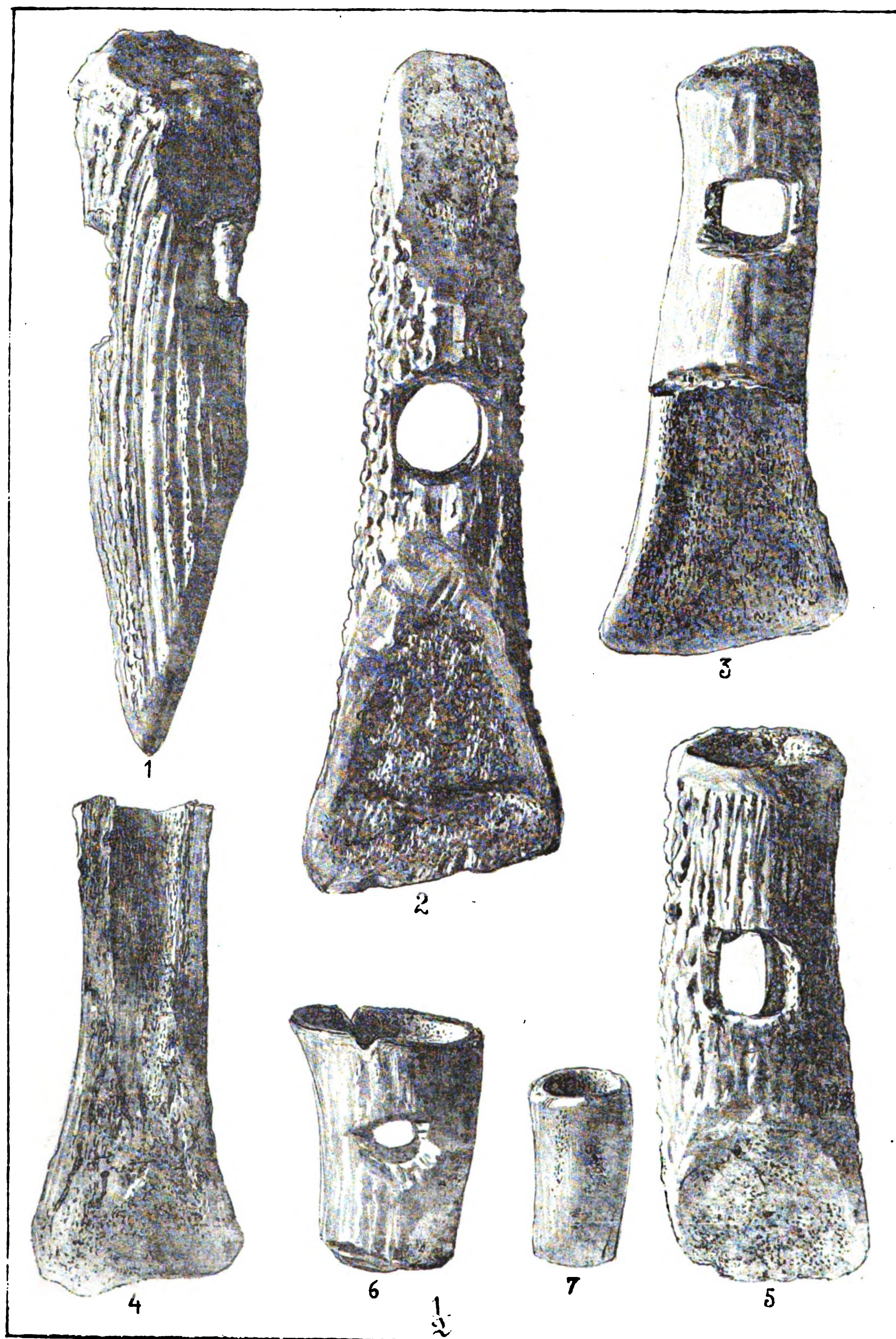

Predmeti od rožine iz sojenica u Dônjoj Dolini.

Tabla LXIII.

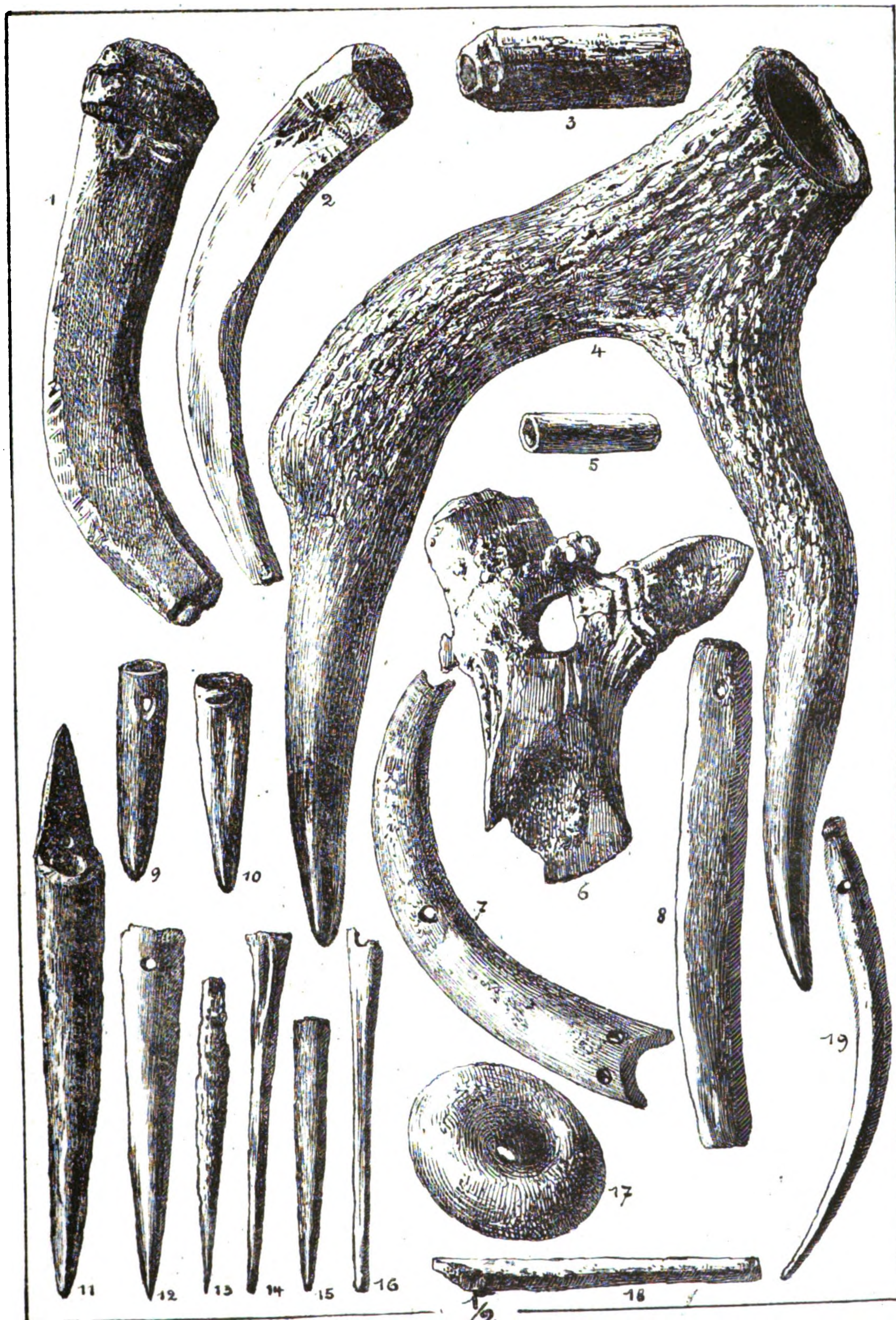

Predmeti od rožine i kosti iz sojenica u Dônjoj Dolini.

Tabla LXIV.

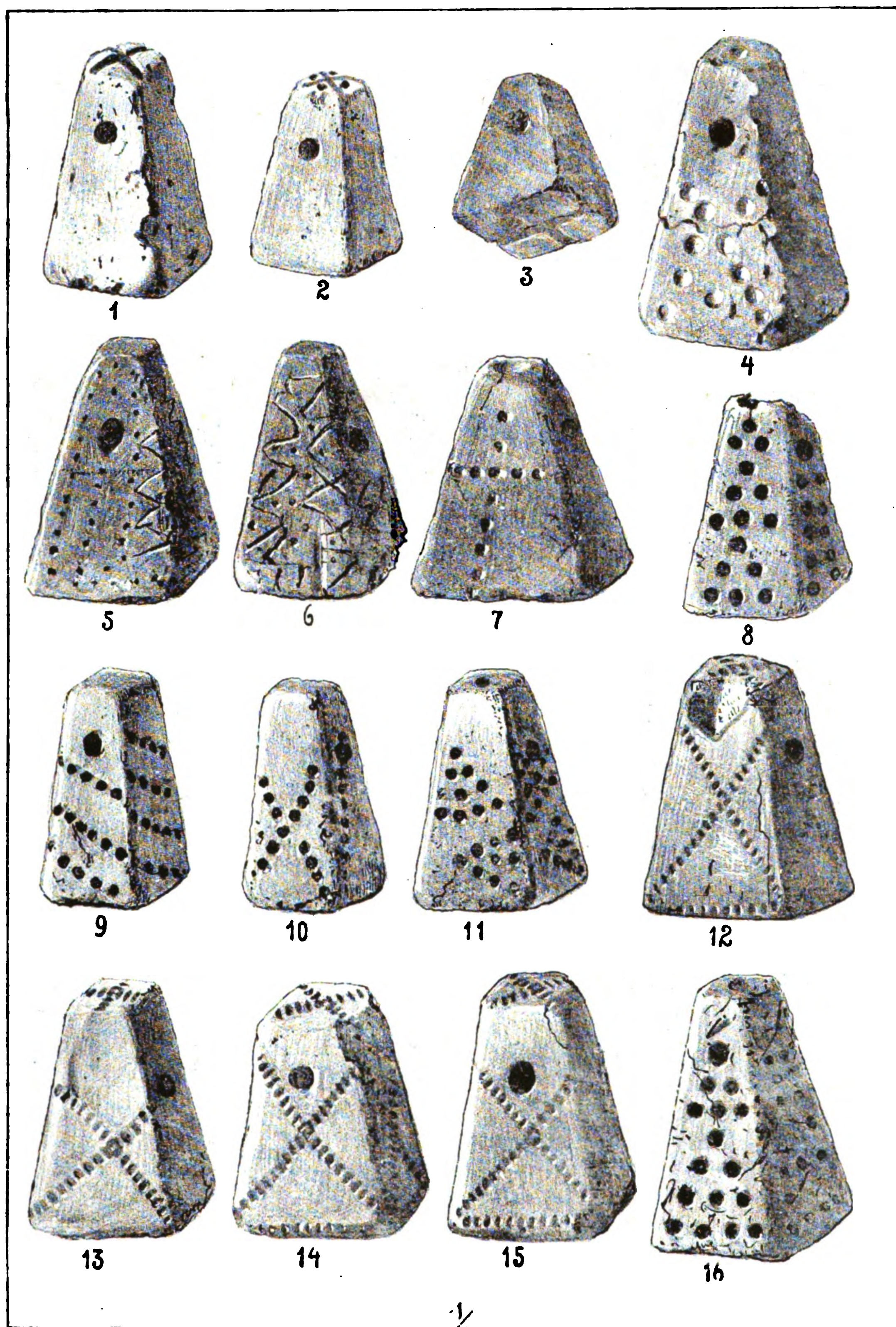

Zemljane pržine za grijanje tekućina iz sojenica u Dônjoj Dolini.

Tabla LXV.

Zemljane posude iz sojenica u Dônjoj Dolini.

у неким мјестима, и то оним, који су изложени вишем саобраћају странаца, лако прилагођава промјени ношње, а у планинским крајевима чврсто се држе старе ношње, а гдје нова продире, продирање је врло споро.

Обично у сваком крају народ има два одијела: носно или усебично, које се носи раднијем данима или у усебицу, како се мјестимично рече, и поносно или црквено, које се носи у свечане дане, на славе, свадбе или кад се иде цркви. Тип у оба одијела је једнак, само је разлика у изради. Носна одијела су или од обичног домаћег сукна или стара поносна одијела, која су се већ почела дерати, те више не могу служити за свечане прилике па се носе у усебицу, а поносна су одијела обично од фине свите или чохе, а која су од домаћег сукна, фино су ткана од танке пређе, а све је опточено свиленијем арчом а мјестимично и златом у везу или тканици (ширити). Поносна су одијела богато кићена везом и чиста те умирисана природнијем цвијећем, симдувом и босиљем, а носна одијела често су и прљава преко мјере.

Како нијесмо далеко од времена, када ће старе ношње сасвим нестати, то ћемо на првоме мјесту описати стару мушку и женску ношњу, па се тек онда осврнути на нову и остале ношње, које се данас виде у Херцеговини.

Стара ношња састојала се је од чарапа, које су се обувале на ноге и прихватале уз ноге до изнад чланака. Чарапа се састоји од приглавка и околице. У приглавку је био докљечак од црвене и жуте пређе или плетива, а плео се је на све игле (обично или редовно 5 игала чине све игле). Остали дио приглавка плео се је на поплет само једном иглом од разнобојне пређе али тако, да шаре од разнобојне пређе дођу само на наплет од ноге, дочим је дио од приглавка, који долази на табан, био од саме бијеле пређе. Шаре на приглавцима звале су се жућа, зеља, ситна, обрвача, оканце и још има силесију назива за те шаре. Околица се натплијетала на приглавак а плела се је на поплет једном иглом са стријекама од бијеле, црвене и мавене пређе са шаром, која се звала подвез, павтице и кутице. Сваки поплет у чарапе звао се је обогњај, а од простријжи, која је долазила на унутрашњој страни околице, враћао се је обогњај опет око чарапе[1]). На простријжи су се пришивали кукци и петље, те се је чарапа спучала око ноге. Ако се хтјело да чарапа буде за свечане прилике, оптакала се је низ простриж чохом — мавеном или црвеном и са свиленијем зејом и гајтаном. Уз ту овтоку ударао се је још вез на кутице или крстељиће, од црвене и мавене свиле и то у бијелијем стријекама околице.

На чарапама, које су се обувале у свечанијем приликама биле су посребрене копче за спучање чарапа око ноге, а чарапе за усебицу оптакане су сирјадом, која се је плела од домаће мрке или црвене пређе, а копче су биле од гвоздене жице. Сирјада је била домаћи гајтан, која се је прије употребљавала у свима случајевима, гдје се данас употребљује сукнени гајтан.

Ноге од кољена до чланака покривале су се тозлукама, које су за усебицу биле од домаћег сукна бијелог, а за свечане прилике биле су од црвене чохе, или од бијелог сукна. Тозлуке су биле скројене, а кроје се и данас, према дебљини ноге, тако да оне добро припију уз ноге. Тозлуке су од горе до доље опточене сирјадом, а тако и по дну и по врху; оне су се спучале на унутрашњој страни, ако су на кукце, па је онда то окретано на стражњи дио, то јест на лист, а ако је спучано на узице спучано је као и на кукце, да ковчалук долази редовно на лист. Бијеле тозлуке, ако су служиле за свечане прилике, биле су опточене црвеном чохом и мрким гајтаном, а уз ковчалук пришиване су стризице црвене чохе, изрезане у разним фигурама, мјестимично извезене жутом свилом или прошвене жутим тилиприком. Црвене тозлуке имали су само богатији и оне су биле начињене као и бијеле, само су имале сребрне копче за спучање, које су се пришивале са извана на тозлуке низ ковчалук. Тозлуке су се кад-кад постављале са танким платном на унутрашњој страни и на доњој страни спучале су се преко њих околице од чарапа, а на горњој ногавице од гаћа или шарвала. Тозлуке су се подвезивале подувом да боље стоје уз ногу и да се нездровгавају, ако су простране. Често су ударане и мале китице од руде страга при врху ковчалука од тозлука, које су висиле на кратко са једне и друге стране ковчалука низ тозлуке.

Дио тијела од паса до испод кољена покривен је гаћама, које су за обичне дане биле од домаћег сукна, које се зове раша, а биле су или бијеле или у мавено обојено. Ако су гаће бијеле, нема на њима овтоке нити икакве грађе, него су само сашвене и прошвене бијелијем концем. Мавене гаће исто као и бијеле нијесу имале овтоке, или су мјестимично овтакане црвеном сирјадом, а кројене су као и бијеле са широкијем туром или турином. Ако се мислило, да ове малене гаће служе и за свечане дане онда им је

---

[1]) Лука Грђић-Бјелокосић у својој књизи „Из народа и о народу“ св. II., стр. 33. замјењује приглавке са околицом, те пише, како се приглавци везу!?

прорезиван по један џеп са стране и овтакан је са црвеним гајтаном; а и ногавице су тада овтакане са таким гајтаном. Раша за гаће, које ће се бојити, ткана је од тање пређе и доста је љепша од бијеле раше, то јест од раше, која се не ће бојити. Богатији људи кројили су гаће од мавене или мрке чохе, а овтакали их црвенијем или вишњевијем свиленцијем гајтаном око ногавица и џепова. Уз овтоку било је и мало веза од истобојнога свиленога зеја, који се протезао на дно џепног веза, као мала гранчица. Оваке човне гаће са више гајтана, звале су се шарвале и биле су доста широке турине.

Гаће су имале вијенац или опашањ, кроз који се провлачио свитњак, са којим су се гаће везале око тијела. На бијелијем и мавенијем сукненијем гаћама вијенац или опашањ био је од сукна као и гаће, дочим на шарвале се удара вијенац од црвене свилене материје. Свитњак или гатњик плео се је од бијеле или црвене и мавене пређе или је био од платна, које је уско 5—10 *цм* а на крајевима или изметано разнобојном пређом, или везено свилом — већ како је ко био богат и кицош. У мало даљој прошлости гаће су биле од црвеног сукна или чохе, а уза шве биле су опточене гајтаном. Код врло богатих људи

**Слика 1.
Горњохерцеговачка
мушка ношња.**

шарвале су се везле златним гранама тако, да су се гране уз ногавице преко кољена састајале са гранама, које су се спуштале од џепова низ бедре. Вез је био од усукане златне бурме, а свршавао се је на перо; грана према грани.

Гаће су се носиле каткад по доњијем пртенијем гаћама, а каткад без пртеније гаћа, одмах по тијелу. Шарвале су се махом носиле по доњијем пртенијем гаћама, које су се звале пртенице. Љети, када је врућина, пртенице су се носиле саме без горњих гаћа или шарвала.

На чарапе су се назували назувци, који су се плели на докљечак, па онда даље на поплет као и приглавци од чарапа и са истим шарама. Назувци су покривали ногу до половине од прста, а било је на њима веза у ширини колико два прста и то само на горњој половини, што је на наплету. Везло се је разнобојном свилом или рудицом, а разне фигуре тога веза звале су се: куке мале и велике, жмурци и топићи.

Назувци су се носили љети у свечанијем приликама, а зими мјесто назувака обувале су се калчине, које су се плеле од костријети са кратком околицом, са поплетом од бијеле или црвене пређе. Како костријет не пушћа лако воду, то су и калчине служиле за заштиту од воде.

Најпосље на ноге су се назували или обували опанци, у које се подлагао обојак да дође под ногу. Обојак се градио од старог комада сукнене материје или се је плео на

поплет на једну иглу. Опанци су од волујске коже, окружени да лијепо пристану око ноге, околомаћени и наврнчани опутом, а са обувачама од опуте. Опута се кројила од брављe чапре или коже у ширини $^1/_3$ *цм* и онда пошто, се покисели, засукиване и сушене. Ако су се хтјели градити опанци за поноса или за оправе, опута се сушила на мразу и онда би била бијела као снијег. Опанци за усебицу грађени су просто са једнијем или са два пријеплета, али ако су опанци служили за оправу, онда су грађени на пријеплет и звали су се преплеташи. Често се у преплеташе удара и црвене свиле, а нарочито, ако их гради дјевер снаји или брат сестри, па их од милоште ките и шарају. Шаре на преплеташима зову се: пријеплети, гранчице, крстељићи и ћесма.

Горњи дио тијела покривен је најприје кошуљом, која се је код своје куће прела и ткала од канаве, те се и звала канавача. Кошуља је била широких рукава, а ако је била за оправу, огр'о или огрлица, која се спучала под грлом око врата, везена је свилом, рудицом или врло танком, домаћом, разнобојном пређом. Мјестимично је ова огра била врло уска, а мјестимично широка и превијала се, те се звала јака и богато је везена. Огр'о је спучана на споне, из којих су висиле под грлом двије китице. Мјестимично је на кошуљи било веза уз прси, са разнобојном свилом, али оваке су кошуље служиле за оправу, а обично су биле од љепшег платна, а често и од свиле. На кошуљу се облачио џемадан од сукна или раше, овточен сирјадом а обојен или у црвено или у мавено. Џемадан је био без рукава а преметавао се на прсима на пеше и спучао под пазувом. Богатији људи имали су џемадане од чохе са свиленим гајтанима и везом са свиленијем зејом. Ако је џемадан од црвене чохе, онда су гајтани и вез од мрке свиле или вишњеви боје, а ако је џемадан од мрке или вишњеви чохе, онда је грађа, т. ј. гајтан и вез, била од црвене свиле. На џемадан је долазио мали гуњ, који се у Умнини звао џока, а такође је био без рукава у мрко обојен. Мали гуњ се је градио од сукна или од сваљаних клашања, које су се ткале у два нита, а овтакан је црвеном сирјадом низ прса и око рамена. Мали гуњ се је носио зими под великим гуњом, а љети сам по џемадану као најгорња одјећа. Непосредно пред окупацију мали гуњи почели су се вести као и велики гуњеви са ружама и китама, које су се градиле од црвеног гајтана.

Велики гуњ био је најгорња хаљина и прихваћао је до средине паса; градио се је са рукавима од сукна у мрко бојена. Гуњ је овтакан за усебицу црвеном сирјадом около свега њега, па и око рукава, а за оправу или за свечане прилике гуњ је овтакан црвеном чохом или сахтијаном са гајтаном, а низ прси су грађене црвене руже или кола и то по једна или два са стране. У овтоку је ударано по четири или пет гајтана, а из ружа су висиле китице на гајтану. У доста су случајева на гуњ ударане и гране у облику трокута од савијеног гајтана и то од паса уз леђа и од врата низ леђа.

Најсвечанија оправа и најбогатије одијело била је долама и токе или ђечерма.

Доламе су се кројиле од зелене или црвене чохе, грађене су свиленијем ȁрчом, а покривале су човјека до кољена. На зелене доламе ударала се црвена грађа или ȁрч, а на црвене доламе жута или зелена. Уз прса су ударана сребрна пуца, која нијесу служила за спучање, него само за украс, јер се долама није спучала. Долама је била са рукавима, који су за шаком били мало разрезани за спучање или су били затворени без разреза за спучање.

Токе или ђечерма била је најгорња одјећа и прихваћала је до пâса, а без рукава. Токе су биле од црвене чохе, по којој се на прса пришивало сребрних плочица разног

Слика 2. Херцеговачка џечерма поковaна сребрним токама. („Чекма".) Оригинал у земаљском музеју.

облика тако, да је и једна и друга страна прси, била сва покривена сребром. Тока је било двије врсте: једне са ситним плочицама и те су се звале чекма *(слика 2.)*, а друге са

крупним плочицама и звале су се кабаре *(слика 3.)*. На токама су под грлом плоче крупне на три каната са цвијетом, који се је под грлом спучао. Сребрне плочице биле су пришвене на бијелу или жуту поставу а оквирене сребрним плетером од сребрне

Слика 3. Старе сребрне херцеговачке токе. („Кабара".) Оригинал у земаљском музеју.

жице, на којој су били позлаћени цвјетићи. Уз прси су на токама крупна сребрна пуца, која се нијесу спучала, него су само за украс служила. При врху често се ударала у сребро окована стрјелица са поткитом од ситних парица[1]).

Токе су се ковале од талијера, бијелих меџедија или руских сребрних рубаља и ударано је по 100 до 150 талијера у једне токе, а наравно да их је било и од мање, већ како је ко био у стању и имућу.

У пасу се опасивало по долами, или ако није било доламе, онда по кошуљи и џемадану тканицом, која се ткала од разнобојне пређе на пруте. Била је широка 10 до 15 *цм* а дуга да може око човјека опасати три пута.

По тканици је долазио силах или силај од коже, који се спучао па кајиш, а за њега се задијевало оружје: једна или двије мале пушке, велики и мали нож; машице и арбија; са стране је висила уљарица, а остраг фишек-ћесе или фишеклије.

Машице су биле гвоздене са мједеном главом и поткићеним брњицама, а с њима се узимала ватра за припаљивање чибука, вадило се врело месо из котла, а често су служиле и као оружје за бодење у обрани живота. Уљарица је била мала мједена посуда, поткићена парицама, а у њој се носила крпица, то јест комад платна наквашен маслиновим уљем за мазање и чишћење оружја. Арбија је била или од мједи или од врло тврда дрвета као тисовине или дреновине, а служила је за пуњење малих пушака

Фишек-ћесе су биле од коже, мједи или од сребра, и у њима се носио барут у фишецима и олово за пуњење пушака великих и малих. За силај је била на кожном кајишу привезана теара (у Босни „кехара"), а то је кожна окрурла кеса, која се смрекавала на врху, а у њој се носило кресиво: чакмак, кремен и труд, а осим тога и паре за трошак на путу.

Богатији људи, а нарочито трговци носили су око паса ћемер и то испод кошуље, одмах по тијелу. Ћемер је кожни пас, у који су се метале и носиле паре, а нарочито златне. Ћемер се није одпасивао ни дању ни ноћу, него је вазда био на човјеку, те се из њега нијесу могле паре украсти, нити изгубити.

По силају је опасивао, ко је имао, шал — црвени крмез — и то тако, да се оружје видјело, дакле изнад силаја и испод силаја.

На глави се носио фес или капа абењача, а испод тога бијела капа, сашвена од узвода а поткићена памучним керицама, или је сва била оплетена на једну иглу од памука. Фес је био широк, са великом свиленом китом од мавене свиле, која се је до на рамe спуштала. Абењача је била од дебеле црвене чохе, која се звала аба, а била је на шиљак сашвена. Абењаче су се већ пред окупацију биле сасвим изгубиле и замијењене су фесовима те једва има још жив по који старац, који је носио абењачу.

Око главе се завијао шал крмез, тако да му се је један крај — назван тура, спуштао уз ухо низ прса, до половину прсију, а остало је замотано око главе. Могло се видјети у богатијих и свилени шарени шал, назвали траболос, који се је и пасао и око главе завијао.

---

[1]) Стрјелица (Bergkrystall) је стакласти камен, за који народ вјерује, да је пао са неба кад негдје удари гром или стријела. То чува човјека од злије очију, од ограме и од другијех рђавијех ствари, за то се тражи, окива у сребро и носи обично на токама.

Преко рамена се је носио шарпељ, а то је кожна кеса са кајишем. Носио се је преко десног рамена па низ лијеву страну. Шарпељ је, а у много случајева и силај, био везен калајним пуљкама, које су биле на шарпељу поредане у разним фигурама, а тако исто и кајиш на коме је шарпељ висио. Шарпељ је служио као торба, у којој су се носиле разне потребе за краћи пут а често и храна, као комад хљеба, меса или што слично.

Овака је у главноме била мушка ношња на селу у свој данашњој Херцеговини, а данас се овако носе, са малим измјенама, у котарима: Мостар, Столац, Коњиц, Љубиње, Љубушки, у неким селима требињског и невесињског котара.

Немам при руци сигурних података, на основу којих би могао сигурно одредити, у колико се је мушка народна ношња измијенила доласком Османлија, али је свакако та промјена морала бити знатна. У српској народној поезији спомињу се поједини комади одијела, који су и до нас допрли. Тако Ненад, спремајући се да тражи брата Предрага, кроји себи одијело:

„Све зелено, од чое зелене
А ократко с горицом једнако“ [1]).

Кад браћа Воиновићи опремају најмлађега брата Милоша у сватове своме ујаку цару Душану, облаче му кошуљу, па три ђечерме:

„Пак доламу са тридес путаца,
По долами токе саковане,
Златне токе од четири оке,
А на ноге ковче и чакшире“ [2]).

Милан Топлица облачи кошуљу, исплетену од сухога злата, по кошуљи челичли панцијер:

„На панцијер румену доламу
По долами троје токе сјајне,
— — — — — — — —
Па облачи ковче и чакшире,
На ковчама триста трепетљика
До кољена од сухога злата,
Па опаса мухадем појаса,
И притеже силах око паса,
И зађеде дванес самокреса,
Међу њима љутога ханџара...“ [3]).

Иво Црнојевић пишући књигу Ђуру Кујунџићу, да му иде у сватове, пише му да одјене сватове:

„На јунаке дибу и кадифу
И црвену чоху сајалију
— — — — — — — —
На јунаке меневиш доламе,
А на ноге ковче и чакшире...“ [4]).

Токе и долама — зелена или црвена — врло су стара ношња, која се од вајкада употребљавала као оправно господско одијело, а данас већ постаје ријеткост. Црвена долама се у Херцеговини већ има неколике године неда ни видјети, него ако је ко имао, те му је остала од старије, прекраја је и гради од ње џемадане и копаране. Зелена долама са ситним мједеним пуцама још се носи као оправно одијело, а нарочито у котарима, који су уз границу црногорску.

Токе такође постају ријеткост и оне, у које се ударало по сто талијера сребра, сад се купују од 80 до 140 круна.

Ковче и чакшире, то су оправне шарвале и тозлуке сребрним ковчама. Чакширама се данас зову обично гаће, при којима су и тозлуци заједно скројени, те се облаче заједно као један комад. Њих носе још обично Муслимани и по који старац варошанин, коме се је тешко растати са оном одором, што су му је стари носили, а привићи се новој. Мислим да су оваке биле у пјесми спомињате „ковче и чакшире“, само су ковче биле сребрне плочице за спучање, мјесто кукаца на данашњим чакширама. Кад су у нашијем крајевима забачене чакшире на селу, а мјесто њих уведене шарвале и тозлуке са ковчама, нијесам могао дознати, само толико стоји, да још данас живи старци то не памте, јер у њихову времену само су муслимани — бегови, носили чакшире са ковчама, а варошани без ковача — са кукцима.

Капа на шиљак — „абењача“ — биће да је врло стара народна ношња, можда најстарија. Ова је абењача врло слична капама на шиљак, какве се виде на старим грчким и римским споменицима, а звале су се фригијске капе. Исцрпну радњу „о фригијској“

---

[1]) „Српске народне пјесме“, стр. 187.
[2]) „Српске народне пјесме“, стр. 31.
[3]) „Женидбе у срп. нар. пјесмама“, стр. 72. и 73.
[4]) На озн. мј. стр. 137.

капи написао је др. Трухелка у „Гласнику земаљског музеја" (види год. 1894. св. I. стр. 89.—95.) и ко би желио да се боље упозна са постанком те капе, упућујемо га на поменуту радњу дра Трухелке.

Силах је доста стара ношња, а носио се је само ради оружја; његову употребу изазвала је нужда, да се за њега запињу мале пушке и велики нож, које се без њега не би могле носити за појасом. Како се сада не носи тешко оружје, то се и силах ређе носи, а младеж га готово и не носи никако.

Кад смо већ, ако и површно, прегледали стару мушку ношњу, осврнућемо се одмах на садашњу.

У садашњој ношњи има двоје чарапа: **танке** и **на простриж**. Танке су чарапе све бијеле и носе се у ципелама, а љети и у опанцима, те се плету **на све игле**. Оне стижу уз ногу преко чланака поврх тозлука, а плету се на све игле од бијелога вла̂са, често од памука, а често од препреденог памука и танког власа.

Чарапе на простриж спучају се на унутрашњем чланку ноге, прихваћајући ногу мало преко чланака, а плете им се **приглавак** на све игле и околица, **мрежа**, на све игле а **поплет** на једну иглу. Приглавак је од бијеле пређе, а исто тако и околица, само што је при дну и при врху околице, а гдје-гдје и по сриједи, по једна **стријека**, од разнобојне пређе. Околица се овточи црвеном чохом, а низ простриж се понешто и навезе рудицом; мјестимично се везе, нарочито ако ће чарапе за оправу, и околица, али је увијек вез на поплету, док мрежа остаје без веза — бијела. У оправи се носе у опанцима обоје чарапа, а тако исто и зими, кад се по врх њих често још носе и калчине, које су исте онаке као и у старој ношњи. Назувци су од бијеле пређе, само колико 3 *цм* ширине плету се на поплет од разнобојне пређе и по горњој половини, што ће изнад ноге. Назувак се овточи црвеном чохом и мало навезе разнабојном рудицом. Назувак се већ престаје носити, јер је његова употреба далеко мања, него ли је прије била.

Како је лакше плести чарапе у бијело, то се оне све више шире и потискују старе чарапе, те и у мјестима, гдје превлађује стара ношња, ове се чарапе удомаћују, нарочито код млађарије.

Товлуци, или како се сад зову, и **докољенице** од бијелог су сукна, а овточене црвеном чохом и мрким гајтаном; спучају се на кукце и уз овтоку на листу удари се **пијавица** од гајтана, дуга 10—15 *цм*. У тозлуке се удара до 50 кукаца, а толико и петаља од жуте жице.

Гаће су широке, од бијеле раше или у мавено обојене. Ако су бијеле, без икакве су грађе или овтоке, а ако су обојене у мавено, или су и оне без грађе, или су овточене око ногавица и џепова црвеним гајтаном. На бијеле гаће не ударају се џепови. За оправу или за свечане прилике богатији граде шарвале од мавене чохе, са свиленим, црвенијем арчом или грађом. Гаће се спуштају ногавицама преко кољена на тозлуке, преко којих се спучају везеним **подузама**. Кошуља је обично од **ботане** или од **узвода**, са покупљеним рукавима, који се на кошчице спучају око руке за шаком. Кошуља се спуча око врата јаком или огрлицом без веза. Врло је мало кућа — управо их и нема — које би се бавиле гајењем лана и конопље и ткањем платна, као што је некад било, зато се кошуље, као и гаће **пртенице**, граде од ботане, а врло ријетко од узвода.

Џемадан је од црвене — ређе од модре или мрке — чохе, са везом од мрке или вишњеви свиле или памука. Често на џемадану има рукава од црвене чохе са везом и гајтаном иза руке, и то се онда зове **џемадан са рукавима** или **копаран**. Копаран је почео улазити у народну ношњу још прије окупације, али се је тада носио по врх џемадана са извезеним прсима и златним ширитима и грађом, а дошао је из Никшића, камо је опет јамачно дошао из Скадра. У оправној ношњи често се на џемадан са рукавима мeће сами златни вез и онда се поврх тога облачи скадарски фермен, који је вас у златном и свиленом везу на црвеној чохи. Често пута вез је тај само од мрке свиле, ређе од самога злата, а често је измијешано и злато и свила. Фермен је сада, у новој ношњи, замијенио токе или ђечерму, а низ прси има дугуљаста пуца од жуте мједи са позлатом.

Око паса се опасује тканица, а по њој црвени шал или шарени, свилени или памучни па̂с. На глави се носи капа **заврата** или **завратка**. Овака је оправна ношња у Гацку, Билећи, мјестимично у Невесињу и Требињу, али и у поменутим мјестима на више мјеста мјесто копарана носи се по џемадану бијела хаљина од сукна или бијеле свите (чохе), а по хаљини фермен или токе. Неки одмах по џемадану носе токе, а неки мјесто хаљине носе зелену доламу од зелене чохе са арчом од црвене свиле, а често и од злата, а по доламу фермен или токе. Долама има са затвореним рукавима, а има их и са **чевкенима**, то јест, са отвореним, широким рукавима, од пазува до испод лакта[1]). Данас има посебна

[1]) Ови чевкени, т. ј. рукави, већином се носе тако да нијесу обучени на руке, него висе низ руке или низ леђа испод фермена.

врста долама, које се носе без фермена, и те су начињене низ прса, а имају и нешто веза од врата низ леђа.

У обичним данима или у усебицу, одмах по џемадану облачи се или бијела сукнена хаљина или у мрко обојен гуњ, већ како је гдје обичај. По хаљини се увијек носи пас, а то је, како већ напоменусмо, каница, по њој мјестимично силах и онда шал, који се кад је студено носи завијен око главе. Већина људи, нарочито постаријих, носи вазда шал око главе, па било љето, била зима. Мјестимично се хаљина гради низ прса и пришива се неки ширит и онда пуца, начињена од мрке пређе.

У новије вријеме у Гацку је уљегло у обичај, да се по врх хаљине облачи кабаница од костријети или од вуне, скројена и начињена као капут. Ова се кабаница спучава спријед као и капут, а има кукуљицу, која се, кад је вријеме, натиче на главу. Кабаница је

Слика 4. Садашња мушка херцеговачка ношња.

донешена из Црне Горе и већ се раширила по Гацку, Невесињу, Билећи и Требињу, а како је то врло практична одјећа и домаћа радња, рашириће се по свој Херцеговини.

На ногама се носе опанци као и прије, само што млађарија у свечанијем приликама често опанке замјењује ципелама или босанским и личким опанцима.

Старији људи још под шалом носе широки фес, али то ређе, дочим остали носе завратку са мрком облистом. Завратка је до црногорског књаза Данила I. била црвена, без облисте, а он јој је дао значење, како се прича, тако, да црна облиста, значи покорене српске земље, црвено дно — крваво поље Косово, а златом ограђено мјесто на дну, значи Црну Гору, која је крваво бранила и сачувала своју слободу од турске најезде. Ова је капа донешена и прешла у народну ношњу тек са повратком народа из Црне Горе у времену окупације и данас се удомаћила у свој Херцеговини[1]).

Муслимани се носе готово као и православни и католици, нарочито у мјестима, гдје је умска ношња, само што имају мјесто канице зелен пâс са којим се опасују. У Неве-

[1]) У старој ношњи под фесом се носио ћулај, саваљан од бијеле вуне, а често се носио и сам без феса. Ове ћулаје Умљаци и данас још носе и везу их по дну црном пређом.

сињу, Гацку, Билећи и Требињу носе све као и православни само не носе бијелих сукнених гаћа, бијеле хаљине, капе завратке и црвеног копарана, него мјесто тога носе мавене гаће, сукнене или од чохе, мрки копаран, фермен и мрки сукнени гуњ. И ћемадан носе од мрке чохе, а на глави фес. (Сравни *слику 4.* лијево.) У неким мјестима као н. пр. у Борчу, носе и бијеле сукнене гаће и сукнени бијели гуњ, али само сиромашнији.

Код муслимана је шал дијелом црвени крмез, а дијелом шарени памучни јаверовац, који омотавају око главе. Муслимани љети носе бијеле гаће пртенице од ботане и преко њих спуштају кошуљу, а на глави бијелу капу. Кошуље су већим дијелом од узвода са широким рукавима, пошто муслиманске жене и по селима ткају узвод готово у свакој кући, али од готове малте и тилиприка, јер лана и конопље не гаје. Црвене доламе, и црвене чакшире, које су прије окупације муслимани у велико носили, сасвим су напушћане, а готово и токе. Црвена се долама неда нигдје видјети, а ријетко и црвене чакшире и то само у доњој Херцеговини.

У Херцеговини се носила а носи се и данас, ако се иде на мало дуљи пут, на леђима торба припрта, изметана на разне начине, која се прти на леђа повразима. У торби се носи потребно јело и остало, што се има носити, а може у торбу стати. Путници још носе бијеле или мрке струке или сивасте струке, таковване сингашице, које им служе да се заклоне од времена, а ноћу при спавању за покривања. Мјесто струка многи носе кабанице од костријети или од сукна у мрко обојена. На кабаницама обично имају кукуљице, које се натичу на главу кад пада киша или које друго вријеме. И струка и кабаница зову се једном ријечи: огрњач.

Сад пређимо на стару женску ношњу, каква је била у Невесињу, Гацку, Билећи и једном дијелу Требиња.

Женске чарапе биле су до кољена од разнобојне пређе. Врх приглавака и дôњи дио био је од бијеле пређе, а наплет и околица од разнобојне, на поплет до сред ноге на једну иглу. Онда би се увукле све игле и колико за 5 *цм* оплела би се докљечница од црвене бијеле и мавене пређе па онда бијела пређа до врх околице. По чарапи су се обували приглавци или терлуци, који су били до чланака. Приглавак је био од жуте, црвене и мавене пређе, а околица је везена бијелом, црвеном, жутом и мавеном рудицом и спучала се на унутрашњем чланку на кукце. По приглавку се обувао назувак, везен и плетен као и мушки, а на назувке опанци прости на обуваче или преплеташи, већ како се хтјело. Женске чарапе било је врло тешко оплести и добра плетиља имала је радње на једним чарапама осам до десет дана. Веза на њима није било осим шара, које су се при плетиву градиле.

Кошуља је била донаткана од лана и конопље, а везена домаћом разнобојном танком рудом или разнобојном свилом и била је дуга до пета — како обично народ рече. Вез је био по дну, на прсима, на рукавима и на јаци. По дну кошуље је вез обамет, оканца и косјерићи, а уз кошуљу, готово до кољена, везени су усперци у размаку један од другога по двије педи. У усперцима је вез: виле, лоза, кола и веруге. На прсима је вез на оплећу; оплеће се везе само за се, велико је колико може покрити прса са једне и друге стране прореза кошуље на прсима. Оплеће се везе: ошвицама, крстељићима, вођицом, кршикама и обрвачом, а јака око врата: ловом и крстељићима, те се спучала под вратом на памучне или свилене споне.

Рукави на кошуљи били су везени и широки; везени дио прихваћао је до лакта и звао се узрукавље, а везено је истим везом као и усперци. Мјестимично су испод кошуље ношене гаће од тањег беза и везале су се под кољенима.

По кошуљи се носила долама од мавене чохе са овтоком и нешто веза од жуте свиле и то уз сву доламу и по дну ње уз гајтане мало кешеља, а на пешима гране. По долами се облачила црвена ћурдија са истим везом као и долама. Долама је била са рукавима, а ћурдија без рукава, сребрна или мједена пуца носила су се и на долами и на ћурдији. Многи нијесу имали за што купити доламе, па су им жене носиле одмах по кошуљи црвену ћурдију, а ко није имао за што ни ћурдије купити, жена му је носила малену ћурдију од сукна, овточену сирјадом или црвеном чохом и гајтаном, изкешељану жутим или црвеним зејом и ширитом.

На ћурдију су низ прси пришиване плоче са цвјетовима, сребрне или мједене са нешто позлате. Ово је више била оправна ношња или ношња, коју су носиле младе или снаше, а у усебицу су носиле мрчину и ћурдију са сирјадом. Мрчина је била од сукна са рукавима, сирјадом овточена, а била је дуга до кољена, у мрко обојена. Долама је била нешто дуља од мрчине, а ћурдија краћа за једну подланицу од мрчине. По долами или по мрчини носио се пâс, а то је био кожни колан, широк за једну подланицу, окован мједеном тенећом, а у тенећу заковани јакици, то јест, црвени округли или четвртасти каменчићи. Испод паса се носила тканица, ко је имао, а ко није, пас је одмах носио по

мрчини. На пасу је био један синџир и на њему мали ножић или бритва; млађе жене обично су носиле ножић, који им је често пута служио за обрану свога поштења од дрског насртача, а старије су носиле бритву. На другом синџиру били су привезани кључи од сандука и оставе; на пасу су били прићесци од коже, напуљани пуљкама од калаја, у којима су се носиле разне потребе, као игле, пређе, опуте и т. д.

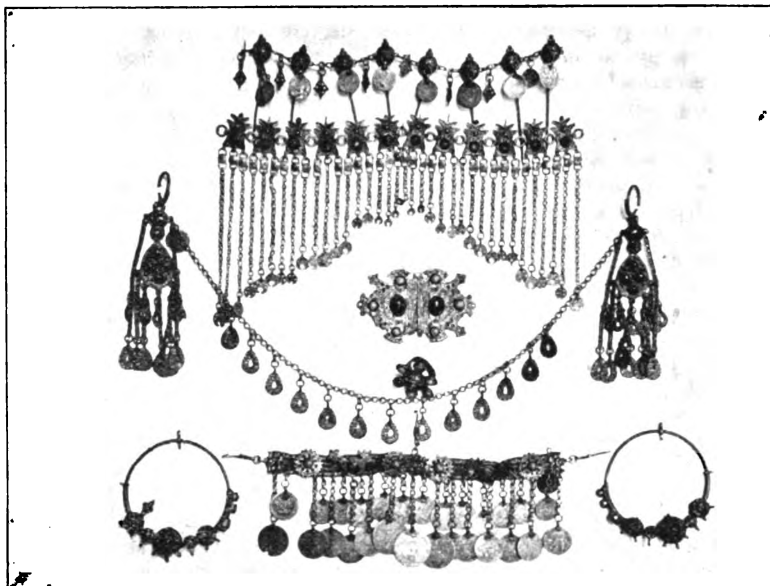

Слика 5. Херцеговачки женски накит. Горе: шпиоде и ширит; са стране: менђуше са подбратком; доли: ђердан и оботци; на средини: копча од кошуље и прстен. Накит је од сребра, позлаћен и покићен шареним стаклом. Оригинали у земаљском музеју.

На глави се носио фес црвени са китом од мрке или мавене свиле, а по капи ков. Фес је био тако укалућен да стоји на глави са равним или угнутим дном, на које се припучала кита и спуштала преко капе готово до на раме, обично на лијеву страну. Ков се састојао од трâка, малих и великих укошњака *(слике 5. и 6.)*; трак је био од сребрне жице оплетена пантљика, поткићена новцем са великим сребрним и позлаћеним цвијетом на

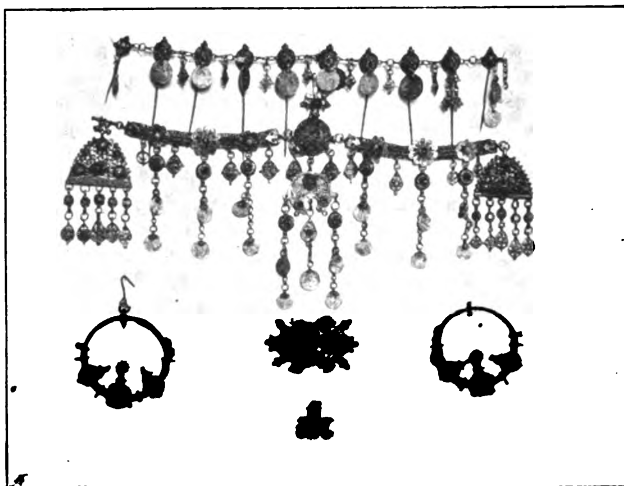

Слика 6. Херцеговачки женски накит. Горе: шпиоде и трак; доли: оботци, копча од кошуље и прстен. Накит је од сребра, позлаћен и стаклом покићен. Оригинали у земаљском музеју.

сриједи. Трак се спучао по капи, а испод њега су се спучали укошњаци, а то су опет сребрни синџирићи поткићени новцем, те је тако сва капа изнад чела била покривена сребрним новцем. Младе су још носиле на капи ујачину или оврљину, а то су до 10 *цм* дуге игле или, како их народ зове, шпијоде са сребрним округлим главама и поткићене парицама или тетрејикама. Шпијоде су се забадале по горњем рубу капе, а везане

једна за другу сребрним синџирићима и поткићене парама — обично малим дубровачким динарићима или тетрејикама. Са капе се дизала на шиљак запучена марама и укрућена са оплетеном сламом на шиљак[1]).

Ујачину или оврљину *(слика 7.)* носиле су само младе послије удаје за 5 до 8 година, а ков се носио и 10 до 15 година.

Капа се прекривала марамом, која се спуштала на врх оврљине низ леђа до преко паса, али тако да се та марама повијала по капи, да не заклања кова. Мараме су се везле разнобојном свилом на оба краја разним везом и на капу се спучала тако, да оба везена краја висе низ леђа. Младе су имале још повезач и превезач, а то су опет краће, на оба краја везене и уријешене марамице. Повезача се везала по сриједи оврљине, а превезач је био на сриједи пробушен, натицао се на оврљину и спуштао преко рамена. И велике мараме биле су нарешене памуком бијелим са китицама од разнобојне свиле или памука. У вез на мараме и на оплећа и уврукавље на кошуљама исто је уплетана

Слика 7. Женски накит на глави и прсима из Попова поља. („Ујачина“ или „оврљина“.) Оригинал у земаљском музеју.

и по која жица злата. Прса су покривена ђерданом, који се спучао један око грла, а други мало ниже на кукце на рамена. Ђердан је био од позлаћених плочица, пришвених на чоху, сребрне лозе оплетене од жице и на њој сребрни цвјетићи са позлатом и од сребрних синџирића, поткићених ситним и крупним новцима: плетама, полуплеткама, двогрошкама, грошима, динарићима и царевицама. Ђердан је био од пет до седам струка. а прихваћао је прса до паса *(слика 5.)*.

Спријед по кошуљи пасала се је опрежина или опрегаљ а покривала је тијело од паса до испод кољена и са стране до половине бедара. Опрежина се је ткала од разнобојне пређе на стријеке или на измет, а по дну је решена ресама од разнобојне пређе до 20 *цм* дугим, те се опасивала испод паса узицом. За младе и за дјевојке била је мјесто опрежине лиздек или лиздекача, а то је опет врста опрежине са малим пољицем, везеним свилом разне боје и златом, а са сваке стране нарешено дугим разнобојним ресама. Мушки су бријали косу све до на врх главе, а на врх главе остављен је прамен косе, који се звао перчин и носио се је савијен у туру под капом, а жене су плеле косу у

[1]) Сравни чланак дра Ћ. Трухелке: „Фригијска капа, комад босанске женске ношње“ у „Гласнику зем. музеја“, год 1894., стр. 89.—95.

двије плетенице и носиле их низ прса, док су млађе, а кад остаре савијене су око главе. Плетенице су се плеле од троје, а на плетеницама су се носиле покоснице, то јест дванаест комада плета пришивених на овточену чову. На дно плетеница носили су се укошњаци, који су се састојали од сребрне, па позлаћене плочице у облику крста или цвијета, покићене новцем ситним или тетрејикама. Са врх плетеница на два сребрна синџира, спуштале су се низ плетенице брњице, а више њих преко ушију, опет на сребрним синџирићима, висиле су обоце *(слике 5. и 6.)*. И брњице и обоце биле су поткићене ситним позлаћеним тетрејикама. Средовјечне жене мјесто обоца и брњица носиле су у сребро оковане рибље кошчице са поткитом, или од жуте жице оплетене крсте са поткитом од жућака. На рукама су се носили прстенови гранаши и крстатлије *(слике 5. и 6.)* и то обично на обје руке од један до по три прстена, док су људи носили само по један прстен на кажипрсту десне руке.

Старије жене мјесто марама везених носиле су ненарешене а по дну изметане разнобојном рудом мале мараме, са свим бијеле јашмаке или сајалуке.

Дјевојке су носиле везену кошуљу, бијелу ћурдију или бијелу хаљину са рукавима и жутим облим пуцима низ прса; широку опрежину или лиздекачу, тканицу, опасану по хаљини, на глави фес[1]) и по њему везени и нарешени јашмак, а од накита мрђелице око грла и ђердан на прсима. Мјестимично се носило и пара на капи, пришивених или на сребрној лови поткићених.

У Обљу, селу невесињског котара на граници фочанског кадилука, и жене и дјевојке носе у мрко обојене сукнене гаће до чланака, а мјесто дуге ћурдије носе кратку ћурдију са рукавима, која покрива тијело ниско преко паса. Жене носе на глави калкан, поткићен дукатима или жућацима, а дјевојке носе мали фесић са убрадачем. Ова је ношња пријелаз из херцеговачке ношње у босанску и задржала се у Обљу до данас. Мјесто широких опрежина на измет ту жене носе уске опрегље, откане на разнобојне стријеке, а понајвише црвеном пређом.

Од горње старе ношње црвене ћурдије су напуштене са свијем; ујачина или оврљина исто тако, а више се не види пâса са јакицима, док су везене кошуље са шареним чарапима постале врло велика ријеткост, те се виде још мјестимично у невесињском Борчу као и у дно невесињског поља и ваљда у Шуми и Попову.

У Невесињу је сада састављена женска ношња овако: Дјевојке носе бијеле чарапе до кољена од памука или од бијелог власа; по њима терлуци или приглавци, као што су и у старој ношњи или са приглавцима од црвене пређе и одмах опанци преплеташи. Кошуља је од бијеле ботане, камрека или увзода са рукавима, који се спучају за шаком на наруквице, на прсима је кошуља борана са ситним швом од оздо горе, а и јака је без веза. По кошуљи дође ђечерма без рукава са изрезаним прсима, те се спуча на дну прси, а овточена је златним гајтаном и ширитом. Ђечерма је од црвене чохе или од какве свилене материје, а по њој се облачи бијела ћурдија или зубун — како се сад зове. Ћурдија је овточена црвеном чохом и гајтаном, те има и нешто веза на пришивеној чохи низ прси и на јаци. На глави се носи женски фес са колутом и по фесу сприједа по која сребрна плочица звана тилсум, или китице од разне рудице. Убрадач је јашмак са везеним крајевима и накићен памуком бијелим, модрим и црвеним, али се убрађује тако, да дође по сред дна феса један пёш јашмака, који се везеном страном превије и онда припучи на игле или шпијоде, те тако слободно лепрша низ леђа. У усебицу се носи широка опрежина, а за оправу лиздекача везана или изметана разнобојном рудом и златом. Ови измети сада служе мјесто старог веза. На грлу се носе нанизане мрнђелице разне боје и величине и ђердани од новца, али и то већ у велико излази из обичаја.

Младе жене носе мјесто бијеле ћурдије мавену ћурдију са доста веза на пешима, по дну и испод пазува до дна. Испод ћурдије носе доламу или копаран са златним везом уз рукаве и ширитом низ прса. Доламе су редом од мавене чохе а копарани дијелом од мавене, а дијелом од црвене чохе. На доламама је вез као и прије жутим или чађавим вејом, а често и златом, док је на копарану све злато.

На глави је фес са ковом и марамама запученим, које висе низ леђа, а ујачине или врљине данас нема нигдје. Косе су низ прси са покосницама мјестимично и са брљицама, на грлу ђердан од мрнђелица а на прсима од новаца. Напријед је лиздекача, а опасана је везеном тканицом или тканицом без веза, а по њој сребрне павте, које носе и дјевојке. Старије жене носе мјесто доламе и копарана у усебицу мрчину, овточену чохом, На ћурдијама се још носе плоче, као и у старој ношњи, али само још оне жене, које имају то од старине, док их на ново нико не кује. Старије жене носе још по који

[1]) Млађе жене или дјевојке испод феса носиле су бијелу капу, по дну подкићену или керицама или бијелим мрнђелама.

укошњак и фес са колутом и сасвим бијели јашмак, који замотају око главе и испод браде.

У ушима носе и жене и дјевојке менђуше, које се прије нијесу носиле, а жене носе још и сребрно пршћење или од мједи, а нађе се још и по који стари гранаш и крстатлија. Често се да видјети под грлом спучалица, а то је талијер или бијела турска меџидија, поткићена са плетама, а изнутра начињени кукци, да се запуча. На глави се носи још кита као и у старој ношњи, али постаје све рјеђа. Мјестимично жене носе по кошуљама котуле од шареног боргета или басме, али су у Невесињу код младих жена и дјевојака више уобичајене бијеле котуле од камрека са неколико кркора по дну, но примјењује се, да бијеле котуле уступају мјеста шареним котулама од боргета.

У неколика села невесињска, што су до границе гатачке, ношња је као и у Гацку, Билећи и око Требиња у којима је мјестима стара ношња сасвим измијењена у нову.

У поменутим мјестима носи се кратка или дуга кошуља до ниже паса и онда котула од разноврсна боргета или басама. Котуле су по дну овточене пантљиком разне боје и онда имају пришивена око котуле по неколика ширита црвена, зелена или жута, а често се види и златни уски ширит. Ови су ширити у размаку један од другога по 10*цм* а котула се спуча око паса по кошуљи; мјесто опрежине или лиздекаче носи се травеза од разне шарене памучне, вунене или свилене материје. Мјестимично се носи опрежина изаткана од танке раше, у црно обојена, везена изрезканом човом црвене боје и украшена разнобојним везом. Ове се опрежине зову црногорске, а нарешене су црним ресама. Дјевојке мјесто феса носе плитку капу завратку са везом златним по дну, и тај је вез у круговима, а накићен шљокама или шљокицама. По капи се носи бијели јашмак, шарени свилењак, или бијела, на крајевима златом везена чевра. По кошуљи се облачи ђечерма, а по ђечерми копаран, везен златом и кројен на чланковију, то јест, са округлим пешима и са гранама на пешима и уз рукаве према рамену и са рамена низ рукаве. Копаран је до сада био обично од црвене или мрке чохе или црвене кадифе са златним везом и златним гајтанима, али сада улазе у обичај копарани од зелене чохе са црвеним гајтанима и везом од црвеног свиленог зеја. Мјестимично улази у обичај и уски вез на кошуљи низ прси и по јаци у ширини до 1*цм*. По копарану се облачи сукнена мавена ћурдија, која је нешто краћа од ћурдије у Невесињу. Дјевојке и младе невјесте мјесто те мавене ћурдије носе бијеле зубуне или корете, и то дјевојке сукнене или свитне, а невјесте свитне. Свитни зубуни су грађени златом, то јест, везени су низ прса и на пешима, а имају низ прса златом оплетена пуца. На ђечермама се носе крупна сребрна пуца низ прса са обје стране, а богатије носе така пуца и на копарану или мавеној ћурдији, те онда дођу двоја пуца једна по другијем. Невјесте у прве неколике године носе такође завратку као и дјевојке или су гологлаве са свиленијем врцулетом на глави. Мјестимично, и то на доста мјеста, носе плитки црвени фес на колут, по њему превијен за један прст озгор бијели јашмак и онда по томе запучен врцулет. Са стране се налази на фесу једна запучена сребрна или калајна павтица на синџирићу или свиленом гајтану. Коса се носи око главе у двије плетенице или низ леђа под јашмаком без икаквих накита.

Мјесто копарана носи се у усебицу антерија или јакета са рукавима од боргета или басме, са изрезаним прсима, да се на прсима при дну спуча или без спучања на округалац без пеша. Пас је тканица и по њој павте, а мјестимично и шарени свилени шал—траболос. Мјесто павта често се види и сребрни ћемер, а то су опет сребрне плоче, на броју их три, двије уже и једна шира при врху на округалац сведена. На све три плоче налази се слика, како св. Ђорђије копљем аждају пробада, а на оној средњој има још при врху и повлаћен грб, т. ј. крилати двоглави орао са крстом на отвореном пољу.

Велики ђердани са новцем излазе из обичаја, а замјењују их разнобојне мрнђелице и мреже, плетене од ситних, бијелих и зелених мрнђелица. Исто тако по дну капе носи се перјаница или ките, а то је мрежа од мрнђелица по чохи и гајтану, и на крајевима разнобојне китице од рудице, које мало прелазе преко горњег руба.

Која је жена без капе, као н. пр. по граници Црне Горе, она носа фрцулет запучен за плетенице, које су смотане око главе као неки вијенац.

На ногама су чарапе бијеле, од памука плетене, по њима терлуци и онда плитке кундуре, или опанци преплеташи. Старије жене, које су у старој ношњи носиле црвене постуле, носе сада мрке дубровачке папуче.

У Требињу су мавене ћурдије друкчије него ли у Билећи, Гацку и Невесињу. Ако је ћурдија од сукна, крој је као и у поменутијем мјестима, само су дуге, готово до пета и са мало грађе, само са овтоком. Но сукнене ћурдије више се носе у усебицу и сиромашнија класа народа, док богатији граде ћурдије од мавене чохе. Ћурдије су дуге

као и долама, кроје се на фистан као и бијели свитни зубун, т. ј. озгор до паса уско да припије уз тијело, а доље се ударе клини, те дође широко на фистан. Ђурдија је овточена златним или свиленим гајтаном, мјестимично има и нешто веза низ прса са ситним златним или свиленим пуцима. Уз шве око клина и џепова ударају се златни ширити или свилени гајтани и онда китице уза то. Овако је са обје стране, те овај комад ношње врло лијепо пристаје уз женски струк. У Билећи и око Требиња капу причвршћују сребрним павтицама на златном шириту, које се спучују за капу изнад солува. Ове су павтице мјестимично од злата, а мјестимично само позлаћене или сребрне и без позлате. Други ширит иде испод браде, а око врата се веже свилени убруоац.

Жене и дјевојке носе на руци малу торбу, названу плетивача, у којој се носи женска радња: игле, плетиво, пређа за плетива, вез и остало, а чобанице носе још и ужину, то јест комад хљеба са мало каквог смока. Ова је торбица ткана од разнобојне пређе на измет, а често пута ови су измети од разнобојне рудице и злата. Овточена је

Слика 8. „Умска“ женска ношња.

чохом и има повраз везен или само изаткан на пруте у ширини 1 *цм.* као подува. Торбица је често пута накићена китама од рудице црвене, мавене и зелене у редове, а на дну китица нанизане су мрнђелице ситне, бијеле и жути новци, названи жућаци. При врху често пута удара се пришивена чоха у ширини до 3 *цм* а везена златом или жутом свилом; често пута се на торбу пришива уски златни ширит у облику крста. И људи и жене носили су рукавице, а носе и данас, али само кад је зима и студено; дакле не од параде, него од потребе. Рукавице за усебице, биле су од бијеле пређе на поплет плетене, или од бијеле, мрке, и црвене до палца на усправне стријехе, а од палца на попрјечне и са шарама. Сви су прсти били заједно до палца, а палац се плео посебно. Оправне рукавице плетене су на све игле од жуте, црвене и мавене пређе на равне шаре, овтакане су чохом и свиленим гајтаном, а везене разнобојном свилом. Све гране веза попуњаване су бијелим ситним мрнђелама или ђинђувама, а по наплету су кићене китицама од црвене рудице са мрнђелама и жућацима. На њима је плетен или ударан од златног гајтана или црвеног кратки повраз да се намичу на руку, кад нијесу на рукама натакнуте. Оваке су рукавице данас свуда ријеткост и само се виде још по које старе, јер нове, које се сад плету, већином су тијесне са прстима.

У најновије вријеме улази у народну ношњу и један нови комад одијела или како би народ рекао: једна нова рива а то је душанка. Душанка се гради од црвене, тако зване „вини чохе“, хвата човјека до средине или до по дну паса, а рукави су отворени као и у доламе на чевкене, те обично висе са човјека низ рамена. Душанка је везена богато свилом или златом и има сприједа низ прси златне или свилене китице и носи се по копорану или по џемадану са рукавима или без рукава. Душанка се у Херцеговини може видјети само у богатијих момака-трговаца у парадама, али и то ређе, док је у Црној Гори сасвим уљегла у обичај.

Умска женска ношња, као што је већ напоменуто, врло је једноставна и није се ни мало промијенила. У тој ношњи носе се шарене чарапе, оплетене на стријеке, у којима превлађује мрка пређа; и онда назувци па онда опанци на пријеплет или прости без пријеплета. Женске редовно и љети и зими носе бијеле гаће од танке пређе у два нита изаткане, са ногавицама од узвода, које су спуштане до сред ноге испод кољена, а свезане су или по кошуљи или испод кошуље. Ако се вежу по кошуљи, онда је обично кратка кошуља, ако су испод кошуље, онда је кошуља дуга до пета. Кошуља је без веза.

По кошуљи долази дуга хаљина бијела, која се спушта до земље и испод врата до паса; низ прса спучена је на кукце од жуте мједене жице. Хаљина је по дну обаметнута разнобојном пређом, а да не би сметала при ходу, пеши се или скути заврћу и подвлаче под каницу или под пâс. По хаљини се опасује тканица уска и на њој мале округле сребрне или мједене павтице са разним синџирићима на којима су привезани кључи и бритва. По хаљини се облачи мрка ћурдија или гуњац, гуњче без рукава, и прихваћа до паса. Ћурдија је везена златом и калајним шљокама около а овточена је златним ширитом или просто сирјадом без веза, ако ће за усебицу. Љети се обично не носи хаљина, него се кратка ћурдија носи по кошуљи.

На глави се носи фес без колута и по фесу има више сребрних тилсума, подрешених и без подресе, са китом од мрке свиле. По фесу се забрађују бијелијем јашмаком са везом или без веза. У оправној ношњи дјевојке и младе жене на фес међу вијенце од умјетног цвијећа, ките смиља и пауново перје.

Ако Умкиња икуд иде од куће, она редовно носи бијели гуњ и кукуљицу, која јој служи за огртање и покривање по ноћи. Кошуља је на Умкињама од бијелог узвода а око врата носе пуно ђердана од разнобојних мрнђелица, а низ прси ђердане од ситног новца.

По гаћама, испод хаљине или по кошуљи, ако не носе хаљине, Умкиње пашу опрêгаљ, који је дуг докле и кошуља, а узак је и изаткан на стријеке од црне и нешто мало бијеле пређе.

Од свију ношња, које су данас уобичајене у Херцеговини, умска је ношња најједноставнија и за домаћу економију најбоља, јер све се одијело већим дијелом израђује код куће, док је код других ношња, већином фабрички производ и рад терзија, што се све мора готовим новцем платити. (Сравни *слику 8.)*

Nekoji neolitski nalazi iz kotara Žepča.

Priopćio **Tomo Dragičević**.

Prije mjesec dana, boraveći u Novom Šeheru, uvratih se kovaču glasovitih novošeherskih kosa Arifu Lepiću i nagjoh u njega ulomak mlata neolitičkog doba.

Kako mi reče, našli su taj ulomak radnici prije 8 godina u dubini od 4—5 metara, kada su u Novom Šeheru kopali bunar, a on, misleći da je belegija, uzeo ga i do danas u sebe zadržao. Na moju molbu isti mi ga odstupi.

Lepić nije mi znao reći, je li još šta onom prilikom iskopano. Mlat je divno uglagjen, na sredini probušen, ali je baš po rupi prebijen.

Ulomak je prednji dio, te tako zašiljen, da mu je brid na vrhu veoma uska i poput kosnog brusa svedena; gori i doli je ravan a postrance oblučast. Visok 8 *cm*, širok na rupi 6 *cm* a na vrhu 2 *cm*; on teži 26 *dgr*.

Po izvještaju u ovom Glasniku IX., 1897., str. 161.—168. poznato je, da Novi Šeher obiluje predmetima iz neolitskog doba, pa je bez sumnje i ovaj ulomak u savezu sa naseobinom na „Kraljevinama“ koje su od bunara, gdje je ulomak iskopan, do 1000 koraka udaljene.

U Ponjevu, pola sata jugoistočno od Novog Šehera, baš više ceste na „Gajevima“ u njivi „Čustuši“ (Mare Kujadin), nalazi se vrlo mnogo tragova iz neolitskog doba: strugaljki, strjelica, razlupanog kremenja, crijepova od posuda ilovasti i grumenja crveno pečene zemlje.

Na tome mjestu bila je nedvojbeno naseobina.

Ja sam iza oranja ove godine po toj njivi našao:

3 slabo isragjene strjelice од jaspisa.

2 noža od jaspisa, te nekoliko svrdlića i više strugaljki.

Od ovoga mjesta $1\frac{1}{2}$ sahat južno na jednom brdu zvanom „Orašac“ ili „Obala“, na megji Matina-Ozimica više kuće Joze Britvara bila je po svoj prilici neka utvrda.

Gore na brdu je zaravanak u obliku guvna obrasao šumom, a promjer mu je 40 × 45 koraka.

Po množini velikih komada pečene zemlje, regbi da je tu bilo kolibâ, ogragjenih pleterom pa oblijepljenih zemljom, koja je poslije na neki način pečena.

Po obronku toga brda nalazi se množina razlupanih komada kremena, strugaljki crijepova ilovastog posugja i t. d.

Ja sam ove godine za pokus na jednom mjestu kopao do živca 120 *cm* te sam u dônjem dijelu našao sloj pečene tvrde zemlje poput ognjišta a na njem 18 komada plosnastih prizma od pečene zemlje, svi su pri gornjem kraju probušeni; uz to sam našao i jednu sjekiricu od sivog rožnjaka, dva okrugla okivača, jedan od bjelutka a jedan od zelenkastog rožnjaka, dalje jedan ulomak mlata, koji je bio provrćen, te u blizini 2 strjelice, više svrdlića i strugaljka.

U Zavidoviću na „Tuku“, baš na ušću Krivaje u Bosni te u Čardaku (Gostoviću) na „Ridu“ i u Lugu na „Gradini“ nalazi se alatki iz neolitskog doba ali vrlo malo.

Ja sam u Zavidoviću našao jednu sjekiricu od vrlo lagana bijela kamena a na gradini u selu Lugu (Zimjan), jedan cilindrast golem tučak od kamena.

Sve te pomenute i nepomenute stvari poslao sam zemaljskom muzeju.

Po mome mnijenju bilo bi korisno, da se na „Orašcu“, u Matinoj i u Ponjevu na Čustuši udese stručna prekapanja; dočim bi u Zavidoviću, u Lugu i Čardaku bio rezultat možda nepovoljniji.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

Sarajevo, juli—septembar. **1906.** Сарајево, јули—септембар.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Nova Valenciennesia sa Mostarskog polja u Bosni i Val. Krambergeri R. H. iz Tamana.

Priopćio

prof. dr. **Karlo Gorjanović-Kramberger.**

Genus *Valenciennesia,* koji je Rousseau godine 1842. prvi puta narisao i opisao, je jedan od najzanimljivijih pojava u pontičkim, t. j. dônjo-pliocenskim naslagama. Da li je taj rod i stariji, nije još dokazano, ali je vrlo vjerovatno, da je već u gornjo-miocenskim slatkim vodama živio.

Do godine 1901. bilo je u svemu poznato pet vrsti toga roda, i to[1]):

Valenciennesia annulata Rous. (1842.) iz Kamischburuna na Krimu,
„ *Reussi* Neum. (1875) iz Kindrova kod Broda u Slavoniji,
„ *Pauli* R. Hörn. (1875) iz Knjeginjca u Hrvatskoj,
„ *pelta* Brus. (1878.) iz Okrugljaka kod Zagreba, i
„ *Böckhi* Hal. (1887.) iz Csukicsa u južnoj Ugarskoj.

Na temelju relativno obsežnog materijala, što sam ga tijekom vremena prikupio, najpače krasne zbirke pontičkih mekušaca iz Okrugljaka i Markuševca kod Zagreba, plemenitim darom obitelji pok. prof. dr. Ivana Kiseljaka ustupljena geologijsko-paleontologijskom odsjeku narodnoga muzeja u Zagrebu, bilo mi je moguće tu gragju pomno proučiti. Osim ono 91 egzemplara Valenciennesia, što no ih posjeduje naš

[1]) Prispodobi: A. Demidoff: „Voyage en Russie méridionale et en Crimée". Atlas Mollusques, tab. III., sl. 7. *a*, 7. *b*.
„ „Description des principaux foss. de la Crimée". Knj. II., str. 791.
Neumayer: „Die Congerien und Paludinensch. Slavoniens". (Abhandl. der k. k. geolog. Reichsanstalt, Wien. Sv. VII., str. 81., tab. IX., sl. 22.)
Hörnes Dr. R.: „Tertiär-Studien". *α*) Congerien-Schichten von Kneginjec. — Jahrb. der k. k. geolog. Reichsanstalt, Wien. Sv. XXV., str. 72. (10.), tab. III., sl. 1.
Brusina: „Fauna der Congeriensch. v. Agram". Str. 179. i 180., tab. XXVII., sl. 70.—72. i tab. XXX., sl. 26. — (Beiträge zur Paläontol. Oest.-Ung. Sv. III.)
Halaváts: „Paläontol. Daten z. Kenntn. d. Fauna d. südung. Neogenabl." — (Mitteilungen a. d. Jahrb. d. k. ung. geol. Anst. Sv. VIII., str. 141. [31.], tab. XXV., sl. 9.) i t. d.

muzej, još sam primio na proučavanje stranog materijala iz Beča i Budimpešte, tako da sam u svemu imao 104 primjeraka tog velezanimivog mekušca[1]).

Pošto su se našli pripadnici toga roda u dônjim i gornjim nivôima pontičkih naslaga, a kako su se ovi megjusobno ne samo oblikom kućice već i nejednako izraženim t. zv. „sifonalnim borom“ razlikovali, nužno ih je bilo u tom pogledu razvrstati. Tom se je pako prilikom pokazalo, da je sifonalna bora starijih Valenciennesia slabije izražena, dapače da ona može i manjkati, dok je ona kod gornjo-pontičkih Valenciennesia vrlo očita. Nu i kod mladih je oblika sifonalni žlijeb često vrlo slabo izražen, tako da se u tom geološki stariji oblici sa individualno mlagjim podudaraju. I visina kućice podvržena je sličnim razlikama; dônjo-pontičke su Valenciennesije obično niske a povisuju se, idući u gornjo-pontičke naslage. Tu znade biti dapače viših no širokih oblika. Ali i gledom na skulpturu vanjske površine kućica opažamo diferencija: ima gotovo glatkih sa jedvice izraženim koncentričnim rebrima, a onda opet — i to pretežno — takovih, kojima je površina krupno valovitim koncentričnim rebrima pokrivena. Značajan je položaj i ustroj umbona. Taj je više manje približen otražnjemu rubu kućice ili je pako više osrednjeg položaja te dva ili tri puta zavinut a možda i jednostavno na kraju previnut (?) *(V. annulata* Rouss.).

Uzmemo li sva ta obilježja u obzir, dolazimo do ove genetičke diagnoze:

Kućica razne veličine te eliptična, okrugljasta i zdjeličasta, veoma tanka. Površina koncentrično rebrasta ili skoro glatka. Gornja strana više-manje uzdignuta, umbo 2 ili 3 puta zavit ili (?) spružen te otražnjemu rubu više manje približen ili gotovo osrednjeg položaja. S desne mu strane žlijebolika bora t. zv. sifonalni žlijeb, koji je vrlo nejednako razvit a geološko starijim oblicima dapače i fali. *(V. Katzeri.)*

U brakičnim i slatkovodnim naslagama pliocena Hrvatske i Slavonije, Ugarske, južne Rusije i Bosne (ovdje u gor. miocenu?).

*

Sada je poznato u svemu 15 vrsti Valenciennesia, koje prema jakosti onog sifonalnog žlijeba lučim u četiri skupine, i to:

A. Žlijeb u obliku jake bore razvit:

1. *Valenciennesia annulata* Rouss.
2. „ *Reussi* Neum.
3. „ *pelta* Brus.
4. „ *alta* Kramb.-Gorj.
5. „ *Kiseljaki* Kramb.-Gorj.
6. „ *Brusinai* Kramb.-Gorj.

B. Žlijeb slabo razvit:

7. *Valenciennesia Pauli* R. Hörn.
8. „ *intermedia* Kramb.-Gorj.
9. „ *Krambergeri* R. Hörn.

---

[1]) Gorjanović-Kramberger: „Ueber die Gattung Valenciennesia und einige unterpontische Limnaeen“. — Beiträge z. Paläontol. Oest.-Ung., 1901., str. 121.—140., tab. IX. i X.

C. Žlijeb jedvice razvit, ponajviše slaba uvijanja rebara na mjestu onog žlijeba:

10. *Valenciennesia Böckhi* Halav.
11. „ *Arthaberi* Kramb.-Gorj.
12. „ *Schafarziki* Kramb.-Gorj.
13. „ *Langhofferi* Kramb.-Gorj.
14. „ *limneoidea* Kramb -Gorj.

D. Bez žlijeba:

15. *Valenciennesia Katzeri* Kramb.-Gorj.

*

U prije citiranoj mojoj monografiji o rodu *Valenciennesia* proučio sam i neke pontičke Limnaeide naročitom namisli, da ispitam genetički savez rodova *Limnaeus* i *Valenciennesia.* Već su pred menom Bourguignat, Deshayes, Reuss i Neumayr bili mišljenja, da se rod Valenciennesia imade uvrstiti u porodicu *Limnaeidae* a priključiti uz vrst *Limnaea nobilis* i *Limnaea velutina.* Na temelju lijepe kolekte Limnaea pošlo mi je za rukom dokazati usku genetičku vezu napomenutih rodova tim, što sam pokazao, kako se je zaista Valenciennesia razvila iz roda Limnaea. Time su ujedno i otklonjeni nazori Fischera, Brusine i inih, da naime rod Valenciennesia pripada porodici *Otinidae.*

U gornjem popisu spomenuta je i vrst *Val. Krambergeri* R. H., kako ju prozva prof. dr. R. Hörnes na temelju mojih istraživanja odnosnih primjeraka iz Tamana, koje mi je priposlao na proučanje g. dr. F. Teller iz zbirke c. kr. državnog geološkog zavoda u Beču (vidi: „Über die Gattung Valenciennesia", str. (9.) 129.; zatim Hörnes: „Congeria Oppenheimi und Hilberi". (Sitzungsberichte der kais. Akademie der Wissenschaften, Wien, 1901., str. 233.) Ali kako ta vrst još nije tačnije opisana ni nacrtana, to ću to ovdje učiniti. Prema tomu sastoji ta raspravica od dviju česti, i to:

I. Nova Valenciennesia sa Mostarskog polja u Bosni.
II. *Valenciennesia Krambergeri* R. Hörn. iz Tamana.

I. Valenciennesia sa Mostarskog polja u Bosni.

Prije no pregjem na opisivanje te vrsti važno je, da se upoznamo sa ležištem te Valenciennesije. U to sam se ime obratio na prijatelja g. dr. F. Katzera, bosansko-hercegovačkog zemaljskog geologa u Sarajevu, koji mi je vrlo rado saopćio važne stratigrafijske podatke, koje evo doslovce navagjam:

„U okolici Mostara ima poviše osamljenih uzemnih partija tercijara:

1. Mostarske taložine, koje se šire neposredno te zapadno i sjeverno od grada;
2. Taložine u „Bijelom polju", sjeveroistočno od grada;
3. Taložine u „Mostarskom polju", jugoistočno od grada;
4. Taložine dalje jugoistočno od Rotimlja-Hodova;
5. Naslage od „Dônjeg gradca" i
6. one „Širokog brijega", obje zapadno od Mostara.

„Ove mladotercijarne uzemne tvorevine naložene su ili preko krednog temeljnog gorja ili preko eocenih slojeva a motrimo ih u raznim visinama. Taložine „Mostarskog

polja“ steru se izmegju 30 i 65 *m* apsolutne visine; mostarske pako taložine uspinju se od 50 *m* u Neretvanskoj brazdi te zapadno povrh Cima na po prilici 200 *m* nadmorske visine, dok one od Rotimlje-Hodova dosižu visinu od 430 *m*. Sve su ove naslage poremećene; najdublje najmanje a najjače one visoka položaja; svagdje one pokazuju usjedanja u svezi sa neznatnim boranjem. Neke, sada izolirane naslage, bile su nekoć suvisle; ona poremećenja ih odlučiše a kasnija denudacija uvećala je i upotpunila onu rastavu.

„Stratigrafiju mostarskih taložina objasnio sam pobliže u mom „Geologischer Führer durch Bosnien“ [1]). Prema ostacima bilja, koje je H. Engelhardt odredio, imala bi biti tamošnja ugljevna vrsta u podu ili gredi zajedno sa lapornim popratnim slojevima gornjo-oligocenske starosti a preko ovih ležeći pjeskuljasti lapori pripadali bi miocenu. Mjestimice, kao primjerice izmegju Cima i kuća Hadrovića, šire se — diskordantno — povrh potonjih rahle breče i pješčenjaci, koji bi se eventualno imali pribrojiti pliocenu. Sa ovim potonjim kamenima mogli bi se identificirati prhki konglomerati i pješčenjaci, koji u mladotercijarnim naslagama „Mostarskog polja“ prekrivaju one slatkovodne lapore, iz kojih potječu one Valenciennesije, koje su jur u napomenutom „Führeru“ (na ozn. mj. str. 246.) spomenute. To su svjetli, skoro bijeli, mekani, izvrsno vrstani, te velike monolite dajući lapori, koje cijene kao veoma dobar klesarski i gragjevni materijal, pa ga u to ime i crpe iz prostranih kamenika osobito u blizini Muhačina hana. U njima ima vrstimice dosta često okamina, osobito *Congeria* cf. *dalmatica* Brus., *Unio* sp., *Melanopsis* sp., *Melanoptychia* sp., *Orygoceras* i *Valenciennesia,* gdjegdje i biljevnih preostataka, poglavito *Typha* i *Poacites* a kao rijetkost i *Pinus ornata* Sternb., vrst, koja je drugud lih u oligocenu nagjena. To ne bi doduše protuslovilo mogućnosti, da lapori sa Valenciennesijama ipak pripadaju pliocenu, jer primjerice i fosilna flora velike ugljonosne pontičke taložine od Dônje Tuzle nosi stari habitus. Poradi diskordancije u nasloju onih rahlih konglomerata, nadalje poradi posvemašnje raznoličnosti fauna od onih, svojim položajem kao pontičke dokazanih taložina Bosne i konačno poradi velike sličnosti sa oligomiocenskim tvorevinama zemlje, sklon sam valencienesijske lapore mostarskog polja smatrati gornjomiocenskim.“

Diskordantan položaj stanovitog slojnog kompleksa ne bi još bio dostatan kriterij za prosugjivanje veće starosti nekog horizonta. Tako motrimo primjerice i u obsegu gore zagrebačke, i to u Jantolovoj kamenari kod Sv. Šimuna diskordanciju unutar slojeva dônjo-pontičkih, a ipak pripada cijeli slojni kompleks jednom jedinom odsjeku pliocena. Time ne ću reći, da nije mišljenje dra Katzera gledom na stratigrafijski položaj slatkovodnih mostarskih lapora sa Valenciennesijama ispravan, jer osim tektoničkih momenata ističe Katzer još i paleontološka data, pa je prema svemu tomu i veoma vjerovatno, da su lapori mostarskog polja doista gornjo-miocenske starosti. — Ova bi okolnost bila s dva razloga osobito važna: jedno zato, što bi bila mostarska Valenciennesija najstariji do sele poznati reprezentant toga roda, i onda zato, što je ta vrst ujedno bez one — za gornjo-pontičke Valenciennesije — toli značajne bore (sifonalnog žlijeba), čime bi bio i opet iznešen dokaz za ispravnost moje tvrdnje, da se ona bora, tek kod geološki mlagjih oblika pojavljuje.

---

[1]) Prilikom IX. internacionalnog geološkog kongresa 1903. izdala bos.-herceg. zemaljska vlada u Sarajevu, str. 242.

Valenciennesia Katzeri Kramb.-Gorj.

(Slika 1.)

Mjere:

Najvećemu je primjerku najdulji premjer	= 17 *mm*; najmanji	= 14·3 *mm*.
Srednjemu „ „ „ „	= 15 *mm*; „	= 13·55 *mm*.
Najmanjemu „ „ „ „	= 9·5 *mm*; „	= 8·00 *mm*.

Vrlo plosnata, okrugljasta kućica pokrivena je veoma tankim, malobrojnim koncentričnim rebrima, izmegju kojih još motrimo veoma finih linija. Ta skulptura površine u ostalom tako je nježna, da možemo označiti kućicu gotovo glatkom. Značajno je za tu vrst, što joj manjka onaj t. zv. sifonalni žlijeb. Uopće je za Valenciennesije starijih pontičkih tvorevima karakteristično, što im je slabo izražen sifonalni žlijeb. Umbo, premda manjka svakomu do predležećih primjeraka, nije bio baš osobito izražen.

Naša se *Val. Katzeri* reda — u genetičkom smislu — neposredno na vrst *Val. intermedia* m. (prispodobi *slike* 2. i 2.*a*) iz pontičkih naslaga od Šestina kod Zagreba, koja je vrst samo neznatno na našoj slici povećana[1]). Od potonje se vrsti naša bosanska ipak na prvi pogled luči manjkanjem onog sifonalnog žlijeba, koji je doduše kod mlagje šestinske vrsti slabo razvit, ali posjeduje uz to još jasan sifonalni sinus.

Vrst *Val. pelta* Brus., *Val. intermedia* m. i *Val. Katzeri* m., sačinjavale bi neprekidan niz gotovo glatkih oblika sa polagano se razvijajućom borom (sifonalnim žlijebom). Okolnost pako, što je *Val. Katzeri,* ako ne najstarija, to ipak jedna od najstarijih Valenciennesija, dozvoljava nam uzeti, da je već od prvog nastupa toga roda bilo glatkih i rebravih vrsti.

*

II. Valenciennesia Krambergeri R. Hörn. iz Tamana.

Primjerci, koji amo spadaju, poznati su jur od godine 1874., kad ih je prof. dr. R. Hörnes opisao u raspravici „Tertiär-Studien“ pod III. „Die Valenciennesia-Schichten von Taman an der Kertschstrasse“, u kojoj je raspravi i čitav historijat pa geologijski opis ležišta od Tamana napomenut, uz naznaku odnosne literature (na ozn. mj. str. 50. i dalje). Tu ću u kratko samo da spomenem, kako je dr. R. Hörnes već od početka smatrao lapore od Tamana sa Valenciennesijama dônjo-pontičkim, te kako i dalnje proučavanje inih, u tim laporima nagjenih mekušaca dozvoljava, da se ovaj stratigrafijski položaj konfrontira sa ležištem Beočin u Slavoniji.

U citiranoj mojoj raspravi o Valenciennesijama dokazao sam, da tamanske Valenciennesije ne pripadaju vrsti *Val. annulata* Rouss., već da se oblikom i nešto slabijim svojim sifonalnim žlijebom priključuju kolu vrsti *Val. Pauli* R. Hörn.

Valenciennesia Krambergeri R. Hörn.

(Slike 3. i 4.)

1874. *Valenciennesia annulata* Rouss., R. Hörnes: III. Die Valenciennesia-Schichten von Taman . . . .“, str. 50. — Jabrb. d. k. k. geol. Reichsanst., Wien.

1901. Gorjanović-Kramberger: „Ueber die Gattung Valenciennesia . . .“, str. 129. (9.). — Beiträge. z. Paläontol. u. Geologie Oesterr.-Ung.

---

[1]) Vidi još: Gorjanović-Kramberger: „Ueber die Gattung Valenciennesia“, str. 133. (13.), tab. IX. (I.), sl. 7.*a*, 7.*b*.

1901. *Valenciennesia Krambergeri* R. Hörnes, „Congeria Oppenheimi und Hilberi". — Sitzungsber. d. kais. Akad. d. Wiss., Wien. Math.-naturw. Cl., sv. CX., str. 233. (28.).

*

Tanka, plosnata, okrugljasta ili ovalna kućica odgovara uopće onoj vrsti *Val. Pauli* R. H., samo što joj je površina pokrivena širim, valovitim rebrima. Dok *Val. Pauli* ima oko 30 takovih rebara (ali bez onih zgnjecanog umbona), biće ih na našoj vrsti u svemu tek 20. — T. zv. sifonalni žlijeb jasno je razvit, isto je tako i odnosni sinus vrlo očit. Ta inače dônjo-pontička vrst posjeduje dakle u tom žlijebu obilježje mlagjih tipova roda Valenciennesia.

Broj egzemplara 12; veličina do 10 *cm*.

U zbirci c. kr. državnog geološkog zavoda u Beču.

Tumač slika.

Slika 1. *Valenciennesia Katzeri* Kramb.-Gorj. sa Mostarskog polja, dva puta povečana. Original u geološkoj zbirci u Sarajevu.

Slika 2. *Valenciennesia intermedia* Kramb.-Gorj. iz Šestina kod Zagreba, neznatno povočana, pogled s gora ili s vana. Original u geološkoj zbirci u Zagrebu.

Slika 2. *a*. *Valenciennesia intermedia* Kramb.-Gorj., pogled s nutra.

Slika 3. *Valenciennesia Krambergeri* R. Hörn. iz Tamana, nešto umanjena, pogled s gora ili s vana. Original u zbirci c. kr. državnog geološkog zavoda.

Slika 4. *Valenciennesia Krambergeri* R. Hörn. iz Tamana, u naravnoj veličini, pogled s nutra.

Tabla I.

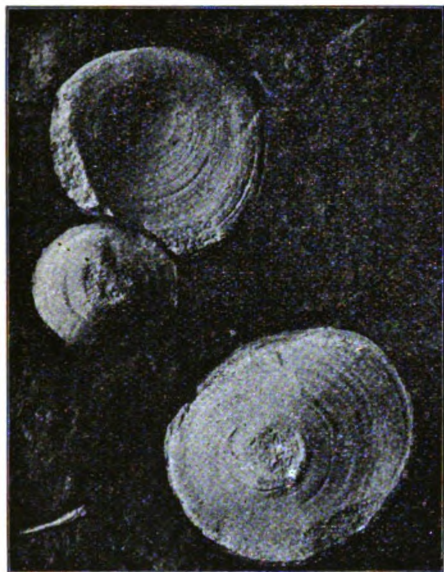

Slika 1.

Slika 3.

Slika 2.

Slika 2. *a*.

Slika 4.

Останци сисаваца из неких слојева мркога угљена у Босни и Херцеговини.

Приопћио

А. Хофман.

Пред неко вријеме запитао ме је земаљски геолог др. Ф. Кацер (Katzer) у Сарајеву, би ли преузео опредјељивање останака терцијарних сисаваца, који су похрањени у земаљском музеју и у збирци земаљског геолошког завода у Сарајеву, а ја се весељем одаввах томе позиву.

Један дио останака је већ тако препариран и опредијељен, да не ћу оклијевати те предати њихов опис јавности, а остали ваља још обрадити, те ће се моћи скоро и он објелоданити.

Госп. Ф. Кацеру захваљујем на овом мјесту, што ми је припослао тај материјал, драгоцјен у виду стратиграфичком и зоогеографском.

А.

Останци из слоја мрког угљена код Бањелуке.

О стратиграфским приликама овога слоја, приопћио ми је г. др. Кацер слиједеће:

„Цјелокупна геолошка грађа слоја мрког угљена није још довољно проучена, а што се у томе виду у литератури наводи, ваља још проучавати. Слој се протеже од јужног краја окружног града Бањелуке око 13 *km* према сјеверу а ширина му правцем од истока према запади износи од прилике 7 *km*. Обилно се помиља тај угљен, који по Е. пл. Мојсисовићу[1]) (Mojsisovics), како се чини, припада, двјема различитим хоризонтима. Данас се искапа само око 2 *m* дебели слој на источном подношку брда Лауша на крају града, а тај се слој нагиње слабо према југоистоку. Подслојнице (das Liegende) су прилично тврди, битуминозни, сиви и смеђасти вапнени лапори, који услијед извјетрења блиједе а имају у себи окамина риба; слојеви, који провршују витао и наслојнице непосредно над њиме (Hangend) састоје се поглавито од нешто пјесковитих, иловастих лапора са планорбима и у угљен претвореном биљевном пљевом, а над тиме слиједе жутосиви до бјелкасти лапори, који обилују мјестимице отисцима биљака, танкољускастих конгерија из скупине *Congeria triangularis* и меланија *(Pilari, Verbasensis* Neumayr).

---

[1]) Grundlinien der Geologie von Bosnien-Hercegovina von E. v. Mojsisovics, E. Tietze und A. Bittner. Беч 1880., стр. 92.

У слиједећем вишем слоју има вапнене седре са истим фосилијама а над њом мехки, већином врло свјетлобојни, конгеријски лапори. Збирку биљевних останака из виших слојева над таваном опредјелио је Х. Енгелхарт[1]) (Engelhardt). Он наводи 14 врста а међу њима једну нову и четири, које су до селе нађене само у олигоценским слојевима, тако да по његовом мнијењу угљени витао иде у надолигоцено доба.

„У томе се витлу (тавану), особито у најгорњем слоју, налазило останака не баш веома старих кичмењака, који се на жалост при копању угљена размрскавају или, када дођу на зрак, распадају. Најстрајнији су останци у најгорњем слоју, који мање пуца, на прелазу у лапор наслоја, а ту су нађене обје чељусти, што их је Т. Фукс (Fuchs) приписао да је *Antilope clavata.* Остали комади потјечу из нижих слојева угљеновог витла."

Оно мало налаза, што их посједујемо, није довољно а да се установи старина угљеновог слоја, јер се један облик, не баш посве сигурно опредијељен као *A.* cf. *clavata,* налази и у Сансану и у Леобену; али толико се може и из тог остатка закључити, да угљени слој ваља уврстити у доба миоценско.

Dorcatherium (Hyaemoschus) Rogeri n. sp.

(Табла I., слика 3.—6.)

Пред нама је осам зубова испалих из горње чељусти, који по вањштини и по начину сачувања припадаху истом живинчету, а судећи како су истрошени, потјечу од одрасле, старије животиње. Од дôње је чељусти сачуван само један уломак зуба, и то само изваањски испони молара.

Зуби горње чељусти на *табли I.,* у *слици 3.—6.* одају савршено карактере рода *Dorcatherium,* али се не слажу нити са средње-високом, у европском миоцену врло честом врстом *Dorcatherium*[2]) *Naui (Hyaemoschus crassus* Lart.) Kaup. нити са највећом врстом, наиме са *Dorcatherium (Hyaemoschus) Peneckei* Hofm. Останци су за *Dorcatherium Naui* очевидно превелики и премасивни, за *D. Peneckei* опет одвећ малени, тако да се не може на основу до селе познатих ријетких налаза ове врсте сигурно установити, да ли припадају њој.

Или је била знаменита разлика у величини узраста мужјака и женке, или нам ваља мислити на другу, нову врсту. Нађени зуби даду се по својим карактерима и по додирним и ресорпционим плохама посве добро поредати, како су били поредани у чељусти, а тако сложени приказани су и у слици. Од десне горње чељусти имамо *(табла I., слике 5.* и *6.):*

$P_2 + P_3 + M_1 + M_2$ а од лијеве:
$P_1 + P_2 + P_3$ дјеломице и M_2 *(слике 3.* и *4., табла I.).*

Премолари одају карактеристичан облик а и размјер између дуљине и ширине аналоган је као у *D. Naui;* разлика се састоји само у величини.

Дуљина у P_1	. .	16·5 *mm*	највећа ширина . .	6 *mm*
„ „ P_2	. .	16·0 „	„ „ . .	8 „
„ „ P_3	. .	12·0 „	„ „ . .	12·5 „

---

[1]) Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina, IX., 1904., стр. 386.

[2]) *Dorcatherium Naui* Kaup. је оправданији назив.

Дуљина низа премоларног изнашала је најмање 44 *mm*, дочим је у *Dorcatherium Naui (Hyaemoschus crassus)* из Göriach-а 31·6 *mm* а из Епелсхајма (Eppelsheim) 34 *mm*.

На моларима се види, да су прилично истрошени; они су ниски, врло јаки, средњи набор извањске стијене и окрајни ступци су барем још једноч тако дебели као у *Dorcatherium Naui;* тупе и ниске нутарње полумјесецове са плитким биљезима опасује на бази размјерно слаба набубрина цакловине, која се у *D. Naui* протеже од предњег до стражњег полумјесеца.

У свих је молара, особито на нутарњој плоси, оклоп цакловине јако набран, прем су те храпавости услијед трошења дјеломице избрисане.

Одношаји величина у молара:

Dorcatherium (Hyaemoschus) Rogeri Hofm. из Бањелуке:

Дуљина	M_1	13·5 *mm*;	ширина	сприједа	13·5 *mm*;	отрага 14 *mm*
„	M_2	14·0 „ ;	„	„	17·5 „ ;	„ 15 „

Dorcatherium (Hyaemoschus) Peneckei Hofm. из Штецлинга[1]) (Stätzling) на озн. мј. стр. 7.

Дуљина M_2 16·0 *mm*; ширина сприједа 19 *mm*; отрага 18·0 *mm*.

Dorcatherium (Hyaemoschus) sp. из Леобена[2]), на озн. мј. стр. 587.

Дуљина	M_1	14·5 *mm*;	ширина	сприједа	16·1 *mm*;	отрага 16·0 *mm*;
„	M_2	15·5 „ ;	„	„	16·0 „ ;	„ 16·0 „

Dorcatherium Naui Kaup. из Епелсхајма[3]) на озн. мј. стр. 97.—98.

Дуљина	M_1	10·0 *mm*;	највећа	ширина	12·5 *mm*;
„	M_2	12·0 „ ;	„	„	13·0 „

У *слици 3.* на *табли I.* приказан је низ премолара и M_2 лијеве стране из вана а у *слици 4.* исти низ од озгор у наравној величини; у *слици 5.* премолари $P_2 + P_3$ и оба молара $M_1 + M_2$ од озгор, а у *слици 6.* из вана.

Ја мислим, да је оправдано, ове останке приписати самосталној врсти, коју нам ваља по величини врстати између *Dorcatherium Naui* Кр. и *D. Peneckei.*

Antilope cf. *clavata* Lart.

(Табла I., слике 1.—2.)

Имамо два останка, који на сву прилику један другоме припадају, наиме уломак горње и дôње чељусти животиње, која се налазила у стадију мијењања зубију. У лијеве горње чељуснице, *табла I., слика 1.* сачуване су стијене кутњака и млијечњака. У добро сачуваног слоја цаклила на вањским странама кутњака истичу се дјеломице јаки средњи и окрајњи набори, особито у најбоље сачуваног задњег кутњака, у кога је вањска страна зуба појачана двоструко тако јаким средњим набором, него ли је стражњи набор у истога зуба.

[1]) D. O. Roger, Wirbeltierreste aus dem Obermiocän der bayer.-schwäbischen Hochebene, 1902.

[2]) A. Hofmann und A. Zdarsky, Beitrag zur Säugethierfauna von Leoben. Jahrbuch der k. k. geolog. R.-A., Беч, 1905.

[3]) J. Kaup, Description d'ossements fossiles de mammifères, etc. V. cah. 1832.

Висина вањске стијене молара од грла корјенова до вршка, који још није изглодан, износи 11 *mm*.

На основу комада, који нам је при руци не да се о кутњацима ништа више извјестити. Доста јако изглодани млијечњак не одаје ништа особито упадног; дуг је 11 *mm* а највећа му ширина на стражњем ступцу износи 7 *mm*.

На *табли I.* у *слици 2.* приказан је други комад, дôња чељуст. Овај се остатак састоји од уломака обих трупова чељусти; лијеви има млијечњак и јако оштећене кутњаке M_1 и M_2. Ниски тродјелни млијечњак има јаке базалне ступце између лобуса; дуг је 13 *mm* а на стражњем ступцу је 6 *mm* широк.

На читавом M_1, у кога је предња страна сачувана, опажају се на угласто савитој изваньској страни ступца, који је горе јако сужен а доље проширен, веома фини набори; између оба вањска лобуса има јаки ступац, који прелази преко пола висине зубова пања.

Унутрашња страна сачуваног предњег лобуса показује јаки средњи набор и слабије окрајње; дужина овог зуба износи 11 *mm* а висина 7 *mm*.

Пошто миоцене антилопе спадају ријеткостима, јер се оно мало познатих останака ограничује на налазе из Сансана[1]), Штецлинга[2]), Бонерза[3]) и у новије доба из Леобена[4]), држим да је потребно насликати и ове, на око незнатне останке, да буде могуће сравнити их са другим налазима.

Описани млијечни зуб одговара посве добро зубу, што га је Filhol, на озн. мј. на таб. XXXIX. у сл. 5. насликао и опредијелио, да је од *Antilope clavata;* и труп вилице примјеран је мјерама, које он наводи и то испод P_1 20 *mm* а испод задњег молара око 28 *mm*.

Разумије се, да није могуће на основу ријетких остатака ове наше останке посве сигурно идентификовати са оним из Сансана.

Б.

Останци из угљеног витла код Реповице крај Коњица у Херцеговини.

I. дио.

Г. др. Кацер описује стратиграфске прилике овог налазишта како слиједи:

„Сви останци костију и зубова из Реповице потјечу из главног рова малог угљеног мајдана, непосредно на сјевероисточној граници села, који се је пред неколико година обрађивао на југозападном обронку главице Реповице (486 *m*) а нађени су у слоју над таваном (по рударском надуправитељу Младеку [Mládek]) у самом угљену.

„Мало село Реповица лежи једва један километар равне удаљености од жељезничке станице Коњица на рубу младотерцијарне средоземне наслаге, која се

[1]) M. H. Filhol, Études sur les mammifères fossiles de Sansan. Annales des Sciences géolog. Paris, 1891.

[2]) M. Schlosser, Bohnerze, 1902./03., стр. 83., таб. IV.

[3]) O. Roger, 35. Bericht des naturwissenschaftlichen Vereins für Schwaben und Neuburg in Augsburg, стр. 9.

[4]) A. Hoffman und A. Zdarsky, Beitrag zur Säugetierfauna von Leoben. У k. k. geolog. R.-A., Беч, 1905.

одавле према сјеверу 18 *km* далеко а веома високо уз обронке Бокшевице и Челинске планине, сјеверно од Острошца, протеже. Ширина овог сувислог слоја, који се обично називље по имену котарске вароши Коњица у Херцеговини, износи у југоисточном дијелу 2 *km*, у средњем до 5 *km* а у сјеверозападном одсјеку око 3 *km*, а запрема простор од 70 квадратних километара. У подручју Шуице,

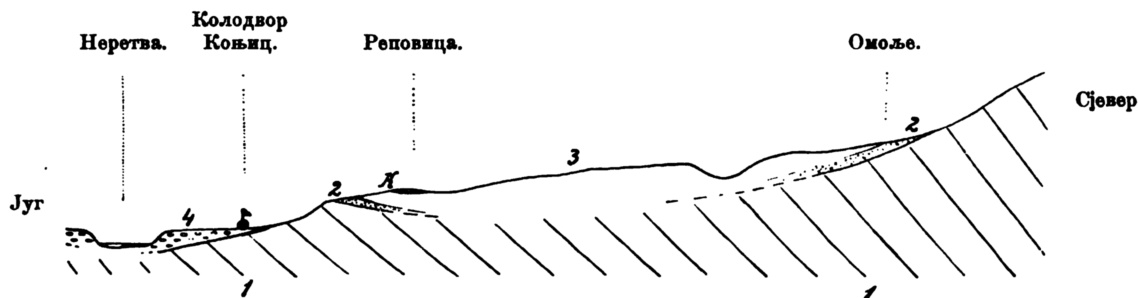

Слика 1.

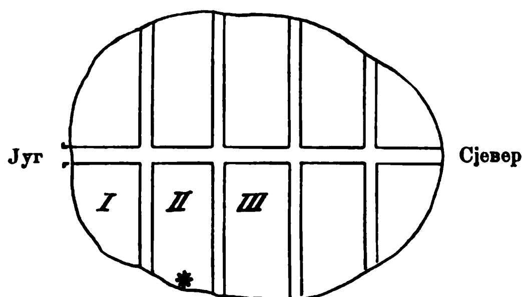

Слика 2.

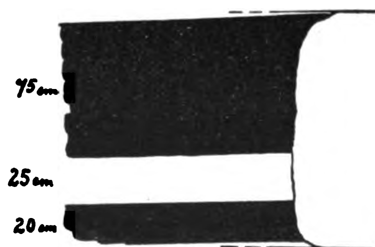

Слика 3.

Слика 1. Профил кроз источни дио угљеног слоја код Коњица.

1. Доломит триасног горја.
2. доњи конгломерати и пјешчари } средоземног младог терциера.
3. горњи лапори и слатководни вапненци } средоземног младог терциера.
К Витлови мрког угљена са останцима сисаваца } средоземног младог терциера.
4. Дилувиј и Алувиј.

(Дуљина и висина 1 : 25.000 н. в.)

Слика 2. Нацрт ровова мајдана мрког угљена код Реповице крај Коњица.
* Налазиште фосилних костију и зубију на источном рубу II. копаоника.

Мјерило око 1 : 20.000.

Слика 3. Профил витла у главном рову код Реповице. Наслој и подслој угљеног витла раздучени су иловастим међуслојем.

Слика 2. и 3 по нацртима рударског надуправитеља Мла́дека.

сјевероисточно од Острошца, лежи дјеломице на перму, иначе наоколо на триасу и то на сјеверном и сјеверозападном рубу особито на верфенским шкриљцима а иначе на доломитима и на вапненцима. Правцем према сјеверозападу представљају нам неке одлучене партије код Уздола, Крањчића Дугâ, Омер-Хоџићева млина и др. свезу са великим слојем код Прозора-Шћита а на истоку и југоистоку леже у његовом наставку осамљене санте код Овчара, Џепе и Борака.

„Петрографски састављен је слој од два степена: конгломерата и лапора, односно слатководних вапненаца, који се опћенито међу собом тако односе, да конгломерати леже доље а лапори горе на њима, али су обоје мјестимице суврemene творбе. За то леже мјестимице лапори непосредно на темељном горју као и редовито конгломерати. Очито је, да лапорасти слатководни вапненци представљају она мирна мјеста некадањег слатководног језера, до којих није доспјела струја са шљунком и пијеском. Пошто је таких стагнујућих мјеста могло бити и на покрајним плитким затонима већ у почетку испуњавања велике језерске котлине, али их је већина сигурно настала услијед напредовања помочварења, када је котлина била већ испуњена, то је лако разумљиво, да су неки лапорасти талози прилично истодобни са конгломератима и пјешчарима, али да су већим дијелом ипак млађи.

„Понајвећи дио младотерцијарног талога коњичко-острошког запремају конгломерати; лапори и слатководни вапненци ограничују се у битноме на три међусобно опредјељена простора. Највећи је међу њима западни, који се почам сјевероисточно од Острошца у долини Неретве протеже преко Горице и Обара до Трусине и Невиздрача. У њему се понајчешће налази измјенично слагање конгломератних санта са танкослојним битуминозним лапорастим вапненцима али су потоњи као наслојни степен и сами веома дебело развијени.

„Други лапорасти простор, једва 1 четворни километар велик, налази се југоисточно на сјеверном рубу слоја око села Бјелавчине. Састоји се од танкослојних конгеријских лапора и сивкасто-бијелих слатководних вапненаца а конгломератни слој залази само на западу пода њ, дочим иначе лежи непосредно наоколо на триасу и то на сјеверу на верфенским слојевима, на истоку и југоистоку на доломитима.

„Трећи лапорасти простор запрема југоисточни одсјек слоја сјеверно од Реповице и Градине до Гаљева, Хомоља и Винишћа са западном траком према Дôњем селу. Само тај простор — колико нам је до селе познато — имаде у слабој мјери угљена а из њега нам потјечу останци сисаваца. Код Градине на југу и на западу су конгломерати, на којима лежи слој мање више дебели код Реповице и Хомоља заступа их ред ваљутака, који су утонули у масу лапора. Најдоње греде лапора густе су саставине и жуто-сиве до смеђасте боје а каткада 0·5—1·0 *m* дебеле; горње, већином свјетло-жути или сиви лапори и иловасти слатководни вапненци, обично су танкоплосне и више лабаве саставине. Мјестимице су пуне окамина као на примјер недалеко од реповичких кућа испод угљеног слоја, гдје уз крпе листова, које нијесу биле довољно сачуване, а да се опредијеле, уз друге врсте бијаше веома много:

Congeria croatica Brus.
Melanopsis arcuata Brus.
Melanopsis sp.
Melania Escheri Mer.
Neritodonta semidentata (Sandb.) Brus.

„У овај је степен лапора уклопљен угљени витао, који се прије неколико година покушавао искапати. Састоји се од 8 до највише 60 *cm* дебелих, битуминозним или гњидастим тракама растављених угљених слојева, који се протежу у дебљину од 130—170 *cm*, али, прем је каквоћа угљена врло добра (3800 до 4700 калорија) ипак није вриједан да се обрађује, јер слој није ни једноличан нити је издашан. Данас су оба мајдана код Реповице и неколико стотина метара сјеверозападно у зарезу Великог потока посве затрпане грохотом. Јаловица Реповице запа-

лила се од себе прије неколико година те је кроз 10 дана пријетила сусједним сеоским кућама пожаром. Данас је већим дијелом претворена у виноград и засађена. Слојеви испод угљена сплошњавају се под 10—15° према 1^h, а они над њиме што још мањим, што још већим кутевима сада према 22^h а сада опет према 3^h, а то је узроковано локалним дистурбацијама. По вијестима гг. рударских надгледника Леона и Беште, којим је била повјерена управа угљеног мајдана, прошао је ров у Реповици близу улаза непосредно у слоју над угљеном кроз набубрину гњиле, која је била пуна костију и зуби, а ти су дјеломице распали или развучени а дјеломице, особито заслугом бившег рударског сатника В. Радимског, спашени за земаљски музеј у Сарајеву.

„По обиљу и добром стању ушчувања судити је, да се ту не ради о наплави, која је случајно прикрила угљен, него да је ту било гнијездо костију у првотном положају. Свакако је слој костију млађи него ли угљен. Окамине слојева, које прате тај угљен, нијесу довољне, да се установи старост. Али пошто је међутим прозорско-шћитски младотерцијарни простор, који је исто тако изграђен и директни наставак слоја коњичко-острошког, код Пароша у лапорима, који посве одговарају онима под витлом реповичким, изнио биљевне останке, којима Х. Енгелхарт[1]) приписује олигоцену (аквитанску) старост и на даље, пошто у Босни и Херцеговини творба већине терцијарних средоземних талога, у којима има угљена, пада у доба горњег олигоцена до у средњи миоцен[2]), приписати је из чисто стратиграфских разлога останцима костију из Реповице средње- или горњомиоценска старост.“

Горњомиоценска се старост тим сигурније установљује, што у том угљену *Dinotherium bavaricum* и *Mastodon angustidens* спада међу обичније фосилије.

Dinotherium bavaricum H. v. Meyer.

(Табла I., слике 7.—14.)

Те врсте имамо дванаест појединих опредјеливих, дјеломице изврсно сачуваних зубних пањева; неки се још налазе у уломцима чељусти. По вањском њиховом хабиту можемо их од прве разлучити у двије скупине, наиме у такове, који су заодјети јаким сјајним слојем цакловине и такове, који су заодјети врло танком, блиједом и нешто изгриженом превлаком цакловине; први потјечу од дефинитивних зубова, други од млијечних. На жалост мањкају свим млијечним зубовима корјенови. Млијечни зубови, два читава пања и један уломак представљају нам

млијечни зуб D_2

табла I., слика 9. из дôње чељусти десне стране и уломак истога зуба из лијеве дôње чељусти. Приказани зуб D_2 састоји се од два слабо конкавно напријед извинута пријека јарма, који на својим крајевима отјечу до умјерено промиљајућих испона; попречни јармови једва су истрошени, особито стражњи још је јасно наребрен. Предња базална набубрина је посве слаба, дочим је стражњи талон снажан и такођер наребрен. На изваньској страни стражњега јарма опажа се почетак

[1]) Гласник зем. музеја, XVI., 1904., стр. 245., особито стр. 249. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina, IX., 1904., стр. 386.

[2]) Сравни Centralblatt f. Mineral., Geol. и т. д., 1901., стр. 227. и прије споменути „Führer“, стр. 33. и сл.

базалне набубрине, али на жалост фали превлака од цакловине а на предњем јарму партија од корјеновог овратка скоро до средине јарма. На стражњој се плоси зубног пања јасно разабире додирна плоха слиједећега до њега зуба D_3, а на предњој је страни зуб, како је већ речено, озлијеђен. Дуљина му је 50 *mm* а ширина на стражњем јарму 41 *mm*.

На *табли I.* у *слици 10.* и *11.* приказани зуб

D_3

из лијеве дôње чељусти састоји, се као дефинитивни зуб из три напред слабо савита попречна јарма, у којих хумке, особито више нутарње на крајевима нешто отјечу; на стражњим рубовима попречних јармова опажа се јасно, да су услијед жвакања истрошени. Два стражња јарма ближа су један до другога него ли средњи до предњега.

На предњој и стражњој страни круне је слабо наребрена базална избочина; на вањској су између дубоких удољина мали испони, који дô према вани затварају.

Дуљина 89 *mm*, највећа ширина на средњем јарму 41 *mm* а ширина на предњем и задњем јарму 37·5 *mm*.

Сравнимо ли наведене млијечне зубе обзиром на њихову грађу са зубима веће врсти *Dinotherium levius,* што их је Depéret, Arch. Mus. hist. nat., Lyon, IV., 1887. на таб. XXI. у сл. 2., 2. *a* осликао и описао, то нам се наши приказују размјерно шири и краћи, јармови су у њих нижи и не тако јако конкавни као у *Dinotherium levius.*

Размјер величине у млијечних и дефинитивних зубију јест:

дефинитивни зуби:	D_2	P_2	D_3	M_1
највећа дуљина	50	51·5	59·5	62 *mm*
највећа ширина	41	42	41	41 „

а како се из тога види разлика је у димензијама између млијечних и дефинитивних зуби врло минимална.

Од останака дефинитивних зуби имамо:

Један премоларни зуб — P_2 — из дôње чељусти са десне стране *(табла I., слика 7.)* једва је употребљен (ваљда је тек развијена клица?), нешто је растрошен, али се на њему не опажа ни траг упорабе; иначе је врло добро сачуван али су на жалост корјенови одломљени. Орис пања је троугласт; састоји се сприједа од тупих хумака, наиме из више извање и тупе ниске нутарње; од извање хумке протеже се паралелно са медианом равницом тупи руб према малом стражњем пријеком јарму, који сачињава са ниским базалним бедемом атол.

На вањској страни отражње стијене има кратка, напред протегнута избочина цакловине, на предњој, то јест на шиљку трокута, има само слабих избочина цакловине. Тај се зуб по својој грађи нешто разликује од зуба *D. bavaricum,* јер не показује на врху трокута здјеласте удубине као зуби од Брајтенброна (Breitenbronn) а на стражњем дијелу, гдје у *D. bavaricum* има двије крупне хумке, има у нашега зуба кратки попречни јарам, од којега се према талону протеже снажна набубрина. У ниједног од приопћених премолара врста *dinotherium* не налазимо ништа сличнога. Али, по пријавној вијести г. О. Рогера (Roger), показују хомологни зуби истога индивидуа из Брајтенброна сличне разлике.

Дуљина овога зуба, или боље рекућ ове зубне клице, која не показује ни сприједа ни отрага додирних плоха, износи 42 *mm* а трансверзална ширина сприједа 28 *mm*, отрага 35 *mm*.

Судећи по утиску на постраним плохама корјеновог врата имао је тај зуб два корјена.

Други премоларни зуб

— P_2 —

на коме се опажају већ веома јасни трагови акције, приказан је на *табли I., слици 8.* те је са лијеве стране дôње чељусти. У њега је

P_2

сагитална дуљина	. . . .	43 *mm*
трансверзална ширина	сприједа	28 „
	отрага	35 „

Други P_2 *(табла I., слика 14.)*, из десне стране дôње чељусти на вањској је страни нешто окрњен а има исти степен трошења и исте размјере величине.

Сви нетом споменути премоларни зубови не одају у својој грађи никаквих неправилности.

Један уломак чељусти са другим премоларним зубом, уз који се прикључује први премолар са три јарма те оба још чврсто стоје у чељусти, посве су слични аналогним зубима налаза из Брајтенброна, како сам се освједочио, приспособив их са отиском, што га захваљујем свом велецијењеном пријатељу дру O. Roger-у.

У задњег је премолара

сагитална дуљина	. . . .	51·5 *mm*
трансверзална ширина	сприједа . . .	43 „
	отрага . . .	42 „

У M_1 је сагинална дуљина 62 *mm*, трансверзална ширина на средњем јарму 40 *mm*.

Један осамљени молар — M_2 — из десне стране дôње чељусти, *(табла I., слика 12.)*, има

сагиталну дуљину од	. . . .	61 *mm*
трансверзалну ширину	сприједа . . .	51 „
	отрага	46 „

Овај зубни пањ са одломљеним корјеновима, осим малих крхотина, врло је добро сачуван те наличи што точније ономе из Брајтенброна.

Од задњег молара

— M_3 —

имамо три изврсно сачувана пања; M_3, приказан на *табли I.* у *слици 13.* показује додуше према отрага услијед жвакања изглодане јармове: наребрени талон, осим извањег угла није штетовао услијед жвакања. Ширина му је нешто мања него ли у налаза из Брајтенброна. Талон није тако снажан као у овога.

Оба корјена само су дјеломице сачувана.

Сагитална дуљина износи	. . . . . .	69 *mm*
трансверзална ширина	сприједа	62 „
	отрага	45 „
дуљина наставка	. . . .	16 „
ширина	. . . .	35 „
висина	. . . .	22 „

Други M_3 десне дôње чељусти, који је већ прилично жвакањем истрошен и у кога је талон глатко избрушен, има

сагиталну дуљину		72	*mm*
трансверзалну ширину	сприједа	55	„
	отрага	52	„
дуљину наставка		16	„
ширину		40	„
висину		20	„

У овога су молара удољине на нутарњој страни затворене квргама цакловине а на вањској глатке, без икакве красте цакловине; зуб стоји још у уломку дôње чељусти те показује два голема корјена. Стражња, јача грана корјена носи јарам са талоном, друга носи предњи јарам.

Трећи наш задњи молар сличан је насликаном и по свом стању уздржања и по трошењу и по димензијама; корјени су готово посве сачувани.

У њега је удољина између првог и другог јарма вани затворена са наребреном набубрином цакловине а тако и између другог јарма и талона, али на нутарњој страни има само између првог и другог пријеког јарма кврга цакловине, која затвара дô, као у *слике 13.* на *табли I.*

Стражња грана корјена дуга је 65 *mm*, те је натраг извинута; предња је према оси зуба нешто коса а врх јој је такођер отрага савит.

Из овог кратког тумача се разабире, да наши останци посве добро одговарају онима од *Dinotherium bavaricum* из Брајтенброна, изузев једини први премолар.

Mastodon angustidens Cuvier.

(Табла II., слика 1.—4. и табла III., слика 1—7.)

Имамо повише зуби и њихових уломака, који потјечу и из дôње и из горње чељусти, али се код разгаљивања на жалост није поступало доста помно па да се извади и труп чељусти. Да су ти зуби доиста били у чељустима, доказују њихови уломци на зубима, а да је ту било читавих чељусти, доказује нам то, да неки читавији зуби спадају једни другима.

Зуби дôње чељусти.

(Табла II., слика 1.—4.)

Ова је врста зубију заступана са два задња и три предзадња кутњака.

Задњи кутњак.

Од задњег кутњака, *табла II., слика 1.*, има два комада, који оба иду скупа, али одају различито стање уздржања, тако да оба могу припадати двојици индивидуа сублизу исте старости.

Кутњак на *табли II.* у *слици 1.*, који је никнуо у лијевој дôњој чељусти, дјеломице је красно сачуван а само вршци испона јармова су мало оштећени. Четири добро развита јарма једва одају, да су им сисасти испони услијед порабе истрошени а само набубрина цакловине, која се протеже од извање хумке натраг и напред те краста цакловине ва предњем јарму очито су оструганн.

Талон се састоји од двије ниске јаке хумке.

Јармови су према оси зуба нешто накошени, поједине изваňске хумке утврђене су малим хумкама, које их затварају и које су сприједа и отрага дијељем медиане равни положене. Иначе одговара творба овога зуба посве Вацековом[1]) опису, тако да нам га ту не треба понављати.

На дну изобљеног претритена или изваньег испона опажа се слаба базална кврга.

Предзадњи кутњак

сачуван је у три егземплара, који представљају разна стадија добе. Пањ је зуба само на *табли II.* у *слици 2.* читав, у два друга мањкав те у *слици 3.* фали предњи јарам, у *слици 4.* задњи стражњи нутарњи јарам. Ти су зуби нарочито трилофодонтни, састоје се од добро развијених јармова и снажног талона; у *слици 2.* талон је ресорбиран. Лако се разабире, да ти зуби припадају дôњој чељусти, јер ширина од првог до трећег, задњег јарма, постаје већа. Главне хумке претритне стране извана су лијепо заобљене у опреци према посттритним, којима је облик више тупоугласт као у задњег молара. Читава дуљина у молара *(табле II., слике 2.)* износи око 100 *mm* а ширина на првом јарму 48 *mm*, на задњем 60 *mm*. Јармови су услијед жвакања дубоко остругани, али су још међусобно разлучени стијенама цакловине. Тај кутњак има одломљене корјенове, али се толико ипак разабире, да је слабија грана била под предњим, а јако снажна, натраг савита грана да је подупирала оба друга јарма. Предзадњи десни кутњак на *слици 3., табле II.* јако је оштећен, јер му фали предњи јарам; други и задњи јарам показује, да је жвакањем јако иструган; кврге на извањским испонима су великим дијелом простругане, тако да цакловина почимље приказивати облик листа дјетелине.

Ширина на задњем јарму износи 64 *mm* а на предзадњем 57 *mm*.

На претритној страни показују хумке на бази слабе надимке цакловине, које између прве и друге извањске хумке ограничује снажна кврга.

Од корјена сачувана је стражња грана, која носи задњи и предзадњи јарам; великим је дијелом до вршка добро сачувана; она је снажна и прегибима дијељем медиане равнице те осовно на њу знатно продубена. Предња грана корјена, који служи потпором првом јарму, одломљена је на врату.

У молара на *табли II.* у *слици 4.* оба су јарма — први и други — јако истрошени, али се на првом још јасно разабире краста цакловине; стражњи јарам фали осим извањског оклопа цакловине.

И у тог зуба опажа се траг базалног надимка а између првог и другог јарма има на бази пања кврга цакловине. Корјени су добро сачувани; стражњи има прорез на облик трапецоида са изобљеним рубовима и нешто утонулим плохама. Предња грана корјена, која носи први јарам знатно је слабија, има правокутни прорез те се само мало нагиње према вилици чељусти. Обје гране завршују тупим, натраг савитим врщцима. Површина корјена је мјестимице заодјета шагринованом кором цемента. Од дôњих премолара и предњих зубова нијесу се нашли останци.

---

[1]) M. Vacek, Ueber Oesterreichische Mastodonten und ihre Beziehungen zu den Mastodonten Europas. Abhandl. des k. k. geol. Reichsanstalt, Беч, VII., 1877., стр. 15. и 16.

Зуби из горње чељусти.

(Табла III., слике 1.—7.)

Од задњега кутњака имамо само један уломак; красно сачуване су клице задњих молара из обих вилица али се састоје само од два предња јарма, од којих је бољи комад лијевога молара приказан на *табли III.* у *слици 1.* Предњи јарам показује добро развијени базални надимак, који је пун сисастих краста, особито на нутарњој страни, дочим је на претритној страни само слабо означен; остало устројство зуба одговара што точније изврсном опису Вацековом, на озн. мј. стр. 19. и 20. Примјетити је само, да у наше клице индивидуализовање красте у поједине осамљене квргице ваља приписати томе, што зуб још није посве развијен и што се оне послије, даљним развитком, прељевају те постају масивнијим и мање јасним. Ваља још споменути, да се приказују сви зубови из Реповице њежнијим и слабије устројеним, него ли у алпинским слојевима.

Један отражњи молар десне стране *(табла III., слика 2.),* показује два јака, жвакањем јако изглодана, попречна јарма, наиме дио другог, читави трећи и четврти јарам, који су тако изглодани, да готово представљају плочу. И базални надимак је оструган, тако да лежи са базом изглоданих хумака, односно јармова, у истој висини. На вањској страни има између другог и трећег јарма само мало храпавостй. Да тај уломак потјече од задњег молара горње чељусти, разабире се по томе, што се напријед проширује и по траговима корјенова. Други један уломак, слично оглодан услијед жвакања, који се састоји само од четвртог јарма, попуњује наше налазе, који се односе на задњи горњи кутњак.

Предзадњи кутњак, M_2.

Један предзадњи горњи молар са десне стране *(табла III., слика 3.),* четвераста прореза, показује три јако оглодана пријека јарма а на предњем и стражњем рубу јаки надимак цакловине. Надимак цакловине на предњем рубу ограничује се само на предњу страну првога јарма те се не протеже као у задњег молара до базалног надимка, који досиже до трећег јарма, него се завршује с обје стране на бази обих хумака. На нашим се егземпларима не опажа базални испон или друга која набубрина у отворима долова, како то бива у истих зубију алпинских налазишта.

Читава дуљина износи 123 *mm* а ширина на првом и трећем јарму 67 *mm.* У тога се зуба јасно виде три корјена, од којих најслабија грана служи потпором првом постритном јарму, друга обим претритним полујармовима, а трећа осталим трима. Сва три корјена великим су дијелом одломљена, тако да се о њиховој дуљини и о њиховом положају не може ништа извјесна приопћити.

Трећи кутњак M_1.

Тај зуб из десне горње чељусти *(табла III., слика 4.)* је троредан, искружен, правокутан, а најјаче је изокружен на нутарњем стражњем углу.

Читава му је дуљина 95 *mm*, ширина на стражњему јарму 56 *mm*, на предњему 58 *mm.* У тог је красно сачуваног зуба, који је само на првом јарму примјетљиво изглодан, предњи јарам аналогно грађен као први јарам у задњег молара — M_3 —, како се јасно разабире из *табле III., слике 1.,* само да су размјери величине нешто мањи. У задњег јарма опажа се талону сличан сегментовани надимак цакловине, који полази са врха нутарње хумке само до базе окрајне хумке те не

опасује предњи надимак цакловине окрајне хумке. Базални надимак, зрнаста облика, који полази од предњег нутарње хумке, досиже до средине треће нутарње хумке. Кврге, које затварају нутарње хумке и красте у отворима долова, још су савршено сачуване.

На талону сличном надимку цакловине, уз који треба да приања слиједећи кутњак, нема трага да је изглодан, дакле у те животиње други кутњак још није био из чељуси изишао. Сви корјенови одломљени су на врату корјена.

Други останак, уломак аналогног зуба, као што је нетом описани из лијеве горње чељусти, одаје исте карактере те можда припадаше истој животињи, а има само оба стражња јарма, од првога само уломак; трошење услијед жвакања посве се слаже са описаним зубом.

Из исте десне горње чељусти као и описани потјече и

млијечњак D_3

(табла III., слика 5.). То је мали, јако истрошени зуб, са три ниска јарма, три слаба корјена и са базалним надимком на нутарњој страни, коме стражња истрошна плоха посве приања уз ону у молара, приказана на *табли III.*, у *слици 4.* Судећи како је тај зуб истрошен, морало се њиме много дуље жвакати него ли са оним, који је био за њиме, у кога се опажају само трагови да се почело жвакати. И предњи зид цакловине на D_3 ресорбиран је од млијечног зуба D_2, који бијаше пред њиме и то тако, да је овај морао заћи до у први јарам. Танки оклоп цакловине, ниски јармови и слабе гране корјена доказују, да је овај остатак млијечни зуб, а пошто он има три јарма, да је био задњи D_3. Не осврћући се на мање димензије, опетују се у тог зуба посвема односи грађе пања и базалног надимка као у слиједећег молара, *табла III., слика 4.*, бар у толико, у колико нам допушта стадиј трошње услијед жвакања приспадабљање.

Како је већ речено, тај зуб има три корјена а најјача грана носи задњи јарам и другу извању хумку, друга носи обје нутарње хумке а најслабија грана носи извању хумку првога јарма.

Укупна дуљина је 71 *mm*, ширина 47 *mm* а висина од корјеновог врата до наглодане вршке вањске хумке око 25 *mm*. Тај је дакле пањ пола тако висок као слиједећи кутњак. Овај је остатак веома сличан ономе, што га је H. v. Meyer, на озн. мј. таб. V., сл. 16. насликао, осим што су димензије нешто веће и што је зуб трошнији.

Задњи премолар

заступан је једним егземпларом из лијеве горње чељусти *(табла III., слике 6. и 7.).* Тај је премолар на првом јарму изнутра нешто озлијеђен. Пањ показује два прилично излизана јарма и снажан базални бедем на отражњем пару хумака, који има прилично дубоки траг молара, што бијаше за њиме. И на предњем јарму бијаше мање снажна брадавица цакловине, у које се такођер јасно распознаје траг премолара, који бијаше пред њиме. На претритној страни зубног пања је јаки базални испон, а на постритној је стијена цакловине глатка и без икаква испона. Тај зуб показује три дјеломице сачувана корјена; стражња корјенова грана подупире стражњи јарам, друге предње, слабије гране, одговарају обим хумкама предњег јарма.

Облик и распоред обих редова хумака посве добро одговара истоме зубу, што га је Х. пл. Мајер, на озн. мј. таб. III., сл. 1. и 12. приказао, а нашему останку фали само нутарњи базални испон.

Дужина, измјерена на вањској страни, износи 44 *mm*, највећа ширина 36 *mm*.

Од каоних зубова има само незнатних уломака; највећи, али крњаво сачувани комад десне кли, има дјеломице прутицу цакловине а под танким слојем цемента разабире се канелирање, особито на страни окренутој према симфизи.

Уломак вршка клова, такођер са десне стране, чини се да је од младе животиње, само је мало истрошен; пруга цакловине још је неозлијеђена; она одаје карактеран облик „утије", како су га често Х. пл. Мајер и Вацек насликали.

Тумач I. табле.

Слика 1. *Antilope* cf. *clavata* Lart. Задњи млијечњак горње лијеве чељусти.
„ 2. „ „ „ „ Задњи млијечњак и M_1 лијеве дôње чељусти.
„ 3. *Dorcatherium (Hyaemoschus) Rogeri* n. sp. Премоларни низ и M_2 лијеве горње чељусти извана.
„ 4. „ „ „ „ „ Исто одозго.
„ 5. „ „ „ „ „ $P_2 + P_3 + M_1 + M_2$ десне горње чељусти одозго.
„ 6. „ „ „ „ „ Исто из вана.
„ 7. *Dinotherium bavaricum* H. v. M. P_2 (клица) десне дôње чељусти одозгор.
„ 8. „ „ „ „ „ P_2 лијеве дôње чељусти одозгор.
„ 9. „ „ „ „ „ D_2 десне дôње чељусти одозгор.
„ 10. „ „ „ „ „ D_3 лијеве дôње чељусти одозгор.
„ 11. „ „ „ „ „ D_3 лијеве дôње чељусти из вана.
„ 12. „ „ „ „ „ M_2 десне дôње чељусти одозгор.
„ 13. „ „ „ „ „ M_3 десне дôње чељусти одозгор.
„ 14. „ „ „ „ „ P_2 десне дôње чељусти одозгор.

Оригинали сликâ 1.—6. нађени су у мрком угљену у Бањојлуци, сликâ 7.—14. у витлу мрког угљена у Реповици код Коњица.

Сви су оригинали фотографирани у наравној величини.

Тумач II. табле.

Слика 1. *Mastodon angustidens*. Cuv. Задњи лијеви дôњи молар одозгор.
„ 2. „ „ „ Предзадњи дôњи молар старе животиње.
„ 3. „ „ „ Предзадњи дôњи десни молар.
„ 4. „ „ „ Предзадњи лијеви дôњи молар.

Сви останци нађени су у угљену код Реповице крај Коњица.

Сви оригинали фотографирани су у наравној величини.

Тумач III. табле.

Слика 1. *Mastodon angustidens* Cuv. Читава клица задњег горњег лијевог молара са оба прва јарма одозгор.
„ 2. „ „ „ Јако истрошени уломак пања трећег горњег десног молара одозгор.
„ 3. „ „ „ Други десни молар одозгор.
„ 4. „ „ „ Први накнадни зуб M_1 (5. кутњак) десно, одозгор.
„ 5. „ „ „ Млијечњак D_3 (4. кутњак) десно, горе; иде уз слику 4.
„ 6. „ „ „ Други накнадни зуб лијево одозгор; с лијева виђен.
„ 7. „ „ „ Исти одозгор.

Сви останци потјечу из угљена из Реповице код Коњица.

Сви оригинали фотографирани су у наравној величини.

1

3

4

5

6

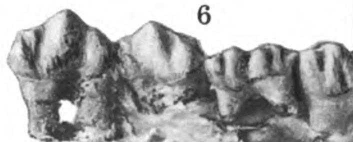

13

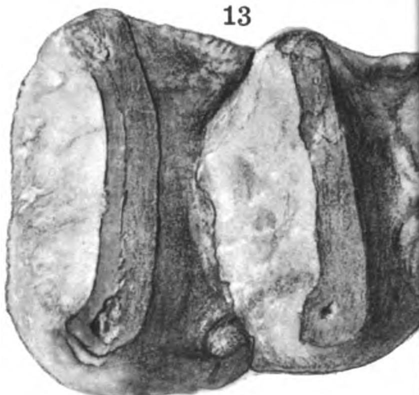

Prehistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini.

Priopćuje

dr. **Ćiro Truhelka.**

II. Nalaz broncane dobe iz Drenova Dola.

U proljeću godine 1900. obreo je seljak Risto Gjokić iz Miladića na obali rijeke Šibošice u Drenovom Dolu, kotar Brčka, kopajući na polju, hrpu broncanih predmeta, priposlanih zemaljskom muzeju. Sastav tog nalaza odavao je na prvi mah, da je to takozvani depotni nalaz — poklad broncanih predmeta iz gore navedene dobe, koji se može smatrati kao dokumenat prometa sa obragjenim broncom u našim krajevima. Pobliže istraživanje nalazišta potvrdilo je taj nazor, jer se tamo nijesu našli nikaki kulturni slojevi, po kojima bi mogli zaključiti, da je na nalazištu samom bilo kakvo naselje. Nalaz dakle nema one neposredne zanimivosti, što dolikuje i neznatnijim nalazima iz naselja, jer nam mogu poslužiti kao pomagalo za raspoznavanje životnih prilika staroga svijeta, ali nam i on u nekome vidu osvjetljava neka pitanja naše prehistorije, do sada neriješena.

Taj se nalaz sastojao od priličnog broja predmeta, koje nam je po obliku uvrstiti u doba broncano. Bilo je tu prije svega tri lijepe broncane podlaktnice, načinjene od krupne žice trouglata proreza, omotane spiralnim smjerom u obliku cilindra. U jedne ima spirala 14 zavoja a duga je 16·5 *cm*, u druge ima 18 zavojnica, duljina 22 *cm*, a u treće 20 zavoja, duljina 19 *cm*. Uresa, osim u nekoliko zavoja najmanje podlaktnice, kojima je brid provigjena zarezima, nema. Patina je u njih smegje-zelena sa rigjastim ljagama, koje jamačno ne potječu od sastavine bronca. *(Tabla II., slika 1.—3.)*

Slika 4. predstavlja celt sa ušicom, dug 12·5 *cm*, na oštrici širok 4·7 *cm*, u koga će nas zanimati ornamenat ispod grla sapa, koji se sastoji od tri horizontalne plastične prutice, a pod njima od druge, koja se na sredini savija u šiljak te se ovaj kao pravac produljuje do polovice sjekire vertikalnim smjerom. S obje strane teče njime još po jedna paralelna prutica. Drugi celt, dug 14·5 *cm*, na oštrici širok 4·4 *cm*, kome je ušica odlomljena ima posve sličan ornamenat.

Slike 5.—10. predstavljaju nam tri čitava, dva na vrhu okrnuta srpa i još pomanji ulomak broncana srpa, koji oblikom idu u niz dosele iz Bosne poznatih broncanih srpova.

Slika 11. i *12.:* dvije slične narukvice u obliku plosnate prutice, široke 1·8 *cm*, na oba kraja nešto slabo sužene, otvorenih krajeva, po licu uriješene kosim povorima, na kraju sa dvije prijeke gredice.

Slika 13. i *14.*: dvije masivne sukane ogrlice obična oblika.

Slika 16.: privjeska u obliku triju koncentričnih kružnih prutica spojenih su radijalnom prečkom a provigjena ušicom.

Slika 17. i *20.*: dva jednostavna otvorena koluta od krupne broncane žice.

Slika 18. i *20.*: Broncani kolutovi od bridaste broncane žice, jedan komad naposo a četiri spojena u jedan niz kao lanac.

Uz ove komade ističe se još jedna lijepa, žalibože krnjava fibula, prikazana u slici priloženoj tekstu, koja po svom obliku spada u posebnu karakterističku vrstu fibula visokog luka, trouglate visoke nožice i velike zavojke na drugom kraju luka. Luk je u našeg egzemplara osobito visoko oskočio, na srijedi je proširen, nešto plosnat, s oba kraja uriješen sa pokrupnim zrnom. Sredina luka uriješena je uzdužnim prugama kosih zareza, a s obje strane zrna opasuju luk gusti nizovi obodnih zareza. I nožica fibule bila je uriješena graviranim ornamentom, ali je odlomljena te se ne da rekonstruisati. Žica, u koliko sačinjava zavojku, je bridasta a produženje do vrška igle je oblo. Visina luka bila je, u koliko se to dade po sačuvanom komadu zaključiti od prilike 7 *cm*, duljina igle 11 *cm*.

Ovaj nalaz odlikuje se od drugih dosele poznatih nalaza broncane dobe u Bosni jedno time, što je prilično obilat po komadima, prem imade još i mnogo bogatijih, a drugo i time, što nam predstavlja dosta raznolike oblike. Ovo potonje mu daje osobitu vrijednost s razloga, što se većina depotnih nalaza sastoji od istovrsnih komada a vrlo često samo od ulomaka.

To pa i neka razmatranja, što nam ih on uzrokuje, neka budu povodom, da koju reknemo o broncu uopće a napose, da upozorimo na neke okolnosti, koje karakterišu naše prilike u doba broncano.

*

Opisujući nalaz iz Griče ustanovili smo ulogu, koju valja dodijeliti bakru kao preteči bronca te smo istakli i njegove vrline i njegove mane. Megju ove potonje ide i ta, da bakar pod dojmom kiselina — a gdje nema tih u prirodi? — lahko, gotovo preko noći, hrgja, a zelena hrgja, koja bi ga kao ličilo zaodjela vrlo je otrovna. Jamačno je i ona bila razlogom, te se uporaba čistoga bakra nije mogla u tolikoj mjeri razviti, da se o njemu može govoriti kao o kulturnom materijalu, koji bi bio podesan da promijeni životne prilike. Ovoj potonjoj mani bilo je lahko doskočiti, ako se bakreni predmet oboji kojom pokosti (lakom), i doista, već stari Egipćani umjeli su očuvati svoje bakrene mačeve od hrgje. Hemičar je Vauquelin mogao na jednom bakrenom maču egipatskom, što ga je hemički ispitao, konstatovati, da je bio zaodjeven nekom smolastom tvari, koja je jamačno služila kao ličilo a ujedno i sprečavala oksidaciju kovine.

Ali i drugoj se mani — mekoći — moglo doskočiti, jer bakar imade svojstvo, da postane tvrgji, ako mu se ili namjerice, ili slučajno primješaju stanoviti elementi. Hemička su istraživanja dokazala, da se vrlo rijetko nalaze bakreni predmeti apsolutne čistoće, jer je u svakom slučaju dokazano, da uz bakar ima još uvijek i tragova druge primjese. Te primjese obično ne mijenjaju svojstva kovine, ali neke mu daju veću tvrdoću.

Engleski hemičar Gladstone uvjerio se pokusima i analizom, da se bakru može na tri načina dati veća tvrdoća:

1. primjesom bakrenog oksida,

2. arsenom i antimonom,

3. kositrom.

U prva dva slučaja ta je primjesa slučajna, jer je i bakreni oksid i arsen i antimon česti pratilac bakra u rudnicima te je ruda sama od prirode davala tvrgju kovinu. Razbornom rudaru bilo je lahko upoznati, da bakar s tom primjesom postaje tvrgji, pa rudi, koja te primjese od prirode nije imala, dodavati je. Da su to stari rudari zbilja namjerice činili, dokazuje nam ta činjenica, da mnoge bakrene halatke starih Egipćana imadu primjese arsena, prem te primjese u sinajskim rudnicima, iz kojih su oni svoj bakar vadili, u prirodi nema.

Da se i antimon namjerice primješavao bakru, svjedoče nam neki komadi iskopani na Glasincu, koji se od ostalih razlikuju sivkastom bojom sličnom srebru i velikom tvrdinom, ali i primjerenom krhkošću. U Velem-Szt. Vidu u južnoj Ugarskoj našao je barun Kálmán Miske sličnih komada, koji posve odgovaraju našim glasinačkim komadima, a hemička analiza pokazala je, da je u njima primješano prilično mnogo antimona, a da taj antimon nije u onoj množini bio od prirode primješan rudi, dokazaše nam grumenovi bronca, nagjeni na istom mjestu sa više od 50% antimona i gdjekoji grumenovi gotovo čista antimona. Ali ni bakreni oksid, ni arsen, ni antimon ne podaju bakru sva ona svojstva, koja su potrebna, da se iz te mehke kovine stvori materijal, dosta savršen, a da nadomjesti kremen, koji je ljudstvu kroz tisuće godina služio za svakovrsno orugje.

Tek ako se bakru primješa nešto kositra, dobiva se kovina, u kojoj se bakar posve preobrazio: crvena mu boja postaje zlaćanom, mehka mu struktura stvrdne, a na stanoviti se način može ta tvrdina u toliko povećati, da se kovina mogla iskivati u oštre britve, koje nijesu mnogo zaostajale za našim čeličnim britvama. Bakar, koji se čist samo u bijeloj žari tali, s tom primjesom postaje u slabijoj vatri židak kao voda, te će, ako se ulije u kaluf, ispuniti i najsitnije zareze i žlijebi u njemu.

Ta smjesa, kojom se ljudstvo nevjerojatnim načinom okoristilo i unapredilo zove se „bronc“, a taj se naziv obično izvodi od latinskoga „brunus aes“ t. j. mrki bakar[1]). On je prešao u sve evropske jezike, a i mi ga prihvatismo uz našu riječ tuč, jer nam on označuje posve stanovitu smjesu kovina, dočim tuč označuje i druge smjese, kojima ne pripada naziv bronca.

Nebrojeno puta ispitivali su hemičari razne primjerke broncanih starina, ali nikada nijesu u njima našli sam čisti bakar i kositar, nego uz njih, istina u neznatnoj množini, i drugih primjesa. Neke od ovih bile su u korist kovini te su njene vrline povisivale, druge su im opet vrsnoću slabile, ali sve te primjese mogu se smatrati slučajnim: stari rudari nijesu bili vješti, a da iz rude izvade posve čistu kovinu i tako je u toj kovini uvijek ostajalo tragova nečistoće iz rudnika, a kod fabrikacije prelazile bi te nečistoće i u bronc. Veliki niz analiza iznio je megjutim nepobitno, da samo stanovita primjesa kositra daje bakru ona svojstva, koja mi danas u bronca cijenimo i koja su prastarom ljudstvu bila od tolike koristi. Uzima se kao maksimum te primjese 10%, premda ni taj postotak nije kao apsolutna norma dokazan. Stari umjetnici broncanog doba još nijesu imali onih osjetljivih instrumenata, kojima raspolaže moderna metalurgija i tako nijesu mogli da najvećom točnošću postupaju kod priregjivanja broncane smjese. U tom se poslu morali oslanjati o svoje

[1]) Berthelot dovodi ju nasuprot u savez sa sredogrčkom riječi brontesion, a ovu sa gradom Brundisium (Brindisi), jer da su ondje bile od starine slavne tvornice bronca.

praktično iskustvo, a to ih je moralo u brzo dovesti do osvjedočenja, da i najmanja razlika u množini kositra, što se više ili manje dodaje bakru, mijenja svojstva bronca tako, da je to lahko bilo opaziti. Primjesa do 10% davala je materijal, koji se lahko lijevao, obragjivao, i koji je još bio dosta elastičan a da se orugje, načinjeno od njeg, ne krnji. Čim bi bivala veća primjesa kositra, postajao bi materijal doduše tvrgji, ali bi se i sarazmjerno i lahko krhao, da, postajao bi krhak kao staklo. Već smjesa od 15% kositra i 85% bakra davala bi kovinu, koja se može lahko kao staklo u ogledala izbrusiti, a slična smjesa služila je Egipćanima, kasnije Grcima i Rimljanima, da od nje načine svoja ogledala. Od slične smjese načinjena su i ona okrugla, na jednoj strani ornamentalnim relijefima uriješena broncana ogledala, što se nalaze u kavkaskim nekropolama broncane dobe, osobito oko Kobana, i kojima ćemo naći podrijetlo u nepreglednim nizinama Kitaja, gdje još danas slična ogledala služe prostome narodu kod toalete.

Razumije se po sebi, da ljudi nijesu odma naučili, kako valja pretvoriti bakar u bronc, a prvih pokusa do usavršivanja tehnike prošao je veliki niz godina. Zanimivo bi nam bilo pratiti razne faze tog razvitka, ali one su nam na žalost zastrte neprozirnim velom, a samo to znamo, da je rezultat tih prvih metalurgičkih pokusa mladoga ljudstva bila silna revolucija, koja je preobrazila sve njegove životne prilike.

Još je danas neriješeno pitanje, od kuda su u ono davno doba dobavljali ljudi toli važnu po njih kovinu, kositar, premda to pitanje spada megju najvažnije probleme prehistorijske nauke, premda prehistorija nije nikada prestala, da se tim problemom bavi.

Koliko je obilna bakrena ruda, toliko je rijetka pojava kositrene rude. Slojevi kositra nalaze se na starom kontinentu u dvije posebne, velikim razmakom megjusobno razdijeljene grupe. Jedna od tih se grupa niže zapadom našega kontinenta, druga na dalekom istoku. Zapadna grupa nije onako bogata kao istočna a ruda se tu nalazi u porijetkim rudnicima. Glavni rudnici su tu u sjeverozapadnoj Španiji, u sjevernom Portugalu; u srednjoj Franceskoj u Haute-Vienni, Correz-u, dalje u Bretanji, Morbihanu, dônjoj Loari; u Engleskoj u Kornwallisu, a u srednjoj Evropi na češkosaskoj megji. Još nam je spomenuti kositreni rudokop u Finlandu, iscrpljen u malo godina i tragove starog kositrenog rudokopa u Toskani. U tim rudnicima jedva da je bilo kositra u aluviju, dakle u takim prilikama, u kakvim bi bilo moguće crpanje onim primitivnim sredstvima, kojim je raspolagalo mlado ljudstvo, i u kojima je ono u istinu crpalo svoje rude, a samo o engleskim rudnicima moglo bi se reći, da slojevi leže pogdjekad u naplavama te da je rudar mogao do njih dospjeti bez velikih zapreka.

Povoljniji je položaj rude u istočnoj grupi. Ona se tu nalazi u velikom izobilju a ruda je tu gotovo svuda uklopljena u aluvijalnim slojevima. Najvažniji rudnici nalaze se tu na poluotoku Malaci, na Sundajskim otocima, u Birmi, Sijamu i u Kitaju. Ti rudnici bili su, sudeći po tragovima starih rudokopa poznati već u prastaro doba, a mnogi prehistoričari traže za to na dalekom istoku, od koga i vuku lozu ljudstva, ishodište kositra, koji je bio za zapadne narode od neprocjenjive vrijednosti.

Toj hipotezi, uz koju je pristajao i slavni franceski prehistoričar Gabriel de Mortillet, nije ni on našao temeljnijega dokaza te ju bilježimo samo radi potpunosti[1]).

[1]) U prilog svojoj hipotezi naveo je Mortillet, da su balčaci broncanih mačeva vrlo maleni, dakle da potječu od naroda malešne, nježne ruke kao u istočnjaka, da se na broncanim starinama nalazi počesto krst i svastika — budhistički simboli — i da se megju broncanim starinama nalaze neke šipke, pokićene bron-

Razumije se samo po sebi, da se ne da ustanoviti vrijeme, kada su prvi puta ljudi obrcli plemenita svojstva kositrenog bronca, ali bar u nekih kulturnih naroda možemo sublizu ustanoviti doba, u koje se upoznavaju tom kovinom a donekle i put, kojim su do nje došli.

U Babiloniji su najstariji kovni predmeti načinjeni od suha bakra. Kod Tell-Locha nagjen je jedan bakreni kipić, kome po dokazivanju čuvenoga asiriologa Opperta postanje valja uvrstiti oko godine 4000. pr. Isusa, a kroz cijeli niz slijedećih stoljeća ne nalazimo ni u Babiloniji ni u Asiriji bronca nego sami bakar.

Najstariji broncani predmet nagjen u Asiriji, koji se daje kronologički pouzdano opredijeliti, je jedan mač, a napis na njemu u klinastom pismu kazuje nam, da je bio svojina nekog asirskog kralja XIV. vijeka prije Isusa. U gradu Nimrudu, zasnovanom tek oko godine 1300. prije Isusa, našao je Layard počesto već broncanih starina, a to bi nam svjedočilo, da se bronc u Asiriji i Babiloniji pojavljuje oko polovine drugog milenija prije Isusa.

I u Perziji starija je uporaba čista bakra nego li bronca, koji se tu pojavljuje negdje u isto doba, dakle u XV. vijeku prije Isusa.

Stari Egipćani, najkulturniji narod staroga svijeta služili su se više stoljeća suhim bakrom, dok je spoznaja bronca i do njih stigla. Njihov jezik ima već u najstarije doba posebni naziv za bakar — komt — te ga označuju hieroglifom, koji služi za označivanje kovine uopće, dodavši joj kao posebni diakriterij tri piknjice, a tek u mlagje doba pojavljuje se još i naziv uasem. Sam bronc označivaše osim grupe hieroglifa, koja još do današnjeg dana nije odgoneta, riječ tahes ili tahesti, a glasoviti egiptolog Champolion drži, da i riječ mafek označuje istu tvar.

Zanimivo je tu primjetiti, premda je stari egipatski jezik danas savršeno poznat, da u njemu nije ni jedna riječ nagjena, koja bi označivala bitnu sastavinu bronca — kositar. To je tim začudnije, što, ako i u samom Egiptu nema ni traga kositrenoj rudi, ipak znamo, da je bilo bogatih kositrenih ruda na malačkom poluostrvu, do kojega su egipatski brodovi često dolazili te nam je bar iz kasnije doba sačuvano potanjih izvještaja o trgovačkim ekspedicijama u taj bogati kraj.

Najstariji egipatski bakreni rudnici bili su na Sinajskom poluostrvu a te rudnike na Sinajskom brdu, ili na Vadi-Magharu, kako se nazivlje u egipatskim spomenicima, osvojio je već farao Snefru iz III. dinastije u pedesetom vijeku prije Isusa. Od tog doba pa sve do dvanaeste dinastije, to jest do trideset i drugog vijeka prije Isusa, obragjivali su se ti rudnici neprekidno, davajući Egiptu obilje bakra, upotrebljavana u različne svrhe. Tragovi tog prastarog rudarskog rada i danas su još preobilni na Sinaju: beskrajni, zamršeni labirint rupa i prokopa prorovio se tu ispod brda, očitujući svuda tragove ljudske ruke, a zanimivo je tu i to, da se tu našlo u rudnicima obilje orugja, mlatova, sjekira i dlijeta, sve od kamena: novi dokaz, da uporaba kamena ne prestaje onim trenom, kada se pojavljuje kovina, već da je još kroz vjekove služilo ljudstvu u svakidanjoj potrebi.

Za Ramzesa III. proširila se je moć Egipta sve do Eufrata, a u to doba dobavljao se bakar iz još bogatijih rudnika Azije, uslijed čega je rudarstvo na Sinaju jenjalo. Koliko je to rudarstvo nekoć cvjetalo, dokazuje nam to, da je faraon Usertasen XII.

canim kolutovima, slične palicama budhističkih kalugjera, s kojima oni zvoneći najavljuju svoj dolazak te time sjećaju narod da segne u džep i da im podijeli milostinju. Da je ta hipoteza osnovana, moralo bi nas tipologičko razmatranje drugih važnijih oblika broncane dobe voditi na istok, a premda se mnogi učenjaci potanje bavili tim razmatranjem, nije ono ni jednoga pouzdanim putem dovelo na istok.

dinastije udario na te rudnike poseban porez, a posebni faraonski činovnik, izaslan da taj porez uredi, ostavio nam je na jednom sinajskom napisu spomen, da se taj porez od vremena Snefrua pa do njegovog vremena nije pobirao. Time je podao i svjedočanstvo, da su se ti rudnici već za vrijeme III. dinastije obragjivali.

Kolikogod je dobro poznat bakar u starom Egiptu, nema broncu na egipatskim spomenicima prije XVIII. dinastije još ni traga.

Najstariji, dosele poznati broncani komadi iz Egipta, kojima se postanje daje pouzdano dokazati, nalaze se sada u Louvru u Parizu te pripadaju XVIII. dinastiji a do njih se vrstaju neki broncani umotvori XIX. dinastije, koji se čuvaju u Berlinu. Uz to valja spomenuti dvije broncane sjekire XVIII. dinastije iz Guroba sa 7·29 % i 6·67 % kositra i niz predmeta, iskopanih od Berthelota kod Dašura, koji pripadaju XVIII.—XX. dinastiji, u kojima je primjesa kositra veoma raznolika te varira od 9·65 do 75·66 % (!).

Upotreba bronca pojavljuje se dakle u Egiptu 1700 godina prije Isusa, a od kada otvoriše sinajske rudnike pa do onda proteklo je oko 3300 godina!

Više od tri milenija taj kulturni narod nije poznavao bronca a valjda ni kositra, a pošto se upoznao, nastaje nam pitanje, kojim li se putem upoznao.

Egipćani priregjivali su često trgovačke ekspedicije, da si iz stranih krajeva dobave strane dragocjenosti. Već Farao Sanh-ka-ra (Senaherib) iz IX. dinastije izaslao je Hanua oko godine 3200. pr. Isusa na istok, da dobavi kralju mirodija. Flota, koja se otisnula na morsku pučinu, lahko je mogla dospjeti do poluostrva malačkog i odanle dobaviti kositra, koji se tu u izobilju nalazi, ali ta flota nije dalje dospjela nego do zemlje Punt (Arabija) a tek u IX. vijeku prije Isusa dospjeli su egipatski brodovi, kako je Reinaud dokazao do indijskih obala, do najbližih im kositrenih rudnika, te su si mogli dobaviti bitni materijal za fabrikaciju bronca vlastitom trgovinom. Ali arheološka su istraživanja pokazala, da su Egipćani poznavali već 800 godina prije toga bronc a iz toga slijedi, da su tu kovinu morali dobiti od stranih naroda. Pošto im je manjkala sveza sa kositrenim slojevima bogate istočne grupe, valja nam zaključiti, da su ga dobivali iz rudnika zapadne grupe.

Mi smo se tu namjerice osvrnuli na Egipćane, jer je to najstariji kulturni narod, koji nam je pismom ostavio spomen svoje historije Mi možemo o njegovim prastarim prilikama ne samo nagagjati, nego i čitati, a što tu pronagjemo, može nam služiti analogijom, da si protumačimo pojave u drugih naroda, koji još nijesu bili kulturno onako napredni kao Egipćani.

Zanimljivo je primijetiti, da negdje u ono doba, kada u Egiptu nalazimo prvi put upotrebu kositra, pismeni spomenici javljaju, da su do onda ekskluzivni Egipćani otvorili svoja vrata strancima i da su dolazili u dodir sa zapadnim narodima. Oko godine 1500. pr. Isusa dogjoše prvaci Kefa (Feničana) i „Otoka srednjega mora“ darovima u Egipat, da se poklone faraonu Thotmesu III. iz XVIII. dinastije, a do mala dogjoše Egipćani čas u prijateljski, čas u oprječni dodir sa Libijcima, Turšama, Sakalasima (Sikulima) i Šardainama (Sardincima), koji su u ono doba bili posrednicima trgovačkog prometa na Sredozemnom moru. Sva je prilika, da je tim prometom došlo poznavanje kositra i njegove uporabe u broncanoj industriji i do Egipćana.

Od ovih naroda najviše će nas zanimati Turša, u jevrejskim spomenicima često spomenuti Taršiš.

Jedni dovagjaju to ime u savez sa imenom Tirsena ili Tirhena, to jest starih Etruščana, koji su nam poznati kao najslavniji umjetnici na polju broncane industrije

u doba prehistoričko, a to tumačenje predpostavljalo bi, da Etruščani u ono doba bijahu pomorski narod, u neku ruku preteče Feničana na polju stare svjetske trgovine. Oni ne bi onda bili još naseljeni na suhom tlu Italije, na kojem ih nalazimo u potonje vrijeme, nego na otocima Sredozemnoga mora, jer ih egipatski spomenici nazivlju „morskim narodom“. I drugo tumačenje, što ga je u najnovije vrijeme iznio G. Oppert u Berlinu dovagja taj narod u tijesnu svezu sa morem, ali on svojim tumačem ne dolazi do etničkog riješenja, nego na osnovu toga, kako su najstariji prijevodi biblije reproducirali naziv Taršiš dolazi do zaključka, da je ta riječ istovjetna sa nazivom mora uopće. Taršiš bi prema tome, bez obzira na koji etnički pojam, bila personifikacija mora i morskog prometa, a velike one lagje, na kojima se prastari trgovci ukrcavali na put u daleke krajeve onkraj Herkulovih stupova, zvale su se u ono doba tartesije.

Štogod nam je poznato o najstarijem prometu morskom, sve nas upućuje na to, da se taj promet kretao obalama sredozemnog mora, a prešav Herkulove stupove mogao se je lahko naći put do britanskog ostrovlja, koje je obilovalo kositrom i, kako nam je poznato, u najstarije historijsko doba provigjavalo Evropu tom rudom.

Za Turšama spominju se od stranih došljaka u Egiptu i Akjavasa ili Akhavuša, koji se identifikuju sa Ahajcima, a to bi nam svjedočilo, da su Ahajci, to jest Grci u to doba prevladali istočnim otočjem Egejskog mora a Etruščane — ako su oni istovjetni sa Turšama — da su potisnuli na italsko kopno.

U velikom ratu faraona Meneptaha, koncem XIII. vijeka prije Isusa pustošilo je pleme Šardana kao gusari egipatske obale, a ti gusari, kao i njihovi vršnjaci, Šarakuša, Akjavasa i Turša znali su u svako doba trgovinu i gusarstvo provoditi podjednako. Gdje bi iskrcavajući se našli jaki narod, nugjali bi mu svoju robu u zamjenu za proizvode tla, a gdje bi našli slab, navalili bi na nj te bi ga orobili. Zato i nalazimo na egipatskim spomenicima zabilježeno, da je bilo običaj, upitati strane došljake, prije nego li bi se iskrcali, da li dolaze kao trgovci ili kao gusari. Mnogi od tih stranih došljaka ostaše te se naseliše u Egiptu, a za Ramzesa III., oko g. 1300.—1230. prije Isusa, nagje pleme Šardana u egipatskoj vojsci odlično mjesto kao tjelesna straža faraonova.

Ovi nam strani došljaci predstavljaju vezu, koja spajaše Egipat sa dalekim zapadom, pa je prema tome lahko vjerovati, da je istim putem, kojim je na primjer jantar sa baltijskih obala dospio u najistočnije krajeve sredozemnoga mora, dospio i kositar iz Britanije ili iz Španije u Egipat. Koliko li su i oni davno iscrpljeni toskanski kositreni rudnici utjecali u tom prometu kositra, ne možemo ustanoviti, ali je važno istaknuti, da se oni nalažahu u području stare postojbine Etruščana, koje neki učenjaci dovode u savez sa Turšama.

Gori smo spomenuli mnijenje Mortilleta, koji na dalekom istoku traži ishodište kositra i bronca, a uz to mnijenje pristaje i švedski učenjak Montelius, koji mnije, da je poznavanje broncane smjese poteklo iz Perzije, jer tamo, u Horasanu pa i na drugim mjestima imade obilnih kositrenih rudnika, ali protiv toga nam valja navesti, da baš u samoj Perziji, premda je tamo lopata arheologa vrlo mnogo tla prerovila, imade vrlo malo bronca, a ono što je nagjeno razmjerno je iz mlagjega doba, dočim su broncane starine na evropskom tlu gotovo preobilne. Tu u ostalom najstarija pismena tradicija upućuje uvijek na Cornwallis kao ishodište kositra a citate, koji se na to odnose iznio je Hörnes u svom djelu o prapovijesti čovjeka[1]). Mi ćemo spomenuti

[1]) Urgeschichte des Menschen, str. 331.

za promet britanskim kositrom u starije historičko doba samo Diodora, jer se po njegovom svjedočansvu u doba, kada je bogatsvo dalekoga istoka bilo evropskim narodima već posve lako dosežno, dobavljao kositar još uvijek iz Cornwallisa u Engleskoj. Taj se kositar vozio na lagjama do sjeverne obale Galije, tu bi se prekrcavao te suhim prenosio u Masiliju (Marseille) a onda bi se opet ponovno ukrcavao u lagje. Taj mukotrpni transport ne bi zaisto bio potreban, ako bi se istočni kositar sa manje muke i troška mogao dobavljati. Da je Diodorova vijest posve istinita, to nam svjedoči jedna stara kositrena verga, nagjena kod Fallmoutha (Cornwallis), koja je bila istog oblika astragala, u koju bi po Diodoru stari britanski rudari saljevali svoj kositar.

Riječ kositar postala je od grčkog κασσίτερος te je prešla u naš i mnoge druge evropske jezike, a Salomon Reinach drži, da je i sama riječ keltskog osnova[2]), jer ju nalazimo u mnogim nazivima galskih naselja — Cassivelanus, Cassignatus i t. d., — te bi nas i ona upućivala na krajeve, u kojima obitavahu Kelti: na Britaniju, odnosno na Francusku i Španiju.

*

Osobita spomena zaslužuje megju predmetima našega nalaza gori spomenuta broncana fibula. U nje je doduše nožna ploha odlomljena, ali po ostalom obliku nema

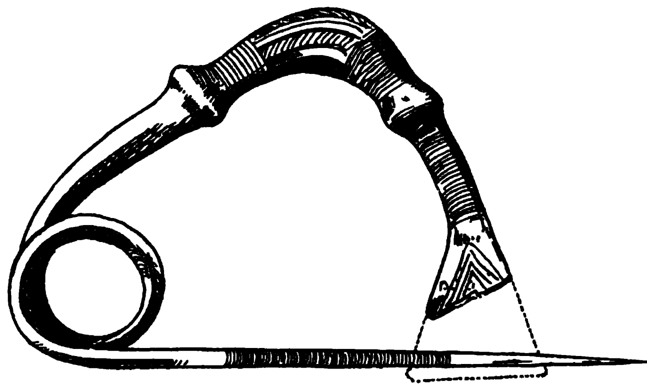

Broncana fibula iz Drenova dola. $^2/_3$ nar. vel.

sumnje, da je bila trouglata oblika: ona nam dakle predstavlja karakterističan tip, što smo ga prvi puta u većoj množini, a djelomice i u uzornim egzemplarima, nalazili u nekropolama glasinačkim pa kašnje i na drugim mjestima.

Tipna obilježja ove fibule jesu trouglata nožna ploha, visoko izobljeni luk i široka, samo od jedne zavojnice načinjena petlja.

Taj tip dijeli se u dvije skupine: u jedne je luk gladak, u druge ima prema nožici i glavici po jednu poveću, katkada lijepo profilovanu glavicu. Luk je obično na sredini odebljao, prema oba se kraja stanjuje, a žica u petlje je često, dapače u većine slučajeva, četverasta proreza. Nožica je po veličini svojoj različita, katkada manje a katkada neobično velika; u nekih komada razvija se gotovo do silnih dimenzija. Izrada je u tih fibula — bar u većine — veoma pomna, baš uzorna; nalazimo

---

[2]) Schrader držao je da je riječ akkadsko-asirskog podrijetla i da su je Feničani prometom britanske kovine raširili.

u njih raznoliku ornamentiku a po svojoj se vanjštini isprva odaju kao proizvod savršene broncane tehnike.

Ta fibula, koja nam po izradbi, obliku, masivnosti i ornamentici jasno odaje kriterije broncane dobe, vrstala se uvijek u to doba a naš nalaz, koji nam ju iznosi u društvu tipnih broncanih oblika, bio bi tome najbolji dokaz. Drugi dokaz tome bila bi i krasna fibula te vrsti, nagjena u Hrvatskoj u Grižanima, ili točnije — kako mi je imao dobrotu javiti prof. Brunšmid — u Tribaljima u Vinodolu, što ju je opisao Ljubić u svom Popisu na str. 71. br. I., jer je uz nju nagjena karakteristična fibula italskog oblika zmijolikim lukom i spiralnim diskom na nožici, što je Montelius vrsta u svoju IV. periodu italske broncane dobe. Da se ispituju pomnije sastavine pojedinih nalaza, koji idu amo, jamačno bi se našlo još i sličnih primjera, koji bi bili u prilog ovoj determinaciji.

Dosele iz Bosne poznate fibule ove vrste jesu slijedeće:

a) sa dvije uresne glavice na oba kraja luka: krasan ogromni komad, iskopan u III. gromili na Sokolcu (Glasinac), koji spada megju najljepše dosele u prehistoričkoj arheologiji poznate fibule; lijepo ornamentirana fibula, nagjena u Tijesnu na Vrbasu; jedna fibula nagjena uz druge predmete karaktera broncane dobe prigodom regulacije Mlade kod Vitine na Otoku i jedna fibula, nagjena odma iza okupacije negdje u okolici Jajca te poslana od fra Ante Kneževića u zagrebački muzej (Ljubić, Popis, str. 97., br. I.);

b) bez glavica na luku. Ove se nalaze češće i to na naselju na Sobunaru (1. kom.), u Jajcu (uz gore spomenutu), u Putičevu i u slijedećim gomilama na Glasincu: Taline tum. 34., tum. 20., Vrlazije, tum. IV., Loznik, tum. II., Bandino brdo, tum. I. i još dvije iz gromila kod Ćatića.

Razmotrimo li nalaze, obretene u gromilama, a uza nje ostale s njima nagjene starine, to ćemo opaziti, da starine, što ih prate, ne pripadaju uvijek čistoj broncanoj dobi, nego po svojim oblicima idu u našu raniju perijodu željezne dobe a u grobnicama na Vrlazijama, Lozniku, Bandinom brdu, Talinama i u Ćatićima nagjeno je uz te fibule i željeza: ulomaka, kopalja, mačeva i željeznih kolutova. To nam može služiti dokazom, da se ovaj, u broncano doba nastali oblik — barem u nas, — sačuvao i u doba željezno.

U istom je vidu zanimiv i nalaz iz Drenova dola. Svi komadi naime imadu na površini manje ili veće ljage smegje i crvenkaste boje, koje su zaodjele zelenu patinu bronca mjestimice velikim dijelom površine te tvore neku vrstu tanke kore, koja se sastoji od željeznoga oksida. Ta kora često zaodjeva broncane nalaze, koji leže uza željezne predmete, a nastaje uslijed oksidacije. Pošto željezo mnogo lašnje i brže hrgja nego li bronc, od sebe se namiče misao, da je bilo na istom mjestu, gdje su bili pohranjeni broncani komadi našega nalaza, i željeza uza njih, ali je ovo posve ishrgjalo i u prah raspalo, a samo na broncu prionula je tanka, tvrda kora željezna oksida.

Time dolazimo do zaključka, da su ovi broncani predmeti suvremeni sa nekim željeznim, koji su uslijed oksidacije nestali te samo ostavili traga u obliku željezne patine.

Time dospijevamo do nekog nesuglasja, koje nam valja kako bilo razjasniti. U gornjim primjerima, gdje se fibula po obliku broncane dobe nalazi uz predmete željezne, mogli smo to tumačiti time, da se tip sačuvao dulje vrijeme te da je predajom prešao iz jedne perijode u drugu, a tome govori u prilog i to, što se uz željezo dosele nalazio sami oblik bez glavica na luku, koji se može smatrati mlagjim

nego li onaj, uriješen sa glavicama. U nalazu iz Drenova dola nalazimo uz tu fibulu celtove i srpove, dakle naročite oblike broncane dobe, zaodjete željeznom prevlakom.

Ta činjenica svakako je dosta važna, prem danas još ne možemo da iz toga izvodimo posve pouzdanih zaključaka. Svakako nije još ničim dokazano, da ljudi broncane dobe nijesu poznavali željeza te da se njime nijesu služili.

Fibula nagjena u Drenovu dolu još postaje zanimivom, ako razmotrimo nalazišta sličnih ili srodnih fibula izvan Bosne. Pogledamo li na sjever, ne ćemo je, osim spomenute vinodolske, naći s onu stranu Save, dočim je to češća na jugu i jugoistoku. Tu je doduše prehistorija, osobito u koliko se tiče spoznaje balkanskog poluostrva vrlo manjkava, ali ipak nalazimo i tu zanimivih podataka. Najdalje od Bosne udaljenu točku, na kojoj nalazimo fibulâ ove vrste, i to u veoma velikoj množini, predstavljaju nam predjeli oko Kavkaza. U slavnom grobištu u Kubanu, kod Bakšama i Čegema u Kabardi i Kumbulti vrsta se fibula na visoki luk sa trouglatom nožicom megju običajnije nalaze. Neki egzemplari kavkaski odlikuju se bogatom ornamentikom, drugi se oblikom prilagogjuju tako tijesno našim, da nam se ta srodnost na tako velikom razmaku čini gotovo neshvatljivom.

Pogjemo li otale na zapad, naći ćemo srodnih oblika u Troadi (Ingw. Undset, Z. f. E. 1884., 213), na otoku Cipru, dalje u Mikeni, Olimpiji, na svetištu Artemide u Lousoi u Akarnaniji i na oktoku Kreti. Pregjemo li na italsko tlo, naći ćemo taj tip fibule počesto na otoku Siciliji, gdje je poznat osobito krasan egzemplar, za čudo sličan vinodolskome, iz Pautalije. Na samom kontinentu spomenućemo tu fibulu u nalazu sa Monte nero kod Livorna, jer je tu nagjena u zajednici sa srpovima, noževima i drugim nalazima broncane dobe.

Ako rasprostranjenost ove fibule pregledamo, od sebe nam se namiče rekonstrukcija puta, kojim se je ona širila Evropskim kontinentom. Najčešće je nalazimo oko Kavkaza. Bogati materijal, što je tu zaslugom pokojnog grofa Sergija Uvarova i njegove dične supruge iskopan i od moskovskog arheološkog društva priopćen, sastoji se priličnim dijelom od fibula te vrste, a to nam može tumačiti, da je u prehistoričko doba gusto naseljeni Kavkaz, oko koga je živio u broncano doba narod kulturan, bio ishodištem toga oblika. Otale se on širio prirodnim putem prometa — a to je morska obala — prema zapadu do Grčke i njenih otoka s jedne strane, do Sicilije i italskog tla s druge strane.

Od grčkih i italskih žalova širi se dalje na sjever kopnenim putem: jedan ih vodi na sjever balkanskih zemalja do u Bosnu i Hrvatsku, drugi diljem Apenina do švicarskih naselja. Ta dva puta možda su se negdje oko vrelišta Drave sastala, jer nam je iz Kranjske poznat lijep egzemplar, nagjen u Ostrožniku, koji se nalazi u ljubljanskom muzeju.

Dočim se prvobitni oblik, u koga je trouglata povelika nožica karakterističnim obilježjem, na Balkanu bolje održao, mijenja se on na italskom tlu, jer nožica tu dobiva polukružan, lopatasti oblik te se taj novi sekundarni tip tu u velike razvio i sačuvao do u željezno doba a otale se širio na daleko: u Švicarsku, Galiju i susjedne zemlje, gdje dopire do Rajne a na istok natrag u Hrvatsku, Kranjsku, ali, koliko nam je bar dosele poznato, ne prelazi Save. Taj sekundarni oblik je naravski mlagji, zasjeca već u kasniju perijodu željezne dobe, za naše je pitanje irelevantan te ga samo spominjemo, jer nam dokazuje, kako je bila oblučasta fibula dugovjeka.

Na osnovu rečenoga možemo dakle utvrditi, da je u nas u doba, kada su srednjom Evropom još vladale kulturne prilike čiste broncane dobe, bio živahan promet sa jugom

i sa obalama sredozemnog mora te sa jugoistokom. Pošto je ali poznavanje željeza na jugoistoku daleko starije nego li u srednjoj ili sjevernoj Evropi, to nam ta činjenica u jednu ruku daje i tumač tome, da se istim prometom, kojim su dospjele ove fibule k nama, jamačno širila i poznaja željeza. Isprva je dospio amo po koji komad obragjena željeza, možda kao skupocjena rijetkost, a vremenom i poznavanje metalurgičkog postupka, kojim se iz željezne rudače vadi željezo. Svakako možemo a priori zaključiti, da je u naše krajeve došla spoznaja željeza mnogo ranije, nego li dalje na sjever, a to nam tumači, da na Glasincu nalazimo željezo uz oblike, koje na sjeveru sretamo u čisto doba broncano, da tu imamo željeznih mačeva, koji posve našljeduju oblike broncanih i sl. To bi nam bilo možda i tumačem, da ovu fibulu broncane dobe nalazimo uz predmete od željeza i kako nam valja razumijevati onu željeznu hrgju, koja je zaodjela sve predmete nalaza iz Drenova dola.

Još nam je istaknuti, da je u nas u Bosni predmeta broncane dobe nagjeno razmjerno vrlo rijetko. Pogled u naš zemaljski muzej pokazuje, da se spomenici te dobe prema nevjerojatnom obilju starina neolitske i željezne dobe gotovo gube a iz toga nam je zaključiti, da je u nas broncano doba bilo vrlo kratkotrajno a željezo je brzo zamijenilo bronc. Isto opažavamo i dalje na jugu, gdjegod se na polju prehistorije radilo, jer ni tamo nema onog obilja predmeta broncane dobe, što ga nalazimo, prešav Savu, sve u većem broju.

Iz ovog razmatranja proizlazi, da se granica izmegju broncane i željezne dobe ne da izraziti apsolutnim izrazom, nego funkcijom, koja, što dalje na jug, raste u prilog željezne dobe, a što dalje na sjever, u prilog broncane.

Tabla II.

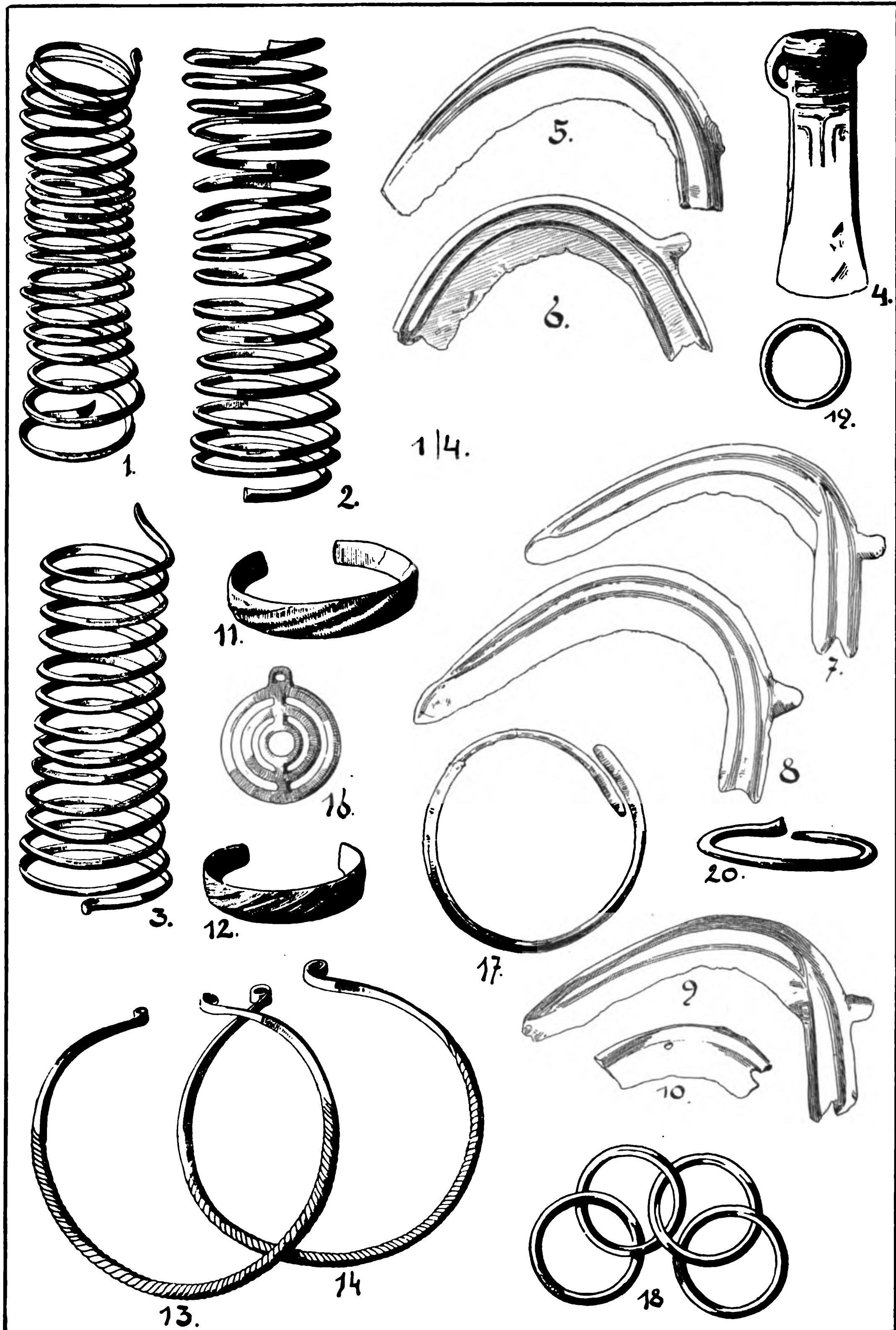

Nalaz broncane dobe iz Drenova dola.

Hedraeanthus Hercegovinus.

(Wahlenbergia Hercegovina.)

Описао

Карло Мали (Maly)

(Сарајево).

Сект. „*Euhedraeanthus*“ G. de Beck, „Die Gattung Hedraeanthus“ (1893.), стр. 7.[1]).

Тратинаст, дршци усправни, 3—5 *cm* високи, раштрканим лишћем, рутави. Листови 3—4 *cm* дуги, 1—1·25 (—1·5) *mm* широки, читавим рубовима, до врха трепавичасти, иначе ћелави, ријетко с доње стране на нерву раштркано длакама провиђени, линеални. Доњи листови на стабљици кадикад се сузују према дну. Главица малешна, са [2] 3—6 цвијета, покровни листови („листићи“) језичасти, при дну слабо или веома слабо проширени и ту црвенкасто орошени, тупасти или на кратко шиљасти, на рубу до вршка трепавичасти, иначе само на дну рутаво длакави. Вањски листићи су тако дуги као главица, читава окрајка, у доњем дијелу ријетко и нејасно наровашени, нутарњи листићи наровашени као пила. Свијутак чашке је 4·5—4·75 *mm* дуг, линеалан, према дну проширен, на рубу и извана на средњем нерву трепавичаст[2]). Затони у чашке немају привјеске. Цијев чашке је ради одстојећих, доље окренутих длака рутава. Вјенчић модрасто-љубичаст, мален, [8—] 9—12·5 *mm* дуг, изнутра готово ћелав, извана на нервима и на затонима између свијутака длакав. Танки дио дршка прашниковог је гô, проширени тракасти дио 2—3 пута дуљи и рутаво космат. Пелуд нормална.

Овај нетом описани *Hedraeanthus* разликује се малим цвијетним вјенчићем и обликом листића од осталих врста скупине *Euhedraeanthus,* да се не може ни једном од њих замијенити. По уском свијутку чашке и по длаци листова приближује се *H. tenuifolius*-у (W. K.) DC., којега можда у високом горју замјењује.

H. Hercegovinus сабрао је по налогу покојног кустоса Фр. Фијале на 8. аугуста 1896. пригодом једног излета колектор Иван Сантариус на Великом Јелењаку у Чврсници у Херцеговини, а ту се налази, како веле, до на врх (2170 *m*).

---

[1]) Сепаратни отисак из „Wiener Illustrierte Gartenzeitung“, 1893., св. 8./9.

[2]) При великом повећању разабире се на свијутку чашке хрскави шиљак и с обје стране по рубу 2—4 хрскава зубића слично, како је то приказано у монографији врсте *Hedraeanthus* од Wettstein-а [у „Denkschrift. Akad. Wissensch. Wien, LIII (1887)] на табли у сл. 33.

Discorso del priorato della Wrana di Giovanni Marnavich Bosnese Canonico di Sibenico.

Priopćio

dr. L. Jelić.

1. Il Priorato delli Cavalieri Regolari dell' Hospital di S. Giovanni Gierosolimitano, chiamato dal volgo Priorato d' Hungeria, ma da persone savie, e dall' Hungheri stessi, con il suo vero titolo: Priorato della Wrana, hebbe questo nome, da un antico Monasterio così chiamato, fabricato già dalli antichi Re della Dalmatia in quella parte dell' Illirico, dove l' antica Liburnia s' accosta alla Dalmatia, non molto lontano dal fiume Karka, detto dalli antichi scrittori Romani Tibisco, qual era il termine tra la Liburnia et Dalmatia. Questo Monasterio vienne situato in mezzo a una spatiosa, et amena campagna, sopra il capo d' un lagho bellissimo, qual per longezza eccede sedici miglia da ponente in levante, in largezza si estende uno ò doi miglia, secondo l' altezza delle ripe, fra quali et il lito del mare Hadriatico, non si frapone maggior spatio d' un miglio di terra ferma, serrata per tutto. Questo lago inanti le guerre, che furno tra li SS.[1] Venetiani, et Solimano Imperator di Turchi, circa li anni della salute 1536 sendo crolato già il Regno d' Hungeria, serviva per ferma meta del territorio Zaratino et Sibenzzano, restandovene la metà in questo e l' altra in quello. Dalla parte di Tramontana, a canto del lago, sopra una piacevolissima collinetta, si scorge l' antico Monasterio di Vrana, al presente in forma di bella terricciuola, anzi di fortezza ridotto, con borgo murato, et accostato alla fortezza, circondato da un profondo fosso tutto attorno, et altre volte allagato da doi fontane grosse, che dietro al luogo sorgono con acque non meno utili per bevere, che per girar li molini. E sebene il luogo é posseduto da Turchi, é non dimeno con belle e spesse habbitationi pieno. Riputato uno delli migliori luoghi, almeno delli più ameni, di tutto il Sangiacato della Lika, é pero molto frequentato dalli Begh del paese. Si discosta da quell' antica città, fabricata già dalli Re della Dalmatia a lito del mar Hadriatico, detta dalli nostri: Biograd, e dalli Latini: Albamaris, et hora rovinata, et in forma di Vilaggio ridotta, Zara vecchia dal volgo nominata; tre miglia da Zara, Metropoli della Liburnia e fortezza principale nel mare Venetiano; 20 in circa da Sibenico altretanto.

2. Che questo luoco sia stato Monasterio, e luogo particolare delli Rè della Dalmatia, si conosce chiaramente dalla investitura di Zuonimiro Re nel Regno Dalmatino, qual, essendo stato coronato del mille settantasei, con l' authorita di Gregorio settimo Pontefice Romano, fra l' altre cose, che il Re donasse al Sommo Pontefice, fu

questo Monastorio della Vrana, perchè dovesse servire alla residenzza delli legati Pontificij, che per tempo haveriano riseduto nella corte Dalmatina. Qual donativo, et investitura insieme, si legge nelli registri del sudetto Pontifice, conservata nella nobilissima libraria del Vaticano Romano, citata parimenti da Vetranio Mauro, nelle note di Cornelio Tacito, e riferita da Agostino Eugubino contra il Valla. Il contenuto della quale, quanto fa a proposito nostro, é tale:

„In nomine Domini Sanctae et individuae Trinitatis: Anno Dominicae incarnationis millesimo sepuagesimo sexto, indictione quartadecima, mense Octobris. Ego Demetrius qui et Zuonimir nuncupor., Dei gratia Croatiae Dalmatiaeque Dux a te, Domino Gebizo ex Apostolicae Sedis legatione Domini Papae Gregorij potestatem obtinente, in Salonitana Basilica S. Petri, Synodali et concordi totius Cleri et populi electione, et Croatorum Dalmatinorumque regimine, per vexillum, ensem, sceptrum, et coronam investitus“ etc. et poco doppo havendo spiegati particolarmente alcuni doni che faceva alla Sedia Ap̃lica, soggionge: „Dono, insuper concedo atque confirmo Sedi S. Gregorij Monasterium, cui Vrana est vocabulum, cum omni suo thesauro, scilicet cum capsa, reliquias sacri corporis eiusdem Beati Gregorij continente, cum duabus crucibus, cum calice et patena, cum duabus coronis aureis, gemmis ornatis, cum evangeliorum textu et argento, cumque omnibus suis mobilibus et immobilibus bonis, ut Sancti Petri legatis semper sit ad hospitium receptus, et omnino in potestate eorum; hoc tamen interposito tenore, ut nulli alij potestati detur, sed omni tempore sit Sancti Petri proprium, et a me meisque successoribus defensum, atque ab omni homine liberum, atque securum [1]).

Aggionge a questo donativo il pietoso Re alcune imprecationi, contra chi pretendesse, overo tentasse usurpar alcuna cosa del sudetto Monasterio, con altre particolarità spettanti alla solennita del giuramento. Ho voluto riferir qui questo punto della donatione, si per testimonianza delle cose che dicemo, si anco, perche si scorga appresso la liberalità Regia, la gran richezza di questo già Monasterio, del quale, una nobil particella, cioè una delle nominate Croci, credo sia quella, che al presente si conserva con tanta riputatione nella sacristia Pontificia in Roma, come l' anno passato cio dimostrai in presenza del Monsignor Vescovo di Zante, al Monsignor Sacrista del S. P. con tali raggioni, quali lo fecero toccar colle mani la verità di quella pretiosissima reliquia, contra a quello che già S.S.ria Rma havea scritto, et mandato alle stampe in questo proposito [2]), giovandomi molto li caratteri Illyrici, con li quali quella venerabilissima Croce viene essere soprascritta [3]).

Fu donque assegnato, come si vede, questo Monasterio dal Re Zuonimiro, per la residenza delli legati Pontificij, residenti nella corte Dalmatina. Ma per poco spatio di tempo duro questa residenza, succedendovi di breve la morte del SSmo Re Zuonimiro, in questa maniera. Havendo accettato il buon Principe l' invito santo del Romano Pontefice, per l' impresa della Terra Santa, tanto famosa in quelli tempi, chiamò a general Dieta tutti li suoi Baroni della Dalmatia e Croatia insieme. Dovè gli propose l' importanza dell' ubbidienza dovuta al Vicario di Cristo et, oltre il Premio celeste, l' immortal gloria di quelli, che scostandosi per breve tempo dalla quiete patriota, l' haverebbono seguito all' impresa così Christiana. Ma essendo state mal volontieri udite,

[1]) Sr. Rački, Documenta hist. croat. ill. (Mon. Slav. Merid. VII), 103 i d.

[2]) De particula ex — — ligno S. Crucis desumpta — — in Apostolico Sacrario asservata, Commentarius a fr. Angelo Rocca Camerte — — Apostolici Sacrarij Praefecto conscriptus, Romae 1609.

[3]) Ovaj križ se i danas još čuva u sakristiji vatikanske palače.

et in niun modo accettate le sante essortationi del pio Re, particolarmente dalli Croati, ostinati non voler abbandonar in alcun modo le proprie contrade, fu da alcuni primati congiurato contra la vita del buon Re, et la congiura presto ridotta a scelerato effetto. Scrivono pero, che il Santo Re, inanti che, con il colpo di crudel ferite, havesse chiuso li occhi, commosso dall' essecrabil pariccidio contra la sua persona commesso, nel spirar apunto che foceva, drizzate le languide luci verso il Cielo, con affetuosa imprecatione, pregò l' Eterna Giustitia, poiche li suoi suditti haveano ridotto un suo Re a morte tanto iniqua et empia, per haverli ricercato ad un servitio giusto et santo, fusseno talmente nelle future, e dal giusto rigor di Dio castigati, che giamai nell' avvenire havessero Re della propria natione, ma perpetuamente rimanessero a Principi stranieri sottoposti. Qual imprecatione quanto chiara essecuzione abbia sortito, il tempo lo dimostra: questa è quella maledittione che sino al giorno presente (appresso li altri peccati) per opinion comune delli nostri, conserva sopra li paesi Illyrici, quelli poco buoni effetti, delli quali più volte a fine di qualche santo rimedio n' havemo discorso insieme.

3. Morto donque il Santo Re, la Regina rimasa vedova, per difendersi dalle sanguigne mani dell' ingrati parriccidi, raccomando il governo del Regno a Vladislavo il Santo, suo fratello carnale, all' hora Re d' Hungheria, et destinato Capitanio general dell' impresa Gierosolimitana. Onde egli come buon fratello, havendo purgato il Regno dalli seditiosi perturbatori, lo lascio libero alla sorella. Qual poi venuta a morte lasciò le raggioni del Regno Dalmatino a S. Vladislavo. Scrivono altri, che il Santo Re divenisse patron della Dalmatia iure belli, invitato da un delli Baroni Dalmatini ad impatronirsi di quello doppo la morte di Zuonimiro. Certo è, che da questo tempo li Re d' Hungeria cominciorno impossessarsi et intitolarsi della Dalmatia, in quella maniera però, come nell' Illyrico nostro havemo dichiarato.

Rimase donque Vrana, con Biograd, detto Albamaris, città antica come dicemmo, sogetta alli Re d' Hungeria; sebene credo che piutosto Vrana venisse conservata dalli Re Hungheri per nome della Romana Chiesa, che assolutamente possessa. Delli quali Colomano, nipote di S. Vladislavo per via di Geisa suo fratello, riconoscendo le raggioni del Regno, discese nella Dalmatia sottoposta alla sua Corona. Perche quantunque li Re Hungheri fussero successi nel Regno Dalmatino, tuttavolta non venivano riconosciuti dalle città marittime, se non da poche, come neanco haveano riconosciuto li passati Re, ma haveano vissuto nella libertà propria, nella quale si posero dal tempo, che si sottrassero dal Romano Imperio sotto Michele il Balbo, Principe Constantinopolitano, come questo dissi apparer meglio nelli nostri trattati Illyrici. Vero è, che con diverse occasioni di molestie, in particolare delli Narentani, patroni del mare in quelli tempi, erano ricorsi sotto la prottetione di Prencipi maggiori, come á punto alcune di quelle si trovavano raccomandate al patrocinio della Republica Veneta, quando da quella fu richiesto il Re Colomano, calato nella Dalmatia, che stretto seco in lega, impiegasse le sue forzze contra li Saraceni, all' hora patroni di Puglia, et perpetui corsali del mar Hadriatico e delli liti Dalmatini. Per il che, egli entrato nella lega, felicemente estirpati li comun nemici, volontieri si tratenne nelle parti marittime, con qual tratenimento s' affettionò talmente le città del lito Dalmatino, che tutte, lasciata la prottetione della Republica Veneta, s'accostarono a Colomano, dal quale per ciò furno privilegiate di perpetua libertà. Morì questo Re del 1117. Da questo tempo sino alli figliuoli di Bella terzo, non ritrovo cosa notabile in proposito delle cose Dalmatine, et per conseguente del Monasterio della Vrana, provando in tanto la Dalmatia gran diversità di fortuna. Ritrovo bene che intorno il

mille doicento e tre, al tempo di quella memorabil guerra Zaratina, ultimata dalli Venetiani con la lega delli principi Occidentali, inviatisi al soccorso della Soria, ma poi impiegatisi nell' espugnatione di Constantinopoli, a compassione d' Alexio figliolo dell' infelice Isacco Comneno Imperator Orientale, il Monasterio di Vrana era tenuto et posseduto dalli Cavallieri Templarij, segnalati per il religioso valore in quelle età.

4. Hebbero questi principio sotto il Papa Gelasio secondo; del 1117. fu institutor loro un certo Hugone Pagano et Gofredo da S. Alexandro. L'oficio di quali era ricever li pellegrini che venivano alla visita delli luochi santi della Soria, et quelli con ogni carità menar, et oltre l' altre amorevolezze cristiane, con arme in mano accompagnar per tutti li devoti luochi della Terra Santa. Vestivano tutti li mantelli bianchi con la Croce rossa e, perchè habitavano a canto il famoso tempio Gierosolimitano, però si chiamavano Templarij. D' onde poi si difusero per tutta la cristianità, provisti di ricchissime entrate e privilegiati con giuriditioni singolari. A questi •crederei io, che fusse concesso il Monasterio della Vrana da Alessandro terzo Pontefice Romano, quando del 1177 partito da Siponto di Puglia per Venetia, a fine di concluder la pace della Chiesa et dell' Italia con Federico, detto Barbarossa Imperatore d' Occidente, passando per Lissa, smontò in Zara, é vi si tratenne alquanti giorni. Sì, perchè se non doppo questi tempi io ritrovo li Templarij haver posseduto il Monasterio della Vrana, sì anco, perchè li medemi Templarij di quel tempo ritrovo esser chiamati Latini, il che non sarebbe, se fussero stati introdotti dalli Re Hungheri, che haverebbono anteposto li nationali alli forestieri, quali nón é probabile siano stati ivi introdotti, se non dal Pontefice Romano, come patrone legittimo del luogho.

Vivevano in questo monasterio li Templarij sotto la Prelatura d' un superiore, chiamato Magister Templi Hungariae, et Slauoniae. E perchè ogni giorno con prove di valor religioso si facevano conoscer per quello che erano, di breve s' accquistarono li favori singolari delli Re d' Hungeria, da quali similmente alle giornate furono riconosciuti con spetial gratie. E si cominciarono fidar talmente della virtù loro, che alle volte depositarono nelle mani loro li tesori, destinati per servitio delle guerre. Così Bernardo Arcivescovo di Spalatro, tolto il danaro, che Andrea secondo haveva depositato appresso li Templarij, per occasion della sudetta guerra di Zara, et condotte dieci Galere delli Gaietani, con agiuto apresso delli Sacrati Cavallieri, ricuperò Zara dalle forze Venetiane. Ritornando alla patria di Zaratini, nella passata guerra totalmente scàcciati dalla patria, et per ultima disperatione già messisi alle scorrerie crudelissime del mare, questo medemo Bernardo, travagliato dal suo clero, che contradiceva ad alcuni Vescovi da lui eletti, non potendo fare liberamente la consecratione di quelli in altro luogo, come in sicuro porto, si ritirò appresso li Templarij alla Vrana, et ivi consacrò Graphio Vescovo di Nona, et Miculo Vescovo Dimiense. L' istesso Andrea Re, Padre di quella SS^{ma} Donna Elisabeta, famosa per tanti miracoli Evangelici, havendo esperimentato il valor delli Templarij non solo nell' occasioni Dalmatine, ma ancora nell' impresa della Soria, alla quale si andò in persona et trionfante, non solo per nobilissime vittorie ottenute, ma per le tante sacre reliquie con le quali poi arrichì tutti li suoi stati, ritornò al suo Regno, li assegnò richissime entrate, tra le quali lì donò ancora la fortezza di Clissa, lontana da Spalatro cinque miglia solamente, luogo, che sempre mai é stato il più forte delli presidij Dalmatini.

6. Non minor liberalità usò verso li meriti loro Bella quarto, figliolo e successor d' Andrea; ma é vero ancora che nelle necessità sue, quali furno sopra modo miserabilissime, sentì particolar soccorso et agiuto delli Templarij della Vrana. Perchè del

1242, doppo terribil prodigij e monstruosi segni, veduti nel cielo et in diverse parti del mondo, essendo uscite grandissime schiere di Tartari, gente non meno fierissima che crudelissima, dalle parti settentrionali dell' Asia, et rovinati inumerabili paesi, penetrando per la Russia alli confini d' Hungheria, mentre più che maì li Baroni et li altri Regnicoli attendevano al lusso et alle delicie tanto rare, per la fecondita singolare del paese, Pontio Maestro delli Templarij della Vrana fu il primo il quale con la sua religiosa militia svegliò il Re alla difesa del Regno; doppo il quale vedendo horamai li Tartari entrati nel Regno, ancorche vi fusse stata usata ogni arte per impedirli l' ingresso, pigliarono l' armi li Prelati d' Hungeria, insieme con Colomano fratello del Rè. Con tutto ciò fu tanto grande l' ardir del Haidan e Bathan, Principi delli Tartari, che, fattisi inanti con le sue inumerabil schiere, e passato il fiume Tibisco detto Tissa, ruppero il Re con tutto il meglio delli suoi; nel qual fatto d' armi, oltra d' esser stato ferito Colomano, fratello del Re, con Hughino Arcivescovo, il Maestro delli Templarij per difender la vita del Re, della quale in quella fattione tenne particolar cura et prottetione, valorosamente lasciò la vita con tutti li suoi Cavallieri, che in quel conflitto si trovorno à questa stragge. Aggiongendovi li Tartari nuove miserie et inaudite crudeltà per l' Hungaria, fu astretto il Re, doppo diverse sanguinose, rotte fuggirsene, per non venir nelle mani nemiche, che ogni crudeltà eccedevano. Messi donque insieme li tesori et le reliquie delle chiese, e levato il Corpo di S. Stephano primo Rè d' Hungheria, perchè non divenisse scherno della barbara impietà, il tutto inviò con la Regina Maria e figliol Stephano di doi anni verso li liti di Dalmatia. Dove, nella fortezza di Clissa, tenuta dalli Templarij Vranesi si ricoverò la Regina con li suoi, essendo con lei gran moltitudine delle prime gentildonne Hunghare, rimase vedove per la crudeltà de Tartari. Et se bene li Spalatrini usassero ogni modo per far che la Regina si ritirasse pella loro Città, non volse però maì diffidarsi della fede delli Templarij. Poco doppo il Re, havendo perso il valoroso fratello Colomano et disperato di poter più resistere alla fierezza Tartara, calò ancor lui alle parti maritime di Dalmatia, con le reliquie della nobiltà Hunghera; sendo seguitato sempre da infinita moltitudine del volgo, che dal desolato Regno fugiva. Gionto in Spalatro con li Prelati e Baroni, fu accolto come si conveniva alla Maestà sua, ma perchè li Spalatrini lo disgustarono con negarli una galera, che egli per ogni buon rispetto havea dimandato, subito si rittirò a Trau, dove con tutta la Corte si fermò. Li Tartari, intesa la fuga del Re, si misero a seguirlo; et havendo corso prima sotto Clissa, dove credevano, egli si fosse rittirato, e poi havendo rovinato il tutto attorno Spalatro, si ridussero sotto Trau. Il che veduto dal Re, s' imbarcò con li più cari sopra diversi vasseli per ritirarsi più nel mare, se li Tartari si fussero impatroniti di Trau. Ma mostrando li Traunini singolar fedeltà, agiutati dal mare, che profondo e fangoso, vietava l' accostarsi alle mura della Città, posta in isola, alli Tartari, privi de vasseli, fecero restar il Re nella Città. E se bene li Tartari per molti mesi si trattenissero in quelli contorni, usando ogni arte per haver il Re nelle mani, scorrendo la campagna di Trau con repentine scorrerie, tuttavia in fine persa la speranza d' haver il Re nelle mani, lasciando destrutta la Croatia e tutta la Dalmatia, partirno verso Bosnia, nella quale havendo commesso l' istessi danni, piegarono di nuovo verso il mare, desolando la Dalmatia Superiore. Dove abrugiarono la Città di Cattaro, rovinarono appresso la Suaciense, e quella di Prienost, non lasciandovi pur un minimo (avvanzo) in quelle; et con medemo impeto ritornorno d' onde erano esciti. Così, havendo li Tartari sfogata la sua inhumana rabbia sopra l' Infelice Hungheria et Dalmatia, il Rè di Bella si dispose a tornare nel suo regno, lasciando

tuttavia la Regina in Clissa. Riconosciute donque prima li luochi della raggione sua nelle parti marittime, se ne ritornò in Ungheria, accompagnato dalli Baroni Francopani, famosi all' hora et molto potenti in Dalmatia e dalli Cavallieri Templarij, con agiuto delli quali diede quella miglior forma che puote al Regno, et in oltre ricuperò quanto dal Federico Duca d' Austria gli era stato occupato, mentre lui s' era tratenuto in Dalmatia per la fierezza delli Tartari. Et, perchè questo Duca seguitava tuttavia molestar l' afflitto Regno, mossosi di nuovo contra di lui con li medemi agiuti, li spogliò della maggior parte del Ducato, e finalmente venuti a singolar certame, della vita stessa, mostrando in ciò la giustitia divina quanto le spiace, che l' huomo insulti all' infelicità del prossimo afflitto.

Quietate in questa maniera le cose dell' Hungheria, il Re ricordevole di tanti beneficij, rimandò alle case loro li benefattori suoi, colmi di doni et privilegiati con singolari gratie. Con il favor delli quali, li Templarij fatti vi e più potenti, ascesero a suprema riputatione in quella corte.

7. In tanto il Re fecesi ricondurre la Regina dalla fortezza di Clissa con tutti li tesori, così sacri come profani, che ivi ripor fatto havea. Ma però, inanti che ella partisse, vi perse ivi doi figliole, passate ad altra vita per morte naturale, quale furno sepellite nella Metropolitana di Spalatro, dove sino al presente giorno appare il loro deposito con inscrittione tale:

Catharina fulgens et inclyta Margarita
In hoc archo tumulo iacent absque vita
Bellae quarti filiae Regis Hungarorum
Ac Mariae Lascari Reginae Graecorum
A perfidis Tartaris erant tunc fugatae,
Mortuae in Clissio, Spalatrum translatae
Sub annis Domini mille cum ducentis
Quadraginta duo insuper praebens sequentis.

8. Tornati li Templarij dalla Corte alle residenze sue di Vrana, Clissa e d' altri luochi, che in Dalmatia per le liberalità delli Re Hungheri, grati per la virtù loro, li haveano donato, si posero ad assetare le giuridittioni loro. Ma perchè continuamente venivano calunniati dalli Spalatrini, la malignità delli quali non potea ne voleva contentarsi, che li Cavallieri possedessero la fortezza di Clissa, e che li spaleggiassero dalli insulti delli nemici, e perchè anco li Templarij per commodità sua haveriano voluto più tosto, che li luochi assignatili dalla pietà Regale, fussero uniti insieme, et non divisi come era Clissa dalla Vrana, tra quali si trapponeva il territorio di Sibenico, contiguo alla Vrana, havendo procurato prima appresso Andrea padre del Re Bella, attesero parimente appresso questo, che volesse permutargli Clissa con Sibenico. Nel che furono facilmente dal Re esauditi. Ma li Sibenzani, difendendosi con la libertà, affermatali dal Re Colomano, et mantenutali da tutti li suoi successori, non volsero mai assentir à questa permuta. Per il che, ricorrendo li Cavallieri all' autorità del sommo pastore Papa Alessandro quarto, del 1255, ottennero da quello un breve Apostolico contra li Sibenzani, diretto all' infrascritti Prelati, la copia del quale tuttavia nel scrigno delle Comunità di Sibenico si conserva. Qual è di simil tenore:

Alexander Episcopus Servus Servorum Dei. Venerabili fratri Archiepiscopo et dilectis filijs Abbati S. Grisogoni Jadrae et Archidiacono Honensi salutem et Apostolicam benedictionem. Dilecti filij Magister et fratres militiae Templi Hungariae et Slauoniae sua nobis conquestione monstrarunt, quod licet clarae memoriae Andreas Rex Hungariae quoddam Castrum situm supra mare, quod Sibenich vulgariter dicitur, ad

eundem Regem pertinens cum ipsis pro quoddam alio Castro eorum, quod Clis vulgariter appellatur, permutans ipsum eis cum suis pertinentijs ex abundanti nihilominus perpetuo concessisset et postmodum carissimus in Christo filius noster Bella Rex Hungariae, illustris filius ipsius Andreae, permutationem et cessionem huiusmodi ratam habens, eas prout spectabat ad eum, duxerit confirmandas, populus tamen et homines habitatores eiusdem Castri contra dictos Magistrum et fratres spiritu rebellionis assumpto, castrum ipsum temere occupantes, et occupatum tenentes, munitionibus et fortilicijs ipsius destructis, nollunt prout tenentur, eidem Magistro et fratribus super his intendere, et eis debita exhibere servitia, et de alijs suis iuribus respondere, in ipsorum Magistro et fratrum praeiudicium et gravamen. Quo circa discretioni vestrae per Apostolica scripta mandamus, quatenus inquisita super hijs de plano et sine iudicij strepitu veritate; si rem inveneritis ita esse, populum et homines supradictos, quod eisdem Magistri et fratribus, dicto Castro eis prius libere restituto, debita servitia exhibeant et super suis iuribus intendant, monitione praemissa, per censuram ecclesiasticam, appellatione remota, ratione praevia cogatis, non obstante, si aliquibus a Sede Apostolica sit indultum, sine per litteras Sedis eiusdem excomunicari aut interdici nequeant, vel suspendi, vel constitutione de duabus dictis edita in Concilio Generali, dummodo ultra tertiam vel quartam aliquis extra suam diecesim authoritate praesentium ad inditium non trahatur." [1])

Seguono poi alcune clausule, con la data in Anagni l' anno quarto del Pontificato, del mese di luglio. Li Sibenzani o perchè mostrassero le loro raggioni di libertà migliori delle pretese dalli Cavallieri, o per qualche altra cagione, non si trova che assentissero, ne tolerassero maì questa permuta; onde Clissa rimase in poter delli Templarij et li Sibenzani liberi come prima. Tuttavia li Cavallieri crescevano ogni giorno in maggior riputatione et potenza, perchè non si fecce maì alcuna impresa segnalata in quelli tempi, dove essi con il suo valore non si facessero conoscer per veri soldati di Colui, la Croce del quale portavano nel petto.

9. Ma ecco che la fragiltà nostra nelle prosperità, quando più che maì in alcun altro tempo dovrebbe riconoscersi sotto la mano omnipotente di Colui, il qual toglie il spirito delli Principi, e che rivolge li Regni e le potenzze di questo modo sopra a suo volere; nelle prosperità, dico, instabile a meraviglia; quando a punto la grandezza della militia delli Templarij salita era al colmo di maestà, cade in un momento per terra, non l' ultima rovina loro, et con sempiterna machia della tanta riputatione, accresciuta dal valor indefesso di essi per spatio di ducento anni quasi. Perchè, venendo accusati e convinti, che quelli in particolare, li quali si ritrovavano nella Terra Santa, postposta la fede e scordatisi esser Cavallieri di Cristo, e per ciò unitisi con li Saraceni, nemici del nome Christiano, et altri altrove per le gran commodità temporali fussero caduti in vitij enormi, et in diverse heresie, del 1308, sotto il Pontificato di Clemente quinto, con l' autorità del medemo furono estinti a fatto; essendo stato castigato con vergognosa morte il Gran Maestro Jache da Molai, con li principali di quella religione, in Poitier di Franza, sotto Filippo chiamato il Bello, re di Franza. Le ricchissime entrate loro et importantissime tenute furono distribuite a diverse religioni, militari in particolare, ma la maggior parte d' essi, fu con l' autorità del Papa assegnata alli Cavallieri Hospitalieri di S. Gioanni Gierosolimitano, che a punto in quelli tempi ricuperarono dalle mani delli Saraceni la nobil Isola di Rhodi.

[1]) Čitavi tekst u Farlati, Illyr. Sacr., IV., 450.

Hebbe principio questa santa religione del 1200 nella Città di Gierusaleme, sotto il primo Gran Maestro chiamato Raimondo dal Poggio, ancorche molto inanti un certo Gerardo havesse inventato la Croce bianca sopra il mantel negro; e furono chiamati Hospitalieri di S. Gioanni, perchè con ogni pietà ricevevano li pelegrini, li quali venivano a visitar quelli Luochi Santi, in un Hospitale fabricato appreso la Chiesa dedicata a S. Gioanni Battista, per esser ivi il fuoco, nel quale S. Zacharia padre del detto Santo, era solito essercitar la sua pietà, ancorche altri vogliono che fusse dedicato a S. Gioanni, fu Patriarca Alessandrino sotto Imperator Foca, qual Santo per le gran limosine sue, fu chiamato Helemosinario. Habbitorno questi nella Città di Gierosolima con grandissima comodità delli pelegrini; e mentre fu signoreggiata da Principi Christiani la Terra Santa, usarono non solo l' ufficio d' hospiti christiani, ma di valorosi Cavallieri appresso, accompagnando li pelegrini per quelli luochi di divotione; ma pieghata la potenzza christiana nella Soria, mercè alle vani pretensioni, spesso flagello, et ordinarsi rovina della Christianità, sendosi impatronito quasi del tutto Saladino, potentissimo Re d' Egitto, si ridussero in Acri, detta già Tolomaide. Ma occupata anco questa da Mamaluchi, finalmente impatronitisi dell' isola di Rhodi, possessa da Saracini, come già dicemo, ivi si fermorno, attendendo tuttavolta assicurar le navigationi di quelli, che frequentavano il Santo Pellegrinaggio di Gierusaleme. Da questa isola si chiamarono volgarmente li Cavallieri di Rhodi, fino che vi habbitorno in quella.

Estinti donque li Templarij, questi successero quasi in tutte le raggioni et tenute loro, e così parimente nel Monasterio della Vrana, e sue pertinenzze, nel quale s' erressero un Priorato con il titolo del luoco d' essa Vrana, se bene dall' amplissima giurisdittione che havevano sopra le comende che all' hora e nell' avvenire furono fondate nell' Hungeria, si chiamò anche Priorato d' Hungeria. E sì come tutti li Cavallieri si chiamarono presso il volgo Rodiani, dall' isola principal residenza loro, così questi del Priorato Vranese venero esser chiamati alcune volte Cavallieri della Vrana. Li Hungheri però per lo più li dimandorno Crucigeri dalla Croce bianca, che nella sopravesta negra portano. Onde ancora in un privilegio di confini, fatto da Carlo Re d' Hungeria alli Sibenzani del 1322, venghino nominate per confin Sibenzano da ponente certe isole appresso Morter, sottoposte già al Priorato della Vrana, Insulae Cruciferum.

Il predetto Carlo si crede sia stato principalissimo benefattore del Priorato Vranese, per la fedel e valorosa servitù che hebbe dalli poco inanti Cavallieri Gierosolimitani introdotti nel suo Regno; perchè essendo mancata la successione delli antichi santi Re d' Hungheria per linea masculina nell' Andrea terzo di questo nome, e perciò la maggior parte delli Baroni del Regno, havendo elletto Carlo figliuolo di Carlo Martello, e nipote di Carlo secondo Re della Sicilia e di Maria, figliuola di Stefano quinto, che fu figliuolo del Re Bella il quarto sopranominato; e dall' altra parte delli Baroni essendo stato coronato prima Venceslao Bohemo, indi Ottone dalla Baviera, in pregiuditio di Carlo, vera stirpe del sacrato sangue, e come tale dal Pontefice Romano confermato, nasciutavi et qui una crudelissima guerra tra li Hungheri, il Re Carlo finalmente, doppo molte battaglie e fieri contrasti, agiutato sempre dalli Cavallieri Gierosolimitani, nel squadron delli quali ben spesso si salvò la vita, domò et superò l' armi rebelle. Per qual favore desideroso renderne gratie al Signore, in compagnia delli medemi Cavallieri, s' incaminò verso la Terra Santa di Soria; ma non così ben messo in viaggio, fu astretto a tornarvi per li romori, che li altre volte abbassati rubelli faceano sentire per tutto. Laonde ritornatovi con li Cavallieri, doppo diversi fatti d' armi,

alla dovuta ubbidienza li riddusse. Ampliando inoltre li confini del Regno si prosperamente, che s' acquistò di breve li titoli passati poi nelli successori: di Dalmatia, Croatia, Rama, Servia, Galitia, Lodomeria, Cumania e Bulgaria, oltre il proprio dell' Hungheria, et il patrimoniale di Monte Gargano e di Salerno, e sicome egli crebbe ampiamente nella potenza e spatio di paesi, havendo anco havuto il Regno di Polonia per via della moglie, così volse augmentar et ampliar la grandezza a l' autorità delli Cavallieri et Priorato Vranese, da quali havea provato tanto fedel e valoroso servitio. Concedendo per tutti li stati suoi, luochi per comende richissime, ornandole appresso con privilegij nobilissimi; onde il Priorato della Vrana divento non solo delle più stimate dignità della Corona sacra, ma potenza principalissima in quelli paesi. Poichè non molto inanti che il Regno d' Hungheria li anni a dietro si dessolasse, tanto ampia si trovava la giuridittione del Priorato Vranese, che quando tal volta conveniva al Priore intravenire ad alcuna Dieta Regale in Buda, overo in campo Rakos, luogo particolar per consigli del stato, dieci giornate continue (che tante si numerano da Vrana alli predetti luochi) caminava quel Priore quasi sempre per li luochi del suo Priorato e delle commende a quello sottoposte. De quali anco in Polonia vi si trovavano alcune, una delle quali lei li anni passati ridotta quasi in niente, con il suo solito valor, nella dignità, nella qual al presente si ritrova, rimise. Morse Carlo del 1342; e mentre che visse, non cessi maì procurar la grandezza del Priorato Vranese e della natione Dalmatina, appresso nella quale havea trovato maggior lealtà (come per lo piu avviene) che nell' Hunghera, per natura troppo feroce. Onde alle sue essequie fu portato il suo stendardo da un Barone nostrano chiamato Lorenzzo, alfiere Regio in tutte le sue fattioni e huomo di maraviglioso valor in quelli tempi.

Da questo tempo ritrovo, che cominciò di tal maniera preggiarsi la dignità del Priorato della Vrana nella corte d' Hungeria, che la venne ad impiegarsi in soggetti nobilissimi per valor e per nascimento, con tutto che credo, che anco dal principio fusse collocata tal dignità in Cavallieri di grandissima riputatione, rispetto la gran dignità e autorità, che teniva il Priore; sebene io non ho possuto trovare, chi sia stato il primo. Ritrovo bene che sotto a Lodovico, che fu figliuolo et successor di Carlo, fu ornato di questa dignità un figliuolo di Nicolo Drugetich, Palatino del Regno d' Hungheria all' hora, al quale, rispetto il gran valore, mostrato nella ricuperatione del Regno di Napoli, fu commesso da Ludovico il governo della Cità d' Aversa, nido di tutta quella memorabil guerra, famosa per la morte d' Andrea Re di Napoli frattello del Re Ludovico, fatto ivi morir poco inanti per fraude dell' impudica Regina Gioanna sua moglie, adulterata con Ludovico Principe di Taranto. Per l' atrocità del qual caso, disceso Ludovico Re in Italia, a fine di vendicar l' innocente fraterno sangue, s' impatronì di quel ampijssimo Regno, sebene indi a tre anni ad instanzza di Papa Clemente sesto glielo restituisse. Ma perchè il Priore Drugetich, Governatore d' Aversa, troppo gonfio et altiero del proprio valere e della grandezza, nella quale si ritrovava, s' era mostrato in quel governo troppo partiale della Regina Gioanna, e perciò havea perso la gratia di Ludovico. Gli successe nel Priorato Vranese Gioanni da Palisna, così chiamato dalla patria nella quale in Croatia nacque. Il quale, ancorche fusse di basso lignagio, per la virtù sola fu sublimato a questo grado. Costui, vivendo Ludovico, mostrò rare prove della sua prodezza in servitio della corona Hunghera, nelle guerre che fezze il Re prima nella ricuperatione di tutte le città della maremma Dalmatina, tenutesi all' hora alla divotione delli SS^ri^ Venetiani, servendo il luoco della Vrana per il nido della detta guerra, e la giuriditione del Priorato per soccorso perpetuo alli serviggi del Regal Campo; poi nelle

guerre fatte contra li Bulgari Valachi, et in tutte le altre che seguirono con li confinali del paese, sino la morte del Re Ludovico.

10. Ma morto lui, che per singolar sua virtù, tra tutti li Re Hungheri solo si meritò il nome del Magno, senza heredi maschi, sotto il 1382, lasciò li Regni posseduti alle doi figliuole femine, ambidue havute con Helisabeta figliuola di Stefano Cotromano Bano, overo Re di Bosna. Il Regno di Polonia, nel quale era successo per via della madre, figliuola di Casimiro secondo, ultimo, detto pure il Magno, della schiatta delli Principi Piastouich, lasciò alla figliuola minore, chiamata Hedviggi, che maritatasi poi in Jagelone granduca della Lituania, aggiunse il marito alla fede christiana, mutandogli il nome in Vladislavo, et il Ducato della Lituania alla Corona Polaca, sino al presente giorno. Li altri stati, sogetti alla Corona Sacra, lasciò alla maggiore per nome Maria, promessa a Sigismondo figliuolo di Carlo quarto Imperatore, e Re della Boemia, allevato per tal fine nella Corte Hunghera da primi anni, et lasciato con la sposa, sotto la tutela della Regina Madre Elisabeta; quale governando li stati per consiglio di Nicolo Garra Palatino del Regno, e per fedeltà sua preponendolo a tutti li altri Baroni del suo stato, in breve tempo s' alienò li animi della gran parte di Baroni, dalli quali per questa caggione si trattò e si concluse una congiura contra di lei, sua figliuola Maria herede universale et Sigismondo giovinetto, inatto ancora alli maneggi Regali. Li capi di questa lega empia, fu Gioanni sudetto Prior della Vrana, scordevole delli beneficij ricevuti da Ludovico, padre di Maria, Gioanni Croata, Vice-Re della Dalmatia et Croatia, Stefano, Voiuoda della Transilvania, suo fratello Andrea, e Stefano Simontrovia: per non poter sofrir la troppa potenzza del Palatino, consiglier della Regina in nome, ma in fatto un Re, anzi Tiranno, come essi dicevano, venendo in ciò fomentati grandemente da Tuartko, Re della Bosna, desideroso d' ampliar il proprio con li altrui contentiosi danni. Ristretti donque insieme li congiurati, conclusero voler per suo Re Carlo, Re di Napoli, figliuolo d' Andrea già nominato, fu fratello di Ludovico, per sopranome chiamato Carlo il picciolo, aggiongendo per raggion delli loro affari, appresso molte altre considerationi, appresso la Tirannide di Nicolò, l' impotenzza del Governo feminile. Con le quali piegando li suoi affetti verso Carlo, et come disceso dall' antico sangue delli Re Hungheri, era il più vicino dei maschi al morto Ludovico, per mezzo del Vescovo di Zagabria, huomo di natione Italiano, l' invitorno secretamente alla corona Hunghera. Qual, accettata da Carlo, al primo tempo messa in pronto una grossa armata, et ordinate le cose del Regno, imbarcatosi in Manfredonia, passò con le sue genti a Segna, città marittima di Dalmatia e scala del Regno d' Hungheria. D' onde il sesto giorno arrivò in Zagabria. Quivi, conosciuta la facilità d' effettuar quanto, appresso l' innata ambitione di regnar, li suoi partiali li promettevano, coprendo l'ambitiose caggioni della sua venuta appresso le orecchie della germana Maria, et la zia Elisabeta, con pretesto di pietoso desiderio d' acquietar quel regno e di visitarle, prese il camino verso Buda, dove dalle Regine, che dell' animo suo maligno facilmente s' avvedevano, ma per minor periglio, ad ogni fintione astrette, fu ricevuto come richiedeva l' affetto del sangue, accopiato alla Maestà Regale. In tanto, non mancando li seditiosi partegiani di promissioni e persuasioni appresso la vil plebe, non meno che presso li primi del Regno, fezzero sì, che Carlo fu coronato, et accettato per Re d' Hungheria, rittirandosi in tanto il giovinetto Sigismondo e le Regine, con accommodarsi al tempo, et con ceder alla fortuna nemica, la quale, servando il solito corso dell' instabiltà, in breve spatio di tempo roversciò il tutto sosopra. Imperoche la Regina Madre con la figliuola Maria, attendendo tuttavolta con il consiglio di Nicolò Garra, che mai scor-

tatosi era dal serviggio loro, ricuperar l' usurpatogli dal perfido parente il Regno, communicato il pensiero con alcuni Primati, che tuttavia tenevano grata memoria delli meriti del morto Ludovico, con le stesse maniere di lusinghe finte e di ossequiosi ufficij, con li quali Carlo li havea spogliato del dovutogli Regno, e da quelle pacificamente posseduto, inanti che varcasse l' anno, lo privarono della vita insieme e della Corona. Drizzando tutto il negotio il Palatino, et effettuandolo un certo Biaggio Porgacs, huomo di gran robustezza, qual perciò fu donato con tutta la posterità della signoria di Glimes, dal quale discende il moderno metropolita Strigoniese e Cardinale meritissimo della S.ta Chiesa, il S.r Conte Francesco Porgacs, nell' arma del quale, si riconosce hoggidì il simbolo di tutto questo fatto. Con Carlo furono ammazzati la maggior parte di quelli, che dall' Italia l' haveano seguitato in Hungheria, et se non vi s' opponeva il Priore et il Croato suo compagno, non vene sarebbe campato alcuno.

Doppo la morte del Re Carlo, maturata con il dritto della guistitia divina, il Priore con il Croato, rittiratisi alli governi proprij, attesero vendicar in ogni modo la morte del Re coronato da loro. Ne guari molto per aventura presentarsegli l' occasione bramata; attesoche volendo le Regine fermar il Regno nella sua divotione, diedero principio ad una visita generale di quello senza pensier d' alcun periglio, credendo con la vita di Carlo haver estinto ogni mal incontro. Così, venute nelle parti di Croatia, mentre il giorno di S. Giacomo Apostolo del mese di luglio correndo l' anno 1383, cavalcavano verso una terra chiamata Diac, che da il titolo al Vescovato Bosnese, furono assalite d' improviso dal sudetto Gioanni, Bano di quelli paesi. Dal quale volti e disfatti quelli che per la difesa delle Regine mostrarono alcuna prontezza, e fra li altri restando ammazzati il Garra et il Porgacs, quelle rimasero prigioni con tutta la servitù et le cose di preggio. Con le quali tornato il Croato alli suoi Castelli, la notte seguì dietro, fè annegare la Regina Madre nel fiume Boszuta, ramo che escito dal fiume Sauo, e girato il paese per gran circuito attorno e tornato nel Sauo di nuovo, dove comincia il Contado di Sirmio, forma una bella et amena isola. Il che fezze il Croato alla Regina Madre, come a quella, la quale havesse tramata la morte di Carlo; a Maria come a meno colpevole, usò il perdono della vita, e poi di breve ad instantissime preghiere sue fu concesso anco il dono della libertà dal medemo.

Così l' enormità del peccato fa, che l' huomo non sappi cavarne frutto sicuro almeno per tempo da quello.

Perche ritornata Maria a Buda, attese quanto prima fusse coronato il sposo Sigismondo, il quale, subito doppo le cerimonie della coronatione, voltò li pensieri al castigo delli doi Giovanni, il Priore et il Bano, quali con li seguaci suoi, per assicurarsi da ogni caso li potesse avvenire, havendo tirato dalla sua tutti li paesi da qua del Sauo, si tenivano forti in una fortezza di Bosna, chiamata Dobor. Ma potendo più le giustissime armi del Re Sigismondo che la perfida potenza delli rubbelli, presi finalmente e domi, con gran nobiltà, pagarono il fio dell' empio fallo, nell' anno 1386.

11. Doppo la morte di Gioanni di Palisna, Priore della Vrana, con il favor di Sigismondo, fu promosso al Priorato Vranese Giovanni Luccari, patritio Raguseo, qual casata come vogliono alcuni discende dalli Luccari di Spalatro. Li scrittori Ragusei vogliono, che Sigismondo s' affettionasse alli Luccari, perchè, essendo stato rotto da Maometto Re dei Turchi, appresso Golubac, Castello di Samandria, si ricoverasse in Bosnia, et alloggiasse appresso Matteo Luccari huomo richissimo, dal quale, honorato come comportava la sua possibiltà, et commodatolo di molte migliagia d' oro, il Re, tornato al suo Regno, lo creasse Bano della Slavonia con titolo del tesoriere del Regno, havendo

gli donata la signoria di Tolonaz, ornando ancora li altri suoi fratelli, Pietro et Francesco, con carichi principalissimi nel suo Regno et a Gioanni havendo procurato il Priorato Vranese. Ma sia come si voglia, li scrittori Ungheri assenzo che il Re mettesse inanti questa famiglia delli Luccari, per li gran meriti et virtù di quella e che, tanto nelli tempi di Sigismondo, quanto in quelli di Vladislavo Polacco, elletto doppo la morte d' Alberto successore et heredi di Sigismondo, i Luccari potessero molto nel Regno, con l' autorità accquistatasi sotto Sigismondo, il qual fu servito da loro in ogni fortuna.

Qual in lui fu molto diversa, perchè non bene coronato e castigati li rubbelli, mentre mosso a compassione delle straggi di Bulgaria e della Tratia, con poderoso stuolo di genti armate, attende ristorar quelli paesi, insieme con la Grecia, quasi in favilla ridotti; hebbe quella famosa volta di sopra acennata, per disordine della Cavalleria Francese. Dietro la quale sendosi con gran dificoltà salvato et ridotto nel Regno, con haver lasciato in quel conflitto 60 milla nemici, presso li 20 milla suoi morti in campagna, successe quel general solevamento delli Hungheri contra la persona sua; per opera delli figliuoli delli già congiurati con il Priore et il Croata. Per qual solevatione il sventurato Sigismondo rimase non solo priggione delli scellerati vassali, che atterriti dalla maestà Regale non hebbero ardir brutarsi le mani nel sacrato sangue, ma privato anco della dignità Regia, fu chiamato in luoco suo Vladislavo Re di Napoli, figliuolo del già infelice Carlo, Re d' Hungheria.

Per il che egli si transferì da Napoli nella Città di Zara in Dalmatia, dove fu accolto da molti partiggiani, che incontra gli vennero. Ma mentre con ogni cautella procede nelle cose sue, aspettando maggior numero delli Hungheri in Zara, per hauer imparato alle spese del padre governarsi.

In tanto, havendo la miserabil innocenza di Sigismondo toccato il cuore di Helena, figliuola di Lazaro Grebeglianovich, già Despote della Servia e moglie del morto Palatino Garra, la operò tanto con li doi suoi figliuoli Nicolò é Gioanni, a quali, come a persone desiderose di vendicar la morte paterna contra Sigismondo, in servitio della cui moglie e suocera era seguita, dalli Baroni Hungheri era stata commessa la strettissima custodia di Sigismondo, che fattolo liberar dalle carceri, fu caggione, che egli con li agiuti Bohemi si rimettesse di nuovo nel Regno. Di che avvisato Vladislavo, biasimata l' infedeltà di quelli l' haveano invitato alla Sacra Corona, lasciato il Regno che non era suo, da Zara tornò a Napoli.

Intorno a questi tempi la maggior parte delle Città Dalmatine, veduti li disturbi del Regno d' Hungheria et il Turco avvicinarsi ogni giorno più appresso, accettarono spontamente il dominio della Republica Veneta. Quando parimente alcuni vogliono, che dal Re Vladislavo fusse venduta la Città di Zara, già sette volte al comando Veneto rubelle.

12. Con tutte queste rivolutioni et novità delle cose Gioanni il Priore si conservò fedele nella servitù di Sigismondo, conservando il suo Priorato contra tutte le machinationi di Vladislavo, non ostante che, oltre li tumulti seguiti, et che tuttavia mettevano in piedi li Heretici Bohemi, fussero continuamente travagliate le parti di Dalmatia. Harvoie Karstich, figliuolo di Vuk Bosnese, il quale presa l' occasion dall' infelicità di Sigismondo, con l' autorità che egli dal medemo Re, come sopraintendente General di Dalmatia havea, impatronitosi dell' isole di Dalmatia, cioè di Corzola, Brazza, Lesina, Lissa, e delle circonvicine con la Città di Spalato, della quale s' intitolò Duca, come le sue monete sino al presente attestano, et poi, tenendosi in bona con Ostoia Re della Bosnia e della Rascia, come supremo Voiuoda et Starosta delli detti Regni; simil-

mente intendendosi con Vladislavo illegittimo Re d' Hungheria, come suo Vicario in Dalmatia, teniva in continuo romore et travaglio quelli paesi, insidiando di continuo alla fattione di Sigismondo, e tra questi principalmente al Priore della Vrana, suo vicino. Nel qual tempo crederei totalmente facesse ribellar la fortezza di Clissa dalla giuridittione del Priorato Vranese, con la comodità, che il Duca Harvoie havea, non essendo quella da Spalatro più di cinque miglia discosta. Perchè da questo tempo ritrovo, che si cominciarono intitolar li Conti di Clissa, come ciò si vede nelle scritture publiche de quelli tempi. Fra quali Gioanni Conte di Czetina, perpetuò confederato di Harvoie, viene nominato ancora Conte di Clissa, nemico aperto delli dependenti dal Re Sigismondo.

Ma non minore valor mostrò il Priore doppo la morte del suo Re, di quello havesse fatto in serviggio di lui vivo. Perchè, morto lui, doppo infinite fatiche, esperimentate per la cristiana religione, della quale fu l' unico protettor in quelli turbolentissimi tempi, e dietro a lui mancatovi in breve spatio di tempo l' Alberto d' Austria, genero et successor suo nelli Regni, et havendo per ciò li Turchi preso ardir grandissimo contra li Christiani, resero immortale il nome di Gioanni il Priore della Vrana.

13. Haveano li Turchi più volte procurato sogettarsi la Servia, tenuta da Giorgio Brankovich, Principe di quella, con voce greca, il ritò de quali seguiva, detto il Despote, et questo, per aprirsi le porte all' acquisto dell' Hungeria, regione privilegiata dal Signore di tutte le fecondità et amenità, ma per la potenza di Sigismondo, che di Giorgio la prottetione teniva, al quale in cambio di Belgrado havea donato bellissime terre e Castelli in Hungheria, per esser quella Piazza chiave di tutti quelli paesi, per li quali scorre il Danubio, il Drauo, Sauo et il Tibisco, nella confluenzza delli quali sta situata questa fortezza, quale vogliono alcuni che sia il Taurunno di Tolomeo, chiamandola ancora, á differenzza dell' Alba Regale, e d' Albagiula, l' Alba Greca, per esser tenuta dal Principe di rito Greco; cambiatala, donque, come dicemo, per tema che Giorgio non sarebbe stato sufficiente difenderla dall' impeto della potenza Ottomana, l' havea con nuove munitioni resa fortissimo Bastione non solo della Corona Sacra, innondata dalli sopra narrati fiumi, ma un fermo antemurale di tutti li paesi, a quella convicini. A queste fortificationi n' havea aggionto la valorosa fedeltà di Gioanni Prior della Vrana, facendolo governator supremo di quella piazza. Morto donque Sigismondo come s' é detto, Amurate, Principe dei Turchi, entrò con l' armi nella Servia, dominata da Giorgio. Ma questo, vedutosi impotente al pari della forza nemica, lasciato il figliuolo Stefano al governo della Città principale, detti dalli nostri Szmiderevo, e dalli Latini Samandria, egli con la nobiltà e con le cose di maggior preggio si ritirò in Hungheria, raccomandandosi a quelli Baroni et ad Alberto loro Re, con dimandargli soccorso per le necessità evidentissime sue. Ma mentre il Re più lento di quello richiedeva il bisogno s' appresta, li Turchi, assediata Samandria, doppo un crudelissimo assedio s' impatronirono di quella nel mese di Agosto del 1440, usando in quella ogni sorte di nemica crudeltà; ancorche Amurate havesse una figliuola di Giorgio per moglie, alli doi figliuoli del quale, invitati sotto colore d' amorevolezza, havea infelicemente cavati gli occhi, perchè tanto meno rimanessero atti alla successione nel stato paterno. Altri vogliono, che presi da lui mentre con il rimanente della Servia, occupò Samandria, li acciecasse, havendoli opposti, a modo d' Ottomani, alcuni delitti. Presa Samandria, capo del Despotato Serviano, furno messe a ferro e fuoco le circonvicine Provintie. In tanto Alberto, che s' era mosso da Buda con gente armata, per sovvenir alli danni dell' infelice Servia, entratavi gravissima malattia nel suo esercito, torno indietro verso

Buda; dove gionto, fra pochi giorni venne a morte. Mancato il Re, mentre parte delli Baroni Hungheri vogliono aspettar il parto vicino della Regina vedova, altri, senza contradition di quella, richiedono per governator del Regno Vladislavo Jagelone, figliuolo di Casimiro Re della Polonia, al quale per ciò li ordini del Regno haveano inviato Mattheo, Bano della Dalmatia e Croatia, fratello del Priore, come persona principal nel Regno.

14. E mentre poi, per la nascità del fanciullino postumo, il Regno rumoreggia in fattioni diviso, Amurate, doppo il guasto della Grecia, Albania, Dalmatia e delli liti dell' Italia, si mosse all' impresa di Belgrado, principalissimo oggetto delle vittorie sue, ma per la buona sorte sua, custodito dal Priore Gioanni. Il quale, veduto venire li Turchi, con quelli pochi cavallieri et altra gente di quel presidio, che seco havea, non havendone potuto havere maggior numero dal confuso Regno, animosamente se li spinse incontro. Dove, doppo una valorosa scaramuccia, vedendo soprafarsi da nove squadre di Turchi, ritornato nella fortezza, attese con grandissima cura alla monitione di quella. Il nemico, havendo veduto l' ardir del Priore, ancora lui con ogni violenza ristrinse l' assedio. Ma il Priore, non perdendosi punto, anzi fatto via più ardito, rendeva vano ogni sforzo del Barbaro: quando con accortà maniera rimediando all' insidie nemiche, quando con improvise sortite, travagliandolo di notte con molta stragge. Onde diventando Amorathe tanto piu fiero e sdegnoso per il funesto spettacolo delle maltrattate sue genti, s' inaspriva di continuo contra li assediati. Onde fazzendo drizzar ogni sorte di machine con fierissimo battimento, assalì le mura della Città, le quali, con repetuti e successivi impeti urtate, rimasero prive di molte forte torri e delli bravi difensori di quelle. Dietro le torri correva la rovina delle coltrine, in tanto che alli assediati, aggiongendovisi alli sudori militari del giorno, le fatiche notturne d' ogni sorte di ripari et restauri, non si permetteva momento di riposo, et al nemico si vietava goder li bramati disegni. Molte volte li nemici Barbari si spinsero tanto oltre con li furiosi assalti, che ben spesso si videro le mura occupate dalle spade et insegne Ottomane, ma non tantosto dalli accorti difensori e dal generoso Priore, che ne di soldato, ne di buon capitano, l' officio tralasciava, con gran bravura veniano riggettate; e li assalitori con diverse inventioni sotto le quasi rovinate mura all' ultimo fiato ridotti. Si che vedendo Amurate, che tante forze in diverse maniere, ogni giorno usate, gli riuscivano vane, si risolse con promesse et presenti espugnar quell petto, che con tanto furor dell' armi vincer non havea possuto. L' accorto Priore, porgendo l' orecchie alle lusinghere promesse del astuto Tiranno, ricevendo li presenti e con vane contrapromesse trattenendo il Barbaro, riparava di dentro le mura, cavando li fossi a maggior altezza e drizzando li terrapieni, dove il bisognio lo ricercava. E mentre il nemico le promesse del Priore vane affatto non crede, un giorno l' assediato Capitano con li suoi rinvigoriti soldati nel spensierato Barbaro con tanto ardore urtò, che inanti che li Turchi mostrar faccia potessero, rimanendovene molti alla campagna in pezzi, il vincitor Capitano dentro la Citta salvo si ritirò. Per il che, vedutosi Amurate beffato da dovero, e cosi mal trattato, si determinò di venire per ogni via e modo a capo delli suoi pensieri, ricorrendo donque a nuove arti, e nuove inventioni, a quali con tanto maggior caldezza attese, quanto si persuadeva certo, che ridotto in suo potere Belgrado, gli rimanesse aperta spatiosa porta, per l' acquisto della da lui bramata Hungheria, volse prevalersi di simil strattagemma. V' era un monticello, doi miglia dalla fortezza discosto, dietro al quale, senza che quelli della Città niente vi potessero sapere, ogni cosa farsi potea. Così tra il continuitato assedio fingendo il Tureo alcuna volta riposo delle gran fatiche,

dietro al colle faceva cavar verso la Città una gran mina, all' opera della quale 20 milla persone havea assegnate, quali giorno e notte a cavar il terreno intente, fingendo di condur vittovaglie sopra li carriagi per tal effetto destinati, il terreno cavato gettavano nel vicino fiume. In tanto il Priore nulla di ciò s' avvedeva per l' opposta collina. Et già la mina era cavata pocco lungi dalle mura della fortezza, con apertura tale, che quatro Cavalleggieri insieme per tutto entrar liberamente poteano; quando Iddio, che a tanto ardir l' effettuar permetter non volse, porse rimedio al soprastante periglio. Mentre per un (scritto), con una saetta entro l' assediate mura lanciato, minutamente fu informato il Priore del tutto. Per il che, facendo cavar senza alcun riposo, un' altra contramina a quella, che li Turchi già a buonissimo termine haveano ridotta, et havendo cavato quanto a buon giuditio poter bastar si persuadeva, riempita la cavata fossa di solfo, paglia e d' altra esca di fuoco, poi turratala con un gagliardo muro, lasciatovi solamente il spiraglio per dar fuoco all' apparecchiato strattagemma, congieturando poi che la nemica fossa già fusse arrivata quanto bastava vicino alla sua, fezze attacarli il fuoco. Qual havendo fatto la sperata riuscita, con morte di 17 milla nemici, l' ordito inganno sopra gli autori rivolse. Onde atterrito Amurate dall' eccidio delli suoi, et avvedutosi tardi, che alcun sforzo appresso il religioso Capitano non riesce, havendo perso, oltra li morti nella destrutta mina, 8 milla delli migliori delli suoi, con gran sospiri dall' assedio si levò, in questo confessandosi con tutta la sua formidabil forza inferiore al gran valore del Prior Gioanni, e della sua, ancorche picciol, ma valorosa schiera delli Cavallieri. Con li quali, senza agiuto d' alcuna parte, sette mesi continui havea sostenuto un' incredibil stretezza d' assedio.

Ma non minor coraggio il buon Capitano mostrò contra Isack Begh, lasciato da Amurate, perchè intestando di continuo con grossa militia il territorio di Belgrado, con ridurlo in estrema miseria, alle pretese da lui risolutioni l' assediato Priore astringesse, di quello havea mostrato contra il suo Tiranno. Perchè, mentre ogni giorno armato si faceva veder alle mura di Belgrado, il Capitano ben spesso escito fuori, buonissimo conto li rendeva. Finalmente un giorno, fattollo capitar nelle mani del gran Capitano Huniade, detto da nostri Janko Voiuoda, che per soccorso di quella piazza s' era avviato, rottolo e disfatto, fezze desister dalla molestia di quella.

Seguì doppo queste heroiche imprese il Priore adoperarsi nel servitio della Sacra Corona sino la morte, con immortal laude non meno della sacra militia Gierosolimitana, che della sua natione Dalmatina. Ho voluto spiegar le sopradette fattioni seguite sotto Belgrado così difusamente, sì per esser cosa delle memorabili, tra quante ne siano seguite doppo che la potenzza Ottomana ha messo l' armi nell' Europa, rispetto al poco numero delli defensori, non soccorsi da alcuno, come anco perchè, doppo il favor celeste, la gloria e l' honor della felicissima riuscita, é stata particolare del Priore e delli suoi Cavallieri.

15. Doppo la morte di Gioanni Janko Voyuoda come supremo Governatore dell' Hungheria, per la morte del Re Vladislavo, seguita alla Varna, et per la tenera età dell' altro Vradislavo Austriaco, figliuol e successor d' Alberto, fezze cader la dignità del Priorato nella persona di Tomaso Czekulovich suo germano, o, come altri vogliono, nipote per via della sorella. La cui virtù havendo esperimentato il Voyuoda nel periglioso conflitto a Varna, poi nella rotta, che riceve da Turchi al campo di Cosouo, e finalmente havutolo per compagno in tutte le fattioni et honorate imprese sue, lo favorì et amò singolarmente. Per segno della qual amorevolezza sì fattamente ad honorar l' attese, si portò questo Priore con molta fedeltà verso il Voyuoda sempre mai, ma

particolarmente all' hora quando, essendo perseguitato l' Huniade dall' invida potenza d' Ulrico Conte di Cilia, che per esser zio materno del giovinetto Vladislavo, usava ogni maligno atto verso il Governatore di maniera che, con li suoi cattivi ufficij, havea già indotto a credere il Re tradimenti da colui, che per tanti anni li havea preservato il Regno da potentissimi nemici, che travagliato l' haveano. Onde capitato Vladislavo a Buda per regolar le cose del Regno, et essendo per ciò invitati tutti li primati della Sacra Corona, solo Huniade fu ommesso, come persona di già incorsa nella sinistra opinione del semplice giovine, corrotto dalla maligna maniera del zio. Per questo, animato il Voyuoda dal Priore, che mai s' allontanasse dal suo fianco, accompagnato anco dalli altri amici, comparve all' improviso nella Corte, e con gran generosità sgannò l' animo del Re et insieme rintuzzò le malvagità emule con raro suo honore.

D' onde fu subito rimandato con la sua comitiva alla difesa delli confini contra li Turchi, i quali tratanto sotto la condotta di Maometto settimo nel seggio Ottomano, figliuolo d' Amurate sopra nominato, doppo felicissimi successi (mercè alla poco buona intelligenza delli principi cristiani) con gran scorno nostro s' havea impatronito dell' Imperio Orientale, havedo occupata a viva forza d' armi la Città di Constantinopoli, seggio delli Principi dell' Imperio Romano et frontiera potentissima dell' Asia e dell' Europa, correndo l' anno dell' humana salute 1453. Dalla qual prosperità, fatti via più insolenti, risolveano penetrar nella Dalmatia, divisa in diversi dominij, e per conseguenza molto facile a debellarsi; e questo a fine di farsi la via aperta all' Italia, qual sola credevano mancasse per restar patroni dell' intiero Imperio Romano, doppo la presa di Constantinopoli. Ma perchè segli attraversava il valor del Voyuoda e le forze del Despote Giorgio, del quale dicemo già, che poco innanti era stato rimesso nel stato della Servia dall' Huniade, si risolsero mover prima le armi contra la Servia, poi contra l' Hungheria. Quindi con formidabil potenza entrato Maometto nelli paesi del Despote, primamente s' impatroni di Trepcia, Novobardo e Prisrien, luochi famosi; li primi doi per l' inesauste miniere d' oro e d' argento, il terzo per esser stata Patria del famoso Giustiniano Imperatore, aggrandita poi da lui et nobilitata con il nome di Giustinianea, et con il Primato generale di tutto l' Illyrico. Indi spintosi inanti, con cento cinquanta mille combatenti assediò Belgrado, fra quindeci anni tentato in vano dal suo padre Amurate per il valor del Prior Vranese.

Questo assedio di Belgrado spaventò di maniera li animi di tutti, che l' istesso Re Vladislavo, trovandosi all' hora in Buda, sotto fictione, di voler andarsene alla caccia, se ne fuggì verso Vienna con il Conte della Cilia suo zio, lasciando sproveduto il Regno con la Regia fortezza di Buda. Ma il Voyuoda che con beato Gioanni da Capistrano, huomo famoso in quelli tempi per la santità di vita e valor Cristiano, insieme con il valoroso Priore alla difesa di Belgrado si ritrovava, tanto più prontamente alla difesa s' apprestorno. Fu assediata la Città intorno li 13 di Giugno; da una parte oltre il Sauo accampò le sue genti Bassei Bassa, dall' altra oltre il Danubio l' istesso Maometto. E perchè sì per la velocità del camino, come per la difficoltà delle strade havea condotto seco l' artigliaria in minuti pezzi, rigettatala di nuovo, la piantò sotto Belgrado, battendolo giorno e notte. E perchè il Voyuoda così presto ritrovarsi in Belgrado non puote, quando il Turco con l' assedio il cinse, però messa in punto una armata nel Danubio appresso Segedin, con le genti, che seco havea, s' avviò verso l' assediata fortezza, al quale Maometto similmente la sua armata oppose. Si chè venuti alle mani, essortando li nostri il buon Capistrano, con la SS^{ma} Croce in mano, seguì un sangui-

noso conflitto, in fine rotta e disfatta l' armata Turchesca, il vittorioso Voyuoda entrò in Belgrado, con le genti e vittovaglie. Per questa volta Maometto s' altero fuori di modo; per lo che così adirato, non ostante che da alcuni li fusse posto in consideratione il vano tentativo d' Amurate suo Padre, con tutta la maggior diligenza l' assedio strinse. Onde alli sei d' Agosto, inanti il tramontar del sole, diede una gagliardissima stretta alli assediati, dove lungamente si combattete e fieramente con incerta fortuna, ma con altretanta pertinacia, entrando spesso li Turchi nella fortezza et penetrando coll' insegne sino la piazza della Città; e spesso venendo ributati indietro, con tanta uccisione d' ambe le parti, che la catasta di morti, in alcuni luochi, uguagliava le cime delle mura. Ma mentre con ugual speranza di vittoria da questa e da quella parte si combatte, Maometto a sifatto strattagemma riccorse. Incalzò le sue genti alla volta della Città, a fine che overo, con quel compito s' impatronisse di quella, overo non riuscendo questo, con finta di voler fuggirsene, dietro se li difensori della Fortezza, dalle mura alla campagna allettasse; perchè poi, tolti in mezzo dalla Cavalleria per questo fine apparecchiata, a fil di spada li mettesse. Con impeto, donque, varcato il fosso sopra li cadaveri ammucchiati, incalzò li suoi, molti di quali avvanzzandosi valorosamente, piantorno per le piazze e per le torri l' insegne Turchesche, gridando il nome del suo Re. Veduto Voyuoda, quello si faceva dal nemico, con il Priore et con Michele Czilagevich corso dalla Rocca alla piazza della Città, valorosamente rigettò li Turchi entrati dentro le mura, per il che Maometto, fingendo di fuggirsene, si tirò dietro li nostri, che delli Turchi continua stragge facevano, colla quale sino nelli alloggiamenti del Bassei Bassa penetrorno. Il che avvertito dall' Ottomano, fu messo in effetto l' ordito inganno, ma subito scoperto dal Capistrano, che dalla Rocca mirava il tutto, velocemente furono richiamati li nostri. Quali ne anco per questo desistendo dall' incominciata stragge, furono causa, che il medemo Capistrano con li suoi religiosi dalla Rocca scendesse, et avvisatili del l' ingano li facesse tornar in dietro. Fra questo tempo Maomette, che alla guardia delle machine rittirato s' era, veggendo che li alloggiamenti del Bassa erano sacheggiati et abruggiati dalli nostri, ancora lui la Cavalleria in soccorso delli suoi a richiamar fu astretto; con la quale, lasciando le monitioni, frettoloso verso il posto del Bassa s' avviò. Del che, accortosi il Voyuoda, che per avviso del Frate già s' era rittirato, saltando fuori dalla Città, parte dell' artigliaria nemica inchiodò, parte contro li nemici stessi avventò. Maometto, scacciato quelli nostri che nell' alloggiamento del Bassa trovato havea, alle monitioni se ne ritornò. Ma trovatele in poter delli nostri, a furia delle proprie artegliarie nelli ultimi alloggiamenti, con il beneficio della notte, fezze la rittirata. Vogliono alcuni che ferito sotto la mamella, mezzo morto, si salvasse. Il Voyuoda, abbruggiati li alloggiamenti del nemico et inchiodata l' artegliaria, che se cotirar non potea, vittorioso con il Priore et con altri suoi guerrieri nella Città se ne ritornò. Tiratosi in salvo ancora Maometo quella notte, e rivenuto in sè, dicono dimandasse del successo della bataglia, et essendogli riferto, che il Bassa con li migliori era morto in quella e la maggior parte dell' essercito persa con tutte le bagaglie et instromenti, in tal maniera cominciasse smaniare, che in ogni modo havesse voluto pigliar il velenno. Ma sconsigliato dalli amici, che in alcun modo non glielo volsero dare alle mani, lasciata la campagna, coperta con li corpi delli suoi, vergognosamente dall' assedio di Belgrado si partì; et l' Huniade con il Capistrano, il Priore, et il Czilagevich, si guadagnorno l' immortalità delli honori appresso tutti e di breve anco appresso Iddio.

Perchè poco doppo vennero a morte, prima il Magno Huniade, poi il Santo Capistrano; quello sepolto in Albagiulia, questo in Vilaki; dal qual luogo dieci anni

sono incirca, li Monaci Serviani, havuto il corpo del Beato Frate miracolosamente intiero, per gran somma de denari dalli Turchi, fu da essi supposto in luogo di S. Sabba, abbrugiato nell' ultime guerre d' Hungheria da Sinan Bassa, che di questo sacrilegio, nella medema espedittione, sino a quel giorno sempre vittorioso con la stragge dell' essercito, e di breve della propria vita, pagò il fio.

Morto il Voyuoda la città di Belgrado rimase sotto il governo del suo figliuolo maggiore Vladislavo, rittirandosi il Priore alla residenza della sua Prelatura, come si crede; poichè nè alla morte del Conte di Cilia, nè alla prigionia delli figliuoli del Voyuoda, di corto seguita, ritrovo, che egli fusse presente. Mentre donque al suo Priorato si trattiene, occorse, che, arrivato il Re Vladislavo a Belgrado, non meno per riconoscere il luoco di quella fierissima guerra, che per istinto del suo maligno zio, totalmente intento alli danni delli figliuoli del tanto da lui odiato Huniade. Hor, mentre il Re riconosce quella fortezza, venendo scoperta la fraude del Conte, ordita contro Vladislavo figliuolo del Voyuoda, mentre un giorno, in publico concistorio il Conte et Vladislavo sono venuti alle parole, dalli seguaci di questo, che niente ne sapea, fu ammazzato alla presenzza del istesso Re il machinator fraudolente. D' onde ritornatosene il Re a Buda, non ostante l' inocenza e la fede publica alla vecchia moglie d' Huniade, et alli medemi figliuoli promessa, fezze mozzo del capo il figliuolo di colui, che, doppo Iddio, era stato l' unica salute di lui e del suo Regno. Fu anco impriggionato il fratello minore, chiamato Mattia, con tutta la fattione delli Primati aderenti; de quali, per esserne fuggiti, parte dalle priggioni di notte, per maggior sicurtà fu fatto condur il giovinetto nelle carceri di Vienna. Indi, con l' occasione delle nozze Regali, fu transferito a Praga, metropoli Boema. Dove il Re, inanti che godese delle sue felicità, improvisamente venne a morte, in età d' anni 18, del 1458; quale si crede gli fusse stata procurata da Giorgi Pogibratovich, Governator general della Boemia e poi ancora successore a Vladislavo in quel Regno.

16. Questa nuova, venuta all' orecchio delli Hungheri, si videro diversi motti in quel Regno; accostandosi, chi ad una, chi all' altra fattione, del futuro Re, ma in fine prevalse a tutti il valor et la diligenza di Michel Czilagevich, zio materno di Mattia, et l' autorità del Priore della Vrana, suo stretto parente. I quali, strettisi insieme, e fatto un grosso squadrone delle genti armate, comparvero con gran potenza alla Dieta, nella quale si dovea elleggere il nuovo Re. Onde, da questo apparato atterriti, quelli delle altre fattioni, doppo molti contrasti, sebene mal volentieri, permisero che Mattia, figliuolo d' Huniade, fusse elletto Re, il quale all' hora si ritrovava prigione del sudetto Pogibratovich, Re della Boemia. Dal quale, sendo stato riavuto per convenuto prezzo, et conditionati modi, fu condotto in Hungheria, et accettato per Re, non havendo maggior età de diecisette anni; ma assicurato sempre da Michele e dal Priore, fu compagno principale di questi nel procurar la felicità di Mattia, Gioanni Vitessich Croato, Vescovo Varadiense, et poi metropolita Strigoniese, huomo benemerito ancora d' Huniade.

Ma non bene intronizato Mattia, fu astretto guereggiare con tre potentissimi nemici, alli quali, mentre si sforza rendere buon conto, li Turchi entrono con armi nel Regno di Bosna. Fra tanto s' aggionsero per crolo delle calamità Bosnesi, li dispareri nasciuti tra Tomaso Re et Stefano suo figliuolo, successo nel Despotato Serviano per via della moglie, figliuola di Lazaro Brankovich, fu figliuolo di Giorgio, il nominato Despote. Le quali calamità, sebene non appartengono propriamente alle cose delle quali trattamo, tuttavia per essere cosa più volte richiestami da lei, non senza lagrime, come infelice patriota della infelicissimamente vietatami Bosna, brevemente le riportiamo quivi.

17. Desideroso Maometto, doppo l' infelice successo di Belgrado, farsi patrone almeno del Regno di Bosna, già che nell' Hungheria non havea potuto riuscire — qual Regno di Bosna tuttavia viene dotato a sufficienza di tutte le cose che la terra produce, quanto qualsivoglia altro paese, massime di metalli d' ogni sorte richissimo — si risolse, havendone di già li Turchi cominciato haver buona intelligenza in quello, si risolse, dico, con poca prudenzza, ma con inaudito favor di fortuna, ritrovandosi a quelli confini, esplorar il Regno, et la Corte Regia, in persona propria: Onde, vestitosi d' habito, che una setta come di monaci, ma più veramente pitocchi fra li Turchi adoprà, in compagnia di doi altri, all' istesso modo vestiti, entrò in Bosna. Dove, caminando per il paese con libertà di pitocco, capitò nella Corte Regia in Sutieska. Quivi mentre un giorno, si ritrova nella stalla del Re, fu conosciuto da un Barone, et scoperto al Re Tomaso. Il quale per esser huomo che d' ogni altra cosa s' intendeva meglio, che delle maniere Regali, e della raggion delli stati, in luoco di servirsi in beneficio proprio e di tutta la cristianità di sì bella occasione, con levar la vita a colui, che insidiava apertamente alla sua et a tutta la Republica cristiana, non ostante anco che fusse suo tributario: non solamente non l' ammazzò, ma fatto se lo fratello giurato, secondo le cerimonie della nostra natione, doppo haverlo tratenuto alcuni giorni splendidissimamente, con molti ricchi doni, lo lasciò andare libero alli suoi. Il che, risaputosi dal figliuolo Stefano, nemico capital dei Turchi, al quale il Padre havea dato ferma intentione di non volerlo lasciare vivo, ma volersi prevaler della bella occasione, come di continuo era stato richiesto, tanto dal figliuolo, quanto dal fratello Radiuoy, s' alterò di maniera che, con il consenso del zio, fezze strangolare vicino il luogo chiamato Byelay, dando d' intender al volgo, che fusse morto d' improvviso caso, onde ancora lo fezze sepelir con pompa Regale in Sutieska. Doppo la morte sua il Regno fu pieno delle dissensioni, contendendo da una parte il Regno Radiuoy, fratello del morto, dall' altra Caterina vedova di Tomaso, fu figliuola di Stefano Cossaccia Duca di Hercegovina, detta Ducato di S. Saba e finalmente, venendo fomentato sotto titolo Regale, da Mattia Re Hunghero.

Il figliuolo Stefano il parricida, quale ad instanza del l' Hunghero, havea già negato il solito tributo a Maometto, et a requisition del Vescovo di Nona, Nuntio Apostolico in quelle parti, s' havea riconciliato con il Pontefice Romano Pio secondo, abiurando la setta Manichea, nella quale molti anni quel Regno era stato inviluppato, havendo per ciò inviato a Roma quaranta Primati del Regno, che catechizati ivi, furono rimandati al Re, con essortatione che dovesse proseguir la guerra contra il comun nemico, promettendo il Pontefice ogni sorte d' agiuto. In tanto Maometto, veduto il Regno confuso et il Re accostato alli suoi nemici, doppo esserli stato negato il tributo, entrò con l' armi in Bosna, usando ogni diligenzza e prestezza. Dove senzza molta difficoltà s' impatronì della Città di Bobouaz, residenzza Regale, traditagli da Radak, uno di quelli Primati, che, tornato da Roma Catolico, diventò immediate Manicheo, et appresso empio traditor della Patria. Il Turco, vedendo non haver trovato nè il Re Stefano, meno il tesoro Regale in Bobouaz, come s' era persuaso, mandò Mehmetogli, suo Bassa, seguitar Stefano, che se ne fugiva con il tesoro verso le parti di Dalmatia, abbandonato dalle vane promesse dell' Hunghero, e del Pontefice Romano. Onde, vedutosi seguitar dal Bassa, dalla fortezza di Jaycze s' inviò verso le marine ma, perseguitato tutta volta dal nemico, con il tesoro et con alcuni giochi si fuggì nel Castello di Klyucs. Dove, vinto da dissaggio, et disperato di potersi mantenere contra la forzza nemica, consegnò la Città et il tesoro al Bassa, con patto: che potesse sicuramente transferirsi in Dalmatia. Ma, sopravenendo Maometto et non volendo in alcun

modo, che il Bassa, come suo schiavo, havesse possuto patuir alcuna conditione, mentre egli si ritrovava in quel Regno, lo fezze miseramente morire. Vogliono altri che lo fazzesse impallare, altri che lo fazzesse scorticare. Morto Stefano, il Turco senzza contrasto in otto giorni hebbe presentate le chiavi di più d' ottanta luochi murati, restando di più patrone della Servia e Rascia, dominij particolari di Stefano, per via della moglie, come dicemo. La quale, morto il marito, si salvo in Croatia presso la madre che ancora vivea. Catarina, moglie di Tomaso, qual fu creduto, havesse invitato il Turco alla vendetta del marito, contra Stefano suo figliastro, per via di Ragusa se ne passò a Roma. Dove vivendo vita positiva, morì finalmente del 1474, essendo fatta sepelir da Sisto quarto nella chiesa d' Araceli, dove sino al presente giace con una effigie di Regina, rilevata in marmo, et una inscrittione che, per essere già quasi cancellata dalli piedi di chi vi passa sopra, l' ho voluto registrar in ambi doi linguaggi come è scritta:

КАТАРИНИ КРАЉИЧИ БОСАНСКОИ
СТИПАНА ХЕРЧЕГА ѿ СВЕТОГА САВЕ
ѿ ПОРОДА ЕЛИНЕ И КꙊЋЕ ЧАРА
СТИПАНА РОЕНИ ТОМАША КРАЉА БОСАНЬСКОГА
ЖЕНИ КОА ЖИВИ ГОДИНИ ·Н҃· И ·Д҃·
И ПРИМИНꙊ (Ꙋ РИМꙊ НА ЛИТА ГОСПОДНА
·Ѵ҃Ꙋ҃О҃И҃· ЛИТО) НА ·К· И ·Е· ДНИ ОКТОБРА
СПОМИНИАКЬ НЕ ПИСМОМЬ ПОСТАВЉЕНЬ

il che in latino vienne repetuto così:

(D · O · M ·)
CATARINÆ REGINÆ BOSNENSI STEPHANI DVCIS
SANCTI SABE, EX GENERE HELENA ET DOMO
PRINCIPIS STEPHANI NATAE, THOMAE REGIS BOSNAE
VXORI, QVANTVM VIXIT ANNORUM LIIII,
ET OBDORMIVIT ROMAE ANNO DOMINI
MCCCC. LXXVIII DIE XXV OTEOBRIS
MONVMENTVM IPSIVS SCRIPTIS POSITV*m*.[1])

Questa Regina, volsero li troppo interassati dove non bisogna, li ministri di Roma, e meno inclinati al ben publico, che havesse lasciato il Regno, che non era suo, alla Sedia Romana, quando del 1593. Haszan Bassa Bosnese, mandò un gentil' huomo Dalmatino a quella Corte, per dimandar l' investitura di quello dal Sommo Pontefice, al quale et all' Imperatore insieme, offeriva una certa ricognitione annuale, et esso prometteva farsi cristiano con li suoi, con intention d' adoperar tutto quel fiorito essercito, che havea, a danni d' Ottomano. Qual cosa negatagli, come dicemmo, per non alienar li Regni spettanti alla Sedia apostolica, caggionò poi quella gran rovina, che l' alterato perciò Haszan accese prima in Croatia, a fine di vendetta da pochi sino ad hoggi penetrata, et poi ridusse l' infelice Hungheria in quel stato che habbiamo veduto. Tanto ponno l' interessati consigli ancora appresso quelli Principi, che difficilmente credono dalli suoi consiglieri poter esser ingannati.

Questo fine hebbe l' infelice Regno di Bosna del 1463, del mese di Maggio, dessolato con quella barbara crudeltà, che abborisce l' animo ricordarsene, non che sfogare in lagrimoso stile. Poichè hoggi giorno di maniera, si vede distrutto, in alcuni

[1]) Sr. Rački, Stari grb bosanski, posebni odtisak iz Rada jugosl. Akad., 101., 1890., str. 32.

luochi non si sa che città ó fortezza vi sieno state, cento e cinquanta anni fa; et se non vi fusse la vigilanzza delli Padri Osservanti di S. Francesco,. nationali del paese, che con zelo Apostolico, tengono cura di quella aflitta Cristianità, o che vi si perderebbe il nome Cristiano in quel Regno, come si scorge nell' Asia già tanto fiorita per la Cristianità, ó se pure vi rimanesse, ritenerebbe il convicino scisma, overo l' antico error Manicheo, dal quale per gratia del Signore resta quella chiesa totalmente sincera.

Ma per tornar a noi, avvedutosi Mattia Re, quanto danno gli nasceva dall' esser stata Bosna occupata da Turchi, l' anno che seguì, discese armato in quella, et ricuperò la fortezza di Jaycze, principalissima di quel Regno, lontana solamente trenta miglia da Bobouaz, già Regia, et hoggi affatto distrutta et deserta, con alcuni altri luochi del Regno. Nel qual anno fu conclusa quella famosa Cruciata di tutti quasi li Principi del mondo, a danni di Maometto, terror universale con l' autorità di Papa Pio secondo. La quale poi, per la morte di questo gran Pontefice, non fezze progresso alcuno. Dietro al quale morì del 1466 quel gran guerriero Giorgio Juanovich, overo Castriotto, detto anco il Scanderbego, il Sesto Alfiere della Cruciata conclusa. Morì appresso Stefano Cossaccia Duca di S. Sabba, Signore potentissimo nella parte di Bosna Ducale, detta Hercegovina, nella quale s' includeva ancora parte della Dalmatia Superiore; onde alli Turchi restorno quelli paesi totalmente aperti. Intorno a quali tempi venne a morte Tomaso Czekulovich il Priore della Vrana, huomo molto qualificato così nelli negotij militari, come nelli religiosi. Il che n' adduco a credere, perchè da questo tempo in poi, non ritrovo il suo nome presso li scrittori Hungheri, meno di quello gli succedesse; e ben vero che il Priorato non stette vaccante, perchè nell' assedio di Namburgh, Città dell' Austria, oppugnata poco doppo da Mattia a dani dell Imperatore, perpetuo perturbator delli felicissimi progressi del Re Hunghero contra li Turchi e per ciò buona caggione della gran rovina hebbe il Cristianismo in quelli tempi, ritrovo che il Prior della Vrana fu quello, il quale mentre il Re tolto in mezzo delle squadre Tedesche, si ritrovava nell' ultimo periglio, spintosi inanti con una squadra delli suoi, liberò il Re dal già maturo travaglio, et nelli nemici fezze tal stragge, oltra l' haverne priggionati moltissimi, che con questo valor, prestata l' occasione al Vuk Despote, disceso dal sopradetto Despote, che militava nel campo di Mattia, di menar valorosamente le mani, le cose delli Namburgesi si riducessero a termine tale, dal quale seguì la resa di quella richissima et importantissima Città. Questo medemo Priore, morto il Re Mattia, sostenne la parte di Gioanni, figliuolo natural del medemo Mattia. Perchè, havendo li Baroni della parte superiore del Regno, ad instanzza della Regina Beatrice Vedoa del morto Re, favorito Vladislavo Jagelone, Re della Polonia, inanti che quelli delle parti inferiori n' havesse possuto intervenire all ellettione, irritarono di maniera questi, che, riputandosi troppo affrontati, e però strettosi insieme Sigismondo Vescovo delle Cinque Chiese, il Prior della Vrana, qual ancora teniva il Banato di Jaycze in Bosna, il Duca Lorenzzo Vilaki e Vuk Despote, e appresso alcuni altri Signori Croati, volsero mantener la fattione di Gioanni, già escluso dalli altri, la maggior parte de quali haveano obligato con solenni giuramenti li suoi voti per l' ellettione di Gioanni; per lo che mentre Gioanni con li suoi, veduta l' ostinatione delli spergiuri Primati, si ritirò da Buda, verso le parti inferiori del Regno, con li tesori lasciatigli dal Padre, senzza far offesa veruna ad alcuno, eccoti Stefano Battori, seguito dalli altri poco affettionati al giovine, con arme nemiche se gli appresentorno ad osso d' improviso, anellando non meno la vita di Gioanni, che li suoi tesori. Onde attaccata la zuffa, mentre da buon amico e valoroso

soldato, il Priore della Vrana difende la parte di Gioanni; havendo ricevuto alcune ferite, rimase priggione del nemico maligno. Doppo la cui priggionia, abbondando di continuo la parte delli avari spergiuri, fu posto in fuga Gioanni con perdita della maggior parte delli tesori e delli capitani amici, ancorche Sigismondo et il Duca Lorenzzo non havessero mancato al debito suo fino all' hora, nelle terre de quali, con l' avvanzzo delli suoi, si salvò. Essendo seguite le cose in questa maniera, il rimanente si ridusse in negotio, onde Gioanni tanto più volontieri s' accomodò con Re Vladislavo, quanto si vedea da una banda privo del Priore fatto priggione, dall' altra ogni giorno scorgeva rafreddarsi nel suo favore via più li animi delli amici. Accomodate donque le cose, il Priore con tutti li altri furno liberati; onde poco doppo nella coronatione di Vladislavo, tra li primi Baroni ministri della sacra Cerimonia, Gioanni portò la Corona sacra, in mezzo a Stefano Batthori, et il Conte di S. Giorgi; et il Priore il pretiosissimo legno della Santa Croce, in copia con il Vescovo Sirmiense; rimanendo poi così Gioanni come il Priore presso il Re in molta stima, et riputatione. Ma il Priore, non potendo sopportar per modo veruno il Dominio di Vladislavo, et venendo dall' altra parte solicitato da Massimiliano, figliulo di Federico Imperatore, al quale la maggior parte delli Signori Croati accostata si era, ancora lui adheri a quella, postoposto il servitio di Vladislavo; le cui cose pareva ogni giorno andassero peggiorando, per le gran guerre, mossegli nel principio del suo regnar da tutti gli convicini potentati, ma in particolare da Massimiliano, pretendente sopra la Corona Sacra; con il quale accomodatosi in fine, le cose del Regno a gran pregiuditio della riputatione di Vladislavo tornorno anco li Croati con il Priore alla primiera divotione. Ho io nelle mani la carta di questo accomodamento, et li nomi delli Baroni riconciliati, ma tra quello non trovo nominato il Priore, con tuttoche l' historie Hunghere fazzino particolar mentione di quello in questo accomodamento, onde dubito grandemente: non sia uno delli fratelli di Gioanni detto Biscroato Bano della Dalmazia et Croatia, chiamato Stefano overo Giorgio; perchè ritrovo il Priore essere stato sempre confederato con il sudetto Bano.

19. Con tutto questo non cessò la mala sorte travagliar le cose del Regno; attesoche de lì a poco, li nostri hebbero quella famosa rotta in Corbauia, giuridittione di Croatia, alle falde della montagna, chiamata del Diavolo, sotto la condotta del Bano Derencino, alli 9 del mese di settembre 1493, restando morti 8 milla delli nostri, e 6 milla di Turchi; l' ossa delli quali ancora hoggi giorno attestano l' infelice conflitto. Diede questa volta Jagup Bassa della Bosna, dalla quale ricevette grandissimo danno il Priorato della Vrana, perchè dalli eserciti nemici furono dessolate tutte le convicine terre, gran parte delle quali venivano esser sottoposte al sudetto Priorato. Ne minor desolatione patì, poco appresso, quando Malcocs Schender Bassa di Bosna, Sebenizano, del 1500 per comandamento di Baiaset suo Signore, a favor di Ludovico Duca di Milano, travagliato dall' armi Francese, unite con li Venetiani, passò per la Dalmatia verso l' Italia, et entrato nel Friuli, varcato li fiumi di Tagliamento, et L' Isonzo a guazzo, scorse sino le porte di Treuiggi, havendosi con tal occasione presentato anco a vista di Venetia. Nella qual scorreria lasciò rovinato il tutto, per dove fezze camino, massime nel ritorno. Il Barbaro soldato, mal animato, in particolare contra quelli della religione Gierosolimitana, e perciò contra il Priore et li luochi del Priorato, e questo per li continui travagli che riceveano li Turchi dalli Cavallieri di Rodi nelli mari Egeo, Caspathio et Mediterraneo, come anco per la memoria di Gem, fratello di Baiaset, che, ricapitato dal Gran Maestro Pietro Dabusson poi Cardinale, havea dato a pensar molto

li anni avanti al Turco. Da questi stimoli solicitati li animi barbari, usavano ogni insolenzza contra li luochi del Priorato Vranese, esposti d' ogni intorno al furor loro, per la Bosna, come dicemo di già da Turchi occupata, et il Ducata di S. Sabba, patrimonio di casa Cossacia, ridotto in poter Turchesco nove anni avanti, cioè sotto li 1484, e finalmente per la maggior parte della Dalmatia destrutta. Mentre li Venetiani, abbandonati dall' altrui agiuto, all' impeto Ottomano resister non vagliono, li Todeschi, invidiando et insidiando la fecondità Hunghera, ogni giorno l' indeboliscono, li Polacchi la laccrano, e l' istessi Hungheri, mal uniti, insime si consumano, prestando al vigilantissimo nemico le bramate occasioni, come succese a punto l' anno seguente alla rotta ricevuta in Corbauia, e li susseguenti.

20. Perchè mentre Vladislavo andava ordinando le parti dell' Hungheria Superiore, Giovanni figliuolo del già Re Mattia, venute in disparere con il Vescovo di Zagabria per alcue pretensioni, e perciò unitosi con il Priore e Duca Lorenzo, suscitarono di nuovo l' armi civili. Le quali quantumque per all' hora al quanto s' aquiettassero, non però totalmente furono sopiti li rancori già nella creatione di Vladislavo, et in altre occasioni imbevuti. Quindi doppo alquanti mesi, quando il Re si ritrovava nella Transilvania, furono ammazzati, nelle tenute del Duca Lorenzo, alcuni procuratori del Tesoriere Regale, quando, poco mancò, li Turchi non s' impatronissero della fortezza di Belgrado; dove, non essendogli successo secondo l' intento loro, valicatovi il Sauo, sacchegiarono tutto il bellissimo Contado Sirmiense, lasciando però intatti li luochi del Duca Lorenzo, et penetrati oltre, passato oltra il Drauo, ancora, con fuochi e rapine, scorsero sino nella Stiria, menando via 6 milla anime cristiane priggioni, distruggendo pur all' hora il richissimo Contado di Pozega. Al qual romore disceso il Re nelle parti basse del Regno, sotto la condotta di Paolo Knesich, fezze fare alcune scorrerie nel paese nemico. Ma sopravenuto l' inverno, et occurendo la morte di Paolo, uno delli maggiori guerrieri doppo il Gran Voyuoda alli confini di Turchi, il Re ritornò indietro, tanto più che nuovi strepiti si sentivano dell' armi civili, le quali movea il Duca Lorenzo unito con il Priore, et il Biscroato Bano, per vendicarsi d' alcuni forti pretesi, contra l' Arcivescovo di Callocia. Quali romori finalmente proruppero in aperta guerra contra l' istesso Re, il quale, per questo risolutosi domar il Duca et il Priore, che tante volte se gl' erano mostrati renitenti et haveano caggionato tanti disordini nel Regno, n' entrò con grossa mano nel Contado Sirmiense, contra le fortezze del Duca, le quali, per la maggior parte havendo in spatio di doi mese in suo potere ridotte, per mezo del Despote e d' altri Baroni Hungheri: Per il che il Priore, vedute le cose del Duca a mal partito, per provedere a se medemo, con prieghi, et intercessioni gagliardissime, per mezzo delli Primati, ottenne la gratia et il perdono dal Re.

Et, trapponendovisi tuttavia li Grandi del Regno, si riconcilio ancora il Duca con Vladislavo; doppo haver perso quasi tutto il suo, scusòsi poi con la Sua Maestà, che quanto havea commesso, era stato l' altrui consiglio, et instigatione, denotando per tale il Priore della Vrana, con havergli coperto molte altre ribalderie di quello in secreto. Per il che Vladislavo, se bene gli havea già perdonato, subito lo fezze rittennire, fatto metter a sacco tutte le sue bagaglie, le quali furno trovate piene di maravigliosa richezza, fra ori, argenti, et altre robbe di grandissima valuta. Vedutosi così priggione, il Priore, fezze supplicare il Re, almeno si contentasse, che potesse finir la sua vita in alcun chiostro religioso, contento di rinontiar ogni altro suo potere et havere alla Maestà Sua. Al che, dicono, sdegnato il Re rispondesse: che non si trovava luogo religioso, che le malvaggità e sceleraggini sue tolerar potesse. Si che strettamente

legatolo con ferri, fu custodito; levatagli ogni commodità et occasione di potersi ammazzar da sè medemo. Condotto poi a Buda, mentre si prese castigo di diversi altri principali delinquenti contra la Sacra Corona et il Regno, fu suppliciato ancora egli. Li suoi misfatti vengono riferiti molto stranij, perchè, oltre le tante sollevattioni e dissubbidienze usate verso il Re, si dice, haver commesso molti sforzi carnali, haver occupato molte terre e castella violentemente, servendosi in quelli del titolo Regale, haver battuto monete false, falsificato li sigilli publici, fatto estorsioni Tiranniche a diversi et in fine non haver ommesso alcuna empietà e sceleraggine. Della morte sua non so certo il modo; perchè altri vogliono che, condotto a Buda, per haver alcuni ordini Sacri, fusse di notte annegato nel Danubio, altri che a perpetua priggionia fusse stato confinato nella fortezza di Temisuar; altri altra maniera riferiscono della morte sua.

21. Ma come la si sia, è cosa certa, che con li mali portamenti sortì peggior fine, e con li peccati suoi accelerò la desolatione di quel fioritissimo Priorato, perchè se il tempo, consummato nelle tante sue sollevationi, havesse impiegato nella conservatione delle sue giuridittioni, non così facilmente sarebbono rovinate le Commende sottoposte a quello; e massime quelle che nelle parti inferiori e verso le marine si ritrovavano. In questa maniera per le daporaggini sue, come di qualche altro, mi giova creder, che la terra della Vrana, vedutasi destituta da chi prendersene cura dovea, dall' altra parte, cognoscendosi debole alla resistenza della violenza Turchescha, annidata già nell' aflitta Dalmatia, si raccomandasse alla protettione delli SS.[ri] Venetiani; da quali per la vicinanza di Zara e Sibenico, Città le megliori di quel Dominio in Dalmatia, credea poter essere a sufficienza difesa. Perchè trovo, che già era in poter della Republica a questi tempi, nelli quali seguì la scorreria crudelissima, toccata di sopra, fatta da Schender Bassa sino Treviggi per ordine di Baiasete, il quale indi à poco fu privo dell' Imperio dal suo figliuolo Selimo.

Qual salito al governo di quello, fra le prime imprese che tentò, diventando ogni giorno più vile Vladislavo, entrato con furore barbarico in Bosna, ricuperò Sabaz, fortezza fatta sopra un' isola del Sauo, già detta Metubari, da Maometto, avo di Selimo, per haver commodità di predar la vicina Hungheria e poi con gran valore accquistata dal Re Mattia. Indi fazzendo calar verso le marine della Dalmatia, così scrivono li autori Hungheri, ritrovo però io, che non altrimente in questo tempo ma più rara cioè del 1521 li Turchi s' impatronissero di Knin, e di Scardona insieme. S' impatronì di Knin, detto dalli Latini Tininium, Città nobile et ampia, più d' una giornata posta sopra Sibenico, da parte della Tramontana, alle ripe del fiume Karka e parte in una isola di quello; luogo segnalato per l' autorità Capitolare, e per tenir il sigillo Regale, come capo delle reggioni Hunghere in quelli paesi, a punto come è hoggi il Capitolo di Zagabria, per essere stato ivi il Vescovato di tutta la Croatia.

22. Tratanto, ancorche Vrana non rimaneva più sotto il dominio del Priore, tuttavia si conservava la denominatione antica del Priorato della Vrana, con la sua dignità, rispetto alle molte commende, che si conservavano nelle parti superiori. Così in luogo del scelerato Priore, meritamente tacciuto per nome dalli scrittori, fu subrogato Mattia detto Bosnyak, dalla patria sua di Bosna, huomo della Corte di Vladislavo, nella quale teniva luoco di Scalco maggiore, dignità tra le essentiali di quella Corte, la quale il Re si contento ritennesse insieme con il Priorato. Dal che si conobbe grandissima sua affettione verso Mattia, mentre volse honorarlo con tante dignità, in tempo che era ambito il Priorato da molti, ma fra li altri, da Paolo Tomori, huomo di gran meriti e valore, fu poi Arcivescovo di Collocia e Capitanio generale in compagnia di Conte Giorgi Sepusio, nel

funestissimo conflitto di Mohac. Il quale Tomori, havendo procurato questa Prelatura con diversi mezzi e favori e particolarmente di Bornemissa favoritissimo di Vladislavo, vedutosi anteporre il Bosnese, disperato, si vestì Frate Franciscano, come attesta l' Illmõ nostro Mons.r Verantio Metropolita Strigoni. E se questo Mattia fu huomo molto accorto e vivo nella maniera delli negotij, tuttoche nelli costumi fusse dissoluto non poco; e con la destreza sua provide a molti inconvenienti in quella Corte, particolarmente doppo la morte della Gran Principessa Anna Guascona, moglie del Re Vladislavo, che con l' eccellenza delle sue alte maniere, havendo messo in riputatione civilissima quella Corte, altre volte solita viver secondo la militar e Scythica semplicita, morì nel parto di Ludovico, che poi regnò. Nel qual tempo accorse quella memorabil sollevatione della plebe rusticana contro la nobiltà del Regno, all' ovviamento della quale non ritrovandosi atto il Re, già immerso nell' otio, con assenso suo e di tutti li Baroni vi fu commessa la cura al Conte Gioanni da Zapolye, così detto da un luogo del Regno di Bosna, patria delli suoi antenati, quali poi, per valor mostrato in servitio della Corona Sacra, haveano havuto in premio il ricco Contado di Sepusio in Hungeria. E fu patuito con lui nella dieta di Posonio, che riportando vittoria della barbara e crudel plebe, troppo intolerabile fatta alla nobiltà Hunghera, ogni volta non haverebbe havuto legitimi figliuoli Ludovico, figliuolo di Vladislavo, l' haverebbono coronato Re d' Hungheria doppo la morte di lui. Nella qual impresa Gioanni riescì con tanto grido e laude sua liberando il Regno da quella sì grave peste, con quanto biasmo, e poca sua riputatione vivea Vladislavo. Il quale, caduto in tanto poca stima appresso li Baroni, che, girando quelli tutte le cose a modo loro, e secondo la proprietà delli interessi suoi, egli se ne vivea misero, e sprezzato da tutti. Nella qual infelicità, provò perpetua la fedel servitù del Priore, che già mai non l' abbandonò. L' istessa fedeltà usò verso Ludovico suo figliuolo, elletto Re in vita del Padre; attesoche, rimanendo giovinetto doppo la morte sua, e però facendosi peggiori alle giornate li Signori del Regno, nell' insolenzza e nella troppo interessata licenza, accquistatasi per la dapocaggine di Vladislavo, haveano ridotto in tal stato la Corte di Ludovico, che molte volte (cosa troppo maravigliosa e vergognosa, ma vera), non havendo le cose neccessarie per la mensa propria, era astretto mandarle mendicar dalli avari e deliciosi Prelati, et altri Primati, per mezo del Priore, che tutto il suo convertiva in servitio del suo Signore. Onde scrive un Capellano Regio, che ha notato minutamente le cose di quelli tempi, haver veduto il Priore, mendicando per il Re, haver ricevuto una volta da un tal Vescovo di Cinque chiese, cento marki. Riferisce costui altre indegnità troppo sfacciate, che usavano li Primati della Corte verso il suo Principe, e fra li altri Paolo Tesoriere del Regno; imperochè essendo venuti avvisi, che Solimano figliuolo di Selimo e d' una Bosnese dalla terra di Zuornik, veniva verso l' Hungeria, per far acquisto di Belgrado, tanto anellato dalli antenati suoi in vano, e però dimandando li soldati di quella piazza le sue paghe dal Re, a fine di potersi poi nel tempo dell' imminente et evidente assedio prevaler di quelle, in servitio publico, rimmesi dal povero Re al Tesoriere, che teniva il tutto in mano gli bastò l' animo, con atti troppo dishonesti, in dispreggio della Maestà Regale, strappar la polizza della commissione alli occhi loro, e rimandarli con le mani vote. Il che fu buona caggione, che quella così importante piazza, famosa per tante vittorie acquistate dalli nostri contra il Turco in diversi tempi, chiave di tanti paesi et antemurale di tutta la Cristianità Europea, si perdesse alli 28 Agosto 1521. Il qual anno come fu infelice all' Hungheria per la perdita di sì gran fortezza, così infelicissimo fu il seguente alla sacra Religione Gierosolimitana.

23. Mentre ili medemo Solimano a viva forza espugnò Rhodi, nido della sacrata Militia, diffeso sino all' ultimo potere dalli valorosi Cavallieri e da Filippo Liladano, loro gran Maestro, il quale, rittiratosi poi nell' Europa, hebbe da Carlo quinto Imperatore in feudo l' isola di Malta. Seguì la perdita di Rodi, come tutti scrivono, per essere stata abbandonata quella Città et isola totalmente dalli aggiunti Cristiani per soverchi interessi, impiegati all' hora nelle scambievoli rovine. Il che quattro anni doppo, cioè del 1526, parimente caggionò i lagrimevoli danni dell' Hungheria. Perchè Solimano, fatto via più altiero per le vittorie di Belgrado e Rodi, oltre li Mamaluchi nella Soria debellati, questo anno s' avviò verso l' Hungheria, perchè, acquistata quella, potesse usar l' armi vittoriose contra l' Italia, et il rimanente della Cristianità. Nel qual tempo il povero Ludovico, non sappendo nè potendo altrimente a tanto nemico opporsi, così consigliato da Paolo Tomori Arcivescovo di Collocia, e d' alcuni Baroni, più del dovere del proprio valor prosontuosi, escitò da Buda, callò verso il fiume Drauo, che il Turco a varcar attendea, e senzza aspettar Cristoforo Francapano con li agiuti di Croatia, le genti di Bohemia, e Gioanni da Zapohye con quelli della Transilvania, contra il volere suo, venuto alle mani con 25 milla soli contra Solimano, circondato da 100 milla combattenti, miserabilissimente rimase rotto e morto, con tutti li Prelati e altri principali del Regno, che si trovorno presenti in quella funesta battaglia alli 29 Agosto.

Nel luogo del quale, ancorchè da alcuni fusse elletto Ferdinando fratello di Carlo quinto Imperatore, doppo che li Turchi scorsero tutta l' Hungheria sino a Giavarino, da quelli Baroni però che si sentivano morder la conscienza dal giuramento prestato a Gioanni da Zapohye, Conte di Sepusio, nella Dieta di Posonio, fu elletto egli, essendo all' hora Voyuoda della Transilvania. Il quale, quantunque da alcuno, e specialmente dalli dependenti Austriaci, vienne incolpato, d' haver mancato soccorrer il Re nel sudetto conflitto per proprij disegni, tuttavia se havemo a credere a Stefano Broderich, Vescovo Vaciense, e Cancellier del Regno, che solo di tutti li Prelati si salvò da quella zuffa, e scrisse minutamente e fedelmente tutto il successo di quella, egli fu molto lontano da tali imputationi, e per conseguenza fidelissimo al suo Re, al quale diede consigli tali, quali, se la temerità d' altri Baroni non havesse impedito metter in effetto e se il Re havesse possuto aspettare, comme egli et la raggione voleva, non s' haverebbe perso il Re con tanto danno del Regno, e con lui non periva il Conte Giorgi, unico fratello di Gioanni. Il quale, doppo l' ellettione, havendo vissuto nel Regno con gran diversità di fortuna, travagliato sempre da Ferdinando, finalmente venne a morte del 1541, lasciandovi un figliuolino poco inanti nato, sotto la cura della moglie, e di frate Giorgi Ulissenouich Sibenzano, nato nel Castello di Kamicsaz, sopra li molini di Sibenico, all' hora Vescovo Varadiense, e poi fatto far Cardinale, da chi ancora, contra raggione, di breve gli procurò la morte o qual figliuolino sotto amichevol fidanza spogliato del Regno, da Solimano, hebbe con la madre la Transilvania, rimanendo quel poco d' Hungheria, che da principio havea occupato Ferdinando, in poter di lui, e dell' heresie Alemanne, che hoggi giorno hanno ridotto quel infelicissimo Regno nel stato miserabilissimo, nel quale le travagliate reliquie di quello hoggi giorno vi si veggono.

In tanto, correndo le cose del Regno per il verso che havemo veduto, havendo del 1536 Solimano mosso la guerra contra li SS.ri Venetiani, et havendoli spogliati della maggior parte delli Territorij Dalmatini, nella medema guerra n' hebbe anco la fortezza della Vrana, tenutasi sino all' hora sotto il governo della Republica; imperochè scorrendo li ministri del Turco li Contadi di Zara e Sibenico, considerata

l' importanza della Vrana, ridotta dalli Venetiani in forma di buona fortezza, et riputandola per un bastione fortissimo delle tenute così delli Zaratini, come delli Sibenzani, si risolsero sforzarla con assedio. Ma mentre la tengono assediata, trovatovi modo di trattar con il Rettor di quella, li promisero una grossa somma di dinnari, ogni volta che egli haverebbe consignatagli la terra in mano; al che il vilissimo et avarissimo huomo, havendo prestato volontieri l' orecchie, scordatosi della fedeltà, che a Iddio et alla Patria dovea, li rese la fortezza senza strepito veruno. Ma li barbari, che con tutto havessero havuto gratissimo tal accidente, per esser divenuti si facilmente patroni d' un luoco fortissimo, abhorrendo il modo, con il quale l' haveano havuto, perchè se bene piace il tradimento, non però piace il traditore; in luoco del danaro promesso, diedero un ludro d' aspri, che sono monete Turchesche ma false. Involtre, comparso l' avaro traditore alla presenza del Generale Venetiano, che in Zara si trovava, doppo haver velato la sua perfidia con ridicolosissime et indegnissime raggioni, fu decapitato come meritava.

25. Quando li Turchi entrarono in Vrana, dicono, che il Capitano di quelli, veduta bene la fortezza, et l' eccellenzza del luoco, dicesse: che faceano grandissimo errore quelli che chiamavano quella fortezza con il nome della Vrana, alludendo all' uccello chiamato dalli Italiani, Cornacchia, detto vrana in lingua nostra, poichè che lui l' havea trovato essere un nobilissimo Szokol, cioè Falcone.

26. In questo modo hebbero fine quasi nel medemo tempo il fioritissimo Regno d' Hungheria, et il Priorato Vranese. Perchè sicome il Regno, mortovi Gioanni Re, per la maggior parte rimase preda a discrettione del nemico infidele Turco, parte del forastiero Alemanno, per natura poco affettionato all' Hunghera, così poco inanti la misera morte di Ludovico, essendo venuto a morte Mattia Bosnese il Priore, sepelito in Buda, nella chiesa di S. Stefano, delli Monaci Augustiniani: questa dignità non fu mai più conferita alli nationali. Ma come finalmente la Sedia Apostolica ha cognosciuto, contra ogni raggione, alli forestieri tali, quali fuori del vano nome, hanno giovato niente afatto per quel fine, per il quale questa nobil e sacrata Prelatura e stata fondata et conservata poi con tanta riputatione dalli antichi nostri.

27. Piaccia alla divina misericordia, che, ritornando hora la dignità Priorale alla natione nostra, nella dignissima persona Sua, con ogni pienezza delle raggioni — poichè poca probabilità si scorge di poter vedere tornar l' antica Sacra Militia nelli paesi desolati di Dalmatia et Hungheria — si vegga almeno alli giorni nostri rinvigorir et fiorir la pietà et il valor di quella, nelle nuove Commende, che lei d' ordine del nostro Signore e per la non meno generosa che Cristianissima liberalità del Serenissimo Re di Polonia, e per fondar di breve nella Provintia di Podolia, per l' assaltatione e propagatione della Santa Fede, per beneficio della Republica Cristiana tutta, per augmento della riputatione e disciplina della Gierosolimitana Religione e finalmente per chiarissimo splendore non meno del Priorato Vranese, quale, ancorche occupato dalli nemici, s' illustrava tuttavia con la sua solita et antica autorità, che della natione nostra, travagliata si bene a maraviglia, ma tra tanti travagli ben spesso soccorsa, ancorche da deboli figliuoli suoi.

Францеска извјешћа о Босни.

Приопћио

Вјекослав Јелавић
(Париз).

Извјешћа, што их овдје у оригиналу приопћујемо, потичу од тројице францеских часника, који су у почетку XIX. стољећа пропутовали Босну и дио Херцеговине. Та се извјешћа налазе похрањена у архиву францескога ратнога министарства те сачињавају другу серију збирке докумената, која је заведена у регистар под насловом „*Armée de Dalmatie*“.

Ова су извјешћа била састављена по нарочитому налогу самога цара Наполеона. О тому нам пружа довољних доказа богата преписка великога завојевача. Тако у депеши, управљеној 20. јуна 1806. из дворца у Saint-Cloud-у на генерала Lauriston-а, заповједника францеских чета у јужној Далмацији, Наполеон препоруча потоњему, да му спреми извјешћа о Дубровнику и о Албанији. Говорећи у тој истој депеши о босанскому паши, цар вели Lauriston-у, да је босански валија добар пријатељ Француза, па му налаже да настоји с њиме живити у најбољему складу. Наполеон тражи, да му се нарочито шаљу тачне топографске и етнографске биљешке, особито пак да се поклони велика пажња путевима. Он је н. пр. незадовољан с мемоаром генерала Poitevin-а о Далмацији, који, умјесто да се ограничи на вијерно описивање природе тла, положаја мјеста, нарави становника, залијета се у висока стратегичка разматрања. У депеши од 21. јуна 1806., управљеној на истога Lauristona, Наполеон тражи од њега, да му по могућности прибави географску карту турских провинција, сусједних Дубровнику.

Први од наших извјештаја састављен је од генерала Anthouard-а и датиран из Монце 14. јуна 1806. Извјеститеља занимају готово искључиво путеви. Како да се најзгодније и најлакше уђе из Далмације у Босну? Генерал претпоставља више полазних тачака у Далмацији, Книн, Сињ, Имотски и Опузен, па се одавлен управља у срце Босне, то јест у Сарајево, било по постојећим путевима, било опет по путевима, што их он мишљу трасира. Он истиче мане, што их је примјетио код постојећих цеста, те истодобно показује и поправке, које му се чине потребитим. Француски генерал исписује, уз незнатне изузетке, тачно мјеста, која је при својему путовању посјетио, те дава скоро за свако и најмање село приближни број кућа, које сврстава прама вјероисповијести њихових обитавалаца. Његов је извјештај по тому с географскога и с чисто статистичкога гледишта несумњиво важан.

Друго извјешће потиче из пера штопскога капетана Roux-la-Mazelière-a. Њега је генерал Marmont био спремио у посебној мисији Усреф-Мехмед паши, тадањему босанскому везиру. Извјештај се састоји од два дијела. Први дио садржава опћенита опажања о топографији, поднебљу, пучанству, рудницима, пољопривреди, цестама, ћупријама итд. Извјеститељ описује надаље тврђаве, за које вели, да не представљају озбиљних запрека евентуалним непријатељским потхватима. По његовому би се суду такођер најлакше продрло из Далмације у Босну преко Имотскога и Дувна.

Други дио извјешћа састоји се од посебних опажања при путовању, што га је францески официр био подузео из Далмације преко Травника и Сарајева до у околицу Зворника, гдје се је у то вријеме налазио главни стан босанскога валије, који управљаше ратним операцијама против српских усташа. Потоњи бијаху продрли у Босну, а везир их бјеше управо присилио, да се повуку онкрај Дрине. Капетану Roux-la-Mazelière-y је био дат налог, да утврди једну турску позицију у долини Спрече и да подигне уздуж Дрине неколико метериза. Он се је био управо дао на посао, када ли се у Цариграду збише важни политички догађаји, који понукаше пашу, да се на врат на нос поврати у своју травничку резиденцију. Францески официр не бијаше посјетио Зворника, па тек по казивању описује ову у то доба чувену тврђаву. При свому повратку у Травник он удари преко Туале, Жепча и Врандука. Тај је пут и краћи и удобнији од онога, којим бијаше дошао. Он вели, да би тај пут могао бити лако претворен у колни друм.

Француски капетан описује надаље пут из Травника у Челебипазар (данас Рогатица) а одавлен у Таслицу, преко Горажде и Чајнича, и напокон пут из Таслице у Сарајево. Он у велике хвали босанскога везира, за којега вели, да је одан Французима.

На концу свога извјешћа француски официр признава, да није могао продријети у многе крајеве Босне и Херцеговине, јер је његово присуство побуђивало у многим мјестима дубоко неповјерење домаћега муслиманскога пучанства.

Трећи је извјештај датиран мјесеца аугуста 1806. а саставио га је капетан Leclerc. Овај официр описује нарав путева, нарочито у Херцеговини. Њега занимају такођер тврђаве, којих је набројио 40. Он описује све оне, које је видио, акопрем му само столачка и ливањска изгледају донекле важне.

Ово је извјешће најзанимљивије, јер поред краткога географскога прегледа, који се и код остале двојице налази, то извјешће садржи интересантних разматрања о политичкому устројству земље. Тако он описује међу осталим специјалну организацију босанских јањичара.

Кренувши из Травника Leclerc хтједе походити Сарајево, али му то не би, могуће, пошто му је травнички намјесник био изјавио, да му не може поднипошто зајамчити личну сигурност. У то је доба било врло опасно путовати по Босни. Убијало се је на самим вратима Травника. Осим тога долазак францескога часника у Травник бијаше силно узбудио ниже слојеве муслиманскога становништва, које се је озбиљно бојало француске окупације. У Травнику се је био наиме просуо глас, да је травнички кајмакам издао Босну Французима и да је дошла златом натоварена мазга, носећи тобоже примљено мито. Leclerc је у осталом доживио на свому путовању много непријатности.

Дати ћемо сада неколико кратких биографских података о ауторима ових извјештаја.

Гроф Charles Anthouard de Vraincourt родио се је 7. априла 1773. у Verdun-у. Год. 1789. он је био именован топничким потпоручником, а год. 1792. би промакнут на чин капетана. Год. 1800. би додијељен у својству пуковника главному топничкому штопу, а год. 1804. би именован управитељем артиљеријске школе у Пиаченци, а годину дана за тим побочником принца Евжена, талијанскога поткраља. Од сада је он брзо напредовао у каријери, па унаточ пада Наполеонова и повратка бурбонске династије на француски пријестô, он заузимље одлична мјеста у војсци. Год. 1830. он је био постављен за врховнога надворника топништва. Он умрије у Паризу 14. марта 1852. За вријеме Наполеонових ратова се гроф Anthouard одликовао на више бојишта, па је задобио и неколико рана. Цар је у велике цијенио његове војничке способности, па га је и употребио код више гласовитих опсада (Јафе, Александрије, Данцига итд.).

Састављач другога извјешћа, Théodore Roux la Mazelière, родио се је 22. јануара 1778. у Embrun-у, департману Hautes-Alpes. Год. 1800. он је био именован пионирским поручником, а год. 1801. капетаном. Учествовао је у ратовању по Далмацији (1807., 1808.—1809.), Шпањолској (1810., 1811.—1812), у Италији (1813. до 1814.). Умро је у Тулону 15. септембра 1824.

Аутор трећега извјештаја, Jean Leclerc de Montprye, родио се је 28. јануара 1771. у Burbauche, департману Ain. Ступио је год. 1794. у пјешачку артиљерију и након годину дана добио је еполете поручника. Год. 1800. би именован капетаном, а год. 1804. побочником генерала Marmont-а. Судјеловавши у многобројним биткама, он умре 12. септембра 1812. од задобивених рана у окршају код Arapyles-а у Португалској.

I. Bosnie.

Sous le nom de Bosnie, on comprend en ce moment tout le pays soumis au pacha de Bosnie ou vizir résidant à Travnik. Ce pays se subdivise en Croatie turque, Bosnie proprement dite et l'Erségovine.

La Bosnie est renfermée entre la Hongrie, la Croatie autrichienne, la Dalmatie, la République de Raguse, l'Albanie italienne et turque, y compris le Montenegro et la Servie.

Sa longueur, de Citluck à la Save est à peu près de 200 milles d'Italie, et sa plus grande largeur, à prendre des frontières de la Croatie jusqu'à la Drina, est à peu près de 230 milles d'Italie. Mais sa largeur moyenne est tout au plus de 200 milles.

La Bosnie a plus de montagnes que de plaines, mais ces montagnes ne sont pas pelées comme celles de la Dalmatie; elles sont boisées ou en prairies, c'est à dire couvertes de terres et la plus grande partie ne sont réellement que des collines.

La Bosnie est traversée par une grande chaîne de montagnes qui, partant de la Croatie, près du triple confin, se dirige de l'ouest à l'est et va rejoindre les montagnes de l'Albanie. C'est proprement la séparation de la Bosnie et de l'Erségovine. Cette chaîne de montagnes donne naissance aux principales rivières de la Bosnie, dont la Drina, la Bosna, le Verbas, l'Ouna, coulent du sud au nord et vont se jeter dans la Save et la Narenta coulant au sud à son embouchure dans l'Adriatique. Ces rivières sont navigables dans une partie de leur cours.

La Bosnie est bien cultivée, a de belles forêts, de beaux paturages, et beaucoup de sources dont l'eau est très saine. L'eau de quelques-unes est réputée pour les fièvres tierces.

Il y a des eaux minérales, et, près de Seraïo, une source que l'on dit violemment purgative.

La Bosnie fournit tout ce qui est nécessaire à la vie: elle abonde en blé, avoine, légumes de toute espèce, mais ne produit que très peu de vin. Les deux vignobles cités sont Bagnaluca et Mostar.

La Bosnie fournit également une grande quantité de bestiaux, soit bêtes à cornes, bêtes à laine, chèvres et chevaux. Ces derniers sont petits mais ont de la réputation.

On trouve en Bosnie tous les métaux excepté l'étain; les mines y sont très mal exploitées.

L'air de la Bosnie est généralement bon et l'on peut ajouter, qu'il est généralement froid.

Les nuits sont humides; il y a beaucoup de rosée et plus dans les montagnes que dans les plaines. Cependant les caravanes passent les nuits au bivouac sans accident.

Pendant l'été, il n'y a point de maladies dans les montagnes; mais, dans le bas pays, du côté de la Save, il y règne des fièvres épidémique occasionnées par les marécages, tout le bas pays étant très humide.

Pendant l'hiver, il y a en Bosnie beaucoup de maladies inflammatoires, depuis le simple rhume jusqu'aux maladies les plus compliquées et des maux d'yeux. On y attribue ces maladies aux poèles dont on fait usage. Ceci regarde principalement la Croatie et la Bosnie proprement dite.

On évalue la population à 150.000 chrétiens, 250.000 Grecs, 200.000 Turcs. Il est difficile d'avoir des données positives.

Les religieux franciscains sont chargés du spirituel en Bosnie. Il y a deux évêques. — Outre les Turcs, Grecs ou Romains, il existe encore en Bosnie quelques Juifs et des Cingani. Ces derniers sont ce qu'on appelle en France des Bohémiens. On prétende en Bosnie, que les Cingani sont originaires de l'Egypte, n'ayant point de religion particulière, vivant entre eux, la peau un peu noire, grands voleurs et très adroits voyageans, disant la bonne aventure etc.

CHEMINS.

Tous les chemins de la Bosnie sont, à proprement parler, des chemins de traverse. Ils ne sont pas limités pour la largeur et on ne les soigne pas. Cependant les chemins sont bons, parce que le terrain est bon et uni. Ces traverses ne sont réellement pas carrossables partout, mais on peut à peu près les regarder comme tels par la facilité du terrain. Il faut seulement observer, que dans les montagnes le terrain est sec et les chemins solides, mais ils sont humides et fangeux une partie de l'année dans toute la partie qui avoisine la Save et la basse Bosnie.

Dans le cas ou une armée voudrait pénétrer en Bosnie, elle entrerait en campagne plus d'un mois plus tôt par la Dalmatie que par la Croatie autrichienne, par rapport aux froid et aux neiges, aux pluies et aux terrains fangeux.

Dans la dernière guerre des Autrichiens et des Turcs, les premiers sont entrés par la Croatie autrichienne et leur artillerie a suivi la route de Gospich, d'Ombresello, Serb, la campagne de Graovo. Ils n'ont pas été plus loin de ce côté. En supposant qu'une armée entrerait en Bosnie par la Dalmatie, il y a quatre points de départ de la Dalmatie qui sont: *Knin, Sign, Imoschi, Opus.* Chacun de ces points a pluisieurs débouchés pour l'infanterie et même pour la cavalerie. Ces débouchés ou passages des montagnes frontières sont tous mauvais, impraticables en se moment à l'artillerie.

Cependant, on peut en considérer cinq principaux qui pourraient être arrangés et alors, on débouche dans des plaines aux campagnes ci-après; savoir:

Dans la campagne de Graovo — De Knin et par deux chemins le Butisnitza et l'Ersovaz,
Dans la campagne de Livno — De Sign, par le Prolog,
Dans la campagne de Glamosch — De Knin et de Sign,
Dans la campagne de Duvno — De Sign et d'Imoschi,
Dans le pays de Mostar — D'Imoschi et d'Opus.

Ces cinq pays sont très fertiles et de ressource; et, pour assurer les derrières de l'armée qui s'avancerait, il faudrait occuper les petits forts de Livno, Duvno, Gliubuski et la ville de Mostar surtout, dont les habitans sont réputés méchans et fanatiques.

Quant au pays de Graovo, Livno, Duvno, ils sont soumis à des beys ou seigneurs propriétaires Turcs, dont les ancêtres étaient chrétiens et qui se sont faits Mahométans pour conserver leurs biens. Ils seraient renégats avec la même facilité que leurs ancêtres. On cite même une réponse du bey de Glamosch, lorsque les Français sont entrés en Dalmatie, tous les Turcs prirent de l'épouvante et les Chrétiens prirent de l'assurance. On croyait déjà voir les Français conquérir la Bosnie. Le seigneur de Glamosch dit alors: *eh, quelle est donc cette croix des Chrétiens? Est elle si lourde, qu'on ne puisse la porter?*

Je vais indiquer les différents itinéraires à suivre des différents points de départ pour arriver à Travnik, Seraïo, qui sont le centre des communications, à Jaize, à Bagnaluka, et ensuite un itinéraire pour Belgrade, et un pour Constantinople, passant par l'Albanie.

DE KNIN.

Deux chemins sont à choisir pour passer les montagnes: l'un qui remonte le torrent Butisnitza, l'espace de 3 heures en conduit au village de Stermizza. Là, en prenant à droite et en montant le Busenkirch, on traverse les montagnes et l'on descend dans le Graovo. Le chemin est à arranger en entier depuis Knin.

Le second, traversant la petite plaine de Knin, par un chemin carrossable, conduit au pied des monts Ersovac et Dinara. Là seulement, le chemin est mauvais; mais la montagne se présente de manière à pouvoir donner telle pente que l'on voudrait à la route à tracer. On monte pendant une heure, après quoi l'on trouve un bon terrain où il n'est pas nécessaire de travailler. On le suit une demi heure et l'on arrive à la descente de Graovo. Il y aurait peu à travailler dans le commencement de descente; mais, vers le milieu de la descente, il y aurait à faire la même opération que pour la montée.

DE SIGN.

On passe la Cettina en bac, on monte pendant une heure et demie pour arriver à Bilibrig. Le chemin est mauvais, tout pierre; on peut cependant l'arranger. Le tracé est large mais très rapide. De Bilibrig, on monte le Prolog par un chemin encore plus rapide et plus mauvais et l'on descend dans la plaine de Livno. On a la facilité de pouvoir donner telle pente que l'on voudra au chemin à construire.

D'IMOSCHI.

On est à une demie heure sur les terres turques; le chemin est à élargir et applanir ainsi que pendant deux heures en Turquie, après quoi l'on se dirige à gauche dans le Duvno ou le Livno, et, si on prend à droite, on se rend par un chemin facile

à arranger soit à Gliubuski, soit à Mostar, soit au dessus de Mostar au chemin qui se rend de cette ville à Seraïo.

D'OPUS.

On prend la rive gauche de la Narenta, on remonte par un chemin en terre à Metcovich, village Dalmate. On passe la Narenta et, par la rive droite, on remonte à Mostar par un chemin en terre ou bien on laisse Mostar à droite et l'on poursuit sur Seraïo; si on avait de grosses barques on pourrait remonter la Narenta jusques à Metcovich.

ITINÉRAIRE EN BOSNIE.

Metcovich. — Partant de Narenta, on passe à Metcovich, dernier village de la frontière pour entrer en Erségovina par une bonne route laissant à gauche le Gliubuski et Mostar à droite pour passer en Bosnie.

Gliubuski. — Gliubuski a 250 maisons toutes turques. Sur le sommet de la colline est le fort irrégulier, enceinte de murs à l'antique, quelques tours. Il y avait une cinquantaine de petites pièces d'artillerie; on vient d'en tirer une grande partie pour marcher contre Czerni Georges.

Glievaschia. — En suivant le chemin, on arrive à Glievaschia — centaine de maisons catholiques.

Blatto. — Blatto comprenant une étendue de campagnes parsemées de petits villages qui, en total, donnent 150 maisons catholiques, et une tour habitée par des Turcs, ou réside un gabellier ou receveur des droits.

De *Metcovich* à *Blatto;* demi journée de chemin, bonne route, presque toute carrossable.

Cernaz. — 2 heures. Village de 100 maisons éparses; toutes catholiques. On traverse les deux montagnes Cozira-Varda et Dabilo.

Bonne route corrigeable; on arrive au village de *Bakino,* 3 heures, située dans une vaste plaine. 120 maisons catholiques; une tour turque pour recevoir les droits.

Bilibrig. — De la à Bilibrig, petite eminence, après laquelle se trouve une grande plaine. Si de Bilibrig on veut aller dans la campagne de Duvno, il faut une heure et demie. Si de Bilibrig on veut aller à Seraïo, on passe dans une vaste plaine et il faut une journée pour arriver à *Zovich.*

Zovich. — C'est une réunion de plusieurs petits villages, en tout 600 maisons, $^2/_3$ turcs, $^1/_3$ chrétiens.

Neretva. — De Zovich à Neretva, 3 heures. Village.

En quittant Zovich, on passe la Rama sur un pont de pierre assez large pour passer une voiture.

Neretva est composé de diverses petites collines sur lesquelles se trouvent éparses 600 maisons, la plus grande partie turques et cingani. Le reste est catholique.

Posatva. — De Neretva à Posatva une heure; belle et bonne route, 15 maisons catholiques.

Krescevo. — 5 heures. Il y a un monastère de Franciscains de 20 individus. Il y a 300 maisons, $^3/_4$ turcs ou bohémiens, $^1/_4$ catholiques et grecs.

Krescevo-Poglie. — De Krescevo à Krescevo-Poglie, campagne contenant plusieurs villages, en tout 400 maisons, $^2/_3$ catholiques et $^1/_3$ grecs.

Seraïsco Poglie. — A Seraïsco Poglie une heure. Vaste plaine semée de petits villages, en tout 1000 maisons, $^2/_3$ turques, cingani, juives; le reste catholique.

Seraïo. — Directement à Seraïo en deux heures. Ville grande, riche, commerçante. Elle peut avoir 6 milles de tour. On évalue la population à 300.000 âmes[1]), Turcs, Juifs, Grecs, catholiques.

En reprenant sur la route ci-dessus indiquée la position de Cernaz, on trouve la route qui conduit à

Mostar. — 3 heures, grande ville, 1000 maisons sur les deux rives de la Narenta; $^2/_3$ sur la rive droite, $^1/_3$ sur la gauche. $^2/_3$ Turcs, le reste catholiques ou Grecs. Pour communiquer, il y a un pont de 150 brasses et d'une seule arche, large pour deux voitures; à chaque extrêmité, il y a une tour et la nuit le passage est fermé.

Gradaz. — De Cernaz à Gradaz, 3 heures, grande route, toujours en plaine. 250 maisons éparses, tous catholiques. De Mostar, on va retrouver le chemin de Seraïo à Gradaz.

En reprenant la première route à l'endroit dit Rakitno on trouve la route qui conduit à Traunik, passant par la campagne de Duvno, on arrive à Zerglienizza.

Zerglienizza. — 2 heures, village de 20 maisons, tous Grecs.

Znonizza. — A Znonizza il n'y a qu'un mille. Petit village, peu de maisons, chrétiens catholiques et Grecs.

Ravno (qui signifie plaine). — On traverse le mont Liubussa et, en 5 heures on arrive à Ravno; 60 maisons, chrétiens des deux rites.

Vucosevo. — A Vucosevo une heure, 60 maisons.

Cuprès. — De Vucosevo à Cuprès, 3 heures.

Scopie ou *Vacup* (sont la même ville); Scopie, 5 heures; une branche du Verbas traverse la ville; un pont de bois.

Traunick, une journée. On passe le ruisseau Sastugn; résidence ordinaire du pacha de Bosnie. 500 maisons. Presque tous Turcs. Il y a des Bohémiens et des Juifs.

De Traunick, en traversant la montagne Zez, on peut aller en un seul jour à Seraïo par une route praticable aux voitures.

Vucillogora. — De la campagne de Seraïo on va à Vucillogora deux heures, toujours en plaine. 200 maisons dispersées des deux côtés de la route; $^2/_3$ Turcs, $^1/_3$ Grecs ou Romains.

Podbor. — A Podbor, deux heures. Mille maisons éparses et dispersées des deux côtés de la route; $^2/_3$ Grecs, $^1/_3$ Turcs ou chrétiens. On arrive à la rivière Drina en deux heures. Les Turcs y ont construit un pont de barques couvert de madriles qu'on peut lever en une heure pour empêcher le passage, et remettre en 1 heure. La rapidité de cette rivière et sa profondeur en cet endroit ont obligé d'adopter ce genre de pont. Cette position n'est défendue par aucun ouvrage, soit pour défendre le pont ou pour s'opposer au passage de l'une ou de l'autre rive. Il y a plusieurs villages sur les deux rives: 1° sur la rive gauche, 400 maisons, $^1/_3$ Turcs, $^1/_3$ Grecs, $^1/_3$ Romains et sur la rive droite il y a plus de 1000 maisons grecques.

En se reportant à Traunick pour aller à la Save:

Traunicka-naja. — De Traunick à Traunicka-naja, 3 heures, 100 maisons en ne comptant que celles autour de la route, car il y en a un grand nombre au pied et tout autour de la montagne sur le milieu de laquelle passe le chemin. Très peu de Turcs et tous chrétiens des deux rites.

Vraski-han. — Trois heures sur la gauche de cette route et dans sa longueur il y a près de 2000 maisons grecques.

---

[1]) Јамачно погрешно = 30.000?

Au fleuve *Bosna* en trois heures. De ce point à son embouchûre il y a un cours de trois journées de chemin.

On laisse la Bosna à droite, on marche trois heures et on arrive à *Vranduck.*

Vranduck. — Cette ville est de forme circulaire, entourée d'un mur de peu de hauteur et terre-plein. Il existe encore les brèches qui furent faites par les Turcs, lorsqu'ils s'en emparèrent. Il y a une tour qui domine la ville. Il y a quatre petites pièces de canon sur les fortifications. L'intérieur est tout habité de Turcs. Il y a dehors une infinité de maisons tout autour de l'éminence en arrière de la ville, partie Turcs, partie Grecs.

De Vranduck à *Passali-han,* trois heures, auberge publique, isolée, pour le service des voyageurs.

Zepće, trois heures, toujours en laissant la Bosna à droite. Entouré d'un mur à l'antique de figure carrée, une tour circulaire au milieu, située sur la rive gauche de la Bosna. 400 maisons. Tous Turcs; sur la rive droite il y a une infinité de maisons et de hameaux dispersés dans. la campagne et sur les petites eminences qui existent dans cette vaste plaine. Tous Turcs et Grecs.

De Zepće à *Novi-Pazar,* 3 heures. Ville ouverte, 300 maisons turcs. Au milieu de la ville passe un petit ruisseau. Cette ville est très fréquentée par les marchands qui y arrivent de tous les points de la Bosnie et des provinces voisines.

De Novi-Pazar à *Cernives.* Montagne sur la quelle passe la grande route praticable aux voitures. Sur le sommet est l'auberge publique. C'est la seule habitation; on y arrive en trois heures.

A *Jessegn,* trois heures, 500 maisons. Turcs et quelques Cingans, entouré d'une palissade. Fréquenté par les marchands comme Novi-Pazar.

A *Blasevich.* 3 heures. Lieu ouvert. 500 maisons; à peine 20 à des Turcs; les autres chrétiens des deux rites.

A *Icoraz,* 3 heures. 500 maisons. Ouvert de tous côtés. Turcs, Grecs, catholiques en nombre égal.

Garevaz, 3 heures, 250 maisons, toutes turques, unies l'une à l'autre. *Construites en bois comme c'est l'usage en Bosnie,* et, en une heure, le feu peut detruire tout le village.

Derventa, 6 heures. Réunion de 600 maisons en bois. Au centre, dans une espèce de place, on a établi une barrière avec quatre pièces d'artillerie.

Dugopoglie. 6 heures, vaste plaine sans habitations. Après avoir passé la plaine, on se rend à

Pechnik, trois heures. 600 maisons, chrétiens des deux rites.

Dobor. 3 heures. Ville ancienne de figure quadrangulaire 4 bastions, terre-plein; un bastion est en ruine par suite de la brêche faite par les Turcs et qui n'a jamais été réparée. Il n'y a pas de canon. Cette ville est dans une plaine. Baignée d'un côté par la Bosna; au pied du mur, il y a une barque pour le passage à l'autre rive. Le revêtement de ce mur est fait avec des pierres d'une grandeur très considérable. Elle était autrefois habitée; mais depuis un incendie qui l'a detruite, il n'y a plus d'habitation. Sous les murs et sur la grande route, il y a une auberge publique pour les voyageurs.

De *Dobor* à *Dubizza.* 3 heures. Lieu ouvert, de 800 maisons réunies de chrétiens des deux rites. A une portée de fusil, la Bosna se jette dans la Save. A Dubizza, en passant la Save sur *la barque,* on entre sur le territoire autrichien.

A Dobor, passant en barque la Bosna, on va en 3 heures à

Gradaz, lieu fermé de simples murs, dans terre-plein, de forme circulaire, 700 maisons, $1/4$ Turcs, $1/2$ Grecs, $1/4$ Cingani. Les faubourgs et maisons isolées dépendant de Gradaz comprennent 3000 (?) maisons, tous Grecs, car on ne compte guère que 100 maisons catholiques.

De Gradaz à *Scacavo* 3 heures. Lieu ouvert, 200 maisons, $1/2$ Grecs et $1/2$ catholiques.

A *Maglai* 3 heures. Petit village de 30 maisons, Turcs, Grecs, Romains par tiers.

A *Bagnaluka.* 6 heures. Ville fermée de murs. 6 bastions, un fossé plein d'eau, fournie par la rivière, 1000 maisons turques et quelques cingani et une vingtaine de maisons greques. Le revêtement est en bonnes pierres. 80 pièces de canons de divers calibres.

Partant d'Imoschi, on va en Bosnie par Possusie et Goritza, et de là en 6 heures dans la campagne de Duvno ou Zupagnaz. Qui en est le chef lieu et où l'on trouve la route sus décrite.

Partant d'Ersano, on rejoint la même route de Zupagnaz en sept heures.

Partant de Sign, on traverse le Prologh. On trouve au pied un han ou auberge; on traverse la plaine de Livno. Pour ce trajet, il faut 5 heures; on passe au travers d'un marais.

Livno. Dans cette campagne sont plusieurs petits villages. Livno comprend 80 maisons, tant dehors que dedans, $4/5$ Mahométans, $1/5$ chrétiens.

La ville est un carré long, entourée de simples murs non terrassés. La porte d'entrée est flanquée par deux tours armées de cinq pièces d'artillerie dont 1 de gros calibre et 4 de pierriers.

De Livno, on se rend à

Suizza en traversant le mont Crucja par un chemin praticable aux voitures. Il faut 6 heures pour faire ce chemin. Suizza est composé de 25 maisons entourées d'une palanque ou palissade. 6 de ces maisons sont habitées par des chrétiens, le reste par des Turcs.

De Suizza, on traverse la montagne peu rapide de Cuprisca par un chemin très large. Le terrain environnant étant presque tout en prairies, on peut élargir le chemin autant qu'on veut pendant l'été. Mais le passage est un peu plus difficile en hiver par la quantité de neiges, qui effacent les chemins et encombrent tout. Après avoir traversé la montagne de Cupris, on trouve cette ville au bas du mont Malovan ou Radovan.

Cupris. La ville, composée d'une vingtaine de maisons, est habitée seulement par des chrétiens. A la droite de Cupris sont quelques maisons isolées habitées par des Turcs. De Cupris, on se rend à la ville de

Prussaz en traversant la montagne de Tloser, qui domine Cupris, par une ouverture appelée les portes de Suriaga. On descend par une belle route dans le bois de Suriaga qu'on traverse en deux heures. Après avoir traversé ce bois, on découvre à droite la ville de Prussaz. Elle est entourée d'une simple muraille de figure elliptique. Le dedans et le dehors de la ville sont composées d'une quarantaine de maisons habitées par des Mahométans.

On va en une heure et demie de chemin de Prussaz à

Scopie. La route est belle. Scopie, qu'on appelle aussi Vacup, est composée de maisons qui se trouvent des deux côtés de la route.

Jaïzée est composée de 60 (?) maisons tant dedans que dehors les murs. Toutes sont habitées par des Turcs à l'exception d'une ou deux habitées par des chrétiens.

Les murs qui entourent la ville sont flanqués par des tours rondes. Il y a deux portes, l'une au midi, l'autre au nord.

Jaïzée est à une demi journée de Scopie.

La route de Jaïzée à Bagna-Lucca est belle; il y a une journée de dix heures de marche sans montée ni descente, et se dirige toujours au nord.

Bagna-Lucca n'a dans son enceinte que cinq à six maisons dans l'une des quelles loge le gouverneur. Le faubourg comprend environ 600 maisons, les $^2/_3$ chrétiens, Romains ou Grecs. Les fossés sont remplis par les eaux du Verbas. Un pont dormant en bois les traverse. Les faubourgs sont entièrement ouverts. Les magasins d'approvisionnement sont dans la forteresse.

On va également de Scopie à Traunick, toujours par la grande route, en 6 heures; on traverse une petite montagne près de Scopie. Il y a sur cette montagne quelques bouquets de bois de peu d'étendue.

Traunick est entourée d'une palissade; dans l'intérieur il y a une espèce de donjon en maconnerie avec une seule tour. C'est là qu'est la résidence du pacha de Bosnie. La population de Traunick est d'environ 1500 âmes, tant au dedans qu'au dehors de la palissade et dans le village de *Buber,* contigu à Traunik, il y a environ 70 maisons habitées par des chrétiens des deux rites. La population de Traunick est toute mahométane.

Partant de Livno, en se dirigeant vers le nord, on passe au pied des monts petits *Cruezir* et grands *Cruezir* et en deux heures, on arrive à

Glamosch, situé au pied du mont Staretina. La ville est entourée de très faibles murailles. La vallée a 6 heures de longueur et une heure de largeur.

De Glamosch, en se dirigeant vers la Croatie turque, on passe le mont *Cerglïevicha* et l'on trouve

Petrovaz à une journée de chemin de *Bagna-Lucca,* petite ville entourée de murs, et dominant une vallée dite

Billaüiscopoglie ou plaine de Billaï, la quelle a deux heures de largeur et 4 de longueur.

Partant de Knin, on arrive en une grande journée de troupe dans la plaine de Graovo où l'on trouve les routes sus-décrites.

ROUTE DE SERAÏO A BELGRADE.

En partant de Seraïo et en se dirigeant ou nord-est l'on trouve à deux journées ou vingt lieues, la ville de Zvornick, place importante sur la frontière de la Servie. La Drina baigne ses murs. Elle est défendue par deux forts, dont l'un sur le bord de la rivière et l'autre sur la hauteur qui domine la ville. La communication d'un fort à l'autre est couverte par un gros mur flanqué de quelques tours. Le bourg qui en dépend est très détaché. On prétend qu'il a beaucoup d'artillerie. Les habitans sont réputés les plus courageux de la Bosnie proprement dite.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Monza le 14 juin 1806.

Le général aide de camp. de S. A. S.
le prince Eugène Napoléon.
Signé: Ch. D'Anthouard.

II. Memoire sur la Bosnie.

La mission dont j'ai été chargé par S. E. le général Marmont auprès de Mehemet, visir de Bosnie, m'a mis à portée de recueillir quelques renseignements sur la topographie et la statistique de cette province turque. Je vais en rendre compte en les divisant en deux parties: observations générales et observations particulières et detaillées.

OBSERVATIONS GÉNÉRALES.

La Bosnie est la province la plus septentrionale de l'Empire ottoman: elle comprend, outre la Bosnie propre, la Croatie turque, l'Erségovine et une partie de la Servie méridionale, dite autrement la Rascie. Elle est bornée à l'Orient par la Servie, au midi par la Dalmatie et l'Albanie, au couchant par la Croatie allemande et au nord par l'Esclavonie. La position géografique est entre 43° et 45° 40′ de latitude et 34° à 37° de longitude.

Les principales villes de la Bosnie sont: Seraglio, capitale de la province et l'entrepôt de tout le commerce du pays; Travnic, résidence des visirs; Zwornich sur la Drina, avec un fort qui passe pour le meilleur de ce pachalik; Bania-lucka, ancienne capitale; Mostar, capitale de l'Erségovine, Vihatzée sur l'Unna, capitale de la Croatie turque, Foccia et Novi-Bazar dans la Rascie.

La Bosnie appartient aux Ottomans depuis 1443; elle formait alors un royaume particulier dont Étienne II fut le dernier roi. Il fut ecorché vif par les ordres du sultan Mohamet II. Le sol de cette province est extrémement montueux et accidenté; mais, à l'exception des deux chaînes qui séparent la Dalmatie de l'Erségovine et celle-ci de la Bosnie, les montagnes sont d'une médiocre élévation; toutes peuvent être traversées en tous temps avec les chevaux du pays; néanmoins, il arrive quelquefois que des neiges très abondantes interrompent les communications et que des tourbillons de vent rendent dangereux le passage de quelques plateaux elevés; celui de Kuprès, entre autres, par où se dirigent les routés de la Dalmatie, est fort sujet à ces tourmentes.

La Bosnie est arrosée par une très grande quantité de petites rivières ou plutot de torrents qui la coupent en autant de vallées étroites et de peu de longueur. Lorsque ces vallées s'élargissent, des contreforts ou des mamelons détachés en occupent une partie. Les rivières ont en général un courant très rapide et sont encaissées dans leurs lits. Le pays au delà de la grande chaîne qui est entre l'Herségovine et la Bosnie est divisé en quatre bassins principaux où coulent l'Unna, le Verbash, la Bosna et la Drina.

Toutes ces rivières se jettent dans la Save. La Drina est la plus considérable; sa largeur est ordinairement de 50 à 60 mètres sur 2 à 3 mètres de profondeur d'eau. Les autres sont guéables en beaucoup d'endroits, excepté dans le temps des crues. La Narenta reçoit toutes les eaux de l'Herségovine et les verse dans l'Adriatique.

Le sol de la Bosnie est d'une très grande fertilité, quoique l'agriculture ne soit guère soignée. Les principales productions du pays sont le blé, le maïs et l'orge. On en récolte beaucoup au delà des besoins de la population. De tous les legumes, il n'y a que les haricots cultivés. Les Chrétiens suppléent au manque de vin par l'eau-de-vie de prunes; ils en font une provision assez considérable. On ne voit que des pruniers aux approches des villages et dans les nombreux jardins qui sont enclos dans les villes. Les fruits d'été et d'hiver sont aussi très abondants en Bosnie.

L'immense quantité des prairies et de paturages qui couvrent cette province donne les moyens d'élever des chevaux, des boeufs, des vaches, des moutons et autres

bestiaux en fort grand nombre et d'en faire un objet de commerce très avantageux. Les Turcs entretiennent par luxe beaucoup de chevaux. Ceux de la Bosnie sont de petite taille, mais forts et vigoureux: ils résistent longtemps à la fatigue.

La Bosnie est remplie de mines de tous genres. Le gouvernement turc ne permet l'exploitation que de celles de fer. Il y en a à Foinizza, petite ville à 8 lieues sud-est de Travnic et à Stari-medun dans le territoire de Bania Lucka. La qualité du fer dans ces dernières mines est fort supérieure à celle de Foinizza. Ce sont des chrétiens latins qui tiennent les forges. Il s'en faut de beaucoup que le pays soit entièrement cultivé; il n'y a presque de défriché que le fond des vallées et le pied des coteaux. Les habitans sont rassemblés dans ces parties en assez grand nombre; le reste du terrain est couvert d'arbres magnifiques, tels que frênes, chênes, ormeaux, sapins, mélèzes, trembles, etc. Si le cours général des eaux, au lieu d'être vers la Save, se dirigeait sur l'Adriatique, ces beaux bois pourraient offrir une ressource prècieuse à notre marine. On compte en Bosnie 48 villes principales où il y a des forteresses; on les designe ordinairement sous les noms de châteaux de la Bosnie; les habitans leur donnent celui de *Grad*. Chacune de ces villes et son territoire sont sous la dépendance d'un pacha à deux queues ou d'un beaubois ou aga, qui a le titre de capitaine. Les charges de capitaines sont héréditaires et très importantes. Le plus souvent ceux qui les possèdent se rendent indépendans dans leurs cantons et ne restent soumis que pour la forme au pacha qui gouverne la province.

La population de la Bosnie est loin de correspondre à l'étendue et à la fertilité du pays; elle pourrait être trois ou quatre fois plus considérable: il est difficile d'en donner un état plus exact parce qu'en Turquie on ne peut s'etayer pour la fixer sur aucune base certaine. Les Turcs ne tiennent aucun registre pour eux-mêmes et leur méfiance ne permet pas de compulser ceux où ils enregistrent pour l'imposition du *Karatch* tous les Chrétiens mâles, dès qu'ils ont atteint leur douzième année. L'aperçu qui suit est fondé sur les meilleures notions que j'ai pu me procurer.

Les habitans sont de trois religions: musulmans, chrétiens grecs et chrétiens latins. Les musulmans, de l'aveu même des chrétiens, sont les plus nombreux à cause de la persecution que fut exercée contre ces derniers par le sultan Mahomet II et qui força un grand nombre d'eux à embrasser l'Islamisme. On peut estimer à 200 mille le nombre des Turcs qui habitens les châteaux et de 200 à 250 mille la totalité de ceux répandus dans les autres contrées. En cas de besoin et d'appel général le pachalik de Bosnie doit fournir 120 mille combattants: on prend depuis l'adolescent jusqu'au vieillard. On peut compter 180 mille Grecs et 120 à 140 mille Latins. Il y a aussi 1000 à 1200 Juifs établis à Seraglio et à Travnic. On trouve encore dans chaque ville ou village de Bosnie plusieures familles de Zingani; on en rencontre même de petites hordes errantes. Ces Zingni exercent partout la profession d'ouvriers en fer.

Les Turcs occupent presque seuls l'intérieur des villes et surtout des forteresses; leur esprit ombrageux en a éloigné les chrétiens; ceux-ci habitent les campagnes et les environs des villes. Les parties où l'on trouve plus de Latins sont l'Herzegovine, le territoire de Bania-Lucka et celui de Foinizza. Les Grecs sont établis principalement sur les rives de la Drina et dans tout le pays au delà de cette rivière. Il y en a beaucoup aussi à Seraglio.

La température est modérée en Bosnie. Quoiqu'il y tombe en hiver une quantité considérable de neige, comme les vents soufflent rarement du nord, les froids ne sont pas très rigoureux, autant du moins qu'on pourrait le craindre dans un climat aussi

montagneux. En été les pluies sont fréquentes et l'on n'éprouve qu'une chaleur peu forte.

La Bosnie est gouvernée par un grand vizir que le grand seigneur y envoie; mais son autorité n'y est guère respectée à moins qu'il ne soudoie un corps de troupes assez nombreux pour imprimer la terreur. La province se régit d'après l'esprit et l'impulsion des habitants de Seraglio qui sont presque toujours en opposition avec les vizirs. C'est dans cette ville que résident les grandes autorités de la province aussi que les beys et les agas les plus riches et les plus puissants. C'est là que se tient continuellement le marché général de tout le pachalik. Les Turcs s'y rendent de toutes les parties de la Bosnie; aussi renferme-t-elle des richesses immenses; et, si l'on entre en Turquie, il sera essentiel de s'assurer de suite de cette grande ville. La possession enrichira l'armée et contribuera beaucoup à mettre toute la province sous notre dépendance. Seraglio peut, par sa situation, être très facilement tenu en bride, parce qu'il est bâti en amphithéâtre et dominé par deux châteaux dont un surtout est dans une position fort avantageuse.

Les Bosniaques sont courageux et passent pour être avec les Albanais les meilleures troupes de l'Empire ottoman. Ils se défendent parfaitement derrière des retranchements, mais ils sont de la plus crasse ignorance en tout ce qui a rapport à la tactique; ils sont très adroits au tir de la carabine et atteignent leur but de fort loin. Il n'y a aucun doute que, si nous pénétrons dans leur pays, ils n'opposent une vive résistance, aidés surtout par autant de barrières naturelles qu'en fournissent leurs montagnes; mais, dès qu'ils auront essuié quelques echecs, infatués comme ils le sont des dogmes du fatalisme, ils se laisseront rebuter et intimider. Il est impossible d'ailleurs de les tenir longtemps rassemblés en corps d'armeé considérable; ceux qui sont un peu éloignés ne manquent jamais au bout de quelque temps de décamper et de retourner dans leurs familles. Il est important, pour les confirmer dans la terreur, qu'ils ont de nos armes, et à cause de leurs ideés superstitieuses, d'éviter qu'ils aient le moindre succès en commencant la guerre. D'après les bruits qui se sont souvant répandus lors de l'invasion des Français, l'on a pu juger que les agas et les gens riches seront ceux qui se soumettront les premiers, pourvu qu'ils aient l'assurance de conserver leurs biens. Les Turcs jouissent de beaucoup de fiefs qu'ils appréhendent de perdre parce qu'ils appartiennent à l'Empire.

Quant aux chrétiens grecs ou latins, ils sont menacés d'une extermination générale dès les premiers moments de la guerre. Ils échapperont peut être à cette barbarie. Au surplus on ne peut faire aucun fond sur eux. Les Turcs les ont réduits à un tel état d'abjection et d'abrutissement qu'il faudra longtemps pour retremper ces âmes avilies. Je suis très persuadé que, pour en obtenir les moindres secours en vivres, on sera obligé de les traiter à la Turque. Ils ont été désarmés; beaucoup néanmoins conservent des armes chez eux; il leur est défendu d'en porter.

Les fortifications de la Bosine doivent être considérées comme de bien faibles barrières, si l'on a du canon pour les attaquer. Quelle défense en effet attendre de vieux châteaux en maçonnerie sans terrassement, très mal entretenus pour la plupart, presque sans canons, dominés et si petits, qu'à peine peuvent-ils contenir 150 ou 200 hommes. Mais, si l'on est dépourvu de canon ces mêmes châteaux deviennent avec la tenacité des Turcs à se défendre des points difficiles à emporter. Ces forts ont ordinairement la forme d'un carré flanqué de quatre tours; le côté du carré flanqué est de 50 à 60 mêtres. Quelquefois, comme à Seraglio, une partie de la ville est

fermée d'une enceinte qui se lie aux forts; cette enceinte a 2 pieds $^1/_2$ à 3 pieds d'épaisseur et 12 à 15 de hauteur; à une certaine élévation, une partie de l'épaisseur est réduite d'un pied pour procurer une banqette. Il y a plusieurs villes où l'on a pourvu, au défaut de chemise en maçonnerie, par un rang de hautes et fortes palissades précédées d'un fossé. Ces palissades sont en chêne de 6 à 7 pouces d'épaisseur et 9 à 10 pieds de hauteur. Les Serviens ont accoutumé les Turcs à regarder ces retranchements comme très bons parce qu'ils les attaquaient sans canons; au fond ces postes ne sont pas tenables et on ne peut songer à retrancher aucun village en Bosnie parce que toutes les maisons sont en bois. Il suffit d'avoir le moyen d'y jeter quelques bombes ou obus pour porter l'incendie partout.

Le pays étant extrêmement coupé, garni de bois, et rempli de défilés, présente beaucoup de défenses naturelles; mais, comme il n'y a point de place importante, point de grande rivière pour s'appuyer, que toutes les montagnes sont accessibles, il en résulte, que toutes les positions sont précaires et peuvent être tournées et qu'en conséquence la marche d'une armée victorieuse n'éprouvera que des obstacles aisés à vaincre.

Les routes en Bosnie ne sont praticables que pour des chevaux de charge; on n'a point cherché à les rendre commodes. La ligne la plus directe est celle que l'on a suivie sans s'embarrasser des hauteurs que souvent l'on eut pu éviter très facilement. Les pluies qui tombent frequemment rendent le terrain fangeux; pour parer à cet inconvénient on a pavé les chemins sur une largeur qui varie de 3 à 4 pieds. Le pavé est fort malaisé, est mal entretenu, ainsi que tout ce qui a rapport aux routes. Quoiqu'il n'y ait point de chemins carrossables, il m'a semblé assez facile de s'en procurer un dès que l'on a dépassé la Prologue. Le grand nombre de vallées qui versent les unes dans les autres donne le moyen de tourner les hauteurs, et, en cas que l'on soit obligé d'en gravir quelques unes, toutes les montagnes, étant en terre et les cols peu élevés, on y aurait bien vite ouvert une communication militaire. Il faudra avoir bonne provision d'outils; ceux que l'on trouverait dans le pays ne pouvant servir. Je n'y ai vu que des pelles en bois.

La route par la quelle il sera le plus commode de pénétrer en Bosnie avec un équipage de campagne est par Imoski et Dovno. De cette dernière ville on met 3 heures en remontant la vallée de la Svizza jusqu'au village du même nom. Je n'ai point fait cette partie de route, mais les montagnes vont en s'abaissant et il m'a paru qu'on ne devait pas rencontrer d'obstacles majeurs.

Les deux routes de la Dalmatie par Dovno et Hlino se réunissent à Svizza; il faut une grande heure pour arriver de ce village au plateau de Kuprès. C'est une plaine élevée située sur la cime de la grande chaîne; elle est circulaire, entièrement dépouillée d'arbres, mais bordée de grands bois très fourrés hormis du coté de Svizza; elle a 6 à 7 lieues carrées et offre une position militaire des plus heureuse. C'est là que s'opère la réunion des principaux débouchés qui conduisent en Bosnie. Outre les deux que je viens d'indiquer, la route de la Dalmatie par Glamoz vient encore y aboutir, et il en part un 4e chemin qui mène dans la Croatie turque.

Le plateau de Kuprès est arrosé par un ruisseau très abondant; sa communication avec l'intérieur de la Bosnie est assurée à travers les bois et par le fort de Prussaz. La fertile vallée de Scopia qui est au pied du versant peut fournir des vivres en abondance. Cette position est assurément la meilleure que les Turcs puissent prendre pour disputer l'entrée de leur pays; et s'ils étaient un peu moins ignorants dans l'art militaire ils ne manqueraient pas d'y construire une bonne place.

Kuprès est à l'extrêmité du plateau à 4 heures de Svizza. En sortant de ce village, on peut suivre deux routes pour se rendre à Scopia: par l'une on se jette de suite dans les versans de la vallée de ce nom; la descente est rapide, et il y aurait beaucoup à travailler pour la rendre carrossable. L'autre chemin est plus à droite, il conduit dans la plaine par la cime de la vallée en parcourant une suite de collines; il allonge de 7 à 8 heures mais il est bien plus aisé: on compte 5 heures pour aller par la route la plus courte de Kuprès à Scopia et six de Scopia à Travnic. Il n'y a de difficile à traverser dans cette dernière partie de route qu'une petite montagne qui sépare la vallée de la Leka du torrent de Lasva. Du pied de cette montagne jusqu'à Travnic et de cette ville jusqu'a Seraglio, on va presque toujours en plaine et l'on parcourt des collines extrêmement basses; il ne sera nécessaire que d'elargir et réparer le chemin. En allant de Seraglio à Gorasde sur les bords de la Drina, par la route de Constantinople, on est obligé de traverser plusiurs contreforts, dont deux surtout sont assez élevés. L'établissement d'une route carrossable dans cette partie offre bien des difficultés et demanderait du temps: en prenant un chemin un peu plus long, on peut arriver sur la même rivière commodément et avec un peu de travail. De Travnic, il faut gagner la vallée de la Bosna en suivant le torrent de Lasva et laissant à droite la route de Seraglio. On passe sous le château de Vranduck situé à 5 heures de Travnic et placé avantageusement sur un pic au bord de la Bosna: l'occupation de ce fort est indispensable parce qu'on doit cheminer sous son feu. On suit la Bosna, on traverse Sepsé, Maglay et l'on va entrer dans la vallée de la Spreza à l'embouchure de cette rivière dans la Bosna, on peut abréger le circuit, on peut couper à travers les hauteurs qui separent ces deux rivières ce qui ne présente pas de difficultés. On suit le cours de la Spreza et l'on tombe dans la vallée de la Drina au dessus de Zvornick. Les montagnes sont fort abaissées dans toute cette partie. On remonte la vallée de la Drina jusqu'à Vischegrad: là on rencontre un pont en pierre construit sous les Empereurs grecs et qui est bien conservé: les Turcs ont établi sur son milieu une espèce de retranchement en bois pour arrêter les Serviens. Il parait vraisemblable que c'est par ce pont que se faisait la principale communication des pays au-delà de la Drina avec la Bosnie; par conséquent, on doit trouver de ce côté une route pour traverser la Servie, bien plus praticable que celle qui de Gorasde passe à Cziniz et à Tasclizza. D'ailleurs, le pont en bois de Gorasde est en mauvais état et ne pourrait livrer passage aux voitures de l'armée sans de grandes précautions et des réparations considérable. J'ai parcouru la route que je viens de décrire jusqu'à la cime de la vallée de la Spreza; de là jusqu'à Vischegrad il reste un espace de 12 à 14 heures que je n'ai point vu; mais je me suis assuré que l'on n'y rencontrait pas d'obstacles. Le chemin suit constamment en plaine depuis Travnic; on n'aura à gravir que les petites hauteurs qui séparent la Bosna de la Spreza et cette rivière ci de la Drina. On ne trouvera pas de ponts sur la Bosna; par cette route les habitans la passent en bateau, et, en certains endroits, à gué. On peut rassembler assez de bateaux pour établir des ponts ou construire des radeaux. La Bosna a 40 à 50 mètres de largeur et 5 à 6 pieds d'eau dans les endroits où elle n'est pas guéable. De Travnic jusqu'au bord de la Drina, à Gorasde, passant par Seraglio, on compte 29 heures; de la même ville à Vischegrad, passant par Vranduck et Sepsé, il en faut 39 à 40. Vischegrad est à six heures de Gorasde.

Les deux pièces de 4 que le pacha a reçues de Constantinople pendant sa mission auprès de lui ont été conduites par la route que je viens d'indiquer. On ne les a point

demontées depuis Vischegrad, mais l'état actuel des chemins forçait de les faire cheminer bien lentement et presque toujours avec un nombreux attelage de boeufs. On a été obligé de démonter ces pièces au-delà de Vischegrad avant d'arriver à Novi varos, et, une autre fois, entre ce dernier village et Seniza. Il est à présumer que l'extrême proximité des Serviens a empêché de prendre la route la plus commode pour arriver à Vischegrad.

Il y a très peu de ponts en pierre en Bosnie. Les grands ponts en bois sont tous construits sur le même modèle et ne sont pas assez solides pour soutenir le passage de voitures pesamment chargées. Les torrents grossissent souvent par des pluies subites au point de ne pouvoir plus être guéables. Il n'existe sur ces torrents que des petits ponts en fort mauvais état où les chevaux peuvent à peine passer. Il sera nécessaire d'en refaire une grande quantité; mais, comme on trouve pour ainsi dire à pied d'oeuvre tous les bois dont on peut avoir besoin, ces constructions exigeront peu de temps.

OBSERVATIONS PARTICULIÈRES SUR LES CONTRÉES QUE J'AI PARCOURUES.

Route de Bilibrik à Travnic, 23 heures $^1/_2$. — Je suis entré en Bosnie par Bilibrik, dernière habitation dépendant de la Dalmatie. A demi-heure de là on trouve le territoire turc: on continue à gravir la montagne dite du Prologue dont la chaîne fait la séparation de la Dalmatie et de l'Herzegovine. La route est pénible, très rocailleuse, à peine praticable aux chevaux. Dès qu'on est parvenu sur le col, on traverse un plateau nu et très pierreux. Ce n'est qu'à l'extrêmité du plateau qu'on rencontre des bois de sapin très touffus. Ces bois se prolongent vers l'autre revers du Prologue que l'on descend par un chemin extrêmement mauvais. Après 2 heures $^1/_2$ de marche depuis Bilibrik, on arrive au pied de la montagne: c'est là que commence la plaine de Hlivno grande, mais peu fertile et mal cultivée. Il faut une demi heure pour se rendre du pied du Prologue au Torre-han; c'est le premier endroit habité que l'on trouve dans l'Herzegovine; il y a outre le han quelques maisons éparses. On met 3 heures de Torre à Hlivno. Aux environs de cette ville, la campagne est mieux cultivée; on y voit beaucoup de terres semées en blé et quantité d'habitations répandues dans toute la vallée environ au nombre de 300, occupées principalement par les catholiques. Hlivno est considéré par les Turcs comme une des clefs de leur pays; ce n'est cependant qu'une misérable bicoque batie sur le versant à l'ouest. On a profité d'une coupure que présente la montagne; 5 tours, dans lesquelles il y a du canon, couronnent les rochers qui soutiennent la coupure; la moitié de la ville est fermée par un mur d'enceinte, flanqué de petites tours. On y compte 250 maisons turques. Du pied de la coupure sort une source très abondante. Les gens du pays, à l'instigation de leur capitaine, n'ont cessé de témoigner beaucoup d'inimitié envers les Français.

En sortant de Hlivno, on commence à gravir les montagnes qui séparent l'Herzegovine de la Bosnie propre. Ces montagnes se rattachent à celles de la Croatie près de Knin, au triple confin, et courant du couchant au levant, elles vont se réunir à celles de la Macedoine; leur chaîne forme la séparation des eaux qui se jettent dans le Danube de celles qui vont à l'Adriatique. Le chemin, d'abord en pente douce, devient ensuite pénible; le terrain est nu et sans culture. Au bout de 4 heures de marche on arrive à Suiza, petit hameau d'une cinquantaine de maisons en partie turques. On passe le torrent de même nom qui forme un vallon que suit la route de Dalmatie par

Dovno. De Sviza, on continue à marcher jusqu'au plateau de Kuprès où l'on trouve quelques bois très clairs, et on laisse à gauche un méchant hameau chrétien d'une trentaine de chaumières. La route de Dalmatie par Glamotz passe auprès de ce village. Le plateau de Kuprès, comme je l'ai dit précédemment, a 6 à 7 lieues carrées et il n'occupe pas le point le plus élevé de la montagne, mais il en est peu dominé; il est entièrement dépouillé d'arbres et est couvert de paturages; c'est le plateau que j'ai désigné comme offrant aux Turcs une très bonne position et qui le deviendra également pour nous-mêmes parce qu'il assurerait nos communications et la possession des débouchés de la Dalmatie. Le village de Kuprès est à 4 heures de Sviza, à l'extrêmité du plateau, au pied d'une petite éminence; il peut contenir 12 à 1500 habitans turcs ou catholiques, y compris les hameaux environnans. Le village n'est habité que par des Turcs et clos de fortes pallissades défendues par deux ou trois tours délabrées: j'ai aperçu sur l'une d'elles une petite pièce de canon. La neige y séjourne trop longtemps pour que le pays soit fertile; on y élève une grande quantité de boeufs et de vaches. J'ai laissé à droite la route qui conduit à Scopia par un chemin bien plus aisé, mais bien plus long que celui qui, au sortir de Kuprès, tourne de suite la montagne et se dirige le long des versans de la vallée de Scopia. La descente est rapide et le chemin devient difficile en plusieurs endroits. On traverse de grands bois de sapins très touffus; on jouit d'une vue des plus pittoresques qui s'étend sur les montagnes de la Bosnie qu'on voit s'abaisser considérablement. On passe à Prussaz, bâti sur un contrefort en forme d'arète et détaché des montagnes par un ravin profond où coule un torrent. Il y a à Prussaz un fortin en mauvais état qui se prolonge sur un rocher et occupe la tête du contrefort. On y compte un millier d'habitans turcs. De Prussaz, au fond de la vallée, la route est très pénible. La vallée de Scopia est large, fort belle, et de la plus grande fertilité. Elle va du couchant au levant. Les versans sont garnis de superbes bois bien touffus. Celui au midi est couvert, dans la saison, de riches moissons. Une partie du bassin est occupée par deux mamelons peu élevés et bien cultivés. Le Verbaz traverse cette vallée qui est encore arrosée par plusieurs gros ruisseaux. A l'entrée de Scopia, on passe le Verbaz sur un pont en pierre. La petite ville de Scopia peut renfermer 2000 âmes; elle est située à l'extrêmité de la vallée à 5 heures de Kuprès et une de Prussaz; on compte 8 à 9000 habitans dans le canton dont Prussaz fait partie; les $^2/_3$ au moins sont catholiques et le reste Turcs. De Scopia à Travnic, on met 5 heures, on marche dans une vallée étroite, celle de la Leka, torrent qui se jette dans le Verbaz. Les penchans sont boisés et le fond cultivé. La route est passable; elle devient un peu difficile en traversant un contrefort garni de bois qui sépare la Leka de la petite rivière de Lasua qui va à Travnic. On suit cette rivière dont le vallon va, en s'élargissant, aux approches de la ville. Travnic est le lieu de la résidence du Vizir. Il est bâti dans un fond au bord du torrent de Lasua. Son territoire est très fertile et l'un des mieux peuplés de la province. On y récolte une grande quantité de grains et l'on y nourrit beaucoup de cheveaux. La ville ne renferme que des Turcs; les catholiques demeurent dans les villages qui sont à l'entour. Un seul de ces hameaux est habité par des Turcs et un autre par des Grecs. On peut estimer à 7000 le nombre des Turcs établis à Travnic et à 2500 celui des chrétiens dont 5 à 6 cents sont grecs. Il y a encore 25 familles juives. On voit sur le penchant, au midi, un fort carré, placé entre deux ravins, mais dominé de près et très accessible par le côté qui regarde la

Nota: En Turquie les distances se comptent par heure. J'estime que l'heure équivaut à une grande lieue de France.

montagne. Les vizirs y font enfermer les Turcs dont ils veulent s'assurer. Ce fort est garni de 4 petites pièces de canon. Le Pacha en avait 3 autres et 2 mortiers dans un parc fermé de palissades qu'il avait établi derrière son palais: ce parc renferme aussi un petit magasin à poudre et des projectiles. On voyait encore dans la cour du vizir 3 pièces de 4 toutes neuves, avec leurs caissons et affuts de campagne.

De Bilibrik à Torre, la route suit la direction nord-est, de Torre à Hlivno, elle va au nord; de Hlivno à Sviza, à l'est-nord-est; de Sviza à Kuprès au nord-est; de Kuprès à Scopia au nord-nord-ouest; de Scopia à Travnic, elle reprend la ligne nord-est.

Route de Travnic à Seraglio, 16 heures. La vallée au sortir de Travnic est d'abord fort resserrée. Au bout d'un quart d'heure, on trouve une vaste plaine et les versans s'inclinent beaucoup. On aperçoit plusieurs mamelons, tous bien cultivés; la route suit le long du torrent de Lasua; on laisse sur la gauche Billa, village considérable situé à mi-coteau dans un bon terrain. A une heure de Travnic, on passe, sur un mauvais pont en bois, le torrent qu'on longeait depuis cette ville et on arrive, toujours en plaine, à Vitès, petit village dont la campagne est très productive en grains. La plaine est large et se prolonge vers le sud-est. On voit plusieurs hameaux dépendans de Vitès, situés sur les penchans à l'extremité de cette plaine. Les montagnes ne sont pas cultivées; elles sont garnies de bois taillis. Il peut y avoir à Vitès ou dans ses hameaux 4 à 500 habitans, moitié Turcs, moitié chrétiens. Passé Vitès, les montagnes se rapprochent; il n'y a absolument de culture que dans les fonds. On traverse une petite colline, et, un peu plus loin, l'on trouve Busovatz, village d'un territoire médiocrement fertile, arrosé par la Rucca et la Cosiza. Il peut renfermer 200 maisons turques. On compte 4 heures de marche depuis Travnic; Vitès est à moitié chemin. De Bussovatz à Seraglio la route ne passe dans aucun village, mais on rencontre plusieurs hans. Le 1er est à Jovatz, à 4 heures de Bussovatz; on trouve au delà d'Jovatz plusieurs torrens qui se jettent les uns dans les autres. La Foiniza est le plus considérable; il vient de la vallée du même nom où il y a des forges et verse ses eaux dans la Bosna à Visochi. La ville de Foiniza est à 2 heures de l'endroit où l'on passe la rivière. La Foiniza reçoit la Lepenicza dans laquelle se jette la Racovitza qui passe au han ou hameau du même nom qu'on laisse sur le versant au midi. La Zuevina coule au pied de la hauteur où est le village de Blasaritz et se réunit aussi à la Lepenicza. La route est toujours en plaine, se dirigeant vers l'est et suivant les vallées formées par les torrens ci-dessus. Le pays est bien peuplé et très fertile; les montagnes sont garnies d'arbres; celles au midi sont en partie cultivées. On y voit à mi-coteau une suite non interrompue de petits hameaux Citavo, Orova, Kisseliak, Lepenicza, etc. On peut compter en tout 1000 à 1200 maisons. On trouve au bord de la Lepenicza une source d'eau minérale très abondante dont on fait des transports à Raguse. C'est de son nom (Kissela-Vodda, eau acide) que les pays et villages voisins s'appellent Kisseliak. Trois heures avant Seraglio on passe la Bosna sur un beau pont en pierre. Cette rivière prend sa source à 300 mètres environ au dessus du pont et sort tout à coup du pied de la montagne si abondamment qu'on ne peut la guéer. De là à Seraglio, on suit la Migliaska qui vient se jeter dans la Bosna après avoir reçu la Geliezniza. On passe deux fois la Migliaska sur des ponts en pierre. La plaine est large mais peu fertile; le terrain est trop humide. On compte 12 heures de Busovatz à Seraglio.

Cette grande ville, capitale du pachalik de Bosnie, est bâtie en amphithéâtre sur une colline au midi; elle est dominée par des fortins carrés, flanqués de quatre tours

et enfermée en partie par une enceinte en maçonnerie de 2 pieds $^1/_2$ à 3 pieds d'épaisseur et 12 à 15 de hauteur. Il y a quelques pièces de canon dans les forts; le fortin supérieur occupe une bonne position. La vue de cette ville est très pittoresque. On porte sa population à 50.000 habitans dons les Grecs forment un quart. Les catholiques y sont en petit nombre. Il y a 200 familles juives. Il se fait à Seraglio un grand commerce, principalement par les Juifs à qui les Turcs confient leurs fonds. Les marchands viennent s'y approvisionner de toutes les parties de la province Le territoire de Serraglio peut fournir 14.000 combattans; c'est ce nombre que, par un firman du grand seigneur, cette ville devait fournir pour marcher contre les Serviens. Seraglio, comme capitale, est la résidence des principales autorités, à l'exception du visir. C'est une faveur qu'ont obteune les Seragliais de faire transférer son séjour ailleurs. Ils ont aussi la possession d'une grande quantité de fiefs appartenant à la couronne. La ville est traversée par la Migliaska, que l'on passe sur un joli pont en pierre pour aller au marché.

Route de Seraglio à la vallée de la Spreza par Kadan, 20 heures. En sortant de Seraglio, j'ai laissé à droite la route de Constantinople qui va, à l'est, le long de la Migliaska, et tournant la montagne sur laquelle la ville est située, j'ai gagné au nord-est les hauteurs supérieures par un chemin des plus mauvais et une montée très pénible. On entre alors dans une chaîne de montagnes couvertes de beaux bois de haute futaie de toute espèce, principalement ormeaux et chênes. On ne quitte presque pas ces bois pendant 20 heures jusqu'à la vallée de la Spreza. La route est extrêmement mauvaise, à peine praticable à cheval, et toujours en montées et descentes. On passe plusieurs torrents entre autres la Dobrovizza où l'on aperçoit un village de même nom, à 7 heures de Seraglio et la Kladina qui forme une petite vallée médiocrement cultivée où est Kadan, village à 3 heures de Dobrovizza; il renferme 3 à 400 habitans. Pendant tout le restant de la route, le pays est, on ne peut plus, désert. On ne voit ni hans ni habitations. Il est vrai que les bois arrêtent la vue et empêchent de découvrir au loin.

La Spreza est une fort petite rivière qui coule du levant au couchant et, grossée par plusieurs autres torrents, va se jeter dans la Bosna quelques heures au dessous de Malagai. La vallée qu'elle arrose est riante, large et bien cultivée; les versans, surtout ceux qui la séparent de la Drina, sont peu élevés et couverts de bois. Il y a dans la plaine plusieurs mamelons qui se détachent de la chaîne principale et qui offrent des coteaux garnis, dans la saison, de riches moissons et d'arbres fruitiers. Le pays est très fertile; on y récolte beaucoup de blé, de foin et de maïs: il est parsemé d'habitations et de hameaux. Mehemet, visir de Bosnie, auprès duquel je me rendais, avait établi un camp de réserve de 2000 hommes dans cette vallée; son grand camp de 9 à 10.000 hommes était à 4 heures de là, près de Zvornich. Il venait de forcer les Serviens à repasser la Drina. Je m'occupai, d'après les intentions de ce pacha, à retrancher une bonne position qu'on trouve dans la vallée de la Spreza. Je devais également établir quelques ouvrages le long de la Drina, lorsque événements de Constantinople rappelèrent précipitamment le pacha dans le lieu de sa résidence. Je n'ai pas vu Zvornich dont la forteresse est régardée comme la plus importante de la Bosnie. Elle a été bâtie par les Autrichiens. D'après ce que l'on m'en a dit, le front du côté de la Servie est très fort, mais celui qui regarde la Bosnie est dominé de près. On compte à Zvornich 8000 habitans turcs et 4000 grecs.

Route de la vallée de la Spreza à Travnic par Tusla et Sepsé et Vranduk, 26 heures. Pour retourner à Travnic, je pris une route plus courte et infiniment plus commode

que celle par la quelle j'étais venu. C'est la même que j'ai indiquée précedemment comme pouvant devenir facilement carrossable. On suit la Spreza; à 4 heures du camp on trouve Tusla inférieur; Tusla supérieur est à une lieue de l'autre et bien moins considérable. Tusla inférieur a environ 3000 habitans; presque la moitié de la population est catholique; il y a aussi quelques Grecs. La ville est close de palissades précédées d'un fossé et bâtie au bord de la Spreza le long de laquelle on continue à marcher. La route est toujours en plaine et le pays fertile. On voit beaucoup de maisons éparses; à 10 ou 12 heures de Tusla, j'ai quitté la Spreza qui coule alors au nord-ouest, et, cheminant à l'ouest, j'ai traversé pendant 3 heures les collines qui séparent cette rivière de la Bosna. La route parcourt des champs ou des bois; elle a besoin de quelque travail pour être rendue carrossable, mais il n'y a pas de difficultés à vaincre. Je suis arrivé à la Bosna à l'endroit où elle reçoit la Crevoja, à une heure au dessus de Malagai et presque en face du village de Zavidoviz, situé à un quart d'heure de la rive gauche. Malagai est une ville considérable avec un château. J'ai passé la Bosna dans une espèce de pirogue: c'est un arbre creux qui ne peut recevoir qu'un cheval que deux hommes contiennent fortement. La vallée de la Bosna est magnifique, très fertile et parfaitement cultivée. La plaine est large jusqu'à Sepsé où elle se rétrecit; et, 2 heures au delà elle finit par n'avoir plus que la largeur de la rivière et celle de la route qui est très commode et carrossable. Les versans sont couverts de grands bois. Sepsé est sur la rive gauche de la Bosna, à 13 heures de Tusla et à 9 de Travnic; il y a un petit fort carré flanqué de tours et précédé d'un fossé plein d'eau. On voit, sur la rive droite, des hameaux dépendans de cette ville. La communication se fait avec un grand bateau pouvant contenir 40 personnes. On compte 4 á 5 mille habitans à Sepsé ou ses dépendances; la moitié au moins est catholique. Le pays est fort riche en toutes sortes de productions, principalement en orge.

Toute la partie de la Bosnie sur la rive gauche de la Bosna en allant vers Bania Lucka et le territoire de cette ville est habitée par une grande quantité de catholiques. C'est le canton le plus fertile et le mieux cultivé de la Bosnie; c'est là qu'on tire les meilleurs chevaux de la province. De Sepsé on suit la Bosna jusqu'à Vranduck à 5 heures de Travnic; on gravit alors le versant au couchant par une montée assez raide et l'on arrive à cette dernière ville en traversant une suite de petits coteaux bien cultivés en grains et qui paraissent très productifs. Le pays est parsemé de hameaux et d'habitations. Au lieu de gravir les hauteurs à Vranduck on peut continuer la route le long de la Bosna et passer dans la vallée de Travnic par le débouché du torrent de Lasua. Il y a à Vranduck une forteresse située sur un pic dans une position très avantageuse et défendant bien la vallée. Ce fort peut difficilement être contrebattu. Le village est au bas.

Depuis le passage de la Bosna jusqu'à Vranduk, la direction de la route est au midi; de ce fort à Travnic elle est au sud-ouest.

J'ai fait ce second voyage dans le mois de janvier à la suite du visir: il ne voulut point passer à Seraglio par mécontentement contre cette ville et prit un chemin de traverse.

Route de Travnic à Celibazar par Visochi, 31 heures. De Travnic, nous vinmes à Busovatz (voyez le route de Travnic à Seraglio); pour aller de ce village à Visochi on suit la vallée de la Cosiza, on laisse à l'est la route de Seraglio et l'on chemine vers le nord-est; on traverse un col et au revers on tombe dans la vallée de la Bosna

après avoir passé le petit hameau de Lugovi. Au pied du revers, on trouve le village de Radovitzé de 12 à 1500 habitans avec ses dépendances. La vallée est aussi belle et aussi agréable dans cette partie qu'à Sepsé; la plaine est large et les versans peu élevés; les coteaux au midi sont bien travaillés; les rives de la Bosna jusqu'à Visochi sont garnies de hameaux. Depuis Busovatz jusqu'à Radovitzé le chemin et mauvais, le pays montueux et agreste, couvert de bois, cultivé seulement dans les fonds et traversé par plusieurs gros ruisseaux. Visochi est distant de Busovatz de 7 heures et de 2 heures $^{1}/_{2}$ de Radovitzé; c'est un gros bourg d'environ 2400 habitans, situé sur la croupe d'une montagne dans un pays riche, au confluent de la Bosna et de la Foiniza. On y travaille beaucoup à la naye des cuirs. Il y a sur la Bosna un pont en bois à 3 arches en assez bon état. On trouve fort peu de chrétiens à Radovitzé et pas du tout à Visochi. On passe la Bosna au sortir de Visochi. On chemine quelque temps le long de sa rive droite et l'on traverse le vallon de la Ludica, torrent qui se jette dans la Bosna. Ce vallon est resserré, mais partout assez fertile; on y trouve le petit village de Jutziza. A partir de ce village jusqu'à Celibazar, on est toujours dans le coeur des montagnes. Un mauvais sentier, des vallons étroits, des plateaux sur les hauteurs, des bois peu fourrés et garnis de petits arbres, quelques habitations éparses, 4 à 5 tristes hameaux, occupés presque entièrement par des catholiques, et bâtis sur les plateaux qui sont les endroits où il y ait quelque culture et des paturages: c'est tout ce que l'on rencontre pendant 18 à 20 heures. Sernonico et Butici sont les principaux des hameaux précités; ils n'offrent aucune ressource.

Une heure avant Celibazar, on trouve Arabici, village occupé par des Turcs, dans un endroit un peu moins agreste que ceux que je viens de décrire. De là, on descend toujours jusqu'à Celibazar, bâti dans le fond de la vallée arrosée par la Grazaniza et la Rachiniza qui se réunissent; cette dernière conserve son nom et va à la Drina. Ce village est à 12 heures de Seraglio, 20 de Tusla et 5 de Vischegrad; il peut renfermer 11 à 1200 habitans avec ses hameaux distans d'une demi-heure. La vallée est étroite et d'une fertilité médiocre; les versans sont garnis de bois; le pays présente peu de ressources.

Route de Celibazar à Taselizza, par Gorasde et Czeiniz, 15 heures. Gorasde est à 4 heures de Celibazar: on y va par deux chemins tous deux fort mauvais. Celui que j'ai suivi traverse la montagne au sud-est et conserve la même direction sur les revers opposés; on chemine toujours en montée fort pénibles jusqu'auprès d'Ongiak, très petit hameau où il y a une grande et belle maison de Sinan-pacha tué à Belgrade par les Serviens; le terrain est agreste et tout le bassin supérieur des montagnes que l'on découvre au loin est occupé par de grands bois. Le pays n'est cultivé qu'aux approches de Gorasde où l'on arrive après une descente d'une heure. C'est un petit village de deux mosquées et une cinquantaine de maisons turques. Il y a dans les hameaux voisins un pareil nombre de maisons grecques. Le village est au bord de la Drina que l'on y passe sur un mauvais pont en bois de 5 arches. Le courant de cette rivière est très rapide, la vallée n'est pas fort large, mais parait fertile: on y récolte une grande quantité de fruits dont les habitans font un objet de commerce; les montagnes sont de moyenne élévation. La route de Constantinople passe à Gorasde; c'est celle que j'ai suivie au-delà de ce village jusqu à Taselizza dans la direction de l'est. On met 3 heures pour arriver à Czeiniz. Le pays est froid, mal cultivé et la route mauvaise. Czeiniz est au sommet d'une vallée très étroite que suit un torrent qu'on nomme Vuelo. C'est un village fort pauvre de 900 à 1000 habitans, en grande partie Grecs.

Il faut 8 heures pour se rendre de là à Taselizza. On parcourt un pays froid et montagneux, presque sans culture. On marche pendant 3 heures dans des bois de sapins et de melèzes. Au sortir des bois, la route qui, depuis le pied du vallon de Czeiniz, était très pénible, devient meilleure; à mi-chemin, on trouve un han et quelques maisons. Taselizza est une ville de 4 à 5000 habitans dont la moité au moins sont Grecs. Elle est située dans une large plaine absolument dépouillée d'arbres et arrosée par la Cerolina qui coule à un quart d'heure de la ville. Cette rivière, sur laquelle il y a deux ponts en bois, n'est considérable que par le temps des crues. Les montagnes sont garnies de bois. On voit dans la campagne une assez grande quantité de maisons qu'occupent des chrétiens grecs. Le territoire de Taselizza est d'une fertilité médiocre; mais, comme il est fort étendu, on y récolte beaucoup de blé et de foin. Dès que l'on a passé la Drina, on ne trouve plus de catholiques et le nombre des Turcs va en diminuant.

Mehemet, visir, ayant reçu ordre de se rendre dans un autre gouvernement, je pris congé de lui. Ce pacha a le ton et les manières les plus aimables: il paraissait dévoué aux Français: il espérait que leur appui le ferait maintenir en Bosnie, et qu'avec leur aide, il s'établirait pacha indépendent.

Route de Taselizza à Seraglio, 24 heures. De Taselizza à Gorasde (voyez la route précédente). Au sortir de Gorasde, on continue à suivre la route dite de Constantinople. Le pays est très montagneux et couvert de bois: on est obligé de gravir deux contreforts assez élevés d'où la vue s'étend sur les hauts plateaux des montagnes; on n'aperçoit dans cette vaste étendue de terrain que des bois et à peine quelques habitations éparses. La route est des plus mauvaises; on trouve Pracia à 5 heures de Gorasde; c'est un petit hameau de 12 à 15 maisons; son territoire est arrosé par un torrent de même nom. On suit pendant quelque temps le vallon de Pracia, on monte le col qui le sépare de la vallée où coule la Migliaska, et l'on descend dans cette dernière vallée que l'on ne quitte plus jusqu'à la Bosna. On se sert de la Migliaska, lors de ses crues, pour amener des bois de chauffage à Seraglio. La vallée est étroite, sans culture, excepté dans quelques endroits où elle s'élargit, et où l'on trouve des habitations et des hans. Les versans sont garnis de bois. A l'approche de Seraglio, la vallée se resserre, le versant au midi se relève en s'inclinant davantage, le terrain est nu. On aperçoit de loin la hauteur où est bâti Seraglio et les forts et le mur qui en couronnent la cime. Cette ville ferme pour ainsi dire la vallée. La rivière fait un petit détour et traverse la vallée; on la passe avant d'entrer à Seraglio sur un joli pont en pierre qui est fort élevé au dessus des eaux. La route suit le penchant au midi et en pente fort roide pendant une heure et demie. En arrivant par un pays aussi agreste et aussi désert que la vallée de la Migliaska, on ne s'attend guère à trouver une ville de la grandeur et de l'importance de Seraglio. On compte 8 heures de chemin depuis Pracia. De Seraglio à Travnic, et de cette ville en Dalmatie j'ai suivi les routes que j'ai décrites précédemment. Tel est l'itinéraire des contrées que j'ai parcourues en Bosnie. J'eusse fort désiré qu'il m'eût été permis de pénétrer dans d'autres parties de cette province, mais l'esprit ombrageux des Turcs y a mis un obstacle invincible. Je leur inspirais une trop grande méfiance, et il a fallu toute l'autorité du visir pour me faire respecter.

Le capitaine du génie
Signé! Roux-la-Mazelière.

III. Mémoire sur la Bosnie (août 1806)

par le capitaine Leclerc, aide de camp de Marmont.

MONTAGNES.

Deux chaînes de montagnes bien distinctes séparent la Dalmatie de la province de Bosnie.

La première est celle au pied de laquelle la Cettina, la Kerka et quelques uns de leurs affluents ont leur source dont le Prolorg (?)[1]) forme le point le plus élevé, vis-à-vis la plaine de Sign, qui s'étendant au sud d'Agmoski (?)[2]), sépare la plaine de Livno de la Dalmatie et qui, passant au nord-est de Czibuski (?)[3]), se lie aux montagnes qui forment le bassin de la Narentha au dessous de Mostar.

Cette chaîne parait être à peu près de même nature que les montagnes de la Dalmatie.

La 2e que j'appellerai la chaîne de Cupriss est presque parallèle à la 1re, beaucoup plus épaisse, sans être plus élevée; elle borne au nord-est une plaine cultivée de 15 lieues de long sur 3 ou 4 de large où se trouvent les villes de Livno, Glamosck, Duvno et de nombreux villages, — sépare les affluents de la Narentha de ceux de la Bosna et de la Drizna et, se rattachant au mont Hemus, forme au sud de la Bosnie proprement dite une espèce de ceinture qui en fixe les limites naturelles, laissant en dehors la plaine de Livno, la Narentha et ses affluents, dont le bassin appartient évidemment au systemè des montagnes de la Dalmatie.

Dans la partie qui borne la plaine de Livno, elle parait tenir encore de la nature de ces dernières montagnes; le rocher se montre à nu vers les crêtes, ses flancs sont stériles, le plateau qu'on parcourt sur son sommet n'a qu'une faible quantité de terre végétale amassée par le temps entre les pointes des rochers dont il est hérissé; les ruisseaux et les rivières qui y prennent leur source sortent de la montagne tout formés et se perdent dans des entonnoirs; aucune vallée, aucun cours d'eau ne s'y rencontre perpendiculairement à la chaîne.

A mesure qu'on avance au nord-est, la couche de terre augmente; on trouve des paturages entre Livno et Scvissa; entre Scvissa et Cupriss, ce n'est plus qu'une montagne de terre dont les lieux abrités du vent sont cultivés et dont le rest forme une immense prairie. Au dessus de Cupriss s'élève une chaîne de rochers de peu de hauteur mais dont la crête est à pic et absolument nue.

Le versant du côté de la Bosnie offre l'aspect d'une forêt continue dans laquelle une couche de terre profonde entretient partout la végétation la plus active. De nombreux ruisseaux y prennent leur source et versent leurs eaux dans la Save, après s'être réunis à la Verbas, la Bosna, la Drizna; quoique le fond des vallées soit seul cultivé, tous les contreforts qui les séparent sont des montagnes de terre qui paraissent susceptibles de l'être. Ces contreforts s'abaissent en se rapprochant de la Save; néanmoins, s'il faut en croire ceux qui m'en ont parlé, la plaine de la Save a peu de largeur et tout le sol de la Bosnie au nord de Traunick et de Serajo se touve encore boisé, coupé de vallés et de petits coteaux. La chaîne de Cupriss parait s'élever en s'avançant à l'est. Le mont Zivan[4]) quoique couvert de bois et de paturages est beaucoup plus haut que le mont Sugliaga, que l'on passe à Cupris, et de son sommet

---

[1]) Prolog. [2]) Imoski. [3]) Ljubuški. [4]) Ivan.

on aperçoit des crêtes de rochers beaucoup plus élevées encore que je soupçonne se lier au point culminant où la Digna[1]) et la Narentha prennent leur source.

Les montagnes qui suivent le cours de la Narentha et de ses affluents vers Cognizza et au dessus sont de pierre vers la crête et boisées vers le pied.

Le versant au sud de Revesin[2]) et de Czasca[3]), vers Mostar et Stollaz est de la nature des montagnes de la Dalmatie. Cette chaîne dans cette partie, comme celle de Cupriss vers Livno, parait séparer sans retour la zône des montagnes productives ou boisées de celle des montagnes stériles ou de pierre, celle où les ruisseaux et les rivières se forment d'une manière successive, de celle, où ils sortent de la terre tout formés.

Le massif que traversent la Rama et quelques autres affluents de la Narentha parait appartenir encore aux montagnes boisées; la chaîne qui s'étend entre Czibuski et Mostar vers le Mostado Blato[4]) semble ici fixer la limite et faire partie des montagnes stériles.

Celles qui longent la rive gauche de la Narentha vers Mostar et même au dessus, en remontant vers Cognizza, sont de la nature des montagnes de la Dalmatie, c'est à dire de pierres nues.

De la Buhna, qui tombe de la Narentha à trois lieues de Mostar jusqu'à Trebigne et Raguse, entre la mer et les montagnes qui bornent au sud-ouest le bassin du Nevesin, le pays n'offre à l'oeil qu'une immense masse de pierres où le rocher est nu presque partout et parsemé quelquefois de chétifs arbrisseaux qui forment la pature des chêvres, des espèces de vallées sans eau ou plutôt des fondrières, fruits des bouleversements que tout retrace dans ce malheureux pays, sillonnent ces montagnes toujours parallèlement aux grandes chaînes et font faire aux chemins qui les parcourent des montées et des descentes qui en font la difficulté.

Quelques entonnoirs où le roc a été couvert par les terres dont les eaux dépouillent le flanc des montagnes, s'y rencontrent comme les oasis au milieu du désert et sont d'autant mieux cultivés que le sol y est plus precieux et plus rare: tels sont la petite vallée de la Bregava vers Stollaz, la petite plaine Glubigne et le campo Popovo dont la partie inférieure est fertilisée par les inondations annuelles de la Trebissiza.

Débouchés. — Plusieurs chemins conduisent de Knin, Sign, Zinoski[5]) et autres lieux de la Dalmatie dans la plaine de Livno. De cette plaine plusieurs autres chemins aboutissent à travers la 2e chaîne à divers lieux de la Bosnie, sur le Verbas, à Fonitza, à Serrajo. Quelques uns de ces chemins, celui surtout qui va, directement de Duvno, à Serrajo en 24 heures sont, dit-on, moins montueux et plus faciles que celui de Cupriss. Néanmoins, soit par habitude, soit à cause du manque de gîtes et d'habitations sur les uns, et de la disposition des brandes et des villages sur l'autre, celui de Cupriss est le seul fréquenté par les caravanes et même par les particuliers. Les chemins de Glamosk, Livno et Duvno se réunissent dans la petite vallée de Scvissa et dans cette partie tout passe par Cupriss.

De Vergeras[6]) et de divers points de la côte, des chemins aboutissent à Glibuski à Mostar, à Stollaz et autres lieux de l'Erzégovine soit à travers les montagnes, soit en remontant le cours de la Narentha.

De Raguse, deux chemins conduisent en 24 heures, l'un à Revesin, l'autre à Mostar, et tous deux aboutissent à Cognizza où ils se réunissent pour passer les monts Givan.

---

[1]) Drina. [2]) Nevesinje. [3]) Gacko. [4]) Motarsko Blato. [5]) Imotski. [6]) Vrgorac.

D'autres chemins partent de Mostar, de Revesin, de Czasca et arrivent à Serrajo, sans passer par Cognizza. Le 1er remonte la rive droite de la Narentha, et laisse Cognizza sur la droite, les deux autres passent par Ulog aux sources mêmes de la Narentha et sont, dit-on, plus courts et beaucoups plus faciles que celui que l'on suit.

Les raisons qui font préférer la route de Cupriss du côté de la plaine de Livno font également ici donner la préférence à celle de Cognizza, en sorte, que Cupriss et Cognizza sont les seuls passages fréquentés et doivent être considérés comme les deux grands debouchés, qui, des bords de l'Adriatiqe, conduisent en Bosnie.

Le 1er n'offre sous le rapport des montagnes que peu de difficultés, surtout en traversant la 1re chaîne par la route d'Imoski à Duvno, beaucoup meilleure que toutes les autres et qu'on dit même, à la rigueur, praticable pour les voitures dans l'état où elle est. Sous le rapport des transports et des vivres on y aurait d'abondantes ressources, et l'on n'hésite point à dire qu'aux chemins près qu'il faudrait faire ou élargir sur une étendue de quelques lieues, une armée y trouverait toutes les facilités que l'on peut désirer. En deça de Cupriss, toutes les montagnes sont ouvertes; on n'y rencontre pas un seul défilé; au-delà du col, la vallée que l'on suit est à la vérité resserrée en quelques endroits, mais les flancs en sont en terre, peuvent être partout facilement gravis et elle n'offre ancune de ces positions où un petit nombre d'hommes peut arrêter une armée.

Le 2e présente des obstacles de tous les genres. Pour arriver à Cognizza de quelque point que l'on parte, l'on a à traverser une chaîne de montagnes profonde et difficile: les villages et les habitations sont rares: les vivres le sont plus encore: il serait facile aux habitans de mettre en sûreté leurs bestiaux et leurs chevaux dans leurs roches; des passages de rivières, des défilés nombreux pourraient leur fournir les moyens de défendre l'entrée de leur pays.

Du côté de Cupriss avec assez peu de frais et de temps, on rendrait la route carrossable; par Cognizza ce serait une entreprise aussi longue que difficile.

Par l'un et par l'autre chemin, les grands obstacles disparaissent, dès qu'on a passé la chaîne de Cupriss.

Nature des chemins. Tous les transports de marchandises se faisant à dos de mulet dans le pays, on sent que les routes doivent être partout plus ou moins négligées. Comme il importe peu de leur faire éviter les montées et les descentes, elles suivent toujours la direction la plus courte et la plus droite.

Dans la Bosnie proprement dite, depuis le col de Cupriss jusqu'au pied du mont Givan, celle que j'ai suivie est presque partout praticable pour les voitures. Le pavé qu'on construit dans les endroits fangeux serait un des plus grands obstacles dont on aurait à se debarrasser pour la rendre carrossable. Il est formé de gros quartiers de pierre, réunis sans ordre, qui s'élèvent à 7 ou 8 pouces au dessus du niveau du chemin, et très difficile pour les hommes à pied, n'a pas la largeur de la voie de nos voitures et ne laisse pas vers ses bords l'espace nécessaire pour les faire passer en dehors. Presque partout où il existe on serait obligé de l'élargir ou de le détruire.

Il n'y a que peu d'années qu'un pacha est venu en carrosse de Serrajo à Traunick: pendant la dernière guerre contre l'Autriche, on a fondu dans cette résideuce des canons qui étaient transportés dans le bassin de la Save. Ainsi quelque puisse être aujourdhui l'état des chemins dans l'intérieur de la province, les grandes difficultés pour les transports doivent être considérées comme vaincues, dès qu'on est arrivé à Traunick ou à Serrajo.

Néanmoins comme tous ces chemins sont en terre, qu'ils suivent ordinairement le fond des vallées souvent sur des terrains fangeux, de grands convois d'artillerie n'y passeraient qu'avec plus ou moins de peine, surtout dans les temps pluvieux.

Dans toute l'Erzegovine, excepté la plaine de Livno et quelques parties du cours de la Narentha, et peut-être quelques uns de ses affluents, il n'existe que des chemins de mulets qui, par la nature du pays, ne pourraient être rendus carrossables qu'avec beaucoup de temps et de difficultés.

On suit, dit on, les traces d'une voie romaine en allant d'Imoski à Duvno (l'ancienne Delminium); de Duvno on arrive à Mostar, partie à travers une plaine, partie à travers des montagnes boisées où l'homme le plus maladroit n'est nulle part obligé de descendre de cheval. Je serais porté à croire que la route militaire suivait cette direction de Delminium à Mostar si la grande courbure de l'arche du pont qui existe dans cette ville ne me faisait douter qu'il ait été destiné par les Romains aux passages des voitures.

Forteresses. On compte en Bosnie une quarantaine de forteresses bonnes ou mauvaises, commandées par des capitaines qui exercent cet emploi par droit d'hérédité.

Quelques unes sont de simples enceintes formées d'un mur non terrassé, seul ou flanqué de tours. D'autres sont des châteaux bâtis sur des roches. Toutes sont plus ou moins bien ou plus ou moins mal entretenues, en raison du goût particulier de ceux qui y commandent. Je parlerai de toutes celles que j'ai vues, quoique Livno et Stollaz soient les seules qui méritent quelque attention.

Livno est la meilleure et même la seule place que les Turcs possèdent sur les frontières de la Dalmatie. Elle est assise sur la rampe de la chaîne qui borne la plaine au nord-est. Le mur qui en forme l'enceinte est flanqué de tours de distance en distance et se lie immédiatement à un rocher à pic qui domine la ville. La crête de ce rocher qui, lui-même, est dominé par des hauteurs supérieures, est occupé par trois grosses tours où l'on fait continuellement bonne garde. On arrive sans aucune difficulté à son fauburg dont quelques maisons paraissent toucher à la muraille, tandis que les autres sont déjà dans la plaine.

Il est probable qu'attaquée avec du canon, cette place n'opposerait qu'une faible résistence. Sa population peut être évaluée à trois mille habitans.

Livno a l'avantage de partager la longueur du bassin où elle est située et de se trouver sur le passage qui va directement du Prolog à Cupriss; mais, comme elle est séparée, par quatre lieues de montagnes, de la petite vallée de Scvissa où aboutissent les chemins de Glamock et Duvno, qui seraient en cas d'invasion les principaux débouchés, on pourrait la laisser derrière soi sans grand inconvénient.

La prétendue forteresse de Cupriss où je suis entré, qui a, comme les autres, son capitaine héréditaire, est une enceinte carrée, située au milieu des maisons du village, et ressemble beaucoup plus à la cour d'une ferme qu'à une forteresse, malgré la vieille tour qui commande la route et le canon rouillé qu'on aperçoit dessus. On a remplacé par une palissade une partie de son mur qui s'est écroulée il y a quelques années.

Le château d'Aquessar dont l'enceinte et les bâtimens semblent tomber en ruines est situé sur un rocher, escarpé dans une partie de son pourtour. Il est assez près du débouché de la vallée qui suit le chemin de Cupriss pour qu'on fût obligé de le masquer ou de le prendre. Les maisons du village m'ont paru se rapprocher beaucoup de son enceinte.

Le château de Stollaz, situé sur un rocher escarpé de 3 côtés, est composé de plusieurs tours carrées, unies ensemble par une forte muraille. Le capitaine actuel,

homme riche et instruit pour un Turc, consacre pour son entretien une partie de sa fortune. Son enceinte m'a paru forte par elle-même. La difficulté d'amener du canon pour l'attaquer en formerait en outre la meilleure défense. La possession rend maître de la vallée de la Bregava, du passage de la rivière et du chemin direct qui va de Mostar à Raguse. Mais on peut l'éviter en prenant le chemin qui conduit par Blaga de Mostar à Trebigne. La forteresse de Glubigne est une enceinte carrée dont le mur percé de creneaux ne paraît ni épais ni terrassé. Elle est située dans la plaine à 200 à 300 toises du village du même nom, au pied d'une montagne dont la rampe la domine et peut avoir 5 à 600 toises de tour. Ce serait un fort bon poste, pourvu qu'on ne pût pas l'ouvrir avec des pièces de montagne, attendu qu'on ne pourrait pas y en transporter d'autres pour l'attaquer.

Zwornich est, dit-on, la meilleure place de la Bosnie. Outre ce que les Turcs appellent forteresses, il existe dans chaque ville comme à Traunick, à Serajo et à Mostar de vieux donjous ou de simples tours qui servent d'arsenaux et de dépôt pour les munitions de guerre. Quoique Traunick soit une ville sans défense, j'en dirai deux mots, parce qu'elle est le siège du gouvernement et la résidence habituelle des visirs de Bosnie. Cette ville peut avoir 6 à 7000 âmes de population et 3 ou 4 mille de plus quand le visir s'y trouve.

Elle est batie sur le ruisseau de la Sora, partie dans le fond de la vallée, partie sur la rampe des collines qui la resserrent. Des vergers et des cimetières y occupent le meilleur terrain, au centre même de la ville, et la divisent en différents quartiers qui présentent l'aspect de 3 ou 4 villages réunis. Toutes les maisons y sont construites en bois ou en pisé, d'un seul étage, et couvertes de planches. Celles des grands ont à peine l'élégance intérieure des habitations des paysans riches de l'Europe civilisée. Le palais du pacha et tous les bâtimens qui en dépendent sont construits suivant le goût du pays et ressemblent beaucoup plus à de bonnes baraques ou à l'établissement passager fait dans un camp qu'à la résidence habituelle du vice-roi d'une vaste province.

On a fait autrefois des canons à Traunick, comme je l'ai dit, tout le travail s'exécutait en plein air, ou dans deux petits hangars qui existent encore, mais où l'on n'aperçoit aucune trace de fourneaux.

Il y a actuellement dans la tour de Traunick un nombreux atelier occupé à confectionner des munitions; j'en ai vu charger et partir sur des chevaux une grande quantité de caisses pour le camp de la Drigna.

Climat. — En deçà de la chaîne de Cupriss, la plaine de Livno et le reste de l'Erzegovine se rapprochent plus ou moins pour la température des parties de la Dalmatie et de l'Albanie auxquelles elles confinent.

Au-delà de la même chaîne, le climat est tout à fait changé; humide et pluvieux pendant l'été; il est sec et rigoureux pendant l'hiver. Il tombe ordinairement beaucoup de neige. Il y a des poëles à Traunick dans tous les appartemens.

Productions du pays. — La Bosnie produit du froment, de l'orge, du maïs, du millet, du sarrazin, des melons, des fruits de toute espèce. De nombreux troupeaux de moutons, de boeufs et de chevaux errent dans ses paturages; elle exporte une grande quantité de bestiaux et de grains.

Les denrées de première necessité y sont constamment au prix le plus bas et l'exportation en est sévèrement prohibée au moindre renchérissement de 2 à 4 paras, la livre de 16 onces suivant les saisons et les localités.

Comme toutes les montagnes sont couvertes de bois, les vallées sont partout arrosées par de très belles eaux et paraissent généralement fertiles.

Quelques parties de l'Erzegovine, Mostar surtout et son territoire, produisent du vin et des olives, mais peu de blé. Ces vins se transportent à Serajo où ils se consomment, et, en échange, on en rapporte du grain. La plaine de Nevesin, celle de Gasca, le Popovo et quelques petits bassins cultivés au milieu de ces rochers, produisent du froment, mais sont trop froids ou trop humides pour la vigne. La plaine de Livno et les coteaux de la Bosna offrent une multitude de sites où l'on ne peut douter qu'elle ne reussit si le gouvernement turc permettait de l'y cultiver.

Culture. — Quoique l'agriculture soit loin d'être florissante en Bosnie, la culture me semble y être généralement passable et sur le même pied à peu près que dans certaines provinces de France.

Les Turcs y sont à peu de chose près les seuls propriétaires bien que les lois ne s'opposent point à ce que les sujets y possèdent des terres. On y compte presque autant de hameaux ou de petits villages que de propriétés. Communément, la maison du propriétaire, qu'il y réside ou non, est batie sur la propriété même au milieu des chaumières des colons dont la réunion forme le village. Les colons cultivent à titre de métayers. Le propriétaire prend pour lui le $^1/_3$, le $^1/_4$, le $^1/_5$ ou même seulement le $^1/_6$ du produit suivant ce qu'il fournit en semences, en bestiaux, instrumens aratoires ou avances du même genre, suivant la nature et la quotité des contributionis qui restent à la charge du metayer. En général, la quotité du produit qu'on abandonne au colon est forte, et il serait infailliblement aisé et même heurex, s'il n'avait continuellement à craindre ou à essuyer de la part de son maitre des avaries particulières, également dangereuses pour son honneur, sa personne et sa bourse.

Population. — On estime la population du pachalik de 7 à 8 cent mille habitans, dont 3 cent mille Turcs et 500 mille sujets chrétiens ou Juifs. Les Grecs forment à eux seuls plus de $^2/_3$ du nombre des sujets.

Là, comme partout ailleurs, les Juifs s'occupent exclusivement de négoce et sont presque tous réunis dans les villes.

Les chrétiens des deux rites habitent les villages et cultivent la terre; quelques uns font le commerce en exerçant dans les villes des professions mécaniques.

Les Turcs sont réunis dans les bourgs et les villes, ce qui leur donne une grande force contre le reste de la population dispersée dans les campagnes; quelques uns habitent les villages. Ceux à qui leur fortune ne permet pas de vivre sans travail sont indifférement marchands, artisans ou laboureurs.

Religions. — Les religions grecque, latine et juive sont tolérées en Bosnie. Les Juifs établissent à volonté leurs synagogues partout; les Grecs et les Latins ne peuvent y avoir d'églises et célèbrent leurs mystères au milieu des champs sur des autels portatifs que dressent leurs prêtres sous des arcs de feuillages.

Les Grecs de Serrajo y ont une église et, à l'exception de celles des couvents, c'est la seule qu'on trouve dans tout le pachalik.

Il existe dans la Bosnie proprement dite 2 couvents grecs et 3 couvents latins, dont les moines se répandent dans les campagnes et desservent les paroisses.

Les premiers sont à Bagnalucka et Derbent, les seconds à Fonitza, Crescevo et Sutiska.

Les Grecs sont proportionnellement plus nombreux dans l'Erzegovine que partout ailleurs; ils y ont 12 couvents et un évêque qui réside à Mostar.

La cour de Petersbourg, conformément à son système, a cherché récemment à se faire des partisans dans le pays, en s'attachant les prêtres. Il n'y a que 18 mois que des cadeaux précieux, en ornemens d'église et en habits pontificaux, ont été remis à l'évêque de Mostar de la part de l'empereur régnant.

Impositions. — Parmi les impositions légales, les unes se lèvent au profit de la cour, les autres au profit du pacha.

On compte au nombre des premières:

1° le tribut des sujets qui est de 3 piastres par tête dans tout le pachalik sans distinction de classes ou de fortune.

2° un droit de douane perçu sur l'exportation des bestiaux et sur l'importation de certains marchandises, particulièrement du sucre et du café.

3° les redevances annuelles dues par certains spahiliks, à raison des terres plus ou moins considérables qui y sont attachés;

4° enfin, un impôt de 4 paras par tête de betail nouvellement établi par la Porte, au grand mécontentement de tous les habitans qui le payent cette année pour la première fois.

La levée du premier de ces impots est toujours confiée au pacha qui envoie à la Porte la sommes qu'on lui fixe et qui ordinairement fait sur cet objet d'assez grands bénéfices parce que le nombre de sujets est évalué au dessous de sa quotité réelle. Le produit des autres est versé dans la caisse d'un officier nommé à vie par la Porte qui le prend ordinairement dans le pays et auquel on doune le nom defterdar. Ce trésorier remet au payeur des janissaires la somme nécessaire pour acquitter la solde annuelle due aux individus de ce corps et compte du reste avec la Porte à laquelle il fait passer annuellement, dit-on, 150 ou 200 bourses.

Les impositions levées au profit du pacha consistent en une contribution d'argent de denrées, acquittée dans chaque territoire par les propriétaires des terres.

Son casuel se compose des amendes prononcées à son profit en matière civile et criminelle; du bénéfice qu'il fait sur le tribut des sujets; enfin des ressources personnelles qu'il sait se procurer.

On perçoit en outre dans chaque ville et dans chaque territoire les sommes nécessaires pour faire face aux dépenses locales, pour la police, pour l'entretin du pacha et de ses officiers lorsqu'ils voyagent; pour le logement et l'entretien des gens de guerre à leur passage pour le poste, aux chevaux et une foule d'objets du même genre.

Situation politique de la Bosnie. La Bosnie et l'Erzegovine forment un pachalik divisé en 48 arrondissemens ou territoires. Le chef-lieu de chaque arrondissement est la résidence d'un cadi et d'un commandant militaire. Tous ces commandans, quelque puissent etre d'ailleurs leurs titres et leur rang personnels: agas, beys ou pachas à 3 queues, sont nommés, confirmés ou déplacés par le visir de Bosnie à son arrivée dans son pachalick.

40 ou 50 mille janissaires, répandus dans tout le pays, quelques milliers de spahis, dont rien n'a pu me faire connaître le nombre, forment numériquement la force militaire de la province. La maison du visir, plus ou moins nombreuse, suivant le degré de sa puissance ou de sa fortune personnelle, mais composée ordinairement de 3 où 4 mille individus, est en réalité la seule troupe dont il dispose et dont il puisse se servir à volonté.

Le changement fréquent des pachas qui se sont succédés dans cette province depuis 4 ou 5 ans, parait y avoir affaibli leur autorité. Les exactions auxquelles se

dans un entretien particulier à mon drogman qui, étant connu depuis longtemps dans le pays, a reçu de beaucoup d'autres la même confidence.

L'occupation de l'Egypte a laissé dans les esprits un souvenir qui ne s'efface pas. Trop ignorants d'ailleurs pour apprécier les circonstances et avoir les moindres notions de politique, traitant en ennemi tout ce qui n'est pas musulman, ils ne peuvent imaginer qu'une nation chrétienne s'allie à eux de bonne foi.

Les Turcs de cette province passent pour être beaucoup moins civilisés que ceux de Levant et sont traités d'ignorans et de barbares par ceux de la Macedoine, de la Grèce et de Constantinople.

L'hospitalité est exercée généralement chez eux sinon avec magnificence, au moins sans aucune réserve.

Depuis l'insurrection de la Servie, les chrétiens, surtout ceux du rite grec, ont vu considérablement appesantir leur joug. Abreuvés même avant cette époque d'humiliations et d'outrages, forcés de descendre de cheval quand ils passent devant un Turc, vivant sans armes au milieu d'une population toujours armée, souffrant les plus mauvais traitemens, même les coups, sans pouvoir se mettre en défense sous peine d'être légalement égorgés; aujourdhui, un soupçon continuel plane sur eux en masse; on les regarde. on les traite sans distinction comme des hommes dévoués aux grandes puissances qui siuvent la même religion qu'eux, et il serait à craindre, si jamais la France ou la Russie portaient leurs armes dans ce pays, que les Turcs, pour se préparer à le défendre, ne commençassent par les egorger.

Les Juifs sont moins suspects et moins maltraités parce que leur nation ne domine nulle part. Ceux de Traunick parlent encore avec effroi du danger où les mirent, il y a quelques années, des Ragusais qui cherchèrent à persuader aux Turcs que l'empereur Napoléon professait la religion juive.

Les Turcs, pour désigner les chrétiens ou les Juifs, se servent toujours de l'expression de sujets, se prodiguant entre eux les titres de bacha, d'aga, de bey, d'effendi, qui tous rappellent la noblesse et la puissance, les plus vils et les plus riches auxquels ils ne donnent que celui de marchand (sic). Assis sur leurs coussins, jamais ils ne se dérangent pour recevoir l'étranger qui n'est pas musulman, bien qu'ils se lèvent pour un autre turc d'un rang inférieur au leur. Leur morgue, fondé uniquement sur la religion, est aussi insupportable que dégoutante, et paraît poussée plus loin que ne le fut jamais celle de la noblesse héréditaire dans le moyen âge des monarchies modernes.

Tout ce que j'ai rencontré de chrétiens et de Juifs m'ont paru sentir pour leurs oppresseurs l'horreur la plus profonde et me voir avec autant de plaisir et de bienveillance que les Turcs m'en temoignent peu. Les Turcs de la Bosnie sont grands, forts, vigoureux, passent pour gens de coeur et paraissent avoir tout ce qui constitue un peuple belliqueux. Toujours armés, même dans l'intérieur de leurs maisons, de leur grand couteau et de leurs pistolets, n'allant jamais à un mille de chez eux sans porter leur fusil, tous sont plus ou moins familiarisés avec l'usage de ces armes. Tous savent monter à cheval; les grands surtout, accoutumés au cheval dès leur bas âge, n'ayant d'autre amusement que cet exercice et celui de la chasse, sont presque tous d'intrépides cavaliers. Dans leurs jeux, dans leurs fêtes, ils simulent avec un baton tous les mouvements de sabre et les enfants y sont exercés avec soin. Pour peu qu'ils soient aisés, ils entretiennent tous un ou plusieurs cheveaux de selle. On trouve toujours chez les riches un cheval entier ou *cheval noble* qui fait la monture et le cheval de bataille du maître. Le corps de janissaires ne ressemble à rien de ce qui existe ailleurs.

Il n'est aujourdhui ni troupe reglée, ni milice, ni garde nationale. C'est une espèce de nòblesse, un corps privilégié dans l'état dont les membres, honorés de leurs concitoyens, favorisés par les lois, vivent dans leurs familles sans être assujetis à aucune espèce de discipline ni de règlement, sans s'occuper de l'exercice et du métier des armes d'une manière plus particulière que leurs compatriotes dont ils ne sont distingués que par leurs privilèges.

Le plus grand nombre sont soldés, quelques uns ne le sont pas. Le titre de tous est une espèce de billet ou brevet relatant la solde ou plutôt la pension à laquelle ils ont droit. Cette solde consiste en une somme d'argent qui, communément, est de 22 piastres ou 33 francs.

Elle est acquittée actuellement des deniers de la Porte et payée individuellement à chaque janissaire sur la présentation de son billet. Elle s'augmente ordinairement à la fin d'une guerre pour tous ceux qui l'ont faite; elle peut être augmentée pendant la guerre même, soit à titre de faveur, soit comme récompense des actions d'éclat.

Les janissaires servent à pied ou à cheval, organisés par compagnies dont la force moyenne est de 100 hommes. Chaque compagnie est commandée par un aga qui en est chef et un baïractar qui porte le drapeau. Ce sont leurs seuls officiers.

Lorsqu'ils sont convoqués pour aller à la guerre, ils se rendent chez l'aga désigné pour marcher à leur tête à pied ou à cheval suivant qu'ils en ont reçu l'ordre, vêtus et armés selon le goût et les facultés de chacun, portant à la fois, s'ils les veulent, les pistolets, le couteau, le sabre, la lance, le fusil et même la hache d'armes. J'en ai vu partir de Traunick pour le camp de la Dujna dans cet accoutrement. Dès que la compagnie est rassemblée, elle se met en route; nourrie et défrayée partout aux dépens de son aga ou du pays qu'on traverse jusqu'à ce qu'elle arrive à l'armée, volant, pillant dans les lieux où l'on s'arrête, coupant la tête et les orielles des infidèles qu'on rencontre pour essayer les sabres.

Celui de leurs priviléges dont ils sont le plus jaloux, c'est d'aller à la guerre ou de le refuser, mais on m'a assuré qu'on ne peut les contraindre, l'honneur ne leur permet que rarement de refuser. Tous les grands du pays se font honneur de tenir au corps des janissaires. Les spahis forment un autre corps dont tous les individus jouissent leur vie durant de la dîme du produit des terres de l'arrondissement ou spahilick qui leur est assigné sous la condition d'entretenir un cheval et d'aller à la guerre, soit par eux-mêmes, soit par représentant, toutes les fois qu'ils y sont appelés.

Certains droits seigneuriaux sont exercés par eux dans leurs terres. Quelques spahilicks doivent une redevance au trésor public à raison de leur extension. A la mort des tenanciers, la cour dispose de nouveau de ces fiefs, assez ordinairement en faveur de leurs enfans. Ce corps, quoiqu'il soit mieux doté, a beaucoup moins de considération que celui des janissaires, parmi lesquels les plus riches des spahis cherchent toujours à se faire inscrire.

Nota. — De tout ce que j'ai avancé, dans ce mémoire, je n'oserais certifier et garantir que ce que j'ai vu moi-même. N'entendant pas la langue du pays, obligé de parler toujours par interprête au milieu d'une nation barbare et soupçonneuse qui s'ombrage de tout, il est bien difficile pour ne pas dire plus de multiplier les questions et de chercher à comparer pour acquérir des notions précises.

En route, si je tournais la tête pour saisir l'ensemble du pays, suivre de l'oeil une vallée, une chaîne de montagnes, l'inquiétude et même le murmure marquaient à l'instant le mécontentement de mon escorte.

Pour avoir le renseignement le plus insignifiant, demander la direction d'un chemin, la distance d'un lieu à un autre, c'était une affaire sérieuse dont il fallait que le drogman se chargeât avec la plus grande précaution et sans que je parusse y prendre aucune part.

A Livno, où j'ai été retenu pendant 5 jours, moins à titre d'ami que comme prisonnier, on m'a logé dans la maison du faubourg la plus éloigné de la ville, afin que je ne pusse pas la voir, et, lorsque je sortais de ma hutte pour prendre l'air et me promener, les paysans se chargeaient de m'y faire rentrer par des injures ou même des voies de fait, sous pretexte que je cherchais à observer la place.

A Stollaz, dont le capitaine fait profession d'être un ami des Français, je n'ai pu obtenir de lui faire une visite qu'à nuit close dans son château, quoique je fusse arrivé à 2 heures de jour.

Si quelques passages de ce mémoire paraissent obscurs, soit par rapport à la nature du pays, soit par rapport à la situation des lieux, j'espère que l'itinéraire que j'y ai joint suffira pour les éclaircir.

Припомена.

Већина мјесног називља у приопћеним француским извјештајима тако је погрешно прибиљежена, да је тешко слиједити описане путеве ономе, који земљи није посве вјешт. Зато држимо да ће допринијети бољему разумијевању, ако додамо тумач тих криво написаних имена. Дакако да код неких никако није било могуће установити право име и то с разлога, што дотични дио пута није посве тачно описан и што је само име било у таким случајевима посве исквареио, те није било подесно на основу комбинације давати поправак.

Уредништво.

Agmoski = исквареио мј. Имотски.
Aquessar = Ak-hissar или Прусац код Бугојна.
Arabici = тобож један сат на сјевер Рогатице, али ту не има мјеста сличног имена.
Bilibrig = Бијели бријег. NB. Ваља добро разлучити Билибриг с ону страну Пролога и Билибриг у Мостарском блату, јер се оба спомињу.
Billa = Бйла, Бијела, приточица Лашве више Витеза.
Billauïnsko poglie = Билајско поље у петровачком котару.
Blasaritz = Пазарић.
Blato = данас опћина око Мостарског блата.
Bohna = Буна, приточица Неретве код Благаја.
Busenkirch = непознато брдо на далмат. граници.
Butići = можда Балтићи на Гласинцу?
Butisnitza = Бутишница ријека код Книна.
Celibazar = Челеби-пазар, данас Рогатица.
Cernaz = Црнац, поток и село у Мостарском блату.
Cerolina = Чехотина ријека у Новом Пазару.
Citavo = Штитово код Фојнице.
Cognizza = Коњиц у Херцеговини.
Cozira-Varda = бити ће исто што и планине Гвозд и Варда.
Cosiza = Ковица-поток код Бусоваче.
Crevoja = Криваја ријека.
Czasca = Гацко.
Czeiniz, Cziniz = Чајница.
Czibuski = исквареио мј. Љубушки.
Dovno = Дувно.
Drizna, Drigna, Digna, Dujna = Дрина ријека.
Ersano = Аржано у Далмацији.
Ersovac = Хрсовац-планина код Грахова.
Gelieznica = Жељезница, приточица Босне.
Glamosk, Glamosch = Гламоч.
Gasko = Гацко.
Gliubigne = Љубиње.
Gliubuski = Љубушки.
Grazaniza = Грачаница, приточица Праче.
Hemus = стари Mons Hæmus = Балкан.
Hlivno = Ливно.
Imoschi = Имотски.
Jovac, han = данас непознато, ако није Јаковац између Бусоваче и Кисељака.
Jutsica = исквареио, јамачно има бити Сутјеска.
Kisseliak = Кисељак код Високог.
Kadan = исквареио мј. Кладањ.
Kladina = ријека код Кладња.
Kruezir = исквареио, јамачно мј. Круг-планине.
Kuprès = Куприс.

Lasua = Лашва.
Ludica = по опису десни приток Босне, можда исквареио мј. Сутјеска.
Migliaska = Миљацка ријека.
Mostado blato = искварено мј. Мостарско блато.
Ongiak = Оџак у котару Вишеграду.
Passali han = јамачно замјеном мј. Бегов хан између Врандука и Жепча.
Pracia = Прача.
Prolorg = Пролог.
Prussaz = Прусац код Бугојна, прије Ak-hissar.
Rachiniza = Ракитница, поток код Рогатице.
Racovitza = можда Рашевица, приточица Лепенице. Село Раковица лежи близу хана Плоче код Кисељака.
Radovitze = Радовице, село западно од Високог под Краљиневцем.
Revesin = искварено мј. Невесиње.
Rucca = искварено можда мј. Крушка, која недалеко Бусоваче утјече код Витева у Лашву.
Scopia = Скопље, т. ј. Доњи Вакуф.
Scvissa = Шуица између Куприса и Ливна.
Sepsé = Жепче.
Seraglio, Seraïo, Serajo = Сарајево.
Sernonica = ?
Sign = Сињ.
Spreza = Спреча.
Stari medun = Стари Мајдан.
Stermizza = Стрмица код Книна.
Sugliaga = Шуљаг-планина код Куприса.
Svizza = Шуица.
Taselizza, Tasclissa = Таслиџа, т. ј. Плевље.
Trebissica = Требишњица ријека у Поповом пољу.
Tusla = Тузла.
Verbar = Врбас.
Vergerac = Вргорац.
Vites = Витез у долини Лашве.
Vucillogora = Вучја лука код Сарајева.
Vuele = можда „врело“.
Zavidovis = Завидовић на Босни.
Zinoski = искварено мј. Имотски.
Zivan = искварено мј. Иван планина.
Zuevina = Жујевина ријека.
Zvornich, Zwornick = Зворник.

Sojenica u Dônjoj Dolini.

Peto otkopavanje god. 1904.

Priopćio

dr. **Ćiro Truhelka.**

(Svršetak.)

Nalazi sa Greda.

Veliki posao, što ga je god. 1904. zadavalo iskopavanje samih sojenica na Gradini, nije dao, da se posvetimo istraživanju grobišta na Gredama. Ipak se pokušavalo i tamo po mogućnosti raditi, ali svi ti pokusi dokazali su, da je to grobište, bar u koliko se nalazilo na otvorenim, ni kućama ni baščama zasagjenim Gredama, prigodom prijašnjih iskopavanja posve iscrpljeno. Na rubovima pabirčilo se na mnogo mjesta, ali se nalazilo samo razbacanih i plugom raznešenih komada, razmrskanih grobova bez nalaza, a samo u jednom slučaju — na gredi Nikole Šokića — netaknuti grob, koji je bio vrijedan, da se onako, kako je bio in situ digne i ponese u zemaljski muzej.

Taj grob bijaše dvostruk, a desio se i tu obični slučaj, koji smo često našli na dolinskim gredama, da su lješine bile položene poprijeko, to jest noge gornje prema glavi dônje i da je dônja lješina bila muška, gornja ženska.

Dok se to nalazilo tek jednoć, moglo se držati pukim slučajem, ali kada na istu situaciju naigjosmo opetovano, valja pomisliti na neku namjeru. Mi joj tumača ne ćemo tražiti već konstatovati činjenicu, da se u Dolini dešavalo, da su više lješine muške sahranjivali lješinu žensku — valjda suprugu — položenu poprijeko nje.

Muška lješina u našoj grobnici potječe od vojnika, a to nam zasvjedočuju prilozi: koplje i nož. Koplje bijaše na desnoj strani u prirodnom položaju — vrškom okrenuto gore, a desno do glave lješine, dakle položeno kao u čovjeka, koji drži koplje desnom rukom. Koplje je od željeza, dugo 30 *cm*, lisnate, 7·5 *cm* široke oštrice, koja zauzimlje $^2/_3$ duljine te ima na srijedi slabi povor.

Nož, nagjen takogjer desno, o boku lješine, bio je obična oblika, slabo uvinute oštrice, a služio je više u svakidašnjoj porabi, nego li u boju. Dug je 17 *cm*.

Osim toga je nagjena na pasu tanka željezna spona, kojom se sapinjao pas.

Ženska lješina, položena nad ovom, zanimivija je, jer je u nje bio prilično bogat nakit, prem fale stanovite tipne vrste ženskog nakita dolinskih sojeničarki. Tako u nje nema karakterističnih sljepočnih koluta, kojih inače obično nalazimo u ženskih grobnica — katkada i poviše pari —, a ni pojasu, okovanom broncanim dugmetima,

nije bilo traga. Nakit ograničuje se u ove grobnice na vrat i na prsa, ali je za to vrlo bogat.

Vrat urriješen je ogrlicom od staklenih zrna. Čitava se struka sastojala od 83 komada kao grašak velikih zrna, a bilo je 34 modra a 49 bijelih, prozirne boje. Prsa urriješena su bila sa 8 fibula, kojima je bilo sapeto mrtvačko odijelo. Dvije velike plohaste fibule, trokutna oblika, nagjene su na ključnim kostima (Schlüsselbein). Oblik im je isti kao u sličnih fibula nagjenih u D. Dolini, naime izrezane su od broncana lima u obliku trokuta, koji je nastao uslijed tri kružnice položene tangentno jedne do druge, a na dodirima provigjene sa šiljatim isponima. Kružnice urriješene su sa dva izbočena koncentrična koluta a isponi nizovima izbočenih piknjica.

Osim toga bilo je sa svake strane niz prsa po tri fibule rane la-tènske dobe. Na lijevoj strani bijaše prva pod plohastom fibulom rano-la-tènska sa lijepo profilovanom glavicom, iz koje strši profilovani šiljak, a luk je u nje urriješen žljebastim ornamentom. Druga fibula ima na vršku nožice zmijsku glavicu a treća opet zrno sa profilovanom šipkom, koja iz nje niče. U potonje luk je u gornjem dijelu splošten.

Na desnoj strani ima velika rano-la-tènska fibula s profilovanim zrnom na završetku nožice i dvije sa zmijolikim glavicama.

Najmanja od tih fibula ima duljinu od 40 *mm*, najveća od 64 *mm*.

Na prsima ženske lješine bijaše mali željezni nožić uvite oštrice dug 6·5 *cm*.

Desno do glave bijaše velika, plitka, jednostavna zdjela od crvene ilovače, promjera od 39 *cm* a dubine od 11 *cm*. U toj se zdjeli pokojnici jamačno položila u grob poputbina u drugi svijet. I to je običaj, koji smo često nalazili u D. Dolini, a žare u neposrednoj blizini lješine i udaljeno od njih spadaju megju običnije nalaze u našim sojenicama.

Pojedine raštrkane nalaze ne ćemo potanje opisivati, već im iznosimo tek popis.

Popis raštrkanih nalaza.

I. Mate Petrovića greda.

1. Žara vilanovskog tipa, mrko obojena. Trup jako izbočen, dno i grlo suženi, potonje prilično jako izvinuto. Pod rubom trupa četiri dole okrenuta jezičasta nastavka. Grlo urriješeno horizontalnom poširokom žlijebi, a na njoj u razmacima polukružnicama sa udubljenim središtem. Slično je urriješena i izbočina trupa, ali su do svake polukružnice smještena po dva vertikalna žlijeba. Visina 37·5 *cm*, širina trupa 36 *cm*; širina grla iznutra 15 *cm*, a na rubu 24 *cm*.

2. Zvonolika žara od crvene ilovače sa četiri jezičasta, horizontalna, na sredini nešto utisnuta nastavka. Oblik običan, izrada prosta. Visina 23·5 *cm*, promjer grla 20 *cm*.

3. Zdjela od mrke ilovače, ljevkasta, nešto svedena oblika, sa tri šiljasta nastavka i jednim jezičastim, koji je horizontalno probušen, te se mogla provlačiti uzica. Rub je urriješen kosim širokim i podubokim utiscima, dno koncentričnim žljebovima, utisnutim prstima. Promjer 37 *cm*, visina 13·5 *cm*.

4. Zdjela slična prvašnjoj, ali je rub uvinut a urriješen kosim, vrlo plitkim i širokim žljebovima. Promjer 35 *cm*, visina 16·5 *cm*.

5. Mala žara vilanovskog tipa, na trupu provigjena sa četiri trnasta nastavka. Široko, gori slabo suženo i izvraćeno grlo urriješeno je čitavo horizontalnim žlijebima

a trup vertikalnim. Posuda bila je pomno izragjena, prirodne smegje boje. Visina 10·7 *cm*, promjer grla 8·6 *cm*.

6. Zemljani poklopac visoka oblika, gori provigjen kvrgom. Promjer 10 *cm*.

7. Ulomak ogrlice (torques), po rubu narebrene. Kako se razabire, štetovala je u vatri.

8. Okov od šiljka koplja ili mača od željezna lima. Gornji rub izreskan je polukružno a svaki izrezak provigjen je rupicom. Duljina 9·9 *cm*, širina na gornjem rubu 4·5 *cm*.

9. Mali željezni nož uvite oštrice, dug 11·5 *cm*.

10. Veći željezni nož slabije uvite oštrice, dug 16·2 *cm*.

11. Jako oštećeni ulomci koplja.

12. Uresna glavica od željeznog štita, koji je posve nestao. Oblik glavice, slično je ornamentiran kao u ostalih štitova ove vrste.

13. Uresno zrno — ili hamajlija (?) — načinjeno od krugljastog zglavka, koji je na jednom kraju ravno prerezan i vertikalno probušen. Polukrugljasto zrno ima promjer od 4·2 *cm*.

14. Ovršak jelenje rožine, koja se imala izraditi u ostvu, ali je nedovršena. Duljina 11 *cm*.

15. Komad željezne rožine, na oba kraja otesane.

16. Ulomak brusa sa rupicom za vješanje.

2. Stipančevića greda.

1. Ulomak rano-la-tènske fibule. Noga odlomljena a tako i lijeva strana spiralne glavice. Luk, proširen, nije osobito uriješen. Duljina 5·2 *cm*.

2. Dva ulomka rano-la-tènskih fibula (par). Nožice i glavice oštećene, luk uriješen kosom graviranom pruticom i sa dva oka opisana koncentričnim kružnicama.

3. Plosnati broncani uresni kolut. Promjer 4·2 *cm*.

4. Oštrica željeznog noža, duga 16 *cm*.

5. Oštrica malog željeznog noža, duga 8·1 *cm*.

6. Dva koštana zrna, kalcinirana u vatri.

7. Privjeska od megjegjeg zuba, kalcinirana u vatri.

8. Mali zemljani mosur.

9. Kaluf za izlijevanje broncanih kolutova, načinjen od pješčenjaka.

10. Zemljano zrno probušeno smjerom triju dimenzija.

11. Budak od jelenje rožine sa jednostranom oštricom. Duljina 16 *cm*.

3. Šokića greda.

1. Plohasta fibula, okrugla od tanka broncana lima, na rubu uriješena sa dva niza malih izbočenih zrna, na srijedi jednim a oko njega sa šest pupčastih izbočina. Igla je bila željezna te je osim tragova luka sva ishrgjala. Promjer 7 *cm*.

2. Ulomak oblučaste fibule sa dvije petlje. Sačuvan je samo luk i komad jedne petlje.

3. Rano-la-tènska fibula odebljala luka a zavraćena nožica, pokićena je jednim velikim zrnom a na kraju manjim. Duljina 5·8 *cm*.

4. Slična fibula, ali fali vršak nožice i zrno, kojim je bila uriješena.

5. Ulomak slične fibule, u koje nožica fali.

6. Dvije malene rano-la-tènske fibule, u kojih nožica ima oblik zmijine glave. Duljina 3·4 *cm.*

7. Ulomak la-tènske fibule, u koje je luk bio uriješen kosim žlijebovima.

8. Broncana narukvica, uriješena prijekim šipkama, od kojih je svaka druga pokićena sa po tri zrna.

9. Ulomak slične narukvice, uriješene bogato zrnima.

10. Mala narukvica od krupne neuriješene broncane šipke.

11. Mali sljepočni kolut od tanke broncane žice, na krajevima narebrene.

12. Mala broncana šipka, pokićena nizom izbočenih kolutova — svega 7 njih. Na jednom kraju je mala ušica, a u nju uvučena halka od žice. Duljina 4·3 *cm.*

13. Ulomak slične šipke, pokićen sa 4 koluta. Duljina 3·5 *cm.*

14. Broncana šipka, pokićena sa 4 široka, plosnata, na ruhu vrpčastom trakom uriješena zrna a megju njima malim kružnim plohama. U šipci bila je usagjena željezna šipka, koja je nestala — valjda igla. Duljina komadu 5·5 *cm*, širina zrnima 1·5 *cm.*

15. Dva pupčasta broncana dugmeta. Ušice bile su željezne i u sredini prikovane.

16. Spiralna cijev od uglasto profilovane broncane prutice. Duljina [7·5 *cm*].

17. Broncana astragalna šipka sa četiri dugmeta na licu (jedno od ovih fali). Bila je nanizana na pojasu.

18. Željezni ravni, dvorezi meč, dug 59 *cm.* Oštrica je osim jezičca balčakova sva sačuvana.

19. Masivni nož od željeza, svedene oštrice a ravna, proširena hrpta. Duljina 32·8 *cm.* Od jezičca sačuvan je dônji dio sa jednom čivijom.

20. Mali željezni nožić, jako uvite oštrice, dug 12·2 *cm.*

21. Koplje od željeza, kome je oštrac svijen, da se može smjestiti u žaru. Oblik oštrice je lisnat. Duljina 36 *cm*, od toga ide na oštricu 24 *cm*; širina 5·7 *cm.*

22. Željezno koplje, sap mu odlomljen, dugo 35·5 *cm.*

23. Željezno koplje, sap odlomljen, vrlo uska šiljka, dugo 35 *cm.*

24. Željezno koplje, odlomljena sapa i vrha. Dugo 35·5 *cm*, široko 4 8 *cm.*

25. Željezno koplje, dugo 32 *cm*; oštrica duga 20 *cm*, široka 3·6 *cm*, ima lisnat oblik a na sredini pojaki povor.

26. Željezna sulica, tupa šiljka, duga 15 *cm.*

27. Željezna spona, načinjena od željezna lima, izrezana u oblik četverokuta, kome su dva ugla veoma produljena i savita u kuke. Duljina 18·2 *cm*, širina 5 *cm.*

28. 19 komada zemljanih zrna razne veličine, a četiri od njih su na obični način ornamentima uriješena.

29. Pet staklenih zrna bez ornamentike, žute i modre boje.

30. Dva ornamentirana zrna od tamnomodra stakla, jedno uriješeno bijelom vijugom, drugo sa četiri izbočena, bijelim kružnicama opasana oka.

31. Ulomak crnog cilindričkog staklenog zrna. Taj je ulomak vrlo zanimiv, jer se na njem razabiru ostanci figuralne slikarije u emajlu, i to ljudskih lica, kojih je bilo četiri, ali se sačuvaše samo ostanci dvaju.

Crtež načinjen je bijelim emailom i to tako, da je oko opasano širokom bijelom kružnicom, nos vertikalnom bijelom linijom, koja se prema vrhu plastički izdiže. Zjenica označena je modrom bojom a okružena tankom bijelom kružnicom. Usta označena su žutom piknjicom, a prostor izmegju pojedinih obraza bio je ispunjen izmjenice bijelim i žutim krugljicama.

32. Dva ilovasta mosura, visoka 5 *cm*.

33. Ulomak kamene sjekire, i to oštrica njena. Na njoj se razabire, kako se pokušalo da se provrti rupa za sap, ali taj posao nije dospio dalje, nego od prilike 0·5 *cm* duboko.

4. Nikole Šokića bašča.

Mala broncana sjekirica — kelt — sa poširokom ušicom, širokim odebelim rubom na sapu i oštricom, koja je prilično lijepo rastanjena i neobično proširena tako, da je oštrica široka 5 *cm*, dočim je trup sjekire pod sapom samo 2·2 *cm* širok. Duljina 7·5 *cm*. Komad je dobro uščuvan, patina hrapava.

Један занимив запис, писан босанчицом.

Оружнички стражмештар у Викочу, г. Касум Пољаковић, припослао је земаљском музеју слиједећу пријаву:

„У јесен 1905. градили су сељаци села Јечмишта, опћине Викоч, котара Фоче наново млин у шуми „Хомарине“ те су, копајући такозвану магазу за млинско коло, 2 метра дубоко у земљи и камењу нашли једну борову кладу, којој је бјеловина била већ у земљи струхла а само луч још остала.

„Сељаци су ову луч на два комада пресјекли и у њој нашли приложено писмо. Оно је било у приложену мушему замотано и посланим дрвеним клипом утврђено.

„Пошто ово писмо можда важи као старина, шаље се земаљском музеју на располагање. У близини од пола сата осим јелове и смрчеве шуме нема никакових знакова.“

Споменик, што га је настојањем госп. Пољаковића добио земаљски музеј, показао се је код помнијег испитивања једним од најзанимивијих до селе у Босни нађених старих записа. Како се разабрало, бијаше то запис, написан на три комада папира широка 8 *cm*, а сваки дуг око 44 *cm* те на саставцима сашивена концем у пругу, која је била око 130 *cm* дуга. Да саставци боље држе, били су још слијепљени обичним воском. Та пруга, пошто је била од врха до дна исписана, савита је по дуљини у траку, уску 4 *cm*, па онда је била смотана у густо навијену трубу. При наматању здробили су се нутарњи завоји трубе те су се већ од прве тако смрскали, да је немогуће прочитати задње ретке. Смотак овио се комадићем платнене крпе и облијепио воском, да му влага не може наудити а онда се тај смотак ваљда усадио у рупу, пробушену у стабло једнога бора те зачепио посебним чепом, да не испане.

Јамачно је прошло дуго времена, док се је стаблика оборила те ју затрпала земља слојем, дебелим два метра.

Када је смотак стигао у музеј, показало се одма, да је папир тако окорио и испрхнуо, да се није смјело у њ дирати а да се не распане сасвим у ситне комадиће а можда и у мрве. Ваљало га је зато умекшати, а то је постигнуто на влази. Смотак сам положио на здјелу пуну наквашена пијеска, али тако, да се сама вода никако не дотиче њега и покрио га стакленим покровцем. Тако је остао неко вријеме под дојмом влаге, а када се освједочих, да је структура папира постала нешто еластичнијом, стао сам помно и пажљиво одматати смотак. Посао је посвема успио а само оне партије, које су од прве биле оштећене, остале су оштећене.

Нутарњи завоји наиме тако су здробљени да није, како рекох, било могуће прочитати задњих редака, а вањски завоји прилијепили су се уз восак, којим је смотак био заливен те су се и они распали у неколико ситних смрвљених комада, тако да осим несувислих слова није могуће прочитати првих десет редака. Прије него ли се смотак замотао у крпу обревала му се још десна страна — можда за то, да буде из вана угледнији, али се тиме и рукопис нешто окрњио, јер је папир на десном рубу изрезан вијугастим правцем. Али, прем је тиме и по које слово одрезано, није то ипак сметало у толико, а да се не би могао прочитати текст.

Запис, коме се како рекох првих десет редака не да прочитати, почимље набрајањем цијелога низа мусломанских имена, јамачно земљовласника, којима би он имао бити у прилог, а сврха запису је била, како се из даљњега текста разабире, та, да штити „куновски метех“ од ђавла, студена града и сухога вјетра, дакле да чува усјеве од непогоде времена. Куново је данас још опћина котара фочанског а састоји се осим села Кунова још од слиједећих села: Црнобојевића, Градојевића, Прибишаца, Робовића, Рујића, Садића, Шахбаза и Вјетрник-планине. Данашњи житељи искључиво су мусломани, а да је то тако било и у доба, када је запис сахрањен у боровом дубу, свједоче нам мусломанска имена у почетку његовом.

Да је у Босни била вјера у користовање записа веома распрострањена, имао сам прилике више пута истицати а посебна врста тих записа имала је да штити усјеве. Ти пољски записи обично су били писани оштром халатком на комадићу оловне плоче, која би се смотала у трубу и закопала у дотичну њиву. Такав један запис приопћио сам већ у овом Гласнику год. 1889., св. IV., стр. 100. и 101., а од онда доспјело је и других у музеј, којима је била иста задаћа и које ћу приликом описати. Овај се запис од потоњих разликује тиме, што је писан на папиру, а пошто се може претпостављати вјеровање, да ће само тако дуго имати кријепост, док му се слова могу читати, завише га с толиком помњом у платно и восак те га усадише у лучев пањ.

Пошто је село, на које се односи, мусломанско, ваљало би претпоставити, да ће запис бити писан турским писмом а издан од каког хоџе, али то није, него је писан босанчицом а писао га је, судећи по једноме дијелу његовом, који нам износи латински текст, јамачно католички свећеник. Тај латински текст можда је најзанимивији, јер налазимо у њем ријетки случај, гдје се у Босни употребљава босанчица за писање латинских текстова.

Не упуштајући се у потанки тумач текста, износим овај сам у препису и транскрипцији колико је било могуће обоје установити а препуштам струковњаку да установи, које су партије из еванђела, из повјести апостола, из апокалипсе, псалма или из апокрифног писма Исусова, послана топарху едешкоме Абгару.

Слова су у записа доста јасна, осим малих неправилности писмо је посве коректно писано, дакле од вјешта пера, а дуга, уска колумна зарубљена је са оба краја вертикалном линијом. Судећи по неким особинама у транскрипције латинскога дијела, можемо закључити, да је писац своју латинштину научио у Италији, јер пише „унијените“ (ХNНҲЄNНΠЄ) и у Угарској јер често транскрибира „s“ са ш, а st са щ. Био је то дакле фратар, који је прошао школе, обичне у прошлим вијековима за наобразбу босанског свећенства: најприје у Славонији или Угарској а онда у Италији. Запис гласи:

. . . . Н ХАСАNОВ[Ь. . . . . Н ПАѢЗНТООЬ Н Б. . . . . АȢРМНШЕООЬ МȢСТА[Ф НNЬ Н ХАМЗНNЬ Н А[А ȢТООЬ Н КАСȢМООЬ Н ХАСАNООЬ Н ПЕРХАТО ОЬ Н МЕЗЕТООЬ МЕХЕ МЕДООЬ Н VЕПРѦНNЬ Н П АѢЗНТООЬ ХȢСЕНNООЬ РАМАДАNООЬ АЛНNЬ ѢГ ȢПООЬ АЛА. ȢЗООЬ ХАСА NООЬ Н VАТ...ОЬ ...... ЧН... Н МȢРАТООЬ Н [ПЕ РХАТООЬ КАСОМООЬ Ю NȢЗООЬ ОЕЛНNЬ ѢХНN[Ь МОЛНТОА ѿ ТРЕСКА Н ѿ ГРОМА Н ѿ БЕСА Н ѿ ГРАДА СНѢ СЛООЕСА ХР НСТОС ЗАПНСА NЕКОМȢ ЧА РȢ ОА ЕРȢСОЛНМȢ VТ О ГЛАСЕ ЄЗȢСЬ Б[Е АТȢШЬ ЕШЬ РЕКШЬ АБАГАРОNО КȢ МЕ NО NЬ ОНАНЩН ЕТ НЛН М Е КРЕДЕРЕ ОȢНЩН МȢ ЛТН ѠNНМЬ ШȢNТЬ КȢ МЕ ОНДЕРОNТЬ ЕТ НN МЕ КРЕДЕРЕ NОЛȢ ЕРȢNТ МНЖНЩН АДЬ МЕ ȢТЬ ОЕNНРЕМЬ А.. ....NНАМЬ ШЕДЕNО.. МОДО КОȢ А ѠПЕРТ[Е ТЬ МЕА НМЬПЛЕРЕ. АДЬ КОЕ МНСȢСЬ СȢМ Ь ПОСТОКОАМЬ АȢТЕМ АСЕNЬДО НN ЧЕЛОМЬ МНNТАМ АД ТЕ ȢNȢ МЬ ДЕ АНСНПȢЛНШЬ МЕНШЬ NОМНNЕ Ꙉ[А ДЕѠМЬ КН КȢРАБНТ[Ь ТЕ АБЬ ѠМNН НNЬФ НРМНТАТЕ ТȢА С ТЕРН ШȢТРТЕ БЕ NЕДНКЧНѠ МЕА К РНСТȢСЬ ОНNЧНТЬ КРНСТȢСЬ РЕГNАТЬ К

РНСТОСЬ НNЬФЕРАТЬ АОЕ КРНЩЕ ТЕТРАГ РАМАТОN АЛФА ЕТ МЕ ПТЬ ШАNТАМЬ К ОNТА...АМЬ ѠNОР[Е МЬ ДЕѠ ЕТЬ ПАТРН Е ЛНБЕРАЧНѠNЕМЬ А НКШНТ ДОМНNȢШЬ ЕКШЬ БАЗАNЬ КОNОЕ РАМЬ НNЬ ПРОПȢNДȢ МЬ МАРНЩЬ ОЕРЬБȢ[МЬ КАРО ПАКТО ЕЩЬ [ЕТ Ь АБНТЬАОНТЬ НN NО БНШЬ ЕА ОНДНМȢСЬ ГЛОРНАМЬ ЕЗȢСЬ ГЛОРН ѢМ КОАЖНЕ ȢNНѦЕNН ТН А ПАЗЕ ПЛЕNȢМЬ ГРАЧНЕ-А ОЕРНТАТНС ЕТЬ АБНТЬАОНТЬ Н[N NО БНШЬ ЕЗȢСЬ ЕЗȢСЬ ЕЗȢ СЬ ЕЗȢСЬ ЕЗȢСЬ МАРНА М АРНА МАРНА МАРНѢ МАТН ХРНСТООА (ЗАПРЕЩАЮ ОАМЬ АНѢОЛЕ Н СТȢ ДЕNН ГРАДЕ Н СȢХН ОЕ[Т РЕ АРХАNГЕЛОМЬ МН[Х АНЛОМЬ СА ОАСЕМН СНЛА МН NЕБЕСКНМН Н ГА ОРНЛОМЬ Н ȢРНЛОМЬ Н Р АПАНЛОМЬ Н АРДПАТАН ЛОМ Н ЕПНМНЛОМЬ Н ПȢ ТОСЕМЬ Н РȢМНЛОМЬ Н NАХРАNОТОМЬ Н ПАѠN[О МЬ ДА NЕ ПРНХОДНТЕ КА СНЕМȢ МЕТЕХȢ КȢ NООСКОМȢ ЗАПРЕЩА Ю ОАМЬ АНѢООЛЕ Н ГРА ДЕ СЕДМН РНЕVН КОЕ РЕ VЕ ХРНСТОСЬ NА КРСТȢ ОН СЕ БОГȢ ѠVЕ ПРОСТН [Ѡ NНМЬ КОН МЕ МȢVЕ З[А ЛȢБАО ТООЮ Н Ѣ ПРО[С ТНМЬ ЗА ЛȢБАОЬ ТООЮ ЗАПРЕЩАЮ ОАМЬ АНѢАОО ЛЕ СЛАОNНЕМЬ ПРЕСТОЛО МЬ Н САРАПНМОМЬ ДА NЕ ПРНХОДНТЕ АНѢООЛ[Е

и стꙋдени граде ка т[о мꙋ метехꙋ запрещ[а ю вам анѣволе и стꙋде ни граде трема пати ѣраси аврамомь исако мь и ѣковомь еже по чиваю подь дꙋбомь амо рискиемь и васа име[на твѣ заклинаю име ан цилиѣшь бѣль вратаꙋ хь баршань аникибашь англꙋшь церницашь па пилꙋшь козодорäць до минꙋшь рекь циперь лам борь анмишь церница.. акомирашь апомирн... араклиѣ сотона и лꙋ циперь заклинаю вась анѣволе и стꙋдени гра де господомь богомь и д̄ евангели и т̄и св[е тими ѡци и м̄ мꙋч[е ници и христомь и све[ти емь иѡваномь да не при ходите анѣволе и с тꙋдени граде ка сие мꙋ метехꙋ запре щаю вамь анѣволе и с[т ꙋдени граде и сꙋхи в[ет ре седми хлеби еже се ꙋ евангелию поменꙋю и ѡрочетемь еже приѣ исꙋсь и постави предь ꙋ ченике и славнемь пр ишастиѣмь христов[и емь и светиеми книж[е вници и ножемь и мачемь еже ꙋреза петарь ꙋхо ра бꙋ пилатовꙋ и ангели е же ѡтвалиста камень ѡ̄ г роба христова и страхомь ѡ̄ недꙋжне страже кра[л еве и мртви и седми зви- езд[а ми и мачемь бодꙋщиемь да не приходите анѣволе и стꙋдени граде ка сиемꙋ

метехꙋ кꙋнвскомꙋ запрещаю вамь анѣволе и стꙋдени граде и сꙋхи в[е тре к̄д старци седе щи на престолꙋ и мꙋни[а ми и громи и гласи се дещи ѡ̄ престола и ѡ̄.. ки еже поѣхꙋ песань г[о сподинꙋ вапещи хадеск и и вненци светиехь еже положише преда пр естолом и книгами на писанием. спреде из[и де еже вниде на прес[то лꙋ ва десниче седещ[а го и д̄ ангели седещ[и на четирехь ꙋглиехь зем ле држещи четири ве тре земаљске и седми п[е чати светиеми да не приходишь анѣволе и стꙋдени граде и сꙋх и ветре ка метехꙋ кꙋ нвскомꙋ запрещаю ти анѣволе и стꙋден и граде трьстию еж[е измерена би цркова б[о жиѣ и брением еже из бра михаила архангe ла са змиѣми и в̄і апꙋс[т оли и в̄і каменома да не приходи градь ка сие мꙋ метехꙋ запрещаю вамь анѣволе и стꙋде ни граде с̄с чꙋдеси еже апꙋстоли сатвориш е коѣа чꙋдеса и зламениѣ пише лꙋка ꙋ евангели ю и славнемь приша стием светаго дꙋ ха са ни де на пети. сти и велициемь светло мь и саѣ гредиѣше ꙋ д[а масакь ѡбрати га ѡ̄ те и цркве и ангеломь еже се ѣви корнилꙋ ис наке светаго петра

ȣ ҲЕРАСНЮ И ДȣХОМЬ ЕЖ Е ПОРАЗИ ИРОДА ЧАРА И М ОЛИТВАМИ ПАВЛОВВНЕМ И ЕЖЕ ЗАПРЕТИ С̄Т̄И П[А ВАѠ ИМЕ ВȣХОВИ ВА Т[АМ` НИЧЕ ȣ ПОЛȣНОЩИ ВА... ДЕ ПАВАѠ И СИЛА И РАЗТ РГОШЕ СЕ ȣЗИ-МЬ ДА НЕ П РИХОДИТЕ ГРАДЕ КА СИЕМȣ МЕТЕХȣ СТАН ЕМЬ ДОБРЕ СТАНЕМЬ ДО БРЕ СТАНЕМЬ СА СТРАХО МЬ БОЖИЕМЬ ДА СТАНЕ ГРАД ДА НЕ ИДЕ НА СИИ [М ЕТЕХЬ ВОҲАШЕ МАИК Е СВОИ РОДЬ ПО ПЛАНИИ И БѢШЕ ИХЬ ГРАДЬ И Г ЛАЕМȣ ГОСПОДЬ РЕЧЕ ГЛИ СИЮ МОЛИТВȣ ѡ̄ [Г РАДАСТА ВИ ГОСПОДИ П[О МИЛȣИСТА ВИ ГОСПОДИ

ПОМИЛȣИСТА ВИ ГОСПОД И ПОМИЛȣИ АРХАНГЕЛЕ МИХАИЛЕ И ГАВРИЛЕ И ȣ РИЛЕ И РАПАИЛЕ И АРАПАТА ИЛЕ И ЕПИМИЛЕ И ПȣТОШ[Е И РȣМИЛЕ И ∽ АНАХРАНОТ[Е И ПАѠНЕ САБЛȣДЕТЕ СИЕГА МЕТЕХА КȣНОВСК ОГА ѡ̄ ЗЛАГО ДАЖДА И ѡ̄ ДИЂВОЛА И ѡ̄Т VИИА И ѡ̄ БОГАТЕ ТЕ БОГАЧТВО МЬ БОГАТОГА СИМЕОНА СТЛȣПНИКА ȣМНОЖЕТЕ ВАСАКЕМЬ БЛАГОМЬ ЗА ЛȣБАВЬ ВАСЕМОГОГА БОГА САБАѠТА ВАСЕМЬ МЕТЕХȣ...... СВЕТА МА РИѢ Г...ЕҲИ СИ МЕТЕ ХЬ.........СВОИМЬ И МИ ХАИЛО АРХАНГЕЛЬ БРАНИ ....

Транскрипција.

Пајазитовь, Мустафивь и Хамзинь и Даутовь и Касумовь и Хасановь и Перхатовь и Мевитовь Мехемедовь и Чепрћинь и Пајазитовь, Хусеиновь, Рамадановь, Алинь Јагуповь, Ала-узовь Хасановь и Чат ..... чића и Муратовь и Перхатовь, Касумовь [1]), Јунувовь, Велинь, Јахинь.

Молитва от треска и от грома и от беса и от града.

Сија словеса Христось својомь рукомь записа некому цару на Ерусолиму что гласе Езусь *beatus es rex Abagarono qui*[2]) *me non vidis(t)i .. et in me credere vuisti: multi enim sunt qui*[3]) *me viderunt*[4]) *et in me credere noluerunt misisti ad me ut venirem a ... seden modo quia oportet me implere, ad que missus sum post(o)quam autem as(c)endo in c(o)elum mi(n)tam ad te unum de dis(c)ipulis meis nomine Tadeum qui*[5]) *curabit te ab omni infirmitate tua ...... benediccio mea. Christus vincit, Christus regnat, Christus inperat. Ave Christe tetragrammaton Alfa et ..... san(c)tam conta .... am (h)onorem deo et patrie liberacionem. Dixit Dominus ex Bazan: convertam in profundum maris. Verbum caro factum est et (h)abitavit in (no)bis et vidimus gloriam Jesus, gloriam quasi unigeniti a patre plenum gracie et veritatis et (h)abitavit in nobis Jesus, Jesus, Jesus, Jesus, Jesus Maria Maria Maria Maria* мати Христова. Запрештају вамь дијаволе и студени граде и сухи ветре архангеломь Михаиломь са васеми [6]) силами небескими и Гавриломь и Уриломь

[1]) о = у.
[2]) У оригиналу: Кȣ.
[3]) У оригиналу: Кȣ.
[4]) У оригиналу: ВИДЕРОНТЪ.
[5]) У оригиналу: КИ.
[6]) свима.

и Рапаиломь и Арапатиломь и Епимиломь и Путосемь и Румиломь и Нахранотомь и Паономь да не приходите ка сиему метеху куновскому!

Запрештају вамь дијаволе и граде седми риечи, кое рече Христось на Крсту висе Богу: Оче прости онимь кои ме муче за лубавь твоју: и ја простимь за лубавь твоју!

Запрештају Вам дијаволе славнием престоломь и Сарафимомь да не приходите дијаволе и студени граде ка тому метеху, запрештају вамь дијаволе и студени граде трема пат(р)ијараси, Аврамом, Исаком и Јаковом еже почивају под дубомь аморискиемь [1]) и васа имена твоја заклинају: име Анцилијашь, Бель, Вратаухь, Баршань, Анкибашь, Англушь, Церницаш, Панилуш, Ководорацъ Доминуш, Рекь, Циперь, Ламборь, Анмишь, Церница, Акомираш, Апомири .. Ариклије, Сотона и Луциперь.

Заклинају вас дијаволе и студени граде господомь богомь и 4 евангели и 310 светими оци и 60 мученици и Христомь и светиемь Јованомь да не приходите дијаволе и студени граде ка сиему метеху!

Запрештају вамь дијаволе и студени граде и сухи ветре седми хлеби, еже се у евангелу помену и отрочетом, еже прија Исусь и постави предь ученике и славнием пришастијемь Христовиемь и светиеми книжевници и ножемь и мачемь, еже уреза Петарь ухо рабу Пилатову и ангели, еже отвалиста камень од гроба Христова и страхом от недужне страже кралеве и седми звиездами и мачемь бодуштиемь да не приходите дијаволе и студени граде ка сиему метеку куновскому!

Запрештају вамь дијаволе и студени граде и сухи ветре 24 старци седешти на престолу и муниами и громи и гласи седешти от престола и отроки, еже појаху песань господину вапешти хадески (?) и виенци светиехь, еже положише преда престолом и книгами написаниемь ......, еже виде на престолу на десници седешти и 4 ангели седешти на четирехь углиехь земле држешти четири ветре земалске и седми печати светиеми: да не приходите дијаволе и студени граде и сухи ветре ка метеху куновскому.

Запрештају ти дијаволе и студени граде трстију, еже измерена би црковь божија и брениемь, еже избра Михаила архангела са змијами и 12 апустоли и 12 каменома: да не приходи градь ка сиему метеху.

Запрештају вамь дијаволе и студени граде 40 чудеси, еже апустоли сатворише, која чудеса и зламенија пише Лука у евангелију и славнијемь пришастијемь светаго духа санидена пети .. шти и велицием све . ме исаја гредијаше у Дамасак обрати га от теи цркве и ангеломь, еже се јави Корнилу и сидием светаго Петра у Ћерасију [2]) и духомь, еже порази Ирода цара и молитвами Павловиеми, еже запрети сти Павао и ме ву хо ви ва тамнице у полунොшти ваиде Павао и Сила и растргоше се узи-мь: да не приходите сиему метеху.

Станем добре, станем добре, станем са страхомь божиемь да стане град, да не иде на сии метехь. Вођаше мајка свој род по планини, бјеше их град .. и глаему господь рече: гли сију молитву: Од градаста ви господи помилуиста ви, господи помилуј: Архангеле Михаиле и Гавриле и Уриле и Рапаиле и Арапатаиле и Епимиле и Путоше и Румиле и Анахраноте и Паоне саблудите сиега метеха куновскога од злаго дажда и от дијавола и от чина и от богате те (?) богацтвомь богатога Симеона Стлупника. Умножете васакемь благомь за лубавь васемогога [3]) бога Сабаота васемь метеху .... света Марија г...ћи си метехь синомь своимь и Михаило архангель брани ....

Др. Т.

[1]) = мамријским. [2]) = у Цесареју. [3]) = свеможнога.

Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine.

Sakupio

godine 1893. za zemaljski muzej u Sarajevu

Ljudevit Kuba.

(Sa 1 arkom nota.)

TEKSTOVI.

I. Napjevi sa izvjesnim ljestvicama.

1. Dur- ili lidička ljestvica.

A. Lidička ljestvica.

1.

Znaš li draga, kad si moja bila,
Pokraj mene grozne suze lila,
Suze lila, kroz plač govorila:
„Bog ubio svaku onu dragu,
Koja drži vjeru u junaka.
U junaka vjera svakojaka.
Muška vjera ko na moru pjena,
Muška glava ko šušnjaka grana:
Vihor bane a šušnja nestane —
E taka je vjera u junaka!"

Doboj.

2.

U Mostaru dva nova dućana,
Tuj mi side do dva bazerdžana,
Šemboj Stipo a Karanfil Ivo.
Došlo im je more na valove,
I odnese dva nova dućana.
Lipog Stipu majka prifatila
A Ivu je dalje odbacila,
„Nosi more jadnog hainina,
Šta je steko, sve divojci dao,
Preko zime po tri litre svile,
Preko lita po tri litre zlata,
Dva fesića biserom kićena,
Dva kićena a dva nekićena."
Kad je cura razabrala riči,
Zavi oči, pa u Savu skoči,
Pa se fata Stipi oko vrata.
„Bor t' ubio, riba primorkinja,
Kud me prije ti u moru najde!"
„Nije Stipo riba primorkinja,
Već je Stipo tvoja zaručnica,
Drž' se Stipo mojih pletenica,
Ja ću tvoga svilenoga pasa,
Da plivamo moru na obalu."
Kad su došli na zelenu travu,
Uze Stipo sedefli šargiju,
Sitno kuca, glasovito piva:
„Bog ubio svakoga junaka,
Koji voli majci neg' divojci,
A ja volim svojoj zaručnici!"

Bugojno.

3.

Po Mostaru povaljana trava,
Sve bećare zaboljela glava (glaj-giga-va),
A mog diku i srce i glava.
Pregaziću i Drinu i Savu,
Uzabraću ljekovitu travu,
Izvidaću mome dragom glavu.

Gacko.

4.

Jesi l' čuo, da sam isprošena,
Isprošena, i prsten uzela.
Jel' ti žao, žalosna ti majka,
Kad ti šutra ispred dvora progjem,
Pod bajrakom i perli duvakom,
Na svom konju u svojem odijelu.

Trebinje: svatovska.

5.

Mordolama Albiniša pita:
„Albiniše, gdje ti sinoć biše?"
„Gdje sam bio, dobro mi je bilo,
Vidio sam lijepu djevojku,
Za glavom joj od bisera lale.
Ono lale namiguje na me,
Čini mi se, da bi bilo za me.
Isk'o bi je, al' je ne da majka,
Oteo bi, al' je čuva straža.
Pod kućom joj badem drvo raste,
Penjaću se bademu na grane,
Zakukaću kano kukavica,
Zaplakaću kano udovica,
Ne bi li se majka sažalila,
Ne bi li mi svoju kćercu dala."

Doboj.

B. Dur-shema.

Primjedba. Kod ovijeh pjesama ne pribavljam iznimljivo nikakvih shema, jerbo svaka pjesma ima cijelu skalu, ako nema još i više glasova. Osim toga popijevke su ove većim dijelom moderne.

6.

Igje momče, da obagje divojče,
Zavezano tankom žicom ibrišimom,
Molila se divojka: „Odrišime, poljubime,
Pa me vodi svojem dvoru lipome,
Pa me vjenčaj za ljubavcu."
„Ne mogu te ja voditi,
Kad ja imam ljubu kod kuće."
Molila se djevojka: „Odrišime, poljubime,
Mlad junače."

Jajce.

7.

„Dojdi, dilbere, do večer na pendžer!"
„Ja kako ću doći,
Gjul-sokakom proći?
Vigjeće me ljudi,
Pak će reći hudi:
„Čije j' ovo momče,
Što sokakom progje?"

Dolac.

8.

Vino pije Mujo i Alija,
U mehani na sred Sarajeva,
Tud naljeze ženjen Osman beže,
Progovara Mujo i Alija:
„Hodi, beže, da pijemo vino."
„Nije meni do vašega vina,
Vet je meni do mojijeh jada:
Sinoć me je oženila majka,
A jutros mi utekla djevojka,
Sa jaltaka, sa bijelih ruku."
Progovara Mujo i Alija:
„Je li izun faćati djevojke?"
Izun faćat, ali ne ljubiti!
Mi na brdo, djevojka pod brdo,
Mi pod brdo, djevojka na polje,
Mi na polje, djevojka na more,
Mi na more, djevojka u dvore."
Progovara iz dvora djevojka:
„Pozdrav'te mi bega Omer bega.
Onako se ne ljubi djevojka,
Mene više poljubiti neće."

Konjica.

9.

Oselio Latinine Bore,
Preko Duvna Splitu bijelome,
U Duvnu mu osta jauklija;
Mila seka bega Mustaj bega.
Često joj je Bore dolazio,
U godini svakoga mjeseca,
U mjesecu svake nedjelice,
U nedelju svake noći tavne.
Ali jednoć Bore dolazio
I vako je Hajki govorio:
„O Hajkuno, draga dušo moja,
Dajde sada, da se darujemo,
Ja ti više dolazit ne mogu.
Začuli su prokleti Dumnjani,
I tvoj bratac beže Mustaj beže.“
On joj dade biser i dukate,
Ona njemu svilene darove,
Oni misle, da niko ne čuje.
Al to čuje prokleta robinja,
Pa probudi bega Mustaj bega:
„Mustaj beže, gospodsko koljeno,
Sve ti seku koriš kaurinom,
Eno joj ga sada na pendžeru!“
On se skače na noge lagane,
Pa uzima šaru pirlitanu,
Pa salazi sa visoke kule,
Puče puška, al glasa ne dade,
I ubio Latinina Bora.
Teško čeka Hajkuna djevojka,
Da joj zora bio danak svane.
Kad u jutro jutro osvanulo,
Uze Hajka vidre pozlaćene,
Ona ode za goru na vodu,
Al na vodi mrtav Bora leži.
Kad ugleda Hajkuna djevojka,
Cvjeli, plače kano ljuta zmija,
I uzima nože okovane,
Pa udara sebe u srdašce:
„Kada nema Latinina Bora,
Nek ni mene lijepe djevojke!“
Bratac seku na livadi čeka,
Žarko sunce na ačikluk bilo,
L'jepe Hajke sa livade nejma.
Čudio se beže Mustaj beže:
„Mili Bože, što mi seke nejma?“
Pa on ode za goru na vodu,
Al na vodi mrtav Bora leži,
I kod njega Hajkuna djevojka.
Kad je beže seku ugledao,
On je svojoj seki govorio:
„O Hajkuno, draga seko moja,
Što mi nisi bratu kazivala,
Da je tebi vlaše omililo,
Brato bi te njemu poklonio.“
Beg se vraća u svoju odaju
Pa pokupi kićene svatove,
Kopa Bora kano brata svoga,
Kopa Hajku kao milu majku.

Žepče.

10.

Božur ja, Božur ti,
Božur višnja frajla,
Šir vojna, došir vojna,
Išir vodi, l'jepu Anu,
Iz kola u kolo.

Zenica: kolo. (Ime se redom izmjenjuje.) (V. n. br. 41.)

11.

A ko nam je u kolu?
Lijep Jovo u kolu,
Na Jovi je košulja,
B'jelom svilom vezena
A crvenom šljingana.
Biraj Jovo koga ćeš,
Baš ako ćeš i mene!
I mog druga kraj mene.

Zenica: kolo. (V. n. i r. br. 51.)

12.

Čergo moja, čergice,
Od čagjava platna,
Ti si moja kućica
Srebrena i zlatna.
R. Gudi, gudi, gudalo,
Povrh tankih žica,
Usta su nam prepuna
Tananih pjesmica.
Cigančica vodu gazi,
None joj se b'jelo,
A ciganin s brda gleda,
Pa se na nju smije.
Da sam znala, da vidila,
Da bi tvoja bila,
Ml'jekom bi se umivala,
Ne bil' b'jelja bila.
Ružom bi se natirala,
Rumena bi bila.
Velikaški dvorovi,
Pa još veće st'jene,
A ti pratiš cigane,
Kudgoj se okrene.

Blagaj: ciganska.

13.

Jabuka se sva zeleni,
Mene mila mati ženi,
Neću varošanke
Nego ću seljanke!

Stolac: kolo.

14.

Na br'jegu je žuta kuća,
U toj kući stara majka,
U te majke l'jepa šćerka,
Pita majka svoju šćerku.....

Višegrad.

15.

Što ću, majko, sa onim junakom,
Što prolazi ovijem sokakom?
Na glavi mu, majko, fesić medžidija,
Na plećima, majko, fermen i koparan,
Na prsima, majko, lanac od dukata,
U ruci mu, majko, bastun od merdžana,
A u drugoj, majko, srmali cigara,
Na fesiću, majko, kita stambolija,
Na nogam mu, majko, škripeli cipele.

Ključ.

(V. n. br. 17., 18.)

16.

Kraj doline kućica,
U kućici curica.
Ja ću njojzi dukat dat,
Ja ću š njome špacirat.
„Ja ću tebe zagrlit,
Ja ću tebe poljubit!“

Foča.

17.

Djevojka je momku
Prsten povraćala.
„Naj ti, momče, prsten,
Moj te rod ne hoće,
Ni otac, ni majka,
Ni brat, ni sestrica.“
„O djevojko seko,
Zelena jabuko!
Ti ne ljubi mene,
A ne gubi sebe,
Jerbo sam ja junak
Iz daleke zemlje,
Ja ću odlaziti,
Ti ćeš ostanuti.“

Blagaj: zuče.

(V. n. br. 16., 18.)

18.

O djevojko dušo, zlaćena jabuko,
Gledaj mene, dušo, a ne gubi sebe.
Jer sam ja junak iz daleke zemlje,
Ja ću iti, dušo, a ti ćeš ostati,
Ja ću bolovati, a ti ne ćeš znati,
Ja ću, dušo, umr'jeti, a ti nećeš čuti.
Kada budeš čula, da sam preminuo,
Ti pokroji, draga, mrko odijelo,
Ne požali truda do mog groba doći!
C'jelom sv'jetu javi: „Ovdje leži dragi,
Koga sam ljubila i rukam grlila,
A sad mi ga tužnoj crna zemlja ljubi,
Crna zemlja ljubi, a travica grli.
Sestrice, zemljice, ne bud' dragom teška,
Već mu budi lahka baš k'o moja ruka.
A travo zelena, ne bud dragom gorka,
Već mu budi slatka, baš k'o moja usta.“

Čajniče.

(V. n. br. 16., 17.)

19.

Kad sam bila od sedam godina,
Molila sam Boga za svakoga,
A sad molim samo za jednoga,
Za onoga crnomanjastoga,
Što no jaše konja velikoga,
Onaj će me zaiskati, majko.
Podaj mati, da srce ne vene,
Ak' uvene, nestaće i mene.

Glamoč.

(V. n. i r. br. 20.)

20.

Kad sam bila od sedam godina,
Molila sam Boga za svakoga,
A sad molim Boga za jednoga,
Što no jaše konja velikoga,
Doć' će mati, iskaće meneka,
Podaj mati, nek srce ne vene,
Kad uvene, nestaće i mene.

Lako ti je poznati bećara,
U bećara kosa brenovana,
A u momka kosa raščešljana,
Lako ti je poznati frajlice,
U frajlice tanke obrvice,
Tiho ide, često se obzire,
A na desnu stranu naramljuje.

Jajce.

(V. n. i r. br. 19.)

21.

D'jeva jamlja grudu sn'jega,
Pa je baca niz more:
„More pusto, more pusto,
Nejmam ja dragoga,
Al' evo ga pokraj mene,

Pije vino crveno.
Ne pij, dragi, ne opij se,
Ne zadaji srcu jada,
Moje srce žalovito,
Vrlo misli za tobom.“

Trebinje.

(V. n. br. 22.)

22.

Ja se više po Saraj'vu,
Špacirati ne mogu,
U Saraj'vu duge ceste
Ružmarinom sagjene.

Sadila ih moja draga,
Koju sam ja ljubio,
U ruci joj kita cv'jeća,
Ružmarina zelena.

„Daj mi, draga, kitu cv'jeća,
Ružmarina zelena!“
„Ne mogu ti, dragi, dati,
Karaće me majka.“

Sarajevo.

(V. n. br. 21.)

23.

A sinoć se beg Jovan beg oženi,
A jutros mu sitan ferman dostiže.
Da s' opremaš beg Jovan beg na vojsku!“
A ljuba mu drži konja i plače:
„Kod koga me, beg Jovan beg, ostavljaš?“
„Ostavljam te mojoj majci i tvojoj.“

„Šta će meni tvoja majka i moja,
Kad ja nemam tebe, bega, kraj sebe?
Kad ja sjednem, da večeru večeram,
Čini mi se ta večera čemerna.
Kad ja pogjem u ložnicu, da spavam,
Čini mi se ta ložnica krvnica.“

Čajniče.

(V. n. br. 8, 488.)
(V. r. br. 24.)

24.

Sinoć mi se beg Alibeg oženi,
A jutros mu sitan ferman dolazi,
Da se sprema beg Alibeg na vojsku.
Beg Alibeg konja sprema i pjeva,
Konja sprema a sedla mu nema.
Al' mu sedlo na tavanu bijaše,

A ljuba mu konja sprema i plače,
„Kod koga me, beg Alibeg, ostavljaš?“
„Ostavljam te kod moje majke i tvoje.“
„Šta će meni moja majka i tvoja,
Kada nema Alibega kod mene?“
— — — — — — — — — —

Višegrad.

(V. r. br. 688.)

25.

Razboli se Zemunića Fate,
K' njoj dolazi Talipović Ale.
Donosi joj svakake ponude,
S mora smokve, sa čaršije halve,
Iz Stambola šećerove glave,
Žute tunje u medu varene,
Gurabije na suncu pečene,
Baklaveta, na njemu janjeta,
I bureka na burmu savita.
„Na ti, Fate, pa osladi usta!“

„Progji me se Talipović Ale,
Vigjaj Ale ospi po rukama.“
To izusti a dušicu pusti.
Više Ale zelen borak niko,
Više Fate vinova lozica.
Vijala se loza oko bora
Kao svila oko kite smilja,
Kao svila oko gospodina,
Kao aba oko siromaka.

Ljubuški.

(V. n. br. 26.)

26.

Razbolje se jedina u majke,
Bolovala tri nedjelje dana,
Kad' četvrta nedjelja nastala,
Progovara jedina u majke:
„Ako umrem, jedina u majke,
Obuci me po današnjoj modi:
B'jeli fistan, suknju štikovanu.
Obuci mi bijele čarape,
Na čarape zlatali papuče,
Raspleti mi ruse pletenice.
Ne pravi mi sanduk od dušeka,
Već mi pravi sanduk od momaka,
Dva sa strane, jednog više glave.
B'jelu ružu podaj mi za dušu,
A crvenu podaj mi švaleru!
Nek me nose neženjeni momci.
Proneste me ispred Tašlihana,
Nek me vide tašlihanske frajle!
Ukopajte me na Babića bašči!"

Doboj.

(V. n. br. 25.)

27.

Ustrgoh cvijet od zemlje,
Dadoh ga dragoj kraj sebe,
Zakleh se nebom i zemljom:
Tako ti neba i zemlje,
Ljubiš li ikog sem mene?
„Tako mi neba i zemlje,
Ne ljubim nikog sem tebe,
Odsela neću ni tebe,
Jer su ti do tri mahane:
Jedna ti, draga, mahana,
Vrlo si rasta malena:
Druga ti draga mahana,
Vrlo si lica bljegjana,
— — — — — — —

Čajniče.

(Dalje riječi u. br. 459.)

(V. n. br. 28.)

28.

Da mi je znati bože moj,
Gdje mi je sada dragi moj?
Poslala bi mu rumen cv'jet,
Na mjesto svoje mladosti,
Kad' no cv'jetak procvate,
Neka mene mladu spomene!

Zenica.

(V. n. br. 27., 372., 381.)
(V. r. br. 578., 959.)

29.

Uz polje ruža procvala,
Samo jedna staza ostala.
Tuda mi dragi prolazi,
I svoju diku provodi.
Tuda mi dragi hogjaše,
I svoju diku vogjaše.
Na nogu dragoj stajaše,
Zakle je nebom i zemljom:
„Ljubiš li drugog već mene?"
„Tako mi neba i zemlje,
Ne ljubim nikog već tebe,
Odsele neću ni tebe.
Do tri ti kažu mahane:
Prva ti dragi mahana,
jer si u pasu tanahan;
Druga ti dragi mahana
U svom si licu blegjahan;
Treća ti dragi mahana
Svome si dori lagahan."
„Ako sam u pasu tanahan,
Za to sam soja gospodskog,
Ako sam u lišcu blegjahan,
Svojoj sam dragoj miljahan,
Ako sam dori lagahan,
Za to sam soja gospodskog!"

Stolac.

(V. r. br. 30., 421., 551.)

30.

Uz polje ruža procvala,
Samo jedna staza ostala.
Tuda mi dragi prolazi,
I gjogata konja provodi.
Da mi je znati, Bože moj,
U kom' je gradu dragi moj,
Spremila bi mu rumen cvijet
Na mjesto naše mladosti.
Rumen će cvijet usanut,
Naša će mladost ostanut.

Nevesinje.

(V. r. br. 29., 421., 551.)

31.

Djevojka zaspala
Brdu na kamenu;
Brdu na kamenu,
Majci na koljenu,
Dragom za fesićem.
Dragi dragu budi,
U lice je ljubi:
„Ustaj gori, draga,
Ustaj gore, dušo,
Sunce ogrijalo,
Lice zagorelo."

Foča.

(V. n. br. i r. 32., 307.)

32.

Davno si zaspala br'jegu na kamenu,
Br'jegu na kamenu, majci na koljenu,
Majci na koljenu, dragom na ramenu.
Budilo je momče: „Ustan', djevojčice!
Sad će proći momče, pa će vidjet tebe
Mladu pokraj mene,
Pa će reći: „Ono dvoje ljubljeno ......“

Rogatica-Goražda. (V. n. i r. br. 31., 307.)

2. Frigička ljestvica.

A. Prava frigička ljestvica.

33.

Ej, kući, lolo, čula žena novo,
Čula žena, da si se otrovo!
„Neka čuje, nek' ne čeka mene,
A ja ću se s drugom oženiti,
Makar s onom sumbul-udovicom!
Udovice, tvoje b'jelo lice,
Udovice, spusti nogavice,
Da se tvoje none zabijele,
Da se moje srce nasmije!“
Progovara sumbul-udovica:
„Alaj sam se narumenisala,
Tri sam momka ja begenisala,
Jednog plava, na srcu mi spava,
Drugog rigja, po srcu me vrigja,
Trećeg vrana, na srcu mi rana.“

Foča. (V. r. br. 222.)

34.

Rasla mi jela jelika,
Visoka jela do neba,
Široka lista do zemlje,
Pod njome Mujo boluje,
Viš njega draga tuguje:
„Boluješ, Mujo, boluješ?“
„Bolujem, draga, a što ću?“
„Tuguješ, Mujo, tuguješ?“
„Tugujem, draga, a što ću?“
Tuda će proći svatovi,
Svatovi Ali begovi,
Pred njima ide Alibeg,
Na ruci nosi sokola,
Soko se begu moljaše:
„Pušći me beže Alibeg,
Da idem dragoj na pendžer!“

Banjaluka.

35.

Naveze se lagja djevojaka,
Trula gragja, potopi se lagja,
Potonuše lijepe djevojke,
Samo osta na kamenu Mara.
Cvjeli, plače sirotica Mara,
Cvjeli, plače, kroz plač razgovara:
„Ko bi mene kraju pribavio,
Dala bi mu lice neljubljeno!“
To začuo, čelebija Jovo,
Od fesića čamac napravio,
Pa je Maru kraju pribavio,
Pa je onda curi govorio:
„Daj, djevojko, šta si obećala!“
„Koje sam ti, vraga, obećala?“
„Obećala lice neljubljeno!“
„A ne luduj, Jovo, momče mlado.
Ne ljubi se lice kraj vodice,
Već u b'jelu dvoru junačkome!“

Žepče.

36.

Dumitra majka karala:
„Dumitre, sine Dumitre,
Ne pravi kule šarene
Od tri sta turskih mazgala,
Od tri sta turskih pendžera.
Ne jaši konja gjogata,
Ne paši sablje šarene.
Tebe će živa fatati,
Vodiće tebe pred pašu,
Pred pašu i pred vezira,
Ostade majka bez tebe!“
Dumitar majke ne sluša.
Alaj se Mitar sagleda,
Alaj se viknu, previknu,
Dovrnu Turci, dovrnu,
„Jeste li sišli pod Jajce?“
Hćedoše Mitra gubiti,
Alaj mu ruke svezaše,
Alaj mu glavu sjekoše!
Mitar se viknu, previknu:
„Kolenci, Turci, kolenci!“

Višegrad. (V. r. br. 179.)

*

37.

Jel' ti žao, draga,
Što se rastajemo?
Jes' mi žao, draga,
I srce me boli.
Žali, draga, druga,
Nažali mi se,
Plači, janje moje,
Naplači mi se.
Više neću, draga,
Kroz Močevac proći,
Ako progjem, draga,
Svratiti se neću,
Ako svratim, draga,
Poljubiti neću,
Ak' poljubim, draga,
Popit kave neću,
Ak' popijem, draga,
Zagrlit te neću,
Ak' zagrlim, draga,
Ostavit te neću.

Čajniče.

B. Dur sa kadencijom na sekundi.

38.

Šta se čuje iza grada,
Il' je svadba, il' je kanga?[1])
Nit' je svadba, nit' je kanga,
Već djevojka vara momka.
Varala ga tri godine:
„Vid' u mene b'jela lica!"
„A! zaludu b'jelo lice
Kad ga nedaš obljubiti."
„Vid' u mene ruse kose!"
„A! zaludu ruse kose,
Kad ih nedaš zamrsiti!"
„Vid' u mene crne oči!"
„A! zaludu crne oči,
Kad ih nedaš pomutiti."

Stolac.

39.

Oj pastirče mlado i milo,
Zašto si se tako snuždilo?

Zenica. (Dalje riječi pod br. 411. i 686.)

40.

Asan aga na gradu sjegjaše,
V'jernu ljubu na krilu držaše,
Pa on ljubi tiho govoraše:
„V'jerna ljubo da od boga nagješ,
Što će tvoja glava na pendžeru,
B'jele ruke niz demir pendžera?
Vidio te beže Alibeže,
Vidio te i begeniso te,
Na durbin ti bene[2]) prebrojio,
Taman bena dvadeset četiri."

Stolac. (V. n. br. 408.)

41.

Božur ja, božur ti, božur višnja trojna,
Šir vonja do širvonja, išir vodi l'jepu Maru iz kola u kolo!

Doboj: igra. (V. n. br. 10.)

42.

Uzeh gjugum i maštrafu
Pogjoh na vodu.
Kad na vodi moja draga
Lice umiva.
Kad smo bili na sastanku,
Zagledasmo se.
Kad smo bili na sred bašče,
Poljubismo se.
Kad smo bili na vrh bašče,
Darovasmo se.

Blagaj. (V. r. br. 49., 976.)

43.

Ja se ispeh na najviše visine,
Pa pogledah na najnižje nizine.
U tom polju od sedefa skemlija,
Kraj skemlije uzrasla je košuta:
Zapeh pušku da ubijem košutu!
Ja ne ubih na skemliji košutu,
Već ja ubih pod prstenom djevojku.

Goražda. (V. n. br. 44., 69., 344. — V. r. br. 344.)

---

[1]) Kang-a je arnautska riječ a znači pjesmu, veselje, zabavu.
[2]) bena = madež.

44.

Kolika je pod Mostarom Cernica,
Još je veća Efičina avlija,
S kraja na kraj gjul-beharom procvala,
A na sr'jedi senajlija jabuka,
A pod njome od sedefa šćemlija.
Tude sjedi Hadži Jusuf Efica,
Na krilu mu Kovagina Fatica.

Čapljina.

(V. n. br. 43., 69.)
(V. r. br. 69.)

45.

Akšam geldi, mrak na zemlju pade,
U mom dvoru kaplje vode nema,
A ja uzeh vidre pozlaćene,
Pa ja odoh na bunar na vodu.
Al' na vodi Simo momče mlado.
Ište Simo, da jednom poljubi,
Al' djevojka njega zagovara:
„Dragi Simo, kad ćeš se ženiti?“
„Dušo moja, s tobom o jeseni!“

Krupa.

46.

Divan čini Sali paša,
Dozva svoje borozane:
„Borozani, djeco moja,
Zovnite mi Himzibega!“
Borozani zasviraše,
Himzibega dovikaše:
„Himzibeže, carski sine,
Tebe zove Sali paša,
Da ti ideš sad na Raču,
Sad na Raču rastajanje,
I provedi dva tabora.
Dva tabora Arnauta!“
Himzibeg je lude glave,
On ne sluša borozane,
Već on ide svojoj ljubi,
Pa pripasa britku sablju,
Te uzjaha vrana ata,
Pa on ode Banjoj luci.
Sretne njega stara baba:
„Himzibeže, luda glavo!
— — — — — —

Višegrad.

(Nastavak fali.)

47.

Sančice slanko slana si,
Gdje l' si ti bila, jadnice?
„Išla sam jadna po sv'jetu,
Devet sam vjera gledala.
Dogje mi momče Stambolče,
Stambolski govor govori!
Dogje mi momče Fočanče,
Fočanski govor govori!
Dogje mi momče Sarajče,
Sarajski govor govori!
Dogje mi momče Pr'jepoljče,
Pr'jepoljski govor govori!
Dogje mi momče Nikšišče,
Nikšički govor govori!
Dogje mi momče seljanče,
Seljanski govor govori!
Dogje mi momče Arnauče,
Arnautski govor govori!
Dogje mi momče Prizrenče,
Prizrenski govor govori!

Plevlje.

48.

Kaharli sam, večerala nisam,
Da je šećer, ne bi večerala,
Da je otrov, bi se otrovala,
Da je s koga, ne bi ni žalila,
Već je s dragog, da od boga nagje,
I š njegova dockan dolazenja.
A sinoć je najkasnije došo.
Čime dogje, odmah jade kaže,
Moja draga, mene ženi majka.
Nek' te ženi, željela te majka,
Tebe majka a ti djevojaka.

Doboj.

(V. r. br. 216.)

49.

Uzeh gjugum i maštrafu,
  Pogjoh na vodu,
Al' mi draga na vodici,
  Tanka visoka.
Ja joj dadem zlaćan prsten
  I jalčatkiju,
Ona meni vezen jagluk
  I gurabiju.
Ja se zakleh i prezakleh
  Svome dilberu.
Da ne pijem rujna vina,
  Rujna rumena,
Da ne idem na zli dilber,
  Na džamli pendžer,
Da ne jašim dobra konja
  Demir-alata.
Ne progjoše ni tri dana,
  Ja to uradio:
Ja se napih rujna vina,
  Rujna rumena,
Ja uzjaho dobra konja,
  Demir-alata,
A ja odoh na zli dilber,
  Na džamli-pendžer.

Foča.

(V. r. br. 42., 976.)

50.

U tom kolu mladih djevojaka,
Pola cure, pola mladih snaša,
A još ljepša udovica snaša.

Livno: kolo.

51.

A ko nam je u kolu,
L'jepa Mara u kolu,
Na Mari je košulja,
B'jelom svilom vezena,
A crvenom šlingana.

Biraj Maro koga ćeš[1]),
Baš ako ćeš i mene,
Il' mog druga kraj mene!
Biraj Maro, ne dangubi,
Koga hoćeš, ljubi!
Biraj, biraj, ne dangubi,
Koga hoćeš, ljubi!

Doboj: kolo.

(V. n. i r. br. 11.)

52.

Koso moja garava i gusta
Od pupolja rumenija usta,
Vita Jela k'o tanana jela,
Al' si l'jepa,
Zoro moja b'jela.

Mostar.

53.

Procvilila za gradom jabuka,
Pitala je iz grada djevojka:
„Što to plačeš za gradom jabuko?"
„Svak me trga, za svakoga nisam!"
„O jabuko, i ja sam ti drûga.
Svak me prosi, za svakoga nisam,
Star me prosi. ja za stara nisam,
Star me prosi, a mladi kupuje."

Jajce.

54.

Ja usadih zelen bor
Pred svog dragog bijel' dvor,
Sve su momci po izbor,
Megju njima dragi moj:
Na ruci mu prsten moj.
„Otklen tebi prsten moj?"
„Prsten, moje ime, moj;
Dao mi ga babo tvoj,
Do godine punac moj!"

55.

Krajem šora čagjava mehana,
Stršom strši, glava nečešljana,
Posrnula od teškoga pića,
To je kuća seoskih golića.
Pomrčina, c'jelo selo spava,
Sa toranja ponoć odkucava,
A u kući kod zlatnog bokala
Razl'ježu se glasi od cipela,
Momčadija šalaj-dalaj tjera,
Krčmarica plava ne zamjera.
Amo vino, krčmarice plava,
Iz bureta, na kom mačak spava,
Nek je staro, kao šukundjeda,
A vatreno, kao tvoja šćerka!
Sviraj cigo, sviraj razbibrigo,
Ima braca u kesi novaca,
Sviraj cigo, do b'jeloga danka,
Ev' ti jedna, evo druga banka!
Šta to kuca na prozoru tako?
„Zar vi momci ne znate polako?
Tjeraj goste, krčmarica plava,
Moj gospodar ne može da spava.
Stišajte se, do stotinu vraga,
Moj gospodar otišo bez traga!"
„Sviraj cigo, nemoj da t' je žao,
Danas bi ti i košulju dao!"
Opet neko na prozor se vuče:
„S Bogom, braćo, bolna mi je majka,
Pa vas molim, da mi se stišate,
Stišajte se, ako Boga znate!"
Stade dreket, nik' se neodziva,
Zašutila momčadija živa,
Iskapiše, neiskaše više,
I odoše kući šapućući.

Nevesinje.

(V. r. br. 56.)

[1]) Refren, koji se pjeva za svakim od pregjašnjih stihova.

56.

Onkraj šora čagjava mejhana,
Stršom strši glava nečešljana,
Posrnula od teškoga pića,
To je kuća seoskih golića.
Amo pivo, krčmarice stara,
Iz bureta, na kom mačak spava.
Nek je staro k'o moj šukundjeda,
A vatreno kano tvoja šćerka.
Jeka ječi od zlata bokala,
Tuj mi služi, djevojčica mala!

Čajniče. (V. r. br. 55.)

57.

Rasla mi jela visoka,
Golema, lista široka.
Pod jelom Jovo boluje,
Više njega draga jaduje.
Pita ga: „Hoćeš umrijet?"
„Da umr'jem, bi li me žalila?"
„Do podne bi te žalila,
Od podne kolo fatala,
Iz kola drugog gledala,
Crnim ga okom mamila."

Nevesinje.

58.

Mila mati, ženi mene mlada,
Dok me nije obuntala brada,
Jer kake su današnje djevojke,
Kada vide golo golobrado:
„Eno mati torbe na čilašu!"
Kada vide mrku nausnicu:
„Eno mati puha u zubima!"
Kada vide jaku nausnicu:
„Eno mati sivoga sokola!"
Gledala ga Fata materina,
„A! da mi ga Bog u sreći dade,
Čudan bi mu ićram učinila,
Pod njega bi karanfil sterala.
A pod glavu rumenu ružicu,
Nek' miriše, nek' se često budi,
Neka moje b'jelo lice ljubi!"

Foča.

59.

Sinoć sam ti pod pendžerom bila,
Čula sam ti, šta ti mati kaže:
„Progj' se Jovo sirote djevojke,
U sirote malo ruha ima,
A u tebe puno roda ima,
Puno roda sve gospodskog."
Govorila sirota djevojka:
„Ako sam ja i sirota mlada,
Gospodsko sam sakupila ruho:
Svekrvici svilenu košulju,
Guja joj se na srdašce svila,
Sofra-bošću biserom kićenu,
Mahramicu zlatom opletenu!
Zaovici mrku jemeniju,
Smrklo joj se od sada do v'jeka!
A djeveru vezenu mahramu,
Vezali mu ruke naopako!
Svekru babu ćurak od samura,
Jer mi nije ništa učinio!"

Sarajevo.

60.

Bolan mi leži Kara Mustafa,
Berzivor, berzivor, deli Kara Mustafa.

Konjica. (V. r. br. 304.)

61.

Povila se ta silna magla,
  Iznad Dunava,
To ne bila silna magla,
  Iznad Dunava,
Već to bila tanka staza,
  Tanka tanana.
Tu se šeće v'jerna ljuba
  Cara Lazara.
Tu dolaze šojke tice
  Perja šarena.
Progovara vjerna ljuba
  Cara Lazara:
„A bora vam, šojke tice,
  Perja šarena,
Vidjeste li gdjegod tamo
  Moga dragoga?"
„A da smo ga i vidjeli,
  Ne poznamo ga."
„Na njedrima sahat kuca,
  Od sto dukata,
Opaso se trabolozom
  Od sto dukata,
Na glavi mu mrki fesić,
  Kupila mu ja."

Konjica.

62.

Soko bira, gdje će naći mira,
Soko neće na visokoj jeli,
Već u dolu, gdje se šator b'jeli;
Pod šatorom delija djevojka,
Vino pije, ni brige joj nije,
Pjesmu pjeva a od glasa mila,
Čisto rastu na sokolu krila!
Na glas jezdi dvanaest delija:
„Kučko, kujo, delija djevojko,
Gdje nauči piti i pjevati?"
„Služila sam dva srpska junaka,
Služila sam Miloša i Marka,
Od njih dvoje evo i ovo je!"
Pa zaplamti srcem od očiju,
Pa poteže sablju dimiščiju
I posječe dvanaest junaka.
Soko gledi, poštrapana trava,
A na travi dvanajst turskih glava,
Soko gledi pa misli da sniva,
A djevojka pije i popjeva.

Novesinje.

(V. n. br. 63., 70.)
(V. r. br. 70.)

63.

Soko bira, gdje će naći mira,
Neće soko na zelenoj jeli.....

Stolac.

(V. r. br. 70.)
(V. n. br. 62., 70.)

(Nastaviće se.)

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.

Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine.

Sakupio za zemaljski muzej u god. 1898.
LJUDEVIT KUBA.

I. Napjevi sa izvjesnom ljestvicom
(br. 1—348).

1.) Lidijska ili dur-ljestvica (br. 1—32).

a) Lidijska ljestvica.

Andante. **1.** *Doboj*

Ej znaš - li dra - ga, kad si
mo - ja bi - lá, kad si moja bi -
la.

Moderato. **2.** *Bugojno*

U Mo - sta - ru dva nova du - ća - na ća - na.

Moderato. **3.** *Gacko.*

Po Mo - sta - ru po - va - lja - na tra - va što mi
što po - va - lja - na gi - ga va,
ne - ka, ne - ka o ho - ho.

Allegro Moderato. **4.** Trebinje.

Je-sil' ču - o da sam is - - pro - še - na

je - sil' ču - - - o, da sam

is - pro - še - - - na.

Allegretto. **5.** Doboj

Mor - do - la - ma, al - bi - ni - ša . pi - - ta

pi - ta Mor-do - la - ma al - bi - ni - ša pi - - - ta

ne - ve - ne ne - ve - ne daj džu - zel daj,

ja - go - do, ja - go - do, pro - pi - ću se ja

β) Dur-shema.

Allegro **6.** Jajce

I - gje mom - če da o - o - - ba - gje dje -

voj - če za - - ve - - za - - no tan - kom ži - com

i - - bri - ši - - mom.

7.

Lento. Dolac

Doj — di dil - be — — re, do ve — čer na pen — džer ja ka - ko ću do — — ći, gjul - so - ka - kom pro — — ći?

8.

Allegretto. Konjica

Vi-no pi - je Mu - jo i A — li — — ja, vi — no. pi — — je Mu - jo i A — li — — ja.

9.

Allegro Moderato. Žepče

O — se — li — — o, O — se — li — — o O - se - li - o, O - se - li - o, La - ti - ni - ne Bo — — re.

10.

Allegretto. Zenica

Bo - žur ja, bo - žur ti, bo - žur višnja fraj — — la šir voj - na do - šir voj - na, i - šir vo - di, lje - pu An-ku iz ko — — la u ko - lo.

11.

Allegro Moderato. Zenica. Kolo.

A - ko nam je u ko - lu, bi-raj I - vo koga ćeš, baš a - ko ćeš i me-ne.

Allegro **12.** Blagaj

Čer - go mo - ja! čer - gi - ce, od ča - gja - va plat - na, ti si mo - ja
ku - ći - ca sre - bre - na i zla - - tna. Gu - - - di
gu - di gu - da - - lo, po - - - - vrh tan - kih ži-
ca u - - - - sta su nam pre-pu - - na
ta - - - - - - na - - nih pjesmi - - - - ca.

Allegro **13.** Stolac

Ja - bu - ka se za - ze - le - ni, me- ne mi - la ma - ti že - ni
ne - ću va - ro - - šan - - ke ne - go ću se - - ljan - - ke
ne - ću va - ro - šan - - ke ne - go ću se - ljan - - - ke

Allegro **14.** Višegrad

Na br'je-gu je žu ta ku - - ća, u toj ku-ći sta - ra maj - - ka.
Du-naj, du-naj, du-naj - ve, ti-ha vo-da lad - - na, lad.—

Moderato **15.** Ključ

Što ću, što ću maj - ko, što ću, što ću maj-ko
sa o - nim ju-na-kom sa o - nim ju - na - kom

16.

Allegro — *Foča*

Kraj do - li - ne ku - ći - ca, ku - ći - ca, kraj do - li - - - ne

ku - ći - ca, ku - ći - ca, kraj do - li-ne sr - čin - ko, ku - ći - ca

oj hoj, ku - ći - ca, aj vaj ku - ći - ca.

17.

Moderato. — *Blagaj*

Dje - - voj - ka je mom - ku, dje - - voj - ka je mom-ku

pr - sten po - vra - ća-la pr - - sten po-vra - ća - - la

18.

Moderato. — *Čajniče*

O dje - voj - ko, du - šo —, o dje - - vojko dušo,

zla - će - na ja-bu - ko, zla - će - na ja - bu - ko.

19.

Moderato. — *Glamoč*

Kad sam bi - la od se - dam go - di - - na, kad sam bi - la

ru - ži - ca ru - me - na od sedam go - - di - - na

20.

Moderato. — *Kupres*

Kad sam bi - la, kad sam bi - la od se dam go - di - - na

mo li - - la sam, ru - ži - ca rume - na, bo - ga za sva - - ko - - ga

21.

Allegro — *Trebinje*

Dje - va jam - lja gru - - du sn'je - ga, pa je ba - ca

niz mo — re.

22.

Allegro. — *Sarajevo*

Ja se vi - - še po Sa - raj' - - vu špa - ci - ra - ti

ne mo - gu, ja se vi - - še po Sa -

raj' - vu špa-ci - ra - ti ne - mo - - gu.

23.

Allegretto. — *Čajniče*

A si - noć se, a si - - noć se fen - - dum,

beg Jo - van - beg o - že ni, aj, vaj,

beg Jo - van-beg o — že — — ni.

24.

Andante. — *Višegrad*

Si — noć mi se, si — noć mi se

beg A - li - beg o — že — — ni, ej, vaj

beg A - li - beg o — že - - ni.

25.

Andante. Ljubuški

Razbo - ljeh se ma - mi - ce, raz - bo - ljeh se

ta - - ti - - ce raz - - bo - ljeh se

je - di - na u maj - - ke moja mi - la ma - - mi - - ce.

26.

Moderato. Doboj

Raz-bo - ljeh sè ma - - - mo raz-bo - ljeh se ma - - mi-

ce raz - bo - ljeh sè je - di - na u maj - ke,

mi - la mo-ja ma - - mi - - - ce.

27.

Andante. Konjica.

Us - tr - goh cvi - jet od zem - - lje, da-doh ga dra - goj kraj se - be,

us- tr - goh cvi-jet od zem - - lje da-doh ga dra-goi kraj se - be.

28.

Andante. Zenica

Da mi - je zna - ti, bo - že moj, gdje mi - je sa - da dra - gi moj,

dra - gi moj.

29.

Sostenuto Stolac

Uz po-lje ru - ža pro - cva - la sa - ma, sa-mo jed - na

sta - za o - sta - - la, o - sta - - - la.

Moderato. **80.** *Hercevinje*

Uz polje ru - ža pro - cva - - la sa - mo jedna sta - - za
o - sta - - la, o - sta - - - la

Largo. **31.** *Foča*

Dje - - voj - - ka za - spa - - - la br-
du na ka - - me - - nu.

Andante. **32.** *Rogatica.*

Dav - - no si za - spa - - la, dav - - no
si za - spa - - - la brje - - gu na ka - me-
nu, brje - - gu na ka - me - - nu.

2.) Frigijska ljestvica (br. 33—37).

Allegro **33.** *Foča*

Ej ku - ći lo - - lo do - - sta si se,
lo - - - lo a - laj ku - ći lo - - lo,
ču - - la že - - na no - - - - vo.

34.

Moderato. — Banjaluka

Ras - la mi je - la je - li - ka - gi - ga,

ras - la mi je - la je-li - ka-gi - ga

Vi - so - ka je - la do ne ba.

35.

Moderato. — Žepče

Na - - - ve - ze se la - - - gja

dje - vo - ja - ka, na - - - ve - - ze se

la — - gja dje — vo — ja — — ka

36.

Allegro. — Višegrad

Du-mi-tra maj - ka ka — ra — la, Du-mi-tre, si — ne

Du-mi-tre, ne pra-vi ku — le ša — re — ne

37.

Allegretto. — Čajniče

Jel' ti ža - o dra — — ga ej,

jel' ti ža — o du — -šo, što se ra -

sta — je — mo, ej dra — — ga ej.

Allegretto. **38.** *Stolac*

Šta se ču - je i - za gra - da dži - do, dži - do,

ej šta se ču - je i - za - gra - da, mo - re,

dži - di - jo, mo - re, dži - di - jo.

Moderato. **39.** *Zenica*

Oj pa-stir-če mla - do i mi - lo, Oj pa-stir-če mla - do

i mi - lo, zašto si se ta - ko snuž - di - lo.

Andante. **40.** *Stolac*

A - san a - - ga na gra-du sje - gja - - še v'jer-nu lju - bu

v'jer- nu lju - bu na kri - lu dr- - ža - še ža - še

Allegro. **41.** *Doboj*

Bo - žur ja, bo - žur ti, bo-žur višnja troj - na, šir vonja

do šir - vo - nja, i - šir vo- di l'jepu Maru iz ko - la u ko - lo

Allegretto. **42.** *Blagaj*

U - zeh gju-gum i ma - štra fu po - gjoh na vo - du,

aman a - man po - gjoh na vo - du.

43.

Allegro. *Goražda*

Ja se is-peh na naj — vi — še vi si — ne —

ja se is - peh, šir a - man, a - man, a — man, na naj — vi — še

vi - si - ne, vi - - si — — ne

44.

Andante. *Čapljina*

Ko - li - ka je pod Mo - sta - rom Cer -

ni - - ca, ko — li - ka je šik a -

man, a - man pod Mo - sta - rom Cer - ni - ca Cer-

ni - - - ca.

45.

Sostenuto. *Konjic*

Akšam geldy, ak- šam gel - dy, mrak na zemlju pa - - de, u mom dvoru,

u mom dvoru kap - lje vo-de ne - ma.

46.

Moderato. *Višegrad*

Di - van či - ni Sa - li pa - ša,

di - van či - ni Sa - li pa - ša

da na svo - je a - - man bo - ro - za - - ne,

da na svo - je, a - - man bo - ro - za - ne.

Moderato.

47.

Plevlje

San - ći - ce slan - ko sla - - na - si

san - ći - ce slan - ko sla - - na - si

gdjel' si ti bi - la, jad - - ni - ce,

gdjel' si ti bi - la, jad - - ni - ce.

Andante.

48.

Doboj

Ka - har - li sam ve - će - ra - la ni - sam a-man, ka - har - li sam ve - će-

ra - la ni-sam a - man, da - je še - ćer ne-bi ve - če - ra - la,

da je o - trov bi se o - tro-va - la.

Allegro

49.

Foča

U-zeh gju - gum i ma - štra - fu, po - gjch na

ve - - du, a - man a - man, u -

zeh gju - gum i ma - štra - fu,

po - gjoh na - — vo - — du

50.

Allegro *Livno*

U tom ko - lu A - nu - ša u tom ko - lu Ja - go - da,

u tom ko - lu mla - dih dje - vo - jak'..

51.

Allegro *Doboj*

A ko nam je u ko-lu, Bi - raj Ma - ra ko - ga ćeš. baš a-
lje pa Mara u ko-lu
na Ma-ri-je ko - šulja
bjelom svilom ve - zena, ko ćeš i me - ne, il' mog dru - ga
a crvenom šlin - gana

kraj me - ne, bi - raj, bi - raj, ne dan - gu - bi,

ko - ga o - ćeš, lju - bi, bi - raj, bi - raj,

ne dan - gu - bi, ko - ga o - ćeš lju - - bi.

52.

Allegretto. *Mostar*

Ko - so mo - ja ga - ra - va i gu - sta al' si

l'je - pa, zo - ro mo - ja bje - - la.

Moderato. **53.** *Jajce.*

Pro – cvi – li – la za – gra – – dom ja – bu – – ka. Čuj Ma – ri – ce gran – či – ce, oj že – ljo mo – ja, ej za – gra – dom ja – bu – – ka.

Moderato. **54.**

ja u – sa – dih ze – len bor pred svog dra – gog bi – jel' dvor ja u – sa – dih ze – len bor pred svog dra – gog bi – jel' dvor.

Allegro presto. **55.** *Nevesine*

Krajem šo – ra ča – gja – va me – ha – na stršom str – ši gla – va ne – češ – lja – – na, po sr – nu – la od teš – ko – ga pi – ća, to je ku – ća se – o – skih lo – li – ća.

56.

Allegro vivace. — *Čajniče*

On - kraj šo - ra ča - gja - va mej - ha - na,
str - šom str - ši gla - va ne - češ - lja - - na,
po sr - - nu - - la od teš - ko - ga
pi - - ća. to je ku - ća se - o - skih go -
li - - ća.

57.

Allegretto. — *Nevesine.*

Ras - la mi je - la vi - so - - ka,
ras - la mi je - la vi - - so - ka
go - le - ma li - sta ši - ro - ka.

58.

Allegretto. — *Foča*

Mi - la ma - ti nut' u me - ne ja - da a mi - la
ma - ti nut' u me - ne ja - - da hej.

59.

Allegro sostenuto. — *Sarajevo.*

Si - noć sam ti pod pen - dže - rom bi - - la,

53.

Moderato. *Jajce.*

Pro - cvi - li - la za - gra - - dom ja - bu - - ka. Čuj Ma - ri - ce gran - či - ce, oj že - ljo mo - ja, ej za - gra - dom ja - bu - - ka.

54.

Moderato.

ja u - sa - dih ze - len bor pred svog dra - gog bi - jel' dvor ja u - sa - dih ze - len bor pred svog dra - gog bi - jel' dvor.

55.

Allegro presto. *Kovesine*

Krajem šo - ra ča-gja- va me - ha - na stršom str - ši gla-va neče-šlja - - na, po sr - nu - la od teš - ko - ga pi - ća, to je ku - ća se - o - skih lo - li - ća.

Allegro vivace. **56.** *Čajniče*

On - kraj šo - ra ča - gja - va mej - ha - na,
str - šom str - ši gla - va ne - češ - lja - - na,
po sr - - nu - - la od teš - ko - ga
pi - - ća. to je ku - ća se - o - skih go -
li - - ća.

Allegretto. **57.** *Nevesinje.*

Ras - la mi je - la vi - so - - ka,
ras - la mi je - la vi - - so - ka
go - le - ma li - sta ši - ro - ka.

Allegretto. **58.** *Foča*

Mi - la ma - ti nut' u me - ne ja - da a mi - la
ma - ti nut' u me - ne ja - - da hej.

Allegro sostenuto. **59.** *Sarajevo.*

Si - noć sam ti pod pen - dže - rom bi - - la,

čula sam ti, šta ti mati kaže,

čula sam ti, šta ti mati kaže

60.

Allegro Moderato. *Konjica*

Bolan mi leži Kara Mustafa,

ber-zi-vor, ber-zi-vor,

deli Kara Mustafa.

61.

Sostenuto. *Konjica*

Povila se ta silna magla iznad Dunava,

iznad Duna-va, povila se ta

silna magla iznad Duna-va,

62.

Moderato. *Nevesinje*

Soko bira, gdje-će naći mira, soko bira,

gdje će naći mira, hoj!

63.

Allegro *Stolac*

Soko bira gdje će naći

GLASNIK
ZEMALJSKOG MUZEJA
U
BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК
ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА
У
БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Pseudo-Skylaxovo jezero.

Prinos povijesti dônjeg porječja Neretve.

Priopćio

dr. **Karlo Patsch.**

U 24. poglavlju Pseudo-Skylaxovog Periplusa, po C. Mülleru [1]) napisana izmegju god. 338. i 335. pr. I., spominje se na dônjoj Neretvi neko jezero: Ἀπὸ δὲ Νέστων ἐστὶν ὁ Νάρων ποταμός· ὁ δὲ εἴσπλους ὁ εἰς τὸν Νάρωνά ἐστιν οὐ στενός· εἰσπλεῖ δὲ εἰς αὐτὸν καὶ τριήρης, καὶ πλοῖα εἰς τὸ ἄνω ἐμπόριον, ἀπέχον ἀπὸ θαλάσσης στάδια π'.... Λίμνη δ' ἐστὶ τὸ εἴσω τοῦ ἐμπορίου μεγάλη, καὶ ἀνήκει ἡ λίμνη εἰς Αὐταριάτας, ἔθνος Ἰλλυρικόν. Καὶ νῆσος ἐν τῇ λίμνῃ ἔνεστι σταδίων ρκ'· ἡ δὲ νῆσος αὕτη ἐστὶν εὐγέωργος σφόδρα. Ἀπὸ δὲ ταύτης τῆς λίμνης ὁ Νάρων ποταμὸς ἀπορρεῖ. Pokušalo se i sa strane historičara i sa strane prirodoslovaca, da se opredijeli mjesto ovome jezeru. Zadnji, koji mu je posvetio potanko istraživanje bijaše rudarski satnik V. Radimský [2]). Nagagjajući, da je jezero identično sa Hutovim blatom i odbijajući na osnovu pronicavih geoloških i prehistoričkih opažanja, da se izjednači sa Bišćem poljem i sa Bijelim poljem kod Mostara, traži ga on u periodički poplavljenom Mostarskom blatu, zapadno od Mostara. Ovo smještavanje ne udovoljava, jer protuslovi najvažnijim podacima Pseudo-Skylaxovim.

Periplus se osvrće samo na neposrednu dalmatinsku obalnu prugu a nigdje nije u njega naći podataka, koji bi se odnosili na nutarnjost zemlje, udaljenu od obale ili od luka. Dakle i jezero bijaše u neposrednoj blizini spomenutog emporija, to jest Narone, stovarišta, što su ga, kako nam dokazuju nalazi, već za rana posjećivali Grci [3]). Mostarsko blato ravnim je pravcem od Narone udaljeno 27 *km* a od grada ga dijeli predio oko rijeke Trebižata i visoravan Brotnjog polja.

Nadalje teče rijeka Naro (Neretva) iz samog jezera, kako to naš mornar, koji je plovio diljem obale, izrikom veli te je po tome ovo ležalo u neposrednom porječju dônje Neretve. Mostarsko blato na suprot dijeli od doline Neretve 3 *km* široka gorska

---

[1]) Geographi Graeci minores, I., str. XLIV.

[2]) Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina, IV., str. 129. i sl.

[3]) Sravni moja istraživanja povijesti Narone (Schriften der Balkankommission der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Antiquarische Abteilung. V.

kosa, koja se uzdiše do 362 *m* nad morskom razinom. Ono odvire podzemno, a njegovu vodu sabire Jasenica, koja utječe u Neretvu[1]).

Konačno, Mostarsko blato je premaleno a da i za najveće poplave opkoli onakav otok, kako nam ga opis opisuje; samo se malo, pusto ostrovo, — glavica Humac — iz njega ispinje. Da taj νῆσος.... εὐγέωργος σφόδρα mogne amo smjestiti, bio je Radimský prinukan na mnijenje, da Pseudo-Skylax pripovijedanja svojih pripovjedača o zimnoj poplavi i o ljetnoj suši i rodnosti polja nije razumio te je pojave, koje su izmjenice slijedile jedna za drugom, stegnuo u jednu suvremenu pojavu.

Nakon ovih prigovora teško će biti pristati uz predlog Radimskov. Pošto, kako spomenusmo, i Bišće polje i Bijelo polje, dakle sve kotline na kraju srednjeg tijeka Neretve, otpadaju, sići ćemo, tražeći to jezero, od sebe u prostranu nizinu, što ju na zapadu na široko protječe Neretva u svom dônjem tijeku, prošav zadnju dugu prolomnu dolinu, kod Čapljine i koju tijesno Gabela—Dračevo odvaja od ravnice Narone (Vida). Tu valja samo u zimno doba sa kose, na kojoj se nalazi podor mletačkog grada Gabele, pogledati u dô, pa se ne može dvojiti o tome, da je ona, kako je to već C. Müller[2]) doduše maglovito nagagjao, istovjetna sa jezerom u Periplusu. Široko, strmim visovima opasano jezero, poluotokom Ostrovom[3]) razdvojeno na istoku, pokriva ravnicu, iz koje teče Neretva u ravnicu oko Narone a iz njega se, sjeveroistočno od Višića, kao otok ispinje rodni rit Zgoni. Danas je to jezero doduše većim dijelom samo periodično: ljeti mu je zapadna strana suha, sa lijeve obale Neretvine proteže se ubava oranica, a prešav prelazni kompleks pašnjakâ, zaprema tek istočnu stranu „Hutovo blato"[4]), močvara obrasla trstikom, lokvenjačama vrbama, i jasenom, kroz koju se protežu uske vodene žlijebi, a njene najdublje kotline ispunjaju tri jezera: Svitavsko na jugu, Deransko sa dubokim zatonom Jelimom na istoku i Škrkana sjeveru, a sve to spaja široka spora Krupa, bilo neposredno, bilo pritočicama sa Neretvom[5]). Na sjeverozapadu zatvara delta Bregave, koja utječe u Neretvu, predio, što ga mi držimo jezerom Pseudo-Skylaxovim te se — da i slijedeće izvode precizno saberemo — ovo jezero sastojalo od, Hutovog blata, sa uskom svezom, koja ide od Kara-otoka do Bregave te se kod selâ Gnjilišta i Klepaca razaznaje kao jarak, dalje od Bregave, Neretve i Krupe a otok, hvaljen radi svoje rodnosti, sastojao se od sela ritova Teoca, Čeljeva, Zgona, Višića, Skočima i Trsane.

Nestajanje jezera tumači nam ispinjanje tla. Ovome bio je i još je danas uzroki otplava i naplava tekuće i atmosferne vode od kada je razoren biljevni pokrov na visovima te bujna vegetacija na dnu.

Da je zapadna strana isplićala, tome je osobito Neretva uzrokom. Rijeka valja velike mase šljunka te obara mnogo razmućenih tvari u nizinu, s kojima povisuje svoje korito i izokolno zemljište do Kara-otoka. Ovo se djelovanje može dobro doka-

---

[1]) J. Cvijić, Abhandlungen der Geographischen Gesellschaft in Wien, III., 2., str. 58. i sl.

[2]) Geographi Graeci minores, I., str. 30. „Nunc palus d'Utovo vel Popovo". Sravni H. Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie, str. 354

[3]) Tako a ne Oštrove, kako je zabilježeno na specijalnoj karti (1 : 75.000) „Ljubuški i Metković". (Zona 33., kol. XVII.)

[4]) Ovaj se naziv tek usvojio nakon okupacije osobito od ornitologa. Narod nema za blato kolektivnog imena, nego zove dio na sjeveru Ostrova Gornjim blatom, na jugu Dônjim blatom. Zapadni dio nizine, rodni kraj, zove se od dalmatinske megje do Čapljine, Počitelja i Gnjilišta Gabelom te se dijeli u Gornje polje (sjeverno i sjeveroistočno od mjesta Gabele) i u Dônje polje (izmegju Gabele i megje).

[5]) Na specijalnoj karti kod Kara otoka ubilježena voda presuši većinom ljeti.

zati u selu Čeljevu. Tamošnje rimsko naselje poplavljeno je svake godine uslijed višeg vodostaja a za vremena poplave služio je na podoru nasuti, sada opet otplavljeni brežuljak strijeba utočištem. Pred 25—30 godina ostavila je tu Bregava korito, a danas je ono posve naplavom ispunjeno te mu se ne razabiru tragovi ni na tlu ni na usjevima. God. 1904. povisila je poplava u nekim oranicama zemlju za 0·2 *m*. Da je talog pijeska i ilovastog mulja i na jugu ravnice, na Krupi znamenit, to nas uči već pogled mutnog valovlja, koje se za poplava Neretvinih diljem ove rijeke razljeva prema Dônjem polju [1]).

O bujicama i kišnicama, kojima se djelovanje opaža osobito na rubovima nizine, moglo bi svako selo tamo da priča. Da su one u tijesnoj svezi sa razorom šuma, to znade danas i sam narod. Kako amo svrstani dokazi svjedoče, bijaše sva okolica i visovi oko ravnice obrasli šumom. Sada su većim dijelom goli i oprani, nije ostalo ni korjenje a zemlja je splavljena i smetena.

Množina materijala splavljena u dô dade se na nekim mjestima još donekle izmjeriti. Na visokom platôu, posutom grebenovima, izmegju Velike i Male gradine nad Čapljinom našla se preko očekivanja rimska naseobina. To nam dokazuju ulomci crijepovlja, zaostali u škripovima. Pošto izmegju gusto poredanih grebenova, koji su poprijeko 1 *m* visoki, nije bilo mjesta gradilištu, te se na njima ni ne opažavaju tragovi naselja, obrade ili okresivanja, mora da su bili u rimsko doba pokriti pod debelim zemljanim slojem. Kuće bile su načinjene od drveta, jer se nije našao ni trag zidu ili zidnom kamenu. Isti način gradnje i isti zaključak, da je bilo obilne šume — danas se tu zida samo kamenom —, nalazimo i u rimskom naselju, koje se u dugoj vesi [2]) protezalo na kosi, koja se proteže sa Velike gradine prema jugoistoku diljem obale Trebižata. I mjesto, na kome bijahu stanovi i gospodarske zgrade, postalo je meteżem vapnenih santa i glavica; zemlja oborila se niz obronke kose u dô Trebižata i u polje Neretvino, u ovo potonje još u većoj mjeri nego li u prvo.

U selu Trebižatu, koje leži otale na sjever, razlikuje se u dolini u ritu Nadlužje današnja visina tla za dva metra od visine u rimsko doba, kako nam to dokazuju nalazi opeke i crijepovlja u njivi Bariše Matića. U tom se selu prikazuje i proces splóštavanja i isušivanja Skylaxovog jezera, koji je trajao stoljeća, dogogjajima najnovije dobe. Prije 40—50 [3]) godina bijaše pred tijesnom dolinom, Fazlagića dragom, koja vodi u Zviroviće, kod *km* 4·5 ceste Čapljina—Ljubuški trajna duboka prirodna lokva, koja je služila marvi za napajanje. Danas je ta parcela jedna od najsuših njiva u Trebižatu. Tlo 2 *km* široke drage, koja se sastojala od oranica i tlo njenih strana splavljeno je u rasjelinu, a golijetne, teško prohodne krševite grude sjećaju samo još po imenu — Grgića, Jankovića, Jovića i Matića lazina, — da su tu bile njive. Više Gorice sjekla se na oslonu Brijegu još u mladosti starog bivšeg seoskog kneza Dragojevića japija (hrastova i jasenova). Kasnije se tu moglo naći samo kolja za ograde, ali još podosta drva za ogrijev. Sada ima tamo samo po koja drača a korjenje mu krče za ogrijev. Time gubi ono malo zaostale zemlje i ovo uporište.

Izmegju Struga i Gabele kod željezničkog *km* 172·6/7 bili su rimski gragjevni ostaci još prije devet godina tako visoko pokriti zemljom, splavljenom sa kose Krstaca,

---

[1]) G. Daneš, Úvodí dolní Neretvy (Poriječje dônje Neretve), str. 90. i sl.

[2]) Potanji navodi slijedeće dolje u popisu rimskih naselja.

[3]) Od naših seljaka rijetko je pribaviti tačnijih podataka; stariji ljudi ne znadu ni posve tačno koliko je njima godina.

da vlasnik zemljišta ni slutio nije, da tu imade zidina. Od onda je kiša, cureći niz Krstac, toliko zemlje splavila na niže ležeće oranice, da je ostao jedva pedalj debeli sloj, te je vlasnik, da može obraditi njivu, počeo da iskrči zidine.

Kosa Mitruša u susjednom selu Jasenici bila je još prije 50 godina pokrita gustom šumom jasena, hrasta, javora i bukve; od kada je ova iskrčena, oprana je zemlja te su morali stoku, radi nestašice paše, smanjiti.

U Višićima — na lijevoj obali Neretve — pripovijedala mi je 85 godina stara žena, da je za njene mladosti vas rub ravnice južno od Krupe, Bulutovac i predija oko Kljenka, Sjekoša, Dubravice i Babina dola, bio obrašten šumom te se šuma prostirala do Višića. U Sjekošama me uvjeravao neki starac, da se više Sjekoša sjekla i japija. Oboje kazivanje čini se vjerojatnim, jer još danas ima duž ruba ravnice, uz put iz Dračeva u Sjekoše u ogradama, podignutim u novije vrijeme, hrastova, jasenova i grabova, koji ubavo rastu u vis a na jugu visoravan Hrasno, nazvana po drveću, što tu prevladava, ima osobito u dijelu izmegju Kolojanja, Brštanice, Masličine mahale i Svitave i danas još guste hrastove šume. Visoka stabla nadvisuju tu doduše rijetko malu šumu, ali, kako se tu u malo godina može šuma pomladiti, ako se zabrani, dokazuje velika hrastova zabrana kod rezervoara vode željezničke postaje Hrasno. Lijepo staro hrastovlje sačuvalo se na obim obroncima, velike kose Budisavine više Svitave, osobito na sjevernom.

Razmjerno dobro je obrašten i poluotok Ostrovo, na kome se ističu osobito jaka stabla košćele *(Celtis australis)*. Stara ali rijetka hrastovina je tamo, na zatonu Božincu, a na mjestu Dô uništena, kada je požar trstike prešao iz močvare amo. Kod Derana nalaze se zadnji znatniji ostanci šumskog vijenca, koji je opasao nizinu Neretve: na istočnom slazu sela skupina višestoljetnih zelenika a putem u Stolac cjelovita hrastova šuma. Što se dalje obagje odavle na sjever i zapad blato, to je slabiji rast a golijeti postaju to tužnije. Na Drijenu i na Košćeli još je naći hrastova, košćele, jasena, zelenike, tilovine i smreke u gustoj šikari. Dočim se primjerice na Crnom brdu vigja samo rijetka šikara grmlja zelenike. I mjesno nazivlje [1]) pokazuje, da je i tu bila slika vegetacije bitno različna.

Ko promatra sinje, mrtve mase kamenja kod Klepaca, Tasovčića i Počitelja, jedva će držati vjerojatnim, da je u potonjem mjestu još koncem XIV. vijeka bio kraljevski škver [2]). Kratka šetnja od Počitelja do Domanovića odaje mu, kako je izgledao kraj, kome nastojimo rekonstruisati predio i kako je izgledala većinom Hercegovina prije ubojitog haranja šume. Golijet nestaje, ubavi komad nehercegovačke zemlje razgaljuje gajevima i njivama na obroncima i u dolovima umorno oko i dopušta u mjesto potucanja po grebenovima da noga stalno stupa po tlu. Već pred Domanovićem počinje i u botaničkom vidu zanimivi hrastik Dubrave [3]), koji siže od Neretvina tijesna do Rotimljina, a od Bregave do Bišće-polja.

O fauni, što je obitavala nekoć u ubavim brlozima Neretve podučavaju nas njeni, na raznim mjestima nagjeni, ostaci i mjesna imena, te potvrgjuju naš zaključak o većem prostiranju šuma.

---

[1]) Sravni primjerice „Orahov dô". Na specijalnoj karti je ubilježeno „Orovi dô".

[2]) C. Jireček, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters, str. 79., op. 267.

[3]) Sravni K. Maly, Führer zu den wissenschaftlichen Excursionen des II. internationalen botanischen Congresses. Excursion in die illyrischen Länder, str. 144.

Obilno zastupan bio je jelen. Ostanci lubanja, zbačenih rožina nagjeni su u Dreteljų[1]), Trebižatu[2]) a osobito obilno u rimskom kastelu Mogorilu[3]). Kod Rizvanbegovića kule u Trebižatu zove se jedna njiva na lijevom brijegu Trebižata Jelinovačom, jer se je tu, kako je tobož 90 godina stari Ivan Dodig pričao, u jednom jarku utopio jelen, kome su potpilili drvo, o koje se je običavao češati. U ljubuškom kotaru, koji graniči sjeverozapadno, ubijen je u selu Otoci god. 1814. zadnji jelen[4]). Srneće rogove i veprove zube našli smo u kastelu Mogorilu, a glavu šestgodišnjeg jarca, koja po kustosu Reiseru potječe iz zadnjih 50 godina, dobio sam iz Trebižata, gdje je uz druge kosti u martu 1903. nagjena u pećini Bršćanuši u Crnom brdu. U istom se selu zove jedan kompleks njivâ na desnom brijegu Trebižata Krmečak po veprovima, koji se tu nekoć nalažahu. Stariji se ljudi sjećaju, da su vidjeli veprove pa i vukove u dolini Trebižata. Da se od njih brani običavalo se zapaliti po obroncima stare hrastove. Na dabar, koji je kao i jelen u nas izumro[5]), sluti ime Dabrica[6]) u jednom zatonu doline Neretve sjeverno od Tasovčića.

Fauna, što danas Neretvinu nizinu, a osobito Hutovo blato, čini rajem za lovce i istraživaoce, bitno je različna od ostale: ptice močvarice „nenadana obilja oblika i gotovo tropske krasote boja“ našle su ovdje u izvanrednoj mjeri uslove za život[7]), jer koliko su bezživotni visovi, toliko prebujava vodom obilni dio ravnice. Čitava površina, ako se promotri sa koga ispona na rubu, pričinja se kao usko pirlitani ćilim iz koga se kao blistavi ornamenat ističe samo malo otvorene pučine vode, kao Škrka, zaton Jelim i meander Krupe. I samo Deransko jezero može se samo onda razabrati točno, kada ga bolje poznajemo: tako je močvara gusta i tako preotimlju mah *Phragmites communis, Cladium mariscus, Nymphaea alba* i *Nuphar luteum.* Vodeni se putevi mogu samo čestom uporabom očuvati a da ne zarastu. U labirint jarkova smije se samo ući uz vještu pratnju. Visoki duvarovi trske i šaša na visokoj podlozi istrulih generacija zatvaraju vidik. Samo rijetko se dešava koja stara vrba, podesna za orijentaciju. Rub jarkova sastoji se od mulja i treseta, a rijetko samo od tvrde zemlje. Mjestimice se diže i spušta sa razinom vode: došli smo do plivajućeg otoka. Iznimno velika tvorevina te vrsti je Košćelski bus kod zatona Jelima. Kod Gnjilišta plivao je pred 50—60 godina rit Žiletine, a danas je posve stanovit. Izmegju postranih živica suzuju put golemi listovi lokvenjače, plivajući na dugim drškama, a megju njima proviruju žuti i bijeli cvijetovi. Uski čamac pliva preko njih. Poskakujuća riba svraća pozornost u dubinu: morskoj travi slični mrki metež podvodne flore prikriva čitavo dno, jedna drška titra do druge, a oko nje poigrava na tisuće riblji podmladak te hrani modernim Enhelejcima tisuće jegulja. Svuda besprimjerna bujnost vegetacije!

Time smo spoznali treći faktor, koji je doprinio tome, te se Skylaxovo jezero izravnalo. Njegov je udio postao manjim, od kada je porasla intenzivnost naselja i obragjivanja polja. Obilazeći tu kasnom jeseni može se opaziti, kako se bujnost uništava. Daleke komade spaljuju redovito u tu svrhu, da se vegetacija šašovine pomladi, koja se djelomice kosi za zimnu krmu a djelomice opâse. Od grude do grude tražeći

---

1) Wissenschaftl. Mitteil., IX., str. 278.
2) Nagjen od Ilije Pavlovića na njivi Blisančevini, koja leži na desnoj obali Trebižata.
3) Patsch, Festschrift zu O. Hirschfelds 60. Geburtstage, str. 201.
4) M. Kapetanović-Ljubušak, Wissenschaftl. Mitteil., I., str. 488. i sl.
5) Reiser, Mitteilungen der Section für Naturkunde des österreichischen Touristenclub, 1893, str. 4.
6) Na specijalnoj karti krivo „Dubrica“.
7) C. Floericke, Wissenschaftl. Mitteil., III., str. 657. i sl.

goveda, ostavljena sama, hrane, plivaju pred nama preko jarka. Onda sretamo čitave flotile sa lijepo složenom starom trskom: one voze materijal za pokrivanje krovova u Gnjilište, Čeljevo i Višiće i u daljnju okolinu.

U Višićima bijaše primjerice prije 70 godina samo 7 kuća. I druge česti kraja, što ga promatramo, došli su istom u XIX. vijeku do znamenovanja: Trebižat, alias Novoselo, usque ad annum 1846 erat locus palustris, prorsus inhabitabilis: quem Ali Paša Rizvanbegović, allectis christianis terreni promissione: item vi quoque compulsis, sativam reddidit terram: fertilitatis abs dubio insignis[1]). Čapljina, sadanje središte ravnice, podigla se tek od okupacije, jer je tu otkupni ured za duhan, ima tu željeznica, cestâ te ćuprija preko Neretve a time je postala središtem prometa izmegju kotara Ljubuškog, Imotskog, Stôca i Ljubinja. Prije je bio slikovno smješteni, ali za trgovinu nezgodni Počitelj sijelom kajmakama, zatim kotarskog ureda, kasnije političke ekspoziture, a neko vrijeme, kao garnizona, središtem prijedjela. Danas je to drijemovni gradić, praznih sokaka i zatvorenih dućana.

U velikoj opreci prema sadašnjosti stoji i gustoća naselja u rimsko doba: kraj, o kome raspravljamo, hranio je u carsko doba barem dva puta toliko naroda kao danas, jer se današnje žiteljstvo sastoji okruglo od 7.500 duša[2]), dakle 15.000, jer, kako će pokazati slijedeći popis, stoji ne samo svako današnje naselje na rimskim ostacima, nego nalazimo rimska naselja i izmegju njih i to, ne štedeći korisni prostor u vinogradima, njivama i livadama na dnu, a kao dokaz, da su se promijenile klimatske prilike, i na takim izokolnim visovima, gdje je danas, radi pogibelji vjetra, nemoguće graditi. Osim gore spomenutog naselja na platôu više Čapljine navodimo u prilog potonjemu naselje na glavici Milanovači. O prvome nas osvjedočava pogled na oba niza naselja niz Neretvu. Mjesto se nizalo do mjesta kao nigdje u našim zemljama, koje se imaju tek opet obiknuti intenzivnom gospodarenju.

Po prostranosti podora smjeti ćemo najmanje njih držati pojedinim selištima i osamljenim stanovima. Veća zatvorena sela biće da su bila običnija. Najveći prostor zapremala su mjesta u Tasovčićima-Crkvinama i kod Višića. Jedno od njih bijaše središtem predjela, a po dosadanjem mogli bi prvo mjesto držati za to.

Još je očitija razlika izmegju danas i nekoć na Hutovom blatu nego li na zapadu, u „Gabeli", prem tamo broj rimskih naselja postaje manjim. Danas životare na južnom rubu dva siromašna, od groznice izmučena sela; Derani na jugoistoku gornjeg blata imadu samo osam kuća. Poluotok Ostrovo posjećuju samo u zimi putujući čobani, da pase svoju stoku. Na čitavom sjevernom rubu nema ni jednog kućišta. U staro doba bijaše na kosi Noktacu, koja je, kada voda spane, teško pristupna, naselje. U Deranima bijaše niz obronak veće naselje; tri druga poveća mjesta bila su kod Svitave, u Bajovcima i u Sjekošama. Na Ostrovu, više zatona Božinovca, sačuvala se, uslijed osamljenosti i udaljenosti kasnijih naselja, grupa kuća do 2·40 *m* nad površinom zemlje.

Vrlo značajan je i tu način gradnje kuća: u rimsko doba sagragjene su zgrade, ne žaleći troška, sa tvrdim zidovima, vrsnim kljakom, a pokrite su izvanrednim crijepom, a u danas tako osamljenom uglu Svitavi dapače su ukrašene stupovima. Danas tužne kolibe od suhozidina sa prostim pločama ili sa trstikom pokrite bez taraca na

[1]) P. Bakula, Schematismus topographico-historicus vicariatus Apostolici et custodiae provincialis Franciscano-missionariae in Hercegovina pro anno domini 1873, str. 111.

[2]) Proračunano po „Glavnim rezultatima popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 22. aprila 1895., str. 540. i sl. Sravni O. Jauker, Wissenschaftl. Mitteil., VIII., str. 596., 601.

podu i gotovo bez pokućstva. Blagostanje, što nam ga danas na zapadu, osobito u radinoj Čapljini odavaju crveni krovovi, vladalo je dakle nekoć i na Blatu.

Prikupljene antiteze predstavljaju nam i dokazala istinitosti našeg izjednačivanja Blata sa jezerom Pseudo-Skylaxovim. Pronagjena naselja i blagostanje isključuju egzistenciju močvare, osobito u vidu zdravstvenih pošljedica, u drugu ruku dokazuje maleni broj naselja, da čitava ta velika površina nije bila rodna zemlja kao na zapadu, koji se dio još i danas zove žitnicom Hercegovine. Iz tog slijedi, da je bila površina pokrita vodom, a to se ne da poreći ni za doba Periplusa.

Ovoj žitnici spadaju i sela Čeljevo i Višići te susjedna njivišta izokolnih sela. Blato, korita rijeka i gusta naselja u Teocu, Čeljevu, Zgonima, Višićima, Skočimu i Trsani ustanovljuju nam tu, kako je gori unaprijed rečeno, νῆσος . . εὐγέωργος σφόδρα. Valja nam se zadovoljiti sa tim opredjeljenjem a ni najoštrije oko ne bi se usudilo, da mu ustanovi konturu sa svojim kûkovima i zatonima i da ga prispodobi sa ono σταδίων ρκ'. Zaključiti možemo, da se time razumjevao opseg, a ne, kako se do sada mislilo, duljina otoka. Sa tim jezerom ustanovili smo i sijelo Autarijata, velikog ranoilirskog plemena, točnije, nego li je to bilo prije moguće[1]), ἀνήκει ἡ λίμνη εἰς Αὐταριάτας. Oni su dakle zaredali od Hutova blata. Pošto se čini, da je utvrgjena i druga točka, slana vrela, koja su bila uzrokom[2]) neprestanih vojna izmegju Autarijata i njenih susjeda Ardiejaca te su bila u Orahovici[3]), sjeverozapadno od Konjica, protezalo se područje Autarijata od jezera diljem lijeve obale Neretvine današnjim kotarima Stolac i Mostar do Konjica.

U slijedećem popisu nije Mogorilo uvršćeno, jer će se kastel i njegove *canabae*, obretene ovdje, u posebnoj publikaciji priopćiti.

A. Desna obala Neretve.

Dretelj.

Pred kućom Stojana Brajkovića, u njegovoj bašći te u susjednim bašćama Mate Brajkovića i Stojana Božića, zatim u avliji Nikole Jovanovića nagjeni su ostanci ogrijevnica, mozaika, zidnih slikarija i mramornog obloga duvarova od zgrada, pokrivenih importiranim crijepom, koji su u „Wissenschaftliche Mitteilungen“, IX., str. 278. i sl. popisani te se drži, da potječu od ljetnikovca. Po jednom crijepu tvornice *Pansiana* postojalo je naselje sigurno već za Tiberija, a po jednom novcu, još za Konstantina II. Vrijedno je spomenuti i to, da su se amo uvažali iz Italije i pločni crijepovi iz tvornice *M. C . . . . Chresimus*[4]).

Na dnu dola južno od Pažinovog groblja[5]) ima na njivama

Pograbnice

pod putem, koji vodi u Mostar, ulomaka rimskih crijepova. Iznad

[1]) G. Zippel, Die römische Herrschaft in Illyricum bis auf Augustus, str. 36. i dalje; M. Tomaschek, Pauly-Wissowa, Realencyklopädie pod Autariatai; H. Kiepert, Formae orbis antiqui, XVII.

[2]) Sravni mjesta u Zippel, na ozn. mj. str. 37.

[3]) L. pl. Thallóczy, Wissensch. Mitt., I., str. 335.; A. Rücker, na istom mj. I., str. 336.; Radimský, na istom mj., IV., str. 130.; Patsch, na istom mj., IX., str. 241.

[4]) Wissensch. Mitt., IX., str. 279.

[5]) Sravni na istom mj., str. 278., op. 3.

Čapljine

podiže se visoka, široka, strma kosa, kojoj su najviši vrhovi 296 *m* visoka Velika gradina na sjeverozapadu, nešto niža, na sjeveroistoku, Mala gradina, a izmegju njih se proteže šljemenom kose zaravanak. Rimsko naselje zapremalo je jugoistočni dio visoravni neposredno kod Male gradine te i ovu samu pa se protezalo strmim jugoistočnim obronkom do dna dola i do Neretve.

Na zaravanku moglo se osim gore navedenih ulomaka crijepova zapaziti iz stanca iskopana jama, velika 11·6 *m*, sada ispunjena krševima i grohotom, koja je valjda služila kao lokva za sakupljanje kišnica.

Obilniji su nalazi na Maloj gradini, koju zove narod i Grohotom. Njena glavica je krševiti oval, pristupačan samo lahko sa sjeverozapada, opasan jako oštećenim bedemom od lomljena kamena, koji je još 28·5 *m* dug, 3·30 *m* visok a 1·20 *m* debeo te se ne zna, iz koje dobe potječe [1]). Kamenje bedema ispunilo je nutrinu male utvrde te se izobaralo i niz sjeverni, istočni i južni obronak. Na pristupnoj sjevero-

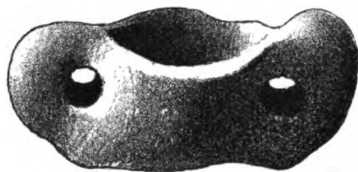

Slika 1. Posudica od ilovača sa Male gradine. $^{1}/_{2}$ nar. vel.

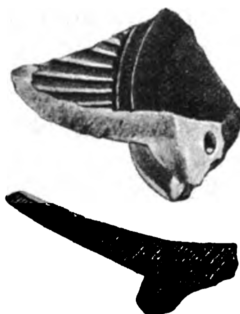

Slika 2. Ulomak obojene posude sa Male gradine. $^{1}/_{2}$ nar. vel.

Slika 3. Ulomak obojene posude sa Male gradine. $^{1}/_{2}$ nar. vel.

zapadnoj strani nalazi se 9 *m* pred gradom sada jako razrovana suhozidina. Rimski ostanci nalaze se pod grohotom krečom ozidana zida te se veći dio sastoji od ulomaka crijepova, žrvnjeva, kamenog i zemljanog posugja. Rijetko je naći čitavi komad kao maleni, u *slici 1.* u pola naravne veličine prikazani, lončić od ilovače sa dvije velike vertikalne, horizontalno provrtane ručke [2]).

Od ulomaka zemljanih posuda vrijedni su slijedeći da se spomenu:

1. Dno vrlo plosnate zdjele *(slika 2.)* od žuto-sive ilovače sa obručem na dnu, kome je promjer 0·067 *m*. Oličen je s obje strane crno. Unutra oko glatka središta dva na kolu utisnuta koluta i radijalno poredani žlijebovi. Zdjela imala je neku veću cijenu, jer se, sudeći po provrtanoj rupi, iskrpila.

2. Ulomak pomno izglagjene posude od bijele ilovače sa sivkasto-smegjom neulaštenom slikarijom *(slika 3.)*. Obje posude importirane su, jer take zemlje nema ni u Hercegovini ni u Dalmaciji. Prva vrsta čini se, da se u području Neretve prilično kupovala, jer je nagjeno sličnih ulomaka i u Naroni [3]) i na Ošaniću [4]) kod Stôca.

[1]) Spominje i Radimský, Wissensch. Mitt., III., str. 284., i P. Šarjanović, na istom mj., VI., str. 534.

[2]) Svi nalazi iz područja, opisanog ovdje, nalaze se u zem. muzeju.

[3]) Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona, str. 114.

[4]) Wissensch. Mitt., II., str. 40., sl. 7.

3. Većina ulomaka potječe od amfora, a njihovo veliko obilje sluti na intenzivnu gospodarstvenu djelatnost na visu, koji je danas tako neprijatan. Od ulomaka rubova ističe se ulomak, prikazan na *slici 4.*, time, što je u četverastom udubljenom, 0·003 *m*

Slika 4. Grlo od amfore sa Male gradine sa utisnutim pečatom.

dugom i 0·011 *m* širokom polju utisnut pečat *Avid*... sa slovima, visokim 0·007 *m*. Poklopaca od amfora našla se čitava zbirka, 29 komada na broju, a da se ona tako umnožala, zasluga je osobito g. školskog upravitelja P. Šarjanovića. Svi imadu oblik kružnih ploča promjera 0·085—0·104 *m*, a debeli su 0·01—0·022 *m*. Većina njih ima na sredini nisko glatko dugme okrugla ili četverasta proreza. Samo u nekih je ta drška poveći povisoki čunj, u koga ima sa strane po četiri utiska te se tako lašnje prstima prihvaćao. Kako u *slici 5.* prikazani niz pokazuje, bijaše površina još razno-

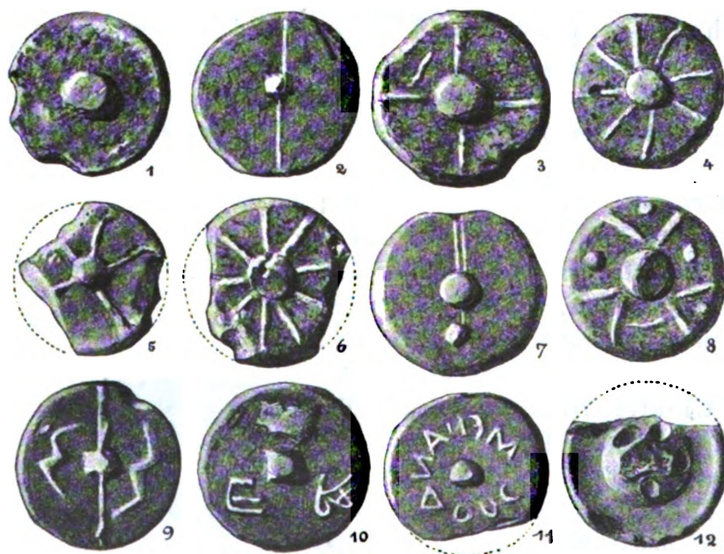

Slika 5. Razni ornamentovani zaklopci amfora sa Male gradine.

liko uriješena. Br. 1. i 12. su glatki, br. 2.—6. imadu parni (2., 4., 8.) ili neparni broj (5., 9.) radija [1]). Br. 7. obilježen je točkom i su dvije izbočene paralelne linije, a br. 8.

---

[1]) Tako, a ne tragovima napisa, valja shvatiti i ostanke na izlizanim komadima u Wissensch. Mitt., VI., str. 534., sl. 34. = C. I. L. III 15125 *b*.

sa više pikanja i trokutova. To su valjda, kao i u brojeva 9. i 10., biljezi. U broju 11. opaža se retrogradnim izbočenim pismom prvi do sele u Hercegovini nagjeni grčki napis Μένανδρος. On dokazuje, da je bar jedan dio amfora importiran. Time smo upoznali i treću importiranu vrstu posuda. Druga uvozna roba u našoj dolini bijahu crijepovi i pločne cigle, te smo to već gore spomenuli i dokazati ćemo još i niže. Ponovno je već rečeno, ko je tu i u velikom dijelu Hercegovine bio posrednikom trgovine [1]): grad Narona, koji je ležao na ulazu. Za Čapljinu nam to očituje napis C. I. L. III 1847 *Atiliae [Q]uartae libertae karissimae sacrum P. Atilius Cognatus,* koji je davno izginuo, jer su Atiliji bila obitelj Narone, poznata nam po C. I. L. III 1818 i 8449.

Veliki dio starih ostanaka oborio se niz obronak sa Male gradine te je splavljen u dô. Ali, prem je obronak strm, bijaše i on nastavan. Na dva je mjesta bilo moguće ustanoviti ostanaka kućnih i potpornih zidova. Jedan još je sada dug 9·40 *m* a 1·30 *m* visok. Osim toga čini se da je tu zakopano poveće blago, jer od mnogo godina nalaze se više kućâ Miška Simića i Pere Zurovca iza kiše komadi novca. Svi dosadanji pokusi i sa privatne i sa naše strane, da se ono nagje, ostali su do sele bez uspjeha. Osim jednog srednjeg bronca od Nemaususa (H. Willers „Numismatische Zeitschrift", 1902., str. 123. i 30.) te sesterca Severa Aleksandra (Cohen[1], 428.), koji se i po napisu i po kovini izlučuju iz blaga, te su valjda pojedince izgubljeni, dobio je zemaljski muzej po vremenu 26 komada novaca sa Zabrdalja:

1. Apollonia, drahma, I. v. Schlosser, Beschreibung der altgriechischen Münzen, I., str. 27., br. 3.

2.—5. Dyrrhachium, drahme, v. Schlosser, na ozn. mj. str. 47., br. 70., dvaputa, str. 55., br. 197.; str. 56., br. 218.

6. Dyrrhachium, poludrahma, kako se čini, do sele nepoznata.

A. Prednji dio na desno stojeće krave, više toga: KEP

B. ΔΥΡ ΗΛ]Ι ΟΔΟ [ΡΟΥ. Obični ornamenat u dvostrukom ravnopravnom kvadratu, odgovara drahmi, opisanoj u Schlossera na ozn. mj., str. 57., br. 136., sa ΚΕΔΡΩΝ u averzu.

7. Pô Viktoriata = Babelon, str. 57., br. 37.
8. Kvinar = Babelon, str. 77., br. 227.
9. i 10. Aemilia, dva jednaka kvinara, Babelon 30.
11. Antonia, kvinar, Babelon 42.
12. Antonia, suberatni denar, Babelon 111.
13. Calpurnia, suberatni denar, Babelon 11.
14.—16. Cloulia, tri slična kvinara, Babelon 2.
17. Cordia, Babelon 1.
18. Egnatuleia, kvinar, Babelon 1.
19.—22. Iulia, četiri slična kvinara, Babelon 145.
23. Papia, denar, Babelon 1.
24. i 25. Porcia, dva kvinara, Babelon 7 i 11.
26. Roscia, denar, Babelon 1.

Najmlagji su novci kvinari br. 19.—22., kovani oko god. 29 pr. Isusa Oktavijana sa CAESAR IMP. VII na licu i sa ASIA RECEPTA na zaličju. Pošto su oni malo istrošeni dospjelo je blago malo iza navedenog vremena u zemlju.

---

[1]) Wissensch. Mitt., IX., str. 284., i Zur Geschichte und Topographie von Narona, str. 26.

Na dnu obronka Zabrdalja zapremalo je rimsko naselje u Čapljini muslimansko groblje, gdje se, kopajući grobove, nailazi na ulomke opeka, te mali poluotok Kûk, što ga sjeverno od ćuprije, koja vodi u Tasovčić, opasuje i okidava Neretva. Osim toga, jugozapadno otale, naišlo se u otkupnom uredu za duhan pod čitavom površinom I. magazina i pod jednim dijelom II. magazina godine 1891. u dubini od 1—2 *m* na zidine i na veliku množinu crijepovlja [1]). Na Kûku bijaše grobnica, a pokazalo je to iskopavanje školskog upravitelja Šarjanovića, što ga je u martu 1899. pokušao, ponukan na to nalazom jedne staklene bočice [2]). U jednom jarku, iskopanom za pokus, nagjene su uporedo tri od sjeverozapada prema jugoistoku okrenute skeletne grobnice, a izmegju dvije od njih garište, koje se sastojalo od komadićâ drvena ugljena i spaljene kosti, dakle *ustrina*. Grobnice se sastojale od sanduka dugih 1·98 *m*, širokih 0·42 *m*, a visokih 0·40 *m*, koji su načinjeni od kamenih ploča, debelih 3 *cm* i od nekoliko ulomaka opeke. U jednoj su grobnici bila dva kostura, u druge dvije po jedan, položen nauznak, glavom okrenutom prema sjeverozapadu, bez priloga. U blizini nagjen je gvozdeni nož za zaklapanje i lijepo sačuvana broncana spona *(slika 6.)* sa zavraćenim, žiru sličnim krajevima.

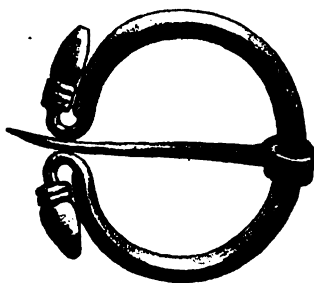

Slika 6. Broncana spona iz jedne grobnice u Čapljini.

Zemaljski muzej dobio je još iz Čapljine, a da nije bilo moguće ustanoviti nalazišta, slijedeće:

1. Novce: Plautia (Babelon 20.), Crispina (izlizani sesterc) i Valerianus I. (Cohen[1] 161.).

2. Ulomak spomenika od vapnenca, nagjen u jednoj ogradi blizu katoličkog groblja, visok 0·14 *m*, širok 0·225 *m*, a debeo 0·085 *m* te otraga obijen, što ga je izvadio gosp.

Ma]laius et A[....
.....] Messor [....

Slika 7. Ulomak natpisa sa spomenika iz Čapljine.

Šarjanović *(slika 7.)*. Polje napisa je izaprano. Prvom prezimenu, što ga predlažemo, uporedi C. I. L. III 5419.

---

[1]) Radimský, Wissensch. Mitt., II., str. 33., i III., str. 284.

[2]) Grobnicu, načinjenu od cigle u obliku šljemena, spominje F. Fiala, Wissensch. Mitt., VI., str. 282., ali na žalost ne tačno opredijeljeno, „na obronku što leži sjeverno od Čapljine“.

Da je Čapljina bila naseljena u srednjem vijeku, to nam svjedoče veliki stećci [1]), koji stoje na poluotoku Kûku na rimskom groblju, od kojih se nekolicina već srušila u Neretvu.

Predrimska gradina osobite jakosti nalazi se na Velikoj Gradini više Čapljine, a, kako je sa nje vidik prostran, bijaše zgodna za stražu cijele okolice. Glavica završuje malim, 29 : 12 *m* velikim zaravankom, koji se na jugozapadu prema Trebižatu ruši tako strmo, da tu nije bilo potrebno posebne utvrde; nasuprot opasuje sjeveroistočnu stranu, gdje pomanji zaravanci ublažuju strminu, pet polukružnih suhozidina, jedna iznad druge. Oko Velike Gradine stere se velika prehistorička nekropola. Na obroncima i na kosi na jugoistoku, istoku i sjeverozapadu nabrojao sam 25, a na gore spomenutoj niskoj, širokoj kosi Trebižata, koja odvaja prema sjeverozapadu prema kućama Jelčića, 21 gromilu. Sve su načinjene od sabrana kamenja te imadu oblik kružne kalote. Gromile, što leže više ceste, koja preko Trebižata vodi u Ljubuški, štetovale su uslijed toga, što se tu vadio materijal za cestu te igrom čobana.

Muša.

Na skrajnjem sjeverozapadnom uglu polja posute su njive Blaža Sušca i Ahmed-efendije Fazlagića ulomcima opeke. Livade na jugoistoku od tog mjesta poplavljuje Neretva od decembra do aprila do 2 *m* visoko, uslijed čega nastaje Čapljinsko blato [2]). U staro doba nije bilo te poplave, koja je bila na uštrb okolici u vidu zdravstvenom i gospodarstvenom, jer, usred poplavnog zemljišta, leži nasuprot kućama Sušca i Fazlagića gromila.

Izmegju gromile i katoličkog groblja čapljinskog proteže se kroz njive Sušca i Fazlagića oko 4 *m* široka kaldrma, koja preko blata smjera na III. magazin duhanskog otkupnog ureda u Čapljini. Veličinom odgovara običajnoj širini rimskih cesta u nas, a ostatak mogao bi označivati cestu, koja je spajala dolinu Trebižata možda sa rano-romanizovanim Brotnjim poljem.

Zurovac-Brajković.

Tragovi gore karakterizovanog dugog, uskog mjesta diljem slapa na kosi Trebižata, podno kojega leži Muša i na čijem se podnožju proteže gori str. 378. spomenuta prehistorička nekropola, izmiljavaju najprije zapadno od Muše u ritu „Vrh trese“, te izbijaju opet sjeverozapadno od Zurovca na mjestu, zvanom „Usred trese“, te se onda protežu dugim putem od Zurovca preko Brajkovića na jug do kuće Stjepana Vege iz Grabovine. Sastoje se od ulomaka i sitno samljevenih čestica crijepovlja amfora, koje je ovdje splavila kiša sve do puta, što iz Struga prolazi ovuda u Trebižat. Na golijetnom visu tome gotovo nema ni traga.

Drugo, manje naselje, sudeći po sličnim indicijama, bijaše dalje na jugoistoku pod kosom, na dnu doline Trebižata kod modernog podora

---

[1]) Na jednom od njih nalazi se na šljemenu crijepu sličan ornamenat, što ga I. Gardner Wilkinson, Dalmatien und Montenegro mit einem Ausfluge nach Montenegro (bearbeitet von Lindau), na str. 75., a Radimský, Wissensch. Mitt., III., str. 284. i sl. spominje.

[2]) Na specijalnoj karti prozvano krivo „Prokop blato“ te zabilježeno kao trajno blato. Prokop zove se samo jarak, koji istočno od vrela Muše ide Neretvi.

Žagrovića londže

na njivi Ivana Jakše-Hadžije. U

Gorici

ima na obronku poviš njiva i vinograda Bušine ulomaka crijepovlja, neposredno na ušću usedline Slane drage, kroz koju dolazi cesta iz Narone u našu ravnicu [1]). Osim toga dobio sam još iz rita Izbe srednji bronc Naevia, Babelon 12, a iz Gorice As Antoninus Pius, vrlo izlizan, kome se nije moglo ustanoviti nalazište.

U

Jasenici

nagjen je u ritu Gajčev dô denar Antonia, Babelon 128, a kod vrela Sprljuše antoninian cara Claudia II., Cohen[1] 50. Na 430 *m* visokoj glavici

Velikoj Mitruši

u području pregjašnjeg sela nalazi se prehistorička gradina. Vršak opasuju iza sebe tri eliptičke suhozidine a na pristupnoj zapadnoj strani pred njom još je jedna, koja odgovara od prilike trećini kružnice. Ista taka se utvrda nalazi i na znatno nižem čunku

Milanovači,

koji se na jugu od Gorice uzdiže strmo iz ravnice te je samo na zapadnoj strani lahko pristupačan. Ali valja i na toj strani preći uvalu, sličnu jarku. 168 *m* visoki vršak opasuje 1·20 *m* debela, djelomice na stancu osnovana suhozidina od velikog, neobragjenog, na samom mjestu lomljenog kamena, koja se na strminama većim dijelom osula a na zapadu ima još visinu od 1 *m*. U tom bedemu opažaju se na istočnoj strani tri, sada 1 *m* visoke suhozidine. Osim hrbina prostog prehistoričkog posugja pobrali smo na sada posve goloj, vjetrom obijenoj glavici izmegju škripova stijena ulomke amfora i žljebastih crijepova, dokaz, da je gradina bila nastavana i u rimsko doba.

U

Strugama,

koje leže pod velikim drvećem u lijepom položaju na ušću Trebižata u Neretvu, posute su njive Jove Kneževića i Ibre Begića, kraj kule prvoga, s obje strane goričke ceste ulomcima crijepova.

Izmegju Struga i Gabele, a bliže potonjem mjestu, razgalila je kiša na dnu kose

Krstaca,

na čijem skrajnom obronku leži Gabela, na njivi Ante Kujundžića kod željezničkog *km* 172·6/7 prostrane zidine, koje se protežu do pod put Struge—Gabela a izaprala je veoma mnogo ulomaka crijepovlja. Velika množina nedavno iz zida izvagjena kamenja nagomilana je na razmegjicama. Kod krčenja tla i kod kopanja jarka za odvodnjivanje

---

[1]) Sravni Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona, str. 82.

nagjeni su i cigleni stupci hipokausta te dva srednja bronca, Faustina II. (izlizana) i Julian (Cohen[1], 73).

U

Gabeli,

dok je bila glavnim trgovačkim skladištem na Neretvi, bijaše obilnih rimskih spomenika, koji su danas svi izginuli. Pošto je jedan dio njih sigurno, a ostali po svoj prilici, došao amo iz razvaline Narone, ne možemo ih ovdje uvažiti. U zadnje vrijeme ovdje obreteni spomenici zabilježeni su u „Wissenschaftliche Mitteilungen“, IX., str. 106. i sl., i u mojoj „Geschichte und Topographie von Narona“, str. 106. i sl. Naknaditi valja mali bronc Constantin I., Cohen[1] 313.

B. Lijeva obala Neretve.

U rodnom, na Neretvi ležećem,

Gornjem polju,

sjeverno od Počitelja, konstatovao je gorljivi gosp. Kapetanović-Gavran, veleposjednik u Počitelju, u smokviku Vinini Ahmeda Zukanovića na velikom prostoru tarac od betona sa primjesom cigle te ulomke crijepova s porubom. Ostanak zgrade razrovili su, tražeći blago, vojnici, koji su bili prije u garnizoni u Počitelju. U

Počitelju

samom nalazi se ulomaka crijepova i čunaka za ogrijev u vrtovima izmegju sada napuštene banje i zgrade nekadanje kotarske ispostave. Otale potječu jamačno i ulomci opeka, koji su uzidani u zid banje.

U rodnom, od bure zaklonjenom zatonu Neretvine doline, u

Dabrici velikoj

našao je g. Marko Hrgić, sada učitelj u Trebižatu, u aprilu 1899. na njivi Marka Jeličića zidine, ulomke crijepovlja te ulomke amfora i manjih posuda te je razgalio i

Slika 8. Grobnica od crijepova složena obretena u Velikoj Dabrici.

dvije grobnice. One su bile jednako načinjene od crijepova na oblik šljemena, ali samo je bila sjeverna, zaštićena strijebnom gromilom, netaknuta. Bijaše 1·70 *m* duga, 0·43 *m*

široka a 0·50 *m* visoka te se sastojala od po četiri plosna crijepa sa zavraćenim porubom a sastavci bili su im pokriveni sa žljebastim crijepovima. Čelo i dno zatvaraše po jedan otraga neobragjenim, kamenicama pritvrgjeni crijep. Na šljemenu bijaše tri žljijebna crijepa a na dnu podnica, načinjena od tri redomice položena plosna crijepa. Na ovima ležale su dvije prhke okostnice, jedna, koja je pripadala dječaku od 14 do 15 godina, bijaše glavom položena na zapad i to nauznak a druga, postarijega čovjeka, glavom na istok, ležaše na lijevoj strani. Kao prilozi našla su se samo dva mala broncana dugmeta usred grobnice a, pred licem druge okostnice, mala. već kod pohranjivanja oštećena zemljana posuda.

Ovaj oblik grobnica zastupan je u čitavoj okolici.

Tasovčić-Crkvine.

Neposredno na širokom ušću Bregave nalazi se na desnom brijegu dola a na podnožju kose Kučeljak [1]) kompleks njiva Crkvine, koji je prije bio obrašten šikarom, ali zadnjih godina većim dijelom obragjen te u njem ima puno zidina i prožet je ulomcima opeka a omegjen ogradama, složenim od kamenja, izvagjenog iz zidina. U jednoj ogradi ima tesana kamena vapnenca, ulomaka stupova i ulomak jednog praga. Kaže se, da se naišlo kod težanja na hipokauste i na svodovlje. Osobito bogat nalazima pokazao se Ćehajinovac trgovca Riste Spahića. Prije 55 godina razgaljen je tu megju inim i jedan grob, u komu su nagjene zlatne mingjuše prodane u Dubrovnik za 160 for. te je mjesto moralo biti vrlo bogato, jer je sam g. Spahić kroz 20 godina dobio oko 30 zlatnih novaca, koji su svi nagjeni na Crkvinama, ali ih je na žalost opet prodao.

Naseobina protezala se od Crkvina oko ušća dola na sjever, kako se čini u spodobi 50—60 *m* široke pruge preko rita Vrela i Vinina do škole u Tasovčićima, gdje se uspela uza stranu. U Vrelima osobito se ističu opekama vinogradi Luke Vegara i Rade Lasohana. Školska zgrada stoji usred ostanaka zidina, koje se prostiru osobito na sjeveroistok u školsku bašču i u bašče nad njom: Filipa Popovića, Salke Škrbe i Miška Jačića do kuće potonjega, gdje se djelomice vide još iznad zemlje. *Tegulae* i *imbrices*, pločne opeke, šareni klinci od mozajika, ulomci amfora i poklopaca njenih, novci pa i kamenje nagjeni su tu u obilju. Pred 30 do 40 godina namjerio se je Vuko Jačić više škole na broncanu posudu, u kojoj bijaše 100 do 200 komada srebrnih novaca, koje je prodao kujundžijama na komad za 20 novčića. Zemaljski muzej dobio je ostale:

Slike 9.—11. Ulomci crijepova sa pečatima sa Crkvina u Tasovčićima.

1. Ulomke plosnih crijepova *(slike 9.—11.)* ima se to sigurnije pripisati tvornici *Pans]iana,* što je, po kazivanju učitelja Ante Jukića, jedan izgubljeni ulomak imao čitavo

[1]) Na specijalnoj karti su imena oko Crkvine pomaknuta. Vrela su blizu Tasovčićima te ne označuje brdo nego skupinu njiva pod obronkom. Na njegovo mjesto ide ime Kučeljak a na mjesto ovoga valja metnuti Orlovac.

ispisano ime i što smo ih gore, na str. 373., i u Dretelju našli zastupane. Oba nesuvisla komada su po C. I. L. III 3214, 13.14024 (sr. str. 2328[178]); V. 8110, 136[1]) valja popuniti *Solo[nas,* odnosno *Solo]nas.* Drugi se komad razlikuje od običnih pečata ove ciglane time, da *S* u polju stoji na petlji te je od slova A odijeljeno piknjom.

2. Novce:

Apollonia, J. v. Schlosser, Beschreibung der altgriechischen Münzen, I., str. 28., broj 20.

Nemausus, H. Willers, Numismatische Zeitschrift, 1902., str. 123., br. 30.

Agrippa, Cohen[1] 3.

Claudius I., Cohen[1] 72. i 87.

Nerva, 87.

Hadrian (izlizan).

Faustina II., 186. i 239.

Maximinus, 60.

Gordianus III., 121. i 290.

Maximianus, 200.

Maximinus (izlizan).

Licinius II., 19.

Constantius II., 225, 236.

Opeke i novci dokazuju i na tome mjestu rani prekomorski saobraćaj.

Položaj jednoga od ovdašnjih grobišta velike naseobine pokazuje nam okrugla žara za pepeo, što ju je našao Mujaga Ćorić još za otomanske vlade neposredno na sjevernom kraju Tasovčića, 120 koračaja na lijevoj cesti, što vodi u Domanović.

Najvažniji nalaz iz Tasovčića-Crkvina je spomenik, prikazan na *slici 12.* Obreto ga je netom spomenuti Mujaga Ćorić u Crkvinama prigodom krčenja na čestici, koja je sada svojina g. Riste Spahića, takogjer prije okupacije a, prem su sa strane otomanskog mutesarifluka u Mostaru uhagjali za tim nalazom i obećali mu veliku nagradu te ga i na sedam dana zatvorili, znao je ipak sakriti taj nalaz. Istom g. M. Hrgiću, koji je onda bio učiteljem u Tasovčićima, uspjelo je, te je ugledao to pomno sakriveno blago i nakon podesnog pregovaranja mogao ga je na 13. aprila 1899. dobaviti za zemaljski muzej u Sarajevu. Ovaj, na taj način za zemlju i jamačno i za znanost spašeni komad, potječe od malenog, pomno iz bijelog, mehkog vapnenca načinjenog spomenika, valjda od jedne baze, koja je 0·31 *m* široka, samo još, 0·285 *m* visoka i 0·18 *m* debela, ali, kada je nagjena bijaše potpuno sačuvana; istom je Ćorić, da mogne kamen lašnje prenositi i sakriti, obio gdjegod je na prednjoj strani i na užoj lijevoj bilo ostanaka podstrješnice, što mu se učinilo suvišnim. Ploha sa natpisom pokazuje samo pomanje ozljede, osobito na osovnim bridovima a mjestimice je ostrugana, tako da napis nije nigdje dvojben.

Napis bio je smješten na bliže gornjem rubu te se sastoji od tri čisto urezana, u novije doba žalibože ponovljena retka, od kojih je prvi 0·028, drugi 0·017, a treći 0·015 *m* visok. Uslijed namjene[1])

Imp(eratori) Caesari divi f(ilio) Sicilia recepta C. Papius Cels(u)s M. Papius Kanus fratres

je taj napis najstariji, što je do sada nagjen u nutarnjoj Dalmaciji te sadržaje jednu od najzanimivijih vijesti za raniju povijest provincije.

---

[1]) Po našem prepisu priopćeno prvi puta u C. I. L. III 14625.

Slika 12. Spomenik u čast Oktavijana nagjen u Tasovčićima.

Spomenik je postavljen u čast Oktavijana prigodom poraza Seksta Pompeja u pomorskoj bitci kod Naulocha (3. septembra god. 36. pr. I.), kojom je polučeno osvojenje Sicilije, koncem 36. godine ili najkašnje početkom slijedeće. On pokazuje, da su se ne samo primorski dalmatinski gradovi nego i pomanja mjesta u nutrini zanimali za bojeve, uslijed kojih je propala republika te su prianjali uza stranke. Rimsko se dakle gospodstvo, uz svu općenitu reakciju epihornih plemena, i uza sve zanemarivanje pokrajine, bar u pojedinim tracima protezalo preko same obalne ivice. Ko mu je bio nosiocem, to pokazuje kognomen oboje braće. *Papii* su vrlo ugledna obitelj u Naroni[1]). Naseljenika iz Narone našli smo već u Čapljini, gore str. 376., a njih možemo zasvjedočiti i na Brotnjom polju[2]) još dalje u nutrašnjosti. To su dakle koloniste, koji su kao trgovci ili poljodjelci sa obale putem sigurnijih linija prodirali te su pripravljali spoj i asimilizaciju. Ova se kolonizatorska snaga rimstva ističe osobito u doba careva te se doimlje i same politike. Uslijed njenog ranog djelovanja u Dalmaciji razumijemo, kako je odmah u početku carstva, s onu stranu Dinarskih alpa, mogao nastati široki, po našem istraživanju do Županjca sežući pojas, koji bijaše primorju kulturno jednak[3]).

Naseljenici možda nijesu bili spokojni ni u samoj dolini Neretve, prem je ova bila u lašnjoj svezi sa primorskim uporištima a više izvržena kulturi, jer, kada je Oktavijan god. 35. pr. Isusa, dakle netom iza postavljanja našega spomenika, osobno došao u zemlju, da uspostavi ugled vlasti u Dalmaciji[4]), morao je i pleme Narensa, koje po svom imenu stanovaše u području rijeke Naro[5]) tek teškom mukom opet upokoriti[6]). Da je naseobina u Tasovčićima-Crkvinama imala autohtonu prošlost, to nam

[1]) Sravni Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona, str. 25. i sl.
[2]) Wissenschaftl. Mitt., IX., str. 281.
[3]) Na istom mjestu str. 279.
[4]) Sravni I. Kromayer, Hermes, XXXIII., str. 1. i sl.
[5]) H. Kiepert, Formae orbis antiqui, XVII.
[6]) Appian Ill., 11.

dokazuju brojne gromile na stranama dola izmegju Crkvina i Elezovog kuka, koji dalje na istoku zalazi u dolinu Bregave te gradina na Hotanju.

Da je mjesto bilo naseljeno u srednjem vijeku dokazivahu u nedavno vrijeme obilni stećci u ritu Vinini i na mjestu, gdje danas stoji škola, koji su djelomice upotrebljeni u gradnju, a djelomice samljeveni u cestu.

Na istočnom kraju razvalina na Crkvinama pokazuju pod Medinim kukom, pod kršem, što kao santa preprječuje današnji put, polukružnu udubinu te misle, da je nastala uslijed obijanja kolnih točkova. Taj je nazor ispravan, jer smo mogli ustanoviti, da odavle prema istoku ima kamenicâ, koje su na južnoj strani zarubili cestu.

Doba, kojemu ova pripada, odao je miljni kamen, *slika 13.* što ga je našao u februaru god. 1901. knez Mitar Bošković u njivi Lazini, koju mu je Ahmed aga Grebo dao na obragjivanje u ritu Nerezama, od prilike deset minuta istočno od Crkvinâ izmegju Medina i Elezova kuka. Kamen, koji se sada nalazi u zemaljskom muzeju, ležao je oboren sa napisom dolje na ivici 0·65 *m* pod zemljom. Tragovi ceste nijesu zapaženi kraj njega, ali možda će se naći na susjednoj njivi Pere Draška, gdje je po ulomcima crijepova bila naseobina.

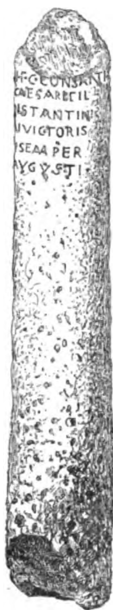

Slika 13. Miljokaz iskopan na Nerezama kod Tasovčića.

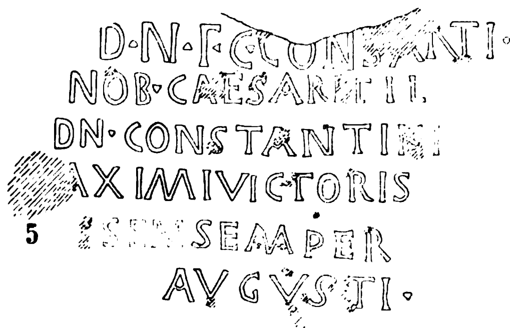

Slika 14. Napis na miljokazu prikazanom u slici 13.

Miljokaz je stup od mehka bijela vapnenca, 1·78 *m* visok i gore i dolje jednaka promjera od 0·28 *m*. Dobro je obragjen u gornjem dijelu, a prostije u dônjem na 0·50 *m*, koji je bio usagjen u zemlju. Gori je mjestimice obijen, inače od vlage izglodan, a na polju napisa desno i lijevo ostrugan. U 1. retku ima kratica, jer bi redak bez njih ispao predug. Ovdje i u 2. retku je F bez srednje crte. U 4. retku fali u slovu T lijeva pola horizontalne prečke, u 5. retku je SFM opet izbrisano, jer je započeto nesimetrički.

D(omino) n(ostro) F(lavio) C(laudio) Cons[t]anti nob(ilissimo) Caesari fil(io) d(omini) n(ostri) Constantini [m]aximi victoris semper Augusti.

Vrijedno je primjetiti, da se Constans ovdje zove *Claudius* mjesto običnijega *Iulius.* On je imenovan na Božić god. 333. cezarem, primio je, pošto mu je 22. maja 337. umro otac, naslov *Augustus*[1]) na 9. septembra 337., koji mu ovdje još fali. Time je oprijedjeljena najšira granica vremena, u kome je postavljen ovaj miljokaz. Moći ćemo ga staviti u početak godine 334., jer je bio običaj postavljati kamene spomenike uz ceste odmah nakon nastupa vlade[2]).

---

[1]) O. Seeck, Pauly-Wissowa pod *Constans,* stupac 948.

[2]) Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona, stupac 58.

Ostancima i ovim miljokazom utvrgjena je cesta, koja je pošla iz Crkvinâ diljem sjeverne strane doline uz Bregavu. Njen cilj išao je na rimski grad[1]), u opsegu Stôca, jer je dolina Bregave najkraća i najlašnja sveza izmegju Neretve i Narone sa tim gradom, gdje je Ć. Truhelka[2]) na istoku doline našao tragove ceste i naselja.

Na dônjem se tijeku Bregave dalo još i slijedeće pronaći:

1. Oko 150 koračaja od mjesta, gdje je nagjen miljokaz, izvadio je krčeći Miško Jačić na svome zemljištu „staru kaldrmu", ulomke opeka i zemljanih posuda.

2. 200 koračaja od ovoga mjesta uz rijeku pobrani su na njivi Marka Spahića ulomci opeka i amfora.

3. Na mjestu, zvanom Čardačina (naproti Kozije stijene, koja se na lijevoj obali okomito obara) ima 3 koraka široka i 67 koraka duga kaldrma od velikog lomljenog kamenja, koja je uslijed velike uporabe veoma izlizana.

4. U ritu Mlinište ima kod vrela, zabilježena na specijalnoj karti, napušten mlin a neposredno do njega, na zapadu, ispinje se iz ledine dugi niz zida, a njiva do njega na istoku puna je ulomaka crijepovlja i posugja.

5. Naproti stijeni Mosuru opaža se u ritu Rečičke luke pod velikim kamenim grudama, što su se oborile niz obronak dola kaldrma duga 60 koračaja. Na istok ide manja, uža, više neupotrebljena kaldrma.

6. Na granici rudina sela Opličić i Prenj, nagjosmo u ritu Poratku više njiva Črljekuša na obronku dola i na obali Bregave, koja mu se vrlo približava, na velikom prostoru ulomaka crijepova i amfora.

Ostanci naselja opaženi kod 1 , 2., 4. i 6. bijahu jamačno dvorci pokraj ceste. Danas u tom lijepom, sa obje strane okomitom, slabo raščljanjenim stijenama opasanom dolu, nema ni jedne kuće, nego samo po koja štala, koja se upotrebljava za vrijeme paše, jer dolina Bregave nije nikada sigurna od poplave. Ima godišta, za kojih na oko bezazlena rijeka, koja bi od mjeseca juna ili jula pa do polovice oktobra osim nekih lokava posve presahnula, po tri puta poplavljuje dolinu a katkada te poplave nema po čitave godine. Rodno joj tlo obragjuju sela Hotanj, Pribilovci Kmečići i dr., koja leže za izokolnim visovima te su samo teško pristupna; nešto su bolje prilike u tome na južnoj strani, gdje se je na obronku Gnjezdaca nekoliko starih hrastova otelo razoru. Nazadovanje, što ga možemo primjetiti u dolini Neretve opetuje se dakle uslijed istih razloga i u ovoj postranoj dolini.

Iz doline Bregave ide put, kako seljaci kazuju, istočno od sjevernog zatona od stolačke ceste uz dolinsku stranu, zvanu „Hrsovac" da otale zakrene pravcem u Nevesinje. „To je ista cesta, što ju je već Ballif na osnovu kolnih brazda, što ih je našao na usponu iz doline Bregave na visoravan Dubrave kod sela Čelarevine, Opijca, Dubci gromile, Gomile i pod Baburinom, i s kojom je dovodio u svezu ulomak miljokaza C. I. L. III 13305 nagjen u blizini potoka Četkova voda (zapadno od Stjepankrsta).

Nema sumnje o tome, kako Bregavina cesta zakreće na zapadu. Od zemljišta Ćehajinovca, spomenutog gore na str. 381. ide jedna kaldrma, obretena kod oranja i krčenja, ravnim pravcem kroz široko ušće dola na jug do kompleksa njiva, što leži neposredno na obali Bregave a zove se

---

[1]) Ime još je uvijek nepoznato, sr. Wissenschaftl. Mitteil., I., str. 284. i sl.; III., str. 272. i sl.; VIII., str. 102. i sl.; IX., str. 120.

[2]) Na istom mjestu I., str. 299.

Kuparica,

na kome bijaše rimsko naselje, jer tlo je tu tako provršeno ulomcima opeka, da seljaci misle, da je tu bila ciglana. Kod Kuparica nagjen je i miljokaz C. I. L. III 13303 *Gal(erio) Val(erio) Maximino nob(ilissimo) Caes(ari)*, kako se čini *in situ*, dočim je ulomak C. I. L. III 13304: *D(omino) n(ostro) Iuliano victori ac triu[m]fatori totiusque orbis Aug(usto) bono reipublicae [nato]* [1]) jamačno odavle odvučen bližnjoj lijepoj turskoj ćupriji te je tamo upotrebljen kao kamen za odbijanje točkova [2]).

Kod Kuparice prešla je cesta Bregavu: na desnoj je obali nagjeno nekoliko kamenih tesanaca a na lijevoj dijelovi stupa i ostanci čeonog zida. Na lijevoj se obali cesta razdvojila. Jedan ogranak, koji se razaznaje po zarubnom kamenju i po kolnim brazdama, a širok je 4 *m*, pošao je neposredno uza stranu dola k naselju na ušću Grkova dola, koji spaja dolinu Bregave sa „Hutovim blatom" pod zapadnim obronkom, gdje su, od prilike 15 *m* od desne obale Bregave, god. 1905. za krčenja na njivi Riste Kmečića nagjeni obilni ulomci crijepovlja.

Glavni se ogranak, što se razaznaje u njivi jasno kao pruga šljunka, protezao niz rijeku, ovio se oko brdskog kuka Klepačke glavice te je pošao u ravnicu Neretve, gdje u vinogradima, što pripadaju Klepcima izmilja kao kaldrma te ravnim pravcem čini granicu izmegju parcela Riste i Dušana Mandrape s jednu a Save Spahića i Jove Mandrape s drugu stranu. Pošto je ali njegovo ishodište moglo biti samo Narona i pošto je cesta, koja je vodila iz Narone amo, bila na svu priliku ista, što i nasip Vid-Neretva [3]), možemo obzirom na to, da su Rimljani, kao kašnje i Turci, uvijek po mogućnosti odabirali najkraći pravac, predmnijevati, da se je takla rimskih mjesta u Višićima, Skočimu, Krupi i kod crkve u Doljanima.

Jesmo li u cesti Narona-Tasovčići (Crkvine)-Stolac, koja i na Peutingerovoj tabli prelazi preko Neretve, našli cestu od Narone preko *Ad Turres* u *Dalluntum*, to ne ćemo utvrditi, premda se pokušalo ustanoviti, da je *ad Turres* bilo u Tasovčićima a *Dalluntum* u Stôcu [4]), jer je moguće, da je još i druga cesta, na jugu našoj, prelazila Neretvu i pošla u južnu Hercegovinu [5]).

Klepačka gradina,

koja se zove i Šehiti, te leži na raspuću spomenutom gore na str. 386., je strmo opasani krševiti kûk, na kojemu ima 6—7 *m* visokih ostataka zida jedne turske utvrde. Osim toga prožet je ostancima zidina, posvuda raskopanim od ljudi, koji su tražili blaga. Da je tu bila rimska naseobina to nam dokazuju obilni ulomci crijepova i zemljanih posuda, što se nalaze i na vrhu i na obroncima, osobito amfora i novci. Novaca je otale dobio zemaljski muzej, osobito brigom učitelja u Tasovčićima, gosp. Malića slijedeći niz:

Domitianus, Cohen[1] 338.

Claudius II., 52. i 159.

---

[1]) Kako Hirschfeld misli dolje odbijen.

[2]) Ballif, na ozn. mj. str. 36. Oba su spomenika sada u bos.-herc. zem. muzeju.

[3]) Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona. Stupac 9. i sl.

[4]) J. Evans, Antiquarian Researches in Illyricum. I i II, str. 92.; Truhelka, Wissenschaftl. Mitteil., I., str. 300.

[5]) W. Tomaschek, Mitteil. der Geographischen Gesellschaft in Wien, 1880., str. 548. i sl.; H. Kiepert, Formae orbis antiqui, XVII.

Probus, 120, 147, 405 i 593.
Carinus, 59.
Licinius I., 81.
Constantinus I., 350.
Constantinus II., Cohen[1] VII., str. 388., br. 13.
Constantius II., 246.
Theodosius I., 45.

Istočno od visokog ostanka zida otesani su u stancu podnica i dno jedne zgrade. Na zapadu isklesan je iz kamena put do „gradine", koji je djelomice podzidan a na jugu opaža se u lijevom jarku ceste, koja vodi u Metkoviće, ugao jedne zgrade, u kojem su se upotrebili ulomci opeka kao materijal. Ulomaka opeka ima i desno od ceste u vinogradu Dušana Mandrape, spomenutom gore na str. 386., koji leži na rimskoj cesti, a potonji našao je tu i sesterc Antoninus Pius, Cohen[1] 520.

U

Klepcima

samim, koji su, sudeći po obilnim grobnim spomenicima kraj katoličke i pravoslavne crkve, postojali i u srednjem vijeku, ima kod kuća Luke Donkića i Mate Vegara vrlo mnogo ulomaka opeka i amfora. Iste se indicije ponavljaju i na humci, koja se naproti pravoslavnoj crkvi u Klepcima blago uzdiže te je puna sredovječnim stećcima, a zove se

Zagrobnica,

u Jefte Pantića i na susjednim njivama. U dugom uskom zatonu

Loznici,

nagjosmo ih na dva mjesta: u samom selu na duhanskim njivama ispod kuća Vase Zurovca i Nikole Puhala i u ritu Dô na njivi Frane Tomića. Jugozapadno od mjesta na cesti, označena mjerom visine od 6 *m*, u Klepcima a na ritu

Teocu,

na lijevoj obali Bregave, ima ostanaka zidina i crijepova, što ih je razgalila poplava, a dobrim dijelom i razorila.

U

Čeljevu

ima rimsko naselje, spomenuto gori na str. 369. na njivi Bašća velika Pere Krndela, kraj kuće Joze Markote, ali je većinom razoreno, vadeći gragju za seoske kuće.

Višići, Skočim i Trsana.

U Višićima ima rimskih ostanaka osobito jasnih u vrtu Ibrahimbega Muratbegovića malog, na njivi Vasvije Bušatlije i na mjestu Čemeri. Izmegju Višića i Skočima ponavljaju se u većem opsegu na skupini njiva Kućište Hasan ef. Mehmedbašića. Koliko se sjećaju stari ljudi, bijaše tu zidina iznad zemlje, dok ih nijesu raz-

nijeli, da izgrade njima kuće u Višićima; ali i sada je pokrov zemlje još tako plitak, da rod, usprkos gnojenju, ne uspijeva. Prigodom kopanja vele, da je tu nagjeno neobično mnogo ribljih kostiju, pomiješanih sa drvenim ugljenom i pepelom. Od Višića steru se ostanci zgrada i jugozapadnim pravcem diljem stare mostarske ceste kraj dijela sela mimo Neretve, zvana Trsana, gdje su kraj željezničkog mosta u brijegu obale otkopani i razoreni. I narodu je dobro poznato, da je tu bila nekoć cvatuća općina. Jedna narodna pjesma priča, da je tu bilo 77 dućana, koji su bili vlasništvo Omerage Nudića i Mehmedage Lozića te su bili nanizani od Trsane do Višića.

U

Krupi

nagjeni su u vrtu Marka Draška grobnice sa kosturovima načinjene od crijepova na način, opisan gore na str. 380.

U

Doljanima

bijaše poveće naselje kraj katoličke crkve, neposredno do Neretve. Pašnjaci do nje, na kojima ima sredovječnih stećaka, površeni su ostatcima zidina i ulomcima opeke, koji izmiljaju i iz brijega obale. I na protivnoj lijevoj strani ceste, koja vodi u Metkoviće je strana ispona Topine posuta ulomcima opeka. Kod crkve nagjen je i sada u Metkovićima, u kući Andrije Martića nalazeći se grobni kamen C. I. L. III 1876 = 8488: *D. M. s. Pulcra et Ursus par(entes) Viperino filio pientissimo pos(uerunt) b(ene) m(erenti) sib(i) et suis.* Iz Doljana ima zemaljski muzej u Sarajevu mali bronc Valentinianus II., Cohen[1] 55.

Brdo

Varda,

koje leži na granici rudinâ Dračeva i Sjekoša pod kosom Bulutovcem na dnu ravnice, posuto je ulomcima opeka.

U

Sjekošama

nalaze se u katoličkom groblju „Vakupu" nekoliko minuta na zapadu sela, na lijevo od puta Krupa-Sjekoše, u kome ima i sredovječnih stećaka pa i u susjednim njivama, kada se kopaju jarci, zidine, a u tratini vide se mnogi ulomci crijepova i opeka. Seljani, koji naslućuju, da je tu bio manastir, te zato kopaju za blagom, vele, da je jednom kod oranja obreten i napis, koji je opet zakopan. Ulomaka opeka ima tu i ispod sela na njivama s obje strane puta. Naselje u Sjekošama bilo je dakle poveliko. Osim toga nalaze se na zapadu od Sjekoša, na strmoj oborenoj kosi Bulutovca, gradina sa sasutom suhozidinom u naokolo, a izvan nje ostanci nekoć crijepom pokrite i vapnom ozidane manje zgrade.

U

Bajovcima

ima tri nalazišta do sada poznata a nalaze se dno kûka Desila:

1. na mjestu Spilice i Plandišta pred stajom Boška Krešića (ulomci opeka),
2. oko 200 *m* dalje u ogradi Bariše Obradovića (ulomci posuda) i

3. na njivi pred kućom **Nikole Kresovića** (vrlo mnogo ulomaka opeka i posuda).
I u

Svitavi

uspjelo je dokaziti rimske ostanke na tri mjesta:

1. sjeverozapadno od sela a zapadno od glavice Milankovca na rubu Svitavskog blata a na skupu njiva **Dvorišta**. Dugi nizovi zidina i vrlo mnogo ulomaka opeka našli smo ovdje i nad zemljom. Osim toga nagjen je tu ulomak glatkog stupa, promjera od 0·24 *m* i ulomak *slika 15.*, nabavljen za zemaljski muzej, sa desne strane

Slika 15. Ulomak napisa iz Svitave.

jedno 14 *cm* debele ploče od bijela tvrda vapnenca. Obijen je naokolo i pretesan za gragju te mjeri 0·28 *m* u visinu a 0·39 *m* u širinu a ima u plitkom, izapranom polju napis sa velikim slovima, koji se ali ne da vjerovatno popuniti,

2. iznad Dvorišta nalaze se na obronku **Lijepa ploča**, ostanci zidina, opeka i posuda;

3. njih se nalazi i na **Gradini** u Svitavi.

U Svitavi dobio sam i izlizani as *Antonina Pia,* ali nijesam mogao ustanoviti nalazište.

Blata.

Da je jugoistočni zaton bio vrlo napučen u predrimsko doba, svjedoče nam obilne gromile oko Svitave: više **Lijepe ploče**, na **Svitavskom kûku**, na **Gradini**, na **Budisavi** više kuće Andre Šutala u **Čistom ratu**, u klancu izmegju **Jajca** i **Miškova brda** i na **Kozarici**. Osim toga lijevo od puta iz Svitave u Ostrovo gromile **Ukopna** i **Rovaš gomila**.

Božinovac.

Na dnu kuka Krunice, kojim poluotok Ostrovo okreće na sjeveroistok, ima udoljina **Božinovac dô**. Istočni njen obronak, koji se blago uspinje, ima pod starim košćelama, od prilike kod brojke 3 mjere visine 53, podor zvan **Gradinom**. Skupina od 6 kuća sačuvana je tu do 2·40 *m* nad zemljom. Poredane u razmacima uporedo i jedna više druge, izgragjene su zgrade solidno te se sastoje od dva do tri prostora. Da su rimskoga porijetla, to nam zasvjedočuje tvrdina gragje i svuda razasuti tipni rimski crijepovi. Mjesto se moglo tu održati na savršen način kao nigdje inače u nas, jer, kako je rečeno gori na str. 372. na daleko i široko nije bilo nastanjene kuće, za koju bi je radi gradiva razgradili. Teško pristupan poluotok pohagjaju samo čobani iz Dubrava kod Domanovića u zimu, a stoka im mora prevaliti dugi i tegotni put iz Derana, da stigne na Božinovac. Ovo seosko naselje ispitaće se potanje.
U

Deranima,

kamo se treba kao za kakvu ekspediciju opremiti, ako se želi dospjeti onamo, zapremaju rimski ostanci — zidine, ulomci opeka i amfora — pašnjak **Crkvinu** kod izvrsnoga

vrela Londže, koje ali presahnjuje, te se protežu uz stranu do kuće Tome Boškovića, gdje ih ima osobito mnogo u ogradi zvanoj Bašća.

Na malenom, niskom, strmo oklišenom poluotoku

Noktacu,

koji zalazi u močvaru te je od kopna odijeljen strmim visovima ima nad zemljom mnogo ulomaka opeka i posuda.

Na njegovom dnu stoje tri gromile.

Gnjilište

nadvisila je na strmoj, golijetnoj kosi više kućišta Andrije Pervana i Boška Pažina velika gromila, Begića gromila. Na njoj i na obronku izmegju nje i iz spomenutih kuća sabrao sam prehistoričke i rimske ulomke zemljanih posuda te opeka.

U

Zgonima,

koji nijesu nikada poplavljeni, izmegju Gnjilišta i Višića, gdje završujemo naše putovanje, nagjeni su mnogi ulomci crijepova na čestici Pere Matića i Ilije Krešića, kada su te prvanje livade počeli orati, a ti ulomci ostavljeni su što na samom mjestu, osobito na granicama a nešto je odnešeno u Gnjilište, gdje su ih upotrijebili za zidanje i za ploče na ognjištima.

Приправљање пређе, снovање, навијање и ткање у Херцеговини.

Приопћио

Тома А. Братић.

Док нијесу били освојили фабрички производи памучне и вунене робе, наш народ је сам приправљао све, што му је требало за домаћу потребу, дијелом од вуне, а дијелом од лана, конопље и куповног памука. Од вуне се ткало сукно и раша за одијело, а од лана, конопље и памука ткао се без, од кога су се кројиле и шиле гаће и кошуље. Гајење и обрађивање лана и конопље готово се сасвим напустило и још сесамо мјестимично виђа, а обрађивање вуне ради се још по староме начину. Можда нијесмо далеко од времена, када ће садашње наше домаће обрађивање вуне бити замијењено са каквим савршенијим начином или са фабричким производима те неће бити на одмет, да се то садашње обрађивање, барем у опису сачува.

Приправљање пређе.

Вуна се стриже са оваца у Дôњој Херцеговини око Спасова дне, а у Горњој Херцеговини око Видова дана, За домаћу потребу одабира се она вуна, у којој је мање сјере и штима, а више власа, дочим се гора и више сјерна вуна продава трговцима, јер је тежа и за обрађивање неподеснија.

Вуна, која је одабрана за домаћу потребу, опере се у млакој води најприје, а затим се испере у хладној води и простре се, да се осуши. Осушена се вуна најприје ишчешља рукама и савије на нагребке, па се онда гребена са гребенима. Један нагребак се намакне на један гребен и онда се чупа другијем гребеном и то се тако ради, док се вуна добро не уреди. Сад се са гребена скида најприје влас, а то је најљепша вуна, онда штим и потка. Влас се преде у основу, штим за женско плетиво чарапа и остало плетиво, а потка се преде за поткавање основе. Ако вуна не ће за сукна и раше, онда се она или ишчешљана преде дебело за губера, у које се сељаци ноћу покривају, или се реди на гаргаше и онда преде у исту цијељ.

Како је чешљање и приправљање вуне за предиво доста теркав посао — како обично жене веле, — то се ово обично ради за вријеме дугих зимских ноћи. Често се сазива и моба на чешљање, те се окупе жене и дјевојке из свега села и чешљају вуну, једне вечери једној домаћици а друге вечери другој и тако редом. При овоме има и неких гатања, којих се народ чврсто држи. Тако у

сриједу и петак не ваља стрићи вуну са брава, у очи сриједе и петка не ваља вуну чешљати ни гребенати, а тако ни у сриједу и петак. Исто тако не ваља у очи сриједе и петка вуну прести, а све се ово варује за то, да не би вуци клали оваца нити их змије уједале. Са овогаваровања има у народу више подругачица, са којима се ругају лијенијем женама и дјевојкама, као на пр.: „Дуго љето рогошимо руно!“ „Варује!“ а има подругачица и у стиховима.

„Суботица светица
Нећељица сестрица
Понећељак добар дан
А уторак варов дан
У сриједу неврцам
Да ми жица не пуца
Четвртак ми рођен дан
У петак би напрела
Ал ми неда свјетина.“

Када је вуна ишчешљана и гребенима уређена и раздвојена на влас, штим и потку, савија се у кућеље и онда се привезује на преслицу те се преде. Вуна са јањаца зове се јарина и она се не чешља нити гребена, него је реде картари дрндом, савијају је у кућеље за предива.

Влас обично преду старије жене и то тако, да је жица равна и једнако дебела, да би сукно или раша било равно и лијепо, а потку преду обично дјевојчице од 10—18 година; управо се на потки учи прести, али се и ту мора пазити да буде жица колико је могуће равнија. Преслица се задијева на лијеву страну, десном се руком држи вретено и с њим се окреће да се засукује жица, а лијевом се чупа вуна из кудјеље и додава жици. Ако би при томе био у вуни какав трун или чупељак вуне, то се зубима одстрани и пљуне на страну.

Влас се преде само на вретено, а тако и штим, дочим се потка опет преде обично на дружицу. Преслице се граде обично од липова или јаворова дрвета, а фино се извезу врхом од ножа, нарочито, ако је преслицу градио дјевер својој снахи или момак дјевојци, те је од милоште сву на вез узме. Има преслица и тисових, али то је велика ријеткост, пошто се до тисовине, због реткоће тога дрвета, тешко долази. Тисова је преслица добра за то, што „зле очи“ не могу наудити ономе, ко на таку преслицу преде. Вретена су најбоља дренова, јер је то дрво тешко те се боље жица засукује. Друга се такође на врху везе и у њезину се главу урезује комадић дрвета, које, када се сасуши, звечи при окретању другом или дружицом. Ово воле младе жене и дјевојке да се чује кад преду, дочим старице, не воле хуке и галаме, па и не преду на оваким дружицама.

И предиво је тежак посао, па се зими окупљају жене и дјевојке на прêло, али ријетко да преду ономе, у кога су се окупиле, него носи свака своје и преде, а окупљају се само за то, што им је лакше у друштву сједити и прести, него да то ради свака сама у својој кући. Има случајева те се окупе баш у једну кућу, да тој кући опреду по кудјељу вуне, али то раде обично, кад је домаћин те куће осиротио, то јест, кад му је умрла жена, а остала ситна и нејака дјеца, па им нема ко урадити. Ово се држи за велики севап, нарочито, ако је још у тој кући уз сиротињу и сиромаштина, па се нема су чиме платити, да се вуна уради. У овакијем приликама нађе се и по која добра жена па ће и изаткати што треба без икакве плаће.

Богатије куће, гдје је потребно много сукна, плаћају, да се вуна опреде изван куће. Овај посао раде обично сиромашне удовице, које су остале са ситном дјецом, па ту дјецу на преслици хране. За оку пређе плаћа се за предиво 80 хелера до 1 круне, али, како се то понајвише плаћа у брашну, вуни, мрсу и житу, то се да и више, јер наш свијет не гледа у ситнице, кад сиротињи даје.

Ваљана жена може у богату селу на преслици подићи и отхранити своју дјецу. И у народној пјесми спомиње се:

„Рани мајка два нејака сина,
У зло доба у гладне године,
На преслицу и десницу руку.“

Збиља није ријеткост, да вриједна жена исхрани по више година своју дјецу, предући туђу кудјељу и ткући другоме.

На једно се вретено напреде обично литра пређе, тако да у четири вретена буде једна ока Са вретена се пређа мота у клувка да су тешка $^1/_2$ до $^3/_4$ оке, ако ће за снования, а ако ће за плетива, онда су клувка мала. Са дружице се пређа скида уједно и то се зове кукуруз, па се тек онда мота у клувка, која су често тешка до 3 оке.

Када се преде, не ваља сједити прељи на руци, да те куцка вретеном или дружицом, јер, ако си дијете, не ћеш много расти, а ако си већ одрастао, губиш мушку снагу. За то жена, кад дохвати кога предући уцуцукне и узмане навише вретеном, као да би дотични још растао. Кад жена изађе куда на изван предући, па срете човјека, треба да извади преслицу и уклони је за се, а она се сама уклони у крај пута док човјек прође. Ово се чини за то, што народ вјерује, да жена, ако је зла душа, може упрести човјеку срећу и његову мушку снагу. Ако човјек срете жену са црном кудјељом, треба да намакне капу на чело и покрије звијезду, јер би га та жена могла простријелити.

И ако је преслица веома потребна, ипак је прости људи не воле много ни у својој кући на путу гледати, за то се преслице склањају у крај или се задијевају за греде под горњи таван. Народ вјерује и у то, ако има гдје закопана блага у земљи, то ће благо најприје наћи сирота дјевојка предући црну кудјељу.

Дјевојке мање преду, пошто се на потки науче прести, него ли жене, јер је предиво обично за старије жене, те дјевојке преду само оно, што им је за плетива потребно. Жена или дјевојка, која не умије лијепо прести, или је лијена у предиву, зове се злопреља и са такијем на прелима праве разне пошалице.

Сновање.

Када је опредена и основа и потка, приступа се сновању. Ткаље већ унапријед знају, колико аршина или лаката могу основати на оку основе и колико ће им према томе отићи потке, за то измјере и основу и потку па према томе омјере и дужину ономе, што ће сновати. Опће је правило, што је основа тања, може се више насновати аршина, али за то ће требати више потке, те према томе ударају на 1 оку основе 5—7 аршина ткања. Дужина свега оснутка измјери се концем и, кад је све приправљено, почиње се сновати. Колико има клувака онолико се ископа рупица у два или три реда и у сваку се рупицу метне по једно клувко. Рупице су у растојању 15—20 *cm* једна од друге. За једно $^1/_2$ *m* од првог реда рупица побију се двије сове до 40 *cm* високе у растојању до 3 *m*, на те сове метне се један раван колац са обмотаним ужетом. Иза овога, у растојању 1 *m*, побије се неколико кочића у три или више редова, већ колика је дуљина онога, што се снује. Та се дуљина омјери онијем концем, те се мјесто, са кога се почне мјерити, обиљежи кочићем и зове се кука; а мјесто, гдје се дужина свршава, такође се обиљежи кочићем и то се зове учинци.

Крајеви конаца од клувка превуку се сваки за себе преко кôца испод ужета и онда се покупе сви ти крајеви заједно, заметне се на њима свима заједно, један

узо, намакне се на куку и носи се даље око кочића до учинака. На учинцима се намиче све жица по жица на посљедњи кочић тако, да се жица свака укрсти између посљедњег и предпосљедњег кочића.

Ткалачки стан или стативе.

При овоме се мора пазити, да се не би гдје укрстила жица преко жице, него оним редом, као што је то било при почетку снований, а ако се које клувко уснује прије осталих, надомеће се друго, а за то се при мотању клувака добро пази да буду клувка једнака, како не би било надометања. Кад се која жица прекине, одмах се привезује.

При сновању се одређује и ширина оснутка и то по пасмима. Раша се снује обично у 12 пасама, а сукно од 14—18 пасама. Једно пасмо има десет чисменица, а једна чисменица 3 жице и тако једно пасмо броји 30 жица. Ако се ткаља при сновању преварила, па није добро рачунала, да јој према заснованој дужини изађе и потребна ширина, иде у село и тражи у које кôне, да јој позајми пређе за оснутка. Оваке ткаље подражују да „снују на село", па многа жена воли и уско основати, него у селу пређу тражити. Кад је већ наснована потребна ширина, онда се свако пасмо засебно свеже на чинима, да се не би измијешале жице и тако цио оснутак био батал, а тако и на куци, па се тек онда пређа купи и мота у гужве, те цио оснутак изгледа, да је оплетен или састављен од дебелих гужава пређе. Сад се тај оснутак метне у врућу воду и покрије су чиме, да се добро попари и онда се осуши. Ово се ради за то, да не би пређа власала при ткању, то јест, да се не би распредала и кидала.

Вуна од брава, који се на Божић, односно у очи Божића, коље за веселице, не смије се сновати, нити за ткања употребљавати, него само за плетива и то ради напретка стоке.

Не може се сваки дан у години сновати; петак и сриједа су дани, у које се ни под коју цијену не смије сновати, али осим ових дана има још и читаво вријеме, у коме се не смије сновати и које народ зове несснованица. Та је несснованица од Андријева дне до Нове године, то јест од 30. новембра до 1. јануара и онда од прве до потоње Госпојине или од 15. аугуста до 8 септембра. У ове дане нико не ће сновати, јер народ вјерује, ако би се ко о ово воровање огријешио, да би га скупо платио: натрунио би сам своме тору, да му вуци овце покољу.

Навијање.

Мјесто, гдје се оснутак навија, зове се навијаље и то је обично мало стрменито и равно мјесто, да пређа при навијању нема зашто запињати. На навијаљама се побију добре и чврсте двије сове у земљу у размаку од 1 метра. Те сове морају бити на врху рачвасте, гдје ће се метнути вратило, на које ће се пређа навијати. Кад је са совама готово, оснутак се пружи од сова даље у цијелој дужини, код чӣни, гдје је био посљедњи кочић, провуче се вратило и метне се на сове. Дȏњи крај пређе натакне се на куку од вȍзе, а на возу се метне потребна тежина камена, да пређа затегне, кад се стане навијати. За навијање је потребно двије или три врло вјеште жене: двије за набирање при навијању и за нȁвијање, а једна за помицање цијепаца у пређи.

Кад је све намјештено за навијање, подметне се уз вратило на дȏњи крај глатка и танка дренова шипка, која ће пређу затегнути, да се мота око вратила; у пређу се увуку два цијепца: пред укрштај жица и за укрштај. Сад се пасма разреде по дужини вратила, одријеше се и жице се по реду разреде једна уз другу, те се означи ширина онога, што се навија. При разређивању жица мора се добро пазити, да свака жица дође на своје мјесто, јер у противном случају не би било ткање у реду. Кад су све жице разабране, ширина пређе причепи се оном танком шипком у уцјепину, која се налази у вратилу и зове се шипало; вратило се окрене запоњачом, која се задјене у шупљине на глави вратила и пређа се почне намотавати или навијати на вратило. Жена, која руководи навијањем, пази, да се не измакне шипка из нитила и да се пређа не окрене око вратила, док се једном не обомота около њега, а послије више нема бојазни за то. Сад се полако вратило окреће запоњачом, пређа се редом пажљиво набире и навија на вратило, а цијепци се пред вратилом помичу. Запоњаче имају двије, да се може вратилом сједећи окретати, запињући и окрећући сад једном сад другом запоњачом. Како се вратило окреће и пређа се на њ навија и тако то иде, док се цио оснутак намота на вратило. Кад је већ при крају, намотају се и цијепци, скине се онај крај са куке од возе, узо се одријеши, ако се може, ако ли не, онда се одсијече сјекиром и жице се са крајевима наберу по реду на вратило. Са овим је навијање свршено и сад се навијена пређа зове: тȁра. Тако се зове све док је на стȃну, то јест, док се изатке и скине са стȃна.

Навијаље или мјесто, гдје се навија, врло је опасно, јер се на томе мјесту често састају „зле душе“ — вјештице и чинилице. На takијем мјестима често се привиђају утваре, а није ријетко, да и сами цини на тијем мјестима састављају своја кола. За то така мјеста треба по ноћи обилазити, ако су на путу, или, ако се баш мора покрај њих и проћи, треба се прекрстити и Бога споменути, па се не ће ништа утворити. Они крајеви пређе, што се на навијаљама налазе одсјечени од оснутка или од оних веза, којима су пасма везана, чинилице редовно употребљују

у градњи чи̑ни, кад хоће да коме чи̑ни подметну у злој намјери, за то добре жене не остављају тих конаца, него их понесу и наложе на ватру. Нарочито је опасно оваке конце купити и њима што на себи шити или привезивати, јер тој особи одмах пође назадак и назадује барем за 40 дана.

Свако село или махала има своје навијаље, те на њима све сеоске жене навијају што им треба, али првенство увијек има онај, који је сове за навијање градио и побијао. Баш ради тога, што су навијаље опасно мјесто ради утварања и ради чи̑ни, граде се навијаље изван раскрснице путева или, ако нема згодна мјеста те се мора баш у крај пута градити, добро је на совама урезати по један крст, па се онда ту не ће купити „зле душе“ ни зли духови. Исто тако ни они конци не могу имати моћ у чинима, ако жене при почетку навијања рекну: „Боже помози и добра срећо прискочи!“ Ако се ово не рече, конци су згодни за чи̑ни и у њихову моћ народ вјерује и боји их се.

Ста̑н, увођење и ткање.

Ста̑н се састоји из ових главнијих дијелова: стативе или статионице, штице, предњег и задњег вратила, брдила, подножи, ни̑ти и пречага. Стативе сачињавају десну и лијеву страну стана, вратила иду кроз шупљине на стативама и на стражњем је вратилу навијена тара, а на предњем се намотава изаткано сукно; штица је на предњем дијелу стана и на њој ткаља сједи кад че̏. Брдила служе, да се у њих смјести брдо, кад се почне ткати, подножи имају четири прста или палца, који се покрећу и они су узицама спојени за ни̑ти. Пречаге спајају десну и лијеву стативу на два мјеста у тој цијељи, да се не би при ткању помицале, него чврсто стале. Нити су од препредене пређе и оне се мећу на стан између брдила и стражњег вратила, на коме је тара. При ткању се још употребљује: чунак, у који се меће цијев са намотаном потком и запоњаче на предњем и задњем вратилу. Стан се намјешта, ако се тке зими, у соби уз прозор, да се види ткати, ако ли је ткање у прољеће, или у опће у времену, кад није студено, стан се намјешта у изби или кланици, али увијек на видну мјесту. Стан праве сами тежаци, али како од правилне градње стана зависи и љепота онога, што ће се на њему ткати, то ипак нијесу чести мајстори, који умију начинити стан. Често у по два или три села једва има један, који гради станове и продава их по цијену од 1 златног дуката. Посебно од стана купује се брдо, које опет граде тежаци, а ни̑ти граде саме жене. Све се ово гради зими, кад тежаци немају посла у пољу, па да нијесу без посла, забављају се са градњом оваких ствари. Стан се обично гради од букова дрвета, а брдо од тврде дреновине.

И ако је стан врло потребан, ипак свака кућа нема стана, те се често са једнијем станом служи по 3—5 кућа, позајмљујући једна другој. Уз то ни све куће нијесу за стана, то јест, нека је кућа тијесна, а нека опет нема довољно свјетлости за ткања, те жене носе пређу у туђе куће и тамо сваки дан иду да тку. Брда су још понајређа, јер за сваку тару треба друго брдо, а брдо није лако ни начинити, те се плаћа за једно брдо од 4 до 6 круна, уз то се зупци лако ломе, те се брдо нерадо и даје у зајам, али доброј ткаљи ипак се да све у зајам наћи, пошто добра ткаља све зна чувати и неоштећено повратити.

Кад је стан намјештен, онда се приступа увођењу или награђивању таре и, како жене веле, и за овај се посао хоће велики умјерлук, јер ако се свака жица не уведе на своје мјесто, неда се ткати.

Увођење се почиње, пошто је вратило са прећом намјештено на своје мјесто, а тако и нйти, те сад двије жене сједе једна код вратила са прећом, а друга са друге стране нйти. Прва женска узима жицу пређе и додаје је кроз нйти оној другој жени и то кроз горње чемуљице нйти тако, да у другу нйт дође кроз дôњу чемуљицу. Ова те жице прихваћа са кукуљицом од плетеће игле и провлачи их себи. Између сваке жице оне пређе, која се уваћа, дође по једна жица нйти и добро се пази, да не би дошле по двије или више жица заједно између нйти, или жица од нйти између жице пређе, што се уваћа. Кад се прећа увела у први пар нйти, онда се приступа увођењу у други пар нйти, па се уводи на исти начин као и у први пар, т. ј. једна женска намјешта, разабира и додава жице, а друга прима на кукицу од плетеће игле по реду жицу по жицу. При уваћању у нйти точно се пази, да се на тари гради цијев и да свака жица дође на своје мјесто: горња у горњу чемуљицу а дôња у дôњу чемуљицу нйти. Направи ли се при овом погрјешка, батал је сав посао, послије при ткању не могу се нйти правилно дизати.

Кад је уведено у нйти, онда се уваћа у брдо, пошто је прије тога разрачунато, колико ће жица доћи између зубаца брда. Ако је сукно, онда се обично уводи три и по четири жице заједно између зубаца, а ако је раша, онда по двије и по три жице, али и ово зависи од тога, како је брдо често и у колико је пасама тара насновала. И при овоме мора се пазити на ред, да не дође одмах по једнак број жица један уз други, како ткање не би изашло храпаво, него једнако. И кроз брдо се жице додају и прихваћају на плетећу иглу, само што је то знатно лакше и брже, него ли кроз нйти. Пошто се уведе кроз брдо, треба повезати жице, да се увуче шипка и намјести у вратило, али прије него се ово учини, морају се ударити подножи и привезати за нйти и то четири палца од подножи привеже се узицом све по један за по једну нйт и то тако, да су крајњи палци привезани за средње нйти, а средњи палци за крајње нйти. Сад се покупе жице заједно, ткаља сједе на своје мјесто, намјести ноге на подножи и нйтима развгули прећу, те горње жице дођу горе, а дôње — доље. Док једна држи тако раздвојену прећу, друга сад веже жице и то обично по три или четири жице дôње пређе, са исто толико жица горње пређе; и тако се то редом веже, док се повежу све жице у таре. Онда се увуче танка — обично дренова шипка између горњих и дôњих жица и та се шипка намјести у процјеп вратила а на крајевима се добро причврсти, да се не би могла сама помаћи или извадити. Сад се обично удари за неколико сантиметара дуљине по једна равна сламка од ражи, пошто се између сваке сламке прећа раздваја као при ткању и тек се онда намотана цијев меће у чунак и почне се ткање са потком.

Има та́ра, које се уводе само у два нйта и то у обично танке и ријетке ствари, као млијечна цједила, танке струке за дјецу или код сиромаха и раша за мушке гаће често је само у два нйта, јер се није имало чиме, да се наснује потпуно. За оно ткање, које се уводи само у два нйта обично се рече: „у два нйта“, за оно у четири нйта рече се: „у четверце“.

При ткању потка се намотава на шупље и до 10 *cm* дуге цјевчице, које се зову цијеви, а праве се или од трске или од зофине (зове). Те се цијеви натичу на жицу у чунку и онда се протура између дôње и горње пређе ткања, а при сваком протурању ткаља мало помакне жицу потке на трокут према брдилима и брдилима лупи према себи два или три пута, да жицу добро збије и онда помакне помоћу ногама на подножима нитима, те раздвоји горњу прећу са дôњом, тако да

их сваки пут пошто је протурила чунак са потком, промијени и дође горња она, што је била дôња, а дôња она, што је била горња. Да би нйти боље устајале и пређа се раздвајала, редовно се завлаче иза нйти, т. ј. између нйти и вратила са пређом по два цијепца, а то су плосната дрвљад, која иду кроз сву пређу, те ткаља помоћу њих одабира горњу пређу од дôње, која се са вратила смотава, да би разабрана ишла кроз нйти, јер нйти не би друкчије могле устајати.

При сваком помицању нйти помоћу подножи, ткаља обично и рукама помаже дизање нйти, да би се лакше пређа раздвајала. Како се при ткању ради обично и ногама и рукама, а ако је још и изметања по сриједи, онда се ради и умно, јер се мора водити тачан рачун, колико је жица у којој фигури измета и није чудо, да се ткање држи за вјештину и да увјек момци при одабирању дјевојака распитују, умије ли иста дјевојка ткати.

Кад се тка на измет, онда се не тка са чунком и цијевима, него се разнобојна пређа (потка) смота у мале гужвице и онда се са тиме измеће.

При ткању оба вратила су запета запоњачама и тако су те запоњаче намјештене, да их ткаља сједећи може помаћи. У томе помицању, ткаља извади запоњачу из стражњег вратила да се вратило једном или за половину једног окретаја окрене и тиме се тáра одмота, колико је потребно. Сад ткаља потегне запоњачом на првом вратилу и намота на вратило већ изаткано сукно или рашу; — у опће оно што чé, — и са тиме се пређа опет затегне на стану, те ткаља настави ткање. И тако се редом помоћу запоњача пређа одмотава, а ткање намотава, док се све изаче. Кад је већ ткање дошло на једну пређу око вратила, те се не може више одмотавати, ткаља тада завуче друго тање дрво кроз пређу а вратило извади и то дрво на оба краја причврсти за вратило са каквим узицама и настави ткање одпуштајући увијек узице, кад изаткано намотава на вратило, док изачé све до нйти. Даље се већ не може ткати, те се ткање урезује и скида са стана. Скинуто ткање смота се са вратила и намота у трубу, пришива се на њ биљешка, повраћају урезници и шаље у стŷпу на ваљање. Биљешка је обично комад мрке или црвене старе чохе, а пришива се на крај трубе за то, да се у ступи може познати послије ваљања, како се не би са другим промијенило. Урезници се зову они крајеви жица на крају ткања, који се нијесу могли уткати и они се иглом повраћају и провлаче кроз неколике жице изатканог ткања, како се у ступи не би потка при ваљању осипала. Обично се ваљају сукно и раша или само оно, што се тка са основом од једне жице, дочим оне ствари, које се измећу, ткају се са основом од препреде т. ј. са двије жице те не иду у ступу.

За ткање нема варовног дана, као за чешкање, гребење и предиво, него се чê сваки радни дан у седмици. Ткање, ако иде лијепо, врло се лако да урећи, као и сваки остали лијепи рад, за то, кад се дође до стана, на коме ткаља чê, не ваља се чудити, како јој лијепо рад иде од руке, а кад се и зачуди ваља рећи „не урекло се", „не буди урок" па јој се онда рад не ће урећи, иначе одмах је рад уречен, па почне да се квари. Ткаље, које се боје пуно урока, увијек гледају да имају што тисова у стану, као чунак, запоњачу или барем малу штицу, јер онда урок, па макар како биле „зле очи", не може ни за длаку наудити.

Урезници, што се одрезују са краја ткања врло су опасни кад их „зла душа" употреби за чини и у томе намијени, да се каквој особи откине снага од тијела, као што су они откинути од ткања. Нарочито се урезници употребљују за чŷни у љубавним стварима, на урезнику се на пр. начини више узлова и изреже се у

ситне комадиће па се у чему да момку или дјевојци да га поједу и намијени се, да се срце онога момка кида за дјевојком, као што је урезник откинут од ткања, а да је тај момак привезан за ту дјевојку са толико узлова, колико их је било на урезнику. Да се све ово збуде, чинилице призивају у помоћ зле духове као извршиоце својих чини.

Урезници понајвише се шаљу уз ткање у ступу, те их ступар употреби у своју корист као конце за шивење.

Умско је ткање — и сукно и раша — доста љепше од сукна и раше, што се тка у горњој Херцеговини, јер су Умкиње вјештије у обради пређе, а и вуна им је љепша; дочим су ткања са изметом љепша у Горњој Херцеговини него ли у Умнини, а то је за то, што се тамо више ради са изметом, те су се ткаље у томе извјежбале и усавршиле. Настојањем босанско-херцеговачке земаљске владе покушава се увести племенита пасмина оваца са фином и меком вуном, названом р**у**дом, која се да обрадити у најфиније ствари. Ако би овај покушај испао за руком, домаћа индустрија са сукном знатно би била унапријеђена, те би се фабрички производи сузбили и народ би економски био унапријеђен.

—— ——

Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje körmendskog arkiva.

Od

dra **Ljudevita pl. Thallóczya,**
člana magjarske naučne akademije.

I.

Slovjenske povelje u domaćim arkivima.

Naš nekadašnji učeni drug, Gustav Wenczel bješe prvi, koji je iz porodičnog arkiva baruna Jeszenaka, koji je arkiv 1879. dospio u arkiv Magjarskog narodnog muzeja, pod naslovom „Slovjenski historički spomenici i magjarska historija" (Szláv történelmi emlékek és a magyar történelem)[1]) saopćio dvije slovjenske povelje bosanskoga bana Tvrtka, komentirao ih bilješkama prema nivou tadašnjega znanja, pa ih još i preveo. Od tada nije se sistematski pokušalo, da se točno uglavi nalazište slovjenskih povelja, što se u magjarskim arkivima raštrkano nalaze i da ih nauka obznani.

Odborski referenti M. Hist. Društva više puta su se sjetili na svojim pokrajinskim izletima, eda li usred nagjena gradiva imade osim latinskih i magjarskih još povelja i na drugom jeziku? Razumije se, da je magjarska historiografija morala da razjasni mnogo unutrašnjih odnosa — ta na mnoga pitanja naše kulturne historije ni danas još ne možemo da odgovorimo kako treba — te su se magjarski istražitelji tek samo sporadično osvrtali na slovjenske povelje, koje su u vidu inostranih sveza dragocjene. No pri svem tome i to su vrijedni tragovi, te, napredujući na tome putu, dolazimo do veoma razumljivih rezultata[2]). Gradivo körmendskog arkiva kneževa Batthyánya naj-

---

[1]) Történelmi Tár, 1879., I.—III.

[2]) Századok: 1869., str. 598.; 1872. str. 637.; 1879., str. 160.; 1887., str. 41. Što se zadnjega tiče, možemo ovo primjetiti: Franjo Sólyom Fekete je prilikom svojega izleta u hunyadsku županiju ovo javio: „Najposlije primjećujem i to, da Imbro Buda, žitelj u Devi, čuva pri sebi 15 komada povelja, koje su na jugoslovjenskom, odnosno na srpskom jeziku napisane. Oblik je pisma onaj, koji je od XIV. stoljeća amo bio uobičajen u kancelarijama vlaških i moldavskih kneževa. Za starije pismo ne zna ni Miklosich, koji je za izvjesno mnogo povelja ovako pisanih imao u rukama. Ovaku znatnu zbirku povelja izdao je u Petrogradu 1840. Jury Vendelin pod ovim naslovom: Vlaho-bolgarskijy ili dako-slavonskija gramoty. I ja imam pri sebi više ovakih povelja na pergamentu i hartiji, ali još nijesam mogao da ih protumačim."

G. Imbro Buda je prepustio arkiv A. Hodinki na raspoloženje, ali ovaj nije našao u njemu tijeh 15 komada „jugoslovjenski ili srpski" pisanih povelja. Što se tiče više takvih povelja u posjedu Sólyom

bogatije je slovjenskim listinama i u izvjesnom obziru značajno utire put bosanskoj historiji. Magjarska historijografija odavno poznaje ovaj veoma dragocjeni arkiv, koji bi se mogao nazvati i zemaljskim arkivom u malom. Još je Matija Bél dobio od porodice dozvolu, da ondje gradi kopije; docnije su i Kovachichi odanle više komada upotrebljavali; suviše, iz körmendskog arkiva je ne jedan komad dospio i u zbirke Hevenesa i Kaprinaja. U šezdesetim godinama prošloga vijeka, prilikom prekodunavskih izleta prijatelja historije bješe körmendski arkiv češće središtem ispitivanja. Pok. knez Filip Batthyány je veoma predusretljivo stavio na raspoloženje ispitivačima ovo dragocjeno gradivo. U njemu su istraživali obzirom na sredovjekovne povelje: Ivan Nagy, Jovan Czech, Imbro Nagy, Dezider Véghely, — da ne spominjemo XVI., XVII. i XVIII. vijeka i istraživanje Kolomana Thalya. No kad je M. Historičko Društvo 1870. godine pošlo na izlet u Željeznu županiju, težište istraživanja palo je više na arkiv u Vörösváru te tako se u ono doba nije ništa opširnije saopćilo o körmendskom arkivu. Uopće je velika mâna naših arkivnih istraživanja, da su istražitelji — a to je i pojmljivo — više subjektivno, samo prema svojim svrhama, pretražili gradivo pojedinih arkiva, ali su pregleda o vaskolikom gradivu ovijeh arkiva vrlo rijetko sastavljali. Kada bi se sastavljali ovaki izvještaji, svak bi sabrao ono, što se njegova predmeta tiče, a za ostalo se ne bi brinuo. Pošljedak bi bio, du je za t. zv. otkrića vazda ostajalo široko polje, dok bi megju tijem u interesu sistematskog historičkog istraživanja bilo to, da saznamo tačno supstanciju pojedinih arkiva i da je učinimo pristupačnom.

U novije doba opet se obrnula pažnja istražiteljâ körmendskomu arkivu, kada su Desider Csánki, Ivan Károly, Ivan Karácsonyi, Henrik Marczali, Antun Hodinka i izdavač slijedećih povelja, svak u svojoj struci, naišli na izvanredno bogat uspjeh. Knez Edmund Batthyány svakad bi veoma usrdno dozvolio istraživanje. Tom prilikom se javno saznalo, da obzirom na ugarski srednji vijek — osim gradiva u centralnim arkivima — körmendski arkiv imade najviše podataka. Uvršteno u t. zv. Heimianu ili u Himfijevu porodičnu zbirku naidosmo na slovjensko historičko gradivo, što nam je osnovom za ovu študiju, brojem osam povelja. Snimivši ih još 1896. prvo s originala a poslije sa fotografskih slika, odavno se kanismo da ih objavimo. No najprije radi točnoga čitanja stupismo u dodir s izvrsnim profesorom bečkog univerziteta, drom Rešetarem i uglavismo im konačni tekst. Ovom prilikom, u svezi s ovim gradivom, saopštavamo i one dvije Wenczelove povelje, koje sa gledišta proveniencije bezuslovno valja na ovo vrelo svratiti. Pošto ovo poveljno pragradivo znatno objašnjuje utvrgjivanje bosanske banovine, odnosno porodice Kotromanove obzirom na njezino doba, to ćemo u pogledu publikacije slovjenskih povelja s ovima otpočeti niz tih publikacija.

Prvo ćemo saopćiti tekst poveljâ; za tim njihovu diplomatičku vrijednost; objasnićemo njihovu proveniencij, kako su dospjele u Körmend; analizovaćemo ih historički, da im zaokružimo vrijednost, a gledaćemo da utvrdimo one historički topografske rezultate, koji proistječu iz ovijeh povelja, pridržavajući sebi, da ih drugom prilikom sfragistički prikažemo.

Feketa, porodica je dopustila Hodinki, da ih pretraži i on je doista našao ondje oko četiri povelja, koje su ćirilicom na vlaški pisane, — vlaške povelje.

Isto vrijedi spomenuti, da je naš nekadašnji akademički drûg Fridrik Pesty prilikom svojih opširnih istraživanja, kako je usmeno spominjao, naišao na pojedine povelje na ovom jeziku, ali na žalost iz njegovih zaostalih bilježaka ne možemo u ovom obziru dobiti nikakvih uputstava.

II.

Slovjenske povelje körmendskog arkiva i poveljno gradivo magjarskog narodnog muzeja u svezi s ovima.

I.

Mile, b. g. (oko 1322.).

Ban Stjepan, sin bana Stjepana, gospodin svijem zemljama bosanskim, Soli, Usore, dônjim Krajima i Humske zemlje i brat mu, knez Vladislav, daju sinu klučkoga kneza Hrvatina, knezu Vukoslavu u vječitu našljednu djedovinu za to, što je zbog njih ostavio hrvatskoga bana i Bapšiće, župe Banicu i Vrbanju i u njima dva grada: Ključ i Kotor, koje su se župe pobunile protiv njih i pristale uz Hrvate. Svjedoci iz Bosne: Radoslav tepčija, knez Dabiša, knez Dragoš, župan Krkša i braća; — od Zagorja: župan Poznan; — od Rame: knez Ostoja; — od Uskoplja: Hrvatin Vučković; — od Usore: vojvoda Vojko, Branoš Čeprnić; — od Soli: župan Budoš, čeonik Hlap, svi sa braćom. Pisac: Priboe gjak bana Stjepana.

Вь име ѡтца н с(н)на н светога д(ȣ)ха. Аʒь свети Грьгȣрь а ʒовомь бань Стѣпань, снњь г(оспо)д(н)на бана Стѣпана, по мнлостн б(о)жнен г(оспо)д(н)нь всѣмь ʒемламь босньскнмь н Солн н Ѹсорѣ н Дольннмь красмь н Хльмьске ʒемле г(оспо)д(н)нь, н брать мон кнеʒь Владнславь. Бн м(н)лость наю кнеʒȣ Вльконславȣ, сннȣ кнеʒа Хрьватнна клȣчького, ере ѡставн хрьватъского г(оспо)д(н)на н Бапьшнһе наю м(н)лостн дѣла, н дасва кнеʒȣ Вльконславȣ ʒа еговȣ вѣрнȣ слȣжьбȣ дьвѣ жȣпѣ, Баннце н Врьбанȣ, ѡт мее до мее н ȣ нню два града, Клȣчь н Которь, дасва мȣ ȣ дѣдннȣ н ȣ нскладь ȣ вѣкн емȣ н еговȣ послѣдьнемȣ, доколѣ е наше сѣме ȣ Боснѣ н доколѣ е вѣрьнь намь Вльконславь, а нн едьномȣ еговȣ братȣ не дасмо нн сннобьцȣ еговȣ, раʒьвѣ кнеʒȣ Вльконславȣ. Н ѣко бн б(о)жн ѡсȣеннкь ȣ дѣтьцн Вльконславь, комȣ хоще датн, вольнь е. Да ѡть ѡнога слȣжн г(оспо)д(н)нȣ банȣ н да ѡньдѣ нѣ нн едьнога дохотька кь намь нн саде раʒьвѣ, кьда хоще Вльконславь; н да нѣ ннога вл(а)д(ав)ьца ѡньдѣ, раʒьвѣ да сȣ владавьцн кнеʒа Вльконслава; а да ѡа онога слȣжн г(оспо)д(н)нȣ ѡрȣжнемь, како може нанболе. Н ʒато дасва кнеʒȣ Вльконславȣ ѡнѣ жȣпѣ ʒа еговȣ вѣрȣ; а ѡнѣ жȣпѣ бнста невѣрьнѣ (н) стаста напротнвȣ намь пологь Хрьвать. А томȣ дарȣ бнше свѣдоцн добрн Бошьнане тепьчнѣ Радославь н сь братномь, кнеʒь Дабнша н сь братнѡмь, кнеʒь Драгошь н сь братнѡмь, жȣпань Крькьша н сь братнѡмь; ѡт Ʒагорнѣ жȣпань Поʒнань н ʒь братнѡмь; ѡт Раме кнеʒь Ѡстоѣ н ʒь братн(ѡ)мь; ѡт Ѹскопьла Хрь(ва)тннь Вльчьковнһь н сь братн(ѡ)мь; ѡт Ѹсоре воевода Вонко н ʒь братнѡмь, Враношь Чепрьннһь н сь братнѡмь; ѡт Солн жопань (sic) Бȣдошь н ʒь братнѡмь, чельннкь Хлапь н ʒ братнѡмь; ѡт Трѣвотнһь жȣпань Нвахнь н ʒ братнѡмь. А томȣ е прнставь ѡт двора Влькь Цнтьковнһь, воевода босньскн, а дрȣгн Внтань Тѣхораднһь. А кто хоще сне потворнтн н порећн беʒь невѣре, да е проклеть ѡтцемь н с(н)номь н светнмь д(ȣ)хомь н ·д· ева(ньһе)лнстн н ·вı· ап(ȣ)с(то)лома н всѣмн б(о)гȣ ȣгоднвьшнмн ȣ сн вѣкь н ȣ прнадȣщн. А сню кннгȣ пнса Прнвое, днѣкь велнкославьнога г(оспо)д(н)на бана Стѣпана на Мнлѣхь.

Original je na 28 *cm* dugu, 26·5—28 *cm* široku pergamentu, koji je ozdo 4 *cm* uvijen. Voščani pečat visi na gajtanu. Körmend, arkiv kn. Bathyány.

Stari latinski prijevod listine.

In nomine patris et filii et spiritus sancti. Invoco s. Gregorium. Ego comes Stephanus banus, filius domini bani similiter Stephani, necnon frater meus comes Ladislaus

ex gratia dei domini universis terris Boznensis, Zoli, Uzori, necnon confinibus inferiorum terrarum, neve terre Hwmonensi. Obtinuit gratiam apud nos comes Wlkozlaw natus comitis Herwathin vocati de castro Klwch, in eo, quia idem amisit dominium Croatorum, ideo dignus est mercede. Quare notum facimus, quod nos comiti Wlkozlaw prefato pro nonnullis servitiis per ipsum nobis exhibitis et impensis eidem duas provincias Banycze neve Werbana vocatas in eisdemque duo castra constructa, Klwch et Kottor vocata, dedimus, donavimus sibi suisque heredibus et posteritatibus universis, usque unicus ex nostris in Bozna perseveraverit, et hoc a meta ad metam tali conditione, quod, donec idem comes Wlkozlaw perseveratur in nota fidelitatis, si autem idem comes Wlkozlaw careret prole, extunc cui vult dare donare, plenam habeat potestatis facultatem. Se quod servitia exhibant cum annis domino bano. Etiam neque proventus neque descensus in eisdem provinciis exigere valeamus, excepto si descensus posset fieri ex amicitia sue bone voluntatis. Insuper officiales nostri in antelatis provinciis nullam habeant potestatis facultatem. Ideo illas antelatas provincias sepefato comiti donavimus pro fidelitate per ipsum nobis impensa. Ille autem provincie fuerunt infidelium, qui contra nos insurrexerant unacum Croatis. Huic autem donationi nostre fuerint observantes. Testes sunt hi: Thepchych Radozlaw unacum fratribus, comes Dabyso unacum fratribus, comes Dragos unacum fratribus, Supan Kersa de Zagorja unacum fratribus, alter Supan Poznan de Rama unacum fratribus, comes Ozthoya de Vzkopal unacum fratribus, Herwathyn Wlkchkowych de Vzora unacum fratribus, waywoda Voyko unacum fratribus, Branos Chespernich de Zola unacum fratribus, Supan Bodos unacum fratribus, rusticus Chelnyk de Trebothyth unacum fratribus, Johannes Supanus similiter cum fratribus. Istis autem premissis est pristaldus Wlk Schytkowych waywoda Boznensis unacum Vitano Thihwradych. Quis autem istis contravenerit, aut ista anichilaverit absque nota infidelitais eiusdem comitis Wlkozlawi sepefati, extunc sit excomunicatus a patre et filio et a spiritu sancto et a quatuor ewangelistis necnon a duodecim apostolis neve ab omnibus deo fideliter servientibus in presenti seculo et in futurum. Presentem autem literam scripsit Priboye notarius invictissimi gloriosissimi domini bani in Melch ignaro quid sit.

Original na pergamentu, Körmend, isti arkiv. Acta mem. br. 51.

II.

Moištre u kući velikoga gosta Radoslava b. g. (oko 1223.).

Bosanski ban Stjepan i brat mu, knez Vladislav, u Moištri pred velikim djedom Radoslavom, pred velikim gostom Radoslavom, pred starcima Radomirom, Žunborom i Vučkom i pred svom crkvom kao i pred svom Bosnom na dušu svoju i svojih roditelja zadaju vjeru sinu klučkoga kneza Hrvatina, knezu Vukoslavu, da ga ne će ni ubititi niti pogubiti; ako bi im pak učinio zla, da stane pred dobrim ljudima i da se opravda. Za potvrdu ove vjere daju njemu i njegovim izravnim potomcima u vječitu našljednu djedovinu dvije župe: Banicu i Vrbanju sa gradovima Ključem i Kotorom i to tako, da samo onaj pogje onamo, kojem on dopusti, obvezujući ga, da mu s oružjem posluži, koliko god može najbolje; a Lušci na 10 godina od onoga doba kako je njima pristupio.

Вь име ѡт(ь)ца и с(и)на и светога д(ꙋ)ха. Азь с(ве)ти Грьгꙋрь а зовомь бань Стѣпань, г(оспо)д(и)нь босньски и брать мои кнезь Владиславь, да е вѣдомо всѣмь земламь босньскимь, дасва вѣрꙋ и д(ꙋ)шꙋ ѡт(ь)ца наю г(оспо)д(и)на бана и всѣхь родитель на-

шихь и свою кнеꙁꙋ Вькославꙋ, синꙋ кнеꙁа Хрьватина клꙋчькога, прѣдь дѣ(до)мь великимь Радославомь и прѣдь гостемь великимь Радославомь и прѣдь старьцемь Радомиромь и Жꙋньборомь и Вльчькомь и прѣдь вьсомь црькьвомь и прѣдь Босномь, да нѣ ꙋ наю Вькославь сꙋꙁьнь ни погꙋбленикь, и кто нама не ꙋчини ꙁла, да га и емꙋ не ꙋчини, гьдѣ вѣ можева дохитити, и да на нь не послꙋшава клевете. И ѣко би ꙋ чемь сьгрѣшиль Вькославь, да стане прѣдь добрими мꙋжьми, да се ѡправи, а да ꙁа егово не похитива ни ꙁа ѡоре. И ѣко бисва сие прѣтворила беꙁь егове невѣре, да сва ѡт(ь)стꙋп(и)ла ѡт б(о)га и ѡт вѣре, и да на(мь) нѣ ѡтьчине молитьве и материне, и да сва дрꙋга Июдѣ. И сие се чини на Моиѡри. И на сиеи вѣрѣ дасва кнеꙁꙋ Вькославꙋ двѣ жꙋпѣ ꙋ дѣдинꙋ и ꙋ исклдь, Банице и Врьбанꙋ, и два града, Клꙋчь и Которь. И ѡньдѣ да нѣ нашихь владавьць ни сада, раꙁьвѣ кьда хоѡе Вькославь. Дасьва ѡнѣ жꙋпѣ ѡт мее до мее, а не иномꙋ братꙋ еговꙋ ни синовьцꙋ, раꙁьвѣ кнеꙁꙋ Вькославꙋ и ега ѡстальшемꙋ; а ѡд ню да слꙋжи г(оспо)д(и)нꙋ ѡрꙋжнемь, колико може наиболе. А ѡд лꙋжьць, ѡткол ѣ е Вькославь пристꙋпиль кь н(а)мь, ꙁа десеть л(ѣ)ть, кто те лꙋби, беꙁь наю срьдьца ꙁови га. А не хоѡева принети ѡд тебе Калошевиħь и Беньковиħь и Дивьѣновиħь. И сие писание сьврьши се ꙋ гости великога хижи ꙋ Радославли.

Original je 25—26 *cm* dugačak, 17 *cm* visok pergament, ozdo za 3 *cm* uvijen, sa kojeg visi voščan pečat na svilenu gajtanu. Körmend, arkiv kn. Batthyánya.

III.

1323.

Berislav Skočić sa sinovima daje polovicu od pola gomile svoje zemlje u vječnu našljednu djedinu knezu Beroju Dobrkoviću i braći mu. Pristavi su: Stjepan Jarčić iz Zemunika, Stjepan Čavlović isto iz Zemunika i Toloe Vratislavić od strane rodbine svi sa braćom. Svjedoče: Vučko Matejević, Hotjen Ježević, Mileta Voihnić, Boleslav Zovjenović, Pribislav Kalinić, Dobrogost Radogostić, Mrdeša Ignović, Prvonjeg Tolislavić, Vuk Ugrinić, Danilo Rodović, Tolislav Kaznac, Ljubeslav Marković. Pisano pred knezom Pavlom Hrvatinićem i Zemuničanima u vrijeme, kada je sin bana Stjepana bio gospodin svoj Bosni, a knez Pavao Hrvatinić svemu Zemuniku. Pisao: Ivaniš Ivanović gjak.

Вь име оца и сина и еветога (sic) дꙋха. Скочичь Бериславь (сь) своими воинѣми [1]) с[ин]ьми има поль гомиль на онога пола поль ꙋꙁьводи [к]не[ꙁ]а Берої Добрь[ков]ича и сь нега братиемь ꙋчешьчꙋе ꙋ дѣдинꙋ ꙋ вꙋки вѣкома емꙋ и ега осталомꙋ. А томꙋ приставь Стѣпань Ђрьчичь и сь братиемь одь [ꙁе]мьл(ьн)ика,[2]) а дьрꙋги Радославь Чавьлови(чь) и сь братиемь одь ꙁемьльника, Толое Вратиславичь и сь [б]ратиемь одь братие. А [т]омꙋ свѣдокь Вльч[ь]ко Мат[ѣе]ви[ч]ь и сь братиемь, а дьрꙋги Хотѣнь Єжевичь и (сь) братиемь, а трети М[ил]ета Воихьничь, чет(в)рьти Болеславь ꙁовѣновичь и сь братиемь, пето [Пр]ибиславь Калиничь и сь братиемь, шесто Доброгость Рад[о]гостичь и сь братиемь, седьмо Мрьдеша Игьновичь и сь братиемь, осьмо [П]р[ь]вонѣгь Толиславичь и сь братиемь, девето Вькь Ѹгрьиничь и сь братиемь, десето Данило Родовичь и сь братиемь и едьно(надесете) Толиславь каꙁьньць и сь бр[а]тиемь, дрꙋгинадесете Лꙋбеславь Марьковичь и сь братиемь. А да мꙋ ꙋꙁ[ьл]арию кона враньца тере дьва воли св[и]те. А то се [ꙋпи]са прѣдь кнеꙁемь П[а]вьломь Хрьватѣничемь и ꙁемьл(ьн)ичами ꙋ то врѣме, [к]ьда бѣше Стѣпана бана синь ꙋ вьсои Босьнѣ господинди(нь) (sic) наиболе, а кнеꙁь Павьль мꙋ[3]) б[и]ше Хрьватѣничь [в]ѣрьнь гос[ьпо-

[1]) Pismo в ima ovdje kurzivan oblik ⊓, dok se u ostalom u svoj povelji nalazi običan oblik в.

[2]) Od к ima samo prva crta (mjesto к samo ı).

[3]) Ovo se ꙋ pojavljuje u obliku ол (od о načinjeno).

дн]нь [в]семȣ Ꙃемьл(ьн)нкȣ. А кто[1]) то порече Скочнчь, да нѣ [Ꙃем]ьлнчанннь, а господннȣ плача [ш]есть десеть дѣвнць. А то е вольнн ꙃаго[во]рь. Одь снна божнѣ роеннѣ бѣше мннȣло лѣть тнсȣ[ча] н трнста н два[дес]етн н [т]рн л[ѣ]та до тога врѣмене. [А] то п[нса] Нвлннш дн[н]ѣкь Нвановнчь.

Original na pergamentu, iz kojeg je dolje, gdje pečat stoji, podobar komad otkinut. U ostalom i pergamenat je na više mjesta rupčast. — Budimpešta, knjižnica Narodnog muzeja.

IV.

(Poslije 1323.).

Ban Stjepan, gospodin svoj zemlji bosanskoj, solskoj i usorskoj, dônjo-krajskoj i humskoj i brat mu Vladislav daruju knezu velikom Grguru Stipaniću, koga je poslao bio pred bosanskim plemićima po svoju gospoju caru burskom, za ovu uslugu u našljednu vječnu baštinu pet sela sa svjema dohodcima. Sela su: Čečva, Hrstuš, Unenaviščijakš, Volović i Modrič. Svjedoci: Tepčija Radosav, Hlap, Vuk Šćitković vojvoda bosanski, knez Dabiš Beroević, knez Dragoš Zorinović, svaki sa svojom braćom; — od Zagorja: župan Poznan Puričić sa braćom; — od Neretve Vuk Vučković sa braćom; — od Rame Ostoja Priboević knez sa braćom; — od Duvna: vojvoda Bogdan sa braćom; — od dônjeg Kraja: župan Porodaš sa braćom; — od Usore: Vojko vojvoda usorski i knez Vitan Tihortić sa braćom; — od Soli: župan Budoš sa braćom; — od Trebotića: župan Ivahan i Gojsav Obradović sa braćom. Pristav je dvorski: sin tepčije Radosava, Vukosav. Pisao je: Pribisav, gjak bana Stjepana.

Вл нме ѡт(ь)ць н сннь н светн (sic) д(ȣ)ха. Аꙃа[2]) светн Грьгȣрь а ꙃовомь бань Стнпань, по мнлостн божнѡн г(осподн)нь вснмь ꙃемльмь босьньскнмь н сольскнмь н Ȣс(о)рьскнмь н Доннмь крьемь н х(ȣ)мьскне ꙃемлн г(оспо)д(н)нь, н брьть мон кнеꙃа Вльднсавь: н д(а)свь н д(а)свь (sic bis) кнеꙃȣ Грьгȣрȣ велнкомȣ Стнпаннћȣ мнлость свою вн наю нрȣ[3]) н дȣшȣ, н дасвь мȣ прьво Чечьвȣ, дрого (sic) Хрьстȣшь, третне Ȣненавншћнѣкшь (sic), ·д· Воловнћь, ·е· Модрнчь. Тон мȣ дамо ꙃа неговȣ врьнȣ (sic) слȣжабȣ тадь, када гь посльсмо прнда нашнмн вльстелн по госпою по мою цьрȣ бȣрьскомȣ, н ȣ том намь пооса(ȣ)жн прьво н вирьно. Н ѣ бань Стнпань с брьтомь монмь с кнеꙃемь с В(л)ьдѣсавомь тан сель наю дасвь кнеꙃȣ Грьгȣрȣ Стнпаннћȣ ȣ внке внкомь, немȣ н неговȣ ѡстьломȣ, да мо (sic) се то не порече ннкдаре, нн немȣ нн неговȣ ѡсталомо (sic), що вн гь не ѡпнтьль цркьвь босаньскь, са вснмн дохоцн н са вьснмн кȣпно. А томо (sic) сȣ свндоцн добрн Бошньне: тепчьѣ Ратосавь (sic) н с брьтнѡмь, Хлапь н с брьтнѡмь, Вȣкь Щнтковнћь, воеводь босаньскн, с брьтнѡмь, кнеꙃа Дабншь Бероевнћь с брьтнѡмь, кнеꙃа Дрьгошь Ꙃорнновнћь са брьтнѡмь; ѡт Ꙃагорнѣ жȣпань Поꙃньна(нь) Пȣрнћнћь с брьтнѡмь; ѡт Неретве Вȣкь Вȣчковнћь н (сь) брьтнѡмь; ѡт Рьме кнеꙃа Ѡстоѣ Прнбоевнчь н ꙃ брьтнѡмь; ѡт Домнь (sic pro Дȣмно) воевода Богдань н с брьтнѡн(ь); ѡт Доннхь крьн жȣпань Пороладшь с брьтнѡмь; ѡт Ȣсоре свндокь Вонко, воевода Ȣс(о)рьскн, н с брьтнѡмь, кнеꙃа Внтьнь Тнхорьтнћь н с брьтн(ѡ)мь, н (ѡт) Солн жȣпань Бȣдошь н с брьтнѡмь; а ѡт Треботнћ(ь) жȣпань Нвьхнь н с брьтомо (sic), Гонсавь Ѡбрьдовнћь н с брьтнѡмь. А томо (sic) е прнстьвь ѡт творь (sic) Вȣкосавь сннь тепче Радосавь. А тко ће сен наше ꙃапнсанне прнтворнтн, нлн вн нашь посланнн нлн вн нноплеменннкь, да е проклет(ь) н ѡцемь н снно(мь) н светнмь дȣх(ом)ь н дȣмьнадесет(ь) апос(то)ло(ма) н

---

[1]) кто napisano je iznad ꙃемьлнкȣ.

[2]) Prvo pismo А ispravljeno.

[3]) Ovako ispravljeno mjesto внрȣ.

·д·[1]) нꙁабрьнимн, н д(а) е Юан скарнwс(к)омо (sic) трУгь (sic) н д[а] (е) прнчестьнь крьвн бож(н)он н да е про(кле)ть вснмь творомь (sic) небескнмь. — (Većim slovima:) А се пнса Прнбнсавь дѣакь бань Стнпан(ь), кон дрьжаше wт С ве до морь, wт Цетнне до Дрнне.

Original 38 cm dug, 11·5 cm visok pergament, ozdo za 3·5 cm širok zavoj. B. p. Körmend, ibidem.

V.

Ribiči b. g. (1323.—1331.), 25. nov.

Banica Jelisaveta i sin joj, ban Stjepan zadaju vjeru knezu Vukcu, da ne će biti ni njihov zarobljenik, niti taljenik i da će sve dotlen zadržati njega i djecu mu u vjernosti mu, doklen ga onih 14 ljudi, koji su sa banom Stjepanom, ženom njegovom i majkom mu, sa banicom Jelisavetom, prisegli bili bratu mu Vukoslavu, za nešto ne osude. Pisac: gjak Radjen.

† Вь нме wца н с(н)на н светога дУха. Бан(нц)а Елнсавта н мон с(н)нь бань Стнпань мнлость наю кнеꙁУ ВлькцУ, да е вѣрУ (sic) наю наю (sic) кнеꙁУ ВлькьцУ, да не У наю сУжьнь нн таленнкь нн порУченнкь, нн да мУ се не сьврьже вѣра ꙁа наю жнвота н ко(нь) нега н еговУ дѣте(те)вн, доколѣ га не сУде четнренадесете, кон сУ прнсеглн с баномь Степаномь кнеꙁУ ВлькославУ н сь еговомь госпоwмь н сь еговомь матерню бан(нц)омь Елнсаветомь, беꙁь егове невѣре н беꙁь егове вьщнне намь понесенниа, да мУ се вѣра не сьврьже нн еговУ дѣте(те)вн. А тько се порече, да е проклеть вь(го)мь (sic) н с(н)номь его н прчнстомь матерню его н чьстьннмь жнвотворещнмь крьстомь н четнрьмн ева(н)гелнстн н дУманадесете апУсто(ло)ма н четнрьмн десетн Ученнковь. А сью книгУ п(н)са Радѣнь днıакь У РнвнчнХь на Каталанннь д(ь)нь на светнцУ госпое бан(це).

Original 26·5 cm dug, 15·5 cm širok, ozdo za 2 cm savijen pergament sa voščanim pečatom. Körmend. Ibidem.

VI.

1331.

Ban Stjepan gospodin svih bosanskih zemalja, Usore i Humske zemlje i dônjih Krajâ, i brat mu knez Vladislav saopštavaju svim bosanskim plemićima, da oni knezu Vuku Vukoslaviću i bratu mu knezu Pavlu potvrgjuju zemlju Banice s Pećima, što je po jednoglasnom svjedočanstvu plemenitih ljudi spomenutih pokrajina „plemenito“ rečenih, dalje Podstinje s Vrbnama, Tukleke, Slivance, Pustarie, Trisku, Piščenicu, Krasulino, gornje i dônje Pomničino, Črnilino, oba Žepina, — u Vrbanji pak Dabrane, Odrinice, Kozal do Suhodola i Rapta, i to za onu službu, koju mu je knez Vuk učinio, kada je on, ban, bio u Raši i trebao da se spase, a Vuk mu je dao svoga konja te njega isjekoše na smrt; drugi put pak, kada je car raški uzeo njegov novi grad, tada je on, ban, s pomoću Vuka presvojio grad, a Vuk za nj svoju krv prolio; treći put pak, kada je kraljev nevjernik uzeo od njega grad Visući, a Vuk oteo trlski brod, te je kroz to ban opet uzeo svoj izgubljeni grad. I prigjoše Grgur Pavlović i Vlatko Vukoslavić sa braćom i dosudiše kotar Zemunik Pavlovićima, a banički Vukoslavićima. Na to su svjedoci i pristavi: Vladislav Dabić, Ratko Šanta, Mrkoe Šćitovljanin Bošnjani; — od Usore: Pribislav Hlapović, Stipoe Čelničić, Poručen Pribislavić; — od dônjega Kraja: Ratko Lužac, svi sa braćom. Pisac: Kupusac, gjak bana Stjepana.

---

[1]) Poslije д stoji jedno pismo, zbog ispravka nečitljivo.

Ва нме wца н снна н с(ве)т(о)га д(оу)ха. Азь бань Стнпань а зовомь с(ве)т(о)га Грьгоура рабь. Ѣ бань Стнпань мнлостю б(о)жнюм(ь) н мон брать кнезь Владнслав(ь) всnхь з(е)мль босанскнхъ г(оспо)д(н)нь н Оусоре н Хлъмске земле н Дольнnхь кран, н пнтахь всnхь племенnтнхь лоудн, кн соу оу тнхь оу тnхь (sic) з(е)млахь, н всн еднннм(ь) гласом(ь) рекоше, да соу Баннце племеннто кнеза Влка Влькославнћа н негова брата кнеза Павла. Н ѣ бань Стнпань н мон брать кнезь Владнславь дасва мнлость кнезоу Влькоу Влкославнћоу н неговоу братоу кнезоу Па(в)лоу оу внаннне всакомоу племеннтоу чловнкоу, кн е оу Боснн, да потврднхь тоу з(е)млоу нменемь Баннце с Пећню, Поцтнnне сь Врьбнамн, Тоукleke все коупно, Санванце wт мее до мее, Поустарне все коупно, Трнскоу wт мее до мее, Пншћеннцоу всоу коупно, Красоулнно w(т) мее до мее, Помнnчнно горьне н дольне wт мее до мее, Чрнnлнно wт мее до мее, wбн Жепннн wт мее до мее, оу Врбанн Дбране wт мее до мее; тврьдн все Wарнnнце wд мее до мее, Козаль до Соуходода (sic) (н) Рапта w(т) мее до мее. Нзь (sic) бань Стнпан(ь) н мон брать кнезь Владнславь тоу з(е)млоу потврьднсва кнезоу Влькоу Влкославнћоу н нега братоу кнезоу Павлоу внкоу внкома н нню wстал(о)моу. То створнхь за Влковоу внрьноу слоужбоу, за тоу слоужбоу, када бнхь оу Расн н бн мн рьвана; н тоу Вльквь пода ме кона сво(га) подамче пода ме, н тоу нега нснкоше на смрьть. Дроугоу слоужбоу учнnн, када бnше ц(а)рь рашкн оузель новн мон градь; тоу скрозн Влька вазех(ь) мон градь, н тоу пролн Влкь крьвь за ме. Третоу слоужбоу оучнnн Влкь, када мн бnше кралевь невнрьнnкь оузель градь мон Внсоћн (sic); тадан мн Влькь Влкославнћь оузе трльскн бродь; скрозн то оузехь мон градь. То послоужн Влкь Влкославнћь; за те слоужбе да потврднхь Баннце н Пећь монмь лнстомь н закономь, да не слоужн ннnмь, такмоу цнтомь тере соулнцомь; да е племеннта таа з(е)мла, ка се нменоу(е) оу томь лнстоу, Влкоу Влкославнћоу н негага (sic) братоу Павлоу внкоу внкома н нню wсталомоу. Н прнде Грьгоурь Павловнћь н зь братнwмь н Влатько Влькославнћь (sic) н з брат(н)омь, н поставнше котарь Земальнnкь Павловнћемь а Баннце Влкославнћемь коупно с к(о)таромь. Н на то соу прнставн н свндоцн добрн Бошнане н Оусоране: оу почело прнставь н свндок(ь) Владнславь Даабнћь н з братнwмь, дроуго Ратко Шанта, свндокь н прнставь, н з братнwмь, Мрькое Шћнтовланнnь, прнставь н свндокь, н з братном(ь); од Оусоре: Прнбнславь Хлапотнћь, прнставь н свндокь, н з братномь, Стнпое Чельнnчнћ(ь), свндокь, н з братном(ь), Пороучень Прнбнславнћь, свндокь томоу, н з братномь; wт Дольнnхь кран: Ратко Лоужаць, свндокь н прнставь, н неговь осталн. То с(т)ворнхь, да та лнсть оувнѣ всакога лнста н не море ннедань протнвоу немоу говорнтн, кн бн прн пнсань на тоу з(е)млоу, оу (н)ме на Баннце, алн послн, — всакога побнѣ. [А] тко бн то порекаль монхь wсталнхь, да е проклеть wцемь н снном(ь) н с(ве)тнмь д(оу)х(о)мь н ·д· е(ва)нћ(е)л(н)стн н с(ве)т(о)мь Марн(о)мі н всnмн б(о)гоу оугод(нв)шнмн оу сн внкь н оу прндоућн; н да е прнчестnнкь Нюдн скарнwтскомоу, тко бн то прнтворнль. Пнса Коупоусаць, бана Стнпана днѣк(ь), (većim slovima) wт с(н)на б(о)жнѣ ронства ·ч· лнть н · т̃ · н · л̃ · н · д̃ · лнто.

Original na 37·5 *cm* dugom, 17 *cm* širokom pergamentu, odozdo sa rubom za 3·5 *cm* savijenim. Voščani pečat: Obični pečat bana Stjepana. Körmend. Ibidem.

VII.

Suha na Prozračci, b. g. (oko 1353.).

Knez Vladislav, žena mu Jelena, (sin im) ban Tvrtko i brat mu, knez Vuk, sa dvanaest kletvenika Bošnjana zadaju vjeru knezu Vlatku Vukoslaviću, da će držati onaj list, koji je ban Stjepan dao Vukoslavu. Svjedoci su: vojvoda Purća, Ivahan Ivanović, Vladislav Obradović, Vučihna Tepčić, Boleslav Dukoević, Vlaj Dobrovoević, Vukac Hrvatinić, Budislav Čavlović, Branko Pribinić, Jurša Radoević Bošnjani sa braćom;

od dônjega Kraja: Ninoslav Novaković, Stanac Gapilović, isto sa braćom. Pristavi: od strane dvora Bogdan Bjelhanić, od strane zemlje Stjepoe Hrvatinić i braća. Pisac: Dražeslav dijak bana Tvrtka, a prije bana Stjepana. Pisano u naprijed spomenutom mjestu tada, kada je ban Tvrtko prvi put došao u Hlm.

Вь име ѡт(ь)ца и с(и)на и с(ве)тога д(ꙋ)ха аминь. Азь рабь б(о)жи и с(ве)тога Грьгꙋра а зовомь го(спо)д(и)нь кнезь Владиславь и госпоѣ кнегиниа Єлѣна и г(оспо)д(и)нь бань Тврьтко и неговь брать кнезь Вькь дали сꙋ вѣрꙋ своꙗ господьскꙋ и присегли сꙋ дꙋманадесете добрѣхь Бошнань и потврьюю мꙋ своимь листомь, како да неће порећи кнезꙋ Влаткꙋ Вькославићꙋ ѡнога листа, коега е писаль г(оспо)д(и)нь бань Стѣпань кнезꙋ Вькославꙋ, и ть законь, кои е писаль бань Стѣпань кнезꙋ Вькославꙋ ꙋ ѡньзи листь, како да га неће порећи ни кнезꙋ Влаткꙋ ни неговꙋ дѣтетевѣ, него ли да мꙋ е ѡнье законь; на то мꙋ сꙋ вѣрꙋ дали и присегли дꙋманадесете добрѣхь Бошнань. А томꙋ свѣдоци добри Бошнане Пꙋрьћа, воевода, и сь братиѡмь, Ивахьнь Ивановићь и сь братиѡмь, Владиславь Ѡбрадовићь и сь братиѡмь, Вьчихна Тепчићь и сь братиѡмь, Болеславь Дꙋкоевићь и сь братиѡмь Влаи Добровоевићь и сь братиѡмь, Вькьць Хрьватининићь и сь братиѡмь, Бꙋдиславь Чавловићь и сь братиѡмь, Бранко Прибининићь и сь братиѡмь, Юрьша Радоевићь и сь братиѡмь; а ѡт Дольнихь краи Нинославь Новаковићь сь братиѡмь, Станць Гапиловићь и сь братиѡмь. А томꙋ приставь ѡт двора Богдань Бѣльханићь и сь братиѡмь, а ѡт владанїѣ Стѣпое Хрьватинићь и сь братиѡмь. А тко ће то порећи или прѣтворити, да е проклеть ѡт(ь)цемь и синомь и дꙋхомь с(ве)тимь и матерню б(о)жиѡмь и четирьми ев(а)нђел(и)сти и дꙋманадесете ап(ꙋ)столома и седмьдесеть и седми изьбранними и вьсѣми б(о)гꙋ ꙋгодньшими ꙋ си вѣкь и ꙋ гредꙋщи, и да е причестникь Юдѣ скариѡтскомꙋ, кои прѣда с(и)на б(о)жиѣ на распетие за тридесети сребрьнѣхь пѣнези, и кои излиха ꙋпиѣше: пропни, пропни, пропни, — крьвь на немь и на чедѣхь ега. А се се сврьши на Сꙋхои на Прозрачцѣ, кьда гредѣше г(оспо)д(и)нь бань Тврьтко и прьво ꙋ Хльмскꙋ землꙋ. А се писа Дражеславь дїакь г(оспо)д(и)на бана Тврьтка, а прьво дїакь великославьнога г(оспо)д(и)на бана Стѣпана.

Original na 36·5 *cm* dugom, 14·5 *cm* visokom pergamentu, ozdo 3·5—4 *cm* uvijen rub, sa voščanim visućim pečatom. Körmend. Ibidem.

VIII.

Suha na Prozračci, b. g. oko (1353.).

Knez Vladislav, žena mu Jelena, sin im ban Tvrtko i brat mu knez Vuk, sa dvanaest kletvenika Bošnjana zadaju vjeru knezu Vlatku Vukoslaviću i djeci mu, da ga ne će činiti ni svojim zarobljenikom, niti taocem, ni njega niti djecu mu; dalje mu zadaju vjeru pod prisegom, da će ga mirno ostaviti u svakom imanju, koje je držao kad je ban Stjepan umro. Ta su dobra: Ključ i ova sela pod njim: Ig, Lipovici, Rudinice, Ribiči, Ljubinje, Sveta Gora. Sva ova sela od megje do megje dao je bio ban Stjepan knezu Vlatku. Dalje u Zemuniku dva sela: Lipnica i Stjenice, — u Vrbanji dva Latičića su tri sela: Kable, Jakotinu i pola Blizka. Svjedoci su isto oni, kao i u prijašnjem listu br. VII. isti pristavi i pisac, a isto i doba.

Вь име ѡт(ь)ца и сина и с(ве)тога д(ꙋ)ха ам(и)нь. Азь рабь б(о)жи и с(ве)того Грьгꙋра а зовомь г(оспо)д(и)нь кнезь Владиславь и госпоѣ кнегиниа Єлѣна и нию с(и)нь г(оспо)д(и)нь бань Тврьтко и неговь брать кнезь Вькь дали сꙋ вѣрꙋ своꙗ господьскꙋ и присегли сꙋ дꙋманадесете добрѣхь Бошнань кнезꙋ Влаткꙋ Вькославићꙋ и неговꙋ дѣтетевѣ, да нѣ ꙋ нихь свезаникь ни таленикь ни порꙋченикь, ни негово дѣте, и да мꙋ се не може вѣра скрѣћи, чеса не ѡгледата ѡна дванадесете, коѣ ста ш ними присегла. И више тога мꙋ сꙋ дали вѣрꙋ и присегли мꙋ сꙋ, ꙋ коемь га е дрьжании ѡдꙋмрьль бань Стѣпань, да мꙋ за ѡнози

нѣма печали нитко́ре, и да мꙋ на то нѣ ни ѡт когаре ни правьде ни едне рѣчи, ни неговь брать ни неговь братꙋчедь ни неговь синовць нитко́ре; наипрѣ ꙁа Клꙋчь, како га е бань Стѣпань ꙋ нем ѡдꙋмрьль самога, тако да е неговь и негова дѣтете; и ꙁа ѡна села, коѣ сꙋ дана подь Клꙋчь, ꙋ име Игь беꙁь иꙁма, Липовици беꙁь иꙁма, Рꙋдинице беꙁь иꙁма, Рибиће беꙁь иꙁма, Лꙋбиние беꙁь иꙁма, С(ве)та Гора беꙁь иꙁма, та ее села даль бань Стѣпань кнеꙁꙋ Влатькꙋ ѡт мее до мее подь Клꙋчь. И ꙋ ином ꙋ вьсемь дрьжании, ꙋ коемь га е бань Стѣпань ѡтдꙋмрьль (sic), на вьсе вѣра то, що дрьжи ꙋ Ꙁемльници двѣ селѣ, Липьницꙋ и Стѣнице, и ꙋ Крьбани два Латичића с трьми сели, ꙋ име Кьбле и Ћкотино ѡт мее до мее и поль Баиꙁькь; и ꙋ ином ꙋ вьсемь, ꙋ чемь годѣ га е бань Стѣпань ѡтꙋмрьль, ꙋ комъ годѣ дрьжаии, да мꙋ е на вьсе вѣра. И да не може принети нитко́ре ꙋ нашемь господьствѣ Влатькова чловѣка, ни самь бань Тврьтко ни неговь брат кнеꙁь Вькь бреꙁь воле кнеꙁа Влатка, на то мꙋ сꙋ вѣрꙋ дали и присегли. А тоиꙁи вѣрѣ и присежи свѣдоци добри Бошнане,[1]) наипрѣ воевода Пꙋрьћа и сь братиѡмь, Ивахнь Ивановић и сь братиѡмь, Владислав Ѡбрадовић и сь братиѡмь, Вьчихна Тепчић и сь братиѡмь, Болеслав Дꙋкоевић и сь братиѡмь, Вькць Хрьватинић и сь братиѡмь, Бꙋдислав Чавловић и сь братиѡмь, Влаи Добровоевић и сь братиѡмь, Бранко Прибинић и сь братиѡмь, Юрьша Радоевић и сь братиѡмь; а ѡт Дольнихь краи Нинослав Новаковић и сь братиѡмь, Станць Гапиловић и сь братиѡмь. А томꙋ приставь ѡт двора Богдань Бѣл(ьх)анић и сь братиѡмь, а ѡт владанѣ Стѣпое Хрьватинић и сь братиѡмь. А тко ће то порећи а или прѣтворити, да е проклеть ѡт(ь)цемь и с(и)номь и д(ꙋ)хомь с(ве)тимь и мат(е)рию б(о)жиѡм[2]) и четирьми ев(а)нђелисти и дꙋманадесете ап(ꙋ)с(то)лома и седмьдесеть и седми иꙁьбраними и вьсѣми б(о)гꙋ ꙋгодивьшими ꙋ си вѣкь и ꙋ гредꙋщи, и да е причестникь Июдѣ скариѡтскомꙋ, кои прѣда с(и)на б(о)жиѣ на распетие ꙁа ·л· сребрьнѣхь пѣнеꙁи, и кои иꙁлиха ꙋпиѣше: пропьни, пропни, пропни, — крьвь на немь и на чедѣхь ега. А сие се свьрши на Сꙋхои на Проꙁрачцѣ, кьда г(оспо)д(и)нь бань Тврьтко гредѣше наипрьво ꙋ Хльмьскꙋ ꙁемлꙋ. А се писа Дражеслав дињкь г(оспо)д(и)на бана Тврьтка надворьни писць, а прьво дињкь великославьнога г(оспо)д(и)на бана Стѣпана. И кьда сие писахь, тьда ми да г(оспо)д(и)нь бань Тврьтко испрѣдь себе великь пехарь вина попити ꙋ добрꙋ волꙋ.

Original na 35·5 *cm* dugom 21 *cm* visokom pergamentu, ozdo za 3·5 *cm* uvijen rub. Voščan pečat. Kormend. Ibidem.

IX.

B. m. 1354.

Kada se banova majka sa sinom si, knezom Vukom vratila iz Ugarske i kada se sva Bosna, dônji Kraj, Zagorje i Humska zemlja iskupila na Milama, majka banova i sin joj ban Tvrtko i dvanaest Bošnjana zadali su vjeru knezu Vlatku Vukoslaviću, da će ga ostaviti mirna u svemu, što je imao, kada je ban Stjepan umr'o. Prisegli su: banova majka, ban Tvrtko, kaznac Boleslav, tepčija Ivahan, knez Vlajo Dobrovoević, vojvoda Purća, knez Mrkoe, župan Crnug, knez Vladislav Obradović, župan Vučihna Tepčić, knez Mastanj Bubanić, knez Vlatko Obrinović i knez Bogdan Bjelhanić. Pristavi: tepčija Ivahan i knez Mrkoe. Pisac: Draželav dijak.

Вь име ѡтца и сина и с(ве)тога д(ꙋ)ха аминь. Вь ѡно врѣме, кьда приде госпоѣ бана мати сь ꙋгрь и своимь синомь с кнеꙁемь с Вькомь, и кьда би станькь на Милѣхь вьсе ꙁемле Босне и Дольнихь краи и Ꙁагориѣ и Хльмьске ꙁемле, присегла е госпоѣ бана мати и не синь г(оспо)д(и)нь бань Тврьтко дꙋманадесете добрѣхь Бошнань кнеꙁꙋ Влаткꙋ

[1]) Pogrješkom mjesto ш napisano ц.

[2]) Strugotine od prilike za pet slova.

Вькославићꙋ; а сизи сꙋ присегли: прьво госпоѣ бана мати, дрꙋго г(оспо)д(и)нь бань Твьртко, третие казьнць Болеславь, четврьто тепчиѣ Ивахнь, пето кнезь Влаи Добровоевићь, шесто воевода Пꙋрьћа, седмо кнезь Мрькое, ѡсмо жꙋпань Црьнꙋгь, девето кнезь Владиславь Ѡбрадовићь, десето жꙋпань Вльчихна Тепчићь, прьвонаде(се)те кнезь Мистьнь Бꙋбанићь, дрꙋгонадесете кнезь Влатко Ѡбрииовићь, третиенадесете кнезь Богдань Бѣльханићь. Тизи сꙋ присегли кнезꙋ Влаткꙋ Вькославићꙋ на мошћехь и на еваньћели, доколѣ сꙋ сиѣ господа и доколѣ е кнезь Влатко и негово дѣте, за нихь господьства да иѣ Влатко ꙋ нихь порꙋченикь ни талеиикь ни ꙋзьникь ни негово дѣте, и ꙋ чемь е бань Стѣпань ѡдꙋмрьль кнеза Влатка, да мꙋ се ѡнози не wтиме ницноре ни ѡт сие господе ни ѡт нихь властелина, и да за този не има печали ни едьнь брать Влатковь ни братꙋчедь ни едань чловѣкь за нихь господьства; да е ꙋ ѡномь кнезь Влатко ѡнако тврьдь, како е биль тврьдь ꙋ ѡномь за бана за Стѣпана. И вола коѣ би клевета а или ѡбада ꙋзлѣзла на кнеза на Влатка, а или би ꙋ кою невѣрꙋ зашль кнезь Влатко, да мꙋ иѣсꙋ вольни ꙋчинити инеднога хꙋдога, доколѣ га иѣ ѡгледала Босна и Дольни краи и Загорие и Хльмьска земла. И ако би допаль кнезь Влатко кое кривине а или невѣре, да мꙋ иѣсꙋ вольни свршћи вѣре, доколѣ кнезь Влатко не бꙋде дома ꙋ свое хиже ꙋ Клꙋчи. А тко ће този порећи а или прѣ(т)ворити, да е проклеть ѡтцемь и синомь и д(ꙋ)хмь с(ве)тѣмь и матерню б(о)жиѡмь и четирьми еваньћелисти и дꙋманадесете ап(ꙋ)с(то)лома и седьмидесети изьбраними и триста с(ве)тими ѡтци и вьсѣми б(о)гꙋ ꙋгоднѣьшими ꙋ си вѣкь и ꙋ принаꙋщи, и да е причестникь Июдѣ скариѡтскомꙋ и кои прѣда сина б(о)жиѣ на распетие за тридесети сребрьнѣхь пѣнези и кои излиха ꙋпиѣше: пропни, пропни, пропни; — крьвь на немь и на чедѣхь ега. А томꙋ рꙋчникь тепчиѣ Ивахнь и кнезь Мрькое. А се писа Дражеславь дiѣкь ѡт пороениѣ б(о)жиѣ лѣть ·҃ч·҃т·҃и·҃д· лѣто.

Original je u porodičnom arkivu baruna Jeszenaka, u Magjarskom narodnom muzeju. Saopćio Gustav Wenczel, u Magyar Történelmi Tár, godište 1879. pod naslovom „Slovjenski historički spomenici i ugarska historija", str. 14.

X.

B. m. 1357.

Povelja bosanskoga bana Tvrtka za kneza Vlatka Vukoslavića i sina mu Vukoslava i potomstvo mu, da im ne bude nikakva zla zbog nevjere bratučeda Grgura Pavlovića. Pisao dijak Draženslav.

Вь име б(о)га вьсемогꙋћега вѣра г(оспо)д(и)на Твьртка милостию б(о)жиѡмь бана босньскога и негова срд(ь)чанога брата г(оспо)д(и)на кнеза Вька и нию матере почтене госпое Єлѣне и нихь властель, ꙋ име: казьнца Болеслава и тепчие Ивахна и кнеза Владислава Дабишића з братиѡмь и кнеза Влаѣ Добровоевића и воеводе Твьртка и негова брата жꙋпана Новака и кнеза Мрькоѣ и кнеза Вькца Хрьватинића и кнеза Владислава Ѡбрадовића и жꙋпана Браѣна Прибинића и кнеза Милоша Дивошевића и негова брата кнеза Сладоѣ и кнеза Влатка Ѡбрииовића и госпое Єлѣне Ѡстоиице, — кнезꙋ Влаткꙋ Вькославићꙋ и немовꙋ синꙋ Вкославꙋ и неговꙋ ѡсталомꙋ, да мꙋ иѣ ꙋзрока ꙋ неговѣ братꙋчедѣ ꙋ Грьгꙋри ꙋ Павловићи, и да мꙋ иѣ инеднога хꙋдога скрозь Грьгꙋревꙋ невѣрꙋ ни за кое Грьгꙋрево хꙋдо чинене ни за една зла дѣла Грьгꙋрева ни за едно зло чинение за Грьгꙋрево, да не бꙋде кнезꙋ Влаткꙋ и неговꙋ дѣтетевѣ ѡт нашега господьства инеднога хꙋдога ни коега прирока, и да мꙋ се ꙋ томь ꙋзрокь не ꙋчини никьдаре; да мꙋ е на то вѣра наша господьска и нашихь властель тѣхь, кои сꙋ тꙋзи ꙋписани и именовани. Него ли живи ꙋ тои вѣрѣ ꙋ нашои, кою си прѣе нашль оу нашега господьс(т)ва, и сьда ти тврьдимо ѡнꙋзи вѣрꙋ нашомь вѣромь господьскомь и нашихь властель тѣхь, кои сꙋ тꙋзи ꙋписани; а слꙋжи вѣрно нашемꙋ

господьствȣ. А томȣ е рȣчьникь и приставь воевода Пȣрьħа и сь братиѡмь и кнеʒь Влькьць Хрьватининħь. А се писа Дражеславь дичкь ѡ(т) пороениѣ б(о)жиѣ лѣть ·ч҃·т҃·и҃·ʒ҃· лѣто.

Saopćio Wenczel, na sp. m. str. 16. i 17.

XI.

B. m. 1367. (odlomak).

(Tvrtko) . . . . . potvrgjuje knezu Pavlu Vukoslaviću i potomstvu mu sve ono, su čim je k njemu prešao, izričući, da mu se nikad ništa ne oduzme, osim ako bi što skrivio, za što se bosanskom plemiću glava odsiječe. Nasuprot ovom listu pak ne vrijedi nikakav drugi list. Svjedoci: Iz Bosne: kaznac Sanko, vojvoda Purća, župan Vukoslav Nahoević, tepčija Vučihna, knez Stjepoe Hrvatinić, Grgur Mrkoević; — iz Usore: kaznac Stjepoe, vojvoda Ttvrtko, knez Tjehčin, župan Poručen, knez Jure Dobroslavić, Tvrtko Čekanović, svi sa braćom. Pristavi: vojvoda Purća i kaznac Stjepoe sa braćom, Pisac Vukmir Krljehtić.

(К)ʒеʒȣ (sic) Павлȣ Влькославиħȣ и неговȣ ѡсталомȣ . . . .[1]) пот(в)рьдихь, сь чимь е пристȣпиль кь мнѣ, и да мȣ се не ѡтиме ницоре беʒь те кривине, ʒа що би врѣдно племенитȣ чловѣкȣ главȣ ѿтсѣħи, чеса не ѡгледа Босна и Ȣсора, негова дрȣжина племенити лȣдие. И ȣ томь да иѣ гопоспоского (sic) (в)ладавца дале негове слȣжбе почтене сь щитомь тере сȣлицомь, що може боле. И- [нт][2]) и кто би хотѣль иʒнѣти вола кои годѣ листь насȣпротивȣ семȣ листȣ, да е сиʒи листь всакога[3]) листа потрьль и ȣморииль. А томȣ свѣдоци: ѡт Босне каʒ[нaць][4]) Санько и ʒ братиѡмь, воевода Пȣрьħа и ʒ братиѡмь, жȣпань Влькославь Нахоевиħь и ʒ бра[тиѡ]мь,[5]) тепчи Вльчихна и ʒ братиѡмь, кнеʒь Стѣпое Хрьватининħь и ʒ братиѡмь, Грьгȣрь Мрькоевиħь и ʒ братиѡмь; а ѡт Ȣсоре: каʒнаць Стѣпое и ʒ братиѡмь, воевода Твртко и ʒ братиѡмь, кнеʒь Тѣхчинь и ʒ братиѡмь, жȣпа-на (sic) Порȣчень и ʒ братиѡмь, кнеʒь Юрьи Доброславиħь и ʒ братиѡмь, Тврьтко Чекановиħь и ʒ братиѡмь. А томȣ приставь воевода Пȣрьħа и ʒ братиѡмь, каʒнаць Стѣпое и ʒ братиѡмь. Кто би то порекль, да е проклеть ѡтцемь и синомь и светѣмь дȣхомь и светомь дѣвомь Мариѡмь и четирьми ева(н)ħелистми и двѣм(а)надесетма апȣстолома и седамьдесеть иʒбранѣхь; и да е причестань Июдѣ скари(ѡт)скомȣ, кои пралаше: пропни, пропни, пропни, — крьвь на нихь и на чедѣхь его. Писа Влькмѣрь Крьлѣхтиħь ѡт пороениѣ божиѣ лѣть ·ч҃·и·т҃·и·ʒ҃·и·ʒ҃· лѣтоѡ.

Original na 33—34 *cm* dugom, a 15 *cm* visokom pergamentu, rub odozdo 1·5 *cm* uvijen. Bez pečata. — Körmend. Ibidem.

XII.

Moištra, 12. marta 1380.

Tvrtko, božjom milošću srpski, bosanski kralj itd. daruje sinu vojvode Vukca, županu Hrvoji, veliko vojvodstvo, osim toga u Lašvi tri mjesta, naime Trboušu, Lupnicu i Bilu.

Original na 16 *cm* širokom 9·05 *cm* visokom pergamentu, bez pečata. — Sprva se čuvala u knjižnici magjarskog narodnog muzeja, a docnije za izmjenu dospjela u zemaljski muzej u Sarajevo. — Uporedi Thallóczyjevo analizovanje: Povelja kralja Tvrtka o Hrvojinom velikom vojvodstvu, — Magyar Könyvszemle, 1897., str. 159.—173. Izašlo 1898. i u bosanskom Glasniku zemaljskog muzeja.

---

[1]) Mjesto za jednu riječ ostavljeno prazno.

[2]) Brisano je.

[3]) Ispravljeno je.

[4]) Zagragjena su slova istrugana.

[5]) Isto.

III.

Diplomatsko prosugjivanje poveljâ.

Topografski rezultati.

Saopćene povelje podjednako interesuju historičara, lingvistu i slovjenskog arkivistu. U lingvističku analizu ovih povelja ne možemo se upuštati. Naše će se prosugjivanje više ograničiti na isticanje historičko-diplomatičkih gledištâ[1]).

Jedna polovica ovih ćirilicom pisanih 12 povelja (6 komada) datirana je, a druga (6 komada) nema datuma. U prvom redu dakle treba uglaviti njihovo datiranje.

Izravna datiranja imaju 3 povelje iz Narodnog muzeja [br. III. (1323.), — IX. (1354.) — i X. (1357.)]; od körmendskih su datirane samo 2 [br. VI. (1331.) i br. XI. odlomak (1367.)], isto i u sarajevskom muzeju čuvani 1 komad [br. XII. (1380.)]. Ostalih 6 komada (br. I., II., IV., V., VII. i VIII.) nemaju datuma. Treba da pokušamo, da iz njihova sadržaja barem vjerovatno uglavimo njihov datum. Obzirom na izdavatelja 1 kom. (br. III.) je od posjednika župe Zemljanika, po imenu Skočića, daklen privatna povelja, od ostalih 11 komada je 5 komada od Stjepana Kotromanića, 6 (5 + 6 = 11) komada od Tvrtka, i to 5 komada iz doba njegova banovanja, a 1 komad iz doba kraljevanja mu.

Od onih 5 komada Stjepana Kotromanića I. je izdana Vukoslavu sinu ključkoga kneza Hrvatina. I II. je povelja izdana istom sinu kneza Hrvatina i zapravo je svečano ponavljanje dara učinjena u I. Stvarna i lična pripadnost ovih dviju povelja, dodavši da je i obrazloženje darovanja isto, izravno upućuje na to, da i njihovo izdavanje stavimo u doba, koje je po svoj prilici jedno drugome blisko. Komad IV. izdan je Grguru Stipaniću, a ovaj jedva da je ko drugi do li brat Hrvatina, stric u I. i II. komadu spomenutog Vukoslava, u III. napomenutog Pavla i u V. spomenutog Vukca. S pogledom na porodično stablo obdarenih vidimo, da se komadi br. I., II., III., IV. i V. tiču I-stepenih i II-stepenih potomaka velikoga Stipanića. U ostalim poveljama pod br. VI., VII., VIII., IX., X., XI. i XII. fungiraju sinovi spomenutoga Vukoslava, naime Vuk i Pavle (br. VI. i XI.), kao i Vlatko (VII., VIII., IX. i X.) i Vukčev sin Hrvoja (br. XII.), t. j. treća i poznija generacija.

Povelja iz Milâ (br. I.) govori o istom darovanju, kao i II. Odnosno datiranja upućuje nas sama povelja, u koliko piše, da je obdareni ostavio hrvatskoga gospodina i pristao uza nj, uz bosanskoga bana. Znajući, da su Hrvatin i sinovi mu bili srodnici i pristalice Šubićâ (upor. Dodatak, pod *B.* napomenute povelje) nema sumnje, da ovu darovnicu možemo staviti u doba poslije poraza bana Mladena, najpouzdanije u 1322. god. Od iste povelje imamo i njezin istodobni prijevod na latinski.

Povelja pod br. II. za izvjesno je postala prije 1340., jer ban Stjepan dariva to pred poglavicom bosanske bogumilske crkve, pred velikim djedom Radoslavom, pred velikim gostom i crkvenim starcima: Radomirom, Žunborom i Vukom, a znamo, da je 1340. prešao na rimo-katoličku vjeru. Naprijed već spomenusmo, za što mislimo, da je oko 1323. izdana[2]).

Vrijeme kada je izdana povelja br. IV. bez datuma, možemo približno ustanoviti iz te okolnosti, da je knez Grgur Stipanić za to dobio darovnicu od bana Stjepana, što je

[1]) U pogledu jezika dubrovačkih slovjenskih povelja najdragocjenija študija je: „Die Ragusaer Urkunden des XIII.—XV. Jahrhunderts“. M. Rešetar. Archiv für slavische Philologie, XVI.—XVII. god.

[2]) Uporedi još Blagayski Arkiv, br. L. 25. maja 1325. kada Vukoslav već „in castro nostro Cluc“ datira.

na čelu bosanskih plemića išao „burskomu“ „caru“ po suprugu bana Stjepana. Poznato je, da supruga Stjepana Kotromanića bješe kćer kujavijskog hercega Kazimira, — sestrična kćeri poljskoga kralja Vladislava Lokieteka, Jelisavete, supruge ugarskoga kralja Karla Roberta. Šta razumije izdavatelj povelje pod burskim carem, to ne znamo. Po nas, sa gledišta da se utvrdi datiranje ove povelje, nije ovo glavno, već to, da se ban Stjepan 1323. oženio. Veoma je vjerojatna pretpostavka, da je Grgur Stipanić 1323. išao po nevjestu, daklen je ova povelja pisana oko 1323., odnosno neposredno iza toga.

Iz datuma povelje br. V. znamo samo dan: 24. novembra. Izdavateljica je banica Jelisava i sin joj Stjepan. Znajući to, da je Jelisaveta, mati bana Stjepana 1331. umrla, moramo staviti ovu povelju izmegju početka vladanja bana Stjepana: 1322. i godine majčine smrti: 1331. Što je ovu povelju izdala upravo banica Jelisaveta, — a ova je i imenovana na prvom mjestu, a ban Stjepan za njom, — kao da upućuje na to, da je ova povelja izdana odmah izmegju smrti Kotromanove i početka banovanja Stjepana Kotromanića, u udovno doba banice Jelisavete, god. 1322. No obzirom na to, da je u povelji spomenuta i supruga bana Stjepana, a ova se 1323. udala, bolje će biti da ostanemo pri prvome. Moramo primjetiti, da ova povelja banice Jelisave nije prva megju poveljama, što su izdane u korist knezu Vladislavu, jer ova povelja napominje, da su se ona i sin njen Stjepan sa četrnaestoricom već prije zaprisegli bili knezu Vladislavu. Od ove je prisege bez sumnje izdana povelja, kao i 1354. (br. IX.), kada se ban Tvrtko skupa sa svojom materom, bratom i dvanaestoricom zaprisegao istome knezu. Ali ove povelje nema.

Od nedatiranih povelja Tvrtkovih one pod br. VII. i VIII. izdao je u Suhoj na Prozračci još knez Vladislav, otac bana Tvrtka. Po tome mora da su pisane prije 1354., jer u povelji br. IX., izdanoj 1354., ne fungira više Vladislav, već samo supruga mu (udovica?) Jelena. I to skoro u isto doba, jer jedan ih je izdao obadvije, a pisao ih dijak Dražeslav, na istom mjestu, pred istim svjedocima i kletvenicima. Osim svega toga možemo navesti još dvije okolnosti, po kojima ove dvije povelje možemo sasma pouzdano staviti na početak vladavine bana Tvrtka, u godinu 1353. Jedna je ta, da je u njima riječ o smrti bana Stjepana a obadvije su, kako i tekst napominje, potvrda dviju povelja bana Stjepana, druga je pak ta, što, po riječima povelje, ova potvrda, odnosno izdavanje povelje ide u ono doba, kada je Tvrtko prvi put (daklen namah s početka svoje vladavine) išao u Hum. Ovoliko o nedatiranim poveljama.

Što se tiče datiranih, o njima možemo ovo zabilježiti. Povelja br. III. od 1323. u toliko odvaja od ostalih, što je privatna povelja. Uporedivši je sa pismima banova gjaka, namah pada u oči, da joj je pismo grublje, manje uredno i manje izvježbano. Sadržaj joj je, osim privatno-pravnih odnošaja, dosta mršav. Topografski vrijedi u toliko, što je izdana na teritoriji zemljaničke županije. Ova napomena, da je tada knez Pavle Hrvatinić bio gospodar Zemljanika, svakako je vrijedna pažnje, jer 28. maja 1287.[1]) bješe zemljanička župa posjed Prijezde, djeda bana Stjepana Kotromanića. A ona druga napomena, da knez Pavle bješe vjeran banu Stjepanu, daje nam povoda misliti, da je, kao i braća mu Vukoslav i Vukac, i on napustio Šubiće i zato dobio zemljaničku župu. Na žalost o tome nemamo poveljâ.

Povelja br. IX. od 1354. bez mjesta kao i ona br. X. od 1357. isto bez mjesta datirana, već je saopćena u Történelmi Tár-u, ali pogrješno. S toga razloga saopćujemo

[1]) Blagajski arkiv br. XXV.

ih nanovo — osim toga, što hoćemo da donesemo ove povelje u njihovoj potpunoj svezi. Na pr. pogrješno je, što Wenzel uvodne redove прнде . . сь ѿгрь ovako čita: прнде . . СьѴтрь i t. d. te uslijed ovoga pogrješnog čitanja piše na str. 18. t. 3. ovo: „Tvrtkova majka, koja se u povelji od 1354. naziva Strj, a u onoj od 1357. pak Jelenom" — dok u originalu banova majka nije ni imenovana, nego se u opće veli o njoj, „kada se iz Ugarske (сь ѿгрь) vratila[1])". Dalje je pogrješno to, što je u slovjenskom tekstu mjesto Obradović složeno Obralović, a mjesto Dobrovojević Dobrovojebić (!) i t. d.

Povelja br. XI. u odlomku datira od 1367., a ona br. XII. od 1380.

Pošto smo datiranje uglavili, možemo pristupiti diplomatskom prosugjivanju povelja.

Do sada se znalo za dvije ćirilicom pisane povelje Stjepana Kotromanića[2]). Jedna je od 23. oktobra 1332. bez mjesta, a druga od 15. marta 1333. iz Srebrenika. Obadvije povelje izdao je Dubrovčanima. Prvu je pisao Priboje, glavni gjak bana Stjepana, a u drugoj nije imenovan pisac. Sa diplomatskoga gledišta znamenita je ova prva, jer je gjak dubrovačke republike (gramatik) prilijepio naknadno pismo, u kojem kazuje, da je ovaj spis izdan u dva primjerka, od kojih jedan čuva ban u svojoj kuriji. Druga povelja kazuje, da je izdana u četiri primjerka — dva latinska i dva srpska od kojih se dva čuvaju u bana Stjepana. Iz ovoga možemo u nekoliko pouzdano zaključiti, da su bosanski banovi, i to već za Stjepana Kotromanića, imali, ako ne baš svoj arkiv, a ono svakako svoju zbirku poveljâ, koju su čuvali u banovom dvoru. Gdje bješe ta kurija, to povelje ne kazuju. No pošto znamo, da su banovi u više mjesta rezidirali, da napomenemo na pr. samo dva najpoznatija mjesta, Visoko i Bobovac, ne možemo opredijeliti, gdje je ta kurija mogla biti.

No, ma gdje bila, svakako su imali svoje zbirke povelja, te s toga možemo pravom reći i to, da su morali imati i svoje kancelarije. Na to upućuje na pr. megju ostalim i naziv „veliki gjak", što bismo mi rado tako tumačili, da je spomenuti Priboje bio starješina ostalim u kancelariji namještenim gjacima-pisarima (vazda dijak[3]) a ne kao gjaci-pisari moldovanskih vojvoda = logofeti, niti kao dubrovački pisari = gramatik). Na žalost osim imena gjaka-pisarâ, i to samo nekolicine, o organizmu kancelarije ne mežemo ništa dalje reći. Iz datiranja poveljâ vidimo, da su u raznim mjestima izdavane. Kancelarija po tome nije radila samo u rezidenciji kurije, već ju je ban sobom vodio.

Sa pet komada sada saopćenih povelja bana Stjepana broj njegovih povelja bosanicom pisanih porasao je na sedam. Od ovih pet povelja u četiri se njihovi pisari sami imenuju, naime jednu je pisao Radjen, drugu Pribisav, treću Kupusac, a zadnju Priboje. Pisar pete, koja je pisana pred prisutnim poglavicama bosanske crkve, nije se sam imenovao, no iz te okolnosti, da je ovaj spis načinjen u kući velikoga gosta, možemo vjerovatnim smatrati, da ga je pisao koji od glavara bosanske crkve.

O ovim gjacima-pisarima, koji se samo u ovim poveljama, po jedan put spominju, ne znamo inače ništa više. O prvom, o piscu povelje još ispred banice Jelisave pisane, o gjaku Radinu, držimo vjerovatnim, da je još iz službe Kotromanove preostao, jer ona ostala tri gjaka-pisara svakada dodaju svojim imenima, da su gjaci-pisari bana Stjepana, samo Radin to ne čini. Iz toga proizlazi to, da je Jelisava imala svoga gjaka-

---

[1]) Ovu je pogrješku Ruvarac opazio u svojoj studiji o Tvrtku u Glasniku zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, god. 1894.

[2]) Obadvije u Miklosicha: Monumenta Serbica, str. 101. i 105. — br. LXXXV. i LXXXIX.

[3]) Izuzev jedan slučaj iz doba Ninoslava, Miklosich, ib.

pisara, a Stjepan svog. Priboje, pisar povelje br. I., svakako je istovjetan sa glavnim gjakom-pisarem gore spomenute povelje od 1332.

Ovih 5 povelja izdano je za članove iste porodice i u istom predmetu. Njihovo se tekstiranje ni u čemu ne razlikuje od dva već poznata pisma bana Stjepana. Invokacija, što je već i Ruvarac primjetio o poznatim dvjema poveljama[1]), i ovdje je ista, t. j. u ime oca, sina i sv. duha. Ovo naročito zapinje za oči u pismu (br. II.), datiranu prije 1340., jer Stjepan i brat mu pred poglavarima bogumilske crkve čine dar, zavjeravajući se na dušu svoju i svojih roditelja. Već je i Ruvarac, koji nije poznavao ove povelje, izrazio svoje čugjenje, što bogumilski Stjepan upotrebljuje ovaku invokaciju.

Značajno je, da ban Stjepan u poveljama od 1323., od 1331. i u onoj okolo 1346. datiranoj u kratko kazuje usluge, za koje daje ove darove. Ovo se obrazloženje podudara sa obrazloženjem zapadnjačkih povelja, a u bosanskim poveljama to rijetko biva. Banovi doduše u kratko spominju, da dotičnog obdarenog nagragjuju za njegove zasluge, ali rijetko nabrajaju ove usluge na sitno.

I u ovim poveljama, kao u većem dijelu bosanskih povelja, nabrajaju se bosanski velikaši, i to kao obično po pokrajinama. Ova osobnost objašnjuje nam podrijetlo starog bosanskog vlastelinstva, u koliko dotični obično predstavljaju vlastelinstvo onoga dijela Bosne. Od naših povelja br. III. pruža nam bliže obavijesti o vlastelama zemljaničke župe. To su ovi: Berislav Skočić (na žalost, ne spominje se, gdje je bila zemlja od polovice gomile), knez Boroje Dobrković, Stjepan Čavlović, Stjepan Jarčić, Toloje Vratislavić, Vučko Matejević, Hotjen Ježević, Mileta Voihnić, Boleslav Zovjenović, Pribislav Kalinić, Dobrogost Radogostić, Mrdeša Ignović, Prvonjeg Tolislavić, Vuk Ugrinić, Danilo Rodović, Tolislav i Ljubeslav Marković. Iz ove povelje doznajemo i to, da je u to doba, 1323., Zemljanik spadao u Bosnu i pod banovinu Stjepana Kotromanića, a gospodar svoj župi bješe knez Pavle Hrvatinić.

U IV. povelji imade ih ovih: *a)* Bošnjana: Tepčija Radosav, Hlap, Vuk Šćitković vojvoda bosanski, knez Dabiša Boroević, knez Dragič Zorinović; *b)* od Zagorja: župan Poznan Purčić; *c)* od Neretve: Vuk Vučković; *d)* od Rame: knez Ostoja Priboević; *e)* od Duvna: vojvoda Bogdan; *f)* od dônjeg kraja: župan Porodaš; *g)* od Usore: Vojko, vojvoda usorski, knez Vitan Tihorčić; *h)* od Soli: župan Budoš; *i)* od Trjebotića: župan Ivahan, Gojsav Obradović.

U VI. povelji: *a)* Bošnjani: Vladislav Dabić, Ratko Šanta, Mrkoje Šćitovljanin; *b)* od Usore: Pribislav Hlapović, Stipoe Čelničić, Poručen Pribislavić; *c)* od dônjeg kraja: Ratko Lužac.

U I.: *a)* Bošnjani: Radoslav Tepčija, knez Dabiša, knez Dragoš, župan Krkša; *b)* od Zagorja: župan Poznan; *c)* od Rame: knez Ostoja; *d)* od Uskoplja: Hrvatin Vučković; *e)* od Usore: vojvoda Vojko, Branoš Čeprčić; *f)* od Soli: župan Budoš, čeonik Hlap; *g)* od Trjebotića: župan Ivahan.

Uporedivši ove megjusobno, proizlazi, da se Hlap, Poznan, vojvoda Vojko, župan Budoš, župan Ivaha, Radoslav Tepčija, knez Dabiša, knez Dragoš, knez Ostoja pojavljuju dva put, a ostali samo jedanputa.

Od Tvrtka smo do sada poznavali šest povelja[2]). Prva je datirana 1367., druga 9. februara 1375., treća je bez godine, četvrta 1378., peta (1382.) a šesta 9. aprila 1387.

---

[1]) Banovanje Tvrtka bana 1355.—1357. Sarajevski Glasnik, 1894.

[2]) Miklosich, ib. 176., 184., 185., 186., 200., 209. str.

Za diplomatsko prosugjivanje Tvrtkovih listina valja nam znati, da se on 1377. krunisao za kralja i s toga smatrao sebe pravim potomkom srpskih vladara. Prema tome su mu listine, od toga vremena počevši, sasma drukčije sastavljene, no banske mu listine. U ovijem on slijedi običajni pisaći slog bosanskih banova, à u prvo spomenutijem bombastičan slog srpskih vladara. Od gore spomenutih banskih mu povelja prvu je pisao gjak Dražeslav, koji u ovoj povelji i sebe pobliže označuje, u koliko dodaje, da je od roda Boića. Drugu je pisao gjak Brajan ispod Bobovca. Pisar treće nije imenovan, a i mjesto je drukčije označeno, no u prijašnjoj, u koliko se ne veli ispod Bobovca, no u našem gradu Bobovcu. Pri svem tome smatramo vjerovatnim, da ju je isti gjak Brajan pisao, kao i prijašnju.

Prvu od poveljâ poslije krunisanja pisao je Vladoe, koji se već ne naziva više gjakom, no logofetom. Pisar druge nije imenovan, a ni treće.

Uz ovo šest povelja pridolazi sada pet komada, što ih mi prikazujemo, koje su sve iz doba banovanja, t. j. pisane su u starom pisaćem slogu banova. Invokacija je daklen i ovdje ista, s tom razlikom, što svugdje dolazi Am'n. Tiču se istoga dara, te su u svezi sa Stjepanovim listinama ne samo po provenienciji, no i po predmetu. Obrazloženja na žalost nema, te tako se moramo utjecati općoj historiji, da objasnimo postanak ovih povelja, odnosno darovnica.

Pisar je četiriju povelja (VII.—X.) već spomenuti i do sada već poznati Dražeslav, koji u povelji pod br. VII. veli o sebi, da je on dvorski pisar bana Tvrtka, a prije da je bio gjak-pisar bana Stjepana. Prema tome, i ako od njega ne znamo povelje iz doba bana Stjepana, pri svem tome mi i njega moramo uvrstiti megju do sada poznate gjake-pisare bana Stjepana On je gjak-pisar, koji se najčešće pojavljuje, od kojega pet listina znamo. U listini od 1367. doduše skromno piše o sebi, da je ovu listinu pisao svojom „rukom malokoristnom“, no pri svem tome možemo slobodno reći, da je megju poznatim gjacima-pisarima bio najvještiji i povelje su iz njegova pera najljepši komadi bosanskih povelja.

Kroz kakve je mijene, odnosno kroz kakvu organizaciju, prošla banska kancelarija kad se Tvrtko zakraljio, to nije poznato. Kao uzorak za listine u to doba poslužile su povelje srpskih kraljeva, što se naročito na izvanredno dugim arengama može konstatovati.

U Tvrtkovim su poveljama: *a)* Bošnjani: vojvoda Purća, Ivahan Ivanović, Vladislav Obradović, Vučihna Tepčić, Boleslav Dukljević, Vlaj Dobrojević, Vukac Hrvatinić, Budislav Čavlović, Branko Pribinić, Jurša Radojević; *b)* od dônjega kraja: Ninoslav Novaković, Stanac Gapilović; pristavi: Bogdan Bjelhanić, Stipoje Hrvatinić.

U povelji od 1354.: *a)* Bošnjani: Vlatko Vukoslavić, Boleslav, Ivahan Tepčić, Vlaj Dobrojević, vojvoda Purća, knez Mrkoje, župan Crnug, knez Vladislav Obradović, župan Vučihna Tepčić, Mastanj Bubanić. Vlatko Obrenović, knez Bogdan Bjelhanić.

U povelji od 1357.: Boleslav, Ivahn Tepčić, knez Vladislav Dabišić, vojvoda Tvrtko, župan Novak, knez Mrkoje, knez Vukac Hrvatinić, knez Vladislav Obradović, župan Brajan Pribinić, Milota Divošević, knez Sladoje, knez Vlatko Obrinović.

U povelji od 1367., od koje je samo oko polovice preostalo, Bošnjani su: Sanko, Vojvoda Purća, župan Vukoslav Nahojević, Vučihna, knez Stipoje Hrvatinić, Grgur Markojević; od Usore: Kaznac Stipoje, vojvoda Tvrtko, knez Tjehčin, župan Poručen, knez Gjuro Dobroslavić, Tvrtko Čekanović.

Uporedivši ove megjusobno, kao i sa onih 14 imena u Tvrtkovoj listini od 12. marta 1380. (v. Magyar Könyv-Szemle 1897., str. 172.) ovi se spominju ponovno:

vojvoda Purća, Vladislav Obradović, Vučihna Tepčić, Vlaj Dobrojević, Vukac Hrvatinić, Bogdan Bjelhanić, Stipoje Hrvatinić, Boleslav, Ivahn Tepčić, knez Mrkoje, vojvoda Tvrtko, a ostali ovom prilikom prvi put.

Kraj diplomatske vrijednosti ovih povelja nijesu manje važni topografski podatci, u koliko ne samo da spominju nekolika mjesta u tri župe, što do sada samo po imenu bjehu poznata i pružaju znatna gradiva za njihovu točniju oznaku, nego i omogućuju da se u isti mah opredijeli sjeverna megja Bosne a južna megja Slavonije, ili dodirna pruga ovih dviju pokrajina, a u tom smo obziru, do sada bez podataka, bili potpuno u mraku.

Iz III. povelje, kako spomenusmo, upoznasmo se sa posjednicima župe Zemunik god. 1323. Iz I., II., VI., VII. i IX. doznajemo o ovijem trima župama i o njihovim mjestima ovo. Iz br. I. i II. doznajemo, da su župe Banica i Vrbanja sa gradovima Kjučem i Kotorom staro baštinsko imanje kneza Hrvatinova sina, kneza Vukoslava i njegovih izravnih potomaka. Iz br. I. proizlazi ujedno i to, da su se ove dvije župe pobunile protiv bana Stjepana i prešle na stranu hrvatskoga bana. Iz VI., da je Banica 1331. „plemenito“ kneza Vuka Vukoslavića i brata mu kneza Pavla. U njoj leže ova mjesta: Peći, Podstinje, Vrbanja, Tukleke, Slivance, Pustarie, Triska, Piščenica, Krasulino, Gornje i Dônje Pomničino, Črnilino i dvije Žepe. Dalje, da su u župi Vrbanji bili Dabrani, Tvrdi, Odrinice, Kozô, Suhodol i Rapte njihovo staro imanje. Iz VIII. doznajemo, da je Vuk Vukoslavić po smrti bana Stjepana držao Ključ (po prijašnjim listovima ključki grad u župi Banici, koji se prema tome može smatrati glavnim gradom župe Banice, dok grad Kotor možemo smatrati glavnim gradom župe Vrbanje) i pod Ključem ova sela baničke župe: Ig, Lipovci, Rudinice, Ribiče, Lubinje, Svetu goru; u Zemuniku: Lipnicu i Stjenice; u Vrbanji: dva Latičića, Kable, Jakotinu i Blizak. Iz IX. doznajemo, da je knez Vlatko Vukoslavić u Ključu imao i kuću. Iz X. doznajemo, da su se obdareni u ovijem posjedima tako dijelili, da je zemunička župa zapala Pavlovićima, a banička Vukoslavićima.

Koliko smo od ovih sela mogli da nagjemo, to se vidi na priloženoj mapi, koja u isti mah i to pokazuje, da su ove tri župe ležale u susjedstvu[1]).

Što se tiče granica izmegju Bosne i Slavonije, navodimo iz povelja, što ih saopštavamo u dodatku pod *B* ovo:

U povelji od 1363. veli se o Ključu, da je „in terra Bosnensis sito“. U onoj od 1364. „castrum Kluch nuncupatum inter metas Bosnensis habitum“. U onoj od 1374. „castra nostra Greben et Zaraklin vocata in regno nostro Sclavoniae in confinibus regni Bosnae sita et existentia“. U ovoj se o gradu Grebenu i to veli, što olakšava opredjeljenje položaja grada, da „in districtu Verhovina vocato olim ad dictum castrum Gereben pertinenti“. U povelji od 1366. „castri sui Kluch vocati in confinio constituti“. Iz ovih je podataka jasno, da se sjeverna megja Bosne protezala blizu gradova Ključa i Grebena, u koliko oba leže „in confinio“, na granici, no tako, da obadva još spadaju u Bosnu. Prema tome sve ono, što od ove pruge leži na više prema Savi, spada u Slavoniju. Gdje Greben leži, to je već Ruvarac pravilno opredijelio[2]).

Sabravši ukratko imenik mjesta u poveljama spomenutim, možemo ih ovako složiti. Iz sadašnjih mapa što su nam na raspoloženju mogosmo uglaviti ova mjesna

---

[1]) U povelji br. XII. znamo iz župe Lašve još tri mjesta, naime: Trbousu, Lupnicu i Bilu. Gdje ova leže, to smo još 1897. uglavili u Magyar könyvszemle.

[2]) „Glasnik“, 1904., str. 612.

imena: Čečava, Banica, Peć, Ključ, Podstinje, Ribice, Lubinje, Vrbni, Tukleke, Slivance, Triska, Piščenica, Krasulino, Črnilino, Kotor, Kabli, Jakotina, Motičina, Lipnica, Vrbna, Greben, Sanica.

Do sad nam nije uspjelo naći: Hrtas, Viščić, Volović, Suha, Prozračca, Ig, Lipovica, Rudinice, Sveta Gora, Latičić, Žepa, Dabrane, Odrinice, Suhodol, Mojštra, Pomonično, Stjenica.

Pošto je pri lokalnim povjesničkim istraživanjima najglavnija stvar, da se i na mapi iskažu pojedina mjesta, to smo na temelju ne samo ovdje priopćenih povelja, već i ostalog raspoloživog gradiva listina na priloženom nacrtu označili granice i mjesna imena, koja se mogu vjerovatno ili sa potpunom sigurnošću uglaviti. Iz toga proizlazi, da nam je pošlo za rukom iskazati tri župe t. zv. Dônje Bosne ili Dônjega Kraja, Banicu, koja je svoje ime jamačno otuda dobila, što je pripadala banu Prijezdi, Zemunik i Vrbanju. Ove tri župe bjehu svojina Kotromana i jedva da ima sumnje, da porodično ime stoji u svezi s imenom glavnoga grada Krbave, sa Kotorom.

Iz topografskih podataka proizlazi u isti mah i ta okolnost, da je mjesto Mile ležalo okolo Ključa, te tako pada ona tvrdnja većeg broja bosanskih historičara, da se Tvrtko krunisao za kralja u manastiru Mileševu posvećenom sv. Nikoli.

Od lokalnih imena u poveljama izvanredno su zanimiva osobito dva: Čečava i Tuklek, jer čuvaju tragove starim ilirskim naseobinama. Čeč arbanaški znači tjesnac; Tuklek znači zemlju stare Duklje, Tuklea, Lek-a (Tók, tuk = zemlja; Lek = pleme dakle plemenska zemlja).

Pokojni slavni ministar Benjamin Kállay bješe naredio, da se iz bosanskih katastralnih mapa konstatuju ilirska imena. Iz ovih proizlazi, da je Duke ruševina kraj Fojnice, Lechel, Leke takogjer kraj Fojnice, a Dokla megja u Cazinu. Imena od četiri ovake megje i ruševine imade u okolici Travnika. Ovi su sporadični podatci svakako očuvali tragove starih naseobina, na koje su se naslagala slovjenska stabla, a iz jednog plemena ovakog stabla odlučila se bosanska banska porodica.

IV.

Historička gledišta i rezultati.

Ovom prilikom ne može nam biti zadaćom, da oko saopćenih 12 povelja grupišemo historiju XIII.—XIV. vijeka onih političkih, bolje reći autonomnih zadruga (općina), koje su na području današnje Bosne nikle. No ako se ipak prividno odvojimo od zadatka, to samo činimo radi objašnjenja priopćenoga gradiva. Hoćemo da pružimo tako rekući dobro istesane komade, pa da se docnije, dok se objelodani svekoliko raspoloživo gradivo, uzmognu uvrstiti u općenitu sliku.

Prije svega valja nam primjetiti, da objašnjivanje historije onih područnih formacija XIII.—XIV. stoljeća, koje su se duž ugarske zamaljske južne granice stvarale, u prvom redu zavisi od formacije tla i od pravilna detajisanja genealoških odnosa. Na ovom je polju do sada već puno učinjeno i veoma smo se približili meti, ali ako saberemo rezultate, čini nam se, da smo u planini, gdje se čisto vide pojedini vrhovi, ali se na dolove slegla gusta magla. Jedan dio ove magle raskida gradivo, što ga saopćismo. Pred nama je isprekidana slika historije jedne banske porodice, koja u Bosni i Slavoniji broji megju prve, koja se po ženskoj lozi uplela u magjarsku porodicu Batthyánya.

Prvobitno drže župu Banicu[1]) porodice, koje sačinjavaju svojtu kneza Stjepana, od kojih se odvaja porodica Hrvatina, sina istoga Stjepana[2]). Porodica, koja se po patronomiku Stjepanovih sinova još i Stjepanićima nazivala, stojala je u susjednoj svezi sa u Slavoniji naseljenom porodicom Goričkom, potonjim Babonićima odnosno Blagajima, a veoma je vjerovatno, da je bila u krvnoj svezi sa potomcima Prijezde, koji su spadali rodbini velikog bosanskog bana Ninoslava, sa Kotromanićima; — krvno se pako srodstvo sa porodicom Šubića može i poveljama dokazati. Omjeravanje sile ovih triju porodica: Šubića, Kotromanića i Goričana-Babonića, u glavnoj ulozi u Slavoniji do početka XIV. vijeka, propisivalo bi pravac onim porodicama, koje su u interesu svog opstanku, prema formaciji političkih prilika, čas uz jednu, čas uz drugu pristajale. No nad svima se uzdiže sila Anžuvinaca, koji, predobivši ugarsku krunu, dugo vrijeme bjehu ognjištem svikolikim odnosima južnih krajeva.

Sinovi i braća Stjepana Hrvatina, kojima ne znamo imena, pridružili su se pri koncu XIII. vijeka u svom političkom držanju Šubićima. Po krvi su rogjaci, a kako je dalmatinsko primorje u vlasti Šubića, smjerala je i porodica Hrvatina ovamo. God. 1299. pristaju uz kralja Karla II. i kraljicu Mariju, ali su prije toga protiv ugarskom kralju Andriji III. zastupali stvar Karla Martela[3]). Veoma je vjerovatno, da su Hrvatin i porodica mu u onim dijelovima, koji su se rasprostirali duž ugarske državne granice, osvajali na uštrb kralja i ta si osvajanja dali potvrditi.

Kada je hrvatski ban Pavle Šubić dospio na čelo dalmatinsko-hrvatskog područja, Hrvatin se njemu pridružio.

Naime hrvatski ban Pavle Šubić sa svojom braćom Gjurgjem i Mladenom, i sa svojim sinovima, županima Mladenom, Gjurgjem, Pavlom i Grgurom, za usluge, što ih je Hrvatin, sin pok. župana Stjepana, „de inferioribus Bosne confinibus“, skupa sa svojom braćom njima činio, obećaje, da će župana Hrvatina i braću mu, kao i baštinike im neposredno zadržati u njihovim imanjima, da ih u ovima ne će zakidati i ako bi neko navalio na ista, da će im on kao i njihovi baštinici u svačemu biti na pomoći. S druge strane Hrvatin, braća i baštinici mu zadaju vjeru, da će njima i baštinicima njihovim svakada biti vjerni i u svakoj prilici stajati uza njih. Za potvrdu toga izdali su Šubići svoju listinu u Skradinu 2. februara 1301.[4]).

U ovoj listini upada u oči, da je Hrvatin na području, što je spadalo u interesnu sferu Šubića, bio posjednik sa svojom porodicom i da je priznavao Šubiće za svoje patrone.

Kada je poslije Pavle Šubić, po izumrću Arpadovaca, polako težeći za neposrednom vladavinom, kao „banus Croatorum et totius Bosne dominus“ proširio bio svoju vlast i na pojedinim svojim područjima postavio svoje sinove u zvanju, kao Mladena bosanskim banom, Gjurgja županom spljetskim, Pavla trogirskim a Grgura šibeničkim, on se u skradinskoj crkvi sv. Marije zakleo, da će svoga prijatelja Stjepana Hrvatina, kojeg već u svojoj listini od 4. januara 1305. naziva svojim rogjakom i vjernikom, svakad od svega srca braniti, i potvrgjuje ga u svijem njegovim starim

[1]) Naprijed pod br. IV.

[2]) Klaić: Knezovi Bribirski od plemena Šubić. Zagreb 1897., str. 173. — Up. Šišić: Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Zagreb, 1902., str. 22. U pogledu hrvatskih porodica: Hrvatska plemena od XII. do XIV. stoljeća. „Rad“, CXXX., str. 1.—85.

[3]) 14. juna 1299. kralj Karlo II. i kraljica Marija potvrgjuju knezu Hrvatinu dobra, darovana od Karla Martela. Acta extera I., str. 133.

[4]) Dodatak B., I.

baštinama u svoj župi donje Bosne i ne oduzima mu ih, nego Hrvatinići u nje svakad mogu slobodno i sigurno zalaziti, i da ih nikad ni iz kakva uzroka ne će uhititi, nikada pozivati na odgovor, a ako bi ih ko sa nevjere obijedio, da su o tome samo tada dužni odgovarati, ako to i sami sobom htjednu i da se u svoje gradove vazda mogu sigurno povratiti. U isti mah zadaje im vjeru, da će Hrvatiniće protiv svakoga braniti i da ih nikad ne će ostaviti. Ako bi se pak, ne daj Bože, Hrvatinići slučajno njemu prevjerili i na tome ostali, da za vrijeme od četiri mjeseca ne će dirati u njihova dobra i ne će ih proganjati. Sve to obećava a i sinovima nalaže da održe [1]).

Ove listine u velike objašnjuju tadanje prilike. U dônjem kraju Bosne porodica Hrvatina priznala je Pavla Šubića svojim prvakom, ali samo pod označenim uslovima, u obliku ugovora i prisege. Po tome se nanovo priznala vrhovna vlast bana Pavla, koji je raspolagao materijalnom snagom dalmatinskih općina (komunâ), ali samo za to, da se osigura bezuslovno imovinsko pravo porodice Hrvatinića. Za *primus inter pares* nema karakterističnijega dokaza od ove povelje. Hrvatin je na svom području u potpunoj mjeri vršio svoje gospodstvo. Za porodice što žive na njegovu području sudstvo zapada njemu i porodici njegovoj. Tako 1305. u povelji iz Sanice, na latinskom jeziku pisanoj, a za izvjesno sa slovjenskog prevedenoj [2]), Hrvatinov sin Vukoslav objavljuje, da Vuk, sin Obradov, ima parnicu sa svojom porodicom u Sanici. Prisutni bijahu: Radoslav sin Briona, Lijep iz Lušca i Njegoje iz Bahovljana [3]). Pred ovim se porodica Sanička obvezala, ako bi nanijela štete Obradovu sinu Vuku, da će platiti globu od 50 maraka gospodaru, a 50 Vuku, Obradovu sinu. Prvi je pristav ove parnice Zaladol, sin Herelkov iz Lušca, a drugi Gjuragj, Dunanov sin. U ovoj osudi pada u oči, da je porodica Hrvatinića bila na čelu u tadašnjem smislu shvaćene teritorijalne državne vlasti i da je bila ban u onome kraju [4]).

Moć Šubićevaca prestala je 1322., a sinovi Hrvatinovi moraše da računaju sa novim političkim preobražajima. Pod okriljem Anžuvinaca pojavljuju se Kotromanovići, koji putem svojeg krvnog srodstva po malo zaodijevaju svoju vlast dinastičkim karakterom, koja se do tada ni u čemu nije razlikovala od vlasti banova pojedinih župa.

Naš predmet ište, da i o prvom širenju i podrijetlu Kotromanića koju riječ rečemo.

Pitanje o podrijetlu Kotromanića upravo je već razjašnjeno poveljom Prijezde iz Zemunika od 8. maja 1287. [5]).

I ako ne sa svijem, a ono vjerovatno već iz toga proizlazi, da su Kotromanići od koljena bana Prijezde. Da je to i faktično tako, to nam potpuno dokazuje darovna listina bosanskoga bana Tvrtka, izdana skupa sa braćom i majkom mu bosanskom biskupu Petru, koja je 1. novembra 1356. datirana u Bobovcu [6]). U ovoj je listini ban Tvrtko, koji se nazivlje banom svoj Bosni, svoj Usori i Solima, na pritužbu biskupa Petra, uznemirivanja Dubnice, što pripada usorskoj crkvi sv. Petra — koju je spomenutoj crkvi darovao njegov predak: nekadašnji ban veliki Prijezda, Stjepana (Kotromanića), njegova strica djed, — a njegov stric, te veliki ban Stjepan (Kotromanić), potvrdio, jer mu je potpuno vjerodostojne povlastice biskup i pokazao. Prema tome

---

[1]) Dodatak B., II. i III.

[2]) Dodatak B., IV.

[3]) Ovo je ime vlaškog ili rumunjskog podrijetla.

[4]) Taj je Hrvatin izabrani sudija, koji 1313. figurira u diobi Babonegovih sinova (Blagajski arkiv 72), a isto i 1314. figurira kao izabrani sudija (Blagajski arkiv 76), no mi mislimo, da nije iz ove porodice.

[5]) Blagajski arkiv, br. XXV.

[6]) Dodatak B., VI. — Ovu nam je povelju naš štovani prijatelj Vilim Fraknoi ljubezno odstupio.

on na molbu njegova gospodara, ugarskoga kralja Ljudevita, iznova potvrgjuje spomenutu Dubnicu skupa sa svjema pripatcima u smislu darovne povelje velikoga bana Prijezde [1]).

Kotromaniće uvagja jedan starješina naseljenog imućnog plemena u Dônjoj Bosni: Prijezda.

Ime mu se prvi put onda ističe, kada papa Grgur IX. pošto se na nj obratio bosanski ban Ninoslav 1233., razvija veću akciju u interesu katolištva [2]). U isto doba otpočinje sinovac Bele IV., kralj Koloman — prividno velikom srećom — da obraća prvake megju bosanskom vlastelom. Papa ga bodri na to, da održi obraćenike u tom njihovom paštenju [3]). Prigodom ove akcije piše papa o usorskom knezu Sibislavu, sinu nekadašnjeg bana Stjepana, da je liljan usred drača [4]). Uz ovoga banovića tvrde vjere vidimo da se ističe i rogjak pokatoličena bana Ninoslava, Prijezda, koji je god. 1233. takogjer prešao na katoličku vjeru. Da ovo obraćenje ne bude samo prividno kao otprije, konvertitori Dominikanci uzeše sebi za taoca Prijezdina sina kao jamstvo za ustrajnost njegovu u vjeri. Radi toga zamolio je Ninoslav papu Grgura IX. neka naloži bosanskim Dominikancima, da za taoca datog sina, pokatoličena Ubana — koga Prijezdom zovu — otpuste u tom slučaju, ako smatraju da je otac dosta stalan u vjeri [5]). O Ubanu-Prijezdi jasno veli papa: „Nobilis vir Ubanus, dictus Prijezda, consanguineus eius".

Ovaj poveći pokušaj za bosansku konverziju 1233. ostao je samo na površini. Jedan dio gospode prešao je na katoličku vjeru, ali se bogumilstvo, sraslo sa bosanskim društvom, nije dalo istrijebiti. Trebao je nov rat, koji se vodio izmegju 1237. i 1239. Kralj Koloman, herceg Slavonije, doduše je sa kraljevskom punomoći za vrijeme uspostavio red, ali su se pokorili samo glavari plemena u neposrednom susjedstvu. Mnogi, odupirući se kralju Kolomanu, padoše u grijeh nevjerstva, a za to je poslije kralj Bela pod zlatnim pečatom poklonio kralju Kolomanu njihova dobra, sa tom izjavom, da može bezuslovno njima raspolagati. Ovako imanje bješe i zemlja Heyreh, koju je brat bojotskog župana Šimuna, Bertramin, svojatao u svoju korist po pravu svoje supruge, kćeri bana Salomona. Filip, prepošt zagrebački, je radi toga i pokazao listinu kralja Kolomana od 1237. U ovoj stvari figurira i Prijezda, a to dokazuje, da je već tada imao i u Ugarskoj sveza, i to imovinskih.

Za shvaćanje ovoga podatka valja nam znati, da je u toku XIII. stoljeća u današnjoj virovitičkoj i požeškoj županiji neprekidno tekla akcija naseljivanja. U Valpovu je 1231. kralj naselio [6]) Nijemce, Sase, Magjare i Slovjene, a u Virovitici nahodimo 1234. goste [7]). I može se u tvrdo uzeti, da se kralj Koloman takogjer

---

1) Ova povelja, i ako je prvobitno slovjenski pisana, svakako je na latinski poslana u Rim. Vidi niže Dodatak, B. VI.

2) Theiner, M. H. H., I., str. 120.

3) Na ozn. mj.

4) Theiner, na ozn. mj. I., str. 147. — Wertner izvodi genealogiji jugoslovjenskih vladara (str. 211.) — i mi bismo rekli izvjesnom vjerovatnošću —, da je ovdje riječ o potomku Stjepana, 1203. obraćena sina Kulina bana.

5) Theiner, na ozn. mj. I., str. 120. i 121. — Starija priopćenja: Bullarium Dominikanaca, I., str. 63. — Katona, H. C. V., str. 683. — Fejér, C. D., III./2., str. 334. i 335. — Zbog imena Ubanus bjesmo nešto u sumnji, nije li ovo kršteno ime „Urban" ili nije li u svezi s imenom župe Vrbanje, no Vilim Fraknoi konstatovao iz originala, da je Theiner dobro čitao. Megju pretcima Ninoslava i po imenu figurira „Prijesda S'finar'". — Miklosich, M. S. br. XXXV.

6) Endlicher, M. A., str. 435.

7) Na ozn. mj. str. 443. i 444.

poslužio od kralja Bele danim pravom, kada je na volju mu prepuštena dobra porazdavao. Pretpostavka je dodoše, da se oni članovi pokatoličene banske porodice, koji su u Bosni dobili bogumilske suparnike, ovdje nijesu dosta sigurno osjećali, te s toga, kada su tražili nagrade za svoju vjersku ustrajnost, da su u isti mah težili za takvim slavonskim vlasteoskim darovima. No to je izvan sumnje, da je kralj Bela za nagradu dao Prijezdi novsku županiju. Ne znamo datuma daru, ali saznajemo o njemu iz povelje kralja Bele IV. od 30. marta 1255., u kojoj svojem mlagjem bratu, kralju Kolomanu, za viteški red svetoga groba učinjeni dar, koji se odnosi na novsku zemlju, i od svoje strane potvrgjuje i nanovo opisuje. Potvrda od 1255. za to bješe nužna, jer je kralj Bela darovao bio Prijezdi novsku županiju, a da nije uzeo bio u obzir prijašnja vlastelinska prava viteškoga reda. „Premda smo cijelu novsku županiju darovali našem vijernom banu Prijezdi, želimo da se spomenuta zemlja od toga izuzme, jer ju je red već otprije bio držao.“ Od ove, Prijezdi darovane novske županije, imao je red prava jedino na novsku zemlju (terra Nouva), koja je duž Drave, od Vaške na istoku zaredala i do varoši sv. Mihajla sizala[1]).

Sada se namiče pitanje: gdje bješe ova novska župa? Već je Klaić veoma umjesno opredijelio, da novsku župu valja tražiti u okolici današnjeg Gornjeg Miholjca. Gornji i Dônji Miholjac, sv. Mihajlo srednjega vijeka, to je područje opasano rijekama Vučicom, Karašicom, Nekčom i Dravom, te je docnije bilo u posjedu porodice Tétény[2]). Iz ovog porodičnog posjeda može se to naslutiti, da je ban Prijezda dobio jednu još starinski ustrojenu župu, koja je poslije pripala križevačkoj županiji, ali je morao da prizna starija imovinska prava viteškoga reda. U augustu 1267. Prijezdina dva sina, Prijezda i Stjepan, pred pečujskim kaptolom mirno prepustiše zemlju sv. groba izmegju Vaške i Novoga Draškovu sinu Stjepanu i Draškova sina Sobjeslava sinovima Vladimiru i Apanu[3]). Iz toga se vidi, da su i Prijezdini sinovi ovdje bili posjednici.

Dalje se ističe i to pitanje, za što je Prijezda dobio baš ovu novsku župu? kada kao odgovor na ovo čitamo, da je bosanski ban Borić uz privolu pok. kralja Stjepana III. podario varoš Esdel viteškom redu sv. groba, a ovaj dar i Bela III. potvrdio, — i da su ovu zemlju i Borićevi unuci dali viteškom redu[4]), — pa da je zemlja sv. Martina kraj Vaške baština pok. bana Borića sina Pavla: onda nam se samo po sebi namiće slutnja, da izmegju porodice bana Borića i Prijezde, i uslijed toga i izmegju Ninoslava i Borića mora biti nekakve sveze.

Sve je ovo do sada samo hipoteza, no upućuje na to, da su glavni bosanski banovi XII. vijeka, Borić i Prijezda, u sredini XIII. vijeka u porodičnoj krvnoj svezi bili. A ističe se i to pitanje, e da li kod naseljavanja župa izmegju Drave i Save nijesu sudjelovali podanici iz dônjih krajeva Slavonije odnosno Bosne naseljenih porodica? Sva ova otvorena pitanja samo smo sebi samijema istakli, a nadamo se, da ćemo u toku pročišćavanja listinskoga gradiva moći i da opširnije na njih odgovorimo.

Poslije smrti staroga, ili kako ga Tvrtko docnije naziva, velikoga Prijezde sinovi mu Stjepan — koji se već naziva Kotromanom — i Prijezda dijele se u banovini

[1]) Tkalčić, M. E. Z., str. 103. i 104. — Preštampao Wenzel, A. U. O., str. 405.—409. U svojem nacrtu o historiji Bosne („Obzor“, br. 112. i 113.) i docnije u svojoj historiji i Klaić je citirao. I Lassowski se zabavio ovim pitanjem u svojem vrijednom djelu.

[2]) Wenzel, na ozn. mj., XI., str. 229.

[3]) Fejér, C. D., IV./3., 424.—426.

[4]) Tkalčić, na ozn. mj., I., str. 122. Povelja Andrije I. i II. od 1209.

Bosne[1]). Ostavićemo na stranu pojedine podrobnosti vremena izmegju 1272.—1301., onoga vremena, kojem je karakteristična crta, da područja na donjoj ivici ugarske države u malom reflektuju procijep, što je u središtu nastao. U naredno doba iza toga, kada — kako vidjesmo — Šubići pokušavaju, da zasnuju vlast u izvjesnom državnom vidu, bosanske porodice sve dotlen spadaju u krug njihove vlasti, dok se vlast Mladena Šubića 1322. nije slomila. Štićenik Šubića bješe i sâm ban Stjepan Kotroman[2]), kojemu je ugled podigla ta okolnost, što je imao za ženu Jelisavetu, kćer Stjepana Dragutina, zeta ugarskoga kralja Stjepana V., te je tako u sinu mu već kolala Arpadova krv. Do pada Šubića naravski da ni on niti njegovi ne mogoše pokazati, šta vrijede. U ostalom vlast ovih banova bješe više periodična skupna vlast, jer se do Tvrtkova kraljevstva u poveljama spominju i pojedini članovi porodica, a za potvrdu odluke prvorogjenog kao starješine u vlasti trebaše i privola ostale porodice. Tako bješe to u doba Kotromana, a tako iza smrti mu i u doba njegove udovice i sinova: Stjepana, Vladislava i Ninoslava. Stjepana Kotromana sin Stjepan Kotromanić još djetetom počinje 1322. da igra ulogu, daklen baš poslije pada Mladena Šubića i prvi komadi od slovjenskih povelja, što ih saopćismo, baš se vežu uz ovo doba i uz ovaj dogagjaj.

Ključkog Hrvatina sin, knez Vuk ili Vukoslav sa svojom porodicom zavjerio se mladome banu, majci i porodici mu. Isti se odnošaj ponavlja ovdje, kao malo prije izmegju Hrvatina i Šubića[3]). Ban Stjepan figurira kao gospodar svoj Bosni, ili kao vlasnik Dônjih krajeva, dalje Gornje ili Vrh-Bosne, pokrajine s onu stranu, t. j. Ivan-sedla i današnje hercegovačke nizbrdice ili Zagorja i Huma t. j. Hercegovine. A zemunička župa, koja je 12·7. još u ruci bana Prijezde bila, sad je svojina Hrvatinova drugoga sina, Pavla[4]). Da pokažemo porodicu Hrvatinovu i njezine članove, evo im genealogije:

Stjepan (veliki)

Hrvatin — Grgur (Stipanić)

Hrvatin: Vukoslav; Pavle (gospodar Zemunika); Vukac

Vukoslav: Vlatko, Vuk, Pavle

Pavle: Grgur (Pavlović), Vladislav

Vukac: Hrvoje (Vukčić)

Kada se ban Stjepan 1323. oženio kujavskom Jelisavetom, poslao je na čelu deputacije bosanskih plemića pred svoju nevjestu velikoga kneza Grgura Stipanića. Ovaj je knez bio svakako otmjen stariji čovjek i najvjerovatnije brat Hrvatinov[5]). Tada je ban Stjepan već i gospodar Soli i Usore, kao i Huma ili poznije Hercegovine.

Porodica Stipanića je u prvo doba vladavine bana Stjepana potpuno vijerno služila svoga gospodara. Vukoslavljevi sinovi, knezovi Vuk i Pavle, koji su plemićkim pravom držali zemlju Banice, biše potvrgjeni u tome. Kao njihove zasluge napominje ban Stjepan, da je Vuk u Raškoj u doba srpskoga rata, pod kojim možemo shvatiti

[1]) Papa Nikola IV. 1290. šalje legata Benvenuta „nobilibus viris Stepano et Priezda banis Bosnie". Theiner, ib. I., str. 365.

[2]) Taj pogrješni podatak, da je već 1272. bio ban, prečistio je Julije Pauler (u bilješci Árpádok története, II., str. 217)., u koliko na čelu bosanske banovine, što je pripadala ugarskoj kruni, tada nije on bio, već Stjepan Beić, samo što je ovaj kraljevski zvaničnik, dok su megju tijem banovi na čelu bosanskih područja zemaljski glavari, bolje reći gospoda, koja teže steći svojoj porodici široko našljedno bansko dostojanstvo u onom području, koje leži izvan ugarskih zemaljskih granica.

[3]) Vidi povelju br. I.

[4]) Vidi povelju br. III.

[5]) Vidi povelju br. IV.

samo vojnu Karla Roberta od god. 1330.[1]), u kojoj je ban Stjepan učestvovao kao saveznik Karla Roberta, pomogao svojim konjem bana i za nj prolio svoju krv. Dalje priča o tome, kako mu je raški kralj (Uroš III.) oduzeo grad, te ga je Vukovom pomoću opet prisvojio. Treći slučaj pak priča o gubitku grada Visućeg uslijed nevjere i o osvojenju istog pomoću Vukovom. Eto i to je jedan podatak, koji valja još bliže prilagoditi radi objašnjenja vladavine Stjepanove i bosanskih unutrašnjih kavgi. Za ove je zasluge poslije Stjepan razdijelio porodičnu imovinu megju dvije grane porodice. Vlatko Vukoslavić i braća mu dobili su Zemunik, Vukoslavljeva brata Pavla sinovi, Grgur i Vladislav Pavlović župu Banicu — obojica u najbližem susjedstvu ugarske granice. Poslije ovoga dara dospijeva još u posjed kneza Vukoslava župa Vrbanja, sa gradovima Ključem i Kotorom.

O mladosti Stjepana Kotromanića u neposredno naredno doba iza smrti oca mu veoma malo znamo. Ne može se tačno označiti ni godina smrti oca mu. Vrela je stavljaju na 1313., 1315. ili 1319. Toliko je izvjesno, da mu majka Jelisaveta bješe veoma energična žena, koja se sa svoja tri mala sina — megju njima Stjepan kao prvorogjeni — vidjevši, da svoje vlasti kao udovica ne može vršiti naprama gospodarima bosanskog područja, ispred neprekidnih kavgi uklonila u Dubrovnik. Iz frazâ kroničara[2]) može se kao jezgra rekonstruisati, da banska vlast staroga Kotromana nad bosanskim porodicama još ne bješe zadrla duboko i da pojedine bosanske porodične starješine ne htjedoše da podvrgnu svoja u malom vršena suverena prava pod pravo banovo. S toga za neko vrijeme ne priznaše svojim gospodarem mladoga Stjepana Kotromanića, čija duševna svojstva hvali kroničar. Doklen ostaše u Dubrovniku i kada se vratiše, ne može se znati: no u tvrdo možemo uzeti, da je Stjepan već prije pada Mladena Šubića organizovao bio svoju stranku. Iz toga je pojmljivo, zašto porodica Hrvatina Stjepanića, koja Šubićima bijaše privržena, prelazi na stranu Stjepana Kotromanića, što je po njegov vlasnički položaj svakako bio značajan čin.

Po bosansko bogumilsko društvo u velike je važno, što ban daje i crkveni karakter župama Banici i Vrbanji kao baštinama, i to pod uslovom baštinskog prava za izravne potomke, u koliko upoznajemo glavara bosansko-bogumilske crkve, velikog djeda Radoslava i crkvene starce Radomira, Žumbora i Vučka. Pred licem cijele crkve ili Bosne obećava ban Stjepan, da će Hrvatinova sina Vukoslava samo zakonitim putem citirati preda se za slučaj nevjere, davajući mu prilike, da se opere. Ova povelja[3]) daklen dopunjuje povelju iz Mila[4]) i čini u nekoliko njezinu sankciju.

Poslije svega toga vidimo, da Hrvatinovi sinovi i porodica im stupaju pod vlast Kotromanića. Ban Stjepan Kotromanić nije imao muškog potomka. Njegov mlagji brat Vladislav oženio se 1338. Jelenom, kćeri Gjura Bribirskog. Do sada nijesmo znali godinu smrti mu, no mislilo se, da je umr'o prije 1353. No dvije povelje iz Suhe na Prozračci dokazuju, da je iza smrti Stjepana Kotromanića knez Vladislav gospodovao, vlast bješe u njegovim rukama, u toliko više, jer prvorogjenu mu sinu, banu Tvrtku tada jedva mogaše biti više od 15 godina. U to doba banska porodica, sa Vladislavom na čelu, pod prisegom potvrgjuje Vukoslavićevu sinu knezu Vlatku i djeci mu njegova poimence nabrojena dobra. Čini se, da je Vladislav tada već bole-

[1]) Up. „Magyar-szerb összeköttetések oklevéltára“, II., koji se tek štampaju; listine XXX. i XXXI. od 6. oktobra 1830. i 5. februara 1335.

[2]) Cronica Ragusina Junii Restii, Zagreb, 1893., str. 106.

[3]) Povelja br. II.

[4]) Povelja br. I.

stan bio, jer 1354. više ne figurira[1]). Vjerovatno je daklen, da je iza smrti Stjepana Kotromanića naskoro umr'o i tada mu je udovica sa mlagjim sinom knezom Vukom pošla u Ugarsku, da sa kraljem Ljudevitom i svojom djeveričnom, ženom kralja Ljudevita (koja bješe kćer Stjepana Kotromanića) prečisti porodične odnose. Vrativ se, zemaljski velikaši sastaše se u Milama, u baničkoj župi, i tada u prilog Vlatka Vukoslavića nanovo mu potvrdiše dobra.

Ugarski kralj Ljudevit I., oženiv se Jelisavetom, kćeri Stjepana Kotromanića, stupio je ne samo u rodbinsku svezu s ovom mladom jugoslovjenskom dinastijom, nego mu iz te sveze u isti mah nastaše i neposredna imovinska potraživanja. Red u našljedstvu bosanskoga prijestola bješe prečišćeno, u koliko Ljudevit Veliki nikada nije dvoumio u pravnoj valjanosti Tvrtkova banovanja. Ali za svoju suprugu on je od porodice Kotromanića potraživao njezin miraz. Ovaj miraz bješe Humska zemlja ili poznija Hercegovina prema Dalmaciji, izmegju Neretve i Cetine[2]). Cijela humska zemlja ili poznija Hercegovina od 1325. počevši već bješe u posjedu Stjepana Kotromanića i ovo bješe vazda povod trvenju izmegju srpskih careva i Bosne. No ban Tvrtko nije nikada od srca voljan bio, da se odreče cijele Humske zemlje, te iz toga ponikoše oni ratovi, koje je kralj Ljudevit morao voditi, da u jednu ruku obrani imovinsko pravo svoje supruge, a u drugu da istakne vazalnu obvezatnost Tvrtkovu.

Kada je Tvrtko 1354. stupio na vladu, u Bosni je od prilike nastupilo isto stanje, kao kada mu je stric 1323. stupio na prijesto. Bosanski velikaši, koji su se pod Stjepanom Kotromanićem uživjeli bili u svoj podanički položaj, opet su težili za tijem, da izvojuju sebi staru nezavisnost. Ono mjerilo lojalnosti, koje se u srednjem vijeku na zapadu na jednom ili drugom mjestu ističe, nije se u Bosni nikada razvilo dijelom zbog razdiobe teritorija, dijelom pak zbog onog snažnog i neobuzdanog ličnog osjećaja, koji je vazda karakterisao tamošnje porodice. K tome pridolazi još s početka Tvrtkova banovanja velesilni ugarski kralj Ljudevit, koji je imao su čime da nagragjuje i koji je vazda pomagao odane mu pojedine male dinastije, kad bi mu interes to zahtijevao. Već 1356. biva očevidno, da se porodica Hrvatina ne slaže sa držanjem Tvrtkovim, odnosno jedan dio od njih diže se protiv bana. Izvjesno je, da su u prvom redu porodična trvenja navela porodicu na ovo držanje. Hrvatinova sina Vukoslava sin Vlatko i unuk mu Vukoslav drže se vijerno uz Tvrtka, no sinovi Vukoslavljeva brata Pavla, gospodara zemuničke župe, Grgur i Vladislav, ili Pavlovići i sin Hrvatinova brata Stjepana, Grgur Stipanić, koji je bio gospodar grada Grebena i Glamoča na slavonskoj granici, odbiše se od Tvrtka i postadoše vijerni kralju Ljudevitu I.[3]). Ovo prekidanje porodične politike zrcali se u povelji bana Tvrtka, u kojoj knezu Vlatku Vukoslaviću i sinu mu dava zaštite i obečaje, da im zbog nevjere bratučeda neće biti nikakva zla[4]).

Radi objašnjenja ovoga spora kralja Ljudevita I. i Tvrtka zbog humske zemlje, moramo se ukratko osvrnuti na ulogu bosanskog rimokatoličkog biskupa Petra Siklosija[5]).

[1]) Povelja br. IX.

[2]) Ruvarac je na sp. mj. već razjasnio ovo pitanje.

[3]) Dodatak B, br. VII.

[4]) Vidi naprijed povelju br. X.

[5]) Biskup Petar imao je veliku ulogu u isvanjskim odnosima kako Ugarske, tako i Bosne. Docnije bio je pouzdanik kako bana Tvrtka, tako i kralja Ljudevita. Kralj Ljudovit je 3. juna 1358. njega odaslao u Dubrovnik, da preuzme prisegu za ugarskoga kralja (Diplomatarium Ragusanum, str. 8. i 9.). Kao poslanik kralja Ljudevita, on je odnio kraljevu povlasticu republici, gdje su ga 18. jula veoma sjajno primili i počastili sa 200 zlatnih dinara (Monumenta Ragusana II., str. 229. i 230.).

Čini se, da je Tvrtko već s kraja 1356. ili s početka 1357. ili sam nasrtao na susjedni ugarski teritorij ili pustio svoje velikaše, da u nj zadiru[1]). Tvrtko, koji je doduše bio katolik, a većina njegovih velikaša bogumilske vjere, upotrebio je svaku priliku, da naprama kralju Ljudevitu uskrati svoju postojeću obvezu ili nepovrijegjeno uzdržanje humskoga miraza. Navratio je s toga kanonika Ivana od bosanskoga kaptola, neka ustane protiv biskupa Petra. daklen protiv kršćanstva i ugarskih interesa. No biskup Petar pohvatao je pisma i zatvorio kanonika a na 21. septembra 1358. u Beču otkrio je Tvrtkov plan, kojem po pričanju kanonika Ivana bješe svrha, da kao javni zaštitnik heretika i neprijatelj kralja spriječi rasprostiranje kršćanstva[2]).

Megju tijem se ova kavga završila sklopljenim mirom, i to u smislu mira, što je vjerovatno u sredini 1357. sklopljen, obvezao se Tvrtko, da će protjerati Bogumile iz svoje zemlje i da je naprama kralju dužan, ako ustreba, ići u rat, kao i dolaziti u prijestonicu kraljevu. S druge strane opet potvrdio je kralj Tvrtka i brata mu u posjedu bosanske i usorske banovine.

No ovaj inad bosanskoga bana nije prestao. Priznao je Tvrtko doduše supremaciju ugarskoga kralja, ali nikako nije htio ovome da izruči humsku zemlju. Videći, da je Tvrtko nevjeran, kako se tada obično govorilo, kralj Ljudevit je u julu 1363. sam pošao na Bosnu. Uzrok ratu mogao je samo taj biti, što Tvrtko nije ispunio obveza, bogumilstvo je i dalje cvatilo, a kralj Ljudevit opet obratno nije htio da ostavi na cjedilu velikaše, koji su se od Tvrtka odmetnuli[3]). Ovaj rat nije uspio, u koliko ratni odjel Nikole Konta nije mogao da pokaže rezultata, a ni kraljeva vojska nije polučila nikakva znatna uspjeha. No politički je kralj Ljudevit ipak uspio. Prije rata se zbilo, da je do 1357. Tvrtku vijerni Vukoslavljev sin Vlatko, daklen najugledniji muž bosanskih donjih krajeva, otpao od Tvrtka i središte svojeg starog posjeda, grad Ključ izručio kralju Ljudevitu. Na bosanskoj granici daklen glavno mjesto susjedne župe dospjelo je tad u ugarske ruke. U zamjenu za to dao je kralj Ljudevit Vlatku Vukoslaviću grad Bršćanovac (Barsonowch) u belovarskoj županiji[4]). Megjašna povelja izdana je već 12. augusta 1363., iz čega daklen proizlazi, da je grad već u toku rata bio u kraljevim rukama. Poslije predaje Bršćanovca sabrao je kralj Ljudevit I. cio akt u svečanu povelju od 5 marta 1364.[5]) pišući u njoj, da je Vukosavljev sin Vlatko predao grad Ključ skupa sa svima pripatcima u veoma podesno vrijeme u njegove ruke i njemu prepustio. Za ovaj dokaz vijernosti prema svetoj kruni, i ako je grad Ključ bio njegov i sačinjavo kraljevsku svojinu, daje mu grad Bršćanovac u Slavoniji, sa varoši sv. Toma (St. Thome), kao i Kutinu kraj rijeke Kutine, u kojoj je crkva svih svetih, skupa sa svjema pripatcima. Kralj je sada zasluge Bršćanskog Vlatka, koje je baš

---

[1]) Povelja kralja Ljudevita od 19. januara 1359. sa Ivana sina pok. bana Petra Bölcsa Ivana. Izvod je u našoj zbirci.

[2]) Ovaj zanimivi podatak saopćio je Melchior Érdujhelyi iz jedne edicije vesprimskoga kaptola, u kojoj biskup Petar oprašta kanoniku Ivanu. Iz ove povelje doduše ne proizlazi to, da je Tvrtko već tada bio pretendent prijestola, već samo toliko, da je kraljev neprijatelj. Századok, 1897., str. 508.—513.

[3]) Pliva 8. jula 1363. H. O., str. 269.; 10. jula 1363. M. S. M. IV., 56. — Vidi još dodatak B, br. IX.

[4]) Dodatak B, br. VIII. — Od Moslavine prema jugoistoku današnja je Kutina glavno mjesto u jugoistočnom kutu belovarske županije. Prema sjeveru je Bršćanica. Bršćaničani su i u Kutini imali gnijezdo, grad Bršćanica bješe njihov, a današnja dva mjesta Bršćanice čuvaju mu spomen, takogjer blizu Kutine, na sjeveru. Ovaj je grad 1363. dobio u zamjenu Vukoslavljev sin Vlatko od kralja Ljudevita I., a njegovi potomci drže ga već pod imenom Bršćanovčanâ (Csánki, str. 28.).

[5]) Dodatak B, br. X.

predajom grada Ključa stekao, tako visoko cijenio, da ga je za to izuzeo ispod jurisdikcije redovnih sudova i podijelio mu pravo, da je samo pred kraljem dužan doći na sud. Ova je povelja datirana 12. augusta 1366.[1]). Ali slavonski plemići smatrali su Vlatka Bršćanskog i njegove kao došljake (advena) i s toga su ih vazda napastovali, ne uvažavajući povlastice kraljeve. I tako je poslije kralj na Vlatkovu tužbu svojom poveljom od 23. martu 1367. iz Višegrada[2]) naredio čazmanskom kaptolu, neka ne trpi ovih napastovanja.

No poznata nam je i sudbina Grgura (Stipanića) grebenskog i glamočkog. Vjerovatno u isto doba, kada je grad Ključ prešao bio u kraljevu svojinu, grad Greben[3]), svojina Grgura Stipanića, isto je putem izmjene dospio u kraljeve ruke, u zamjenu za Dobru Kuću[4]) u belovarskoj županiji.

Pred nama se rastvara slika cijele malešne bosanske seobe, u koliko najsilnija porodica baničke župe dospjeva u Slavoniju. No više grana ove porodice ostalo je u Bosni, tako na pr. docnije i otac u velike čuvenog Hrvoje, Vukac i knez Pavle Vukoslavić, koga, pošto ga fragmentarna povelja kralja Tvrtka od 1367. ne označuje tačnije, ne znamo da uvrstimo u rodoslovlje Hrvatinove porodice. No to stoji, da 1367. Pavle Vukoslavić opet pristaje uz Tvrtka, te je iz nemoći ove porodice nikla docnije Hrvojeva mala kraljevina[5]).

Godine 1367. prestaje neposredna historička uloga Vukoslavića, koji su se iselili u Slavoniju i otpočinje uloga u Bosni ostalog Hrvoje, sina Vukca Hrvatinića. Tvrtko je primoran 1367. da ratuje protiv svoga mlagjeg brata Vuka zbog vlasti, no docnije se miri s njim. Docnije se potpuno sprijateljio sa biskupom Petrom, protiv kojeg je 1357. intrigirao, a koji je po papinu nalogu neprestano energično vojevao protiv Bogumila. U svojoj listini od 8. decembra 1374. priznaje, da mu je biskup Petar činio velikih usluga, on ga je zakleo u općini sv. Ilije i za to mu daruje posjed Jelšavicu, kraj Dubnice, a ovo je potonje mjesto od vajkada bio posjed bosanske biskupije[6]).

I s ovijem i ako nijesmo iscrpli sve one historijske podatke, koji proistječu iz po nama saopćenih povelja, ipak nas zadovoljava, da naše domaće arkivno gradivo objašnjuje tolika pitanja bosanske historije, ovog dopunbenog dijela sredovjekovne ugarske imperije.

---

[1]) Dodatak B, br. XI.

[2]) Dodatak B, br. XII.

[3]) Grad Greben ležao je blizu Jajca, nedaleko od ugarske granice. Ne valja ga zamijeniti sa gradom Grebenom ili Gerebenom u Slavoniji od Kalnika na sjevero-zapadu. Grebenski su Hermanni takogjer bosanskog podrijetla i rogjaci Vukoslavićima. Vladislav Hermann pod-palatin je pri koncu XVII. stoljeća posinio Baltazara Batthyánya i s tim udario temelj sili porodice Batthyányi. U rukama ove Hermannove porodice skupile su se povelje o posjedu Vukoslavića, potonjih Bršćanovčana, pa Sobočinskih Vlatka, Nelipića od Dobrekuće, i tako su dospjele u körmendski arkiv, pod imenom Batthyania.

[4]) Grad Dobra-Kuća pojavljuje se u prvoj polovici XIV. vijeka, 1335. u današnjoj požeškoj županiji. Sjevero-istočno od Daruvava konstatovao je Czánki (ib. str. 45. i 46.) okolicu toga grada. — Grad Zaraklin, dadoše Stanac, Gonac i Vlaško kralju u zamjenu za belatinski srez. Ova dva grada u Bosni dobivaju 1374. potomci Krbavskih Kurjakovića (Cirjaka) od kralja, u ime nove donacije.

[5]) Vidi gore donaciju br. XI. i XII. velikog vojvodstva za Hrvoja. Vojvoda Vukac spomenut u podatku B, pod br. XVIII., koji je 1385. navaljivao na grad Greben u Bosni, vjerovatno je bio Hrvojin brat Vuk.

[6]) Na žalost ne možemo tačno da obilježimo ni Dubnice ni Jelšavice. Jelšavik, danas Jerasavik spadao je u drenovačko vlastelinstvo, a ležao zapadno od Save. Može biti, da se tu radi o Gornjoj i Dônjoj Dubici kod Odžaka. Ali po Tvrtku spomenuti posjedi ležali su u Usori. Vidi Dodatak B, br. XV. i XVI.

Dodatak

A.

Legenda o Kotromanu.

Iz niže saopćenih povelja[1]) proizlazi podrijetlo porodice Kotromana. Imamo pred sobom urogjenu bosansku porodicu, koja potječe iz gornje Bosne, a držala je teritorije Kreševo, Sutisku i Fojnicu. I veoma je vjerovatno, da su historički poznati banovi: Borič, Kulin, Ninoslav i Prijezda stojali u megjusobnoj krvnoj svezi.

No što se tiče podrijetla porodice Kotroman, baš s toga, što je za kratko vrijeme dospjela u krvnu svezu s Arpadovićima, Anžuvincima, i sa mnogim porodicama Srednje Evrope, pronosile su se mnoge legende, koje će vrijedno biti da sastavimo već s toga, da istaknemo važnost onoga što naprijed saopćismo. Osnovu za legendu pružila je poznata kronika Mavra Orbinija: Regno degli Slavi, gdje ovako veli[2]):

„. . . Poslije smrti bana Kulina, zaključio je tadanji ugarski kralj radi spomenutog uzroka da osvoji Bosnu. Poslao je daklen sa svojom vojskom jednog od svojih barona, Nijemca Kotromanna, u oružju veoma vješta čovjeka, koji došav u Bosnu, zatekao je bez gospodara, lahko je osvoji. A kralj, da ga za to nagradi, postavi ga banom Bosne, pa i njegove potomke učini našljednima u njoj. Ovi se za tijem veoma umnožiše, pa se svi po porodičnom imenu nazivahu Kotromanićima. I skoro vazda bješe vladavina Bosne u njihovoj kući, ponekad se nazivahu banovima, a danas knezovima. Pod njihovom vladom ovo je dobro bilo, što u Bosni očuvaše slobodu i stare običaje. U opće je ova zemlja do danas puna mnogobrojnih plemića, koji ne dopuštahu onijema na vladi, da vrše tiraniju ma nad kim; željeli su, da svak ostane u svom držanju i u svojoj baštini.

Našao ~~sam i~~ ine stvari zapisane o tijem Kotromanićima, ~~da~~ su odavno vladali u Bosni, dok nije vladavina dospjela u ruke bana Stjepana, iz ove kuće. On je na spomenuti način Bosnom vladao te dobar i mudar vladar bio. No umrvši, što se zbilo 1310., ostavio je tri mlada sina za sobom: Stjepana, Ninoslava i Vladislava . . .“ Ovo često citirano mjesto u Orbinija bješe do sada osnovom onoj tvrdnji, da je porodica Kotroman njemačkog podrijekla.

Moramo na prvo spomenuti, da je u radu ovog učenog Benediktinca ta velika mâna, da je on na svoj način namah i obradio ona raspoloživa veoma vrijedna, ponekad istodobna vrela, mjesto da ih je prosto saopćio onako, kako ih je našao. Otud je onda to nastalo, da je istodobnu autentičnu bilješku spojio sa bajovnim tradicijama, te mu je tako djelo postalo magazin historičkih ekvacija. No obratno i to je istina, ako nam pogje za rukom, da mu odaberemo po gdjekoje mjesto, da onda često dobivamo začudne izvjesnosti na temelju podataka

---

[1]) V. Dodatak B., 6.

[2]) M. Orbini: Regno degli Slavi, 1601. Pesaro, 350. l. — . . . Ora morto che fù questo Culino Bano, il Rè, che a quel tempo si trovava in Ungaria, per le ragioni già dette, si rivolse far conquista del Regno di Bosna. Il perche mandò con l' essercito uno de suoi Baroni addimandato Cotromanno Tedesco, huomo famoso nell' armi. Il quale venendo in Bosna, e trovatola senza Signore, l' occupò facilmente. Onde il Rè, per rimunerarlo di questo, lo fece Bano di Bosna; et volle che etiandio i suoi posteri perpetuassero in quel dominio. I quali sendo con processo di tempo in gran numero multiplicati, chiamaronsi tutti col nome della famiglia Cotromanni. Et quasi sempre era in casa loro il dominio di Bosna: facendosi alcuna volta chiamare col nome de' Bani, e tal' hora con quello de' Conti. Nel governo de' quali era questo di buono, che mantenevano in Bosna la libertà, cô le usanze antiche. Imperoche sendo questo Regno all' hora pieno di molti Signori nobilissimi, questi nô permettevano ad alcuno di quelli, ch' erano nel dominio, di usar tirannide à niuno; et volevano che ciascuno fusse mantenuto nello stato et patrimonio suo.

Nè altra cosa trovo scritta di questi Cotromanni, che regnarono anticamente in Bosua, fino ch' il dominio pervenne in mano di Stefano Bano di questa casa. Il quale governava la Bosna nel modo sopradetto, et era da bene, et saggio Principe. Ma morto che fù egli l' anno 1310, lasciò tre figliuoli, Stefano, Ninoslau et Vuladislau . . .

iz njegovog djela [1]). Moramo dalje i to primjetiti, da megju vrelima jugoslovjenske historije važna uloga zapada dubrovačkim kroničkim zapiscima, koji se uz prkos tome, što su različite redakcije, ipak mogu svesti na jedan izvorno redigovani rukopis. Iz ovih različito tekstiranih, sad u mnogim svojim dijelovima manjkavih zapisaka crpali su ljetopisci dubrovački: Restić, Lukarević, Ranjina, Tubero [2]). Odnosno ovih dubrovačkih kronika moramo u opće to načelo primijeniti, da su podatci prije XIV. vijeka sa malo izuzetaka same bajke, i tek se onda posvjedočavaju kao valjani dokazi u pojedinim odnosima, ako im arkivni podatak dokazuje autentičnost.

Pojava Kotromanića pada baš u ono doba, kada otpočinje autentičnost dubrovačkih historičkih zapisaka. Poteškoća je tome da se uglavi historička istina, eda li će nam poći za rukom da uklonimo ili ne suvremene vijesti od poznijih redakcionih šara?

Posmotriv izbliže tvrdnju Orbinijevu, mi vidimo, da se njegovo pričanje upravo od tri dijela sastoji. U prvom (koji počinje sa: ...ora morto, a svršuje sa usanze antiche) kazuje se ta faktična okolnost, da je poslije smrti bana Kulina (daklen oko 1204.—1205.) ugarski kralj (Imbro ili Andrija II.) po njemačkom vitezu Kotromanu osvojio Bosnu i za nagradu podijelio njezinu vladavinu našljednom njegovoj porodici. Ne treba ni da rečemo, da ova vijest ne sadržaje autentične bilješke.

Onaj, koji je ovo prvo zabilježio, znao je dvije stvari iz bosanske povijesti: *a)* da je porodica Kotroman u toku vremena imala našljednu vlast, i *b)* da joj članovi bjehu ugarski feudalci, dijelom kao banovi, dijelom kao knezovi, kao što po dalmatinskom običaju piše. Ova prva bilješka ne može biti druga, no ista, koju je i Lukarević upotrebio [3]), i koja u njega s tijem počinje: „mori appresso Stepano Cotromano, Conte di Bosna“ i t. d. Iz ovog imena, koje završuje sa man, humanistički etimolog XVI. vijeka izvodi, odnosno ka gornjoj stvari pod *a)* i *b)* dodaje kao treću još i to, da Kotromann (su dva n) nije mogao biti drugo do li Nijemac, te tako se rodila ova legenda — bilo da je ovaj humanista ili sam Orbini njen autor [4]).

Onaj dio u pričanju Orbinijevu, koji počinje s „Imperoche“, a svršuje sa „patrimonio suo“, nije ništa drugo do parafraza Lukarevićevog autentičnog podatka, da su na svoju nezavisnost ponosni i objesni bosanski velikaši otjerali djecu Stjepana Kotromana, koju je sa majkom im veoma rado primilo dubrovačko stanovništvo, kako to tadašnji arkivni zapisci dokazuju [5]).

Donoseći ovako zapiske, dodaje Orbini, da je zapisano našao i taj podatak, po kojem su Kotromani već odavno vladali u Bosni, dok je vlada dospjela u ruke bana Stjepana. A ovo, ako uzmemo u obzir, da su Prijezde bili banovi na njihovom starom području, potpuno odgovara historičkoj istini.

Orbini je daklen znao za to, da o Kotromanićima kao urogjenoj porodici imade zapisa. O tome doduše on sam ne izriče suda, nego u kratko svršuje s time, dočim prijašnje bilješke opširno raspravlja. Tako je došlo, da historija nije uzela u obzir ovu njegovu vijest, ali je naprotiv prihvatila legendu o njemačkom podrijetlu, jer je bila više neobična, i jer su pojedinosti bosanske historije poslije 1251. izblijedile.

*

Pitanje o podrijetlu porodice Kotroman zanimalo je i njemačke genealoge, koji su ovu pozitivnu tvrdnju Mavra Orbinija uzimali za osnovu svom istraživanju. U ostalom poznato je iz historije heraldike, da je sličnost i podudaranje grba davalo prilike mnogim porodičnim legendama. Tako se dogodilo, te je uslijed grba sa krunom, što su je Kotromanići upotreb-

[1]) Ovo je svojstvo Orbinija uočio već učeni arhimandrit Ilarion Ruvarac, koji je u biogradskom i sarajevskom Glasniku po gdjekoji odnos jugoslovjenske historije pročistio na temelju djela: Regno degli Slavi.

[2]) V. Turul: XIII., str. 8. i 9. Bosnyák nemzékrendi tanulmányok. (Bosanske rodoslovne studije.)

[3]) V. Annali di Ragusa, II., str. 45.

[4]) Restić poznavajući sve bilješke čini Kotromana Gotom. V. njegovu kroniku, str. 258.

[5]) Skoro riječ po riječ preuzima Resti, v. ib., str. 106.

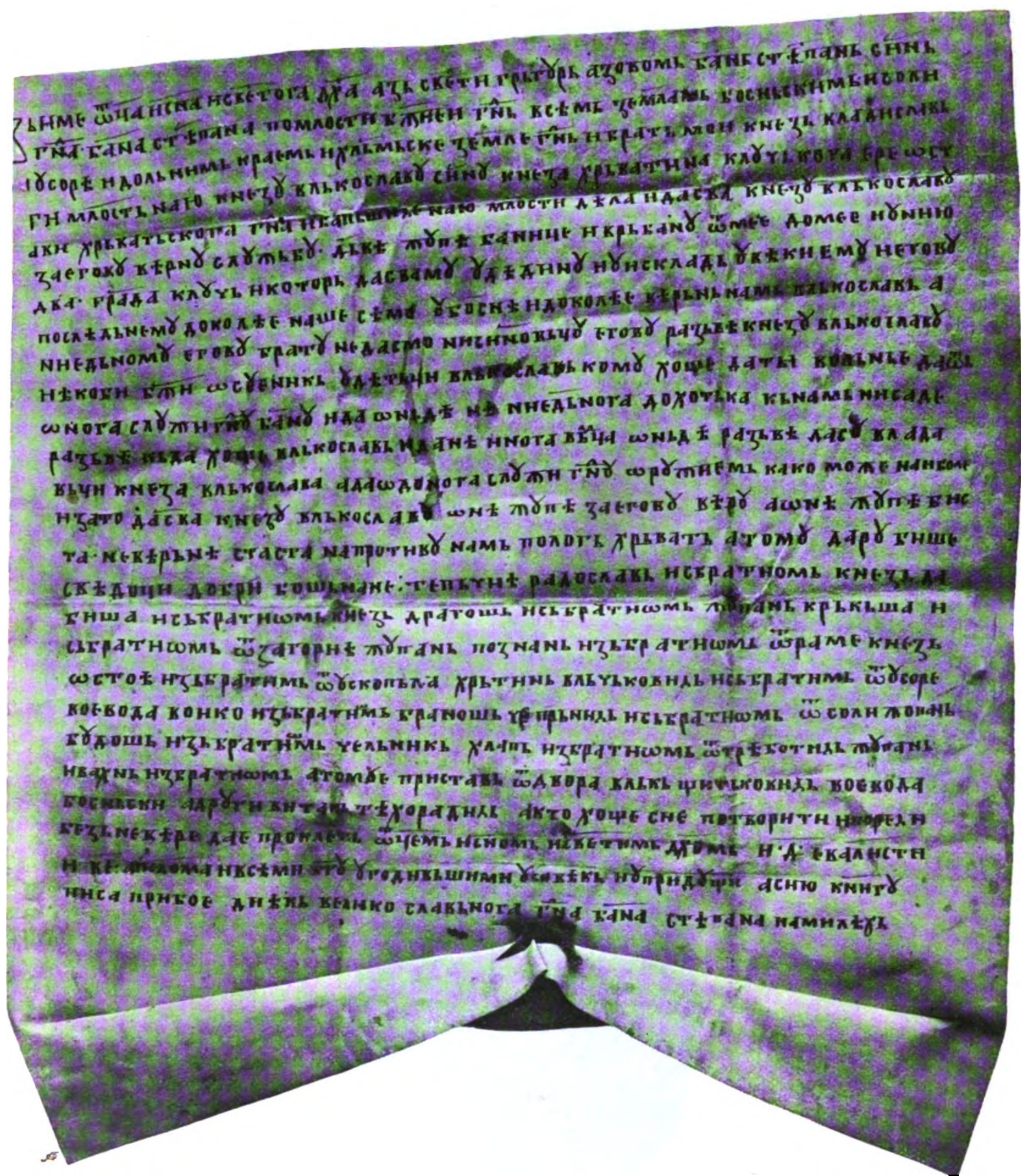

Slika 1. Listina bana Stjepana Kotromanića izdana knezu Vukosavu Hrvatiniću ključkom (oko 1322.).
(Sravni tekst na str. 403.)

Slika 2. Listina bana Stjepana Kotromanića, izdana u Moištri „u hiži velikoga gosta Radoslava" ključkome knezu Vukosavu Hrvatiniću (oko 1323.).
(Sravni tekst na str. 404., 405.)

Slika 3. Posjedovnica Berislava Skočića od god. 1323.
(Sravni tekst na str. 405.)

Slika 4. Listina bana Stjepana Kotromanića, izdana velikomu knezu Grguru Stipaniću (poslije god. 1323.).
(Sravni tekst na s tr. 406.)

Slika 5. Listina banice Jelisavete i bana Stjepana Kotromanića izdana knezu Vukcu u Ribičima (1323.—1331.).
(Sravni tekst na str. 407.)

Slika 6. Listina bana Stjepana Kotromanića, izdana knezu Vuku Vukoslaviću (god. 1331.).
(Sravni tekst na str. 408.)

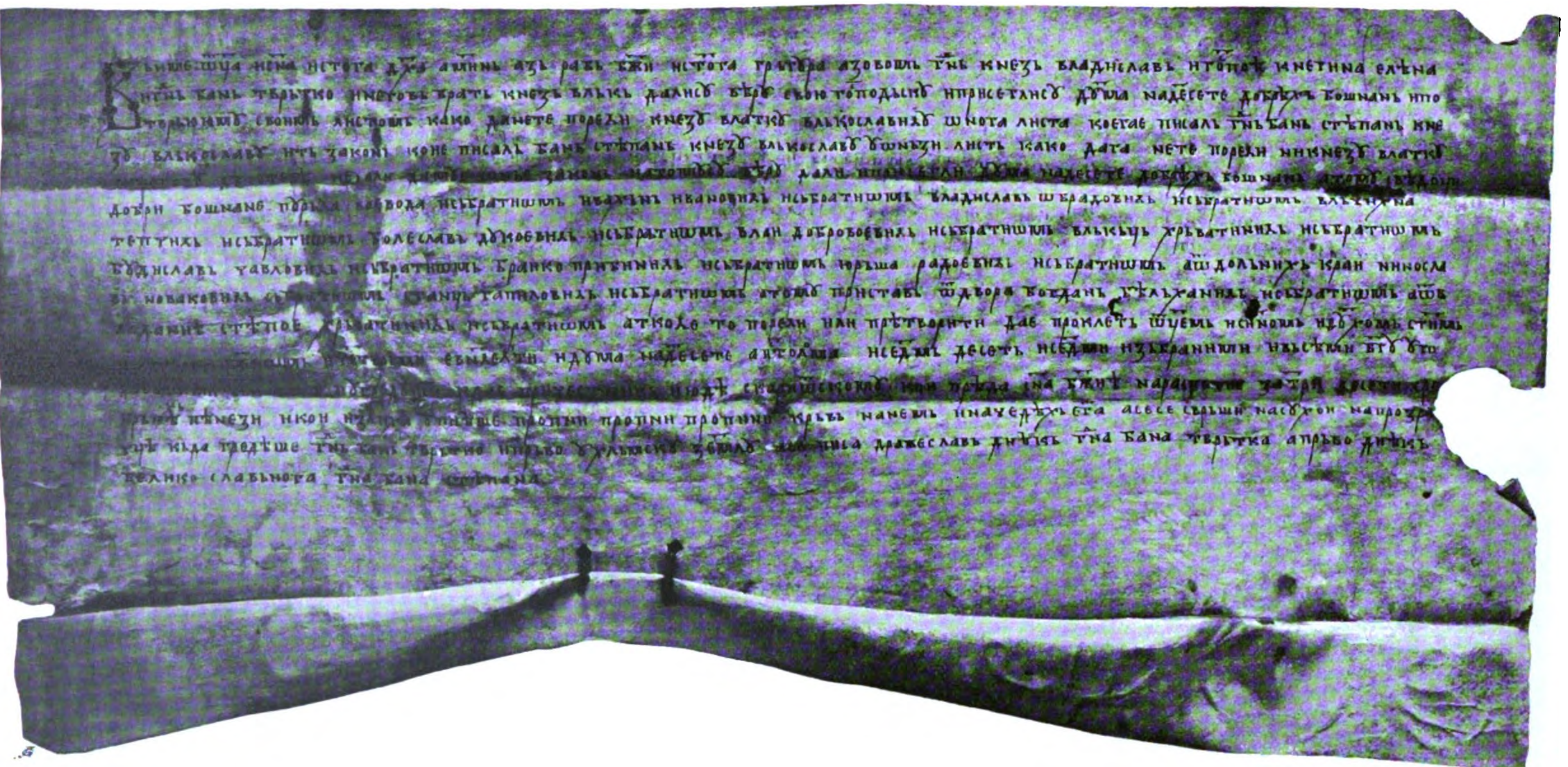

Slika 7. Listina knesa Vladislava, kneginje Jelene, bana Tvrtka te brata mu Vuka izdana na Suhoj na Prozračci knesu Vlatku Vukoslaviću (oko god. 1353.).

(Sravni tekst na str. 409.)

Slika 8. Listina kneza Vladislava, kneginje Jelene, bana Tvrtka i brata mu Vuka,
izdana na Suhoj knezu Vlatku Vukoslaviću (oko 1353.).
(Sravni tekst na str. 409., 410.)

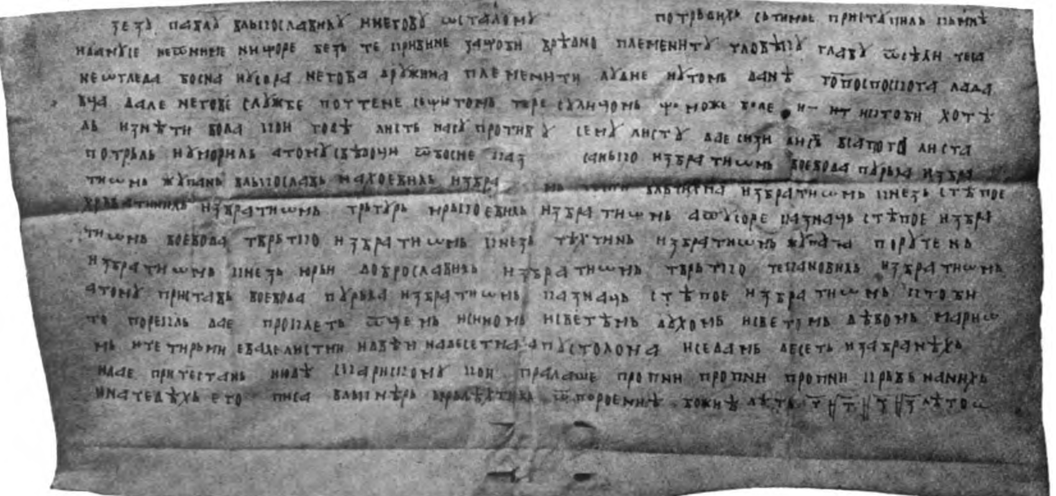

Slika 11. Listina bana Tvrtka, izdana god. 1367. knezu Pavlu Vukoslaviću.
(Sravni tekst na str. 412.)

ljavali, porodična tradicija Schärfenbergovaca, korjenita u Kranjskoj i Štajerskoj, bajala o srodstvu sa bosanskom kraljevskom kućom.

Valentin Preuenhuber ovako veli u svojoj 1646. zaključenoj genealogiji: „Misli se, da je podrijetlo ili srodstvo znamenite drevne kuće gospode Scherffenberg od plemena nekadašnjih bosanskih kraljeva, što megju ostalim dokazuje kraljevska kruna, koju naprijed slavljena kuća odavna nosi u svom grbu. Za to nalazimo na str. 121. opisa o koncilu u Kostnicu, 1483. u Augsburgu štampanom, ove riječi: ‚Uzvišeni kralj Scherffenberg stoji pod sultanom a pored njega je grb Scherffenberga sa krunom i tri kugle'." [1])

I doista ovako spominje opis koncila u Konstanzu [2]) Scherffenbergovce, a u knjizi grbova od Konrada Grünenberga 1483., str. 276. pod naslovom „Kunz von Scherffemberg" vidimo u crnom polju više tri zlatne kugle zlatnu krunu kao grb.

Scherffenbergovci — počevši od 1235. kako se može pečatima dokazati — doista nose krunu u grbu [3]). Naravski da moramo ostaviti na stranu razglabanje ove porodične tradicije, koja nije

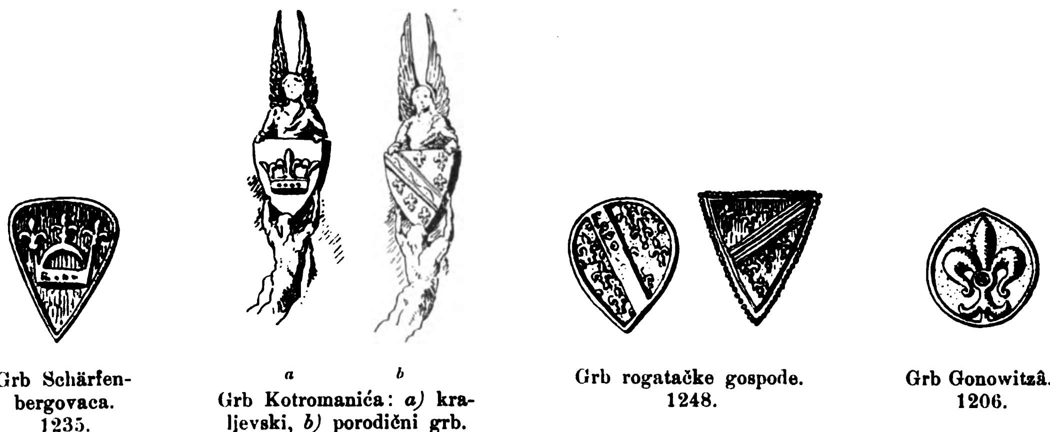

Grb Schärfenbergovaca. 1235.

a *b* Grb Kotromanića: *a)* kraljevski, *b)* porodični grb.

Grb rogatačke gospode. 1248.

Grb Gonowitzâ. 1206.

nikakvim pozitivnim podatkom osnovana. Istina doduše, da je prilikom pisanja knjige o koncilu u Konstanzu i sastavljanja Grünenbergove knjige o grbovima još živio spomen Kotromanića, a istina je i to, da su oni od vremena Tvrtka I. nosili krunu u svom grbu, no ta kruna (vidi sliku *a)* nije njihov porodični grb. Za njihov porodični grb služi ona poprječna greda (vidi sliku *b)*, koju više puta prate tri kugle, a docnije se u promjenljivu broju pokazuju takozvani krinovi (Gleve).

Podudaranje originalna grba porodice Kotroman sa grbom jedne štajerske porodice pobudilo je izvrsna poznavaoca genealoških i heraldičkih odnosa unutrašnjo-austrijskih porodica na to, da je iznio kombinaciju, koja barem na oko upućuje na neku svezu [4]).

Naime gospodari štajerskog Rogatca (Rohiča), kao što to potvrgjuju njihovi pečati od 1234. i 1248. (vidi sliku) [5]) imali su isti grb, kao i Kotromanići. Rogatački grad je stari Gurku pripadajući feud duž slavonske granice, koji je poslije izumiranja traungauskih štajerskih knezova (poslije 1192.) dospio u svojinu porodice Gonowitz. Pažnje je vrijedno, da je porodica prvobitno imala samo poprječnu gredu u svom grbu i tek docnije dodala ljiljane, razlikujući s tijem lozu, koja je dobila Rogatac od starije loze, koja je ostala na Gonowitzu. Siegenfeld misli,

[1]) V. „Adler", I., 1871., str. 107.

[2]) U izdanju od 1536., str. 99.

[3]) Siegenfeld: Der steirische Uradel. 9. tablica. U najstarije doba je boja krune crna u srebrenom polju (oko 1300. Züriški spisak grbova. III. tablica), docnije zlatna u modrom (oko 1400. Bruderschaftsbuch Sti Christophori am Arlberg, 1445. Wappenbuch der österr. Herzoge. Obadvije u c. i kr. tajnom arkivu u Beču).

[4]) Svoje podatke saopćio nam je na upotrebu, te neka mu je hvala na tome.

[5]) Siegenfeld ib., tablica VI. i XV.

da je ovaj uzrok mogao biti po srijedi u Kotromanića, kojima je grb poprijeèna greda i tek docnije dospijevaju u nj kao dodatak kugle a poslije krinovi.

Siegenfeld napominje još i to, da se prvi red rogatačkih gospodara, u koliko se poveljama daje utvrditi (oko 1195.—1197.), pojavljuje pod krsnim imenom Kotromanića: kao Stjepan[1]). Ali Stjepan Kotroman I., koji se kao dinasta prvi odvojio od porodice i prvi nosio ime Stjepan, umr'o je oko 1313., po tome ova okolnost zaslužuje manje pažnje, nego li mnijenje Siegenfeldovo, da su gospodari Rogatca vjerovatno Slovjeni bili[2]).

Osobit je topografski slučaj, da blizu Rogatca na nizbrdici Donata povelje iz XV. stoljeća nazivaju jedno mjesto: Kotrou[3]).

To je sve, što je Siegenfeld na temelju svojih izvornih istraživanja o tome predmetu iznio. Faktički doduše ne mijenja ništa na pročišćenom pitanju o porodičnom podrijetlu porodice Kotromanića; no pogrješno bi bilo u svezi sa pitanjem ne spomenuti ovih svakako pažnje vrijednih opazaka.

Na str. 433. iznosimo do sada poznato porodično drvo porodice Kotroman.

Stjepanu Kotromaniću ne znamo babe po ocu ni njezinih roditelja ni prababe po ocu. Po ovoj tablici ne može se izvesti srodstvo u četvrtom stepenu, o kojem papa Ivan XXII. govori[4]). Do sada se istakoše dvije hipoteze, koje upućuju na ovo srodstvo. Prvo mnijenje, koje je Mavro Wertner izrazio, veli da su bana Stjepana Kotromanića majke Jelisavete šesti predak i Stjepana Kotromanića zaručnice, ortenburške grofovske kćeri, peti predak — meranski grof Berthold III. († 1188.) ista ličnost[5]). Ne smatramo vjerovatnim, da bi se na ovom temelju dalo srodstvo izvesti. Stvar nije nemoguća; no u ovom srodstvu valja nam tražiti bliži stepen. Druga se kombinacija pojavila poslije objave Blagayskog arkiva, u koliko i Siegenfeld s nama zajedno naslućuje, da u srodstvu Blagay-Kotroman-Ortenburg mora biti jedne do sada nepoznate karike u lancu, koja papinu tvrdnju potvrgjuje.

*

U smislu podataka Blagayskog arkiva izišlo bi ovo rodoslovlje:

Prijezda 1283.			Stjepan I. prije † 1209.	?	kćer Hermanna „comitis de Gorichia"
Stjepan Kotroman	Jelisaveta	Djevojka udata za Stjepana Goričkog prvorogjenog sina	Stjepan II.		?
Stjepan Kotromanić			Stjepan III. Gorički ban		?
			Vladislav	?	kćer pok. bana Prijezde

Nedostatak je u ove tablice, da Hermanna II. ortenburškoga grofa († 1256.) ne možemo identifikovati s onim Hermanom, čijom se kćerju Stjepan Gorički († prije 1209.) oženio, što

---

[1]) Zahn, Urkundenbuch der Steiermark, II., str. 36, 48.

[2]) Wolfram von Eschenbach, koji temeljno poznaje ovaj kraj, piše u svom Parzivalu (knj. IX. citat Siegenfelda 1905.):

„Und dô ich für den Rôhas
durch âventiure gestrichen was,
dâ kom ein werelin windisch diet
ûz durch tjoste gegenbiet."

Windisch znači slavonski — slovenski.

[3]) Zahn, Ortsnamenbuch der Steiermark, str. 105.

[4]) Theiner, M. S. M., I., 135.

[5]) Dr. Mavro Wertner ib., 216.

- **ban Stjepan Kotromanić**
  - 1. ban Stjepan Kotroman, † oko 1313.
    - 1. (Prijezda)
      - 1. Uban 1233. Prijezda 1255.
      - 2.
    - 2. ? 1233. spomenuta
      - 3.
      - 4.
  - 2. Jelisaveta
    - 3. Stjepan Dragutin † 1316.
      - 5. Stefan Uroš I., srpski kralj, † 1277.
      - 6. Jelena Chaures † 1314.
    - 4. Katarina
      - 7. Stjepan V., ugarski kralj, † 1272.
      - 8. Jelisaveta Kumanka † poslije 1290.

- **1319. Ortenburška djevojka**
  - 1. Meinhard I. ortenburški grof
    - 1. Fridrik II. ortenburški grof, † 1304.
      - 1. Herman II., grof Ortenburg, † 1256.
      - 2. ....grofica Heunburg † ?
    - 2. Adelheid goričko-tirolska grofica, † 1283./4.
      - 3. Meinhard III., gorički grof, † 1255.
      - 4. Adelheid, grofica tirolska, † 1275.
  - 2. Jelisaveta
    - 3.
      - 5.
      - 6.
    - 4.
      - 7.
      - 8.

samo 1200. interpolovana povelja kralja Emerika dokazuje. No činjenica je, da je gorička, docnije vodička, pak onda blagayska porodica već tijekom XIII. stoljeća stojala u bližoj svezi s Ortenburgovcima, te je tako vjerovatno, da je Stjepan Kotromanić preko Goričko-vodičke porodice bio u srodstvu s ovom njemačkom kućom. U toliko je vjerovatnija ova hipoteza, što vodički posjed na granici Ugarske uslijed svoje geografske blizine tumači srodstvo dviju porodica: Goričana i Prijezdića, gospodara bosanskih dônjih krajeva.

*

Naši ovdje priopćeni podatci znatno su pomakli u napredak porodične odnošaje Kotromanića, kao što smo to naprijed na str. 37.—40. opširnije predstavili.

B.

Povelje uza studiju br. IV. (Historička gledišta i rezultati.)

I.

Skradin, 2. februara 1301.

Hrvatski ban Pavle (Šubić) sa svojom braćom i sinovima izdaje ispravu Hrvatinu sinu pok. Stjepana, županu dônje Bosne, za osiguranje njegovih tamošnjih dobara.

Nos Paulus banus Croatorum una cum carissimis fratribus Georgio et Mladino comitibus civitatum Dalmatie filiisque nostris predilectis Mladino Georgio Paulo et Gregorio trium camporum Hlivne et de Cetina comitibus significamus quibus expedit tenore presentium universis, quod diligenti consideratione pensantes et diligentia assueta attendentes tam exigentiam fidelium meritorum, quam sinceritatem fidei ac magna servitia et fidelia, que et qualia vir nobilis Horvatinus, filius condam Stephani, de inferioribus Bosne confinibus comes unacum suis fratribus nobis impendit studiose et fideliter et intendit in futurum per se et suos posteros nobis et nostris heredibus heredumque successoribus perpetuo et inseparabiliter impendere studiosius, promisimus fide data et promittimus, quod eundem Horvatinum comitem et ipsius fratres heredes heredumque successores in predictis eorum possessionibus nominatis illese conservabimus et in nullo ipsas possessiones ab eisdem minuemus, imo si alii aliqui in occupationem castrorum vel destructionem aut dissipationem possessionum ipsius Horvatini comitis et suorum fratrum filiorum sive successorum aspirabunt vel procedere attemptabunt, eosdem contra omnes et eorum contrarium procedentes per nos et nostros heredes heredumque successores consilio et auxilio adiuvabimus manutenebimus atque defendemus dante domino iuxta posse nec aliqualiter ob alicuius voluntatem ad fidem nostram deseremus, donec prefatus comes Horvatinus et sui fratres heredes heredumque successores nobis et nostris heredibus heredumque successoribus integraliter fidem inceptam observabunt et servire de predictis possessionibus fidelissime et inseparabiliter non postponent necnon omni tempore impermutabiliter adversus quoslibet astabunt nobis promte fideliter totis viribus atque posse sic data fide vel converso promiserunt et gratanti animo assumpserunt. In cuius rei memoriam et maiorem firmitatem presentibus litteris cum nexu promissionis huiusmodi sigilla nostra duximus apponenda, quod si quis nostrum vel nostrorum heredum heredumque successorum secus facere attemptaret, quod absit in predictis vel contrarium vel ex parte nostra vel nostrorum posteriorum eveniet, ut non credimus pro nostris prevenientibus actibus hoc contingat domino concedente apud deum et hominis cognoscatur temerator violatorque fidei habeatur manifestus. Datum Scardone in festo purificationis virginis gloriose, anno domini MCCCI.

Original, na pergamentu, sa 3 visuća pečata. Körmendski arkiv, Misc., Alm. 1., lad. 7/191.

II.

Spljet, 30. marta 1304.

Hrvatski ban Pavle (Šubić), brat mu Mladen bosanski ban i sinovi mu zakletvom obećavaju svom kumu, Hrvatinu, knezu dônje Bosne i sinovima njegovim, da će ga zadržati u svom prijateljstvu i da ne će otimati njegovoga grada.

Nos Paulus banus Croatorum et Mladinus banus Bosniensis ac Mladinus trium camporum et totius terre Hlim, Georgius Spalatensis, Paulus et Gregorius, comites filii dicti domini P. bani significamus, quibus expedit, tenore presentium universis, quod prestito corporali iuramento super corpore domini nostri Jesu Christi et vivifice crucis ligno promittimus ad fidem nostram nobilem virum Horvatinum comitem de inferioribus confiniis Bosne, conpatrem nostrum dilectum et fidelem ac eius filios debita sincera et assueta dilectione prosequi, confovere, diligere et amare ac quod castri[1]) ipsius bona et possessiones non recipiemus ab eodem nec ab eius filiis, neque minuemus, immo non dubitando de sua persona et suorum filiorum atque bonis omnimodo securitatis ac pariter nos gaudere libertate, nisi, quod absit, infidelitatem facerent nobis manifestam. Et ut supradicta fides nostra, promissio et assecuratio in sua semper permaneat firmitate, nos Paulus banus Croatorum predictus tamquam maior et senior atque pater tam prefato Mladino bano Bosniensi fratri nostro karissimo, quam filiis nostris nominatis, sub pena benedictionis nostre iniungimus, quod prenotata omnia nominato Horvatino comiti ac eus fratribus et filiis ad plenum debeant illese observare. Et si aliquid de promissis immutare acceptarent, omnipotentis dei et omnium sanctorum atque nostram incurrant malediccionem ipso facto. In cuius rei memoiram et in maiorem firmitatem presentes litteras concessimus sigillorum nostrorum munimine roboratas. Datum Spaleti in loco fratrum predictorum in crastino resurreccionis domini anno domini MCCCIV.

Na polegjici: Instrumentalis commissio domini Horvatini comiti de inferioribus Bosne.

Original, na pergamentu sa 4 na zeleno-crvenoj svilenoj uzici visuća pečata. U i. a., Misc. Heim, br. 19.

III.

Skradin, 21. februara 1305.

Pavle (Šubić) hrvatski ban i gospodar svoj Bosni sa svojim sinovima izdaje obarovnu, odnosno saveznu ispravu knezu Hrvatinu.

Nos Paulus banus Croatorum et totius Bosne dominus unacum karissimis filiis nostris Mladino bano Bosniensi, Georgio Spalatensi, Paulo Traguriensi et Gregorio Sibenicensi comitibus significamus, quibus expedit, tenore presentium universis, quod prestito corporali iuramento super corpore Christi in ecclesia sancte Marie de Scardona promisimus et promittimus veri amici comitis Horvatini cognati nostri dilecti et fidelis ac suorum filiorem esse semper et perpetuo ac eosdem puro corde diligemus ac de suo dominio et toto comitatu inferiorum partium Bosne in castris, terris vel in alia sua terra hereditaria nichil ab ipso Horvatino comite et suis filiis minuemus vel recipiemus modo aliquo et quod ipse Horvatinus comes cum suis filiis apud nos et nostros in eundo stando et redeundo semper sit liber et securus et non possit de nobis et nostris in aliquo dubitare et etiam per nos et nostros ex aliqua causa, arte vel ingenio non debeat captivari. Cui, si aliqua quoquomodo per aliquos imponeretur infidelitas sive culpa, non teneatur coram nobis alicui respondere, nisi propria ductus voluntate responderet et nichilominus ad sua castra sanus et illesus redire possit sine nostro et nostrorum impedimento, contrario aut dolo. Insuper promittimus sub fide et iuramento supradictis predictum Horvatinum comitem et eius filios contra quemlibet ipsum vel ipsos offendere volentem manutenere, defendere et adiuvare et quod eum et eius filios pro alicuius amicitia, amore, prece, precio, timore vel odio nullo unquam tempore dimittemus sive deseremus. Verum (si) ipse comes Horvatinus

[1]) Na žalost ime gradu nije spomenuto.

aliquam nobis manifestum, quod absit, infidelitatem faceret et ipsam non posset vel nolet emendare, extunc quatuor mensium spatio sibi prorsus indicare et manifestare litteris nostris debeamus, ut a nobis et nostris sibi et suis precaveat, interim autem contra ipsum et suos ac bona ipsius procedere vel eum aut eius filios, si etiam ad nostram venirent presentiam, captivare vel offendere non possimus, sed omnino erunt liberi et securi. Que quidem omnia et singula ad fidem nostram deo debitam illese et ad plenum observare et conservare promittimus et quod etiam per predictos filios nostros semper et perpetuo predicta observentur nos, dictus P. banus, sub obtemptu patrie benedictionis iungimus eisdem et mandamus, volentesque, si aliquid immutaremus de predictis, quod non erit deo dante, extunc apud deum et homines pro infidelibus et periuris habeamur. In cuius rei memoriam et maiorem firmitatem presentes litteras concessimus, sigillorum nostrorum munimine roboratas. Datum Scardone die octavo exeunte mense februarii, anno domini MCCCV.

Original na pergamentu, sa 3 pečata, što vise sa crvena svilena gajtana, u. i. a misc. alm. 3/111

IV.

Sanica, 1305.

Presuda župana Vukoslava u sporu izmegju Obradova sina Vuka sa svojom rodbinom radi Sanice.

Nos comes Vhosslaus filius quondam comitis Herunatini damus pro memoria quibus expedit universis presentium per tenorem, quod quidam Vlc filius Obradi (h)abuit causam cum generatione sua de Zanicha ante nobiles viros una cum Vhosslano ante presentiam ipsius et fecerunt concordiam inter ipsis (!). Hoc „fuit“ ante Radoslaum filium Brio et ante Lepum de Lusac et ante Negoium de Bachulana, quod quicumque eorum contra diceret factum nobilium virorum, quod qui ex generatione ipsius Vlko filio Obrada noceret extunc ad curiam solvat quinquaginta marcas domino et secunda quinquaginta Vlko Obradi filio et illius cause primus prissdaldus (!) Zaladol filius Herelchi de Lusac alter Georgius filius Dunnani. Etiam quod quicumque eorum illud non audeat contradici. Datum in Zanichca, anno domini MCCCV.

Original na pergamentu, sa pečatom što visi sa žuto-crvena svilena gajtana. Sarajevski muzej.

V.

Knin, 23. juna 1345.

Stjepan, bosanski ban itd. pred slavonskim banom Nikolom sklapa takvu pogodbu sa Ivanom, sinom kninskog kneza Nelipića i majkom mu Velislavom, da ovi s mjesta izruče gradove Unac, Počitelj, Srb i Stog kralju Ljudevitu, a gradove Knin i Brech da dotlen zadrže, dok ne dobiju gradove Kliš i Cetinu.

Nos Stephanus dei gratia banus Bosne necnon terrarum Usure, Salis, Dolmine, Crayne, Rame ac totius Cholm princeps et dominus, publice recognoscimus in hiis scriptis, quod cum nuper ex mandato serenissimi principis et domini nostri domini Ludovici dei gratia regis Hungarie ad recuperandum et recipiendum pro prefato domino nostro rege terras, castra, villa et possessiones, que ad ipsum dominum nostrum et ad ius regni et sancte corone de iure pertinere noscuntur, et ad cohercendum brachio potentie nostre quosvis rebelles et infideles regie maiestati cum potentia nostri exercitus Croatiam intrassemus magnifico et illustri viro domino Nicolao totius Sclavonie bano, cum tota exercitus sui fortitudine una nobiscum eunte, habitis una cum prefato domino bano inter nos ex una et nobilem adolescentem comitem Johannem filium quondam comitis Nelypcii de Tigninio et nobilem dominam dominam Velislatiam matrem predicti comitis Johannis parte ex altera diversis placitis et tractatibus, tandem ex utraque parte in formam et modum convenimus et concordavimus infrascriptum, videlicet quod idem comes Johannes, ante omnia castra quatuor videlicet Unax, Potcitel, Serb et Stole ad manus regias cum omnibus suis iuribus, pertinentiis et possessionibus, que

in suis sunt manibus, resignabit, et castrum Tigninii, ac castrum Brecs cum omnibus suis debitis pertinentiis retinebit, quousque sibi Cethina cum suis pertinentiis debitis et castrum Clissia insimul presentetur et assignetur nostra seu regia potestate, et tunc, cum prefata castra scilicet Cethina et Clissa et ad ipsa spectantia habuerit, dictus comes castra predicta videlicet Tigni et Brecs ad manus regias sine questione ac more subterfugio resignabit. Quamdiu vero dictus comes castra supradicta, scilicet Tigni et Brecs tenuerit, nobiles in tenutis et pertinentiis dictorum castrorum Tigninii et Brecs manentes, nulli, nisi dicto comiti servire et a nullo, nisi ab eodem comite debeant iudicari; omnia etiam preter predicta que in prefatis literis privilegialibus regiis continentur, salva eidem comiti Johanni et domine matri sue, prout inibi sunt expressa, inviolabiliter permanebunt. Nosque ipsum comitem Johannem ad obtinendum, possidendum et retinendum omnia, quecumque sibi per prefatum dominum nostrum regem et nos ac dictum dominum Nicolaum banum donata, concessa seu promissa existunt volumus et assumimus fideliter pro viribus adiuvare, ad hec contra omnem hominem, solo prefato domino nostro rege excepto, qui ipsi comiti Johanni inimicari vellet, ipsum in suis rebus, possessionibus, iuribus vel hominibus indebite notabiliter offendendo, et idem comes talibus iniuriatoribus sua propria potentia resistere non valeret, nos eidem, cum per ipsum fuerimus requisiti, assistemus consilio et auxilio efficaci. Prefata igitur omnia et singula de benignitate ac auctoritate prefati domini nostri regis confisi de consensu et plena voluntate predicti domini Nicolai bani sepedicto comiti Johanni promisimus, ac insuper unacum predicto domino bano tactis sacrosanctis evangeliis et sanctorum reliquiis cum duodecim de nostris comitibus, baronibus et nobilibus iuravimus, ut hec ei, quamdiu in predictis et aliis prefato domino nostro regi fidelis existet, firmiter observentur. Prefati quoque comes et domina mater ipsius unacum venerabili patre et domino domino Nicolao episcopo Tigninii, ac aliis viginti et uno nobilibus suis in literis suis super hec confectis expresse nobis ac predicto domino Nicolao bano multis nobilibus et notabilibus viris presentibus ut semper sint prefato domino nostro regi et sancte corone fideles, ac ut hec omnia, in quantum eos tangunt, inviolabiliter debeant observari, tactis eisdem sacrosanctis evangeliis et reliquiis iuraverunt. Super quibus omnibus literas nostras fecimus fieri et nostri sigilli appensione muniri. Nomina autem nostrorum nobilium nobiscum coniurantium hec existunt: Wolk voyvoda, Paulus filius Chorwatini, Dabissa, Horvatinus Stefani, Stefanus Drusik, comites Pribislaus Chlappouik, Stefanus Chelnik, Dragissa filius comitis Stipkonis, Ticheinus filius Vitani, Merkoe, Ostoia, Rogata, Stipan Sojslauik nobiles et iupani. Actum et datum Tigninii in vigilla b. Johannis baptiste anno domini MCCCXLV.

VI.

Bobovac, 1. novembra 1356.

Bosanski ban Tvrtko sa bratom i majkom mu na molbu bosanskog biskupa Petra potvrgjuje imanje Dubnicha (Dubica = Dubočac?), koje pripada crkvi sv. Petra u Usori.

Thverdco dei gratia Banus totius Bozne, necnon et totius Vzure ac Solle, frater noster carissimus, una cum dilecta matre nostra domina Elena, universis Christi fidelibus presentes litteras inspecturis salutem in domino sempiternam. Cum ad veri christicolas principesque christiani fidei partium ecclesiarum Dei in suis roborare muribus, et non solum perdita restaurare, sed etiam propria donare, ut ipsa utroque vallata presidio et spirituali ac temporali securius valeat Christum militare. Hinc est, quod venerabilis et spiritualis in Christo pater, dominus Petrus, premissa Dei et apostolice sedis gratia episcopus ecclesie Boznensis, accedens ad presentiam nostram et omnium baronum nostrorum, proposuit querelam, quod a quibusdam iam elapsis temporibus per potentiam et iniustitiam quorumdam, quamdam possessionem ecclesie sancti Petri in Vsura, nomine Dubimcham, concessam a nostris predecessoribus, scilicet a magno Prezda olim Bano, avo Stephani magni pridem similiter patrui nostri, necnon et confirmatam per eundem Stephanum magnum similiter Banum patruum nostrum carissimum, insuper quibus eorum privilegia formaliter ostendit non vitiata non abolita nec in aliquo suspecta. Et

quia nos statum ecclesie dei ampliare volentes pro salute nostra ac predecessorum nostrorum, qui primo hec ecclesie Dei contulerunt, ac ad petitionem serenissimi principis domini nostri Ludovici prefata gratia regis Hungarie illustris eidem ecclesie prelibate sancti Petri in Vsura, predictam possessionem Dubimcham cum omnibus terris, villis, fructibus et proventibus eius, secundum terminos et proventus, qui in privilegio predicti magni Prezdi Bani continetur in perpetuum reddimus et confirmamus. In cuius rei testimonium presentes literas nostras pendenti sigillo nostro roboramus. Datum in curia nostra sub castro Boboch in festo omnium Sanctorum, anno domini millessimo CCC^{mo} quinquagesimo sexto.

Iz prepisa pape Grgura XI. od 31. oktobra 1375. Vidi niže pod br. 17.

VII.

Višegrad, 14. marta 1357.

Kralj Ljudevit I. u korist Hrvatinovih sinova Grgura[1]) i Vladislava i u korist gospodara grebenskog i glamočkog Stipanića, sina Grgura — koji su prešli u vijernost svetoj kruni i kralju — potvrgjuje sva njihova dobra i posjede i obećava, da ih, izuzevši ispod vlasti bosanskoga bana, prima u svoju osobitu kraljevsku milost.

Original sa pritisnutim pečatom na polegjici M. O. D. Z. 4650. Saopć. Mon. Hist. Hung. acta externa II./487. — Arkiv iz doba Anžuvinaca VI, 546.

VIII.

B. M. 1363.

Pismo čazmanskoga kaptola, kojim se ustanovljuje razmegje posjeda grada Bršćanovca, što ga je kralj Ljudevit I. dao pok. Vukoslavovom sinu Latku u zamjenu za bosanski Ključ.

Nos capitulum ecclesie Chazmensis tenore presentium significamus quibus expedit universis quod cum nos, receptis literis serenissimi principis domini Lodovici dei gratia incliti regis Hungarie domini nostri, eius sigillo secreto consignatis ad reabulandas possessiones et tenuta ad castrum Berschanouch nuncupatum in comitatu Criscensi habitum spectantes, quod castrum idem dominus noster rex ut in eisdem literis eiusdem continebatur Latk filio Wlkozlai quondam de Kluch pro eodem Kluch castro suo in terra Boznensi sito in concabium perpetuo et hereditarie donaverat possidendum pro parte eiusdem Latk unacum nobili viro magistro Nicolao filio Pauli de Pukur pincernarum reginalium magistro homine ispius domini regis ad hoc speciali transmisso, nostrum hominem fidedignum, honorabilem virum dominum Nicolaum archidiaconum Chazmensem socium et concanonicum nostrum transmisissemus. Tandem idem magister Nicolaus filius Pauli homo regius et predictus dominus Nicolaus archidiaconus Chazmensis, ad nos exinde redeuntes, nobis concorditer retulerunt, quod dum ipsi convocatis universis vicinis et commetaneis dicti castri Borsonouch vocati et possessionum ad idem pertinentium easdem possessiones regni consuetudine observata reambularent venissentque ad quandam possessionem ipsius castri Zentthomas vocatam, que possessio coniungitur metaliter et convicinatur possessione Johannis filii Petri de Gersencha Prebynhigy vocata directe in fluvio Prybyn idem Johannes filius Petri eosdem in ea parte, ubi primodictum ipsi Johanni in facto metarum ipsius possessionis convocari potuisset, prohibere voluisset, sed ipse Latk filius Wlkozlai metas

---

[1]) Rodoslovlje ove porodice, koja je prešla pod Ugarsku, možemo ovako uglaviti:

Hrvatin	Pavle Dobrokuća 1345.	Gojslav (1345.).		
		Nikola (1345.).		
		Nelepec (1345.).		
		Grgur (1357.).		
		Vladislav (1357.).		
	Vukoslav	Latko (1340.)	Nikola	Vladislav.

dicte possessionis Pribynhigy vocate eidem Johanni filio Petri prout hactenus per eundem habite fuissent et possesse, libere et absque omni impendimento dimisisset perpetuo tenendas et possidendas, eoque in pacifica eiusdem possessione accipere, cuius non extat memoria perstitie et in nullo preiudicaret metis possessionis castri prenotati. In cuius rei testimonium presentes duximus concedendas. Datum sabbato proximo ante festum b. Marie virginis, anno domini MCCCLXIII.

Original pergament sa pečatom, što visi sa crvena svilena gajtana. Körmendski arkiv.

IX.

Višegrad, 19. septembra 1363.

Stjepan Bubek, zemaljski sudija, u sporu bathanskog opata Fabijana protiv sekčujskog Petra Herczegha udovice i sina Petra kao i protiv kastelana Ivana „iuxta continentiam priorum literarum ... prorogatiarum in quindenis residentio exercitus regalis contra Boznenses moti, et ad octavas festi sancti regis Stephani proxime preteriti proclamate" dopušta odgodu parnice.

Zichyev arkiv, III., 217.—8.

X.

5. marta 1364.

Kralj Ljudevit I. daje u zamjenu Vukoslavljevom sinu Latku za njegov bosanski grad Ključ grad Bršćanovac.

Lodovicus dei gratia Hungarie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Gallicie, Lodomerie, Comanie, Bulgarieque rex, princeps Sallernitanus et honoris montis sancti Angeli dominus. Omnibus Christi fidelibus presentibus pariter et futuris presentium notitiam habituris, salutem in omnium salvatore. Cum benemeritis favor debitus impenditur et sinus dilectionis panditur ac subditis digna merces redditur, deus placari creditur, ipsique subiecti regio adiuti presidio ac fidelitatis opera sacro regio diademati impendenda ardentius immitantur. Proinde ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod quia Latk, filius Wlkozlow fidelis noster castrum Cluch nuncupatum intra metas regni Boznensis habitum cum suis pertinentiis omnibus nobis tempore nimium placito et opportuno manibus nostris regiis dedit, obtulit et liberaliter resignavit, per hocque homagium summe fidelitatis nostre maiestati et sacre nostre corone ostendens exhibuit et impendit, ideo nos benivolentiam et bonam voluntatem eiusdem gratuita regia pietate recommendatam habentes, licet dictum castrum Cluch nostrum fuerit et sit regium proprium, in concambium tamen permutationis eiusdem castri Cluch vocati, quoddam castrum nostrum Borsonowch appellatum, in regno nostro Sclavonie situm cum villis Zenthamas, in qua ecclesia in honore s. Thome apostoli constructa existit, item Zobochyna, in qua ecclessia in honore s. Johannis evangeliste existit edificata, necnon Kotonya iuxta fluvium Katonya nominatum existentem, in qua ecclesia in honore omnium sanctorum constructa existit et fundata cum omnibus dicti castri et villarum predictarum utilitatibus, videlicet tributis, proventibus, pisscinis, aquis, silvis Gaij vocatis, pratis, fenilibus, molendinis et locis molendinorum, terris arabilibus fimatis et campestribus, ceterisque fructuositatibus et utilitatum quarumlibet integritatibus ac pertinentiis ipsarum universis, sub omnibus eisdem metis, limitibus et terminis quibus dictum castrum hactenus nostro nomine conservatum extitit et possessum, eidem Latk, filio et heredibus suis heredumque suorum successoribus et posteritatibus universis damus, donamus et conferimus iure perpetuo et irrevocabiliter possidendum, tenendum pariter et habendum. Insuper collectam seu exactionem mardurinarum, quibus homines, ad prefatum castrum pertinentes, regie extiterunt celsitudini debitores, eisdem Latk, eiusque heredibus de liberalitate regia et gratia speciali in perpetuum presentibus relaxamus, manus nostras regias, banorum et quorumlibet officialium nostrorum pro tempore constitutorum de exactione ampliori ipsarum mardurinarum prorsus et per omnia retrahendo, assumimus nichilominus nostro et successorum nostrorum regum nominibus firmiter promitentes, prefatos Latk et suos heredes, ab omnibus pretextu dicti castri et suarum

pertinentiarum ipsos successu temporum impetere et inquietare volentibus defensare et expedire ac contra quoslibet homines in pacifico dominio sepefati castri et possessionum ad ipsum spectantium, easdem semper illesas, pacificas et indemnes conservare presentis privilegii nostri patrocinio mediante. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes concessimus literas nostras privilegiales pendentis et autentici sigilli nostri novi duplicis munimine roboratas. Datum per manus venerabilis in Christo patris domini Nicolai archiepiscopi Strigoniensis locique eiusdem comitis perpetui, aule nostre cancellarii, dilecti et fidelis nostri anno domini MCCCLXIV, tertio nonas Martii, regno autem nostri anno vicessimo tertio. Venerabilibus in Christo patribus et dominis eodem Nicolao Strigoniensi, Thoma Colocensi, Wgulino Spalatensi, Nicolao Jadrensi et Elya Ragusiensi archiepiscopis, Demetrio Waradensi, Dominico Transsilvano, Colomano Jauriensi, Ladislao Wesprimiensi, Stephano Zagrabiensi regnique Sclavonie vicario generali, Michaele Agriensi, Dominico Chanadiensi, Vilhelmo Quinqueecclesiensi, Johanne Wachiense, Petro Boznense. fratribus Stephano Nitriense, Thoma Syrmiensi, Johanne Tyniniense, Nicolao Traguriense, Demetrio Nonense, Stephano Farense, Valentino Macariense, Mathaeo Sibinicense, Michaele Scardonense, Portina Seniense ecclesiarum episcopis ecclesiarum dei feliciter gubernantibus. Magnificis viris Nicolao Kont Palatino, Dionisio woywoda Transylvano, comite Stephano Bubek iudice curie nostre, Johanne magistro tavarnicorum nostrorum, Nicolao de Zeech Dalmatie et Croatie, Nicolao de Machow banis, Petro Zudor pincernarum, Paulo dapiferorum, Emerico agasonum, Johanne ianitorum nostrorum magistris ac magistro Benedicto comite Posoniensi aliisque quam pluribus comitatus regni nostri tenentibus et honores.

Original pergament sa slomljena dva pečata, što vise s otrcana ružičasta svilena konca. Körmendski arkiv. Alm. 4. lad. 8. no 246.

Kralj prepisuje ovu svoju povelju u izdatku zagrebačkog kaptola od 4. augusta 1364. Original na pergamentu, pečat visi sa crvene svile. Na i. m. br. 247.

Isto i čazmanski kaptol od 30. augusta 1368. Vidi niže pod br. XIII.

XI.

Višegrad, 12. augusta 1366.

Kralj Ljudevit I. izuzima Vukoslavljeva sina župana Latka Bršćanovačkog za to, što je u veoma podesno vrijeme prepustio kralju na raspoloženje svoj grad Ključ, po svojoj kraljevskoj milosti ispod jurisdikcije palatina i bana i podvrgava ga izravno sebi.

Nos Lodovicus dei gratia rex Hungarie memorie commendantes tenore presentium significamus quibus expedit universis, quod quia comes Latk filius Bulkuzlo de Barzanouch fidelis noster in restitutione castri sui Cluch vocati in confinio constituti, tempore nimium placido et opportuno nostre majestati facta, et in aliis plerisque servitiis suis fidelibus placabiles nobis et acceptabiles exhibuit famulatus, ideo ipsum et suos heredes in sinu colligentes regie dilectionis, incerta favoris nostri signa eosdem cum castro eorum Barsanouch vocato et possessionibus ad ipsum pertinentibus per nos sibi in concambium dicti castri Cluch datis et donatis a iurisdictione, iudicio et iudicatu quorumlibet iudicum et iustitiariorum regni nostri presentium et futurorum de gratia speciali duximus eximendos, nostro solummodo iudicio et iudicatio speciali in causis quibuslibet ipsos reservantes. Quare vobis palatino iudici curie nostre et bano totius Sclavonie, imo comitibus et iudicibus nobilium quorumlibet comitatuum ceterisque cunctis iudicibus et iustitiariis regni nostri presentibus et futuris regiis sub edictis precipientes mandamus, quatenus predictum comitem Latk et suos heredes in nullis causis et causarum articulis per quoscumque et quemcunque contra ipsos motis vel movendis iudicare, vel vestro iudicatui astare compellere audeatis modo aliquali. Si qui enim quicunque actionis vel questionis habent vel habuerint contra ipsos in curie nostri speciali presentia nostre maiestatis iuridice exequantur; presentes autem dum nobis fuerint reportate in formam nostri privilegii redigi faciemus. Datum in Wissegrad tertio die festi s. Laurentii martiris, anno domini MCCCLXVI.

Original pergamenat sa pritisnutim pečatom na polegjici. Körmendski arkiv alm. 4. lad. 8. no. 248.

XII.

Višegrad, 26. marta 1367.

Kralj Ljudevit I. naregjuje čazmanskom kaptolu, neka ne izdaje inkvizicionalnih i protestacionalnih spisa protiv Vukoslavljeva sina Latka, kao što su se izdavali proti njemu kao došljaku.

Lodovicus dei gratia rex Hungarie fidelibus suis capitulo ecclesie Chazmensis salutem et gratiam. Ex relatione Lachk filii Wolkozlo de Wreztanoch nobis et domine regine genitricis nostre carissime facta percepimus, quod quia ipse in regno nostro Sclavonie advena existet, ideo nonnulli nobiles et alii incole dicti regni Sclavonie sub taciturnitatis silentio eundem suo iure privare volentes quamplures literas protestationales, inquisitionales et alias sub diversa verborum forma fecissent et facerent contra ipsum emanari, petens sibi de remedio provideri opportuno in hac parte. Nos itaque petitioni eiusdem huismodi acquiescentes volumus et fidelitati vestre firmiter precipimus per presentes, quatenus amodo nullas literas vestras tam inquisitionales quam alias quaslibet contra ipsum Lachk vel pro eodem Lachk dare et emanari facere presumatis, sed ab huiusmodi literis conficiendis desistatis et sitis prohibiti ex edicto nostre maiestatis, aliud facere non ausuri, presentes autem semper apud eundem Lachk volumus remanere. Datum in Vissegrad, feria sexta proxima ante dominicam letare, anno domini MCCCLXVII.

Original na pergamentu sa pečatom na polegjici. Körmendski arkiv, alm. 4. lad. 8. no. 249.

XIII.

Čazma, 30. augusta 1368.

Čazmanski kaptol na molbu pok. gospodara grebenskog Hermana sina Vladislava prepisuje pismo kralja Ljudevita I. od 5. marta 1364.

Nos capitulum ecclesie Chasmensis memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit universis, quod nobilis Paulus Literatus de Ankethynz nomine et in persona egregii Ladislai filii quondam Hermani de Greben, nostram veniens in presentiam, exhibuit et presentavit nobis quasdam literas privilegiales serenissimi quondam principis domini Lodovici dei gratia regis Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. sigillo sue serenitatis duplici impendente munimine roboratas tenoris infrascripti petens nos debita cum instantia, ut tenorem earundem de verbo ad verbum transcribi et transsummi literisque nostris insere facientes eidem egregio Ladislao filio quondam Hermani dare et concedere dignaremur, iuris ad cautelam, quarum tenor sequitur et est talis:..[1]) Nos itaque iustis et iuri consonis petitionibus prefati Pauli Literati nobis per ipsum nomine quo supra porrectis annuentes prefatas literas serenissimi quondam principis domini Lodovici regis Hungarie, Dalmatie, Croatie etc. sine diminutione et augmento aliquali de verbo ad verbum presentibus literis nostris patentibus inseri, transummi et transcribi sigilloque nostro patenti communiri et consignari facientes eidem Paulo Literato duximus concedendas iurium prefati Ladislai Hermani scilicet ipsi Pauli literati ad cautelam. Datum feria quarta proxima post festum decollationis b. Johannis baptiste, anno domini MCCCLXVIII.

Papir. Na polegjici tragovi od pečata. H. 150. ad fasc. 104.

XIV.

22. nov. 1374.

Kralj Ljudevit I. daruje braći Budislavu i Grguru, sinovima Grgura Kurjačića, gradove Greben i Zaraklin u Slavoniji a na granici Bosne. Grad Greben dobio je u svoje vrijeme kralj

---

[1]) Lodovicus dei gratia ... Slijedi naismjenično pismo u obliku povlastice kralja Ljudevita I. od 5. marta 1364. Vidi naprijed pod br. 10.

od Pavla Hrvatinića u zamjenu za grad Dobru-Kuću a grad Zaraklin od nekog Stanca, Gonca i Vlatka u zamjenu za kraljevo imanje Beletnu.

Lodovicus dei gratia Hungarie, Polonie, Dalmatie, Croatie, Rame, Servie, Galicie, Lodomerie, Comanie, Bulgarieque rex, princeps Sallernitanus et honoris montis sancti Angeli dominus. Omnibus Christi fidelibus tam presentibus, quam futuris, presentium notitiam habituris, salutem in omnium salvatore. Et si regia sublimitas cunctorum sibi fideliter famulantium merita debet propensius intueri, illos tamen, quorum evidens est probitas in prosperis et laudata in adversis, prosèqui debet munificentie premio largiori. Proinde ad universorum notitiam harum serie volumus pervenire, quod nos, rememoratis fidelitatibus et fidelium servitorum preclaris meritis nobilium et strenuorum virorum magistrorum Budizlai et Georgi, filiorum condam comitis Gregorii filii Curyaci fidelium et dilectorum militum nostrorum, que iidem in cunctis nostris et regni nostri negotiis et agendis sicut prosperis, sic et adversis cum summe fidelitatis ardore et sollicitudinis studio, non parcendo rebus nec personis pro nostri regii regiminis et honoris incremento, variis et diversis fortune casibus se submitendo fideliter, agiliter et strenue nostre exhibuerunt maiestati et adhuc eadem suffulti fidelitatis constantia exhibituros pro firmo credimus in futurum ratione quorum licet iidem a nostra multo maiora antidotum premia mererentur maiestate, in particularem tamen premissorum servitiorum ipsorum recompensam, quedam duo castra nostra Gereben et Zaraklyn vocata in regno nostro Sclavonie in confinibus regni Bozne sita et existentia, quorum unum videlicet Gereben per condam comitem Gregorium filium Pauli filii Horvatini in concambium castri nostri Dobrakutya vocati nobis datum est et collatum, et aliud scilicet Zaraklyn per Stanach, Gonach et Walachkontem in concambium seu permutationem possessionis seu districtus nostri Belethna vocati nostre serenitati oblatum fore agnoscitur cum omnibus eorundem castrorum districtibus, possessionibus, villis iuribus, iurisdictionibus, proventibus, redditibus, obventionibus et pertinentiis universis et sub eorundem metis et limitibus antiquis, quibus ab olim habita extiterunt et possessa, excepto solummodo districtu Werhouina vocato olim ad dictum castrum Gereben pertinenti eisdem nostris fidelibus magistris Georgio et Budizlao tamquam digne et bene merentibus et per eos eorum heredibus, successoribus et posteritatibus universis nove donationis nostre titulo dedimus, donavimus et contulimus iure perpetuo irrevocabiliter possidenda, tenenda et habenda, imo ex nunc damus, donamus et conferimus in hiis scriptis, ita tamen, quod si nos castra, possessiones, villas et alia iura et bona eorundem magistrorum Budizlai et Georgii olim ab eisdem et prenotato comite Gregorio patre ipsorum per nostram serenitatem oblata et Gregorio, Nicolao, Thome et Budizlao filiis Budizlai filii predicti Curyaci [1]) et aliis eorum fratribus patruelibus vigore nostri privilegii exinde confecti data, iuridice et comode auferendo ab eisdem praenotatis magistris Budizlao et Georgio reddere et restituere aut aliud equivalens et simile concambium dictis duobus castris Gereben et Zaraklyn equipollens, dare eisdem vel eorum posteris poterimus et valuerimus, tunc iidem magistri Budizlaus et Gregorius ac eorum posteri ipsa castra cum omnibus ipsorum utilitatibus et pertinentiis universis reddere, restituere et resignare nostre teneantur maiestati pleno iure difficultate sine omni. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam presentes concessimus literas nostras privilegiales pendentis et autentici sigilli nostri novi dupplicis munimine roboratas. Datum per manus venerabilis patris domini Valentini electi confirmati ecclesie Quinqueecclesiensis aule nostre vicecancellarii dilecti et fidelis nostri anno domini

[1]) Evo genealogije Kurjakovih sinova:

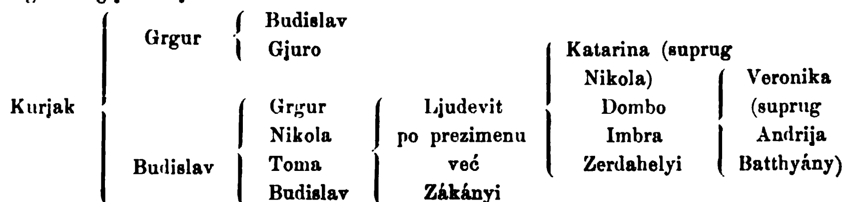

Ovim putem je u povelji spomenuti posjed dospio u ruke Battyányima.

millesimo trecentesimo septuagesimo quarto decimo kalendas mensis Decembris regni autem nostri anno tricesimo tertio venerabilibus in Christo patribus et dominis Thoma Strigoniensi, fratre Stephano Colocensi, Wgolino Spalatensi, Dominico Jadrensi et Vgone Ragusiensi archiepiscopis, Colomano Jauriensis, Michaele Agriensis, Stephano Zagrabiensis, Johanne Vaciensis; Demetrio Transsilvaniensis et Nicolao Chanadiensis, Petro Boznensis, Ladislao Wesprimensis, Dominico Nitriensis, Paulo Thininiensis, Demetrio Nonensis, Grisogono Traguriensis, Petro Corbaviensis, Matheo Sibenicensis, Michaele Scardonensis, Jacobo Macariensis et Portiua Seniensis ecclesiarum episcopis ecclesias dei feliciter gubernantibus, Varadiensi et Sirimiensi sedibus vacantibus, magnificis viris Emerico regni nostri palatino, Stephano Wayuoda Transsilvaniensi, comite Jacobo iudice curie nostre, Johanne magistro tauarnicorum nostrorum et Nicolao de Zeech Dalmatie et Croatie, Petro Zudar regni Sclavonie, Nicolao de Gara de Machou banis, Georgio Zudar pincernarum, Paulo dapiferorum, Michaele ianitorum et Stephano agazonum nostrorum magistris ac magistro Johanne comite Posoniensi aliisque quampluribus comitatus regni nostri tenentibus et honores.

Odozdo s lijeva: Est perlectum et sigillatum presentibus Ladislao Fisico Wesprimiensi et Petro Boznensi episcopis ac Benedicto preposito Scepusiensi ad relationem Stephani episcopi Zagrabiensi et Petro Zudor bani Sclawonie.

Original pergamenat sa duplim kraljevskim pečatom, što visi na crvenom svilenom gajtanu. Körmendski arkiv, alm. 4. lad. 1. no. 24.

XV.

Ilia (Iljinci?) (in villa Elye), 8. dec. 1374.

Bosanski ban Tvrtko, skupa sa mlagjim banom Stjepanom i majkom mu, kao i sa svojim velmožama, daruje biskupu Petru, koji je stekao velikih zasluga dijelom kao izaslanik ugarskom kralju, dijelom svojim uslugama drugdje i za crkvu, osnovanu u Bosni u slavu apostola Petra i Pavla, a ponajviše s toga, što mu je svadba bila u mjestu Sv. Ilije spomenute crkve, posjed Jelšavicu blizu dubničkog bosanskog crkvenog posjeda.

Vatikanski arkiv. Vidi nar. br. XVI.

XVI.

Avignon, 31. oktobra 1375.

Papa Grgur XI. potvrgjuje darovno pismo bosanskoga bana Tvrtka za bosanskoga biskupa Petra. (Vidi gornji br. XV.)

Vatikanski arkiv, regesta pape Grgura XI., sv. 286., str. 186. Izdao Fermendžin, Acta Bosnensia. II., 107

XVII.

Avignon, 31. oktobra 1375.

Papa Grgur potvrgjuje dar bosanskoga bana Tvrtka bosanskom biskupu Petru od 1. novembra 1354. (Vidi naprijed br. VI.)

Vatikanski arkiv, avignonske regeste pape Grgura XI., XXV., f. 263.

XVIII.

Grad Chazar, 29. januara 1385.

Ivan i Stjepan slavonski banovi obećavaju, da će u kralja posredovati za vojvodu Vukca, koji je za se presvojio grad Greben.

Nos Stephanus et Johannes regni Sclavonie bani, memorie commendamus, nichilominus fide nostra sacramentoque prestito roboramus, quod nos omni pro posse nostro in factis et

excessibus. Wlkach woyvode receptionis et occupationis castri Greben perpetratis in presentia regie majestatis ac domine nostre regine Hungarie, Dalmatie etc. baronumque eiusdem regni ad obtinendum eidem gratiam fideliter tamquam pro futuro asscribemus et laborabimus omni sine dubio ac pro expensis factis ipsius castri cum eodem wojvoda in omnibus conveniemus. Datum in suburbio castri Chazar die dominico proximo post festum conversionis sancti Pauli anno domini millesimo trecentesimo octogesimo quinto.

Original papir, odozdo sa pritisnutim izlomljenim pečatom. Beč, Zajedn. financ. arkiv.

*

Bilješka. Za vrijeme tipografskog korigovanja ovoga 13. novembra pročitanoga teksta doznadosmo, da je glasnik hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog pokr. arkiva, „Vjesnik" u br. 4. od 1905. u kratkom predgovoru priprosto saopćio jedan dio ovijeh povelja. Ma koliko da je inače tačno ovo saopćenje, ipak se Vjesniku omaklo, да je na pr. datum naše povelje pod br. VI.

Ў҃·ЛНТ҃Ь Н·Т҃·Н·Л҃·Н·Ч҃· ЛНТО

pogrješno čitao i ovu povelju od 1331. god. uvrstio u god. 1351.

Нове биљке из Босне и Херцеговине.

Описао

Карло Мали (Maly).

Erythronium Dens canis L.

var. *immaculatus* m.

Листови црвено-смеђи без љага.

На Требевићу код Сарајева.

Ranunculus velatus Halácsy у Denkschr. Akad. Wissensch. Wien, XI. (1894.) 225. таб. I., сл. 1. и 2.

var. *R. bosniacus* m.

Струк са 1—3 цвијета, црном длаком. Нутарњи листови дна скоро петорези, одресци већином на троје расцјепкани и читава руба. Вањски листови дна округли, промјера од прилике 2·5—3·5 *cm*, трорези. Одресци широки. Пострани одресци наличе нози те су дводјелни. Окрајак у три процјепа, само према врху назубљен, ријетко крпаст. Тулци нутарњих листова дна голишави; листови голи.

На Шатор-планини (J. Буцаловић.)

Arabis auriculata Lam.

var. *varbossania* m.

Струк виши, већином разграњен. Листови већи. Родне стапке 4—5 *mm* дуге, нешто више међусобно удаљене него ли у *A. auriculata*.

На Требевићу и на Липовцу (Старом граду) код Сарајева.

Амо иде и биљка, штоју је Фиала убрао на Козијој ћуприји, дочим се показало, да је она, убрана у Хаџићима *Draba muralis* L.[1]).

Euphorbia carniolica Jacqu.

var. *varbossania* m.

Средњи и дôњи листови струка нису прама дну сужени, него на дну широко-срцолики, кратке петље. Цваст више стјешњена.

На Требевићу и на Јахорини уз типне облике и с њима спојена обилним пријелазима. Прва (var. *typica* m.) има дугољасте листове на струку, који су

---

[1]) Сравни Verhandl. zoolog.-botan. Gesellsch. Wien 1904., стр. 197.

сприједа кратко-шиљасти или заоружени а према дну мање-више на дуго сужени. Налази се и у шумама на обронку Храницаве до Пазарића.

Acer obtusatum Kit. ap. Willd.

var. *anomalum* Pax у Енглеровом Bot. Jahrbuch. VII. (1886.) 224.

f. *opuloideum* m.

Syn. *A. opulus* β *obtusatum* Reichenb., Icon. flor. Germ. V., таб. CLXIII. *A. opulifolium* Pospichal, Flora d. österr. Küstenl. II. 50, не Vill.

Листови средњевелики, не срцолики, или на дну скоро кусасти, петокрпи. Три средња овршка кратка, ширококружна, троуглата, шиљата, један од другог одстојећа, изобљено-зубаста[1]), према доље већином паралелних рубова. Покрајни овршци напред окренути. Листови с дôње стране црном длаком, бијело пустенасти или на површини бијело пустенасти а на нервима мање или више хрђасто-смеђими длакама провиђени.

Разликује се од *A. opulifolium* особито длакавости дôње стране листа. Од *A. opuloideum* m. разликују се други облици, што сам их нашао на Голом брду, једном вршку Игмана више Пухаловића (над Врелом Босне) само већим, више кожастим листовима, у којих су три средња овршка обично више напријед протегнута.

Босна: На Игману код Сарајева.

Хрватско-далматинска крајина: Велебит.

f. *pseudopulus* m.

Листови велики или средње-велики. Три средња овршка са дна трокутна, шиљата или зашиљена, овршци, који стоје пострацне средњему веома, скоро хоризонтално одстојећи, слабо угласто назубљени.

На Игману код Сарајева, ријеђе него пријашња врста. Налази се на Голом брду са родним осима, које су и у доба плода неразграњене, дакле дуге и висуће.

A. pseudopulus је у облику листа веома сличан *A. opulus* Ait.

Облике са већином већим, по облицима ванредно промјенљивим листовима са шиљастим овршцима ваља у кратко означити као *A. obtusatum* var. *anomalum* Pax.

Astrantia major L.

Supspec. *elatior* (Friv.) m.

var. *integra* m. Сви листићи покровни су читава руба.

Разликује се од *A. major* особито дуљим овршцима чашке.

Налази се на Требевићу те је ту прелазним облицима спојена са *A. elatior* Friv.

Cynanchum Vincetoxicum (L.) Pers.

Vincetoxicum album (Mill.) Aschers.

V. hierundinaria Medic.

var. *C. (V.) bosniacum* m.

---

[1]) У *A. opulifolium* Vill. зуби су већином напријед управљени.

Струк висок, двоседан, пахуљасто-длакав, не вије се. Листови се према горе смањују, тако да цваст твори заокружену на око безлисну киту. Штитасти паштитови поредани на облик вијка (састављени) дугопетљасти. Листови при дну срцолики, зашиљени.

Босна: У долини Трстенице код Сутјеске (јули 1903.).

Cerinthe lamprocarpa Murb.

var. *luteo-lacinata* m.

C. minor var. *indigotisans* m. у Verhandl. zool.-botan. Gesellsch. LIV. (1904.), стр. 241. не Borbás.

Биљке, што их имам пред собом, имаду све жуте овршке корола и цвјетне стапке без длака. Ораси одговарају точно подацима Мурбековим. Амо иду и комади сабрани 1895. од Рапа (Raap) код Стôца а од Callier-a (Plantae Herceg. бр. 115.) као *C. maculata* M. B. издани комади. Видио сам *C. luteo-laciniata* m. и из Љубушког у Херцеговини (leg. Fiala) и са Сниједжнице у Далмацији (leg. Adamović et Brandis).

Hypochoeris illyrica m.

Струк чио, 1 (—2) глав, 15—51 *cm* висок према горе помало слабији, одебљао. Листови дугољасти, већином шиљасти, ужи и на јаче затоне назубљен него ли је обично *H. maculata* L.[1]) Главица кусаста дна, 5—6 *cm* широка, Чашка покровна 20—22 *mm* дуга, са длакама као и *H. Pelivanovići* Petrov[2]). Длаке струка и листова као у *H. maculata* L.

Босна: Влашић (O. Reiser), Јахорина и Трескавица планина.

Блиска је до *H. carpathica* Pax.[3]) и *H. maculata* L., али се од обих разликује истакнутим обиљежјима.

Типну *H. maculata* L. познајем са Требевића, Буковика, Липовца (Стари град), из околице Пала и са Прењ планине.

Crepis aurea (L.) Cass.

var. *C. bosniaca* m.

Главица већином нешто мања (покровна чашка 10—12 *mm* дуга.) Цвијетне крунице злато-жуте[4]), језични цвијетови извана гримизно пругани.

Представља прелазни облик до *C. Columnae* (Ten.) Fröl. у које је покровна чашка још мања (6·5—10 *mm*).

Налази се у алпинским и субалпинским ливадама Бјелашнице, Голе Јахорине (са 1—3 главице) и на Требевићу (са 1—2 главице).

Subsp. *Columnae* (Ten. Syll. Fl. Nap. [1831.] 398, под *Hieracium*).

C. Columnae Fröl. ap. Dc. Prodr. VII. (1838.), 167.

На Осјеченици и Трескавици (Фиала, у Гласнику VIII., 310.; исти у Wissenschaftl. Mitteil. VI. 733., као *Leontodon pyrenaicus!!*).

---

[1]) Јесу ли и листови без љага (како се чини) или нијесу, не могу на сухом матерјалу установити.

[2]) Velenovsky, Flora Bulg. (1891.) 361.

[3]) Oesterr. botan. Zeitschr. XLV. (1895.) 26., таб. V.

[4]) Saccardo, Chromotaxia ed. 2., бр. 22.: luteus.

Биљка, коју сам и ја на Трескавици сабирао, прелази првашњој те осим злато-жуте — не наранчасто-црвене — боје цвијета одговара *C. Columnae* var. *pilifera* Griseb. ap. Pantocs[1]).

C. Columnae типно је развита врло различна од *C. aurea*, али има баш у нашем подручју прелазних облика, што није чудо на размеђу њиховог распростирања.

На Бјелашници сабрао је већ G. v. Beck[2]) *C. aurea* те тај ваљда спада мојој *C. bosniaca*. Сва је прилика, да у нас фали облик са наранчасто-црвеним цвјетовима, који превладава у алпама.

---

[1]) Beitr. z. Flora u. Fauna d. Hercegovina etc. (1874.) 49, Rohlena, Dritter Beitrag z. Flora v. Montenegro (1903.) 42.

[2]) Annalen d. naturhist. Hofmus. Wien, II. 169.

Prethodno izvješće o neolitskom naselju u Dônjem Klakaru.

Priopćio

dr. **Ćiro Truhelka.**

(Sa 6 tabli.)

Godine 1899. započele su se radnje na nasipu, koji ima da brani široku savsku dolinu od Bos. Broda pa do Brusnice od poplava, što bi redomice svake godine poplavile taj rodni kraj a mnoge godine svojom navalom otele jadnome težaku rod njegove muke, prije nego li bi sazrio. Kada se slijedeće godine započelo radnjama oko ovoga nasipa, namjeriše se radnici pod Dônjim Klakarem na ostanke staroga naselja, a mjernik gosp. Hugo Wacha, koji je upravljao ovom gragjom, čim je saznao za to, svratio je svoju pažnju na ove nalaze te je o tome izvijestio zemaljski muzej.

Priposlani veoma obilni primjerci pokazaše, da je tu obretena bogata i zanimiva neolitska naseobina, koja je zavrijedila, da se sistematski protraži i prouči. Na žalost su se u tome slučaju kosili dvojaki interesi: znanstveni i interes narodnjeg blagostanja. Sistematsko proučavanje nalazišta zahtijevalo bi poman, spori postupak kod pretraživanja, a interes izokolnog naroda opet, da se što brže dovrši gradnja nasipa, koji bi imao, da ga štiti od nepogoda nabujale Save, a kako je pruga projektovanog nasipa baš prešla preko kompleksa njiva, na kome se nalaze ostanci prehistoričkog naselja, nije bilo druge, nego nastaviti gradnju. Srećom je muzej u osobi gosp. Wache našao čovjeka, koji je znao da svede u sklad i interese znanosti i one svoga zvanja te se on pobrinuo, da se u raskopanom dijelu pripazi na svaku sitnicu, koja bi se iz zemlje pomolila te bi mogla biti po arheologiju od interesa, pa da se uza to njemu kao graditelju nasipa ne ospori gragja. On je strogo naložio radnicima i naglednicima, da pomno priberu svaki i najmanji komad, koji bi mogao biti od važnosti i tako je njegovom skrbi dospio zemaljski muzej do obilne zbirke neolitskih starina iz ovoga naselja.

Dok se nasip gradio, radilo se samo o tome, da se predmeti, što ih je zemlja tisuće godina prikrivala, ne bace sa ostalom zemljom u nasip, koji je valjalo sazidati, nego da se po mogućnosti spase za muzej. Tako nalazi iz prve periode iskapanja potječu isključivo iz jarka kraj nasipa, iz kojega je izvagjen materijal za gradnju, a osim toga je gosp. Wacha po uputi pokušao i na dva mjesta izvan pruge, kojom je ovaj pošao, ne bi li se bar ponešto saznalo o opsegu, što ga zapremaju ostanci ovoga naselja.

Rezultat dojakošnjega iskapanja i pabirčenja na ovome mjestu bio je do sele tako obilan, da već sada moramo reći, da je to naselje bilo jedno od najvažnijih prehisto-

ričkih naselja, koja su nam u Bosni poznata. Sistematsko istraživanje, koje se ima na tome mjestu što skorije provesti, pokazaće to jamačno još u većoj mjeri nego ono par glavnih rezultata, što ih iznosim u ovom prethodnom izvješću.

*

Nalazište leži, kako je rečeno, u Dônjem Klakaru, idući od Bosanskog Broda niz nasip kod *km* 12·8. Savski se dô na bosanskoj strani tu nešto suzuje, a jedno 1·05 *km* od nalazišta na zapadu presjeca ga oniska ilovasta kosa, što se spušta sa Gornjeg Klakara prema obali Save te se primiče tik do njenoga ruba, na kome iz zemlje izbijaju poveći krševi vapnenca i tvore 110 *m* visoku glavicu. Taj vapnenac ovdje se kopa i peče se od njega u krečani vapno, a sva je prilika, da je od njega postalo i ime mjesta Klakar, jer imenom klak označuje narod i vapno. Ta glavica je u ostalom i u arheološkom vidu zanimiva, jer se na njoj nalaze ostanci povelike rimske utvrde. Sudeći po ostancima debelih, solidno gragjenih zidina, koji se još amo tamo nalaze i koji su još pred koju godinu bili dosta dobro sačuvani, bijaše tu jedna od znamenitijih rimskih utvrda. Opseg njen bijaše tolik, da se je krečani isplatila muka vaditi iz zidova tesano kamenje te ga ispeći, ali je na žalost baš time razoren čitavi raspored, koji je u gragjevnom vidu za našu arheologiju mogao biti preznamenit.

Lokalna je situacija na ovome mjestu tako zgodna, da moramo suponirati, da je tu u rimsko doba bio znameniti prelaz preko Save, jer se zahumlje ovdje spušta blagim obroncima tik do same rijeke Save, koja je tu osim toga i prilično uska tako, da prirodni položaj izazivlje, da se — izbjegavajući močvare u gornjem dijelu doline — svede baš amo cesta, koja ima sa brdovite Bosne sići te preći Savu. Ja držim za to, da je prelaz ceste iz Salone u Syrmium kod rimske postaje Marsonia bio na ovom istom mjestu a ne, kako se do sada mislilo, u Brodu. I danas, prem su se prometne prilike veoma promijenile, svedena je iz Dervente cesta amo, akoprem ona na bosanskoj strani nema nastavka.

Tlo savske doline ima tu isti karakter kao i svuda, gdje se proširilo u poveću ravnicu. Nisko je, ravno i rodno, a gotovo horizontalnu ravnicu prekidaju mjestimice nepravilno poredane dugoljaste žljijebi, u kojima se iza poplava ustavlja voda te tvori močvare, obraštene šašovinom i trstikom. Plitke žljijebi spajaju za poplava te lokve megju sobom i sa Savom a izmegju njih nanijela je voda mjestimice prûdi, koje su se jedva vidljivo izdigle nad površinom izokolnog tla. Take slabe izbočine ostale bi za poplava suhe, a taka jedna izbočina bijaše i mjesto, na kome je obreteno naše naselje.

Narod tamo zove to mjesto Laništem, jer se tu prvi puta, kada se iskrčila šuma, sadio lan. Njivu obragjuje Anto Gjukić.

Na zapadu Laništa, od ivice savske obale 300 *m* daleko, ima plitki jarak — Josića jarak — kroz koji iza poplava otječe suvišna voda Savi, na istoku, podno obronka, što se stere Savi teče pravcem od jugozapada sjeveroistoku potok, nazvan Srednja rijeka, a na sjeveru prema Savi ima nekoliko dugoljastih, smjerom tijeka rijeke položenih pomanjih plitkih lokava, koje preko ljeta presuše. Lokvasto je i tlo na južnoj strani Laništa tako, da je ono u doba poplave opasano odasvuda močvarom i vodom.

Prema tome ovo mjesto ni malo ne odgovara današnjim uslovima za napredno obitavanje. Močvara sa svojim miazmima odvraća svijet od toga, da se tu nastani, a ako tu ipak ima tragova starome nastavanju, tumačiti nam je to ili time, da su se hidrografske prilike tečajem velikog niza stoljeća promijenile ili da je stari živalj, što je tu živio, tražio baš takovih prilikâ, kakovih je nalazio u ovakovoj lokalnoj situaciji.

Vrijeme, što nas dijeli od dobe, kada je postojalo ovo naselje nije tako opsežno a da bi mogli pretpostavljati, da su se promijenile hidrografske prilike, dapače, ako izokolno tlo nije bilo još močvarnije nego li danas, možemo sigurno reći, da nije bilo suše. Tlo savske doline u svom dônjem dijelu ima tendenciju, da se ispinje, dakle da uslijed nastrujalog aluvija postaje višim, a prema tome je nekadanja površina njegova bila niža, nego li danas. Istina, i razina Save bila je nekoć razmjerno niža, ali ta razlika nije jamačno bila tako znamenita, a da se odnošaj razine vode i razine tla do danas u velike promijenio.

Prema tome nam ne ostaje drugo, nego predpostavljati, da se stari živalj nije žacao lokalnih prilika, koje se nama po današnjim nazorima čine nepodesnima za ljudsko naselje. Obredamo li nizove poznatih neolitskih naselja, naći ćemo, da su većina njih postojale baš na močvarnom tlu. Da ne zagjemo daleko, sjetićemo samo onih, što su nama po svom položaju najbliži: Butmira u Bosni, Jablanice u Srbiji, Sarvaša, Osijeka, Vučedola i Samatovaca u Slavoniji i Ljubljanskog blata. I mnoga druga neolitska naselja nalaze se baš u močvarnom tlu, dočim su naselja ove dobe na povišem tlu prilično rijetka, a gotovo nam nikada ne predstavljaju čistu neolitsku dobu nego neki prelazni stepen u doba kovina. Iz toga nam rezultira, da su neolitski ljudi regbi nekom predilekcijom baš odabirali takova močvarna mjesta za svoja naselja. Tu možda živi ona ista tradicija, koja je natjerala žitelje sojenica, da utemelje svoja naselja usred jezera i rijeka, kao u švicarskim sojenicama, ili, gdje nije bilo od prirode jezera ili močvare, da ih opkole na umjetni način vodom, kako je to bivalo u terramarama italskim.

Ovaka se okolica možda zato odabirala, što su obližnje vode svojim obiljem riba pružale dovoljno hrane a možda i s toga, što je naselje usred močvare trstikom obraštene pružalo poveće sigurnost proti nenadanom neprijateljskom nasrtaju.

Koliko su nam do sada poznate lokalne prilike u neolitskim naseljima, što se nalaze u području nama najbližem, možemo lokalnu situaciju u njima od prilike ovako rekonstruirati. Za naselje odabralo bi se tlo, koje se uslijed aluvijalne naplave malo ispelo nad ostalim, ali ga ipak u neposrednoj blizini opasale močvare ili pojedine lokve, koje bi, ako su bile nesuvisle na umjetni način spajali jarcima tako, da je sama naseobina bila odasvuda opasana vodom. Na samom selištu bile su posagragjene kolibe na način, koji je bio u neolitsko doba karakterističan: zemunice do pola ukopane u zemlju; materijalom, što se kopajući prostor za nje izvadio, pojačavao se pleter, kojim je bila zagragjena periferija kolibe a taj pleter se iznutra oblijepljivao zemljom, da bude kuća bar iznutra izglednija. Gdje je bilo potrebno, provagjali bi se kroz selište ili oko kolibâ jarci, da se njima odvodi suvišna voda iz naselja.

Taj način gradnje bijaše i u našem naselju na Laništu običajan, bar u koliko nam dosadašnja iskapanja dozvoljavaju, da si o tome stvorimo sud.

Uslijed gradnje nasipa ostaće uz najbolju volju naša spoznaja cjelokupnog rasporeda krnjavom, jer nasip prelazi širinom od 10 *m* (na dnu) a pravcem sjeverozapadnim-jugoistočnim preko našega naselja te je tako pritisnuo prilično veliki prostor, koji se više ne će moći pretražiti. Srećom se pravac nasipa nije namjerio baš na sredinu naselja nego na njen sjeverni rub, jer su pokusna iskapanja na sjevernoj strani njegovoj doduše iznijela priličan broj starina, ali tu nije nagjeno tragova kolibama. Sva je prilika, da je bar jedan dio nasipa zauzeo k r a j naselja, a što je tu nagjeno starina, da je izbačeno izvan periferije kao nepotrebni smet.

Na južnoj strani nasipa iskopan je 5 *m* široki a od prilike 1 *m* duboki jarak, iz koga se vadila zemlja za nasipanje nasipa, a u tome se jarku obilno nalazili ostanci

kamenog orugja pa i prvi tragovi koliba. Duljinom od 100 *m* bili su u tom nasipu vrlo obilni, ali i prema Josićevoj brani, sazidanoj tik do Laništa na istočnoj, pa i na protivnoj strani nalazili su se još u priličnoj udaljenosti pojedini komadi kremena orugja ili ulomci crijepova.

Pabirčenjem po razorima u izokolnim njivama mogao sam ustanoviti, da se naselje nije samo protezalo preko Laništa nego i po bližnjim njivama na jugu nasipa a prostor, što ga je zapremalo, bio je najmanje 300 *m* dug a 200 *m* širok.

Za gradnje nasipa moglo se samo misliti o tome, da se priberu ostanci kamenog orugja i ulomci zemljanog posugja, što bi se nalazili u jarku do nasipa, a potanja opažavanja se tu nijesu mogla provesti. Nu osim toga je gosp. mjernik Wacha još dao raskopati južno od jarka prostor, koji zaprema površinu od 200 m^2 a 21 *m* daleko od ivice jarka drugi jarak dug 29·5 a širok 3 *m*. Osim toga sam osobno pretražio do prvašnjeg prostora istočno plohu od 88 m^2 a zapadno od 140 m^2.

Stratigrafske prilike bile su na čitavom ovom prostoru iste:

1. Gornji sloj sastojao se od prilično tanke, oko 20 *cm* debele, mršave crnice,

2. pod njime se stere nešto deblji sloj — 40—60 *cm* — naplavljene zemlje, izmiješan sa tragovima kulturnog sloja, zaostala iza staroga naselja a pod ovim opet

3. pravi kulturni sloj, koji se od gornjih odlikuje tamnom bojom i bogatom primjesom ostanaka, ponajviše kremenog orugja i iverja, ulomaka posuda i zemljanih predmeta a osobito zemljana naboja sa podnica, ognjišta te lijepa, kojim je bio oblijepljen pleter koliba. Dočim je u ostalih slojeva površina prilično ravna, u ovoga je dosta nepravilna, jer on slijedi neravnosti tla, nastale uslijed rasporeda ljudskih stanova. I debljina toga sloja nije jednaka, mjestimice se stanjuje i gubi gotovo posve, a to je bivalo u daljnjoj periferiji zgrada, mjestimice je opet prilično debeo, do 0·5 *m*, a to je bivalo osobito u udubinama zemunicâ i u jarcima, što su ove opasivali. Tu je strujanje vode za poplava ponaslagalo veliko obilje raznovrsnih ostanaka, koje je valjalo samo pobirati.

Pod kulturnim slojem ide

4. cjeloviti stari naplavni sloj, koji posvuda ovdje karakteriše tlo savske doline. U njemu se nijesu nalazili nikakovi kulturni tragovi.

Površina bila je i tu, kao u svih sličnih nalazišta, izmiješana pojedinim predmetima, koji su amo dospjeli iz nižeg kulturnog sloja, a izmiljanje njihovo iz nižega sloja u viši možemo si tumačiti time, da je šumska vegetacija, koja je pokrivala savsku dolinu te izrodila znameniti niz generacija, svojim rastom, osobito dizanjem žila, iznijela po koji komad iz dubine na površinu. Kada se onda u nedavno doba počelo tlo krčiti i orati nastavio je plug taj posao te je osobito iza oranja na takim nalazištima zgodno vrijeme za pabirčenje starina, razasutih po površini.

*

O potanjem rasporedu ostanaka koliba, u koliko se mogao do sele ustanoviti, progovorićemo tek kada se nastavi intenzivnije posao na ovome nalazišta i iznese obilnijeg materijala, a ovdje ćemo samo iznijeti glavne, do sele obretene arheološke nalaze.

Najskupocjeniji nalaz, nagjen ovdje, je malena sjekira ili klin, iskopan proljetos, koji se u svakom vidu odlikovao od drugih. Ima oblik trouglata jezičca, kome je vrh oblo zaokružen, a oštrica, koja je i danas još veoma reska, konveksno izobljena. Obje plohe halatke su slabo izbočene te se prema oštrici stanjuju prilično srhovito a prema vrhu slabije. Osim male prirodne pukotine na oblom vrhu nema komad nikakove ožljede.

Visina sjekirici je 5·4 *cm*, širina na jako izobljenoj oštrici 4·4 *cm* a debljina 1·1 *mm*. Boja mu je zagasito zelena, gotovo crnkasta, najtanje partije oštrice su zelenkasto prozirne a, držeći ga u ruci, može se već osjetiti, da mu je specifična težina dosta veća nego li u običnog kamena, što se u našim neolitskim naseljima obragjivao u sjekire ili u dlijeta. Zamolio sam gosp. zemaljskog geologa dr. Katzera, da ustanovi narav ove rude i on mi je imao dobrotu o tome pisati slijedeće:

„Pobliže ispitanje trunka, što sam ga smio izvaditi iz predane mi kamene sjekire potvrdilo je, što sam već na prvo oko sumnjao, da naime materijal nije pravi jadeit nego željezom obilna suvrsta, nazvana chloromelanit.

„Specifična težina, pronagjena u trunka, je 3·397 [1]).

„Ruda se tali ne baš teško te tvori crnozelenkasto, ako je poveće, skoro stakleno zrno a daje plamenu puhaljke karakterističnu boju natronovu. Ruda je na srhovima u zelenoj boji prozračna te ima sitnozrnastu sastavinu. Tvrdoća njena sublizu je ista kao u kvarca (7).

„Značajno je, da sjekirica po svom obliku, po oštroj oštrici i po finoj polituri posve odgovara onom načinu obragjivanja, koji se češće i savršenije nalazi u predmeta od chloromelanita nego li u samih predmeta od jadeita.

„Materijal ili gotovi komad valjda je donešen iz Azije, ali nije isključeno, da bi se chloromelanit mogao naći samoradan u opsegu amfibolitnog a možda i serpentinskog kamenja na balkanskom poluostrovu."

Francuski mineralog Damour [2]) smatrao je isprva, da je chloromelanit posebna vrsta rude a kašnje je odustao od toga te ga drži varijetetom jadeita. Prema determinaciji gosp. dra Katzera ide dakle naš klakarski komad u onu grupu, koja se u prehistoriji označuje imenom nefritoida te se vrsta uz nefrit [3]), jadeit i sausurit. U neolitskim naseljima Španije, te u Franceskoj, osobito u Morbihanu, Puy-de-Dôme i Rhone, nalazi se mjesto njih orugje od fibrolita, koji ima sva tehnička svojstva nefritoidâ te ih posvema nadomješćuje.

Sve te rude imale su uslijed svojih plemenitih svojstava za neolitsko ljudstvo velike važnosti; u tehničkom vidu odnosile su se prema običnom materijalu, što se obragjivao u orugje, kao danas čelik prema mehkome željezu. Ali cijena, što je arheolog daje artefaktima, načinjenim od nefritoida ne sastoji se u tome, nego u zanimivom odnošaju njihovih nalazišta i velike udaljenosti od mjesta, gdje se ta ruda nalazi samorodna. Kada naime opetovani nalazi nefritoidnog orugja svratiše pozornost istraživatelja na se, ne bijaše na evropskom tlu poznato ni jedno prirodno nalazište nefritoida (— sausurit, što su ga švicarski sojeničari vadili iz valjutaka, odnešenih iz miocenskih konglomerata ledenjacima Rhone te staloženih u morenama i fibrolit vlaknaste konstitucije [4]), kome je sloj nagjen u Bretagni, ne vrstaju se za pravo u nefritoide —) a sva poznata prirodna nalazišta ležala su daleko izvan evropskog, većinom na azijskom tlu. Razumljivo je, da se u takim prilikama odma nametnula misao, nije li ili sirovi materijal ili već gotovo obragjeno nefritoidno orugje donešeno iz Azije u Evropu.

[1]) U chloromelanita po G. de Mortilletu 3·40—3·65.

[2]) Sr. G. de Mortillet u Dictionnaire des Sciences anthropologiques s. v. chloromelanit.

[3]) U literaturi često se griješi, upotrebljujući ime nefrit, te se mnogo kamenje, sudeći po vanjštini, tako označuje, dočim bi mineraloško istraživanje pokazalo, da to nije nefrit nego možda koji drugi kamen augitne ili amfibolitne grupe, a možda i antigoritni serpentin. Zato bi bilo uvijek oprezno, prije, nego li se kojemu predmetu nadjene ime nefritoida, dati ga po stručnjaku kristalografički i petrografički pomno proučiti.

[4]) Nalazište za samorodni kristalinički zrnasti fibrolit još nije u Evropi poznat.

Kako se dovagjalo podrijetlo neolitske kulture na evropskom tlu u savez sa podrijetlom arijskih naroda, bilo je lahko tumačiti pojavu nefritoidnog orugja seobom arijskih naroda.

Praarijci, govorilo se, koji su se doselili iz Azije i ponijeli sa sobom neolitsku, zamjenicu paleolitske kulture, ponijeli su iz stare postojbine i to skupocjeno oružje, a ti komadi prelazili su od koljena do koljena potomstvu, koje je u njima poštivalo relikvije svojih azijskih praotaca.

Dugo je vremena ostala ta hipoteza u cijelosti neoborena, ali pomnije istraživanje i sravnjivanje tih pojava pokazalo je, da nam o njoj valja danas inače suditi. Prije svega dokazala su istraživanja, da se oružje od ovog azijskog kamenja, koje se samorodno nalazi obilno osobito u centralnoj Aziji[1]), ne pojavljuje u početku neolitskog doba, nego u razmjerno mlagjoj periodi, tik pred vrijeme, kada se pomilja i bakar[2]), možda i zajedno s njime, a to bez svake sumnje ne dopušta hipotezu, da su neolitski doseljenici ponijeli to oružje sa zobom za svoje seobe.

Već proučavanje jantara i kositra pokazalo je, da stariji nazori o podrijetlu ruda, koji su to podrijetlo tražili na stanovitom jednom mjestu — kositru isključivo u Britaniji, jantaru u Baltijskim zemljama — nijesu neoborivi, jer se te rude nalaze i inače na evropskom tlu, akoprem u manjoj mjeri, pa je bilo prirodno, bar pokušati, ne će li se naći i samorodnih nefritoida u Evropi.

Taj je pokus donekle uspio, jer se u Šleziji našao prilično jaki sloj samorodna nefrita. Kod Jordansmühle, na sastavu granulitnog i serpentinskog sloja, obreten je do jednu stopu debeli sloj nefrita, koji se prema krajevima stanjuje i donekle prati oba sloja. Prema tome, je li taj sloj bliži granulitu ili serpentinu, diferencira mu boja. Megjutim stratigrafske su prilike tu dosta nepovoljne pa ni oni, koji baš upiru na ovo mjesto, koje bi moglo biti ishodišem evropskog nefritnog orugja, ne drže mogućim, da su neolitski ljudi svojim primitivnim sredstvima ovdje vadili rudu.

U povoljnijim se prilikama našao nefrit u eratičkim grudama, splaženim sjevernim ledenjacima u okolicu Dražgjana. Istim je putem dospio na jug grumen težak više od 38 *kg*, nagjen u pijesku kod Lipskoga, a da to nije jedina vrsta kamenja, što se ledenjacima spuštala sa pôla prama jugu, svjedoče nam fonoliti u Meklenburgu, kojima je pradomovina, kao i rijetkim spomenutim nefritima, negdje oko sjevernog pola.

Ovi se nalazi u ostalom ni najmanje ne doimlju riješavanja našega pitanja o podrijetlu nefritnih neolitskih starina, jer baš u okolici ovih nalazišta nije do sele obreten ni najmanji komadić nefritnog orugja a tamo, gdje ih nalazimo u najvećem obilju — u Alpama, osobito oko bodanjskog jezera — nije se nefritoid u prirodi nigdje našao. I sa strane švicarske i njemačke poduzeto je više ekspedicija, ne bi li se u Alpama ili bar u valjutcima njenih potoka i morena našao trag nefritoidima, ali je sva ta muka ostala jalova.

A. B. Meyer, gorljivi zastupnik i odvjetnik teorije o evropskom podrijetlu nefritnog orugja, pronašao je nekoliko komada nefrita, te je raspitivanjem saznao, da svi potječu iz okolice štajerskog Gradca. Oni imadu oblik dugoljasta, plosnata šljunka, te su nesumnjivo ležali u koritu rijeke, koja ih je po njegovom mnijenju snijela sa planine, gdje je bio samorodan uklopljen u drugom kamenju. Rijeke, na koje bi tu valjalo misliti, jamačno su Mura i Sana, a ako u istinu pritočice Save nose nefritnog

[1]) Nalazišta popisao je Émile Cartailhac u Matériaux pour l'histoire de l'homme, 1884, str. 226. i sl.

[2]) Za sojenice bodanjskog jezera, gdje je nagjeno najviše nefritoida to tvrdi E. v. Tröltsch, Die Pfahlbauten des Bodenseegebietes, 1902., str. 251.

šljunka, moraće se taj vremenom, bar u sitnijim komadima, naći i u savskom šljunku.

Ali proti hipotezi o alpinskoj provenienciji ovoga šljunka moglo bi se navesti to, da bar oni komadi, što ih je Meyer našao u gradačkom Johaneju nijesu možda posve prirodni šljunak, nego artefakti, koji su pali u vodu, te ih je ova, valjajući ih niz dô, preobrazila. Značajno je baš za ove komade, da su, prije nego ih je imao Meyer u rukama, bile u Johaneju u Gracu inventarizovani pod imenom „kamenih sjekira“.

Što smo rekli o pokusima, da se nagje evropsko podrijetlo nefritnoj rudi, upotrebljenoj u neolitsko doba, vrijedi i za jadeit. Na obalama Nauenburškog jezera kod Neufchâtela u Švicarskoj nagjena su doduše tri sitna komadića šljunka jadeita, ali ni tu nije isključena mogućnost, da su to ulomci artefakta, dospjeli u valjutak rijeke. Svakako ni tu nije sigurnošću dokazana evropska domovina rude.

Jedino glede chloromelanita, od kojega je načinjena i naša sjekira možemo nešto pouzdanijega reći, jer je chloromelanita nagjeno na Monte Viso.

Zanimiv je pogled na kartu, koja bi nam predočila rasprostranjenost nefritnog, odnosno jadeitnog orugja — u potonju grupu ide i chloromelanit — u srednjoj Evropi. Dr. H. Fischer bijaše prvi, koji se je bavio pomnijim proučavanjem ovoga pitanja te je svoja opažanja iznio god. 1885. u „Archiv für Anthropologie“, a na osnovu toga sastavio je v. Tröltsch kartu tih nalazišta. Za franceska nalazišta mjerodavna je slična karta, Tables générales des materiaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme, Toulouse, Bonnal et Gibrac. 1881. Obje ove karte jamačno su ponešto već antikvirane, ali prilike, što ih u velikom prikazuju, nijesu se bitno promijenile.

Po tim popisima nagjeno je u Francuskoj 53 komada chloromelanita u Švicarskoj i na bodanjskom jezeru 105, u Njemačkoj 17, a u Austriji vrlo rijetko, u Madžarskoj nikako. Od 1650 komada nefrita nagjeno je 1500 u bodanjskom jezeru pa i od predmeta od pravog jadeita nagjena je veća polovica u istom jezeru i u Švicarskoj. Alpe su prema tome na neku ruku centralno središte nefritoidnih rukotvorina a to središte dosta je udaljeno od do sele poznatih slojeva evropskih, u kojima ima ili se naslućuju nefritoidi. Potanja analiza nalaza suviše je pokazala, da materijal prehistoričkih nefritoida ne potječe od tih evropskih majdana.

Prema tome, teorija o azijskom importu toga orugja još uvijek nije oborena, a samo hipoteza, koja dovodi taj import u svezu sa praarijskom seobom može biti dvojbena.

Novija se prehistorija uopće naučila opreznosti, te ne dovodi svaku ikako neobičnu pojavu u savez sa etničkim problemima. Što se prije pripisivalo seobama raznih plemena, danas se pripisuje prometu, bilo kulturnom, bilo trgovačkom. Takome prometu pripisuje se i import artefakata, kojima je bar materijal, a valjda i izrada egzotnog, azijskog podrijetla.

Kartiranje pojedinih nalazišta bilo bi možda jedino sredstvo, kojim bi mogli ustanoviti put, kojim je pošao ovaj promet.

Bilježeći sve poznate nalaze na karti, pokazalo se je, da su najčešći u južnoj Francuskoj u dolini Rhone; slijedeći tu dolinu i prešav u dolinu Rajne biva tih nalaza sve manje i manje, dok ne iščeznu sasvim. Osobito je bogata nefritoidnim orugjem Švicarska a na sjeveru ih ima vrlo rijetko tek do ušća Labe, na istoku gubi im se oko Crnogorja trag: to je najbolji dokaz, da se taj promet nije širio preko ruskih stepa iz Azije u Evropu, nego putem sredozemnog mora i južnih obala Evrope, a otale dolinom rijeka dalje u središnju i sjevernu Evropu. Što je nagjeno u zapadnoj

Evropi jamačno je vrijedilo i za središnju, samo što je ovuda put do Alpa valjda vodio preko jadranskog mora a jedna mu staza odvojila u zemlje Balkana. Na žalost su prehistoričke prilike Balkana još posve nepoznate, ali možda će budućnost potvrditi ono, što mi tu iznosimo tek kao hipotezu. Sigurno je to, da su nefritoidi na obalama jadranskog mora dosta obilni. Iz Dalmacije poznat nam je već priličan niz, a uza nj se iz Bosne eto pridružuje lijepi primjerak chloromelanita iz Klakara.

C. Mehlis kušao je da rekonstruira neki tješnji savez izmegju ovoga prometa i seobe ligurskih plemena, a kako staza ovome prometu vodi preko Alpa, i sa švicarskim sojeničarima. Hipoteza je interesantna, ali mi ipak ne ćemo za njom zaći, jer su nam etničke prilike neolitske dobe još odveć tamne, a da se usmjelimo temeljiti na njima tako zamašnih zaključaka. Ta se hipoteza u ostalom ne može nikako doimati zemalja na Balkanu.

Pojava ruda azijske proveniencije na evropskom tlu, možda se najbolje tumači tako, da je ona od jednog prometnog skladišta — po nalazima sudeći iz švicarskih sojenica — prelazila od ruke do ruke, dok nije stigla na ono mjesto, gdje ih je motika arkeologa nakon tisuće godina opet iznijela na svjetlo. Mi tu dakle ne moramo misliti na etničku revoluciju; pa ako na jednom mjestu nalazimo nefritoida više, na drugom mjestu manje, valjalo bi uvažiti i prirodniji tumač, jer, gdje je bio narod bogatiji, mogao si je lašnje nabaviti to skupocjeno orugje nego li siromašniji, a razmotrimo li razna neolitska nalazišta u vidu blagostanja, očitovana po pojedinim iskopinama, opazićemo, da se nalazišta nefritoida sudaraju sa nalazištima, koji nam odaju relativno bogatsvo. Ta već je to značajno, što baš švicarske sojenice stoje tu u prvom redu.

Proti teoriji, da su arijska plemena ponijela za svoje seobe nefrit iz svoje azijske pradomovine, moramo istaknuti i navesti još i to, da u švicarskim sojenicama, koje se općenito smatraju uzornim naseljima arijskih doseljenika, fali nefrit, jadeit i kloromelanit u prvoj neolitskoj periodi, dakle baš u onoj, koja bi imala biti najbliža samoj seobi. U srednjoj neolitskoj periodi to je kamenje veoma obilno, pod kraj neolitske periode ga opet nestaje, ali ga nadomješćuje bakar. A poznavanje bakra opet možemo dovesti u savez sa širenjem istočne, ili bolje jugoistočne kulture putem sredozemnog mora. To je za mlagje neolitsko doba i za spoznaju bakra tipološki izvan svake sumnje dokazano, pa zar nije posve prirodno, da si i poznavanje i širenje nefritoida na evropskom tlu protumačimo na isti način?

Ovu svezu sa Azijom predstavljaju nam možda doduše samo pet nefritoidna komada nagjena na tome putu: po jedan u Maloj Aziji u Hisarliku, u južnoj Grčkoj i u Kalabriji a 2 u Siciliji [1]). Naš chloromelanit iz Klakara označivao bi za sada najistočniju granicu prostiranja nefritoida na evropskom tlu.

Prometne nam prilike našega naselja u Klakaru objašnjuje i nekoliko trijeska od opsidijana te jedan lijepi nuklej, nagjen na jednom drugom naselju u neposrednoj blizini neolitske postaje. Opsidijana nema u Bosni a najbliža nalazišta bila bi u Karpatama, u Maloj Aziji i na otoku Naxosu. Tek mikroskopska analiza imati će ustanoviti, kojemu od ovih nalazišta pripadaju opsidijani nagjeni u neolitskim naseljima u Bosni (osobito u Butmiru i na Debelom brdu kod Sarajeva, gdje je nagjeno nekoliko krasnih

[1]) v. Troltsch, Die Pfahlbauten des Bodenseegebietes, Stuttgart 1902, str. 252.
O nefritoidima u vidu prehistoričkom sravni osim specijalnih radnja Fischerovih i A. B. Meyerovih Jakob Heierli, Urgeschichte der Schweiz, Zürich 1901, str. 116. i 287. i sl.

strjelica). Po nas je važan osobito onaj klakarski nuklej, jer nam ostali nalazi dokazuju import gotove robe, a ovaj import sirovog prirodnog materijala.

*

Po keramičkim produktima razlikuje se klakarsko naselje bitno od butmirskoga. Dočim je keramička tehnika u Butmiru savršena kao možda u nijednom do sele poznatom čisto-neolitskom naselju, u Klakaru je tako primitivna i nesavršena, da bi, sudeći po njoj samoj, nedvojbeno morali uvrstiti ovo naselje u najstariji odsjek neolitske dobe. Osim po kojeg otiska jagodice prsta ne nalazimo tu na posudama do sada ni najmanji trag kakovoj ornamentici, a pogotovo nema traga crtežima, bili oni izragjeni kojom mu drago tehnikom. I brojem su keramički proizvodi rijetki. Nema tu onog silnog obilja crijepovlja od posuda, kojima su kulturni slojevi u Butmiru bili gotovo nakrcani, već se hrbine nalaze razmjerno rijetko, a što je nagjeno, bijaše tek pomanji ulomak, koji bi malo kada dozvoljavao, da se po njemu nagagja prvobitni oblik posude. Sva je prilika, narod, koji je tu živio, služio se posudama, načinjenim od vegetabilnog materijala, iskopanim od drveta, pletenim od pletera ili načinjenim od suhih tikava a zemljane posude bile su u njega rijetke.

Tehnička izrada je najprostija: zemlja nije pročišćena, pomiješana je sitnim pijeskom, načinjenim od ulomaka polomljenog sugja, samljevenih u prah. Obje površine bile su obojene tamnom, često crnom bojom, koja je zalazila prilično duboko u sloj, ali pokus na vatri pokazao je, da ta ta boja nije grafit ili koja druga mineralna boja, jer se je boja već u slaboj žari posve izgubila. Biti će to jamačno tragovi organičkih tvari — masla, mlijeka ili sličnoga, — što su se u njima spravljale ili zgotavljale.

Oblici posuda su najjednostavniji, a pojedini dijelovi u njih još nijesu nikako raščljanjeni. Osim zdjela bilo je tu lonaca šiljata dna — najranija vrsta prehistoričkih posuda, — zdjela i lonaca ravna dna, a veoma se često nalazili visoki, doli kao čaša udubeni stalci, na kojima su kao na stupu stajale plitke zdjele. Oblik ovih stalaka je cilindričan, na sredini usukan, dosta masivan i veličinom različan. Njih se nalazilo u ulomcima veoma mnogo te se čini, da take zdjele na stalku sličnom stupu predstavljaju u nas najstariju i najobičniju vrstu posuda. Bilo je takih stalaka i u Butmiru veoma mnogo.

Zanimiv je u našega naselja oblik drške na posudama. Ručicâ za manipulaciju u pravom smislu, osim jednog slučaja, nema nikako, nego su po trupini posude bile smještene kvrge Najobičajnija, a valjda po postanju i najstarija, imade oblik uspravna, gori veoma šiljata, na bazi proširena trna, kroz koji je vertikalno provrtana prostrana rupa. *(Tabla I., slika 15.)* Ona je služila za to, da se kroza nju provlači uzica, doli čvorom pritvrdi i tako posuda uzicom podizuje i nosi. To je tehnički najstariji način manipulacije krhkom, slabo ispečenom zemljanom posudom. Takih drška — ako ih možemo ovako nazvati — bilo je u Klakaru najviše.

Tipološki mlagja ima isti vanjski oblik, ali nije vertikalno probušena nego horizontalno. Uzica je dakle, provučena kroz rupe, opasala trup posude kao obruč a uz nju se privezivala još posebna uzica, kojom se posuda dizala. Tih je drška nagjeno razmjerno manje.

Još je mlagja vrsta drška oblika jezičasta nastavka. U posuda provigjenih njima po trupu podmetavao se obruč od užeta ili ličine pod te nastavke, tako da se mogla pridizati a da se posuda ne izmakne. Ovih jezičastih nastavaka nalazimo od sele u

svim prehistorijskim periodama a osobito na zdjelama i žarama. Njih je bilo u Klakaru razmjerno veoma malo.

Još su rjegje drške slične prutici ili šipci savitoj uz bočinu posude na obluk ili na vrijeslo bilo smjerom horizontalnim ili vertikalnim. To su prave ručice a nalaze se samo na pomanjim ulomcima sitnijih posuda.

Čitave našle su se dosele samo tri malešne posudice: zdjelica prikazana na *tabli I., slici 20.*, malešna zdjelica na *slici 14.* — jamačno dječinja fabrikacija i miniaturna žara zvonolika oblika, šiljata dna i vertikalno probušenih drška *(tabla I., slika 21.)*. Ova potonja nam može vrijediti kao pomagalo za rekonstrukciju oblika žara, običajnih u klakarskom naselju, dočim nam običajan oblik žare izbočene trupine a ravna dna predstavlja miniaturna posudica na istoj *tabli* u *slici 14.* U *slici 18.* prikazan je i ulomak cjedila, načinjena od zemlje, kaka su bila u našem i u suvremenim naseljima u običaju.

Drugi keramički proizvodi, sabrani do sele ovdje, jesu zemljana zrna — t. zv. prešljenovi — po obliku i izradi što prostiji, a prikazani na *tabli 1.* u *slici 1., 5.* i *9.*; poveći zemljani grumenovi oblika kruške ili ovalna kolača, na jednoj strani provigjeni rupom, koji su služili za grijanje vode (na istom mj. *slika 10.—13.*), jednostavni valjkasti mosurovi (na istom mj. *slika 22.*) i zvjezdolika, sa šest radijalnih pera provigjena zemljana zrna, koja su služila za namatanje konca u klupko (na istom mj. *slika 17.*). I njih se počesto nalazilo sličnih i na drugim staroneolitskim naseljima. Češće su se nalazile oble ploče, načinjene od hrbina lonaca a na sredini provrtane (na istom mj. *slika 6.—8.*).

Osim obilnih nalaza zemljana pečena naboja sa ognjišta i lijepa, kojim je bio oblijepljen pleter koliba, bili bi ovo najznatniji do sele u Klakaru na Laništu obreteni keramički proizvodi: kako se vidi, keramika nam se u njima pokazuje u svojim najprimitivnijim oblicima. Da tome nije razlog nestašica materijala, svjedoči nam obilje ilovače u silnom sloju savske naplave, pa zato nam je zaključiti, da naše naselje — bar u koliko ga do sele poznajemo — ide u doba, u kojem je keramika još slabo razvita.

Sravnimo li sa ovim spomenicima spomenike načinjene od kamena, odaće nam potonji brojem veće bogatstvo, bogatstvo, koje osobito u vidu kresana kremena orugja razmjerno daleko nadmašuje i bogatsvo u naselju butmirskom.

Materijal za fabrikaciju kamena orugja vagjen je iz aluvijalnog šljunka savskih pritočica, osobito Bosne, koja desetak kilometara niže Klakara kod Šamca utječe u Savu. Mineraloški još nije proučena sastavina toga materijala, ali se osim pravoga kremena još sastoji većinom od raznobojna, katkada veoma lijepa i cjepka jaspisa. Razumije se, da se kremen u valjutku rijeke ne nalazi nikada u tako savršenim i cjepkim grumenovima kao tamo, gdje je u kredi samorodan, a to nam tumači veliko obilje trijesaka, nagjenih u Klakaru, koje potječu od komada, što se nijesu lahko cijepali i koje su majstori, uvidiv, da su za obradu nezgodni, pobacili. Ovo obilje trunaka nam je ujedno i dokazom, da se klesano kameno orugje zgotavljavalo u samom mjestu, a po obilju gotovih proizvoda mogli bi možda sada zaključiti, da se nije obragjivalo lih za potrebu samoga naselja, nego i za promet, bar savskim dolom, koji inače, osim ušća rijeka, što utječu sa bosanskih brda, oskudijeva zgodnim materijalom.

Tehnika obragjivanja kremena je ista kao u svim sličnim naseljima. Sa grumena ocijepili bi se snažnim udarcima najprije ljuske sa vanjskom patinovanom korom, koja je zadijevala grumen, a onda pravilnim nizom duge trobride ili četverobride trijeske.

Kao okivalo pri ovom poslu služili su jaloliki valjutci *(tabla VI., slika 25. i 27.)*, na kojima se na šiljatom kraju opažaju obilni tragovi upotrebe u obliku zamršenog niza sitnih brazda, zaostalih iza svakog udarca.

Bridaste trijeske, bile su materijal za daljnje izragjivanje kremena orugja: ako su ispale lijepo i ravno te reske oštrice, upotrebljivali su se bez daljne obrade kao noževi *(tabla II., slika 7.—13.)*, a takih se našlo dosele 334 komada. Nekoji se odlikuju svojom širinom i duljinom kao *slika 8.*, širok 32 *mm*, i *slika 9.* dug 85 *mm*. Mnogo toga je dakako nagjeno polomljeno, bilo što nije uspjelo kod okresivanja, bilo što se i uporabom kao orugje iskrhalo.

Megju tim noževima bijaše nekoliko veoma tankih uskih komada od osobito ljuta kremena ili ća od opsidijana. Ovi su služili kao britve za brijanje, a da su za to bile zgodne, uvidjećemo, čim im okušamo neobičnu oštrinu na bridovima, koji su oštriji nego li u najbolje čelične britve.

Najobičnije orugje, što se pravilo od kremenih trijesaka bile su strugalice. Značajna je u njih polukružna prijeka oštrica na dônjem kraju trijeske, načinjena na taj način, da se tu sa trijeske trun po trun smjerom prema legjima trijeske okidao i time stvorila izreskana tupokutna a ipak dosta oštra brid. Ove strugalice su i oblikom i veličinom veoma raznolike. Ima ih tako sitnih, da jedva poimljemo, kako su ih prihvaćali rukama, a ima ih dugih i širokih te se njima moglo upirati svom snagom. Gdjekoje megju njima prava su remek-djela kremene industrije. Nagjeno ih je dosele 453 komada a nekoji od njih prikazani su na *tabli III. Slika 1.* pokazuje nam još neobragjen trun, koji je bio zgodan za načinjanje strugaljke, a ostalih 17 slika raznovrsne gotove komade, od kojih je oštrica na komadu u *slici 18.* upotrebom već prilično izglodana. Zanimiv je komad na *slici 5.* jer je tu jedna izoblina na pobočnom bridu, nastala slučajno kod cijepanja, dala halatki oblu oštricu, zgodnu za obragjivanje oblih šipka — strûkova za nasagjivanje strjelica. Obično se drži, da su te strugalice služile za obragjivanje koža, ali proti tome govori njihov veliki broj i posebni način, kako im se porabom istupila oštrica. Mi držimo, da su bile posve podesno orugje za struganje drvljadi a pokus je pokazao, da su doista prikladni u tu svrhu. Da se kod uporabe upotrebljavao veći pritisak, nego li bi bio potreban na mehkoj koži, to nam svjedoči obilje ulomaka i način ožljeda na oštrici.

Nekoje strugalice odlikuju se time, da imadu na oba kraja oštricu a najkarakterističnije dvostruke strugalice prikazane su na *tabli II.* u *slikama 2.—6.*

Svrdlova — sravni *tablu II.*, *slike 17.—26.* — nagjeno je 126 komada. Načinjeni su od kremene trijeske, zašiljiv je na jednom kraju tako, da je drugi kraj ostao bridast i poširok te se tu svrdao mogao prihvatiti. Mnogi od njih su klinasti bez proširena kraja, a ti su se jamačno kod uporabe usagjivali tek u posebnu dršku. Nekoji su veoma tanki, gotovo kao igla te su bili podesni za bušenje sitnih rupica u koštanih igala. Na mnogima se opažaju jasno tragovi uporabe a nekoja su još tako oštra, kao da nijesu nikako ni služila.

Lijepa i zanimiva je u našega nalazišta zbirka kremenih strjelica. Strjelice izragjene su osobitom pomnjom a mnogi nedovršeni komad nam dokazuje, da su te male kremene umotvorine načinjene na licu mjesta i kako su načinjene. *(Tabla IV., slika 1.—6.)* Zgodna bridasta trijeska zaoštrila bi se na užem kraju pomnim okresivanjem rubova u oštri šiljak. Kada je taj posao uspio, započimalo bi se izragjivati brk i trn za nasapljivanje. Na *slici 4.* vigjamo, kako se postrance započelo izragjivati brk, na *slikama 5.* i *6.* započet je trn. Takih nedogotovljenih strjelica, dakle poluprodukata

ove industrije, nagjeno je 21 komad. Gotovih komada nagjeno je svega 115 a od toga 102 čitava komada. Najkarakterističniji prikazani su na *tabli IV.*, u *slikama 7.—30.,* a vidi se, da megju njima vlada prilična raznolikost ne samo u veličini nego i u oblicima. Najmanja duga je jedva 20 *mm* a najveća 67 *mm.* Izradbom su takogjer raznolike, u nekih se naime još razabiru bridovi izbočene strane trijeske u drugih pomnom je obradom čitave površine i njihov zadnji trag nestao. To je bivalo u tipnih vrsta ovoga naselja, u kojih strjelica ima oblik na šiljku zaobljene, dugoljaste lopatice, kojoj je jedna strana slabije, druga jače konveksno izbočena, brci su kratki ali bodljikavi a trn podug i uzahan. Taki karakterni komadi prikazani su u *slikama 12., 13., 16.* i *19.* u pomnijoj izradbi, a u slabijoj u *slikama 7., 14.* i *15.*, gdje su na gornjoj strani još zaostali bridovi trijeske netaknuti. U nekih komada stranice strjelice su ravne, idu u oštri šiljak a brci imadu duboke zatone tako, da strjelica ima trokutan oblik sa dugim šiljatim brcima. (Sravni *slike 22., 23., 24., 29.* i *30.)*

Posve osamljena je po obliku strjelica prikazana na *slici 26.*, jer u nje nema trna, brci su priviti prema osi strjelice a izmegju njih je polukružni zaton. Strjelica *slika 28.,* ističe se svojom veličinom te je možda služila kao ovršak koplja, ali nije tako pomno izragjena kao ostale, prem je u obliku i diljem oštrice dosta pomno iskresana.

Kako je kremen služio u najrazličitije halatke, razumije se, da se u tolikoj množini komada nalazilo i pojedinih komada izvanredna oblika, koji se samo djelomice vrstaju u spomenute vrste. Amo ide na pr. strugaljka na *tabli II.*, u *slici 18.*, koja je na drugom kraju zašiljena te je služila kao svrdao, dalje lijepi nož, prikazan u *slici 15.* na i. mj., kome je oštrica na obje strane pomno okresana a vršak sveden u oblik šiljka te je za nasapljivanje jedan kraj oštrice na tanje izragjen. Donekle slični tome su i oba ulomka do njega na *slici 14.* i *16.* te ulomak na *tabli VI.*, u *slici 30.* ($^1/_2$ n. vel.). Halatka, prikazana na istoj *tabli* u *slici 28.,* bila je u neku ruku univerzalni instrumenat: šiljati, kukasto svedeni šiljak služio je za bušenje i paranje, protivni izobleni kraj kao obična strugalica a polukružni izrezak na jednoj strani za struganje oblih šipka, možda strukova za nasapljivanje strjelica.

Kremenog iverja svake vrste i veličine, nukleja, od kojih su odcijepljeni pojedini trunci i trijeske te kremenih valjutaka, koji su služili kao materijal za daljnje obragjivanje našlo se je i tu naravski veoma mnogo, ali, pošto nam ti komadi ne odavaju ništa osobita, ne ćemo ih napose spominjati.

Dočim je kresano kremeno orugje, kako gore rekosmo, u velike pravljeno na samome mjestu, polirano orugje, nagjeno u tom naselju, bez svake sumnje je importirano. Zaključićemo to po tome, što tu nije bilo ni poluprodukata ove vrsti, a osim po kojeg manjeg brusa za izbrusivanje oštrice, ni onih velikih brusova, na kojima se dotjerivala politura kamenog orugja. Nije ni nagjeno sirovi prirodni materijal, koji bi bio zgodan za načinjanje polirana kamena orugja niti onih karakterističnih iverova, što otpadaju kod okresivanja orugja, koje se imalo kašnje brušenjem dotjerati. Iz toga možemo zaključiti, da je sve polirano kameno orugje prometnim putem dolazilo u ovo naselje a nagagjati bi mogli, da je dospjelo amo možda iz naselja u Novom Šeheru, koje je za sada bar najbližnja poznata neolitska tvornica poliranog orugja.

Osim razloga, navedenih u prilog tome, da je polirano orugje ovoga naselja import, možemo navesti još i to, da se je nalazilo samo veoma malo dobro očuvanih komada: svi skoro pokazuju manje ili više tragove uporabe i ožljeda uslijed nje, a gdje se ozlijegjeni komad kušao popraviti, ispalo je to vrlo nevješto: vidi se, fali poznavanje tehnike.

Stepen, na kome se nalazila uporaba poliranog orugja u našem naselju, karakterizovaće nam još i ta činjenica, da se bušena orugja nalazilo veoma malo: tek šest neznatna ulomka sjekira, od kojih su dva prikazana na *tabli VI.*, u *slikama 23.* i *24.*, svi jamačno importirani; ali da se i u samom naselju bar pokušalo bušiti kamen, dokazuje nam ulomak nebušena polirana klina, na i. mj. *slika 22.*, na kome se jasno razabiru tragovi pokušana bušenja. Jamačno je koji od naseljenika htio, da se iskuša i u toj vještini, ali je posao ostavio nedovršen. Po tome naše naselje jedva daleko zasjeca u periodu, u kojoj bušeno kameno orugje preotimlje mah.

Nebušeno polirano orugje, nagjeno do sada u Klakaru, spada u kategoriju takozvanih klinova a po obliku zastupan je megju njima skoro brojem pojednako kalufasti i jezičasti oblik. Prvi oblik karakterišu nam slike na *tabli V.*, *slike 1.—6.* i *9.*, a na *tabli VI.*, *slike 10.—15.* Karakteristično obilježje ovog oblika sastoji se u tome, da je klin duguljast, jedna mu strana plosnata, druga visoko, gotovo u brid izobljena tako, da je prorez njen gotovo trokutan. Oštrica je na jednoj, plosnijoj, strani ravno izbrušena, na drugoj, konveksnoj, obla tako, da vrh ima manje više oblik luka. Kratki a podeblji egzemplari te vrste sjećaju svojim oblikom veoma na kaluf opanka pa su ih Nijemci zato prozvali i „Schuhleistenkeile.“ Veličina im je veoma raznolika, najdulji komad iz Klakara spada jamačno megju najdulje do sele poznate komade, jer mjeri u duljinu 29 *cm*, dočim je najkraći jedva 6 *cm* dug. Već ova velika razlika u veličini nam jasno govori, da svi ti komadi nijesu mogli biti upotrebljeni u istu svrhu. Poveći jamačno su služili kao budaci kod okapanja njiva, pomanji za oplijanje vrtova. Time možemo tumačiti i karakteristične ožljede velikog dijela, koje su nastale uslijed uporabe: okrnuti su na pojedinim mjestima kao kremen, kada se, udariv o nj kamenom, okresuje, a bridovi tih krhotina često su izbrušeni i istupljeni; to je moglo samo nastati nakon ponovnog kopanja zemlje. Da se klin ozlijedio, obragjujući njime drvo, bili bi bridovi jamačno oštri a ne izlizani pijeskom. Okrhani komadi, u kojim je ožljeda bila već znatnija, ispravljali bi: oštrica bi se nanovo brušenjem dotjerala a katkada bi to bivalo nepravilno te bi se prema osi halatke nakosila. Gdje je ožljeda bila povelika te se nije dala brušenjem odstraniti okivala bi se dotična partija, a iz veće halatke napravila bi se manja. Zanimiva su u tom vidu 6 komada, prikazana na *tabli VI.*, u *slikama 16.—21.* Iskvareno veće orugje prekresano je tu po cijeloj površini u slično manje te je taj posao po vanjskom obliku prilično uspio, ali se nije ni pokušalo, da im se dade savršenija izrada politurom: dokaz, da se naši naseljenici u Klakaru nijesu rado bavili poliranjem kamena. To šest komada nas veoma sjeća poluprodukata, ali da to nijesu poluprodukti nego popravci, dokazuju tragovi stare politure na mjestima, gdje se okresivanjem nije posve odstranila nekadanja površina.

Kalufastih klinova nagjeno je na Laništu do sele svega 77 komada. Najljepši megju njima je spomenuti već komad, koji se ističe svojom veličinom, te cijeli niz pomanjih dlijetu sličnih komada, od kojih je nekoliko njih prikazano na *tablici VI.*, u *slikama 10.—15.*

Jezičastih klinova nagjeno je svega 86 komada. Razlikuju se od pregjašnjih time, da su tanji, širi, šire oštrice, oblika trapeca, a gdje se uža strana trapeca veoma suzila, imadu gotovo oblik trokutan sa izobljenim vrhom. Seriju ovih klinova predočujemo na *tabli V.*, u *slikama 7.—19.* i na *tabli VI.*, u *slikama 1.—9.* Osim razlike u obliku vrijedi i o ovoj vrsti orugja isto, što smo rekli o pregjašnjoj a dodati možemo samo to, da su se ovi klinovi, jer su bili tanji a na oštrici širi, lašnje krhali. Zato

se, osim posve malenih komada te vrste, većina našla manje više okrhana a posve zdrav se nije našao gotovo ni jedan.

Niz kamenih starina iz neolitskog naselja u Klakaru završujemo sa četiri granitne kruglje, koje su uporabom dobile kubičan oblik: to su poznati grumenovi, sa kojima se rukom mljelo žito i koji ne fale do sele gotovo u nijednom prehistoričkom naselju. (Sravni *tablu I., slike 24.—27.)*

Koštanih predmeta pa i samih kostiju, što bi od stola opadale, našlo se tu za čudo malo, jedva koji sitni trun. Zato je koštano šilo, prikazano na *tabli I.,* u *slici 23.,* kao jedina do sele nagjena koštana halatka, od osobite vrijednosti. U njega je šiljak vrlo fino zašiljen te je uslijed dulje upotrebe sjajno poliran.

*

Završiti mi je ovo izvješće jednom činjenicom, koja svemu, što se do sele reklo o neolitskim naseljima protuslovi, a to jest, da se u istome sloju, u kome su nagjene neolitske starine, našlo i bronca. Bio je to ulomak strjelice od bronca. Znamenovanje ovoga nalaza razložićemo drugom prilikom, kada nam ustreba pobliže rastumačiti ovo naselje i njegovo znamenovanje u nizu ostalih naših prehistoričkih pojava.

Tabla I.

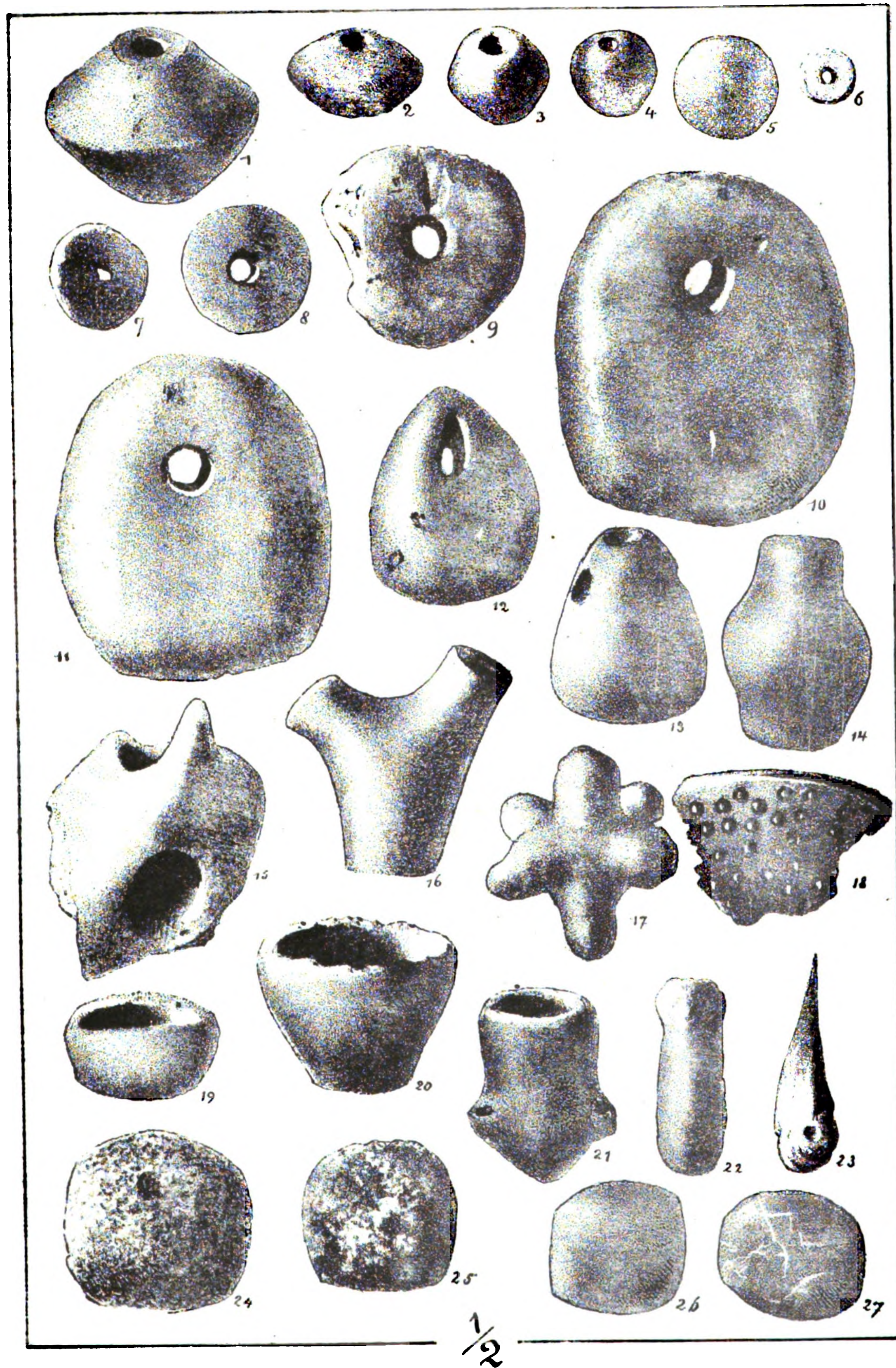

Tabla II.

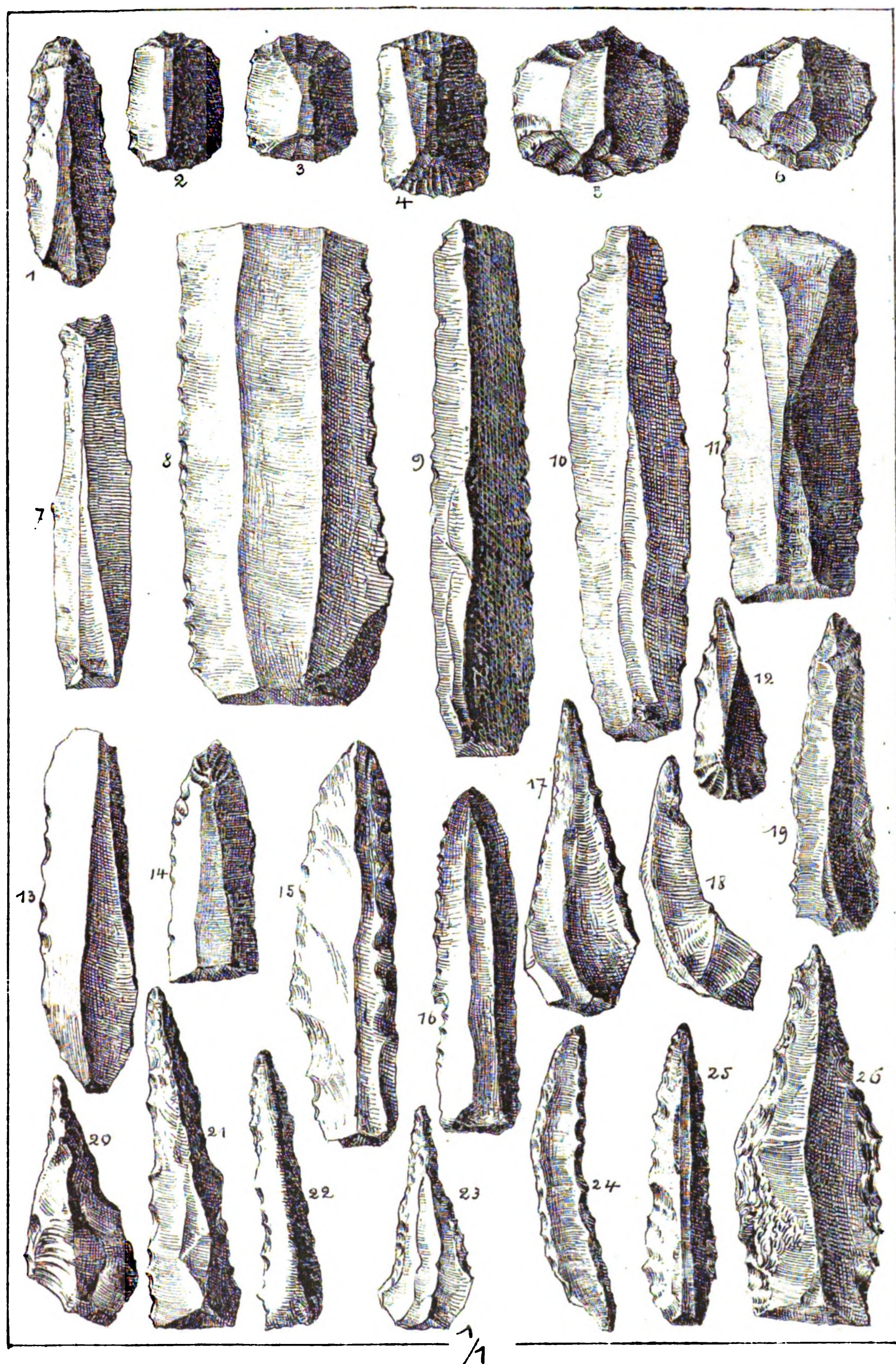

Tabla III.

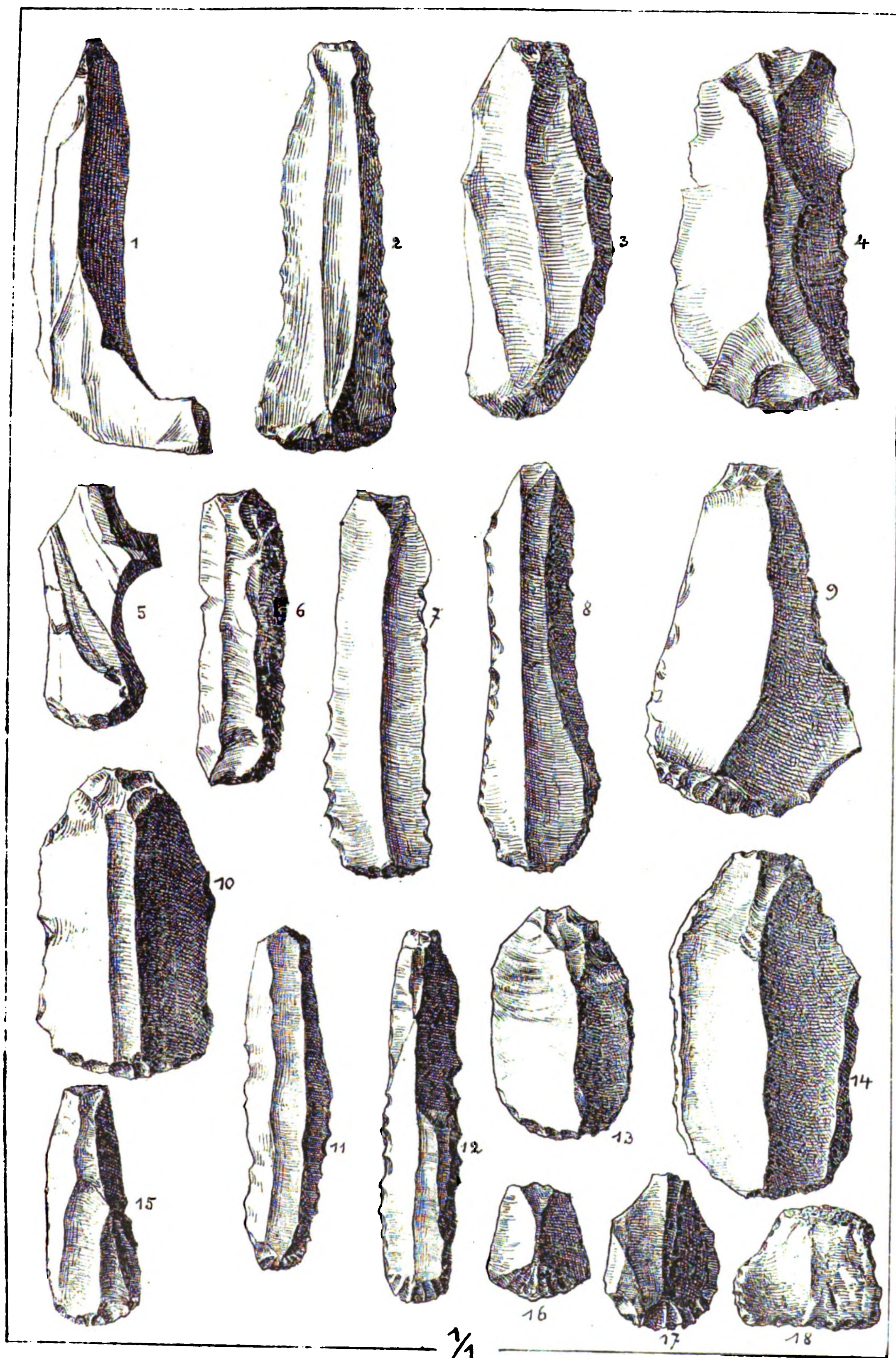

Tabla IV.

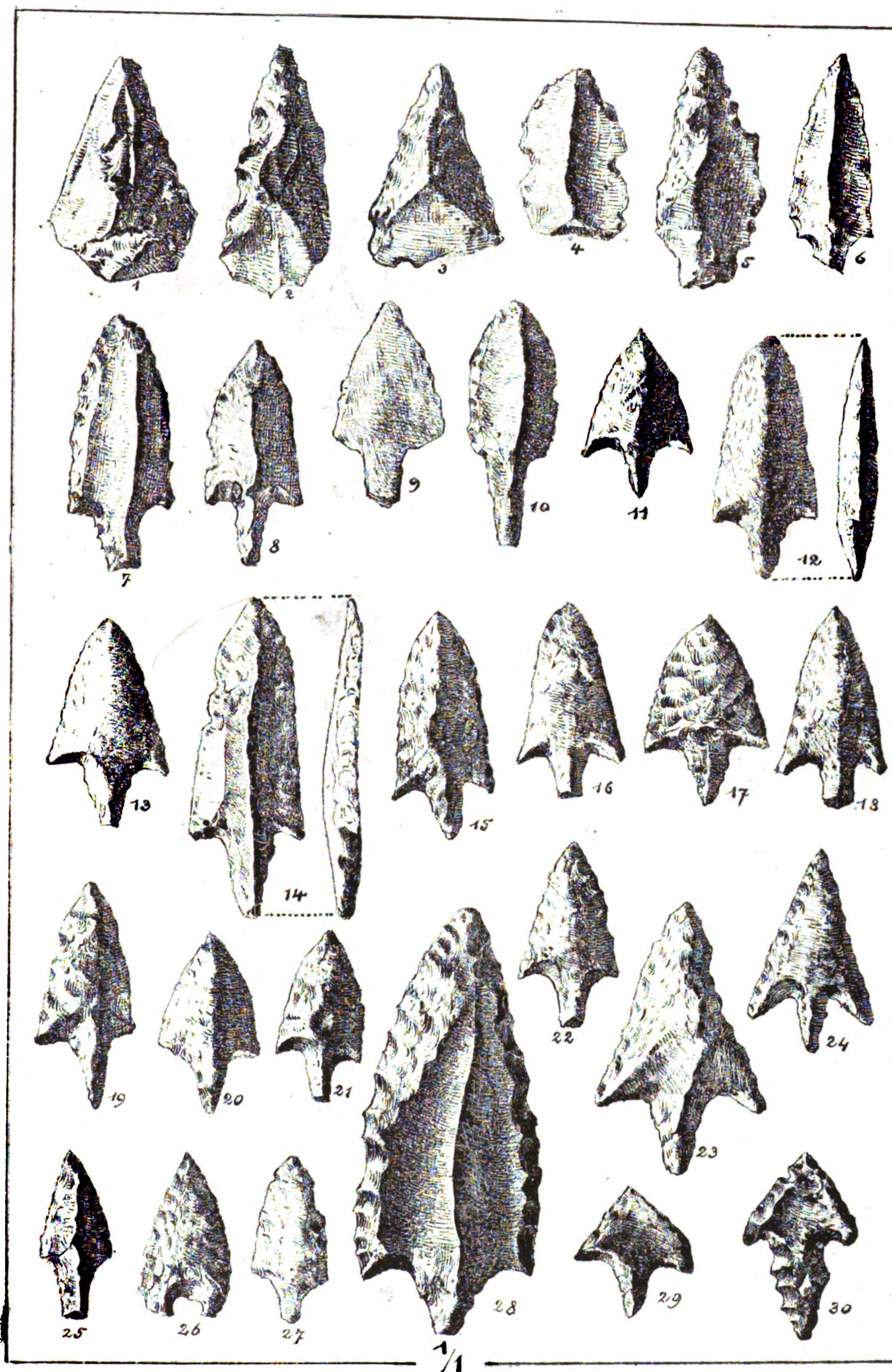
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
1/1

Tabla V.

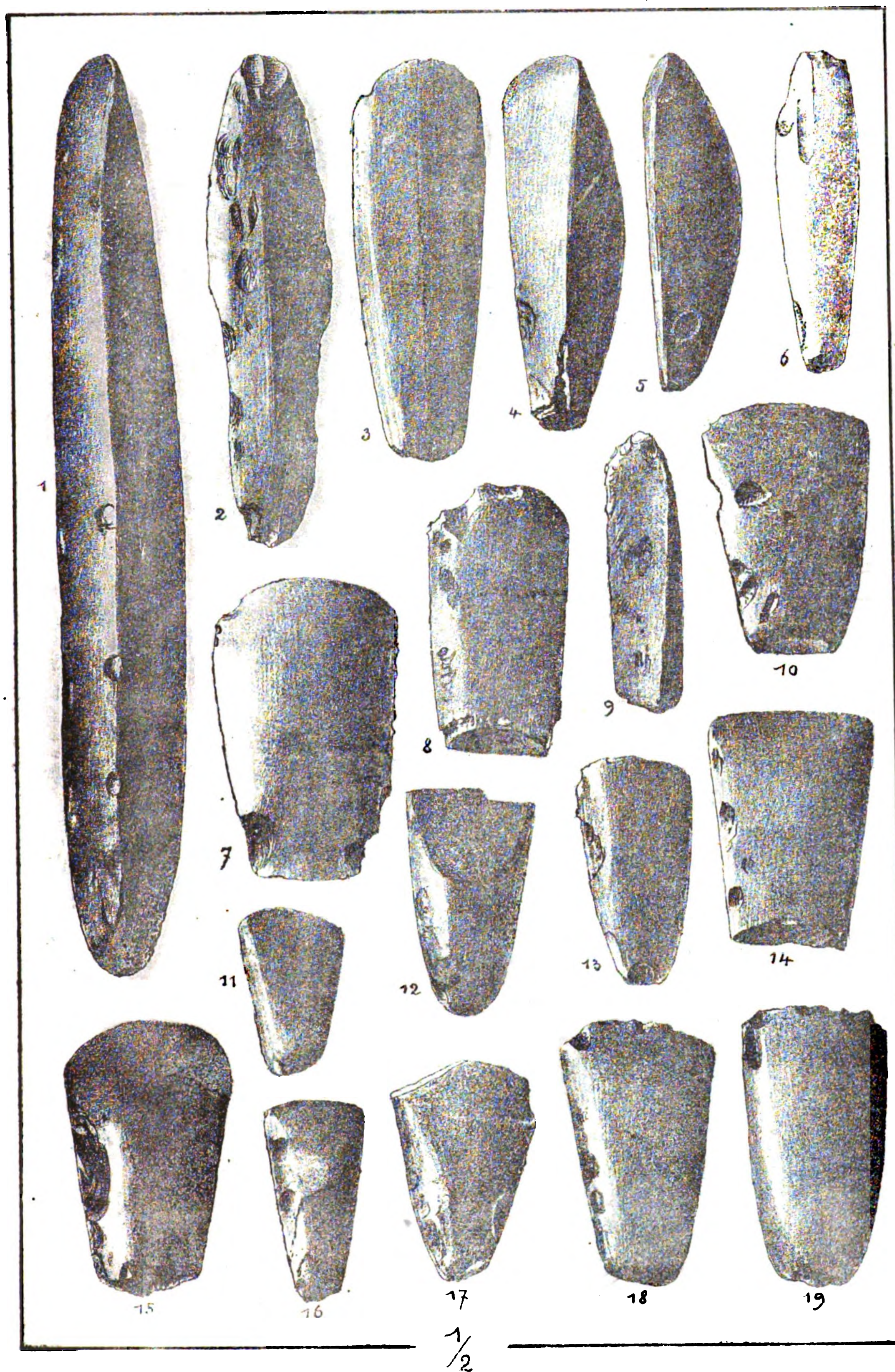

Tabla VI.

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
1/1
29
30
1/2

Трачки трагови на Адрији.

Приопћио

Карло Пач (Patsch).

Како су језикословци пронашли, сизао је трачки посјед на западу балканског полуострова од прилике до сјеверо-јужне линије Margusa (Мораве). На саставу ријеке држе се још обје кашње станице цесте Вао и Idimum првобитно трачким насељима[1]); даље јужно, у источној Дарданији приписује се велики низ мјесних имена, сачуваних заједно са Naissus-ем[2]) у Прокопија, трачком језичном поријетлу[3]). Главни дио Дарданије и на југу пограничне Панонције, те сав комплекс земаља, који се на југо-западу, западу и сјеверо-западу од ових земаља стере Јонском и Јадранском мору, бијаше по владајућем мнијењу искључиво у посједу Илира[4]).

Ова етнолошка раздиоба балканског полуострова[5]), која одговара орографији, није ваљана за потоње вријеме. Можда ће слиједеће разлагање показати, ваља ли нам прихватити мнијење, да су у старије доба на полуотоку живјела два племена упоредо.

Трачких је било насеља и у динарским наборним планинама, западно од горе наведене границе. На југу провинције Далмације наводи Птолемеј II. 16., 7 међу Δαλματίας πόλεις μεσόγειοι иза Scodra град Thermidava. Њен други опћенити елеменат dava, доказује непобитно њено трачко поријекло: он, како је познато, означује насеље, те има у номенклатури трачких земаља, особито Даније, велику улогу[6]). Сама Скодра има аналогије у regio Scodrihesis[7]). Даље спомиње Страбо VII., 329 фр. 10. главно горје између Адрије и Skardus-а, дакле ваљда сјевероалбанске алпе, Bertiskos, а исто име се налази по Птолемеју III., 12., 16. и у источној Македонији[8]). Граду Lissus-у одговара постаја Lissae на цести

---

1) W. Tomaschek, Die alten Thraker, II., 2., стр. 56., 58.

2) P. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, стр. 405.

3) Tomaschek, на озн. мј. стр. 54. и сл. и Zur Kunde der Hämus-Halbinsel, стр. 446.

4) Tomaschek, Die alten Thraker, I., стр. 13. и сл. 25.; Kretschmer, на озн. мј. стр. 244. и сл.

5) Кречмер, на озн. мј. стр. 244.

6) Tomaschek, на озн. мј. I., стр. 101. и сл. 105., 121.; II., стр. 9.; II., 2., стр. 70.; Kretschmer, на озн. мј. стр. 214., 222.

7) C. I. L. VI 2698. Ср. Mommsen, Ephem. epigr. V., стр. 185.

8) Ср. H. Kiepert, Formae orbis antiqui, XVII. прилог стр. 5.; F. Oberhummer у Pauly-Wissowa, R. E. s. v. Bertiskos; Tomaschek, на озн. мј. II., 2., стр. 89.

између Serdica и Филипопоља[1]), која је јамачно истовјетна са vicus Lisenon[2]) и град Lisai на западној обали Халкидике[3]), чиме се има испоредити поток Lisos или Lissos на јужној трачкој обали код Stryme[4]). Истоимена као главна трачка ријека Hebros је по Диодору XIX., 67, 7. ријека на сјеверу Аполоније[5]), што ју је прешао Касандер год. 314. ушав у Илирију[6]). Коначно моћи ћемо свести у савез и племе Scirtones у Птоломеја, II., 16., 5., што их он убраја у далматинска племена πρὸς τῇ Μακεδονίᾳ, а Плиниј, n. h. III., 143. под именом Scirtari у конвент наронски[7]), са станицом Antonin-ова itinerara Scirtiana (стр. 330.) на цести између Lychinidos-а и Herakle-је источно од Brucid-е, која бијаше трачко насеље[8]).

Сугласје, које се између истока и запада полуотока истиче у називљу ријека, планина, племена и мјеста, не ограничује се али само на далматинско-мацедонску крајину, на земљу око дôњега Дрина.

На цести, која води из Epidaur-а у нутрину, биљежи Tab. Peut. станице Asamum и Adzizium[9]). Оба се имена налазе и у трачком подручју. Asamus се зове у Плинија III., 149. бугарски приток Дунава, Осем[10]), на чијем је ушћу лежао кастел Anasamus[11]), а Azizis, је постаја цесте, што од Виминација води преко Баната у Tibiscum[12]).

Даље на сјеверу спомињу Pseudoskylax 22. сл. и (по Артемидору) Stephanus Byz. под односном ријечи данашњу Цетину[13]) Nestos[14]), које име имађаше и трачко-мацедонска погранична ријека, данашња Mesta или Karasu[15]). Иста се ријека зове и Hippius у C. I. L. III, 3202. (ср. стр. 1651.)[16]) а Hypius

[1]) Itin. Ant. 136, 2. Ср. C. Jireček, Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe, стр. 35.

[2]) C. I. L. VI 2799 = 32.543.

[3]) Herodot, VII., 123.

[4]) Ibid., VII., 108.; Eust. уз Diona., 538.; Ovid ex Ponto, I., 5., 21. Tomaschek, на озн. мј. I. стр. 43., II., 2., стр. 70., 96.

[5]) По Kiepert-у, на озн. мј. сјеверно од Dyrrhachium, од прилике данашњи Арзен.

[6]) Ср. G. Zippel, Die römische Herrschaft in Illyricum bis auf Augustus, стр. 30.

[7]) Ср. и C. I. L. III, D., LXII.: *C Valerio Annaei f(ilio) Dasio Scirt(oni) ex Dalmat(ia).*

[8]) Tomaschek, на озн. мј. I., стр. 28.; Oberhummer у Pauly-Wissowa R. E. под Brucida и Bryges, ступац 921.

[9]) Ср. Geogr. Ravenn. 208., 11., 12. = 379., 15. A. J. Evans, Antiquarian researches in Illyricum, I. и II., стр. 103.; Tomaschek у Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien, 1880., стр. 553.; Kiepert, Formae orbis antiqui, XVII.

[10]) Jireček: Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters, I., стр. 33.

[11]) Сравни мјеста у Tomaschek-а, Pauly-Wissowa R. E. s. v. и Die alten Thraker, II., 2., стр. 54., 93.

[12]) Tab. Peuting.: Azizis; Geogr. Ravenn. 204., 2.: Zizis; Piscian., VI., 13.: Aĭzi (al. Azi); Ptolem., III., 8., 4.: Αἴζισις. Ср. Mommsen, C. I. L. III, стр. 247.; Tomaschek, Pauly-Wissowas R. E. под Aizisis и Die alten Thraker, II., 2., str 53., C. Cichorius, Die Reliefs der Traianssäule, II., у тексту стр. 85.

[13]) Од Ps.-Skylax-а прије споменута ријека Καταρβάτης = Καταρράκτης је данашња Крка. Ср. Patsch, Jahreshefte des österr. archäol. Institutes, 1903. Прилог, стр. 74. и сл.

[14]) По ријеци прозван је и један град и предио и племе, ср. Ps.-Skylax 24., Stephan. Byz. s. v. и остале од C. Müller-а, Geographi Graeci minores, I., стр. 28. и сл. сложене доказе. Zippel, на озн. мј. стр. 11.

[15]) Tomaschek, Die alten Thraker, II., 2., стр. 96.; Kretschmer, на озн. мј. стр. 222.

[16]) Зове се осим тога Tilurius. Ср. Mommsen, C. I. L. III, p. 358. и Kiepert, Formae orbis antiqui XVII., Прилог, стр. 5., оп. 51. О данашњем вишеструком називљу наших ријека, b. Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina, VII., стр. 119. и VIII., стр. 62.

или Hyppius[1]) утјече и на битинијској страни обале источно Sangarius-a у Понтус[2]).

Име главнога града наше покрајине, које иза тога слиједи Σάλων, Salona, Salonae[3]), моћи ће се можда успоредити са именом равнице Salon[4]) источно од прије споменуте ријеке Hypius код Битинаца, који су Θρᾷκες οἱ ἐν Ἀσίᾳ. Либурнијском граду Asseria[5]) одговара Assera на Халкидици[6]).

Па како се може дијелом обале наћи хомонима, моћи је, успркос ријетким резултатима топографског истраживања, наћи их у нутрини. Ту се Baloie, станица на цести Salona-Servitium[7]), упоређује са Baloion у Мацедонији[8]), а станица Saldae на цести Sirmium-Marsonia[9]) на Сави са Σαλδήνσιοι у јужној Дацији[10]), који су тако прозвани по својој главној насеобини[11]).

Овај попис сложен је опрезношћу првога покуса, лахко га је проширити, ако се пређе преко посвемашног сугласја гласова. Он нам већ сада даје тако далеко сежућу хомонимност западног дијела балканског полуострова са трачким истоком, да ћемо се, тумачећи ју, једва утјецати случају, који и у посве раздаљеним предјелима код имена игра неку улогу. По мом мнијењу ваља из тога закључити, да ни западни дио полуотока није био прост од Трачана, а велики простор тла, у коме смо нашли трачку номенклатуру — од Аполоније до Либурније и од Адрије до Саве — географска раздиоба имена и њихово удомаћивање те уздржавање показују, да је број овдје насељених Трачана био приличан, да то нијесу биле поједине струје, које су провалиле кроз илирску масу до Адрије. Чини ми се, да се може изрећи мнијење, да је једноч читави труп балканског полуотока од Понта до Адрије био трачки, а да је тек касније услиједило досељење Илира на западу, како је то за Епирус, Акарнанију и Етолију на југу већ доказано[12]). Па како ту заостају грчке енклаве (на пр. око Додоне[13]) сачували су се и на сјеверу Трачани, који су предали мјесна имена. Један је дио отока могао сачувати неко вријеме своју самосталност, већину је запао удес старијих слојева, кметство, док сви нијесу асимилацијом изгубили своје народности. У прилог сачувању старијих насељеника бијаше сукцесивно досељивање Илира и њихов политички партикуларизам, који ни у хисторичко доба није допуштавао да дође до јединства.

Овај закључак, који се можда чини смјелим, није без основа: народног трачког труња има на јонском и јадранском мору, а подвржени слој, доказан је литерарно

[1]) Ср. Βρίγες, Βρύγοι. Tomaschek, на озн. мј. I., стр. 29.

[2]) A. Forbiger, Handbuch der alten Geographie, II., стр. 379.; Tomaschek, на озн. мј. II., 2., Стр. 93.

[3]) Ср. Mommsen, C. I. L. III, стр. 304.

[4]) Strabo, XII., 567., 7. Tomaschek, на озн. мј. I., стр. 65; II., 2., стр. 78.

[5]) Tomaschek, на озн. мј. II., стр. 55. и Pauly-Wissowa, s. v.

[6]) Stephan. Byz. (по Theopomp-у) s. v.; Oberhummer, Pauly-Wissowa R. E. s. v. Assa.

[7]) Tab. Peuting., Geogr. Ravenn., 217., 19. Tomaschek, Pauly-Wissowa s. v.; Kiepert, Formae orbis antiqui XVII.

[8]) Stephan. Byz. s. v.; Tomaschek, Die alten Thraker, II., 2., 2., стр. 58.; Kretschmer, на озн. мј. стр. 203.; Б. Казаров, Klio VI., стр. 169.

[9]) Tab. Peuting., Geogr. Ravenn., 214., 20. Kiepert, на озн. мј.

[10]) Ptolem., III., 8., 3.

[11]) Kiepert, на озн. мј. Прилог стр. 4.; Tomaschek, на озн. мј. II., 2., стр. 79.

[12]) Kretschmer, на озн. мј., стр. 245. и сл.; A. Fick, Vorgriechische Ortsnamen als Quelle für die Vorgeschichte Griechenlands, стр. 142. и сл. 148.

[13]) Kretschmer, на озн. мј. стр. 255., 257.

и у далматинској и дарданској нутрињи земље. Прве су до сада сматрали проваллницима са истока, потоње старијим илирским седиментом.

Прије свега сретамо на разним мјестима западног руба полуотока Bryges Θρᾳκῶν ἔθνος, ὧν τινες διαβάντες εἰς τὴν Ἀσίαν Φρύγες μετωνομάσθησαν[1]). У Епиру се боре Bryg-и са Теспроћанима[2]). По Appianu b. c. II. 39. освојили су Бриги Dyrrhachium, ваљда они исти, који се у Страбона[3]) и Pseudo-Skymnusa[4]) спомињу, са којима ваља свести у савез гори, стр. 464., споменуту трачки названу ријеку Hebrus у овом дијелу обале. И сасвим на сјеверу Адрије спомињу се два Βρυγηΐδες νῆσοι, а на једном од њих имађаху Бриги са копна храм Артемидин[5]). Други трачки енклаве бијаше жупа Trallia са мјестима Begis и Boluros. Са потоњим се спомиње истоимени град и у Теспротији[6]).

Чини се осим тога, да се налазио трачки останак и у средишту касније провинције Далмације на спљетском затону, гдје смо се већ горе на стр. 464. намјерили у мјесном називљу на трачке трагове. Pseudo-Skylax, 23. сл. спомиње ту Μανιὸς κόλπος и Ἰλλυριοὶ ἔθνος Μανιοί, а у једној у Салони нађеној непотпуној псефизми[7]) спомиње се τ]οῦ Μανιοῦ. Manius је трачко особно име, доказано у царско доба[8]), а Mani-mazos зове се у њих један херос[9]). Ако Pseudo-Skylax назиљље Маније Илирима, не ваља томе приписати етнолошке вриједности, јер му је како то показује сав далматински periplus (c. 22. и сл.) само до тога стало, да одвоји грчка насеља од урођеника Илирије, које он синонимно називље βάρβαροι.

Одма у сусједству Манија, који су као и Бриги могли дуго да играју активну улогу, истиче се гори на стр. 465. споменуто кметско житељство Далмације. Ратоборни Ардиеји, који су уз Неретву од мора почам далеко у нутрини становали[10]), имали су по Теопомпу у Атенеја[11]) преко 300.000 хелота, дочим су они сами живили господски: Ἀρδιαῖοι δὲ κέκτηνται προσπελατῶν ὥσπερ εἱλώτων τριάκοντα μυριάδας. καθ' ἑκάστην δὲ ἡμέραν μεθύουσιν καὶ ποιοῦνται συνουσίας καὶ διάκεινται πρὸς ἐδωδὴν καὶ πόσιν ἀκρατέστερον. Исто тако обилно сељачко кметско житељство бијаше по Агатархиду у Атенеја[12]) и у Дарданији, у којој смо гори на стр. 463. истакли обилна трачка имена: Δαρδανεῖς φησι δούλους κεκτῆσθαι τὸν μὲν χιλίους, . . . τὸν δὲ καὶ πλείους· τούτων δ' ἕκαστον ἐν μὲν εἰρήνῃ γεωργεῖν, ἐν πολέμῳ δὲ λοχίζεσθαι ἡγεμόνα νέμοντας τὸν ἴδιον

---

[1]) Strabo, VII., 330., и фрагм. 25., Zippel, на озн. мј. стр. 11. и сл. 15; Tomaschek, на озн. мј. I., стр. 27. и сл.; Кречмер, на озн. мј. стр. 229.; Oberhummer, Pauly-Wissowa pod Bryges.

[2]) Ср. мјеста у Oberhummer-а, на озн. мј. стр. 920.

[3]) VII., 326., 5.: τῆς γὰρ Ἐπιδάμνου καὶ τῆς Ἀπολλωνίας μέχρι Κεραυνίων ὑπεροικοῦσι Βυλλίονές τε καὶ Ταυλάντιοι καὶ Παρθῖνοι καὶ Βρῦγοι.

[4]) 434., 437.: Ὑπὲρ δὲ τούτους εἰσὶ Βρῦγοι βάρβαροι. Πρὸς τῇ θαλάττῃ δ' ἔστιν Ἐπίδαμνος.

[5]) Apoll. Rhod., IV., 330., 470. О ознаци *Istrâ* као Трачана (Apollodor Fragm. hist. Graec., I. стр. 451.; Ps.-Skymnus, 391.) и смјештавању Пелагона у сусједству Либурна (Ps.-Skymn. 403.) Ср. Müller. Geogr. gr. m. I., стр. 212. и сл; Zippel, на озн. мј., стр. 7.; Град Пелагија доказан је у јужној Илирији новцима: Catalogue of Greek coins. Thessaly to Aetolia, стр. 87.

[6]) Stephan Byz. под Τραλλία, Βῆγις и Βόλουρος, уза то Tomaschek, на озн. мј. I., стр. 56. и сл.

[7]) Bull. Dalm. 1897., стр. 184.; Wissenschaftl. Mitt., VII., стр. 210.

[8]) Brambach 1290.: C. Tutius Mani f(ilius) Dans(ala) eq(ues) ex co(horte) IIII Thracum. Tomaschek, на озн. мј., II., 2., стр. 23.

[9]) Arch.-epigr. Mitt., стр. 107., бр 58.

[10]) VI. 271. *e*; X., 443. *b*.

[11]) Ср. Zippel, на озн. мј., стр. 34. и сл.; Tomaschek, Mitt. der Geograph. Gesellschaft in Wien, 1880., стр. 565. и Pauly-Wissowa под Ardiaioi.

[12]) VI. 272. *d*.

δεσπότην. По свим вијестима, што смо их употребили, били су Илири јако и дуго измијешани са Трачанима. Ваља за то очекивати, да ће се трачка примјеса и другдје по мјесном називљу препознати. И прехисторичка археологија нашла је сугласја између истока и запада балканског полуострова, али сама још није сложна[1]). Ми ћемо за то само упозорити на смјесу илирских и трачких особних имена, како ју показује још у царско доба *municipium Riditarum* који бијаше и својим именима и институцијама конзервативан, те је лежао на сјеверозападу Салоне, коју назријесмо првобитно трачком, а недалеко жупе Манија. У тамошњим написима C. I. L. III 2786.: *Panto Madoci filia,* 2788.: *Platino Platoris Tizi filia* и 2775: *...Jenobarus Tizius* су мушка имена *Madocus*[2]) и *Tizius* по Kretschmer-у[3]) трачка.

У тим ћемо приликама моћи и узети, да је трачки елеменат према свом постотном одношају био од уплива код творбе илирских диалеката.

Ако из досадањег разлагања произлази, да су Илири продрли у трачка земљишта, могло би се наметнути и питање, није ли илирско досељивање имало посљедицом трачко исељивање, није ли било поводом исељивању мизијско-фригијских племена у Малу Азију, које се доселе приписивало „притиску сродних племена са сјевера“[4]), као што је провала илирских племена на југу потакнула грчка племена, да оставе своја стара сијела[5]). Тлак, који је сегнуо до краја око Мораве и Вардара морао се је јамачно осјетити и на егејском мору и на Понту. Потврду овоме мнијењу можда ћемо моћи назирати у томе, да се у Малој Азији налазе илирски Dardani[6]). Струја се дакле дојмила и дијелова илирских племена, који су најдаље на балканском полуострову продрли, те их је са старосједиоцима превела преко Хелеспонта у Троаду.

[1]) H. Schmidt, Zeitschrift für Ethnologie 1905., стр. 110. и сл.; M. Hoernes, Jahrbuch der Zentralkommission, 1905., стр. 17. и сл. опаска 1, стр. 26., 41.; М. Васић, Прилози ка решавању тројанских проблема, стр. 282.

[2]) Ваљда и на ари C. I. L. III 13200 (ср. стр. 2328[10] из долине горње Цетине, која обилује предримским старинама. Ср. Wissenschaftl. Mitt., VII., стр. 123. 143.

[3]) На озн. мј.. стр. 216., 239. оп. 2. и 271. оп. 2.

[4]) Kretschmer, на озн. мј., стр. 181; Tomaschek, на озн. мј., I. стр. 7. и сл. 111.

[5]) Kretschmer, на озн. мј., стр. 255. и сл. 280.

[6]) По Kretschmer-у, на озн. мј., стр. 185. и Paeoni, томе протуслови Thrämer, Pauly-Wissowa под Dardanos, ступац 2177. Ср. Oberhummer, на озн. мј. под Дарданија; Hirt, Die Indogermanen, I., стр. 136.

Flora Bosne, Hercegovine i novopazarskog sandžaka.

II. (3.) dio.

(Sa 1 tablom.)

Priopćio

dr. Günther vitez Beck pl. Mannagetta,

redov. profesor botanike, ravnatelj botaničkog vrta i predstojnik botaničkog zavoda c. kr. njemačkog sveučilišta u Pragu.

---

12. rod: CHENOPODIACEAE.

[Baill., Hist. pl., IX, 130 (188). — *Chenopodiaceae (Salsolaceae)* i *Amarantaceae* Aut.]

Trib. 1.: *Polycnemeae.*

[Dumort., Fl. Belg., 22 (1827) isklj. *Salsola.* — *Amarantaceae* sub trib. Endl., Gen., 302. — *Chenopodiaceae* trib. Benth. Hook., Gen., III, 46; Volkens u NPflF., III 1 *a*, 52, 53.]

1. Polycnemum.

[L., Spec., 35 (1753) i Gen., izd. V, br. 51; Benth. Hook., Gen., III, 58; Volkens u NPflF., III, 1 *a*, 53. „Jelica".

1. ***Polycnemum arvense*** [L., Spec., 35 (1753)]. — U usjevima, na njivama, na suhim i na pjeskovitim mjestima, do 1200 *m*.

α ***typicum*** [G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 344; var. *minus* Döll, Rhein. Fl., 287 (1843)].

Bosna: Kod Sitnice, Busovače (*H.). — **Hercegovina:** Na Podveležu kod Mostara (Fo.), kod Ljubinja (Fo.), oko Trebinja (*P.), tako kod Pridvoraca, Gomoljana (V.).

β ***majus*** [A. Braun u Koch, Syn. Fl. Germ., izd. II (1843), 695].

Bosna: Kod Gigića kraj Drvara, oko Radlovića kod Grahova, kod Rora, do 1200 *m* (Ha.-Fa.); oko Livna (B.), na Željeznici kod Ilidže (M.). — **Hercegovina:** (*A. K.) Kod Jablanice (Zawodny), Potocihana (V.), na Humu (Bornm.!) oko Mostara (Callier-Raap, Fl. Herc. exs., br. 143!), u dolini Neretve kod Žitomišlića (Mu.), kod Bileka (V.), Gacka (Mu.). — Juni do septembra.

Trib. 2.: *Chenopodieae.*

[C. A. Mey. u Ledeb., Fl. Alt., I, 371; Moqu. u DC., Prodr., XIII 2, 48. — *Euchenopodieae* Benth. Hook., Gen., III, 44.]

Beteae.

2. Beta.

[(Tourn., Inst., 501, t. 286); L., Spec., 222 (1753) i Gen., izd. V, br. 274; Benth. Hook., Gen., III, 52; Volkens u NPflF., III 1 *a*, 56.]

1. ***Beta vulgaris*** [L., Spec., 222 (1753)]. — „Blitva". — Biljka koja raste divlje *B. maritima* [L., Spec., izd. II, 322 (1762)] „blitva morska" možda se nalazi na morskom žalu u Hercegovini.

α ***foliosa*** [Ehrenb., kao vrst; Asch. Schweinf., Fl. d'Égypt., 125 (1887)] je kulturna biljka, koja je najjače podivljala. Na pustim mjestima, na grohotu i valjutku.

Bosna: Na kastelu u Jajcu u velikoj množini (*C.), kod Dônje Tuzle (M.). — **Hercegovina:** Na Neretvi kod Mostara (*Sagorsky). — Juli do oktobra.

β ***esculenta*** [Salisb., Prodr., 152 (1796) kao vrst; Gürke, Pl. Eur., II, 127. — *B. rapa* Dum., Fl. Belg., 21 (1827). — *B. vulgaris* var. *rapacea* Koch, Syn. Fl. Germ., 608. — Burgunder-, Runkelrübe] sadi se uz suvrstice *alba* [DC., Fl. franc., III, 383 (1805) — „bijela repa"], *rubra* [L., Spec., 222 (1753) — „crvena repa"] i drugima osobito od okupacije u **Bosni**, ponajviše u vrtovima.

γ ***cicla*** [L., na ozn. mj., 22. – Mangold] sadi se amo-tamo u **Bosni** (*S.).

Chenopodieae.

3. Chenopodium.

[(Tourn., Inst., 506, t. 288); L., Spec., 218 (1753); Gen., izd. V, br. 273; i pisac ovoga djelomice. Moqu. u DC., Prodr., XIII 2, 61; Beck, Fl. Nied.-Öst., 329.] — „Jurjevac".

1. sekt.: *Chenopodiastrum.*

[Moqu. u DC., Prodr., XIII 2, 61 (1849).]

1. ***Chenopodium polyspermum*** [L., Spec., 220 (1753)]. — Na obragjenim i neobragjenim, pustim, pjeskovitim mjestima do 850 *m*.

Bosna: (*A. K.) Oko Banjeluke (H.), Travnika (Br.), Orašja (Br. Fr.), Dônje Tuzle (M.), na Ilinčici kod Dônje Tuzle (B.). kod Brčke (B.), Sarajeva (H.), Ilidža (G. K.), Trnova (Pr.), Goražde, oko Foče (Fo.), Tjentišta (Pr.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Pi.!), u Nevesinjskom polju (*Mu.). — Juli do septembra.

Varietete α ***acutifolium*** [Sm., Engl. bot., t. 1481 (1805) kao vrst; Asch., Fl. Brand., 568 (1864)] i β ***typicum*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 330 (1890); var. *cymosum* Chevall., Fl. Paris., izd. II, III, 385 (1836); var. *cymoso-racemosum* Koch, Syn. Fl. Germ., 607 (1837)] opažane su.

γ ***bosniacum*** [*Ch. bosniacum* G. Beck u Sched.]. Erectum, pyramidaliter ramosum. Folia caulina rhomboidea, 12—20 *mm* lata, in petiolum cuneata, e tertio infero longissime acuminata, dente laterali breviter triangulari, ceterum integra; superiora sensim lanceolata et lineari-lanceolata, utrinque longissime attenuata; fulcrantia linearia, angustissima, glomerulis axillaribus parvis multo longiora. Inflorescentiae spicaeformes, foliatae, infra interruptae, apicem versus congestae. — Ističe se veoma srednjim držcima, koji su posve rombični, vrlo dugi i zaoštreni, te srednjim držcima, koji su linealni lanseti slični i napokon gornjim držcima, koji su linealni, dugi i obilnim listovima na cvijetnom klupku.

Bosna: Na pustim mjestima kod Brčke (*B.). — August.

2. ***Chenopodium vulvaria*** [L., Spec., 220 (1753)]. — Na pustim mjestima, na ugarima, u oranicama, uz puteve do 800 *m*.

Bosna: Oko Bihaća, Ostrošca, Pokoja (Boll.), Banjeluke (*H.), Brčke (B.), Dônje Tuzle (M.), Sarajeva (*H.), kod Lukavice (B.). Trnova, Ustikoline, Foče, Tjentišta (Pr.), Livna, u Livanjskom polju kod Sgrlovih kuća (Ha.-Fa.). — **Hercegovina:** Oko Mostara!! (Str.), na Podveležu do 800 *m* (B.), kod manastira Žitomišlića (Mu.), na Ošânića glavici kod Stôca (B.), kod Trebinja (*P.), na Leotaru (B.), kod Graba (V.). — Juli, august. — „Smrdeća, smrdljiva".

4. ***Chenopodium ficifolium*** [Sm., Brit. Fl., I, 276 (1800)]. — Na pustim mjestima.

Bosna: Kod Brčke (*B.). — Juli do septembra.

4. ***Chenopodium opulifolium*** [Schrader u Koch Ziz, Cat. pl. Palat., 6 (1814)]. — Na grohotu, na pustim mjestima, na kućama do 1000 *m*.

Bosna: (*A. K.) Kod Ljuše, Grkovaca (Ha.-Fa.), Banjeluke (H.), Sarajeva (B.), Vareša (Pr.), izmegju Drinjaće i Nove Kasabe, u dolini Jadra, na Marišić-potoku (J.), kod Foče (Pr.). Po Pr. rasprostranjena. — **Hercegovina:** Oko Mostara (Pi.), na Podveležu (Fo.), kod Bileka (*P.), oko Gackog (Mu.). — Juli do septembra.

5. ***Chenopodium album*** [L., Spec., 219 (1753)]. — Na pustim i obragjenim mjestima u niskim predjelima.

α ***typicum*** [G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 332].

Bosna: Vrlo rasprostranjena!! tako na pr. kod Doboja (Fo.), Brčke (B.), Banjeluke (H.), Travnika (*S.), Dônje Tuzle (M.), Žepča (Fo.), Sarajeva (H.), Vareša, Foče (Pr.), Šuice (B.), Uvca (B.) i t. d. — **Hercegovina:** Oko Mostara (Mu.), Domanovića (Fo.), Stôca (B.), Trebinja, Gorice, Bileka (*Fo.). — **U novopazarskom sandžaku:** Na Limu izmegju Hana Seljačnice i Prijepolja (*B.). — August do oktobra.

β **viride** [L., Spec., 219 (1753) kao vrst; Moqu. u DC., Prodr., XIII 2, 71 (1849)].

Bosna: Kod Maglaja (*Fo.), Fojnice (Schwarz!).

6. **Chenopodium hybridum** [L., Spec., 219 (1753)]. — Na pustim i obragjenim mjestima do 1000 *m*.

Bosna: (*A. K.) Oko Banjeluke (H.), Jajca, Zenice (Fo.), Fojnice (Schwarz!), Visokog (Fo.), Sarajeva (Mu.), Trnova (Pr.), Foče (Fo.), Tjentišta (Pr.). — **Hercegovina:** (*A. K.) Oko Nevesinja (Call. Raap, Pl. Herz. exs., br. 241!), Fojnice, Gackog (Mu.). — Juli do septembra.

7. **Chenopodium murale** [L., Spec., 219 (1753)]. — Na pustim, nerodnim i na obragjenim mjestima niskih predjela.

Bosna: Oko Glamoča, Gubena, Grkovače, Preodca, Hrbljine (Pr.), Fojnice (Schwarz!), na obroncima Trebevića kod Sarajeva (*B.), kod Tarčina, Trnova, Ustikoline, Foče, Tjentišta (Pr.). — **Hercegovina:** U Mostaru (Mu.), na Ošanića glavici kod Stôca (B.), oko Trebinja (*P.). — Juli do septembra.

8. **Chenopodium urbicum** [L., Spec., 218 (1753)]. — Na pjeskovitim, pustim mjestima niskih predjela.

α **typicum** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 331 (1890); var. *vulgare* Neilr., Fl. Wien, 190 (1846); — var. *deltoideum* Neilr., Fl. Nied.-Öst., 279 (1859). — *Ch. melanospermum* Wallr., Sched., 112 (1822). — *Ch. urbicum* var. Asch. Graebn., Fl. nordostd. Flachl., 280 (1898)].

Bosna: Kod Brčke (B.), Dônje Tuzle (*M. kao *Ch. hybridum*), kod Megjegje kraj Grahova u dolini Save (B.). Rasprostranjena po Pr.

β **intermedium** [Mert. Koch, Fl. Deutschl., II, 297 (1826) kao vrst; Koch, Syn. Fl. Germ., 605 (1837). — *? Ch. microspermum* Wallr., Sched., 112 (1822)].

Bosna: Kod Bihaća (Fo.), Banjeluke (*H.), Magjera, Vrbanje, Žepča, Ilidže, Broda (Fo.). — **Hercegovina:** Oko Trebinja (*P.). — Juli do septembra.

9. **Chenopodium glaucum** [L., Spec., 220 (1753). — *Blitum glaucum* Koch u Sturm, Deutschl. Fl., sv. 75 (1839)]. — Na pustim, pješčanim mjestima kao i na obragjenim u niskim predjelima.

Bosna: Kod Banjeluke (*H.), Maglaja, Visokog (Fo.), Dônje Tuzle (M.), Zvornika (J.), Foče (Pr.). — Juli do septembra.

Biljka predstavlja prelaz vrsti *Blitum*. U gustim rodnim klupcima nalazi se rod sa nepravnim sjemenom i rod, koji predstavlja sve prelaze normalnom rodu sa vodoravnim položajem sjemena. U nekih biljka nema prve vrsti roda nikako, te se prema tome predstavljaju kao tipni *Chenopodium*, kojoj vrsti je i ostavljamo.

2. sekt.: *Botryois.*

Moqu. u DC., Prodr., XIII 2, 72. — *Botrydium* i *Ambrina* Spach, Hist. nat., V 298 i 295 = *Chenopodium* sect. aut.]

10. **Chenopodium ambrosioides** [L., Spec., 219 (1753). — *Ambrina ambrosioides* Spach, Hist. nat., V, 297 (1836)]. — Porijetlom je iz Meksika a nalazi se na pustim mjestima, na putevima, zidinama u niskim predjelima.

Dalmacija: Na dônjoj Neretvi, osobito oko Opuzena, u velikoj množini (Visiani); valjda i kod Metkovića u Hercegovini. Sadi se kad kad i u vrtovima. — August do septembra.

11. **Chenopodium botrys** [L., Spec., 219 (1753). — *Botrydium aromaticum* Spach, Hist. nat., V, 299 (1836)]. — Na pjeskovitim, pustim mjestima u niskim krajevima.

Bosna: Kod Prosjeka kraj Zvornika (J.), oko Sarajeva (*Mu.), izmegju Jagodine i Višegrada, u naplavljenom pijesku Drine više Višegrada (B.), kod Uvca (F.). — August, septembar.

4. Blitum.

[L., Spec., 4 (1753) i Gen., izd. V, br. 14; Moqu. u DC., Prodr., XIII 2, 81 (1849) prošireno. — *Chenopodium* djelomice autor.] — „Svračja jagoda“.

1. sekt.: *Morocarpus.*

[Adans., Fam. II, 261 (1763) kao vrst; Moquin, na ozn. mj., 82, u većem dijelu. — *Blitum* L., na ozn. mj., u užem smislu; sekt. *Blitum* C. A. Mey. u Ledeb., Fl. Alt., I, 11, 12 (1829).]

Blitum virgatum [L., Spec., 4 (1753)] i **B. capitatum** [L., na ozn. mj.]. — Sade se amo tamo opet u Bosni.

2. sekt.: *Pseudoblitum.*

[Benth. Hook., Gen., III, 52 isklj. *Chenopodium glaucum.*]

1. ***Blitum rubrum*** [Reich., Fl. Germ., 582 (1832). — *B. polymorphum* C. A. Mey. u Led., Fl. Alt., I, 13 (1829). — *Chenopodium rubrum* L., Spec., 218 (1753). — *Orthosporum rubrum* Nees, Gen. Fl. Germ., 58 (1835)]. — Na pustim, nešto vlažnim, slanim mjestima u niskim predjelima.

Bosna: Po *A. K. gdje? — August, septembar.

3. sekt.: *Agatophyton.*

[Moqu. u Ann. sc. nat., 2. ser., I, 291 (1834) kao vrst; u DC., Prodr., XIII 2, 84; sekt. *Orthosporum* C. A. Mey. u Ledeb., Fl. Alt., I, 11 i 13 (1829) djelomice. — *Orthosporum* Meyer u Nees, Gen. Fl. Germ., br. 58 (1835) djelomice.]

2. ***Blitum bonus Henricus*** [Reich., Flor. Germ., 582 (1832). — *Chenopodium bonus Henricus* L., Spec., 218 (1753). — *Agatophytum bonus Henricus* Moqu. u Ann. sc. nat., ser. 2, I, 291 (1834). — *Orthospermum bonus Henricus* Nees, Gen. Fl. Germ., br. 58 (1835)]. — Na vlažnim, kamenitim mjestima, oko planinskih stanova, na alpinskim livadama i na pustim, zemljanim mjestima, na rubovima cesta, u voćnjacima, osobito u predalpinskom području, idući do 2000 *m* u visinu.

Bosna: Svuda obična u planinama i u predalpinskom području a regje u nižim položajevima. Oko Bihaća, Ostrošca, Pokoja (Boll.), Banjeluke (H.), Travnika (*S.), na Vlašiću (Fr. Br.), na Vranici-pl. (Mu.!), oko Vareša (Pr.), Sarajeva (B.), Turova (B.), Vlaholja, Mokrog, Ranjen-karaule, Goražde (Fo.), Foče (Pr.), Zvornika (J.), na Igmanu, na Hranicavi- (F.!), Treskavici-! (Mu.), Dumoš- (Fo.), Maglić-, Volujak- (Mu.), Troglav- (B.), Krug-pl. kod Livna (F.), kod Hrbljine, Gubena, Grkovaca, Preodca (Pr.). — **Hercegovina:** Na Visočici-, Prenj- (B.), Glogovoj- (F.), Plasi- (B.), Čvrsnici- (F.), Crvanj- (Mu.), Velež-pl. (Mu.), oko Nevesinja (Fo.). — Maj do septembra. — „Psoser, srakica".

f. ***dentatum*** [Knaf u Flora (1846), 308]. — Sa urezanim pilastim listovima u **Bosni:** Na Trebeviću (*Mu.). — f. ***alpinum*** Moqu., Chen. Enum., 47 po DC., Prodr., XIII 2, 85 = *Chenopodium bonus Henricus* var. *alpinum* DC., Fl. franç., III, 388 (1805), kržljav oblik. **Hercegovina:** Na Plasi-pl. prema Drinači, oko 2000 *m* visoko (*B.).

Trib. 3.: *Spinacieae.*

[Dum., Fl. Belg., 20 (1827); Moqu., Chenop. Enum., 48 i u DC., Prodr., XIII 2, 88.]

5. Spinacia.

[(Tourn., Inst., 533, t. 308); L., Spec., 1027 (1753); Gen., izd. V, br. 986; Benth. Hook., Gen., III, 53; Volkens u NPflF., III, 1 *a*, 64.]

Spinacia oleracea [L., Spec., 1027 *α*] i njena var. ***glabra*** [Mill., Gard. dict., izd. VIII, br. 2]. — „Španjac, špinac".

Sadi se često u vrtovima kao povrće. Uspjeva još krasno i u vrtu na karauli Prijevoru na Magliću oko 1700 *m* visoko (B.).

6. Atriplex.

[(Tourn., Inst., 506, t. 286); L., Spec., 1052 (1753) i Gen., izd. V, br. 1021, djelomice; Čelak., Prodr. Fl. Böhm., 147 (1871—1872); sekt. *Dolichospermum* Dumort., Fl. Belg., 21 (1827).] — „Loboda".

1. ***Atriplex hortense*** [L., Spec., 1053 (1753)]. — Sadi se pogjekuda u vrtovima.

Bosna: (*H.). — **Hercegovina:** (*A. K.). — „Loboda, loboda vela".

7. Schizotheca.

[Lindl., Veg. Kingd., 513 (1847); Čelak., Prodr. Fl. Böhm., 147 (1871—1872). — *Atriplex* sekt. *Teutliopsis* Dumort., Fl. Belg., 20 (1826); sekt. *Schizotheca* C. A. Mey. u Ledeb., Fl. Alt., IV, 306 (1833).]

1. ***Schizotheca patula*** [Čelak., Prodr. Fl. Böhm., 149 (1871—1872). — *Atriplex patula* L., Spec., 1053 (1753)]. — Na pustim i obragjenim mjestima niskih predjela.

Bosna: Oko Travnika i više Jankovića (*Fr. Br.), oko Jajca (H.), Dônje Tuzle (M. kao *A. hortensis*), Sarajeva!! (H.); jamačno još i dalje rasprostranjena ali, kao sve vrste ovog roda, slabo opažana. — **Hercegovina:** Oko Mostara (*Str.). — August do oktobra.

Opažala se: *α* ***macrotheca*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 335 (1890). — *Atriplex angustifolia* Sm., Fl. brit., III, 1090 (djelomice). — *A. patula* var. *angustifolium* Asch. Graebn., Fl. nordostd. Flachl., 285 (1898)]. —

β ***erecta*** [var. *microtheca* Beck, na ozn. mj. — *Atriplex erecta* Huds., Fl. Angl., 376 (1762). — *A. patulum* var. *erectum* Asch.-Graebn., na ozn. mj.]. — ***Schizotheca oblongifolia*** [*Atriplex oblongifolium* W. K., Ic. descr. pl. rar. Hung., III, 278, t. 221 (*A. microsperma*). — *A. tatarica*, pisac a ne L. = *Schizotheca tatarica* Čelak., Prodr. Fl. Böhm., 149], isto kao i ***Schizotheca rosea*** [Fourr. u Ann. soc. Linn., nova ser., XVII, 143 (1869) = Čelak., Prodr. Fl. Böhm., 150], jamačno će se naći u sjevernoj Bosni kao i ***Schizotheca tatarica*** [*Atriplex tatarica* L., Spec., 1053 (1753). — *Sch. laciniata* Four., na ozn. mj.]. — ***Obione portulacoides*** [Moqu., Chenop. enum., 75 (1840). — *Atriplex portulacoides* L., Spec., 1053 (1753). — *Halimus portulacoides* Dum., Fl. Belg., 20 (1827), „omakalj"], koji se nalazi svuda na dalmatinskim obalama jadranskog mora; naći će se jamačno i na morskom žalu u Hercegovini.

Trib. 4.: *Camphorosmeae.*

[Moqu., Chenop. Enum., 83 (1840) i u DC., Prodr., XIII 2, 122; Benth. Hook., Gen., III, 45; Volkens u NPflF., III, 1*a*, 52 i 68.]

8. Camphorosma.

[L., Spec., 122 (1753); Gen., izd. V, br. 152; Benth. Hook., Gen., III, 56; Volkens u NPflF., III, 1*a*, 68.] — „Kamforika".

1. ***Camphorosma monspeliaca*** [L., Spec., 122 (1753)]. — Na morskom žalu, na kamenim mjestima u području sredozemne flore.

Hercegovina: Oko Mostara vrlo rijetko (*Str.)

Trib. 5.: *Salicornieae.*

[Dumort., Fl. Belg., 23; Moqu. u DC., Prodr., XIII 2, 144.]

9. Salicornia.

[L., Spec. (1753); Gen., izd. V, br. 10; Benth. Hook., Gen., III, 66; Volkens u NPflF., III, 1*a*, 77.] „Caklenjača".

1. ***Salicornia fruticosa*** [L., Spec., izd. II, 5 (1762). — *S. europaea* var. *fruticosa* L., Spec., 3 (1753)]. — Na morskom žalu u području sredozemne flore.

Hercegovina: U Sutorini kod Igala (*V.).

Trib. 6 : *Salsoleae.*

[Moqu. u Ann. sc. nat., ser. 2., IV, 209 i u DC., Prodr., XIII 2, 169.]

10. Salsola.

[L., Spec., 222 (1753); Gen., izd. V, br. 275; Benth. Hook., Gen., III, 71; Volkens u NPflF., III, 1*a*, 82.] — „Slanica".

1. ***Salsola kali*** [L., Spec., 222 (1753)]. — Na pustim, pjeskovitim mjestima.

Hercegovina: Kod Mostara (*Str.). — Juli do septembra. — Valjda i na drugim mjestima, ali se nije na nju obaziralo.

Trib. 7.: *Amaranteae.*

[Baill., Hist. pl., IX, 200 i 154 (1888). — *Amarantaceae* Juss. u Ann. Mus., II, 131 djelomice; Benth. Hook., Gen., III, 20; Schinz u NPflF., III 1*a*, 91.]

11. Amarantus.

[(Tourn., Inst., 234, t. 118); L., Spec., 989 (1753); Gen., izd. V, br. 941; Benth. Hook., Gen., III, 28; Schinz u NPflF., III, 1*a*, 102 djelomice; Kunth, Fl. Berol., II, 144; Moqu. u DC., Prodr., XIII 2, 255.] — „Šćir".

1. sekt.: *Euamarantus.*

[Moqu. u DC., Prodr., XIII 2, 255 (1849).]

1. ***Amarantus caudatus*** [L., Spec., 990 (1753)]. — Porijetlom je iz istočne Indije a sadi se mjestimice u vrtovima te gdjekada i podivlja.

Bosna: (*A. K.). Juli do septembra.

2. ***Amarantus retroflexus*** [L., Spec., 991 (1753)]. — Na pustim kamenjacima, na ugarima niskih krajeva do 900 *m*. Prorijetlom je valjda iz Amerike.

Bosna: (*A. K.), kod Novoga (Fo.), Ostrošca, Klokota (Boll.), Bihaća (Fo.), Bos. Gradiške (B.), Sasine, Čelinca, Plitske (Fo.), Windhorsta B.), Banjeluke (H.), Travnika (Fr. Br.), Fojnice!! (Pr.), Visokog (Fo.). Sarajeva (B.), Tarčina (Pr.), Kokotine kod Mjedenika (Bl.), Goražde (B.), Uvca (B.), Foče (Pr.); Brčke (B.), Doboja (Fo.), D. Tuzle (B.). — **Hercegovina:** (*A. K.); oko Mostara (Str.), u Nevesinjskom polju (Mu.). — **U novopazarskom sandžaku:** Na cesti izmegju Plevalja i Jabuke (*B.). — Juli do septembra.

f. *pusillus* [Coss. u Ann. sc. nat. (1847), 212.] u **Bosni:** kod Dônje Tuzle (*M.).

3. ***Amarantus chlorostachys*** [Willd., Amar., 34, t. 10, f. 19 (1790); Moqu. u DC., Prodr., XIII 2, 259]. — Na pustim neobragjenim mjestima, potječe iz toplije Amerike.

Hercegovina: Oko Mostara (*Pi.). — Juni do jula. — Pripadaće slijedećoj vrsti.

4. ***Amarantus patulus*** [Bert., Comm. Neap., 19, t. 12 (1837); Gren. Godr., Fl. Franç., III, 4; Freyn Fl. Südistr. u Abh. ZBG. (1877) 411; nadopunjci na istom mj. (1881), 385; Maly u Abh. ZBG. (1893) 437]. — Palistići su nešto dulji nego obojak, koji je mnogo kraći od čahura. — Na pustim, neobragjenim mjestima u području sredozemne flore.

Bosna: (*A. K.); valjda amo dovučena, kod Dônje Tuzle (M.). — **Hercegovina:** Oko Stôca (*B.). — Juni do jula.

2. sekt.: *Pyxidium.*

[Moench, Meth., 358 (1794) kao vrst; Moqu. u DC., Prodr., XIII 2, 262 (1849).]

5. ***Amarantus viridis*** [L., Spec., izd. II, 1405 (1763) djelomice točnije All., Fl. Pedem., II, 19. — *A. silvestris* Desf., Tabl., 44 (1804), 52 (1815). — *A. blitum* Moqu. u DC., Prodr., XIII 2, 263 ali L. djelomice]. — Na pustim i na obragjenim mjestima niskih predjela.

Bosna: (*A. K.). — **Hercegovina:** Kod Jablanice (Zawodny), kod Hana Potoci (V.), oko Mostara (Mu.), Bileka (Fo.), Pridvoraca i Trebinja (V.). — Juli, august.

12. Euxolus.

[Raf., Fl. Tell., III, 42, br. 556 (1836) po Moqu. u DC., Prodr., XIII 2, 272. — *Albersia* Kunth, Fl. Berol., izd. II, II, 144 (1838). — *Amarantus* sekt. *Euxolus* Benth. Hook., Gen., III, 28.]

1. ***Euxolus deflexus*** [Raf., Fl. Tell., III, 42 (1836). — *Amarantus deflexus* L., Mant. II, 295 (1771). — *A. prostratus* Bellardi u Balb., Misc. bot. u Mem. ac. soc. Tur., VII, 386, t. 10 (1804). — *Albersia prostrata* Kunth, Fl. Berol., izd. II, II, 144 (1838). — *Albersia deflexa* Fourr. u Ann. soc. Linn. Lyon, nov. ser., XVII (1869), 142]. — Na grohotu, na pustim mjestima, izmegju kaldrme u području sredozemne flore.

Hercegovina: Mostar (Mu.), Trebinje (*P.) — Juni do augusta.

2. ***Euxolus blitum*** [Gren., Fl. Jurass., 652 (1865). — *E. viridis* Moqu. u DC., Prodr., XIII 2, 273 (1849). — *Amarantus blitum* L., Spec., 990 (1753) većim dijelom. — *Albersia blitum* Kunth, Fl. Berol., izd. II, II, 144 (1838)]. — Na pustim i na obragjenim mjestima po ugarima, vrtovima niskih predjela.

Bosna: (*A. K.), kod Banjeluke (H.), Jajca, Žepča (Fo.), Dervente, Brčke (B.), D. Tuzle (M.), Sarajeva i u okolici njegovoj (B.), kod Prače, Foče (Fo). — **Hercegovina:** Oko Jablanice (Fo.), Pridvoraca (V.), Trebinja (*P.). — **U novopazarskom sandžaku:** Kod Bistrice u dolini Lima (*B.). — Juli do septembra.

13. rod: PHYTOLACCACEAE.

[Lindl., Nat. Syst., izd. II, 210 (1836); Benth. Hook., Gen., III, 78; Heimerl u NPflF., III 1 *b*, 1; Moqu u DC., Prodr., XIII 2, 2.]

1. Phytolacca.

[(Tourn., Inst., 299, t. 154); L., Spec., 441 (1753); Gen., izd. V, br. 521; Benth. Hook., Gen., III, 78; Heimerl u NPflF., III 1 *b*, 10.] — „Krmez".

1. ***Phytolacca decandra*** [L., Spec., izd. II, 631 [1762). — *Ph. americana* α L., Spec., 441 (1753)]. — Porijetlom je iz Sjeverne Amerike, sadi se katkada u vrtovima te mjestimice podivlja.

Bosna: Kod Bihaća (Boll.), Bliječeve kraj Nove Kasabe (*J.). Po R. Kelleru u Biol. Centralbl. XV (1895) 454 je to jedna od najrasprostranjenijih biljaka šumskog pojasa u Bosni, što je sigurno neispravno, jer su do sada poznata samo ova dva nalazišta. — **Hercegovina:** Kod Trebinja (*P.) — Juli, august.

14. rod: THELYGONACEAE.

[Gillet et Magne po DC. fil. u DC., Prodr., XVII, 32. — *Cynocrambaceae* Freyn. u Verh. ZBG. (1877) 420; Poulsen u NPflF., III 1 *a*, 121; *Urticaceae* trib. *Thelygoneae* Benth. Hook., Gen., III, 343, 351.]

1. Theligonum.

[L., Spec., 993 (1753); Gen., izd. V, br. 947; Benth. Hook., Gen., III, 395; Poulsen u NPflF, III 1 *a*, 124. — *Cynocrambe* Adans., Fam., II (1763), 497.]

1. ***Thelygonum cynocrambe*** [L., Spec., 993 (1753); Beck u Reich, Ic. fl. Germ., XXIV, 17, t. 157. — *Cynocrambe prostrata* Gärtn., De fruct., I, 362, t. 75, f. 9]. — Na pustim kamenim mjestima, krševima, zidinama u području sredozemne flore vrlo rasprostranjena.

Hercegovina: Naći će se sigurno u dolini Neretve i u Sutorini. — „Pasja ločika".

15. rod: PORTULACACEAE.

[DC, Théor. élém., 246 (1819); Pax u NPflF., III 1 *b*, 51. — *Portulaceae* Juss., Gen., 312 (1789) djelomice, Benth. Hook., Gen., I, 155.]

1. Montia.

[(Micheli, Nov. pl. gen., 17, t 13); L., Spec., 87 (1753); Gen., izd. V, br. 96; Benth. Hook., Gen., I, 159; Pax u NPflF., III 1 *b*, 58.] — „Bunarka".

1. ***Montia minor*** [Gmel., Fl. Bad., I, 301 (1805). — *M. fontana* L., Spec., 87 (1753) α, djelomice]. — Na vlažnim, pješčanim, poplavljenim, glibavim mjestima do 920 *m*.

Bosna: Izmegju Žepča i Golubinja (*S.), u tijesnu potoka kod Popare kraj Travnika (Fr. Br.), sumnjivo, jer nepotpuno, kod Travnika (Br.), na odviru vrela Knjeginca prema Bistričkom potoku na Trebeviću (M.). — April do ljeta.

2. ***Montia rivularis*** [Gmel., Fl. Bad., I, 302 (1805). — *M. fontana* L., Spec., 87 (1753) djelomice]. — Na mjestima oko vrela, u glibovima, plitkim vodama.

Bosna: (*A. K.), gdje? — **Hercegovina:** (*A. K.), gdje? Potonji podatak nije vjerojatan.

2. Portulaca.

[(Tourn., Inst., 236, t. 118); L., Spec., 445 (1753); Gen., izd. V, br. 531; Benth. Hook., Gen., II, 156; Pax u NPflF., III 1 *b*, 59.] — „Tušak, tušanj, talčanj".

1. ***Portulaca oleracea*** [L., Spec., 445 α (1753)]. — Na zemljanim, pjeskovitim, pustim mjestima, po ugarima i kulturama do u brdski kraj.

Bosna: (*A. K.), kod Banjeluke (H.), Vrbanjaca (Fr. Br.), Dônje Tuzle (M.!), i oko Sarajeva (M.), kod Višegrada (R. Keller!). — **Hercegovina:** Na Podveležu kod Mostara (Fo.), kod Žitomišlića (Mu.), Trebinja (*P), Graba, Bileka (V.). — Juni do septembra.

Portulaca sativa [Haw., Misc., 36 (1803). — *P. oleracea* β L., Spec., 445; var. *sativa* DC., Prodr., III, 353].

*A. K. spominje ju u **Bosni.** Ja je nijesam našao nigdje zasagjenu.

16. rod: PARONYCHIACEAE.

[Meisn., Gen., 132 (1838). — *Caryophyllaceae* α *Paronychieae* Eichl., Syll., 4. izd., 42; *Paronychieae, Sclerantheae* Pax u NPflF., III 1 *b*, 69. — *Illecebraceae* Benth. Hook., Gen., III, 12.]

Trib. 1.: *Sclerantheae.*

[Link, Enum., I, 417 (1821) kao rod; Meisn., Gen., 132. — *Illecebraceae* trib. Benth. Hook., Gen., III, 13.]

1. Scleranthus.

[L., Spec., 406 (1753); Gen., izd. V., br. 497; Benth. Hook., Gen., III, 19; Pax u NPflF., III 1 *b*, 92.] — „Treskavica".

1. ***Scleranthus perennis*** [L., Spec., 406 (1753)]. — Na kamenim mjestima po ugarima i ledinama u niskim predjelima, osobito na tlu oskudnom vapnom.

Bosna: U dolini Spreče prema Turiji (*S.); na serpentinskim stijenama kod Maglaja (Bl.), oko Žepča (B.), na Krivaji (Br.), na Vranici (Pl.) (Fr. Br., tu je valjda zamijenjena sa *S. neglectus*). — **Hercegovina:** (*A. K.), vrlo sumnjivo. — Juni do septembra.

Oblik, koji valjda predstavlja samo mlitavi sjenoviti oblik *fallax* [Boenn., Fl. Mon., 123 (1824); Mert. Koch, Deutschl. Fl., III, 176 (1831)] spominje *A. K. u **Bosni.**

2. ***Scleranthus neglectus*** [Rochel u Baumg., Enum. stirp. Transs., III, 345 (1816) i Banat., 35, t. 3. (Vidio sam original.) — *Sc. marginatus* Guss., Fl. Sic. Prodr., 486 (1827) Strobl u ÖBZ. (1874), 74]. — Potištenim se busastim rastom, većom gološavošću svih dijelova, obilnijim lišćem, sočnim listovima i ćelavom hipantijama te i svojim nalazištem lahko raspoznaje od *S. perennis*. — Na kamenim alpinskim tratinama visokog gorja na škriljavom tlu.

Bosna: Često na Vranici pl., kao na Vitruši, Tikvi (*B.). — **Hercegovina:** Po *A. K. koji tamo navode *S. marginatus* Guss. Sigurno im je mjesto nalazišta zamijenjeno. — Juli, august.

3. ***Scleranthus serpentini*** n. sp. — Folia supra canaliculata, convoluto-teretia, rigida, patentia, internodiis longiora. Inflorescentia pluries rectangule cymosoramosa. Fructus 4—5 *mm* longi, omnes fertiles; hypanthium calyce paulo brevius, papilloso-scabrum; sepala florescentiae fructusque tempore horizontaliter patentia. Cetera ut in *Sc. perenni*. — Vrlo ju je dobro raspoznati po ukočenim, šipkasto okruglo smotanim, odstojećim listovima, te zvjezdoliko opruženim lapicama, koje su kao u *Sc. perennis* jajoliko i širokom opnom zarubljeni.

Bosna: Na kamenim mjestima i brdnim pustarama na Serpentinu oko Žepča, kao kod Orahovice, Papratnice često (*B.). — August. — ***Sc. biennis*** [Fries, Fl. Scan., 118, (1835) djelomice po Murb. — *Sc. intermedius* Kittel, Taschenb., Fl. Deutschl., 2. izd., 1009 (1844); 3. izd., 1106. — *Sc. annuus* × *perennis* Lasch u Linnaea IV (1829), 413; Knaf u ÖBZ. (1872), 182; Murb., Hybr. u Act. hort. Berg., II, br. 5 (1894); sravni Dörfl., Herb. norm., br. 4046.]

Ima listove polušipkaste ili plosne, više uspravne, savite, jalov rod i poluotvorene ili gotovo zatvorene, nikada zvjezdoliko proširene rodne čaške.

4. ***Scleranthus annuus*** [L., Spec., 406 (1753)]. — Na oranicama, ugarima, pustarama do 1500 *m*.

α ***comosus*** [Dum., Fl. Belg., 23 (1827) kao vrst; Beck, Fl. Nied.-Öst., 348 (1890)] i to po uzrastu u oblicima *caespitosus* [Neilr., Fl. Nied.-Öst., 783] i *laxus* [Neilr., na ozn. mj.], te sa gustim paštitovima = *hibernus* [Reich., Fl. Germ. exc., 565 (1832) = *congestus* Knaf u ÖBZ. (1872) 188].

Bosna: Daleko rasprostranjeno i često, tako na pr. kod Novoga (B.), Bihaća (B.), Dervente (Breindl!), Tešnja (Fo.), na Kozari (B.), oko Banjeluke (Fo.), Fojnice (Mu.), Travnika (*S.), Vareša (Fo.), Sarajeva!! (St.), u Sarajevskom polju! (Mu.), u dolini Željeznice (B.), i na drugim mjestima, na Dinari kod 1100 *m* (B.), na Lisini kod Varcar-Vakufa, još kod 1500 *m*. — **Hercegovina:** Oko Mostara (Pi.); na Veležu do 850 *m* (B.). — Maj do augusta.

β ***divaricatus*** [Dumort., na ozn. mj., kao vrst; Beck, na ozn. mj.].

Hercegovina: Bijelo polje kod Mostara (*B.; Raap-Call., Fl. Herc. exs., br. 71!)

5. ***Scleranthus uncinatus*** [Schur u Verh. Siebenb. Ver. (1850) 107; Enum. pl. Transsylv., 224; sravni Janka u ÖBZ. (1859) 221; Martin u Bull. soc. bot. de France (1894) 203]. — Vrlo se ističe 5—7 *mm* dugim plodovima, koji imadu duge, na vrhu kukasto uvinute čaškaste zubce. Na zemljanim, suhim, travnatim mjestima u brdnim pustarama predalpa do u alpinski pojas (1900 *m*).

Bosna: (*A. K.), kod Petrovca (Fo.), oko Travnika (Br.), na Matorcu u Vranici pl. (B.), na Zecu (Bl.), Igmanu (Bornm.!), na obroncima Bjelašnice prema Lukavcu (B.), na Pašinom brdu i kod Kovačića kraj Sarajeva (M.!), kod Radlovića kraj Grahova (Ha.), Mliništa, Popovića kod Bora, u Suhom polju, na Plasenici kod Koprivnice, Hana Nukera, na cesti sjeverno od Donjeg Vakufa (Ha.-Fa.). — **Hercegovina:** (*A. K.), na Lisini i Plasi-pl. (V.), na istočnom Veležu (B.), u nevesinjskom polju (V.) a odanle do Crvanj pl. i Velež pl. (Mu.), kod Rakitna (Begović po V.). — Juni do augusta.

6. ***Scleranthus collinus*** [Horn. u Opitz, Natural. Tausch, 233 (1825); Reich., Fl. Germ., 565]. — U brdnim livadama, pustarama do u brdsko područje.

α ***typicus*** [— *Sc. collinus* Horn. (orig. vidio); Kern., Fl. exs. austro-hung., br. 570. — *Sc. verticillatus* Tausch u Flora, XII, Erg. I, 50 (1829)]. — Struk nizak ili produljen, uspinjući se ili položen, većinom nerazgranjen. Listovi kraći nego li

jasno vidljivi članci struka. Cvijetovi prividno u obliku prešljena razdaleko ili više na tijesno jedan više drugog smješteni.

Bosna: Na Orloviku kod Žepča (*Fo). — Maj, juni.

β ***imbricatus*** [G. Beck, Fl. Südbosn., u ANH., II (1887) 66]. — Strukovi niski često kržljavi, uspravni. Listovi gusto krovasti, mnogo dulji nego sakriveni članci struka. Prividni prešljenovi bez stapke na vrhu struka gusto nanizani, često ih je malo.

Bosna: U brdnom području kod Borovca kraj Sarajeva (*B.) — Maj.

γ ***Delorti*** [Gren. u Schultz, Arch. (1852) 206 kao vrst. — *Sc. polycarpus* DC., Prodr., III, 378 (1843) non L. — *Sc. pseudopolycarpus* De la Croix u Bull. soc. bot. de France, VI (1859), 558 (orig. vidio). — *Sc. microcephalus* Reich. u Schultz Herb. norm., nov. ser., br. 58]. — Struk obilno, ponajviše rašljasto razgranjen. Paštitovi sa stapkama. Listovi kraći nego li jasno vidljivi članci struka.

Oblik *ruscinonensis* [Gillot et Coste u Bull. soc. bot. Fr., Sess., extraord. (1891), str. CXXVII.] ima nježne nitaste listove. Valjda će se i on naći u našem području. Vrste što ih Pantocsek u ÖBZ. (1874) 25—26 i Adnot. u Verh. Naturk. Pressb. (1874) 100—101 iz **Hercegovine** spominje: *Sc. bjelagoranus* [Reich.] pod Velikom Jastrebicom; *Sc. curvibracteatus* [Reich.] kod Bileka; *Sc. echinophorus* [Reich.] kod Trebinja, Bileka (H. ju spominje i kod Kiseljaka u **Bosni**); *Sc. erlmagellus* [Reich.] kod Alinbrega; *Sc. jastrebicanus* [Reich.] Medov dol pod Jastrebicom; *Sc. umagellus* [Reich.] na istom mjestu nijesu nikada opisane te ih valjda valja uvrstiti trim potonjim navedenim vrstama.

Trib. 2.: *Paronychieae.*

[Juss. u Mém. mus., II, 386 (1815). — *Illecebraceae* trib. Benth. Hook., Gen., III, 13. — *Caryophyllaceae* subordo Endl., Gen., 956.]

2. Paronychia.

[(Tourn., Inst., 507, t. 288); Adans., Fam., II, 272; Benth. Hook., Gen., III, 15; Pax u NPflF., III 1 *b*, 90.] — „Hrskavica“.

1. ***Paronychia kapela*** [A. Kern. u ÖBZ. (1877), 17, ne (1869) 367; sravni i Freyn u ÖBZ (1876) 387, Kerner, na istom mjestu, 394; Čelak., na istom mjestu 400. — *Illecebrum Kapela* Hacqu., Pl. alp. Carn., 8, t. 2, sl. 1. (1782) — *I. paronychia* Host, Syn. Fl. austr., 124 (1797), ne L. — *I. serpyllifolium* Host, Fl. austr., I., 311 (1827) ne Chaix. — *I. lugdunense* Vill. u Schrad., Journ. Bot. (1801), 413. — *Paronychia capitata* DC. u Lam., Encycl., V., 25 (1804). — *P. serpyllifolia* M. Koch, Fl. Deutschl., II, 280 (1824); Vis., Fl. dalm., III. 155. (ne DC.); var. *Hacquetii* Bartl., Beitr., 65 (1825); var. *Kapela* Gris., Spicil. fl. Rum., I, 215 (1843). — *P. imbricata* Reich., Fl. Germ., 564 (1832)]. — Na kamenim krševitim mjestima predalpinskog i alpinskog područja u vapnenom visokom gorju, silazi rjegje u nizinu.

Bosna: Samo u strujanju dinarskih vapnenih alpa tako: kod Marinkovaca kod Grahova, kod Čelebića na isponu Golije (Ha.-Fa.), na Dinari (B.), na Prologu!! (*S.), na Krug pl.!! (Pr.), kod Livna!! (Br., Pr.), na Kamešnici (Th. Pichler 1869 kao *P. serpyllifolia)*, oko Kalinovika kod Vezca, na Ručniku, na Orlovcu i u Dumoš pl. (Fo.). U Bosni(?) sabrao je i Knapp (Exs. br. 225 kao *P. argentea)*. — **Hercegovina:** Na Lelji-, Prenju- (B.), Porimu- (V., Raap. Call., Pl. Herc., br. 72!), Muharnici- (F.), Plasi- (V.; Beck, Pl. Bosn. Herc. exs., br. 152), Čabulji- (B.), Veležu-!! (V.), Jelenjaku-, Vranu- (V.), Ljubuši (Fr. Br.), Štitaru- (V.), Morinjama- (Fo.), Crvanju pl. (Mu.), u dolini Neretve kod Mostara (Raap. Call, Pl. Herc., br. 293) i izmegju Bune i Žitomišlića kod 40 *m* nad morem (Mu.), kod Rujišta (V.), na Bukvici brdu i na Vilinjaku kod Nevesinja (J.), oko Rakitna (Begović po V.), u dolini Grabovice (B.), oko Trebinja, u dolini Zaslapa na Jastrebici (*P. kao *Paron. capitata* var. *pubescens* Fenzl), kod Plužina (V.), Trebesinje-Hana (V.). — Juni do augusta.

Amo tamo nalaze se oblici sa gornjim listovima i palistićima, koji su s obje strane dlakavi, dalje i biljke sa slabo trepavičastim, gotovo ogolišajućim listovima. Upadnija je f. ***rotundifolia*** sa širokim, obratno jajastim, lopatičastim listovima struka, koji su pod cvasti upadno širi (do 4 *mm*), veći i skoro kružni. — **Dalmacija:** Kod Nina!! (Friedr. Aug. II., kralj saski), i na Kozjaku kod Spljeta u približnim oblicima (B.).

3. Herniaria.

[(Tourn., Inst., 507, t. 288); L., Spec., 218 (1753); Gen., izd. V, br. 272; Benth. Hook., Gen., III, 16; Pax u NPflF., III 16, 91.] — „Priputnica“.

1. ***Herniaria incana*** [Lam., Encycl., III, 124 (1789)]. — Na pjeskovitim, kamenitim mjestima u brdskim pustarama na stijenama do 1200 *m*.

Bosna: Kod Halapića kraj Glamoča, izmegju Pribelje i Dubrave, kod Starog grada zapadno od Halapića kod 1200 *m* (Ha.-Fa.), kod Duvna, Županjca, Livna!! (Fr. Br.), u Livanjskom polju (B.), na Prologu (*S.), Troglavu, Šatoru (Pr.); oko Sarajeva!! (Bl.), na obroncima Trebevića (B.), u dolini Mošćanice (Jetter!); kod Kalinovika (V.), na Bionici i na Ručniku u Zagorju (Fo.), kod Mješajaca, Prijedjela (Pr.). — **Hercegovina:** Oko Lukvaca kod Umoljana (Landauer), Jablanice (Fo.), Poželja (Fo.), Mostara (Fo.), Raap. Call., Pl. Herc. exs., br. 73!), na Humu kod Mostara (Bornm!), kod Blagaja (Fo.), Nevesinja i Plužina (V.), na obroncima Veleža (B) i Crvanj-pl, kod Bjeline (Mu.), u dolini Zalomske (Fo.), oko Stôca (B.), na Crnom grmu u Ljubuškom kotaru (F.), oko Bileka (Fo.), u Gackom polju (Mu.), u dolini Zaslapa u Bijeloj gori (*P.). — Maj do jula.

2. ***Herniaria hirsuta*** [L., Spec., 218, (1753)]. — Na pjeskovitim mjestima, ugarima i pašama niskih predjela.

Hercegovina: (*A. K); kod Mostara (Str.), Bune (Mu.). — Juli do augusta.

3. ***Herniaria glabra*** [L., Spec., 218 (1753)]. — Na pjeskovitim mjestima, ugarima i u pustarama do 1000 *m*.

Oblik ***typica*** [Beck, Fl Nied.-Öst., 347 (1890)].

Bosna: Oko Bukovice kod Županjca (Fr. Br), kod Mogorela (M.), Duvna (Br.), Malovana, Šuice (Pr.), u dolini Sutjeske (Pr.), kod Višegrada (B.). — **Hercegovina:** Izmegju Oraśca i Konjice (M.), oko Mostara (Str.), na Mostarskom blatu (B.), na Bratacu kod Nevesinja (Bl.), kod Begova korita i u Nevesinjskom polju (V.), kod Lipovca na Veležu (B.), u dolini Zalomske (Mu.), na Štitari pl. kod Rakitna (F. kao *H. incana* po M.), kod Trebinja, Grančareva (*P.), na Leotaru (B.), kod Bileka (P.). — Maj do augusta.

Oblik ***subciliata*** [Bab., Man. of. brit. bot. 111 (1843); f. *setulosa* Beck, Fl. Nied.-Öst., 347 (1890)]. — **Hercegovina:** Na Glogovu (*B.), u Bijelom polju kod Mostara (Raap. Call., Pl. Herc. exs, br. 74! kao *H. glabra)*, kod Agića mosta kraj Trebinja (B.).

Oblik ***ciliata*** [Bab. u Trans. Linn. soc., XVII (1837) 453 kao vrst Wirtg., Fl. Rheinprov., 181 (1857)]. — **Bosna:** Na zapadnom obronku Marina brda, oko Radlovića kod Grahova, kod Preodca prema Rorama, izmegju Pribelje i Dubrave (Ha.-Fa.).

17. rod: CARYOPHYLLACEAE.

[Torr. Gray, Fl. North Amer., I, 175; Beck, Fl. Nied.-Öst., 349. — *Caryophylleae* Benth. Hook., Gen., I, 141; trib. *Alsineae, Sileneae* Fenzl u Endl., Gen., 955. — *Caryophyllaceae* djelomice Pax u NPflF., III 1 *b*, 61.]

Trib. 1.: *Polycarpeae.*

[Benth. Hook., Gen., I, 143; Pax u NPflF., III 1 *b*, 69 i 85. — *Paronychiceae* trib. Reich., Consp., 161 (1828) i DC., Prodr., III, 373 (1828).]

1. Polycarpon.

[Löfl. u L., Syst., izd. X, 881, app. 1360, br. 1110 (1759); Spec., izd. II, 131; Benth. Hook., Gen., I, 152; Pax u NPflF., III 1 *b*, 86.] — „Pljevuša".

1. ***Polycarpon tetraphyllum*** [L., Syst., izd. X, 881 (1759). — *Mollugo tetraphylla* L., Spec., 89 (1753)]. — Na putevima, zemljanim, kamenim mjestima po ugarima samo u području sredozemne flore.

Hercegovina: Kod Mostara (Str.), Trebinja (*P.). -- Maj, juni.

Trib. 2.: *Alsineae.*

[DC., Prodr., I, 388 (isklj. *Elatine); Benth.* Hook., Gen., I., 143; trib. *Alsineae, Sperguleae* Pax u NPflF., III 1 *b*, 69 i 78, 85.]

2. Spergularia.

[Presl, Fl. Čech., 94 (1819); Benth. Hook., Gen., I, 152. — *Lepigonum* Fries, Nov. mant., III, 32 (1842). — *Tissa* Adans., Fam., II, 507 (1763); Pax u NPflF., III 1 *b*, 85. — *Buda* Adans., na ozn. mj.]

1. ***Spergularia rubra*** [Presl, Fl. Čech., 95 (1819). — *Arenaria rubra α campestris* L., Spec., 423 (1753). — *Lepigonum rubrum* Wahl., Fl. Goth., 45 (1820—1824). — *Buda rubra* Dum., Fl. Belg., 110 (1827). — *Spergularia campestris* Asch. u Bot. Zeit. (1859) 292. — *Tissa campestris* Pax u NPflF., III 1 *b*, 85 (1889)]. — Na vlažnim, pjeskovitim mjestima, zgonovima do u alpinsko područje (1700 *m*).

Bosna: (*A. K.), kod Travnika (Fr. Br.), Kadine vode, Kiseljaka (H.), Fojnice (Mu.), na Vranici pl. do 1700 *m* (Mu.), u dolini Željeznice (B.), oko Zvornika (J.), u dolini Drine nad Višegradom (B.). —

Hercegovina: (*A. K.); na Lisini prema Bradini (M.), na Čvrsnici pl. kod Badanja gornjih 1300 *m* (Pi.!) i na Vitrnjači kraj jezera Blidinja (M.) — Juni do augusta.

2. Spergula.

[(Rupp., Fl. Jena, 60); L., Spec., 440 (1753); Gen., izd. V, br. 519; Benth. Hook., Gen., I, 152; Pax u NPflF., III 1 *b*, 85.] — „Čvorica".

1. ***Spergula arvensis*** [L., Spec., 440 (1753)]. — U njivama, na ugarima, livadama, na zemljanim mjestima do 1050 *m*.

α ***vulgaris*** [Boenn., Prodr. fl. Monast., 135 kao vrst (1824); Koch, Syn. fl. Germ., 110 (1837)].

Bosna: (*A. K.), oko Banjeluke, Sitnice (H.), Travnika (Br.), kod Popare (Fr. Br.), Fojnice, na obroncima Vranice i Štita pl. (Mu.), kod Kiseljaka (H.). — **Hercegovina:** (*A. K.), kod Nevesinja (Mu.).

β ***laricina*** [Wulf. u Jacqu., Coll., II, 207 (1788) ne L. po Koch, Syn. fl. Germ., izd. II, 120. kao vrst; Asch. Graeb., Fl. nordostd. Flachl., 314].

Bosna: Na livadama na Trebeviću kod 1050 *m* (*M.).

γ ***maxima*** [Weihe u Opiz, Naturalientausch, 140 (1824) kao vrst; Koch, Syn. fl. Germ., 110 (1837)].

Hercegovina: Kod Badanja gornjih na Čvrsnici pl. kod 1200 *m* (Pi.!). — Juni do augusta.

4. Myosoton.

[Moench, Meth., 225 (1794). — *Malachia* Fries, Fl. Hall., 77 (1817). — *Malachium* Reich., Fl. Germ., 795 (1832) djelomice i aut. — *Stellaria* sekt. Benth. Hook., Gen., I, 149; Pax u NPflF., III 1 *b*, 79.]

1. ***Myosoton aquaticum*** [Moench, Meth. 225 (1794). — *Cerastium aquaticum* L., Spec., 439 (1753). — *Malachia aquatica* Fries, Fl. Hall, 77 (1817). — *Malachium aquaticum* Reich., Fl. Germ., 795 (1832). — *Stellaria aquatica* Scop., Fl. carn., izd. II, I, 319 (1772)]. — Na vlažnim mjestima osobito u šumama do u predalpinsko područje (1000 *m*).

Bosna: Oko Banjeluke (H.), Jajca i Plivskog jezera (G. K.), Travnika (Br.), Popare (Fr. Br.), izmegju Kakanja i Sutjeske (*S.), Fojnice (B.), na Vranici pl. (Schwarz!), oko Visokog (Fo.), na Vrelu Bosne (Mu.), kod Krupca (Landauer), oko Sarajeva! (Mu.), u dolini Željeznice (Pr.), kod Turova, Tarčina (Mu.), oko Previlja, Pod-Viteza, u dolini Sutjeske (Pr.); kod Drinjače na Jadru (J.). — Maj do augusta.

5. Stellaria.

[L., Spec., 421 1753); Gen., izd. V, br. 504 ali Benth. Hook., Gen., I, 149 djelomice. — *Stellaria* subgen. *Eustellaria* Pax u NPflF., III 1 *b*, 79.] — „Črevce, zvjezdarka".

1. sekt.: *Eustellaria*.

[Sekt. *Stellaria* Reich., Fl. Germ., 784 (1832). Fenzl u Endl., Gen., 969 (1840).]

1. ***Stellaria nemorum*** [L., Spec., 421 (1753)]. — U brdima i predalpinskim šumama na vlažnim mjestima, koja obiluju travom, do područja kržljave drvljadi (1800 *m*).

α ***typica*** [— *St. montana* Pierrat u Soc. bot. Rochel., Compt. rend., II (1879), 58 po Murb. u Bot. Not. (1899), 201. — *S. nemorum* subsp. Murbeck, na ozn. mj. — ? *St. latifolia* Pers., Syn., I, 501 (1805)].

Bosna: Često, tako na pr. na Grmeču (Boll.), Šiši-, Osječenici-, Klekovači- (B.), Troglavu-, Šatoru-, Malovanu-, Kamešnici- (Pr.), Vlašiću- (*S.), Vranici- (B.), Preslici- (V.), Hranicavi- (Bl.), Bjelašnici-, Treskavici- (B.), Ozrenu-, Romaniji- (B.), Vitezu- (F.), Vjetrniku-, Ljubičnoj pl. (B.) i na drugim mjestima. — **Hercegovina:** Na Malom Veležu kod Nevesinja (*V.). — Ne spada li uz β? — Juni do augusta.

β ***glochidisperma*** [Murb., Beitr. u LUÅ., XXVII (1891) 156 i u Bot. Not. (1899), 200 kao subspec.; Freyn u ÖBZ. (1892), 358 kao vrst; Gürke, Pl. Eur., II, 202]. — Niska, tvori obilne razgranke, gola je u svim dijelovima. Svi listovi i najgornji pod cvasti na dnu su manje-više srcoliki. Prelaz od malenih listova struka do onih cvasti je nagao. Dršci roda su na oblik koljena zavraćeni. Kapsula $^1/_3$ do dvostruko dulja od čaške. Sjeme sa valjkastim, na vršku sitno šiljastokukastim bodljikama provigjeno. — U predalpinskim zemljama do 1500 *m*.

Bosna: Po *Mu., gdje? — **Hercegovina:** Na Veležu!! (*Mu.), Crvanju pl. — Juni do augusta.

γ ***intercedens*** — Caulis petiolaque subvillosa, inflorescentiae axes et calyces glanduloso-villosi. Cetera ut in var. *gloichidisperma.* — Sve kao u prednje ali po dlakavosti se slaže sa tipom.

Bosna: Kod Prova pod Troglavom (*B.). — **Hrvatska:** Na Velebitu kod 1000—1200 *m* (B.). — Juni do augusta.

2. ***Stellaria media*** [Vill., Hist. pl. Dauph., III, 615 (1789). — *Alsine media* L., Spec., 272 (1753); Cyr., Char. Comm., 36, (1784) tu stoji uvrštena pod *Stellaria!;* sravni Will. u Journ. of bot. (1899), 38]. — Na pustim, kamenim i obragjenim mjestima u vrtovima do u predalpinsko područje.

Bosna: Često!! (*S. i drugi). — **Hercegovina:** Oko Mostara (*Str.), u dolini Neretve na Crvanj pl (Mu.). — Skoro kroz svu godinu. „Mišjakinja, miše uho, kriva mokrica". Opažani su slijedeći oblici: 1. ***neglecta*** [Weihe u Bluff Fing., Consp. fl. Germ, I, 560 (1825) kao vrst; C. Koch u Linnaea, XV (1841), 707; — var. *procera* Klett Richt., Fl. Leipz, 382 (1830). — var. *major* Koch, Syn. fl. Germ., 118]. — Na vlažnim, rodnim mjestima — **Bosna:** U vrtovima u Travniku (*Fr. Br.), na podnožju Treskavice prema Turovu (Mu). — 2. ***umbrosa*** [Opiz Rupprecht, u Opiz, Seznam 93 (1852) samo ime; Reich., Fl. Germ. exsicc., br. 895]. — Na hladovitim mjestima. — **Bosna:** Kod Banjeluke (*H.). — **Hercegovina:** Na Veležu pl. (Mu.), na Gljivi kod Trebinja (*P.). — 3. ***apetala*** [Mert. Koch, Fl. Deutschl., III, 253 (1831) ne Ucria]. — **Bosna:** Kod Fojnice (*Mu.). — **Hercegovina:** Kod Trebinja (*P.).

3. ***Stellaria apetala*** [Ucria u Roem., Arch., I 1, 68 (1796). — *Alsine pallida* Dum., Fl. belg., 109 (1827). — *St. pallida* Piré u Bull. soc. bot. Belg., II, 49 (1863) i sl. — *St. Boraeana* Jord., Pug. pl. nov., 33 (1852). — Sravni: Löw. u bot. Ver. Brand., XLI (1899), 169; Murb. u Bot. Not. (1899), 195]. — Na zemljanim obroncima, u suhim šumama.

Bosna: Rasprostranjena oko Sarajeva (*Mu). — **Hercegovina:** U dolini Neretve oko Mostara (*M.), Bune, Žitomišlića. — Mart do maja.

4. ***Stellaria holostea*** [L., Spec., 422 (1753)]. — Pod šipragama, u svjetlim šumama, osobito bukovim do u alpinski pojas; u potonjem pod alpinskom šikarom i pod borovnicama.

Bosna: Svuda obična!! (*S. i drugi). — **Hercegovina:** (*A. K.), oko Konjica (Fo.), na Lisinu (V.), Dumošu (Fo.), Veležu pl.!! (Mu.), oko Nevesinja (V.). — Maj do jula.

Oblik ***angustifolia*** [Rouy, Fl. Franç., III, 232 (1896)], amo-tamo. — **Bosna:** Na Incu (Schwarz!), na Trebeviću kod Sarajeva (*B.).

5. ***Stellaria palustris*** [Ehr., Herb. Linn., br. 35 (1789) i Beitr., V, 176; Retz, Fl. Scand. prodr., izd. II, 106 (1795). — *St. graminea* β L., Spec., 422 (1753); *palustris* Murr., Prodr. Goett., 55 (1770). — *St. glauca* With., Arr. brit. pl., izd. III, II, 420 (1796)]. — Na močvarnim mjestima.

Bosna: Kod Banjeluke (*H.), Sarajeva (Fo.). — Maj do jula.

6. ***Stellaria graminea*** [L., Spec., 422, α (1753)]. — U livadama pod šikarom do u predalpe (1636 *m*).

Bosna: Daleko rasprostranjena, tako kod Novoga, Otoke, Bihaća (B.), Gorjevca, Petrovca, Sitnice, Kadine vode (Fo.), Krive jelike kod D. Vakufa (Ha.-Fa.), Ivanjske (B.), Banjeluke (H.), Maglaja na Vrbasu (H.), Travnika (*S.), Kiseljaka, Fojnice!! (*S.), na Vranici (S. V.), Zec pl. (Schwarz!), kod Hašana, Čelinca, Vrbanje, Pribinića, Visokoga (Fo.), Zenice (Breindl!), Vareša (Pr.), Krupca (Landauer!), u Sarajevskom polju, u dolini Zujevine (B.), često u okolišu Sarajeva (B.), u dolini Željeznice (Pr.), kod Rusanovića (F.), u dolini Sutjeske (Pr.), kod Kupresa, Glamoča, Preodca (Pr.), na Troglavu u Dinari (B.), izmegju Drinjače i Nove Kasabe u dolini Jadra (J.). — **Hercegovina:** Na Lisin pl. (Smetana po *V.), u Nevesinjskom polju (Mu). — Maj do jula.

7. ***Stellaria uliginosa*** [Murr., Prodr. Goett., 55 (1770). — *St. graminea* γ L., Spec., 422 (1753)]. — Na močvarnim, glibavim mjestima oko vrelišta.

Bosna: Kod Tarčina, Glamoča, Preodca, na Kamešnici (*Pr.). Vrlo sumnjivo. — **Hercegovina:** (*A. K.) gdje? takogjer sumnjivo. — Juni do augusta.

2. sekt.: *Dichodon.*

[Bartl. u Reich., Fl. Germ., 785 (1832). — *Cerastium* sekt. Endl., Gen., 970 (1840).]

8. ***Stellaria cerastoides*** [L., Spec., 422 (1753). — *Cerastium lapponicum* Crantz, Inst., II, 402 (1766). — *C. refractum* All., Fl. Pedem., II, 117 (1785). — *C. trigynum*

Vill., Prosp., 48 (1779), Hist. pl. Dauph., I, 269 (1786); III, 645, t. 46. — *Dichodon cerastioides* Bartl. u Reich., Ic. fl. Germ., V, 34, t. 4915 (1841)]. — Na ilovastim vlažnim mjestima, na vlažnim alpinskim tratinama alpinskog područja.

Bosna: Na Treskavici pl. (*B., Pl. Bosn. Herc. exs., br. 103) i to na obroncima vrška, na Vratlu (B.), na Orlici (F.). — Juni, juli.

9. ***Stellaria anomala*** [Waldst. Kit. u Reich., Fl. Germ., 785 (1832). — *Cerastium anomalum* W. K. u Willd., Spec., II, 812 (1799) i Pl. rar. Hung., I, 21, t. 22. — — *Stellaria viscida* Marsch. Bieb., Fl. Taur. cauc., I, 342 (1808). — *Dichodon anomalum* Bartl. u Reich., Ic. fl. Germ., V, 34, sl. 4914 (1841)]. — Na pjeskovitim, zemljanim mjestima, u njivama, na ugarima niskih predjela.

Bosna: Kod Banjeluke (*H.). — Maj, juni.

6. Cerastium.

[L., Spec., 437 (1753); Gen., izd. V, br. 518; Benth. Hook., Gen., I, 148. (djelomice). — *Cerastium* sekt. *Eucerastium* Boiss., Fl. Or., I, 713 (1867); subgen. Pax u NPflF., III 1 *b*, 80.] — „Rožac".

Sekt.: *Orthodon.*

[Ser. u DC., Prodr., I, 415 (1824).]

1. ***Cerastium grandiflorum*** [Waldst. Kit., Pl. rar. Hung., II, 183, t. 168 (1805)]. — Struk na dnu obilno razgranjen, polugrmovit i bijelo vunenasto pustenast kao čitava biljka, visoka uzrasta, do 40 *cm* visok. Listovi uski, linealni, produženi 0·5 do 2 *mm* široki. Paštitovi 2—3 puta razgranjeni. Klasovi kao čaške bjeloruni pustenasti. Pokrovne pljevke gotovo kožaste. Cvijetovi 17—20 *mm* dugi. Cvjetni listići tako dugi kao i često široko zarubljeni listići čaške. Kapsula više no dva puta tako duga kao čaška, gori pahuljasta. Sjeme sa valjkastim kvrgama 2—2·5 *mm* široko. — Na kamenim, krševitim mjestima u predalpinskom i alpinskom području vapnenog visokog gorja, silazi rijetko na niže.

Bosna: Na planinama: Troglavu (Pr.), Kamešnici (Br!), Satoru (I), Kurlaju (Pr.), Magliću i Volujku (Pr.). — **Hercegovina:** Često na Prenj-pl. (B.), na Glogovu!! (V.), na Čvrsnici (V.), Čabulji pl. (B.), svuda na Veležu pl. (B., Mu.), na Vilinjaku kod Nevesinja (I.), na Bjelasici- (Mu.), Žabi pl. (Br.), Gljivi (*P.), na Leotaru (B.) kod Trebinja; često na Bijeloj gori: kod Grančareva (*P.), na Vel. Svitavcu, Gnjiloj gredi, Borovoj glavi, Ilinoj gredi, Stirovniku (V.), na Vučjem zubu (Studnička), Orjenu (V.), kod Rakitna na Štitaru (Begović po V.); na najnižim mjestima oko Mostara!!, niže Stóca kod 200 *m* (Vidović!, Pi.!, Raap-Call., Pl. Herc. exs., br. 32!), kao i izmegju Bune i Žitomišlića (Mu). — April do jula.

Opažani su oblici: 1. ***rosmarinifolium*** [Fenzl u Ledeb., Fl. Ross., I, 414 (1842)]. Listovi manje više dvobojni, po gornjoj strani slabo pustenasti gotovo zeleni. Nerijetko i u svim prelazima tipu. — **Bosna:** (*A. K.). — 2. ***setifolium*** [Folia setacea, vix 0·5 *mm* lata, albotomentosa]. Upadna tankokončastim ali bijelo pustenastim listovima sa tipnom biljkom u **Hercegovini.** — 3. ***virescens*** [var. *glabrata* Fenzl, na ozn. mj. (samo ime)]. Folia adulta caulesque glabrescentia et virescentia. — Upadna zelenom bojom vegetativnih dijelova. — **Hercegovina:** Kod Rakitna (F.!). Var. *hirsutum* [Fenzl u Asch. Kanitz, Catal. com., 84 (1877)], ne nalazim nigdje opisane iz Hercegovine.

2. ***Cerastium tomentosum*** [L., Spec., 440 (1753)]. — Struk u dônjem dijelu obilno razgranjen do 26 *cm* visok rudasto pustenast kao čitava biljka. Listovi dugoljasti do linealno-lancetni, na obu kraju suženi ili na vrhu oštro zaokruženi, u pupoljku gusto dugo rudasto-pustenasti. Paštit jedan do dvaputa razgranjen. Petlje cvijeta rudasto-pustenaste. Pokrovne pljevke i listovi čaške široki, kožasto zarubljeni. Cvijetni listovi 10—14 *mm* dugi od prilike dvaputa toliko koliko pustenasti i dugodlakasti listići čaške. Kapsula nešto dulja, 8—9 *mm* duga. Sjemenka provigjena okrugljastim bradavicama, 1·5 *mm* široka. — Na kamenim, krševitim mjestima, na stijenama samo na vapnenom tlu, osobito u predalpinskom području, idući do 1800 *m*.

Pokazuje slijedeće oblike: 1. ***typicum*** [Beck, Fl. Südbosn. u ANH., II (1887), 63. — Reichenbach-ova slika u Ic. Fl. Germ., VI (1844), f. 4985, spada uz *C. lineare* All., Fl. Pedem., II, 365 (1785). — *C. tomentosum* var. *elongatum* Pant., Adn. u Verh. Ver. Natur- und Heilk., Pressb., nova serija, II (1871—1872), 104]. Listovi linealno-lancetni, tupi, šiljasti ili zašiljeni. — **Bosna:** Kod Ključa (B.), na obroncima Vlašića kod Travnika!! (*S. kao *C. repens*), na Trebeviću (Brancsik), u dolini Drine nad Višegradom, osobito kod Drinskoga (B.), na Kamešnici, Kurlaju (Pr.), Magliću, Volujku (Pr.). — **Hercegovina:** (*A. K.), gdje? — Juni, juli.

2. *bosniacum* [Beck, na ozn. mj., 63; Williams u Journ. of bot. (1899), 123]. U svim dijelovima gušće dugodlakava, bijelo-pustenasta, mlagji cvijetni pupoljci slični runolistu. Listovi struka više eliptični do jajasto-eliptični, zaokruženi, obično 4—5 *mm* široki. — *C. Columnae* [Ten., Fl. Nap, prodr., XXVII (1811—1815). — *C. album* Presl., Fl. Sic., 167 (1826). (Orig. vidio.) Pokazuje u svim čestima i na čaškama gusto privinut kratkodlakavi bijeli pusteni pokrov i mnogo uže linealne listove. Ali ima i biljkâ sa širim listovima, kojima ali i pripada više jajoliko dugoljasti oblik i dulje zašiljenje. Cvijetovi su mnogo veći, do 16 *mm* dugi. — Nasuprot *C. gnaphalodes* [Fenzl u Russeg., Reise, I, 929 (1843)] je u pokrovu našoj biljci vrlo sličan, ali ima 14—15 *mm* duge cvjetove i po Boiss. [Fl. Or., I, 725—729] linealne listove na struku. Vijest, da te biljke ima u Crnoj Gori, odnosiće se valjda na našu biljku. — **Bosna:** Oko Sarajeva, kod Skakavca, kod Bukovika (M.), na Treskavici pl. (B.), na Crvenoj i Orlovoj stijeni, u Romaniji pl. (*B., Pl. Bosn. Herc. exs. br. 79), na Borovoj glavi kod Livna (Br.!). — **Hercegovina:** Na Visočici pl. (*B.). — Juni do jula.

3. ***Cerastium moesiacum*** [Frivaldszky u Flora (1836), 435 (orig. vidio); Beck, Fl. Südbosn. u ANH., VI (1891), 329, tabl. VIII, sl. 6—10 (opširni latinski opis). — *C. tomentosum* β *moesiacum* Gris., Spic. Fl. Rum., I, 211 (orig. vidio). — *C. transsylvanicum* Schur u Verh. Siebenb. Ver. (1851), 177 i Enum. pl. Transs., 121 (orig. vidio)]. — Osi puzajuće te tvoreći produljene razgranke. Cvatući strukovi uspravni do 40 *cm* visoki. Listovi u struka široko eliptični 10—13 *mm* široki, kao i struk pritisnuti, pustenasti, gornji više kopljasti, listovi cvijetne mladice iz klinasta dna obratno jajoliki, zaokruženi, tupasti, dugoljasto rudasto kosmati. Paštit 2—4 puta produljen; osi rudasto pustenaste. Pokrovni listići široko opnasti, zarubljeni. Cvijetovi 15 *mm* dugi. Listići čaške kožasto zarubljeni, manje-više rudasti. Cvijetni listovi tri put tako dugi kao čaška. Kapsula 10—12 *mm* i gotovo dva puta tako duga kao čaška. Sjeme bradavičasto, 1—1·3 *mm* široko *(tabla I., slika 6.—10.)* [1]). — Na travnatim, zeljem obilnim, nešto vlažnim mjestima na vapnencu, rijetko na škriljavcu u predalpinskom i alpinskom pojasu do 2000 *m*.

Bosna: Na Trebeviću kod Sarajeva (B., Pl. Bosn. Herc. exs., br. 155; F. u Kern., Fl. exs. austro-hung., br. 3241!), na Kleku (F.), na Rakitnici kod Rogatice (F.), na Treskavici (*Bl.), na Magliću (B.), Volujku (Mu.), Vjetrniku, Ljubičnoj pl. (B.), na Konjskom polju izmegju Ljubične i Radovine pl. (B.); na Plazenici kod Kupresa (F.). — **Hercegovina:** (*A. K.), gdje? — Maj do augusta, prema visini položaja.

4. ***Cerastium lanigerum*** [Clementi u Atti della III. riun. degli Scienc. it. Firenze, 520 (1841)]. — Gusta busa; osi obilno razgranjene. Cvatući strukovi 30—40 *cm* visoki. Listovi dugoljasti do lancasti, zašiljeni, šiljasti ili zaokruženi, bijeli, rudasti do pustenasti, kašnje ogole; osi u lisne klice su više eliptične, često dugorudasto protkane. Paštiti jedan do triput razgranjeni. Pokrovni listići i listići čaške široko-kožasto zarubljeni. Cvjetovi 8—12 *mm* dugi. Listići cvijeta dvaputa tako dugi kao čaška. Kapsula 8—11 *mm* a dvaputa tako duga kao čaška. — Sjeme gusto nabradavičano, 1·5 *mm* široko. — Na kamenim, krševitim mjestima u alpinskom području vapnenog visokog gorja.

α ***typicum*** [Beck, Flora Südbosn. u ANH., II (1887), 162. — *C. lanigerum* Clem., na ozn. mj. — *C. arvense* γ *lanigerum* Vis., Fl. Dalm., III, 184 (1850). — *C. decalvans* Schloss. Vuk., Fl. croat., 360 (1869). Orig. vidio. — *C. tomentosum* var. *lanigerum* Arcang., Comp. Fl. Ital., izd. II, 319 (1894)]. — Čaške i gornje pokrovne pljevke, često i osi paštitova na odstojećim žlijezdama dlakavi. Uslijed toga se lahko prepoznaje!

Bosna: Na planinama Vlašiću (B.); otale valjda uz S. pod br. 812 razdijeljena; na Trebeviću (D. u lit. M.), Bjelašnici, Treskavici (B., Pl. Bosn. Herc. exs. br. 156), Preslici (V.), Orlovcu u Zagorju (R.!), Magliću (A.), Ljubičnoj (B.), Gnjatu u Dinari (*Clementi!). — **Hercegovina:** (*A. K.) Često na Prenju (B.), Plasi!! (V.), Visočici (B.), Crvanju (Mu), Orlovcu, Dumošu, Morinji pl. (Fo.), Bjeloglavici, Vranu (F.), Mal. Veležu kod Nevesinja (Fo.). — Juni do augusta.

Nalaze se slijedeći oblici: 1. *robustum* [Beck, Fl. Südbosn., u ANH. VI (1891), 329]. Bujniji i viši, do 40 *cm* visok; listovi dugoljasti, prema dnu na dulje suženi, porijetko rudasto kosmati, u gornjih su žlijezde dlakave. Paštitovi rahli, često sa rašljasto proširenim granama. Peteljke cvijeta često 2—4 *cm* duge

[1]) Tumačenje slika na *tabli I., slika 6.—10.*: *Cerastium moesiacum* Friv. 6. Dobro razvijena biljka u naravnoj veličini. 7. Cvijet. 8. Pestić. 9. Cvijetni i prašnički list. 10. Kapsula sa sjemenom. (Slike 7.—10. povećane.)

i kao osi cvasti gusto žlijezdasto dlakave. — **Bosna:** Na Treskavici i osobito na hridovima na Vratlu (*B.); u sličnom obliku i na Vlašiću (B.). — 2. *pauciflorum*. Caulis humilis 3—4 *cm* altus, pauciflorus, plurimum 1—2-florus. Folia breviora, deux albolanuginoso-villosa. Upada u oči uslijed 1—2 cvjetnog struka i gusto-bijelo-rudastih, skraćenih listova. To je oblik visokih alpinskih pašnjaka. — **Bosna:** Na Bjelašnici, Dumošu, Magliču pl. (*B.).

β *Dollineri* [Beck, Fl. Südbosn. u ANH., VI (1891), 329. — *C. Dollineri* Beck u Sched.] — Osi cvasti su rudasto-čupaste. Čaške kuštravo-rudaste sa umiješanim žlijezdastim dlakama ili i bez njih. Razlikovati ju je od *C. tomentosum* po kapsuli, koja je u zrelom stanju dvaputa tako duga kao čaške te po užim i šiljastijim listovima, možda je to samo visoko-alpinska varijeteta. Nalazi se svuda uz α.

Bosna: Na Treskavici, u Urdenj-dolu u Zagorju (Lakatoš!), (*B.), na Magliču pl. (B.). — **Hercegovina:** Na Prenju pl. (*B.), tako na Bjelašnici (Sündermann!), na Kantaru, Otišu i drugim vršcima (B.); na Plasi (B), Visočici (B.), Crvanju (Mu.), Vranu pl. (R.!). — Juli, august.

Oblik *semiglabrum*. Caulis foliaque subglabra vel pilis parcis tecta. Indumentum inflorescentiae calycisque ut in typo. Ističe se se gološavim listovima i isto takovim strukom. — **Hercegovina:** Na Kantaru u Prenj pl. (*B.). — Juli.

5. ***Cerastium arvense*** [L., Spec., 438 (1753)]. — Listovi lisne klice uži nego listovi struka.

α *typicum* [Beck, Fl. Nied.-Öst., 368; var. *angustifolium* Fenzl u Ledeb., Fl. Ross., I, 413]. — Struk prema dolje dlakav. Listovi više linealno lancetni do dugoljasto lancetni, do 4 *mm* široki, obilno dlakavi. Paštit 1—3 puta razgranjen. Cvjetne stapke i gotovo šiljasti pokrovni listići i listići čaške često obrubljeni. Listići čaške postrance obilno žlijezdasto dlakavi. Listići cvijeta 10—12 *mm* dugi, dvaput tako dugi kao čaška. Kapsula za $^1/_3$ dulja od čaške. Sjeme u redovima s krupnim bradavicama posuto, gotovo trnasto 1 *mm* široko. Podulje dlake često na dnu čaške umiješane. — Na ugarima, zemljanim, livadastim mjestima.

Bosna: (*A. K.), gdje? Po Pr. tobože na Treskavici, Vratlu, Magliću, Bregoću, Volujku pl. valjda zamijenjeno sa β. — **Hercegovina:** (*A. K.) Često oko Mostara (Str.), na Malom Veležu kod Nevesinja kod 1500 *m* (V.). I ovo je nalazište sumnjivo. — Maj do augusta.

β *strictum* [L., Spec., 439 (1753), ali izd. II, 629 djelomice; Haenke u Jacqu., Collect., II, 65; Reich., Exs., br. 2284! kao vrst; Gaud., Fl. Helv., III, 245 (1828); Reich., Ic. fl. Germ., VI, sl. 4980 *b*; Beck, Fl. Nied.-Öst., 368; var. *alpicolum* Fenzl u Ledeb., Fl. Ross., I, 413 (1842). — *Centunculus angustifolius* Scop., Fl. Carn., izd. II, I, 322 (1772) po citatu Hallerovom; sravni Gaudin, o. mj. — *Cerastium Lerchenfeldianum* Schur, Enum. pl. Transsylv., 122 (1866); Sim., Enum. pl. Transsylv., 135. — *C. caespitosum* Waldst. Kit. u Denkschr. Regensb. bot. Ges., II, 214 i u Linnaea XXXII, 524 valjda, ali je Kitaibel razdvojio u svojim exsiccatima i γ. (Orig. vidio) — *C. Beckianum* Hand. Maz. i Stadlmann u ÖBZ. (1905), 433] — Na kamenim zemljanim alpinskim utrinama alpinskog područja visokog gorja. Listovi većinom dugoljasto-lancentni do lancetni, većinom jasno zašiljeni, u dônjem dijelu struka zajedno sa lisnim klicama stiješnjeni, većinom samo na rubu trepavičasti. Struk, uspinjući se, što mu je viši položaj nad morskom razinom, postaje to niži, u dônjem dijelu prema dolje dlakav, u gornjem dijelu i na listovnim petljama žlijezdasto dlakav (rijetko provršen kosama). Pokrovni listići i listići čaške prema šiljku kožasti. Listići čaške više tupasti, žlijezdasto dlakavi, na dnu i na vršku umiješane su često jednostavne dlake. Listići cvijeta 10—12 *mm* dugi, dvaputa dulji od čaške. Kapsula više od $^1/_3$ dulja nego čaška. Sjeme posuto redovima brazda, 1—1·3 *mm* široko. Odaje mnogo prelaza slijedećem obliku. Na pokrovnim ljuskama i čaškama nalaze se često dulje ili kraće dlake, a na gornjem članku struka — često i na cvijetnim stapkama — moći je nerijetko opaziti žlijezdaste i obične dlake. Konsistencija listova odaje prema svom nalazištu veliku promjenljivost; našao sam uvijek listove ukočene, nikada „mehke" kako Scopoli navodi za svoj *Centunculus angustifolius*. Na Plješivici u Hrvatskoj našao sam i primjeraka, koji pokazuju neobičnu razgranjenost paštita, prikazanu na Scopoli-jevoj tabli 19., slika 551. Na najvišim visovima postaje biljka patuljasta, strukovi imadu onda samo po jedan cvijet (= f. *minus*).

Bosna: Na Vranici pl., kod Prokoškog jezera! (Mu.), na Krstacu na vapnencu (B.), često u južnobosanskim planinama: na Hranicavi, Bjelašnici, Treskavici (B.), Magliću!!, Volujku!! (Mu.), Vjetrniku, Ljubičnoj (B.); dalje na planinama Vel. Klekovači, Vel. Šatoru (I.), Vitorogu (Ha.-Fa.), Cincaru (B.), Troglavu (B.), Dinari (B.). Po svoj prilici i na Uilici, Goloj kosi, Čardaku, Jedovniku, Marinom brdu. — **Hercegovina:** Na Visočici-, Lelji-, Prenju-, Plasi-, Veležu- (B.), Ljubuši-pl. (R.!) — Juni do augusta.)

γ ***rigidum*** [Vitm., Summa pl., III, 137 (1789); Handel Maz. u ÖBZ. (1905), 432 kao vrst. — *Centunculus rigidus* Scop., Fl. carn., izd. II, I, 322, t. 19, sl. 552 (1772). — *Cerastium ciliatum* Wald. Kit., Ic. descr. pl. rar. Hung., III, 250, t. 225 (1812); Reich., Ic. Fl. Germ., VI, f. 4981. — *C. caespitosum* Kit. fide Reich., Fl. Germ., 799 (1832). — *C. strictum* Reich., Exs., br. 1494]. Sve kao u β, ali cvjetne stapke i osi cvasti gusto kratko-dlakave. Listovi ukočeni, u dônjem dijelu struka stiješnjeni, dônji eliptični, kratki, zaokruženi, gornji dugoljasti više zašiljeni.

Bosna: (*A. K.), gdje? Na Dumošu (Fo. po Borbásu), Vel. Klekovači, Šatoru, Plazenici, Vitorogu pl. (Ha., Fa.). — **Hercegovina:** (*A. K.), gdje? Na Ljubuši pl.! (F.). — Često uz β na Plješivici u Hrvatskoj.

δ ***laricifolium*** [Vill., Hist. pl. Dauph., III, 644, t. 48 (1789) kao vrst; Saint Lager u Cariot-a Étud. des fleurs, izd. VIII, II, 129 (1889); Rouy Fouc., Fl. Franc., III, 203]. — Struk prema dolje dlakav. Listovi vrlo uski, linealno ili linealno-lancetni, prema dnu na rubu mehko trepavičasti, inače goli ili kratko-dlakavi. Osi paštitova, većinom jednostavnih i petlje listova te zaokruženi listići čaške nejednako dugo i ukočeno dlakavi. Razlikuje se lahko od γ nježnijim odijelom, linealnim uskim listovima i duljom dlakavom prevlakom.

Bosna: U alpinskom području Cincara (*B.). — Juli, august.

6. ***Cerastium alpinum*** [L., Spec., 438 (1758)]. — Na alpinskim rudinama visokog gorja.

α ***typicum*** [*C. alpinum* L.; Reich., Ic. Fl. Germ., VI, f. 4977].

Bosna: Po Pr. tobože na Treskavici, Magliću, Volujku, Kamešnici, Troglavu pl. Inače nije niko drugi opažao, jamačno vrlo sumnjivo. — Juli, august.

β ***lanatum*** [Lam., Enc. meth., I, 680 (1789) kao vrst; Hegetschw,, Reise, 154 (1825); Reich., Ic. Fl. Germ., VI, f. 4976. — *C. villosum* Baumg., Enum. pl. Transs., I, 424 (1816)]. — Gusto busovit. Struk ko prst dug zajedno sa listovima vrlo dugoljasto rudast i čupast. Listovi eliptični do dugoljasto-eliptični, listova klica kraća i šira, obratno jajolika do okrugljasta, osobito obilno rudasta. Paštitovi 1°—5° cvatni. Pokrovne pljevke samo na vršku opnaste. Listići čaške široko-opnasti, zaokruženi, čupasti, često i žlijezdasto-dlakavi, pola tako dugi kao 10 *mm* dugi cvijetni listići. Kapsula jasna, većinom dvaputa dulja od čaške. Sjeme grubo, gotovo bodljikavo bradavičasto, 1—1·5 *mm* široko.

Nalazi se u tipnom obliku (= *C villosum* Baumg., orig. vidio), sa čupastom odjećom (bez žlijezda) cvijetnih stapaka i čaške te u formi ***glanduloso-villosum***, u koje su ovi dijelovi provigjeni dugim žlijezdastim dlakama, kojima su često umiješane i duge vlasi. var. *glanduliferum* [Koch, Syn. Fl. Germ., 123] predstavlja žlijezdasti *C. alpinum;* nasuprot var. *glutinosum* [Koch na ozn. mj., 124], za koju Koch izrično ističe, da spada amo (na ozn. mj.) je po Kochovoj Fl. Deutschl., III, 353 biljka, koja je pokrita sa kratkim, ljepivim dlakama.

Bosna: Na Vranici pl. (Br.); tako na Vitruši (B.), Bijeloj gromili (S. V.), kod Devetaka (Čurčić!); na Treskavici (*B., Pl. Bosn. Herc. exs. br. 9, 157), Ljubičnoj (B.), Magliću, Volujku pl. (Pr.). — **Hercegovina:** Na Muharnici (*F.), Lelji pl. (B.). — Juni do augusta.

7. ***Cerastium dinaricum*** [G. Beck et Szyszył. u Rozpr. ak. umiej. wydz. Mat. przyr. Krak., XIX, 62, t. IV, sl. *a—f* (1889). — *? C. latifolium* Vis., Fl. Dalm. suppl. I, 31 u Mem. real. ist. Venet., XVI, 163 (1871) ne L. — *C. alpinum* Panč., Elench. Crna Gora, 15 (1875) ne L.]. — Struk u dônjem dijelu vrlo razgranjen, busovito proširen, — 15 *cm* dug, sa listovima manje-više obilno ukočeno kratko dlakav. Dônji listovi kratko-klinasta dna dugoljasti, gornji širi, eliptični na oba kraja zaokruženo-šiljati ili na vršku skoro zaokruženi. Paštit 1°—5°-cvjetan, poduprt sa dva lista. Lisne petlje sa čaškama ukočeno kratkodlake. Pokrovne pljevke lisnate, ali manje i slične listićima čaške. Listići čaške dugoljasti, kožnim rubom, šiljati. Cvijetni listići široko-dvokrpi, 7—9 *mm* dugi, dvaputa kao čaška. Kapsula valjkasta, 10—12 *mm* i više nego dvaputa tako duga kao čaška. Sjeme sa

plosnim, gotovo četverastim, tupim ljuskama u koncentričnim nizovima optočeno, 1·5 *mm* široko. — *C. latifolium* L. razlikuje se žljezdasto-dlakavom odjećom, većim cvjetovima, 10—16 *mm* dugim listićima cvijeta, koji nadvisuju čašku više nego za dvostruko, tupo-bradavičastim sjemenom i nestašicom sjemenskom listiću sličnih pokrovnih pljevaka. — *Cerastium alpinum* L. razlikovati je od *C. dinaricum* odma po kožastim pokrovnim pljevkama, po kraćoj kapsuli i po bradavičastim bodljikavim sjemenkama a *C. carinthiacum* Vest po kožastim pokrovnim pljevkama i po skoro glatkom sjemenju. — Na krševitom grohotu, kamenim mjestima alpinskog područja u vapnenom visokom gorju.

Bosna: Na Troglavu u Dinari (*B.). — **Hercegovina:** Na Lupoglavu u Prenj-pl (*V.). — **Hrvatska:** Na Malovanu u Velebitu (F. Maly, 1869! Th. Pichler!). — **Crna Gora:** Na Komu (Szyszytowicz!), Žijovu (Baldacci).

8. ***Cerastium uniflorum*** [Murith, Guid. bot. Valais., 60 (1810); Stein u ÖBZ. (1878), 18—27. — *C. glaciale* Gaud. kod Seringe u DC., Prodr., I, 419 (1824). — *C. latifolium* var. *subacaule* Hegetschw., Reisen, f. 26 (1819—1822) i Fl. Helv., I, 324; II, 456 u App.; Gaud., Fl. Helv., III, 250. var. *glaciale* Koch, Syn. Fl. Germ., 123]. — Na kamenim mjestima, u sniježnim jamama alpinskog područja u visokom gorju.

Hercegovina: Na Čvrsnici (Fr. Br.!). — Juli, august.

Po mom je sudu *C. uniflorum* valjda samo varijeteta od *C. latifolium*, jer su kriteriji razlikovanja promjenljivi.

9. ***Cerastium caespitosum*** [Gilib., Fl. Lith., V, 159 (1781). — *C. vulgatum* L., Spec., izd. II, 627 (1762) ne L. Herb., Fl. Suec. — *C. viscosum* L., Spec., 437 (1753) djelomice. — *C. vulgare* Hartm., Handb. Skand. Fl., 182 (1820). — *C. triviale* Link, Enum. hort. Berol., I, 433 (1821)]. — Na ugarima, pjeskovnim, kamenim, zemljanim mjestima, u njivama do u alpinsko područje (1700 *m*).

α ***typicum*** [Beck, Fl. Nied.-Öst., 367. — Syn. gori navedeno. — *C. vulgatum* subsp. *triviale* Murb. u Bot. Not. (1898), 252].

Bosna: Kod Ripča, Petrovca, Teslića, Žabljaka, Doboja (Fo.), Zenice (Brendl!), izmegju Travnika i Fojnice te oko Fojnice (*S.), na Vranici (Mu.), oko Sarajeva (B.), na Trebeviću (Mu.), u dolini Željeznice (Pr.), kod Ilidže (Gk.), Krupca (Landauer!), Trnova, na Treskavici (Mu.), Preslici (V.), Romaniji pl. (B.), kod Foče, na Kmuru (Fo.), u dolini Sutjeske (Pr.), kod Tjentišta, Mješajaca (Pr.), Kupreša, Bugojna, Glamoča (Pr.); valjda daleko rasprostranjena. — **Hercegovina:** Na Prislapu pl. (V.), oko Mostara (*Str.), na Crvanju pl., u Nevesinjskom i Gackom polju (Mu.). — Maj do augusta.

Forma *elatius* [Gürke, Pl. Eur., II, 223. — *C. triviale* var. *elatius* Peterm., Fl. Lips., 329 (1838); var. *nemorale* Uechtr. u ÖBZ. (1868), 73]. — Nagjena je u **Hercegovini** na hladovitim obalama potokâ u Nevesinjskom polju do 850 *m* od Mu. opažana. Valjda je ubavi hladoviti oblik od *glandulosum* [Wirtg., Fl. Rheinl., 315 (1870). — *C. viscosum* var. *glandulosum* Boenn., Prodr. Mon., 565 (1824). — *C. glandulosum* Schur u ÖBZ. (1869), 306].

10. ***Cerastium campanulatum*** [Viv. u Ann. bot., I, 2 i 171, t. 1 (1804); Will. u Journ. of bot. (1899), 209. — *C. ligusticum* Viv., Elench. pl. hort. bot. Dinegr., 15 (1802). — *C. viscosum* β *campanulatum* Vis., Fl. Dalm., III, 183 (1852)]. — Jednogodišnja je u dônjim dijelovima gotovo čupasta, u gornjim dijelovima gusto žlijezdasto dlakava. Dônji listovi lopatičasti, gornji eliptični do dugoljasti, svi zaokruženi. Paštit pravokutno opetovano razgranjen. Pokrovne pljevke često obrubljene. Pupoljci i rodni cvijetovi glavinjaju. Cvijetni listovi široki, dvokrpi 5—7 *mm* i 1½ do dvaputa tako dugi kao žlijezdasto-dlakavi, opnasto zarubljeni listići čaške. U vrijeme cvata isto tako rašireni kao u drugih vrsta. Kapsula uska, 1·5 do dvaputa tako duga kao čaška. Sjeme bradavičasto-bodljikavo 0·5—0·7 *mm* široko. — Na njivama, ugarima u vinogradima na kamenim, sunčanim mjestima, samo u području sredozemne flore, uspinjući se do 1000 *m*.

Hercegovina: Svuda oko Mostara!! (Mu., Raap. Callier, Pl. Herc. exs., br. 33!), Bune, Žitomišlića (Mu.), kod Rakitna (Begović po V.), oko Trebinja (*P., Baenitz, Exs.!), kod Gornje Bjeline na Crvanj pl. (Mu.), kod Agića Mosta, u dolini Trebinjčice, na Leotaru (B.), kod Bileka, Grančareva, Vučije, Orahovca u Bijeloj gori (*P.). — April do juna.

Mogu se razlikovati slijedeći oblici:

1. ***stenophyllum***. Folia caulina angustiora sublinearia, summum 2 mill. lata. Flores minores. — Listovi uži, najviše 2 *mm* široki, cvijeće manje. — 2. ***platyphyllum***. [Slika u Reich., Ic. Fl. Germ., VI, f. 4979]. Folia latiora, caulina elliptica vel obovalia, 5—8 *mm* lata. Flores majores. Sa visokim eliptičnim do obratno jajolikim listovima na struku.

11. ***Cerastium silvaticum*** [Waldst. Kit., Ic. descr. pl. rar. Hung., I, 100, t. 97 (1802); Reich., Ic. Fl. Germ., V, f. 4973]. — Lahko se raspoznaje po heterofiliji, po glavinjastim cvijetovima i po dugoljastim u redove nanizanim bradavicama u dugoljaste sjemenke. — Na mokrim mjestima po šumama do u predalpe.

Bosna: Na Krivoj glavi kod Novoga (B.), kod Krupe (Fo.), u dolini Dobrnice kod Bihaća (B.), na Šišoj pl. (B.), kod Banjeluke, Sitnice, Varcar-Vakufa (H.), Gučje gore na Vlašiću (Franjić!), kod Jajca (Fo.), Borkovića (Bl.), izmegju Hana Tusina u dolini Lepenice i kod Sarajeva (*S.), Ilidže (F.), Vrela Bosne, na Ivanu (Mu.), u dolini Željeznice (Mu.), na Treskavici, kod Osleg dola, u Zelengori, kod Previljâ, kod Viteza (Pr.), na Šuljagi, Kamešnici, Troglavu pl. (Pr.). — Juni do augusta. — **Hercegovina:** (*A. K.), gdje? u Nevesinjskom polju (Mu.).

Uz oblik ***typicum*** [G. Beck, Fl. Nied.-Öst., 368 (1890)] opažena je i f. *umbrosum* [Kit. Add. u Linnaea, XXXII (1863), 515, kao vrst; Beck, na ozn. mj. — *C. pseudosilvaticum* Schur u ÖBZ. (1871), 46 i u Verh. naturf. Ver. Brünn, XV, 2, 150 (1876)].

12. ***Cerastium rectum*** [Friv. u Flora (1836), 435. — *C. ruderale* var. *rectum* Pant., Adn., u Verh. Ver. Naturf. Pressb. (1874), 103]. — Jednogodišnji strûk snažan, uspravan, većinom nerazgranjen. Listovi struka široko jajasti, zašiljeni. Pokrovne pljevke zeljkaste. Listovi cvijeta uski, dvokrpi, za polovinu dulji nego žlijezdasto-dlakave, 7—8 *mm* duge čaške. Kapsula dvaputa tako duga kao čaška, glavinjava. Sjeme šiljasto-bradavičavo. — Na šumskim čistinama, na grmovitim, kamenim mjestima pod šikarom u predalpinskom području do 1200 *m*.

Hercegovina: (*A. K.), gdje? Na Veležu pl.!!, u Nevesinjskom polju oko Bojišta i Kifinog sela, u dolini Zalomske rijeke kod Plužinâ, u dolini Fojače kod Fojnice i Dobrog sela, na Bjelašnici pl. (Mu.). — Maj do juna.

13. ***Cerastium viscosum*** [L., Spec., 437 (1753) et auct. Sravni Fenzl u Led., Fl. Ross., I, 404; Beck, Fl. Nied.-Öst., 367. — *C. vulgatum* L. Herb. et Fl. suec., izd. II, 158 (1775), ne spec. izd. II; Reich., Ic. Fl. Germ., V, f. 4970. — *C. glomeratum* Thuill., Fl. Par., izd. II, 226 (1799)]. — Na kamenim i zemljanim mjestima, u njivama, ugarima, livadama, na šumskim čistinama, u drvosjecima do u predalpe (1600 *m*).

Bosna: Oko Novoga, Krupe, Bihaća (B.), Dônje Tuzle (M.), izmegju Vranduka i Topčića, oko Travnika (*S.), Jajca (G. K.), kod Banjeluke, Maglaja na V. (H.), Žepča (B.), Vareša (Pr.), oko Fojnice, na Vranici i Štit-pl. (Mu.), oko Kiseljaka (Mu.), izmegju Podselova i Pašina hana (S.), u dolini Željeznice (Pr.), kod Vrela Bosne (Mu.), oko Sarajeva (H.), u Zelengori (Pr.), na Vitezu i na Ranjenu pl. (B.), kod Podviteza (Pr.), Osleg dola, u dolini Sutjeske, kod Previlja, Bugojna, Kupresa, na Kamešnici, kod Gubina, Preodca (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Trebinja, Pridvoraca (*P.). — April do juna.

Opažen je i oblik ***apetalum*** [Dum., Comm. bot., 47, nota (1822) kao vrst; Mert. Koch, Fl. Deutschl., III, 339 (1831)].

14. ***Cerastium brachypetalum*** [Despr. u Pers., Syn. pl., I, 520 (1805); Reich., Ic. Fl Germ., V, f. 4971. — *C. strigosum* Fries, Fl. Hall., I, 78 (1817); Nov., izd. II 131]. — Na sunčanim, kamenim i zemljanim mjestima, u brdskim livadama do u predalpe (1750 *m*).

α ***typicum*** [— var. *eglandulosum* Fenzl u Ledeb., Fl. Ross., I, 404 (1842)].

Bosna: Kod Novoga, Krupe, Bihaća, na Podgomili i na Grmeču pl. (B.), kod Čardaka livade u visini od 1100 *m* (Ha.-Fa.), kod Ključa (B.), Banjeluke (H.), Travnika, izmegju Vranduka i Topčića, kod Vareša, izmegju Podselova i Pašina hana (*S.), svuda oko Sarajeva!! (H.), na Trebeviću!! (M.), na Preslici (V.), oko Trnova (Mu.), na Malovanu, Cincaru, Šatoru, Troglavu, u Hrbljini (Pr.), na Dinari još do 1400 *m* (B.), na Magliću, Volujku pl., kod Suhe (Pr.). — **Hercegovina:** Na Gljivi kod Trebinja (*P.). — Mart do juna, prema visini položaja.

β ***tauricum*** [Spreng., Novi prov., 10 (1819) po Kochu i Syst. veg., II, 419 (1825) kao vrst; A. Kern. u Sched. Fl. exs. austro-hung., br. 555 (1882, izašlo 1883); var. *glandulosum* Koch, Syn. Fl. Germ., 121 (1837)].

Bosna: Svuda oko Sarajeva (*B., Pl. Bosn. Herc. exs. br. 13), tako na Trebeviću, Orlovcu, u klancu Bistričkog potoka i Lapišnice, kod Koševa i na dr. mj., na Treskavici, Magliću i Volujku pl. do

1750 *m* (Mu.). — **Hercegovina:** U Bijelom polju kod Mostara (Pi.!), na Podveležu (Pi.!) i Veležu!! (*Mu.), na Crvanju i na Bjelašnici pl., u Nevesinjskom polju (Mu.). — **U novopazarskom sandžaku:** Kod Jabuke (Weisbach po *M.). — Mart do juna.

15. ***Cerastium pumilum*** [Curt., Fl. Lond., fasc. VI, t. 30 (1778), po Fenzl-u]. — Na zemljanim, pješčanim, kamenim mjestima u livadama i pustarama do 1600 *m.* —

α ***typicum*** [*C. pumilum* Curt. — *C. obscurum* Chaub. u St. Amans, Fl. Agen., 180, t. 4 (1821). — *C. glutinosum* Aut. ne Fries.; var. *obscurum* Koch, Syn. Fl. Germ., izd. II, 133 (1843)].

Bosna: Oko Travnika (Br.), Vareša (*Fo.), u Dugom polju (Fo.). — **Hercegovina:** U dolini Neretve kod Drežnice, na okrajcima Veleža kod Bojišta (*Mu.), kod Ljubuškoga (F.).

β ***glutinosum*** [Fries, Nov. fl. suec., 51 (1817) i Fl. Hall., 78 (1818); Murb. u Bot. Not. (1898), 263; kao vrst. — *C. pallens* F. W. Schultz u Fl. Gall. Germ. exs. Cent. I, Introd. 6 (1836) i Arch. (1842—1848), 125. — *C. glutinosum* var. *pallens* Koch, na ozn. mj., 133].

Bosna: Oko Vareša (Pr.), često oko Sarajeva (H.), na Trebeviću (Mu.), u dolini Željeznice kod Trnova (Mu.). — **Hercegovina:** Kod Umoljana (Landauer u litt.), na Veležu pl. (*Mu.), kod Posušja (F.).

16. ***Cerastium semidecandrum*** [L., Spec., 438 (1753)]. — Na pješčanim, zemljanim, kamenim mjestima u brdskim livadama, rijetko na grohotu do 1000 *m.*

Bosna: U dolini Spreče prema Turijama, izmegju Vranduka i Topčića, oko Travnika, izmegju Hana Mravih i Foče, izmegju Podselova i Pašina hana (*S.), oko Vareša (Pr.), Sarajeva (H.), na obroncima Trebevića, na Miljacki u Sarajevskom polju, oko Trnova (Mu.); na Kamešnici, Troglavu, Šatoru pl. (Pr.), ovdje nevjerojatno. — **Hercegovina:** U Bijelom polju kod Mostara (Raap. Call., Pl. Herc. exs. br. 283. nevigjena); kod Trebinja (*B.). April, maj.

7. Holosteum.

[L., Spec., 88 (1753); Gen., izd. V, br. 98; Benth. Hook., Gen., I, 148; Pax u NPflF., III, 1*b*, 80], „pljevelj".

1. ***Holosteum umbellatum*** [L., Spec., 88 (1753)]. — Na pješčanom, zemljanom tlu do 800 *m.*

Bosna: (*A. K.) Kod Banjeluke (H.), Travnika (Br.), Sarajeva (H.), Vareša (Pr.). — **Hercegovina:** Oko Mostara (*Str.). — Mart, april.

8. Moenchia.

[Ehrh., Beitr., II, 177 (1788); Pax u NPflF., III 1*b*, 81. — *Cerastium* sekt. Fenzl u Endl., Gen., 970 1840); Benth. Hook., Gen., I, 149.]

1. ***Moenchia mantica*** [Bartl., Cat. sem. hort. Gotting., 5 (1839). — *Cerastium manticum* L., Cent. pl. II, 18 (1756); spec., izd. II, 629. — *Stellaria mantica* DC., Fl. franc., IV, 794 (1805). — *Pentaple mantica* Reich., Ic. Fl. Germ., V, 37, sl. 4953 (1841)]. — Po ugarima, njivama, brdnim livadama do 1100 *m.*

Bosna: Kod Bihaća, u Dugom polju, kod Petrovca, Varcar-Vakufa (B.), Rečkovca kod Drvara, izmegju Grahova i Kesića (Ha.-Fa.), oko Banjeluke, kod Maglaja n. V. (H.), Travnika (*S.), Radojčića, Maglaja na Bosni, Zenice! (Fo.), Fojnice!! (*S.), Kiseljaka (H.), Vareša (Pr.), Visokoga (Fo.), izmegju Tusina hana i Sarajeva (S.), kod Vrela Bosne (F.!), Ilidže (G. K.), Tarčina, u dolini Željeznice (Pr.), često oko Sarajeva (B.), na Trebeviću (M.), kod Pala, Viteza (F.), na Vitez pl. (F.!), na Koprivnici kod Bugojna (Ha.-Fa.), na Kamešnici, Troglavu pl., kod Preodca (Pr.). — **Hercegovina:** Kod Rujišta, Zimljâ gornjih (Baenitz Exs.!), oko Mostara (Fo.), Domanovića (Raap-Call., Pl. Herc. exc. br. 35!), na Veležu (B.), u Nevesinjskom polju (Mu.), oko Nevesinja, kod Plužina (V.), Konjušnice (V.), Bileka! (*P.), oko Tihaljine, Drinovaca, Sovića (F.). — Maj do jula.

Oblik *bulgarica* [Velen., Fl. Bulg., 89 (1891)]. — **Bosna:** Oko Sarajeva (*B.).

9. Sagina.

[L., Spec., 128 (1753); Gen., izd. V, br. 162; Benth. Hook., Gen., I, 151; Pax u NPflF., III 1*b*, 81.] „Tustika".

1. sekt: *Spergella.*

[Reich. u Mössl., Handb., 2. izd., I, str. LXV (1827); Fl. Germ., 794, kao vrst; Koch, Syn. Fl. Germ., izd. II, 118 (1843). — *Spergula* sekt. *Spergella* Reich. u Koch, Syn. 109. — *Phaloë* Dum., Fl. Belg., 110 (1827)].

1. ***Sagina subulata*** [Presl, Fl. Sic., 158 (1826); Torr. Gray, Fl. of. North Am., 178 (1838). — *Spergula laricina* Lightf., Fl. scot., I, 244 (1777) ne L. — *Sp. subulata* Swartz

u K. Svensk Vet. Acad. Handl. (1789), 45, t. 1, sl. 3. — *Spergella subulata* Reich., Fl. Germ., 794; Ic. Fl. Germ., V, f. 4963. — *Phaloe subulata* Dum., Fl. Belg., 110 (1827)]. — Po ugarima, na pješčanom, osobito vlažnom tlu do 700 *m*.

Bosna: Često u dolini Dobrnice kod Bihaća, na Vilenici kod Travnika (B.); između Kiseljaka i Fojnice (*S.), oko Banje kod Fojnice (Mu.), oko Dônje Tuzle (M.). — Maj, juli.

Sjemenke su bosanske biljke skoro glatke, jedva bradavičaste, ne grubo bradavičaste, kako ih Reichenbach na ozn. mj. crta.

2. ***Sagina saginoides*** [Dalla Torre, Anl. Beob. Alpenpfl., 189 (1882). — *Spergula saginoides* L., Spec., 441 (1753). — *Sagina Linnaei* Presl, Reliqu. Haenk., II, 14 (1835). — *Spergella saginoides* Reich., Fl. Germ., 794 (1832). — *Phaloe saginoides* Dum., Fl. Belg., 110 (1827). — Na vlažnim kamenim mjestima u alpinskim zgonovima alpinskog područja velegorja do 2000 *m*.

Bsona: Na Vlašiću!! (*Fr. Br.), na Vranici pl (*Mu.); kao: na Matorcu!!, više Prokoša (Mu.), na Krstacu (B.); na Zecu (Schwarz!), Preslici (V.), Magliću pl. (Mu.). — **Hercegovina:** (*A. K.], gdje? na Plasi pl. (V.), u vrtačama Crvanj pl. (Mu.). -- Juni, juli.

Oblik *macrocarpa* [— *Spergella macrocarpa* Reich., Ic. Fl. Germ., V, 26, f. 4963*b*. — *Sagina macrocarpa* Maly, Enum. pl. Austr., 293 (1848). — *S. Linnaei* β *macrocarpa* Rchb. u Fick, Fl. Schles., 68 (1881)]. — **Bosna:** U Vlašiću, Vranici (*B.), Zecu pl. (Schwarz!). Na Matorcu u Vranici pl. ima i biljka sa kapsulama sa 6 klopa.

2. sekt.: *Sagina*.

[Reich., Fl. Germ., 793 (1832); sekt. *Saginella* Koch, Syn. Fl. Germ., izd. II, 117 (1843).]

3. ***Sagina ciliata*** [Fries u Liljeb., Sv. fl., izd. III, 713 (1816); Reich., Ic. Fl. Germ., V, f. 4956. — *S. apetala* var. *ciliata* Aschers., Fl. Brand., 96]. — Po ugarima, njivama niskih predjela.

Bosna: Vrlo rijetko kod Ripča, kraj Bihaća (*Boll.). — Maj do jula.

4. ***Sagina apetala*** [Ard., Anim. bot., II, 22, t. 8, sl. 1 (1763); L., Mant. II, 559 (1771)]. — Po oranicama, livadama zemljana tla u niskim predjelima.

Bosna: Između Travnika i Gučaninova hana (*S.) — Maj do jula.

5. ***Sagina procumbens*** [L., Spec., 128 α (1753); izd. II, 185]. — Na povlažnim, pješčanim i zemljanim mjestima u livadama do u alpinsko područje (1700 *m*).

Bosna: Kod Krupe (Fo.), Sitnice (H.), oko Travnika na Vlašiću (*S.), kod Kiseljaka (H.), između Kiseljaka i Fojnice, oko Fojnice (*S.), na Vranici pl. (Mu.), kod Busovače (H.), Vareša (S.), oko Sarajeva (B.), raštrkano u predalpama južne Bosne (B.), u Zelengori (Pr.), na Humiću kod Foče (B.), kod Suhe, kod Prijevora na Magliću, u Volujaku pl. (Pr.), na Šuljagi-, Kamešnici-, Cincaru-, Šatoru-, Troglavu pl. (Pr.), između Ovčare i Gole kose (Ha.), na Krivoj jelici zapadno od Dônjeg Vakufa (Ha.-Fa.); na Marišića potoku (I.). — **Hercegovina:** Kod Ledića (Landauer u litt.), kod Trebinja (*P.); na Orjenu (Huter po Aschersonu). — Maj do septembra.

Pobliže tu opažani oblik 1. *bryoides* [Fröl. u Reich., Fl. Germ., 793 (1832) kao vrst; Hausm., Fl. Tir., I, 132 (1851); var. *ciliata* Neilr., Fl. Wien, 534 (1846)]. — **Bosna:** Oko Pirote kod Travnika (*Fr. Br.) na Vranici pl., na Matorcu kod Prokoškog jezera ne rijetko (Mu.).

10. Buffonia.

[L., Spec., 123 (1753); Gen., izd. V, br. 41 (*Bufonia*); Benth. Hook., Gen., I, 151; Pax u NPflF., III 1 *b*, 82.]

1. ***Buffonia macrosperma*** [J. Gay u Gren. Godr., Fl. franc., I, 248 (1847)]. — Na pješčanom suhom tlu, na grohotu u području sredozemne flore.

Hercegovina: (*A. K.), gdje?

11. Queria.

[L., Spec., 90 (1753); Gen., izd. V, br. 101; Benth. Hook., Gen., I, 152; Pax u NPflF., III 1 *b*, 82.]

1. ***Queria hispanica*** [L., Spec., 90 (1753); Loefl., It. hisp., 48 (1758)]. — Na suhom, pješčanom, kamenom tlu u području sredozemne flore.

Hercegovina: (*A. K.), gdje?

12. Alsine.

[L., Spec., 272 (1753); Gen., izd. V, br. 342 djelomice; Wahl., Fl. Lapp., 129 (1812); Fenzl u Endl., Gen., 964; Pax u NPflF., III 1 *b*, 82. — *Arenaria* sectiones Benth. Hook., Gen., I, 149—150.]
„Mišjakinja".

1. sekt.: *Sabulina.*

[Reich., Fl. Germ., 785 (1832) kao vrst.]

1. ***Alsine tenuifolia*** [Crantz, Inst., II, 407 (1766). — *Arenaria tenuifolia* L., Spec., 424 (1753). — *Sabulina tenuifolia* Reich., Fl. Germ., 785 (1832)]. — Na sunčanom, suhom, travnatom i kamenom tlu.

Hercegovina: Oko Mostara (*Str.); pripada valjda slijedećoj vrsti.

2. ***Alsine mediterranea*** [Maly, Enum. pl. Austr., 296 (1848); = Hal., Consp. fl. Graec., I, 244 (1901). — *Arenaria mucronata* Sibth. Sm., Fl. Graec., 87, t. 293 ne L. — *Arenaria mediterranea* Ledeb. u Link., Enum. hort. Berol., I, 431 (1821), djelomice. — *Sabulina mediterranea* Reich., Ic. fl. Germ., V, 27, sl. 4918 *b*. — *Alsine tenuifolia* δ *mediterranea* Gürke, Pl. Eur., II, 248. — *Alsine conferta* Jord., Pugill., 35 (1852)]. — Na sunčanim, suhim, travnatim, kamenim, grmovitim mjestima u području sredozemne flore.

Hercegovina: Na Neretvi više Mostara (Mu.), kod Agića mosta (B.) i na Humu kod Trebinja (*V.). — Maj do jula.

β ***densiflora*** [*A. tenuiflora* γ *densiflora* Vis., Fl. dalm., III, 177 (1850). — *Sabulina mucronata* Reich., Fl. Germ., 786 (1832); Ic. fl. Germ., V, 27, f. 4918. — *A. confertiflora* Rouy Fouc., Fl. Franc., III, 279].

Hercegovina: Na Veležu (F.!), oko Trebinja, kod Grančareva u dolini Zaslapa (*P.).

2. sekt.: *Minuartia.*

[L., Spec., 89 (1753), Gen., izd. V, br. 100 kao vrst; Endl., Enchirid., 505 (1841).]

3. ***Alsine fasciculata*** [Mert. Koch, Fl. Deutschl.. III, 288 (1831); sravni A. Kern. u Sched. ad fl. exs. austro-hung., br. 568. — *Arenaria fasciculata* L., Syst. nat., izd. XII, 733 (1767). — *Alsine fastigiata* Smith, Engl. Fl., II. 309 (1824). — *Alsine Jacquini* Koch, Syn. fl. Germ., 115 (1837). — *Sabulina fastigiata* Reich., Fl. Germ., 786 (1832). — *Minuartia fastigiata* Reich., Ic. fl. Germ., V, 28, f. 4919]. — Na sunčanim, kamenim i krševitim mjestima u krasu do u predalpe (1300 *m*).

Bosna: Na Borovoj glavi kod Livna!! (*S.), oko Livna, na Cincaru (B.), više Radlovića kod Grahova, više Prusca, na Vitorogu, izmegju Pribelje i Dubrave, zapadno od Halapića kod Starog grada, (Ha.-Fa.); kod Kalinovika, Pivnicâ i Ručnika kod Vlahovlja (Fo.). — **Hercegovina:** Na Porimu- (V.), Čvrsnici- (V.), Crvanju-, Veležu pl. (Mu.), oko Mostara (G. K.), na Podveležu (Fo.), na kosi Brataca kod Zaloma (*Bl.), kod Plužina (V.), na brdu Bukovici kod Ljubovića (V.), u dolini Zalomske rijeke (Fo.), kod Oblja (Fo.), na Štitaru kod Rakitna (V.). — Juli, august.

4. ***Alsine setacea*** [Mert. Koch, Deutschl. Fl., III, 286 (1831) isklj. Syn. *Arenaria frutescens* Kit. — *Arenaria saxatilis* L., Spec., 424 (1753) djelomice. — *Ar. setacea* Thuill., Fl. Par., izd. 2, 220 (1799). — *Sabulina setacea* Reich., Fl. Germ., 786 (1832); Ic. fl. Germ., V, f. 4921]. — Na sunčanim, pješčanim i kamenim mjestima osobito na vapnencu.

Bosna: Kod Pribinića, Maglaja, u dolini Stavnje, oko Vareša, kod Visokog (Fo.), na Igmanu kod Mokrog, na Romaniji pl. (Fo.), oko Kalinovika, često u Zagorju (*Bl.), na Dumošu pl. (Fo.), na Treskavici-, Magliću- (Pr.), Volujku- (*Bl.), Kamešnici pl. (Pr.). — **Hercegovina:** (*A. K.), kod Konjica, Obalja (Fo.).

Valjda se svi ti podatci odnose na *A. bosniaca* G. Beck.

5. ***Alsine bosniaca*** [G. Beck, Fl. Südbosn. u ANH., VI (1891) 317. t. VII, sl. 1—5. — *A. setacea* G. Beck, Fl. Südbosn., na ozn. mj. II (1887) 61 ne Mert. Koch. — *A. rostrata* Murb., Beitr. u LUÅ. XXVII (1891), 155 ne Pers., Koch. — *A. fal-*

cata Hofm. u ÖBZ. (1882), 80 ne Gris.]. — Struk do 27 *cm* visok. Dônji članci struka pahuljasti, gornji kao i osi cvasti ćelavi. Listovi četinjasti, ukočeni ispravni, skoro pritisnuti uz struk, malne bodljikasto šiljati, hrapavi i prema dnu hrapavo-dlakavi. Listovi čaške zašiljeni, 3—4 *mm* dugi, ćelavi. Cvijetni listovi u nokat kratko stegnuti, nešto kraći, jednako ili malo dulji od listova čaške. Prašnički listovi dugi kao i cvijetni, provigjeni kitastim nitima. Unutar i izmegju prašničkih listova ima 10 valjkastih, jasno vidljivih žljijezda. Kapsula duga kao i čaška, sjeme 0·8 *mm* široko, crveno-smegje. bradavičasto; bradavice skoro trnolike. — *(Tabla I., slike 1.—5.)* [1]). Slična je *A. setacea* M. K. po odjeći, ali se po istaknutim obilježjima lahko od nje razlikuje. — Na kamenim, krševitim mjestima vapnastih gora idući u predalpinsko područje do 1300 *m*.

Bosna: Oko Travnika! (S. Exs. br, 798! kao *A. setacea)*. Osobito po obroncima Vlašića! do 1300 *m*, u dolini Fojače oko Fojnice (Mu.), kod Zenice (Breindl !), često oko Sarajeva (*B.; Uechtritz 1883, B. 1887 i F. 1888 kao *A. setacea*, H. kao *A. falcata*, Mu. kao *A. rostrata*), tako na kastelu, u dolini Miljacke, na obroncima Trebevića i t. d.; na Draguljcu do 1100 *m* (M.). — **Hercegovina:** U dolini Zalomske rijeke kod Plužina (Mu. kao *A. rostrata)*. — Maj do septembra.

3. sekt.: *Tryphane.*

[Fenzl u Endl., Gen., 965 (1836—1840).]

6. ***Alsine hirsuta*** [Fenzl, Verbr. Als., tab. strani 46. (1833). — *Arenaria hirsuta* Marsch. Bieb., Fl. Taur. Cauc., I, 349 (1808)]. — Na kamenim mjestima u predalpinskom i alpinskom području velegorja.

Hercegovina: (*A. K.), gdje?

β ***denudata*** [Fenzl u Ledeb., Fl. Ross., I, 347. — *A. recurva* C. A. Meyer, Ind. Cauc., 218. = *Arenaria recurva* Marsch. Bieb., Fl. Taur. Cauc., I, 348, III, 310 isklj. Syn., ne Wahl., All.]

Hercegovina: Na Jastrebici u Bijeloj gori (*P.). — Juni do augusta.

7. ***Alsine recurva*** [Wahl., Fl. Helv., 87 (1813). — *Arenaria recurva* All., Fl. Pedem., II, 113, tab. 89, sl. 3 (1785). — *Sabulina recurva* Reich., Fl. Germ., 788 (1832). — *Tryphane recurva* Reich., Ic. Fl. Germ., V, 29, sl. 4930 (1841)]. — Na sunčanim, kamenim mjestima alpinskog područja visokog gorja.

Hercegovina: Na Vranu i na Čvrsnici pl. (*Br. Fr.). — Juli, august.

8. ***Alsine frutescens*** [A. Kern. u ÖBZ. (1868), 182. — *Arenaria frutescens* Kitaib. u Schult., Öst. Fl., 2. izd., I, 667 (1814)].

β ***falcata*** [Gris., Spic. Fl. Rum., I, 200 (1843), kao vrst. — Sravni Simonk. u A. Kern., Sched. ad flor. exs. austro.-hung., br. 566].

Bosna: U alpinskom području planine Volujka kod jezera (*Bl., Knapp). — Juli, august. — **Hercegovina:** (*Gürke, Pl. eur., II, 255), gdje?

4. sekt. *Somerauera.*

[Hoppe u Flora (1819), I, 26 kao vrst; Endl., Ench., 505 (1841). — *Siebera* Schrad. u Sieber, Herb. Alp. ne ko drugi. — *Alsine* sekt. *Siebera* Gürke, Pl. Eur., II, 255,]

9. ***Alsine verna*** [Wahl., Fl. Lapp., 129 (1812); Bartl. u Bartl. Wendl., Beitr. zur Bot., II, 63 (1825). — *Arenaria verna* L., Mant., 72 (1767). — *Sabulina verna* Reich., Fl. Germ., 788 (1832). — *Tryphane verna* Reich., Ic. Fl. Germ., V, 28—29, f. 4927—4930]. — Na krševitim, kamenim i pješčanim mjestima do u alpinski pojas, osobito na vapnencu.

---

[1]) Tumač slika na *tabli I, slikama 1.—5.: Alsine bosniaca* G. Beck. 1. Biljka u naravnoj veličini. 2. Cvijetni pupoljci. 3. Po jedan list čaške i cvijeta sa 2 prašnička lista i rodnim kvrgama. 4. Rodni cvijet sa otvorenom kapsulom sa jedrim sjemenom. 5. Tri žlijezde na dršku. (Slike 2.—5. su povećane.)

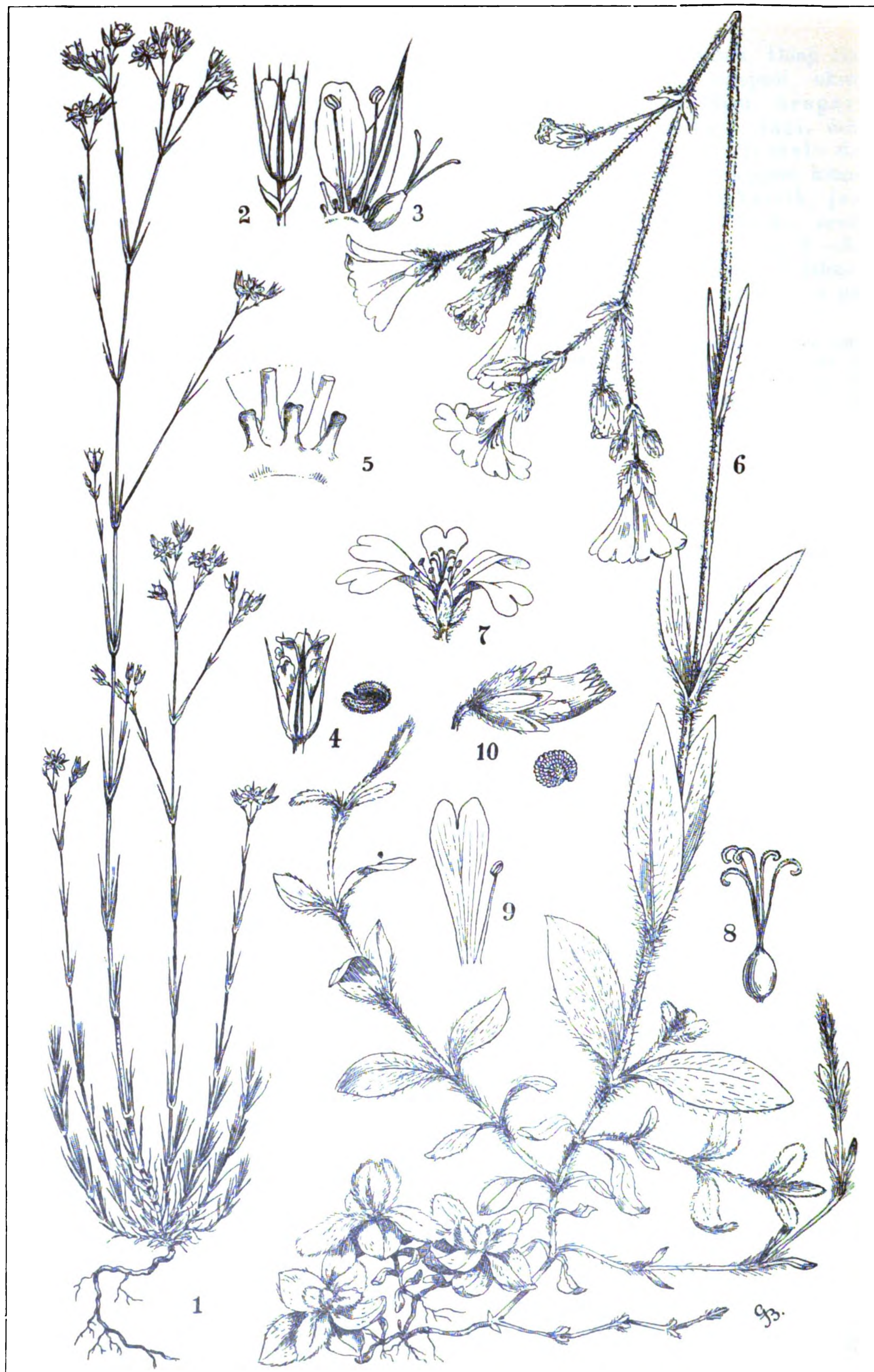

1—5. *Alsine bosniaca* G. Beck. — 6—10. *Cerastium moesiacum* Friv.

α *typica* [*A. verna* Bartl., na ozn. mj.; var. *montana* Fenzl u Ledeb., Fl., Ross., I, 349 (1842); var. *collina* Neilr., Fl. Wien, II, 278 (1851). — *Tryphane verna* Reich., Ic. Fl. Germ., V, f. 4929]. — Struk s obilnim cvjetovima. Osi cvasti zajedno sa čaškama žljijezdato-dlakave. Dônji listovi struka četinjasti, srednji linealni, šiljati, uspravno odstojeći te nose svi obično u pazusima kite četinjastih listova, srednji od prilike tako dugi ili malo kraći od članaka struka. Cvijetni listovi jajoliki do duguljasti, nešto dulji nego li jajasto-dugoljasti, zašiljeni, 2·5—3 *mm* dugi listići čaške. Kapsule dulje ili duge kao čaška. Sjeme 0·6—0·7 *mm* široko. — Od brdskoga područja do u visoke alpe.

Bosna: Rasprostranjena i česta, tako kod Tešnja (Fo.), Vrbanje (C.), na Kozari (B.), u dolini Spreče prema Turiji (S.), na Smolini (B.), izmegju Golubinja i Žepča (S.), oko Žepča (B.), Travnika, na Vlašiću (*S.; ? valjda uz γ); izmegju Sutjeske i Borovice kod Vareša (*S.), na vapnencu u Vranici (Mu. ? valjda uz γ), Pogorelici (Schwarz!), Treskavici, Vratlu pl. do dolje prema Trnovu (B.), na Preslici (V.), Bjelašnici (B.), Dumošu (K.!), Magliću, Volujku, Ljubičnoj, Vjeterniku pl. (B.), kod Kovanja kraj Rogatice (B.), izmegju Šuice i Borove glave (S.), na Borovoj glavi (B.), na Kamešnici (Pr.), Troglavu, Cincaru (B.), Šatoru pl. (Pr.), više Prusca, na Plazenici, na Krivoj jelici, na Vitorogu (Ha.-Fa.), na Prologu (S.). — **Hercegovina:** Na Ivanu (F.!), Lisini (V.), Prenju (B.), Porimu (V.), Plasi (B.), Čvrsnici (V.), Vranu (V.), Visočici, Lelji (B.), Veležu!! (V.), Bjelasici (Mu.), Ljubuši pl. (K.!), na Gljivi kod Trebinja! (*P.), kod Gorice (Baenitz!), u Bijeloj gori: kod Predret rupice (*P.), na Gnjiloj gredi (V.), kod Milanova odsjeka i na Ratkuši jami (V.). — Maj do augusta, prema visini položaja.

Opažani su slijedeći oblici: 1. *macrocarpa* [Beck, Fl. Nied.-Öst., 359 (1890)]. Kapsula očevidno dulja od čaške. — 2. *microcarpa* [Beck, na ozn. mj.]. Zrele kapsule od prilike tako duge kao čaška. — 3. *intercedens*. Struk niži ali mnogocvjetan. Listovi struka većinom uspravni. Čaška 3·5—4 *mm*, ćelava; cvijetne petlje žljijezdaste. Prelazni oblik do β *Gerardi*. — Nerijetko u velegorju.

β **Gerardi** [Wahl., Fl. Carp., 132 (1814); Beck, Fl. Nied.-Öst., 359, kao vrst. — *Arenaria saxatilis* Wahl., de clim. Helv., 87 (1813) ?. — *Ar. liniflora* Jacqu., Fl. Austr., V, 22, t. 445 ne L. — *Ar. Gerardi* Willd., Spec. pl., II, 729 (1799). — *Alsine verna* var. *alpina* Koch, Syn. Fl. Germ., 114 (1837), β *alpestris* Fenzl u Ledeb., Fl. Ross., I, 348. — *Sabulina Gerardi* Reich., Fl. Germ., 788 (1832). — *Tryphane Gerardi* Reich., Ic. Fl. Germ., V, 29, f. 4928]. — Struk nizak, 1—4 cvjetan. Osi cvasti žljijezdaste (rijetko ćelave). Listovi linealno šiljasti, većinom uspravni ili uspravno odstojeći. U pazušcima kite listova, srednji listovi su mnogo kraći od članaka struka, cvijetni listovi jajoliki, dulji od listova čaške, koji su jajoliki, kratko zašiljeni 4—5 *mm* dugi. Kapsule nešto dulje od čaške. Sjeme 1—1·3 *mm* široko. — U alpinskom području velegorja.

Bosna: Na Vranici (Mu.), Treskavici, Vratlu, Magliću (*B.), Volujku pl.!! (Mu.), Bregoču (Pr.), ne često. — **Hercegovina:** Na Prenju (*B.), Plasi (V.), Veležu!! (Mu.), Crvanju pl. (Mu.). — Juni do augusta.

Oblik *minor* [Ser. u DC., Prodr., I, 405 (1824)]. — **Bosna:** Na Vjeterniku, u Ljubičnoj pl. (*B.).

γ **orthophylla** [*A. orthophylla* G. Beck u Sched.]. — Struk snažan, ima u gornjem dijelu 5—8 pari listova, koji ne nose nikada lisnate kite. Dônji listovi četinjasti, zbliženi, gornji usko-linealno-šiljasti, na vršku hrskavi, uvijek uspravni, pritisnuti uz struk i nekoliko puta kraći nego članci struka. Cvast s obilnim cvjetovima; osi sa čaškama žlijezdasto-dlakave. Cvijetni listovi široko-jajoliki, kao kapsula, nešto dulji od jajolikih, kratko zašiljenih 3—4 *mm* dugih listića čaške. Sjeme 0·5—0·6 *mm* široko. — Na sunčanim, kamenim mjestima, osobito u predalpinskom i alpinskom području vapnenog velegorja.

Bosna: Oko Zenice (Breindl!), Fojnice (Schwarz!); na vapnenim vrhovima Krstaca i Stražice u Vranici pl., na Vlašiću, oko Travnika, na Trebeviću, oko Sarajeva, na Romaniji, Stožeru pl. (*B.); valjda i dalje rasprostranjena. — Maj do augusta.

Ide li amo *Arenaria verna* var. *stricta* [Gaud., Fl. Helv., III, 202 „caulibus numerosissimis erectis, foliis tenuioribus" (Jura) = *Alsine vera* var. *stricta* Briqu. u Rev. gen. bot., V (1893), 380], neda se po diagnozi Gaudin-ovoj i Rouy-Fun. [Fl. Franc., III, 269] „plante robuste, en grosses touffes hautes de 15 *cm* environ" ustanoviti.

5. sekt. *Neumayera*.

[Reich., Repert. herb., 205, br. 7773 po Ic. Fl. Germ., V, 30, kao vrst; Gürke, Pl. Eur., II, 260. — Sekt. *Calalsine* Endl., Enchir., 505 (1841).]

Alsine austriaca [Wahl., Fl. Lapp., 129 (1812). — *Arenaria austriaca* Jacqu., Fl. austr., III, 39, t. 270 (1775)] Pr. ju je [u Glasn., XIV (1902), 16] po krivim vijestima, što ih je dao piscu ovoga, ustanovio za Bosnu.

10. ***Alsine graminifolia*** [Gmel., Syst. nat., II, 507 (1791); sravni Beck, Fl. Südbosn. u ANH., VI (1891). 323]. — Na kamenom, kršnom tlu u alpinskom području vapnenog velegorja.

α ***glaberrima*** [Vis., Fl. Dalm., III, 178; Beck, na ozn. mj., 323. — *Pettera graminifolia* var. *glabra* Reich., Ic. Fl. Germ., V, 33, sl. 4934 gore (1844)]. — Posve ćelava u svim dijelovima. Listovi do 3 *cm* dugi, čaške 6—7 *mm*, rijetko do 8 *mm* duge.

Bosna: Na Vratlu i na Treskavici (Beck, Pl. Bosn. Herc. br. 153 *a*), Preslici (V.), Magliću (B., A.), Volujku pl. (B.). — **Hercegovina:** Na Prenj-pl. (B.), kod Previje u Crvanju i na Bjelašnici (Mu.), u Dumošu pl. (Fo.), na Vučjem Zubu i Orjenu, u Bijeloj gori (V.!). — Juli, august.

β ***clandestina*** [A. Kern. u Fl. exs. austro-hung., br. 567 (1883) kao vrst; var. *dalmatica* Beck, Fl. Südbosn., na ozn. mj., 323. — *Alsine Rosani* var. *dalmatica* Guss., Fl. Sic. Syn., I, 498 (1842). — *A. Arduini* Fenzl, Verbr. Als., tab. na strani 57 (1833) djelomice. — *A. graminifolia* β *semiglabra* Vis., Fl. Dalm., III, 178 (1852). — *Arenaria clandestina* Portenschl., Enum. pl. Dalm., 13, tab. I (1824)! — *Ar. Arduini* α, γ *dalmatica* Vis., Stirp. Dalm., 8, tab. III, sl. 2 (1826). — *A. Arduini* β Bertol., Fl. it., IV, 666 (1839). — *Ar. Rosani* var. *subglabra* Tenore. Syll. Fl. Nap., 218 (1831). — ? *Ar. alpicola* Ten., Fl. Nap., IV, 224, tab. 227, sl. 1. — *Pettera graminifolia* Reich., Ic. Fl. Germ., V, 33, sl. 4934 (1844)]. — Struk u dônjem dijelu gološav, gori žljijezdasto-dlakav. Listovi ćelavi, čaške ili žljijezdasto-dlakave ili gološave. Odnosi veličine kao u α.

Bosna: U Treskavici!! (*Bl.), Vratlu (B.), Bjelašnici (F.!), Magliću, Volujku pl. (B.); na Vučjem zubu. Prasi, Sabri (V.), u Bijeloj gori (F. Maly!). — **Hercegovina:** Na Lisini (V.), Prenju, Visočici (B.) Veležu pl.!! (Mu.)

γ ***dinarica*** [Beck, na ozn. mj., 323]. — Struk gološav. Listovi posuti obilno kratkim žljijezdanim dlakama. Stapke cvijetova i čaške što žljijezdasto-dlakave što ćelave (= f. *subglabra* Beck, na ozn. mj.). Odnosi veličine kao u α.

Bosna: Na Treskavici (*B., Pl. Bosn. Herc. br. 153 *b*), Vratlu pl. (B.), na oba mjesta u obim oblicima.

typica [Beck. na ozn. mj., 323. — *A. graminifolia* Gmel., na ozn. mj.; var. *hirsuta* Vis., Fl. dalm., II, 178 (1852). — *A. Arduini* Fenzl, na ozn. mj., djelomice. — *A. Rosani* Guss., Fl. Sic. Syn., I, 498 (1842). — *Arenaria graminifolia* Ard., Anim. bot. spec. alt., str. XXV, tab. 10 (1764). — *Ar. Rosani* Ten., Fl. Neap. prodr., str. XXVI (1811); var. *italica* Vis., Stirp. Dalm. spec., 8 (1826). — *Ar. Arduini* α Bert., Fl. ital., IV, 666 (1839)], koja se odlikuje žljijezdasto-dlakavom odjećom svih dijelova, 10—50 *mm* dugim listovima i 6—10 *mm* dugim listićima čaške, nije još u našem području poznata. Visiani (na ozn. mj.), spominje *A. graminifolia* na Biokovu i Orjenu, ali ne veli, da li se sve tri varijetete, što ih i on spominje, nalaze tamo. Ja sam sa oba nalazišta vidio samo var. β. — Sumnjam, da ima *Aren. graminifolia* Gmel. po Brancsik-u (1890) na Trebeviću kod Sarajeva.

6. sekt.: *Wierzbickia*.

[Reich., Repert. herb., 205, br. 7772 po Ic. Fl. Germ., V, 30 (1841) kao vrst; Endl., Gener. Suppl. III, 92.]

Alsine laricifolia [Crantz, Inst., II, 407 (1766). — *Arenaria laricifolia* L., Spec., izd. II, 607 po Kochu (vrlo nevjerojatno). — *Wierzbickia macrocarpa* Reich., Ic. Fl. Germ., V, 30, f. 4931].

Od *S. na Prologu u **Bosni** i od V. u **Hercegovini** na Glogovoj, Prislabu, Čvrsnici, Vranu pl. spomenuta, ne nalazi se tamo, već se zamijenila slijedećom vrstom.

1. ***Alsine liniflora*** [Hegetschw., Fl. Schweiz, 421 (1840) = Vis., Fl. dalm., III, 178 (1850). — *A. laricifolia* β *glandulosa* Koch, Syn. fl. Germ., 113 (1835). — *A. Bauhinorum* J. Gay u Gren. Godr., Fl. Franc., I, 253 (1848). — *Arenaria laricifolia* L., Spec., 424 (1753), djelomice. — *Arenaria liniflora* L. (Murray?), Syst., izd. XIII,

355 (1774), ali ne L., Spec., izd. II, 607, kako mnogi autori citiraju, gdje se ne opisuje biljka toga imena. Ako diagnoza Linné-ova ne pristaje, kako sam to u ANH. VI (1891), 326, istaknuo, nikako našoj biljci, bilo bi posve u redu, da se na to ime nikako više ne osvrćemo. Pošto se *Alsine striata* Crantz, Inst., II, 408 (1766) temelji samo na Linné-ovoj *Aren. striata,* koja po mom sudu ide uz *Als. laricifolia* Wahl. i autorâ, ne može se taj naziv odabrati za našu biljku. Ona se ima dakle bolje nazvati *Alsine capillacea* = [*Arenaria capillacea* All., Fl. Pedem., II, 365, tab. 89, f. 2 (1785)]. — Na kamenim mjestima i krševima u alpinskom području vapnenca velegorja.

Bosna: Na Prologu (*S.), Kamešnici (Th. Pichler 1869!), Krugu, Cincaru (B.), Šatoru pl. (Br.!); na Troglavu u Dinari (B.). — **Hercegovina:** Na Prenju (B.), Glogovu, Prislabu (V.), Plasi, Trinači (B.), Čvrsnici, Vranu (V.), Veležu pl.!! (Mu.; Raap Callier, Pl. Herc. exs., br. 285); kod Trebesinje hana i na Bukovici brdu kod Ljubovića (*V.). — Juli do septembra.

7. sekt.: *Cherleria.*

[L., Spec., 425 (1753); Gen., izd. V, br. 506 kao vrst; Endl., Enchir. 505 (1841.]

12. ***Alsine sedoides*** [Kitt., Taschenb. Fl. Deutschl., 2. izd., 997 (1844). — *Cherleria sedoides* L., Spec., 425 (1753). — *Alsine Cherleria* Peterm., Deutschl. Fl., 85 (1849). — *A. Cherleri* Fenzl u Gren. Godr., Fl. Franc., I, 253 (1848)]. — Na kamenim, kršnim mjestima alpinskih tratina u alpinskom području visokog gorja.

Bosna: (*Boué); na Magliću više Prijevora kod 2000 *m* (Mu.). — **Hercegovina:** Na Velikom Vilincu (*V.). — Juli do augusta.

13. Arenaria.

[L., Spec., 423 (1753) i Gen., izd. V, br. 505 djelomice; Wahl., Fl. Suec., I, 282 (1824); Fenzl u Endl., Gen., 967; Pax u NPflF., III 1*b*, 84; sekt. *Arenaria* Benth. Hook, Gen., I, 150.] „Pjeskarica".

1. sekt. *Euthalia.*

[Fenzl u Endl., Gen., 967 (1840)].

1. ***Arenaria grandiflora*** [L., Syst., izd. X, 1034 (1759); Spec., izd. II, 608; All., Fl. Pedem., II, 113, tab. 10., sl. 1]. — Na stijenama, kamenom grohotu u području kržljave drvljadi u alpinskom području velegorja.

Bosna: (Po A K.?); na Magliću i Volujku (Pr. u Glasn. [1902], 33). Potonja vijest jamačno veoma dvojbena. — Juli, august.

2. ***Arenaria gracilis*** [Waldst. Kit., Descr. Ic. pl. rar. Hung., III, 305, tab. 276 (1812). — *A. densa* Kit. ex Schlecht. u Mag. Ges. naturf. Fr. Berl., VII, 200 (publ. 1816)]. — Na kamenim, krševitim mjestima u području kržljave drvljadi i u alpinskom području vapnenog velegorja.

Bosna: (*A. K.) Na Krbljini (V.), u planinama: Vratlu (B.), Preslici (V.), Dumošu (F.), Lelji (B.), Todoru, Videšu (Lakatoš!), Bregoču (Pr.), Magliću, Volujku, Dinari, Troglavu (B.), Kamešnici (Th. Pichler, 1869!), u Uilici (Ha.-Fa.). — **Hercegovina:** Često po planinama: Prenju sa podgorjem, Boroźnici, Bjelašnici, Tisovici, Ortišu, Lupoglavu, Prenju, Prislabu, Glogovoj, M. Prenju, Porimu itd. (B., Pl. Bosn. Herc. exs. br. 5, 154; V.!, F.!), Čvršnici (V.), Plasi!! (F.), Vranu (V.), Jelenku (V.), Čabulji, tu dolje do 900 *m*; Visočici (B.), Veležu!! (V.; Raap Call., Pl. Herc. exs. br 173!), u planinama u Bijeloj gori (Pančić 1874), tako na Orjenu (*Th. Pichler 1869!), Vučjem zubu! (V.), Prasi (Haw!), Gnjiloj gredi (V.). — Juli, august.

Nalazi se u slijedećim oblicima: 1. ***typica.*** Gusto (= *densa* Kit. u Reich., Fl. Germ., 791) ili rahlo busovita. Listovi dugoljasto-lancetni, šiljasti ili zašiljeni, preko 1 i do 2, rijetko do 3 *mm* široki. Kapsule trbušaste, dulje od čaške. — Rasprostranjena. — 2. ***stenophylla.*** Listovi usko-lancetni, dugo zašiljeni, $^1/_2$ do jedva 1 *mm* široki. Kapsule više valjkaste, duge kao čaška. Rijetka. — **Bosna:** Na Lelji pl. i na Velebitu u **Hrvatskoj.** — 3. ***intermedia*** [Bald. u Malp., VIII (1894), 87. Nije tratinasta. Struk, listovi i cvijetne stapke nešto žlijezdasto-dlakave. Po Gürke [Pl. Eur., II, 269] u **Hercegovini** mi je nepoznata.

3. ***Arenaria serpyllifolia*** [L., Spec., 423 (1753)].

α ***typica*** [var. *scabra* Fenzl u Ledeb., Fl. Ross., I, 369 (1842)]. — Na pješčanim, sunčanim, pustim mjestima, po ugarima, brdskim livadama do u alpinsko područje.

Bosna: Rasprostranjena i česta!! (*S. i drugi). — **Hercegovina:** Oko Mostara (Str., Pi.), na Veležu pl. (do 1800 *m* (B.); oko Trebinja, Bileka (*P.). — Maj do augusta.

Nalazi se u oblicima: 1. *viscida* [Lois., Not., 68 (1810) ne Hall. f. kao vrst; Aschers., Fl. Brand., 97 (1866). — var. *viscidula* Roth, Enum. fl. Germ., II, 318 (1827); var. *glutinosa* Mert. Koch, Fl. Deutschl., III, 266 (1831)]. — Amo-tamo uz tipni oblik. — **Bosna:** Na gradu Krupi, kod Petrovca (B.), oko Sarajeva (*Mu.). — **Hercegovina:** Na Prenj-pl. još kod 1800 *m* (*B.). — 2. *patula* [Martr. Don., Fl. Tarn., 107 po Rouy. — *A. serpyllifolia* Reich., Ic. fl. Germ. V, sl. 4941 srednja slika]. — Amo-tamo uz tipni oblik.

β *alpicola* [G. Beck, Fl. Südbosn. u ANH., (VI (1891), 326]. — Vrlo obilno razgranjena, položita, u svim gornjim dijelovima žljijezdasto-dlakava. Cvijetne stapke 1—1$^1/_2$ tako duge kao čaška. Mnogocvjetna, listići čaške jajoliki, zašiljeni, sa obilnim nervima, zeleni, 4—5 *mm* dugi, dulji od kapsule; nutarnji na rubu kožasti. Cvjetni listići eliptični za $^1/_3$ kraći od listića čaške, dugi kao i prašnički listići. Niti prašnika, koji stoje nad listićima čaške na dnu jasno prošireni. Sjeme bradavičasto-ljuskavo, 0·8 *mm* dugo.

Sjeća na var. *alpina* [Gaud., Fl. Helv., III, 192 (1828) = *A. alpina* A. Kern., Sched. ad. fl. exs., austro-hung., br. 561 (1882). — *A. Marschlinsii* Koch u Flora (1841), II, 509], ali se ova može razlikovati od var. *alpicola* po nestašici žljijezdastih dlaka, po manjim cvijetovima, oko 3 *mm* dugim čaškama i mnogim, malenim, jedva 0·5 *mm* dugim sjemenkama.

Hercegovina: Na kamenim mjestima u alpinskom području Plase pl. prema Trinači, kod 1900 *m* (*B.).

4. ***Arenaria leptoclados*** [Guss., Fl. Sic. Syn., II, 284 (1844). — *A. serpyllifolia* var. *tenuior* Mert. Koch, Fl. Deutschl., III, 266 (1831); var. *leptoclados* Reich., Ic. fl. Germ., V, 32, f. 4941 β. — *A. tenuior* Gürke, Pl. Eur., II, 273 (1899); ovo ime valja po članku 49. nove nomenklature zabaciti. — Sravni: Uechtr. u 54. Jahresb. schles. Ges. (1876), 161; Freyn u Abh. ZBG. (1877), 490; Strobl u ÖBZ. (1885), 244]. — Grančice cvasti skoro zavojasto produljene, jednostavne. Cvjetne stapke kao vlas, dva do više puta dulje od čaške, kapsula tankozidna te ne nadimlje čaške nikako ili slabo trbušasto, više valjkasto, jedva tako duga ili dulja od sitno zašiljenih listića čaške. Sjeme 0·3—0·4 *mm* široko. — Po ugarima, pustim, kamenim mjestima i pustarama osobito u području, sredozemne flore do 1000 *m* u vis.

Bosna: U tijesnu travničkom (Fr. B.), po obroncima Trebevića (*H.), uz Miljacku u Sarajevskom polju (Mu.), na Preslici (V.). — **Hercegovina:** na Lisini pl. (V.), u Grabovici (B.), oko Mostara!! (Mu., Raap. Call., Pl. Herc. exs., br. 36 kao *A. serpyllifolia* var. *viscidula*) na Humu kod Mostara (B.), oko Stôca (B.), na Leotaru (B.), Gljivi i na Humu kod Trebinja (*V.); kod Arslanagića mosta (B.); u Bijeloj gori (Haw.!). — Maj do juna.

Vidio sam samo oblik *viscidula* [Rouy Fouc., Fl. Franc., III, 242 (1896)] iz Hercegovine.

5. ***Arenaria ciliata*** [L., Spec., 425 (1753) excl. β γ]. — Na kamenim mjestima po alpinskim tratinama u alpinskom području velegorja.

Bosna: Oko Travnika (Br.), valjda samo zabunom javljeno. I vijest, da je ima na Magliću- i na Volujku pl. (B.) je pisarska pogrješka za *A. biflora*. — **Hercegovina:** Na Vranu pl. (*Fr. Br.); ne na Prenj-pl. (B.), koja se vijest odnosi na *A. biflora*. — Juli do augusta.

6. ***Arenaria biflora*** [L., Mant., 71 (1767)]. — U krševitom grohotu, na snježnim poljanama u najvišem alpinskom području velegorja.

Bosna: Oko Travnika (Br., sigurno pometnjom); na Magliću (B.) i na Volujku pl.!! (*Mu.). — **Hercegovina:** Na Tisovici (*D.) i na Ortiješu u Prenj-pl. (V., Schiller), na Plasi-, Čvrsnici pl. (V.). — August.

14. Moehringia.

[L., Spec., 359 (1753); Gen., izd. V, br. 444; Pax u NPflF., III 1*b*, 84. — *Arenaria* sekt. Benth. Hook., Gen., I, 150.] — „Merinka".

1. ***Moehringia trinervia*** [Clairv., Man. d'herb., 150 (1811). — *Arenaria trinervia* L., Spec., 423 (1753)]. — Izmegju šikare u rijetkim šumama, na vlažnim, hladovitim, humoznim mjestima do u predalpe (1800 *m*).

Bosna: Rasprostranjena i često (*S.). — **Hercegovina:** Samo u planinama izvan područja sredozemne flore. Na usedlini Ivan planine (Landauer), na Lisini- (V.), na Veležu-!!, Crvanju-, Bjelašnici pl. (Mu.); kod Milanova odsjeka, na Ratkuši jami (V.), Jastrebici, kod Vučijaka (*P.), u Bijeloj gori. — Maj do jula.

2. ***Moehringia diversifolia*** [Dolliner kod Kocha u Flora, XXII (1839), 2; Kerner, Fl. exs. austro.-hung., br. 878. Sravni Derganc u ABZ. (1902), 175]. — U škripovima sunčanih i poluhladovitih stijena. — Juni do augusta.

Bosna: Na Željeznici vrlo dvojbeno (Pr. u Glasn. [1892] 33), jer je biljka do sada nagjena samo u srednjoj Štajerskoj i dônjoj Kranjskoj.

Moehringia villosa [Fenzl, Verbr. Als., tabla uz str. 46 (1833). — *Arenaria villosa* Wulf. u Jacqu. Coll., IV, 319 (1790)]. — Pr. [u Glasn. (1892) 33] spominje je na Magliću u **Bosni.** Pošto je *M. villosa* biljka endemična u Karavankama, biće ova vijest jamačno netočna.

Moehringia dasyphylla [Bruno u Balbis, Misc. bot. u Mem. acad. Tur., sc. phys. I, 391 (1804)].

Bosna: Nagjena do sele samo na stijenama Vrbasove doline kod Krupe (*V.). — Podatak valjda će se odnositi na *M. Malyi.*

Moehringia bavarica [A. Kern. u Sched. ad. fl. exs. austro-hung., br. 558 (1882, izašlo 1883). — *Arenaria bavarica* L., Cent. II, br. 151 u Amoen. acad., IV, 315 (1753—1757). — *A. Ponae* Reich., Iconogr., II, 26, t. 138, sl. 260 (1824). — *Moehr. Ponae* Fenzl, Verbr. Als., tab. ad. 46 (1833)].

Spominje ju J. (1891) kod Prosjeka kraj Zvornika u **Bosni** a Pr. [u Glasn. (1902) 33] na Magliću. Prva se vijest odnosi valjda na *M. Malyi*, potonja se čini vrlo nevjerojatnom.

3. ***Moehringia Malyi*** [Hayek u Verh. ZBG. (1902), 148; Fritsch u ÖBZ. (1903), 259]. — Ističe se mrko-zelenom bojom, debelim do 2 *mm* širokim listovima te cvjetovima, koji su u periantu i androeceju petobrojni sa cvjetnim listićima, dugim do 5 *mm*, ali ima na originalnim J. K. Maly-jevim biljkama iz Štajerske (!) i četverobrojnih cvijetova. Osi cvasti su razmaknute a dônje cvijetne stapke su do 4—5 *cm* duge. Kapsule imadu obično 6, rijetko 4 kapka. — *M. dasyphylla* Bruno razlikuje se tetramernim cvjetovima i kraćim dônjim listovima, koji naliče listovima od *Sedum dasyphyllum.* — Na krševima, u škripovima višeg brdskog pojasa.

Bosna: Na krševitim stijenama Vrbasova klanca kod Bočca-Jajca u visini od 200—300 *m* nad morem (*M.!), izmegju Jajca i Jezera (G. K.!); u klancu izmegju Ubara i Jasekovice sjeverno od Sarajeva kod 1000 *m* (M.!). — Juni, juli. — Sravni i *M. dasyphylla* te *M. Ponae.*

4. ***Moehringia ciliata*** [Dalla Torre, Anleit. Beob. Alpenpfl., 78 (1882). — *Stellaria ciliata* Scop., Fl. Carn., izd. II, I. 315 (1772). — *Arenaria polygonoides* Wulf. u Jacqu., Coll., I. 241, tab. 15 (1786). — *M. polygonoides* Mert. Koch, Deutschl. Fl., III, 272 (1831)]. — Na vlažnim, kamenim mjestima u sniježnim jamama alpinskog područja u velegorju.

Bosna: Br. ju spominje valjda pogrješno oko Travnika. — **Hercegovina:** U Prenj-pl. pod Lupoglavom (Engler 1893!). — Juli, august.

5. ***Moehringia muscosa*** [L., Spec., 359 (1753). — *Arenaria muscosa* Med. u Act. ac. Theod. Pal., III, Phys., 202, tabla 12 (1775)]. — Na krševitim, kamenim, mahovinastim, hladovitim mjestima u predalpinskom području do područja kržljave drvljadi (1800 *m*).

Bosna: Česta i rasprostranjena u predalpama svih planina i u povišim brdinama!! (*S. i drugi). — **Hercegovina:** (A. K.) Samo u gorskom kraju kod Obalja (V.), na Lisinu (V.), Prenju (B.), Porimu (Raap. Call., Pl. Herc. exs. br. 34!), Plasi (B.), Čabulji (B.), Veležu!! (V.), Crvanju, Bjelašnici (Mu.), Morinju Fo.), Visočici (B.), Ljubuši pl. (F.!), u brdima Bijele gore!, Štitara (Begović po V.), na Gnjiloj gredi, Visokoj glavici, u Ratkuši jami, na Orjenu (V.). — Juni, august.

Opažani su oblici: 1. *filifolia* [G. Beck, Fl. Nied.-Öst, 361 (1890)], amo-tamo. — 2. *flaccida* [Schloss. Vuk., Fl. croat., 352 (1869) kao vrst; Gürke, Pl. Eur., II, 281]. — **Bosna:** Na Trebeviću, kod Sarajeva (*Brancsik). — Nadalje oblici sa petobrojnim cvijećem: **Bosna:** Kod Jajca (G.K.). Ide li potonja uz var. *sperguloides* [Mutel, Fl. Dauph., izd. II, 99 kao vrst; Rouy Fouc., Fl. Franc., III, 258 (1896)] ili vjerojatnije uz *M Malyi*, to još ostaje dvojbeno.

M. caespitosa [Blau, Reisen, 106 (1877) bez opisa] kod Skender-Vakufa u dolini Ugara je meni neposnata.

(Nastaviće se.)

Морско теле (Pelagius monachus), уловљено код Опузена.

Приопћио

Отмар Рајзер (Reiser).

Само је мало коме позната чињеница, да једна врста туљања живи на обалама Средоземног и Црног мора, премда прве вијести о томе сижу у давну давнину. Најпознатија ће вијест о томе бити у Хомеровој Одисеји у IV. пјевању. а стиху 400. и сл., која гласи:

А кад изиђе, онда под хридима дубкима лежи
Ув њег ногопловни тад Халосидне лијепе туљњи
Спавају скупа изишав из воде сивкасте морске
И љут издишу воњ дубоког мора.

(Пријевод Маретићев, стр. 53.)

Од онога доба само се мало чуло у распрострањености и животним обичајима јединог јужноевропског туљња, а ваљда им је и број од онда прилично смањен, јер се сваки пут сматрало изванредном појавом, када би се у задњим деценијама уловио који тулањ на далматинској обали и на отоцима пред њом, те би се така муком стечена фока обично изложила. Вели се, да се ове животиње размјерно најчешће показују на кршним обалама Хвара. Нешто се чешће налазе у Јонском, а прије свега у Егејском Мору. Њ. ц. и кр. Висост надвојвода Лудвиг Салватор, изврсни описивач острова Рахоса и Antipахоса, зна да прича тамо о разним, посве осамљеним, само са морске стране приступним пећинама, које од памтивијека служе туљнима за становање. Калуђери на обим, скоро неприступним строфадским оточићима стријељају јужног туљња скоро сваке године, а у мају 1898. донио сам кожу са уломцима лубање од једне, недавно тамо устријељене животиње у Сарајево.

Када је у октобру 1891. експедиција нашег земаљског музеја доспјела у село Чингер, на обали Црног мора, јужно од Сузополиса, сазнала је, да је не дуго прије сеоско житељство убило огроман егземплар. Зашао је био у плићину до обале, те је тамо великом муком утучен. Сваки од сељака, који је код тога судјеловао, добио је од њега толики комад коже, да си је могао начинити пар опанака. Вели се, да се ова фока најчешће налази на обалама Марока, а ја сам имао прилике, да се 1885. у Марибору дивим изврсном живом егземплару, донешеном оданле.

Боја животиње веома је промјенљива, или кестенасто-смеђа, или блиједо жућкасто сива. Млађе животиње одају на леђима оне веома особите мраморасте шаре, које су познате у сјеверних туљања.

Вели се, да има животиња дугих до 4 *m*. Разнолико је народно називље за ову животињу, међу којим је старо име **фока** можда најраспрострањеније, али се она зове у Далмацији **морско теле**, у Бугарској **морски мећед**, а у Мароку **tasmaniach**.

Пошто данас нема сумње, да је он у далматинским водама ванредно ријетак, — јер је на примјер дворски музеј, упаточ свим налозима, да му се који пошаље, у задњих десет година добио само један посве млади комад, и јер сам ја од више година, само од једне поуздане личности, госп. **Пахера** у Сарајеву, дочуо, да је на обали недалеко Зеленике опетовано виђао оваких животиња, али да на жалост на њих није могао пуцати, — разумљиво је, да је у земаљском музеју потакло велико и радосно изненађење, када је на 29. октобра о. г. красан егземплар овог плитвоношца доспио у Сарајево.

Животиња је прастара женка, а погинула је услијед зрна сачме, које је пробило лубању и зашло у мозак.

О лову пише нам „**Рибарска Неретванска задруга**", која је животињу за врло повољну цијену уступила земаљском музеју, слиједеће:

„Ова је задруга примила цијењено Ваше писмо од 30. пр. мј. и послати јој износ, те Вам враћамо потписану намирницу. По Вашој жељи описаћемо, како је била уловљена послата Вам фока.

„На ушћу Неретве лежи једно пространо језеро звано **Модрић**, којему је највећа дубљина 4 *m*, па долази и на $^1/_2$ *m*. Неколико ловаца села **Кломина** пођоше у вечер у малим трупинама на лов лисака у поменуто језеро. Неки **Иван Ћопо**, чим је дошао на дубину, опази, гдје близу њега вози фока. Ну он је држао, да је видра. Запали у њу пушку, а она се страшно узвисила, тако да ловац, преплашен од такове немани, побјеже брже боље на сухо. Онда се други дали у потјеру, што је трајало око 4 сата. Пуцали су много пута на њу, али бадава. Она није бјежала, већ устрављена насртавала на ловце.

„Исти ловци, њих 6 на броју, дођоше до плићине језера, бива на 1 метар. Кад од једном иста фока исклиси близу трупине неког **Николе Оршулића**. Овај хитро испали пушку, набиту ситном сачмом, њој у очи те је уби.

„Исти дакако нијесу знали, каква је то риба прије него су је амо донијели."

До конца ове године (1906.) јамачно ће познатом препаратору нашег музеја, **Едмунду Целебору**, поћи за руком, да начини и лијепи дермопластични умотвор и савршени скелет ове животиње.

Намјера је овим ретцима, да сврате позорност високих, имућем обдарених ловаца Аустро-Угарске на овог велезанимивог становника гласовите обале далматинске, да се на томе пољу дође до бољих, за знаност потребнијих резултата, него ли су били они, што их је получила са толиком виком удешена „експедиција" за проучавање давно већ познатог далматинског чагља.

Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine.

Sakupio

godine 1893. za zemaljski muzej u Sarajevu

Ljudevit Kuba.

(Sa 1 arkom nota.)

64.

O djevojko, moja razbludnice,
Dobro li te bijah razbludio,
A sad sam te drugom poklonio.
Kadno sam te drugom poklonio
Ja sam na svom srcu obolio!
— Jesam li ti govorila dragi,
Ne ašikuj, ne veži sevdaha?
Od sevdaha goreg jada ne ima,
A žalosti od ašikovanja.
Na žalost će i komšija doći,
A za jade nikoji ne znade,
Osim Boga i srdašca tvoga.

Stolac.

(V. n. br. 65., 66.)
(V. r. 274.)

65.

Je l' ti tuga i nevolja draga?
— Jes mi tuga i nevolja dragi,
Tvoja kuća spram prozoru mome,
Gledajuć te, teško srcu mome!
Nisi sretan mlad gospodičiću,
Da ti 'vaka gongja u dvor dogje,
Da pošeće po tvom b'jelu dvoru,
Pa ti sjedne megju gospojama,
A ti, dragi, megju jaranima.

Trebinje.

(V. n. br. 64., 66.)
(V. r. br. 66.)

66.

Je l' ti tuga i nevolja dragi?
Jes mi tuga i nevolja draga.
Nisi sretan, mlad gospodičiću,
Da ti 'vaka u dvor gongja dogje.
Da pošeta po tvom b'jelu dvoru
Kano patka po duboku viru,
Da ti sjede megju kadunama,
Ko moj dragi megju jaranima.

Stolac.

(V. n. br. 64., 65.)
(V. r. br. 65.)

67.

Razbolje se Lejla u majke,
Žalosna je Lejla jedna jedina.
Gradite mi majko, šikli saraje,
Sterite mi majko mehke jastuke,
Doved'te mi majko do tri doktora,
Jedan doktor viče: dajte je meni,
Drugi doktor viče: poklonte mi je,
Treći doktor viče: Lejla umrije.

Blagaj.

68.

Pružila se vita loza vinova
Oko tvrda Budimgrada bijela;
To ne bila vita loza vinova,
Već to bio mlad Mehemed i Uma.

Oni su se iz malena gledali,
Zajedno su i u mejtef hodali,
Iz mejtefa za ruke se vodali.
Dogje vreme, da se mladi rastanu:
Ostaj s Bogom, mlad Mehemed od mene!
S Bogom pošla, mlada Umo, brez mene!

Višegrad.

69.

Kolika je ta mirisli Cernica
Još je viša mojoj dragoj avlija.
Sa kraj njega džulbeharom prostrta,
Na srijedi od sedefa šćemlija,
Na njoj sjedi Hadži Jusuf Efica,
Na krilu mu Nuragina Fatica.
Pa je ljubi s desnu stranu solufa,
Ona njega pokraj mrkog fesića,
Kad mu Fata na krilašcu zaplaka.

Ljubuški.

(V. n. br. 43. i 44.)
(V. r. br. 44.

70.

Soko vira, traži sebi mira,
Neće soko na jelu visoko,
Već u polje, gdje se čador b'jeli,
Pod čadorom lijepa djevojka,
Vino pije, ni brige joj nije.
Otud idu dva pašića mlada,
Dva pašića i dva carevića:
Oj Boga ti delija djevojko,
Od kog si se piti naučila,
Od kog piti, od koga pjevati?
Od Alije mrko vino piti,
A od Muje piti i pjevati!

Višegrad.

(V. n. br. 63., 62.)
(V. r. br. 62.)

71.

Polećela kumra,
Na vodicu kumre,
B'jelo lice kumre,
Ruse kose kumre,
Trepavice kumre,
B'jele dojke kumre,
B'jele none kumre.

Stolac.

72.

Kolo vodi Jelka materina,
Sve djevojke kolo povedoše,
U subotu u oči nedjelje,
A do Jele Mara Jankovića,
A do Mare Livanjski bećari.

Livno: kolo.

73.

Ja zagledah sebi drago.
Ni sa šta ga ne zagledah,
Već s njegova nazli hoda,
Nazli hoda i pogleda.

Visoko: kolo.

74.

Košutice, rosna ti si,
Gdje si bila, te si rosna?
Išla bratu po djevojku.
Jel daleko ta djevojka?
Tri dni hoda preko brda.
A četiri preko polja.
Jel' lijepa ta djevojka?
Nije vrlo ni lijepa.
Na čelu joj sunce sja,
Ispod grla mjesečina.

Ključ.

(V. r. br. 442, 619.)

75.

Čajniče. — Iste riječi kao u pjesme br. 74. Sravni uz to i r. br. 185., 156.

76.

Jerli-beže nevesinjska balijo,
Što si se ti vas u zlato salio?
Što ne nosiš ti gospodske haljine,
K'o što nosi Čumuriću Hamzaga,
Mrku čohu, dva svilena gajtana?

Stolac.

77.

Nešto mi se kroz mušebak ne vidi,
Nešto mi se ovaj svijet ne mili,
Ah moj dragi, moje sitno jerište,
Nešto mi te moje srce ne ište.
Moja draga, moja slatka sladijo,
Ko li ti je tako ime nadio,
Handžar mu se u srdašce zadio,
Pa malo po svijetu hodio.

Žepče.

78.

Zagleda se mlado momče
Sa djevojčicom
Neda majka mladom momku
Curu prevesti.
Cura plava, srcu draga.
Prevešću je ja.
Pletenice, ledenice
Sagoreh vas ja.
Kad joj vidim plave oči,
Pobudalih ja.
Kad joj vidim b'jelo lice,
Ubiću se ja.

Plevlje.

79.

Aj djevojko, o ti slatka sladijo,
Ko je tebi tako ime nadio?
Nadila mi moja majka i tvoja.
Bog ubio moju majku i tvoju,
Koja nam je vako ime nadila!

Kreševo.

80.

B'jelo lice, vidiš li,
Kad ga ljubim, žališ li?
Da sam šćela žaliti,
Ne bi dala ljubiti.
Ruse kose, vidiš li,
Kad ih mrsim, žališ li?
Da sam šćela žaliti,
Ne bi dala mrsiti.
Crne oči, vidiš li,
Kad ih mutim, žališ li?
Da sam šćela žaliti,
Ne bi dala mutiti.
Bjele dojke, vidiš li,
Kad ih mećim, žališ li?
Da sam šćela žaliti,
Ne bi dala mećiti.
B'jele ruke, vidiš li,
Kad ih kršim, žališ li?
Da sam šćela žaliti,
Ne bi dala kršiti.

Stolac.

81.

Široko je polje zeleno,
Na tom polju, jelo, suh jablan,
Na jablanu, jelo, vran gavran,
Otud ide, jelo, car sultan,
U ruci mu, jelo strjelica,
Nosi strjelu, jelo, da strijelja,
Da ustrelja, jelo, gavrana.
Stade mu se gavran moliti,
Nemoj mene, care, streljati,
Ja ću tebi, care valjati.
Kad se šćedneš, care, ženiti,
Ja ću tebi, care, pjevati,
Na svadbi ti, care, igrati,
Dosta ću ti, care, valjati,
Nemoj mene, care, streljati.

Plevlje.

(V. n. br. 314.)
(V. r. br. 314.)

82.

Zelen sokak potopila Sava,
Moga dragog zaboljela glava,
Esmer pašu i srce i glava.

Blagaj. (V. n. br. 83.)

83.

Al' su l'jepe te mostarske cure!
Hop šalaj-pašalaj, curu ne varaj!

Mostar. (V. n. br. 82.)

84.

Imal' igdi išta bolje
Bože ti rasudi,
Neg ko dvoje kad se vole
I u srcu ljubi.
Kakvi li su danas ljudi,
Kakvo li je stanje,

Kad neznadu da rasude,
Šta je milovanje.
Milovanje, mili danci,
Kad se dvoje znadu,
Nek im niko ne razumi,
Što se rad imaju.

Razumi se mila mati,
Kad si bila mlada,
Da ne vidiš koga voliš,
Bi pukla od jada.

Čajniče. (V. r. br. 841.)

85.

Polećela šarka tica, perja šarena,
U perje se zavijala od zla vremena,
Kano moma od zla vojna prve godine.
Okreni se mila momo, ozebla sam ja.
Sad će doći Jurjev danak, ogrijaćeš se.
Jadno moje ogrijanje od Jurjeva dne,
Kad mi nema ogrijanja od mog dragoga.

Višegrad.

86.

Triputa ti dogjem, da ti za me pogješ,
Prevari je Arfo, ujede ga guja,
Podera joj Arfo, džamfezli dimije,
Otkide joj Arfo, struku ispod vrata,
Napravi joj Arfo, kvara od naramka.

Banjaluka.

87.

Sunce zagje za dvije planine.

Mostar. (V. r. br. 945.)

88.

Polećela Džaferbega Najla,
U čaršiju, niz čaršiju sama,
Ona traži bega Alibega.
Nagje njega u pjanoj mejhani:
Hajde sine, da te ženi majka!

Neću majko, života mi moga,
Dok je meni u životu Najla,
Ja li njome, ja li crnom zemljom,
Crnom zemljom i zelenom travom.

Čajniče.

89.

Zora zori, dan se b'jeli,
Pušći me draga, da idem,
Nije zora, vet je mjesec,
Prilezi dolje, gjavole.

Eno pjevci zapjevaše.
Pusti me draga, da idem,
Nisu pjevci, neg su pjanci,
Prilezi dolje, gjavole.

Eno Turci u džamiji.
Pusti me draga, da idem.
Nisu Turci, 'ven su vuci,
Prilezi dolje, gjavole.

Tešanj. (V. r. br. 439.)

90.

Rod rodila šarenika jabuka,
Od roda se savijala do zemlje,
Ja za grane: bodu grane, jadan ja!
Ja uzjaha dobra konja alata,
Pa ja odoh svojoj dragoj na vrata,
Kad mi draga s desnu stranu kanata.
Poljubim je s desnu stranu solufa,
Ona mene s ljevu stranu kraj srca,
Ostade mi živa rana kraj srca.
Ostan' s Bogom, moja zbojska ružice!
Dosta sam te za kalpakom nosio,
Nijesam ti ni gongjeta slomio!

Jeleč.

91.

Konj junaka ostavio
Na zlu mjestu na Kosovu.
Junak konju progovara:...

Stolac. (V. r. br. 217.)

92.

O Sitnice vodice,
Da ja u te utonem.
Bi l' me kogod žalio,
Iz Sitnice vadio?
Majka bi me žalila,
Iz Sitnice vadila.
Turi mramor u more,
Pa mramoru govore.
Toni, toni mramore,
Preveliki gjavole!

Kreševo.

93.

Oko grada zeleni se trava,
U toj travi mlado momča spava,
U čurčiću i u al-fesiću,
U ruci mu grana jorgovana,
Miruh ide Lamu i Misiru,
Šefak daje do Stambola grada.

Banjaluka. (V. n. br. 366.)
(V. r. br. 366.)

94.

O djevojko, mlada momo,
Hoćeš biti ljuba moja?
Haj, ne luduj, mlado momče,
Neću biti ljuba tvoja.
Stvoriću se riba mrena,
Riba mrena u Dunavu,
Neću biti ljuba tvoja.
A ja momak, mlad avdžija,
Ribu mrenu uloviću.
Moraš moja ljuba biti.
Haj, ne luduj, mlado momče,
Neću biti ljuba vaša.
Stvoriću se zlatna čaša,
Zlatna čaša u birtaša,
Ne ću biti ljuba vaša.
A ja momak, mlad bekrija,
Iz čaše ću vino piti,
Moraš ljuba moja biti.

Foča.

95.

Sjajna zv'jezdo, gdje si sinoć sjala?
Ja sam sjala više Biograda.
Je si l' vid'la bega Jusuf-bega?
Vidjela sam bega Jusuf bega,
Na krilu mu tanka Anka Talijanka,
Kosu gladi, a dukate vadi,
Kosu reže, a dukate veže.

Jeleč. (V. r. 195.)

96.

Osu se biser grana od jorgovana,
I ode l'jepa Mara od svoje majke.
Vrati se natrag, Maro, majka te zove,
Majka te, Maro, zove, fesić ti daje.
Nek zove, nek daje, ne vraćam se ja!
Bješe me, mila mati, od prije zvati,
Dok nisam, mila mati, uz kuma stala,
Uz mila kuma i uz djevera.

Glamoč: svatovska.

97.

Što grad Smederevo
Ob dan zatvoreno,
Ob dan zatvoreno
Ob noć otvoreno?

Ženi majka Rajka
Za tri b'jela danka,
A — žena mu živa! —

Muško čedo ima.
Muško čedo ima
Od sedam godina.

Nevesinje.

98.

Dva se dana u jedno sastala,
Gjurgjev danak i Vaskresenije.
Uranila ljepotica Ana,
Prije zore i b'jeloga dana,
Dvore mete i kuću rasprema,
Pa umiva svoje b'jelo lice,
Češlja svoje ruse pletenice,
Pa oblači burundžuk košulju,
I oblači džamfezli dimije,
I oblači mavi ječermicu,
I paše se pasom trabolozom.
Do podne se češlja i oblači,
Od podne je zaboljela glava,
Ona zove svoju staru majku:
Čuješ mene, moja stara majko!
Pošalji mi četir robinjice!
Nek mi prostru svilene dušeke,
Po dušeku džamfezli jastuke,
Nek mi dadu stampogled jorgana.
Nek ne steru dugo ni široko,
Jer vam dugo bolovati neću,
Mila majko, do ponoći danas.
Stade plakat ostarjela majka,
Žao njojzi mile jedinice.
Dogjaše joj četir robinjice,
Pa joj steru svilene dušeke.
Leže Ana na mehke dušeke.
Zaboli je i srce i glava.
Kad je bilo oko ićindije,
Eto Ani ostarjelog babe,
Pa on zove svoju jedinicu:
Ustaj Ana, moje oči drage,
Hajde s babom dolje u čaršiju,
Eno j' došla diba i kadifa,
Pa izberi, šta je tebi drago.
Njemu veli bolesna Aneta:
Progji me se moj mili babajko,
Šta će meni svila i kadifa!
Ode babo, a evo joj braće.
Oni ljube svoju milu seku.
Hajde naša jedinice, seko,
Da izboraš sitnoga bisera.
Njima veli bolesna Aneta:
Progjite se, moja mila braćo!
Šta će meni tužnoj sitan biser,
Kad ga tužna neću posijati.
Kad je bilo oko pola noći,
Progovara na samrti Anka:
S Bogom moja ostarjela majko!
Nemoj žalit svoju jedinicu;
S Bogom braćo, moje oči drage!
Nemojte me. braćo zaboravit!
S Bogom babo, moje milovanje!
Sa svakim se Ana išljubila,
Pa s' okrenu svojoj staroj majci:
Na sred kuće leži kaj' na gori jela,
Na glavi joj v'jenac od ružice,
A više nje ostarjela majka.
L'jepo majko svate dočekajte,
Svim svatima po bošćaluk dajte,
Mome dragom devet bošćaluka,
Neka nosi, neka se ponosi!
Hej pelim, pelimče, moje gorko cv'jeće,
S tobom će se moji svati zakititi,
Kad me budu tužnu do groba nositi.
Nek me nose momci neženjeni,
Pratioci — neudane d'jeve.
Posad'te mi rumenu ružicu,
Više glave vinovu lozicu.

Bilek.

99.

Balala bi, balala,
A ja nemam kolana,
Dok mi dogje Mujo mlad.
Kupiće mi kolana.
Neće jedan, nego dva:
Kolko sam mu draga ja!

Trebinje.

100.

Tri ptičice pjevaju
U gorici na grančici.
Jedna ptica lastavica,
Druga ptica prepelica,
Treća ptica kukavica.
Lastavica govorila:

Kajda moja ponajljepša:
Kad zapjevam sa mejhane,
Sve bekrije čaše bace,
Pa slušaju kajdu moju.
Prepelica govorila:
Kad zapjevam u travici,
Sve djevojke gjergjev bace,
Pa slušaju pjesmu moju.
Kukavica govorila:
Kad zapjevam u gorici,
U gorici na grančici,
Sve avdžije puške bace,
Pa slušaju kajdu moju.

Foča.

101.

Kad ja pogjem na Bendbašu na vodu .....

Livno.

102.

Polećela dva goluba
Iznad moga dvora,
Jedan pade u gjul-bašću,
Drugi na moj pendžer.
Dolećela i padnula
Mene ne nagjoše.
Jedan pade u gjul-bašću.
Drugi na moj pendžer;
Koji pade na moj pendžer,
Onaj mene traži.
Koji pade u gjul-bašću,
Onaj cv'jeće bere.
Da sam, mlada, doma bila,
Bih ga uhvatila.
Zlatan bi mu kafez plela.
Dragijem ga zvala.
Mislila bi dva, tri dana,
Čim bi ga hranila.
Pirnač bi mu kupovala,
Pa mu posipala.
Ručku bi mu halvu pekla,
Šećerom sipala.
Lišce bi mu svoje dala,
Dragijem ga zvala.

Višegrad.

(V. n. br. 931., 279., 980.)
(V. r. br. 931., 279., 980.)

103.

U bašći mi bunar voda,
Ja je ne pijem,
Viš bunara ruža cvate,
Ja je ne berem.
A u ruži bulbul pjeva,
Ja ga ne slušam,
Neg' ja idem svako jutro
Da ga oćeram.
Hajd otalen, bulbul tico,
Tu se ne pjeva,
Ovdje nema moga dragog,
Da te posluša.

Mostar.

(V. n. br. 145.)

104.

Sinoć mi dragi dolazi,
Na prozor ruke nasloni.
Ne igji draga na prozor,
Tvoje me oči strjeljaju,
Ne igji draga na vrata,
Tvoje me lišce popeče.
Hajde ti, dragi, čaršiji,
Skroji mi kumaš-dimije,
Da ti se u nje opravljam.

Stolac.

(V. n. br. 136., 679.)

105.

Mene majka jednu ima,
Da me i nema!
Da me daje za terziju,
Neću joj ga ja.
U terzije tanka igla,
Tanka večera.
Mene majka jednu ima,
Da me i nema!
Da me daje za kovača,
Neću joj ga ja.
U kovača crne ruke,
Crna pogača.
Mene majka jednu ima,
Da me i nema!
Da me daje kundurdžiji,
Neću joj ga ja.
Kundurdžija,
Peksindžija,
Neću, nevalja.
Mene majka jednu ima,
Da me i nema!
Da me daje kujundžiji,
Neću joj ga ja.
Kujudžija
Eglendžija,
Neću, nevalja.
Pa me daje za sarhoša,
Neću joj ga ja.
Sarhoš pije
Pa se smije,
Neću, nevalja.
Pa me daje za pisara,
Neću joj ga ja;
Pisar piše,
Teško diše,
Spavat ne mogu.
Pa me daje za trgovca,
Neću joj ga ja,
U trgovca mnogo novca,
Briga najviše.
Pa me daje mehandžiji,
Hoću joj ga ja.
Mehandžija, zlatna čaša,
Puna rakije.

Doboj.

(V. r. br. 720.)

106.

Istom Jelka niz Balkan sišla,
Istom Jelka u varoš došla,
Sretna je bila, momka izvela.
Kad ćeš me, dragi, iskat u majke?
Pričekaj, draga, još dva, tri dana.
Kad ćeš me, dragi, iskat u babe?
Pričekaj, draga, još dva, tri dana.
Kad ćeš me, dragi, iskat u seke?
Pričekaj, draga, još dva, tri dana.

Nevesinje: svatovska.

107.

Djevojčice, sitna ljubičice.
Ljubio b' te, ama si malena.
Ljubi dragi, bić́u i golema.
Do godine, tebi do ramena,
A do druge kolik i ti dragi,
A do treće i sina rodiću.
I moja je mama mlada bila,
Ljubeć tatu, velika narasla.

*

Hoćeš li me, imena ti tvoga?
Nije ime, da se kuneš s njime,
Već je ime, da se dičiš s njime.

*

Kolika je ptica lastavica,
Pa savlada konja i junaka.
Još je manje zrno biserovo,
Što ga nose lijepe djevojke.

Čapljina.

108.

Da sam znala, da ću ovdje proći,
Ne bi hćela za kolara poći:
U kolara kola okovana,
I četiri konja urezana,
Dva su tugja, dva njegova nisu,
I kola su, a ne zna, čija su.
Od jerdama ne puši duhana,
Od ponosa ni fesa ne nosa,
Od zateza ni u kolo nej'de.

Žepče.

109.

Pošetalo materino zlato,
Po zelenoj bašći daidžinoj,
Šetajući crnu zemlju ljubi:
Crna zemljo, primi mene sebi,
Kad ja nemam nikoga od roda,
Osim boga i daidžu svoga.
Daidža me daje i udaje,
Star me prosi, a mlad me kupuje,
Volim biti mladu robinjica,
Nego staru vojnu gospojica.

Zenica.

110.

Karanfilu, sitno sjeme,
Moja draga, l'jepo ime,
Kuća ti je pokraj puta;
Na dan progjem po sto puta,
Ne vidim te ni pet puta.
Što ja dušo više progjem,
Tebe, draga rjegje nagjem.
Jednom sam te ja vidio,
Ti sjegjaše na čardaku,
Na čardaku na visoku;
Demir pendžer oturnula.
Na ruku se naslonila.
U ruci ti fildiš-češalj,
A u drugoj ogledalo.
Kosu češljaš, lišce gladiš.
B'jelu licu govorila:
B'jelo lice potamnjelo,
Ako će te star ljubiti;
Crne oči iskapale,
Ako će vas star gledati;
Ruse kose opanule,
Ako će vas star mrsiti.

Čajniče.

111.

Aj žarko sunce, na visoku ti si,
Aj moja draga, na daleku ti si,
Aj žarko sunce, popusti se niže,
Aj moj dragi, primakni se bliže.

Prozor: putnička.

112.

Je l' ti žao, žalosna ti majka,
Kad ti sutra ispred dvora progjem,
Uz dvor ću ti barjak nasloniti,
I pred dvorom sofru načiniti,
Zapitaću, što u dvoru nejmaš:
Rujna vina od sedam godina,
A rakije od deset godina.

Mostar.

113.

Polećela dva angjela
Oba od Boga.
I padoše pred manastir
Petra svetoga.
Pvri nosi zlatnu krunu
Cara Dušana,
Drugi nosi britku sablju
Bega Ivana.

Čajniče.

114.

Bosa Rosa rosu pragazila,
Bosonoga paši dolazila:
Aman pašo na tvoje delije,
Na delije i na pašalije,
Golem su mi zulum učinili,
Staru su mi majku umorili,
Starog babu konjma pregazili,
Meni mladoj lišce obljubili.
K njojzi veli paša gospodare:
O Boga mi lijepa djevojko,
Kakve su ti oči i obrve,
I ja bi se paša prevario,
Ja bi tvoje lice obljubio.

D. Vakuf.

115.

Što se more zamutilo.
Ili pašić konja poji.
Il carević vojsku broji?
Niti pašić konja poji,
Nit carević vojsku vodi,
Već plivaju dvije seke.
Kad mekana lale Hanka,
Kad mekana preplivala,
Lale Hanka potonula,
Dva mermera, dva djevera,
Crna zemlja svekrvica,
Sitna trava zaovica.

Čajniče.

116.

Gongje Meho pokraj sofe sjegjaše,
Svoju dragu na kriocu držaše,
On je ljubi kraj desnog solufa,
Draga Mehu kraj ćelebi-fesića.
Ode Meho i odigra alata,
Osta draga držeći se kanata.
„U dobri čas, moj siv-zelen sokole,
Pred tobom bunar vode ledene,
U bunaru jedna santa studena,
Raspni puce turi leda na srce:
Ono je moje srce za tobom."

Čajniče

(V. n. br. 117., 231.)
(V. r. br. 117.)

117.

Gongje Meho nakraj sofe sjegjaše,
Svoju dragu na krilu držaše.
Ljubio je kraj desnog solufa,
Ona njega u čelo junačko,
Megju oči, gdje obrve vežu.

Jezero.

(V. n. br. 116., 231.)
(V. r. br. 116.)

118.

Ljubio se bijel golub .....

Nevesinje.

119.

Djevojka vîka s visokog brda,
Care Lazare, po Bogu brate,
Možeš kazati, što ću pitati:
More li biti riba bez vode,
Riba brez vode. ptica brez gore,
Šeher Saraj'vo brez pašaluka,
I Banjaluka brez vezirluka,
I ja djevojka brez ašikluka?

Zenica.

(V. r. br. 185.)

120.

Zatekoh se, zarekoh se,
Da ja neću za malena,
Da ja neću za lugjana.
Pribi orla zla godina,
Pa ja pogjoh za malena,
Pa ja pogjoh za lugjana.
Svi sokoli polje kose,
A moj mali vodu nosi.
Svi sokoli plot preskaču,
Moj se mali za plot svali.
Svaki junak vodu gazi,
Svakom momku do koljena,
A mom malom do ramena.
Svi junaci u mlin nose,
Svaki junak po hararu,
A moj mali u torbici.
Svi junaci drva nose,
Svaki junak orličicu,
A moj mali šibičicu.
Dogje vrana, ukljune ga:
Iša, iša, vranetina,
To je moja mužetina.
Dogje vaška, raspandža ga,
Uša, uša, vaščetina,
To je moja mužetina.
Dogje mačka raspandža ga,
Pisa, pisa, mačetina,
To je moja mužetina.

Jeleč.

121.

Falio se žuti limun kraj mora,
Ima li ko danas ljepši od mene?
A ljepše su crne oči u drage.
Sva gospoda šerbet piju brez mene,
A ja znadem, gdje ga piju brez mene;
Pili su ga krajem Foče brez mene.
Ja uzjašem dobra konja alata,
Pa eto me svojoj dragoj na vrata.
Moja draga s desnu stranu kanata,
Poljubi me s l'jevu stranu solufa.

Trnovo.

(V. n. br. 122., 597.)
(V. r. br. 122., 444., 597.)

(Nastaviće se.)

mi - ra. ej ej, so - ko bi - ra

gdje će na - ći mi - ra ša - laj.

Allegro **64.** *Stolac*

O dje - voj - ko, mo - ja raz - blud - ni - ce,

do - bro li te bi - jah raz - blu - di - - - o.

Allegro **65.** *Trebinje*

Je-li ti tu ga i ne - vo - lja, dra - ga,

jel' ti tu - ga i ne vo lja dra ga.

Allegro **66.** *Stolac*

Jel' ti tu ga i ne vo lja

dra gi jel' ti tu ga i ne vo lja

dra gi.

Andante Moderato **67.** *Blagaj*

Raz-bo-ljeh se, maj - ko, Lejla u maj - ke aman, a man

raz - bo - ljeh se maj - ko, Lej - la u maj - ke,

ža - los - na je Lej la, jed - na je-di - na.

Allegro Moderato **68.** *Višegrad*

Pru-ži - la se vi - ta lo - - za vi -

no - va, pru - ži - la se

Šik a - man a - man, vi - ta lo - za

vi - no - va vi - - no - va.

Moderato **69** *Ljubuški*

Ko - li - ka je ta mi - ris - li Cer - - ni - ca,

ko - li - ka je gjul aman, a - man, ta mi - ris - li Cer - ni - ca.

Cer - - ni - ca.

Moderato **70.** *Višegrad*

So - ko vi - ra, tra - - ži se - bi

mi - ra, ej, so - ko vi - ra
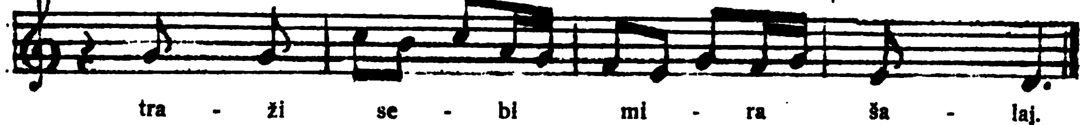
Allegretto **71.** *Stolac*
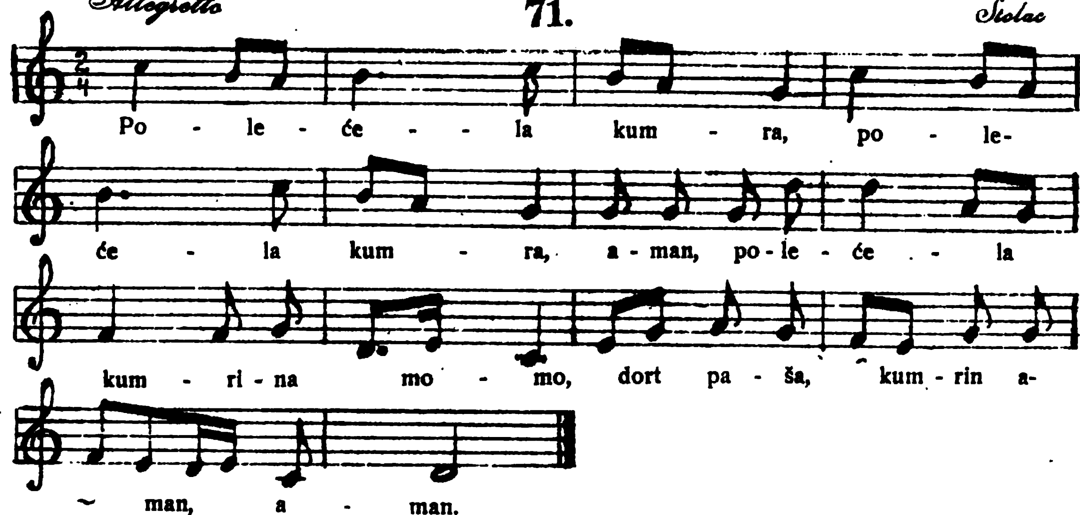
Allegro **72.** *Livno* (Kolo).
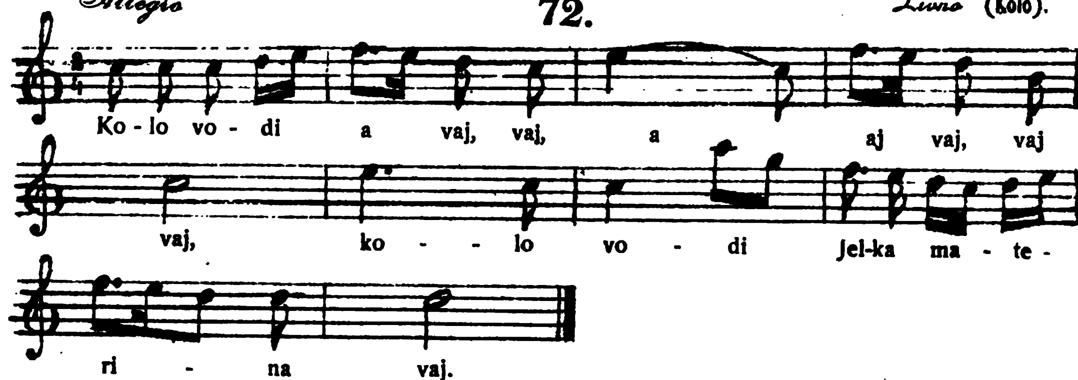
Andante Moderato **73.** *Visoko* (Kolo).
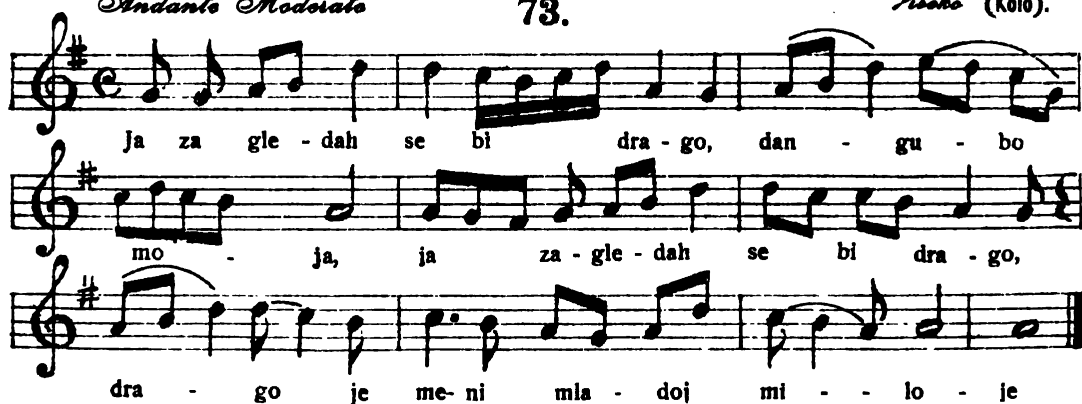
Allegretto **74.** Ključ

Ko - šu - ti - ce ro - sna ti si, mi - la
ko - šu - ti - ce ro - sna ti si mi - la
mo - ja ro - sna ti si.

Moderato **75.** Čajniče

Ro - sna li - va - da džanum a man br - dom
nji - ha la, tuj mi dje - voj - ka, džanum
a - man, bi - ser ni - za - la. bi - ser.

Allegro energico **76.** Stolac

Jer - li be - že, ne - ve - sinj - ska ba - li -
jo, Jer - li be - že ne - ve - sinj - ska
ba - li - jo jandim aman, a - man, ne-
ve - sinj - ska ba - li - jo jandim aman
a - man, ne - ve - sinj - ska ba - li -
jo.

Ne - što mi se kroz mu-še - bak

ne vi - di, po - pal a - man, a - man,

kroz mu - še - bak ne vi - di.

Allegretto **78.** *Plevlje*

Za - gle - da se mla - do mom - če za dje - voj - či-

com, za - gle - da se

mla - do mom - če za

dje - - voj - či - - com.

Andante **79.** *Kačevo*

Aj dje - voj - ko, o ti slat - ka, o ti slat - ka

sla - di - jo, aj dje - voj - ko, o ti slat - ka

o ti slat - ka sla - di - jo.

Allegretto **80.** *Stolac*

B'je - lo li - e vi - diš -

li, kad ga lju - bim ža - liš li? da sam šće - la ža - - li - ti ne - bi da - la lju - - bi - ti, Ma - ro mo - ja, du - šo mo - ja.

Allegro **81.** *Blevlje*

Ši - ro - ko je po - lje ze - le - no, ču - haj - haj ši - ro - ko je po - lje ze - le - no.

Allegro vivace **82.** *Blagaj*

Ze - len so - kak po - to - pi - la Sa - va, ze - len so - kak po - to - pi - la Sa - va sumbul Sa - va ši - ro - ka, Mi-ljac-ka je du - bo - ka, a ja jad - na ma - le - na prepli - vat ja ne - mo - gu.

83.

Allegro vivace — *Mostar*

Al' su l'je - pe te Mo-star - ske cu - re,
al' su l'je - pe, te Mo-star - ske cu - re,
hop ša - laj pa - ša - laj, cu - ru ne - va - raj
tri put, ša - laj, pa - ša - laj, cu - ru ne - va - raj

84.

Sostenuto — *Čajniče*

I - mal' ig - di i - šta bo - lje,
Bo - že ti raz - su - di,
neg' ko dvo - je, kad se vo - le
i u sr - cu lju - bi
neg' ko dvo - je kad se vo - le
i u sr - cu lju - bi.

85.

Allegro Moderato — *Višegrad*

Po - le - će - la šar - ka ti - ca per - ja ša - re -
na, per - ja ša - re - na, po - le - će - la.

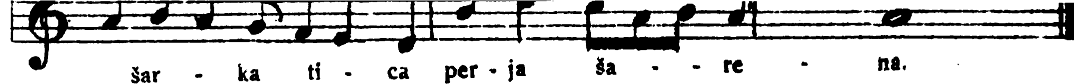

Allegro **86.** *Banjaluka*

Tri put ti doj - dem, Ar - fi - ce ma - la,
tri put ti doj - dem da ti za me po gješ,
Ar - fi - ce ma - le - na. I u pa - su ta - na - na,
ne pla - či Ar - fo aj ne ža - li du - šo
pre - va - rit te ne - ću ven da um - rem,
ven da po gi - nem.

Moderato **87** *Mostar*

Sun - ce za - - - - gje, sun - ce
za - gje za dvi - je pla - ni - ne
me - gju dv'je pla - ni - ne.

8. Dorička ljestvica.

88.

Allegro — *Čajniče*

Po - le - ti - la Džafer be - ga Nai - la, po - le - ti - la,

šva - ler moj, Dža-fer be - ga Nai - la.

89.

Moderato — *Tešanj*

Zo - ra zo - ri dan se b'je - li, pu - sti me

dra - ga da i - dem, mor pri - le - zi, do - le gja - vo - le.

90.

Allegro — *Jelač*

Rod ro - di - la ša - re - ni - ka ja - bu-

ka ba - ba - ba - ba, rod ro - di - la ša - re-

ni - ka ja - - bu - ka.

91.

Andante — *Stolac*

Konj ju - na - ka o - sta - vi - o na zlu mjestu na Ko - so - vu.

92.

Moderato — *Kreševo*

O Sit - ni - ce vo - di - ce, da ja u te u - to - nem.

Allegro vivace **93.** *Banjaluka*

O - ko gra - da, je - - lo, ja - nje

mo - je bi - je - lo, o - ko gra - da

ze - le - ni se tra - va.

Andante **94.** *Foča*

O dje - voj - ko, mla-da mo - ma, hoćeš bi - ti

lju - ba mo - ja, O dje - voj - ko, mla-da mo - ma,

ho - ćeš bi - ti mo - ja mo - ma.

Moderato **95.** *Jeleč*

Sjajna zvjezdo, sjaj - na zvjez - do gdje si

si - noj sja - - la, gdje si si - noj sja - la.

Moderato **96.** *Glamoč* (Svatovka).

O - su se bi - ser gra - na od jor - go - va - na.

Allegro Moderato **97.** *Nevesinje*

Što grad Sme-de - re - vo. što grad Smede-

re - vo ob dan za - tvo - re - no.

98.

Andante Moderato — [illegible]

Dva se da - na, dva se
da - na u jed - no sa - sta - - la.

99.

Allegro — *Trebinje*

Ba - la - la bi, ba - la - la, a ja ne - mam ko - la - na,
dok mi do - gje Mu - jo mlad, ku - pi - će mi ko - la - na.

100.

Largo — *Foča*

Tri ti - či - ce pri - pje - va - ju,
tri ti či - ce pri pje - va - ju,
u go - ri - ci na gran - či - ci,
u go - ri - ci na gran - či - ci.

101

Sostenuto — *Livno*

Kad ja po - gjem, a - man na Bendba - šu na vo - du,

102

Allegro Moderato — *Višegrad*

Po - le - će - la dva go - lu - ba iz - nad mo - ga
dvo - ra, iz - nad mo - ga dvo - ra.

Allegretto **103.** *Mostar*

Dje-voj-ka je ru-žu bra-la, pa je za-spa - la,
bu - di - lo ju mla - do mom - če,
u - staj dje - voj - če.

Allegro Moderato **104.** *Stolac*

Si - noć mi, si - noć mi, dra - gi do - la -
zi aman, a - man, si - noć mi,
si - noć mi, dra - gi do - la - zi.

Moderato **105.** *Doboj*

Me - ne maj - ka jed - nu i -
ma, da - me i ne - ma,
me - ne maj - ka jed - nu i
ma, da - - me i ne -
ma.

Adagio **106.** *Novosinje*

Istom je Jel - ka niz Bal - kan siš - la, istom je Jel - ka.

u va - roš doš - la, aj vaj za - ve - dem,
da je po - ve - - dem, Ma - ri - ca je
ma - le - na, da je za - ve - dem.

Allegro

107.

Čapljina

Dje - voj - či - ce, sit - na lju - bi - či - ce,
lju - bi li te, a - ma si ma - le - na.

Allegretto sostenuto

108.

Žepče

Da sam zna - la da ću ov - dje
pro - ći, da sam zna - la da ću
ov - dje pro- - ći.

Andante

109.

Zenica

Po - še - ta - lo ma - te - ri - no
zla - to, po - še - ta - lo ma - te -
ri - no zla - to.

Andante **110.** Čajniče

Ka - ran - fi - lu sit - no sje -

me mo - ja dra - ga l'jepo

me, ku - ća ti - je

on-kraj pu - ta na dan pro - gjem po sto pu -

ta.

Largo **111.** Prozor (Putnička).

Aj žarko sun - ce na vi - so - ku ti si —

aj žarko sun - ce, na vi - so - ku, ti si —

hi hi.

Moderato **112.** Mostar

jel' ti ža - o jel' ti ža -

o ža - lost - na ti maj - ka,

a - laj, jel' ti ža - - o, ža -

ža - lost - na ti maj - - ka.

113.

Andante — *Čajniče*

Po - le - će - la dva an - gje - la o - ba od Bo - ga, i pa - do - še, pred ma - na - stir Pe - tra sve - to - - ga.

114.

Allegro Moderato — *G. Vakuf*

Bo - sa Ro - sa, bo - sa Ro - sa, ro - su pre - ga - zi - - va.

115.

Andante — *Čajniče*

Što se mo - re za - mu - ti - lo grd - na ra - no za - mu - ti - lo, što se mo — što se mo —

116.

Andante — *Čajniče*

Gondže Me - ho a-man, a - man po kraj so - fre sje - gja - še svo - - ju dra - gu a - ma, a - man, na kri - - - o - cu dr - ža - - še.

Andante **117.** *Jezero*

Gon – dže Me – – ho a – – man

a – man na kraj so – fre

sje – gja – – še Gon – dže

Me – – – – ho a – – man ze-

man, na kraj soj – gi – go – fre

sje – gja – – – še.

Allegretto **118.** *Nevesinje*

Lju - bi - o se bi - jel' go – lub · sa go – lu – bi-

com sa go lu bi com.

Allegretto **119.** *Zenica*

Dje-voj - ka vi · ka s vi - so - kog br - da.

dje-voj - ka vi - - ka s vi - so - kog br - da.

Allegro **120.** *Jelec*

Za-te-koh se, za - re - koh se, hm za - - te -

koh se, za - - re - koh se, mo - re bre.

Различито. — Različito.

Сеоска свадба у Гацку.

Приопћио

Стево Р. Делић.

Горња и дôња Херцеговина.

Ко пита с пута не залази.
Нар. пословица.

Многи griјеше пишући о Херцеговини, што бркају и мијешају границе „дôње“ и „горње“ Херцеговине. Неки је дијеле по току ријеке Неретве: што је на горњој Неретви и около ње, то је горња, а што је на дôњој Неретви и уз Приморје, то је дôња Херцеговина; док други опет прибрајају и предјеле с горње Неретве дôњој, а чисто жупне крајеве горњој Херцеговини. То је с тога, што се ни једни, ни други не обзиру ни на границе старе Херцеговине, ни на данашњи опсег мостарске митрополије.

Познато је, да се држава херцега Шћепана (1435.—1466.) протезала од Пролошца и Коњица до Горажда, Рудог и Милешева, те отуда до Никшића и Рисна, и да се тек по његовој смрти испрва звала Херцеговом земљом (terra ducis), а кашње Херцеговином. По тестаменту иза смрти очеве доби Владислав горњу Херцеговину, а Влатко дôњу с Новим. И ако су Турци пред смрт Херцегову, крајем 1465. год., стали крњити његову државу, опет је браћи доста остало а да се горња Херцеговина не ограничи на само Гацко и Невесиње. Турци су тек 1479. год. подијелили Херцеговину са херцеговим синовима, а 1482. год. скоро је и цијелу заузели. Доспјевши у турске руке, размакоше јој се нешто и границе, те се простираше међу санџацима: дукађинским, босанским и клишким. Овакоространа Херцеговина држала се у границама (осим Рисна и Новог) све до године 1878. и бројила је четрнаест кадилука[1]). Политичка власт није познавала ни дôње ни горње Херцеговине[2]), него је ту подјелу сâм народ себи учинио, а као што ће се одмах чути, из климатичких разлога.

*

Горња је Херцеговина почимала од Милешева — „код Пријепоља у горњој Херцеговини“, како пише покојни Косановић („Босанска Вила“, 1887., стр. 119.) и Кола-

[1]) Пријепољски, пљеваљски, колашински, чајнички, фочански, никшићки, гатачки, невесињски, коњички, дувањски, љубушки, мостарски, столачки и љубињско-требињски.

[2]) Али паша Сточевић увео је био неку врсту херцеговачке крајине уз Црну Гору. Некоји су читави кадилуци плаћали одмјерену своту новаца по броју домова, док су од неких половицу, као што је било у требињском; од њега су плаћала ту пристојбу само села ближа црногорској граници. Та је пристојба кашње повећавана, а давала се за уздржање пандура и неки је зову „пандурија“.

шина и спуштала се к југо-западу до Никшића, Гацка, Невесиња и Коњица, или како народ једноставно каже — „до горског повора од Коњице па до Повије“[1]). Пређе ли брав преко тога повора свуда ће „зајужити“, или како то стари војвода Зимонић осијече — „Ама гђе гођ наш брав може зајужити, то ти је дôња Херцеговина и никога не питај!“[2]).

По томе народ дијели Херцеговину у дôњу и горњу по планинама и клими, а никако по одјећи, или горњој хаљини како неки хоће[3]). По томе би све Рудине, Грахово, Приморје и сав требињски крај осим Шуме и Попова ишли у горњу Херцеговину, јер сељаци носе „хаљину“, а Дрина и Полимље у дôњу, јер немају те хаљине.

Кад би на одијело гледали не би никада цјелине ухватили, него би и појединe крајеве цијепали и дијелили у више групица, те би по томе већи дио Невесиња прибројили Хумнини по кратком гуњцу и женској дугачкој хаљини, а нешто (дôњи Борач) Дрини и Загорју, те би мало те ношње остало уз котар гатачки и билећки, па да би се убројило у горњу Херцеговину.

Исто би тако и Дрина и Полимље прије прибројили Босни, него Херцеговини, а женске у Полимљу по краткој везеној окољачи Косову.

С тога ону народну „колико села, толико и адета“ не треба узимати буквално и сапињати је уз обичаје о годовима, него више уз ношњу. Обичаји су о годовима у појединостима различити, но у главним моментима они се код свих наших сељака подударају. Та се разлика највише истиче у чваркама и гаткама, па отуда је и постала та пословица.

У нашега је народа оширан појам адет, па ко га не разумије пада у погрјешку!

Гацко.

„Око њег' су велике планине:
Једно Равно, а друго Чемерно,
А треће је Голија планина;
Тамо снијег нигда не престаје,
Већ све лежи један на другоме.“
Караџић, Срп. нар. пјесме.

Гацко, које Дукљанин пише Gerico, спадало је староме Подгорју, а за владе Стефана Уроша II. Милутина († 1321.) заједно с Пивом под духовну област епископа будимљанског. С прва се тим именом јамачно називало мочварно и глибасто поље, по коме се газећи кроз воду прелазило, те отуда му и име газ, Газко, Гацко, кога Орбини биљежи са Gaza, а Лукари са Kezka, Gazko[4]). Кашње је то име захватило и већу територију, те

[1]) У народу је ријеч да је Херцеговина до коњичке ћуприје. Из тога савијутка Неретве почима он бројити и тај повор са Прењ планином протеже даље на Вележ, те уза њ веже Трусину, за Трусину веже Бјеласица, а за ову Баба и Ђед и даље Кобиљу Главу, Троглав, Сомину, Ћурило, Његош, Тису, Киту, Броћанац, Купић, Загорач, Повију. Кад погледамо у повијест, ово би биле и границе старе области Подгорја, које је послије смрти Часлављеве († 955./960.) саставио кнез требињски од загорских жупа, оногошке, морачке и двије хумске те од ових посљедњих на горњој Неретви не би ишао онај дио, што је на Рами.

[2]) Брав зајужи од велике југовине, т. ј. кад удари југовина, киша с вјетром. Кад под јесен потјерају трговци „опашу“ (браве удебљале за пастрму) и удари киша с југом, све брави путем падају и крепају, те се многи ископа као и од метиља. Овако бива и са бравима из дôње Херцеговине, што их љети гоне на планину, ако не опасу међудневице зановет; с тога хите и славе планинштаци кућама прије Мале Госпојине. Ако се у то доба шћерају и брави горњо-херцеговачки и опасу зановет међудневице (вријеме од Велике до Мале Госпојине) не могу зајужити.

[3]) Горња је хаљина сукнена и бијела (прави се од вуне). Њу зову око Требиња „бјелача“, а у Гацку „хаљина“. И женске имају ту хаљину, но без рукава; у жена је обојена у чивит, а код дјевојака бијела. Њу зову у Гацку „ћурдија“. а у Требињу обојену „мрчина“, а и „зубун“. Мостарци по овој хаљини зову сељаке „Грмаљи“.

[4]) Корјен ријечи Гацко јамачно је име брда „Гâт“ које на истоку надвисује равницу Планску те се на југу спушта према Гацком пољу. Етимологија би била према томе „Гатско поље“, скра-

су му се границе временом шириле и сужавале, па је данас обично под тим именом познат гатачки котар — Гацко, а људи тога котара — Гачани.

Гацко се састоји од Корита (дио Рудина), Гатачког поља, Површи и горњег Борча, спада горњој Херцеговини и простире се преко 726·43 *км*² осим Корита, која почима с Кобиље Главе. То се опажа и по клими, чим се попне са Рудина на Кобиљу Главу и обори к Степену, гдје влада, што 'но реку, друга хава.

Осим Гатачког, Церничког и Пустог поља, остали је дио котара сав горовит, пун кршних и голијетних планина, а ради велике висине у њему је доста студено. Зима је по који пут дуга и љута, па гдјекоје године ували снијег и остане по неколико мјесеци. Љето је кратко и може бити несносне жеге, па и суше да и потоци пресахну.

Има доста паше, згодне за сточарство, чим су се људи још од старина поглавито и бавили, те тим и трговали, што се и у једној Држићевој пјесми вели, како се Гачанин у Дубровнику хвалио:

S Gacka sam trgovac, govedi trgujem,
Vri mi pritio lonac, dužan se ne čujem;
Putujem na suho, more mi drago nî,
Spim s uha na uho, zlo mi se i ne sni,
U vjeru ne davam, jamac se ne hitam,
Na vrat ne prodavam, moje posle činim sâm.

Осим тога сију и равна жита, а у Гатачком пољу, Церници, Кључу и Заграцима и кокуруз. Но највише има сијена и у потоње га вријеме извозе и продају у Требињу и Дубровнику, те народу лијепу корист носи.

Ако се обазремо на насеља, то ћемо одмах спазити неку подјелу, гдје су се мусломани и православни одвојили; први су се гомилали око Кључа и Цернице, средишта старе управе гатачке, други су раштркани особито по Површи. Но осим тога налазимо мусломана и по Површи, као год и православних око поља, те саме мусломане у Борчу.

Овоме је особити узрок.

У народу се сачувало предање, како су овдје у старо доба живјели Грци. Једне године удари зла зима и протеже се и у љето, те они побјегну из Гацка о Петрову дне по површици (по смрзнуту снијегу)[1]. Иза њих остаде земља пуста, те након дуга времена стадоше је људи из дôњих крајева насељавати.

Осим многих старих рушевина и разних остатака, јасан је знак групирање муслимана и православних, да су насељеници у Гацком већином из турског доба.

Као што је јасно, мусломани су се групирали око Цернице, гдје се одмах по паду Херцеговине установио суд; кашње, потиснути од Млечића, други из Рисна (1649.) и Новога (1687.) населише се у Пропољу. Још кад се к њима додаду истурчени ускоци црногорски и бокешки, то једино налазимо насељенике мусломанске уздуж југозападног руба Гатачког поља и у Грачаници.

Као старосједиоце, што примише ислам, налазимо Борчаке на врелу Неретве и Поврншане у Бахорима, Вратлу, Мрђеновићима, Равнима, Дȍбрȍпољу и Вратници. К њима треба још убројити Звиздиће под разним презименима у Метохији од потурченог Ђура Звизде; Муљане и Автовчане од потурченог Паповића из Казанаца.

И тако старосједиоце налазимо у брдима, а досељенике, као господујући елеменат, у низини — у близини Цернице.

Тако није код раје — код православних.

ћено „Гатско, Гацко". Назив становништва је према томе Гаћани (тако у листинама) а не како и аутор пише Гачани. Рпјеч Гȃт је илирског коријена, а обилни прехисторички споменици у околици према томе нијесу ту једини останци илирског пражитељства. *Оп. Ур.*

[1]) И сада има у народу ријеч, кад окрене зло вријеме особито у прољеће, те не дâ у пољу радити: „Ово ће нас раселити, као и Грке!" А Вук Заоћевић клео је Иван бега: „Да Бог дâ, да ти се прометне Савин дан у Илин дан и да ти шнијег нађе кано о Савину дну!"

Православни су махом досељеници, најстарији међу њима су на јужном рубу Гатачког поља, иза Гата; а дошли су већим дијелом из Црне Горе. Остали у „горњем пољу“ сви су скоро из Дробњака.

Површани су већином из дôње Херцеговине, особито из Рудина и Требиња, а нешто и из Хумнине. Узрок је овоме доселењу планина и паша. Споменути су крајеви од незапамћеног времена, како каже народ, гонили стоку љети на планину. Свак је имао своју испашу и своју планину, као што и данас има, те су неки временом остајали и ту се насељавали, што и данас бива. Тако су по Површи настала читава насеља, те се нека дижу и до знатне висине, особито у Изгорима око Волујка и Лебршника.

Осим тога сваки памти и знаде откуда су му се стари доселили и највише их је из Рудина.

Православних има 8446, а мусломана 4554 душе.

*

Језик и обичаји то су крв,
то су живот народни.
J. Живановић.

И ако су овако православни и мусломани раздвојени и живе засебно, опет им је језик исти, а и многи обичаји, особито чварке[1]). Па и у начину живота мало се разликују међу собом особито Површани. Већа се разлика опажа и на први мах удара у очи, што су мусломанска села збијена и куће на окупу једна до друге, дочим су православна села разбијена и куће раштркане. Ријетка су села, гдје су куће на окупу, као у Старим Душћима и Срђевићима: најразбјенији су Изгори. То се не може приписати земљишту, јер се исто опажа и љети по колибама и торинама. Мусломани су на окупу и веома збјени, дочим су православни одвојени — нигдје двије колибе заједно. Као узрок овоме чује се међу мусломанима ријеч — „Бег и Влах не трпе комшије!“ Православни опет то правдају тиме, да је човјек смирнији и нема ни с ким ријечи, када је на осами; боље у љубави живе, јер „није лијепо — веле — ни кад се кокоши мијешају“; а с дјетета и кокоши најприје свађа и омраза.

Одијелом се такођер разликују, а та је разлика још већа постала, како православни за потоњег устанка (1875.) ускочише у Црну Гору и тамо промијенише понешто у одијелу, а особито капу. Но не само да су у одијелу изгубили, особито женске, него изгубише и у старим, дивним обичајима и у начину живота.

И ако се тврди, да су Црну Гору населили највећим дијелом херцеговачки ускоци, опет се Црногорци разликују и од пограничних и најближих Херцеговаца у језику, обичајима и начину живота[2]). Та разлика долази без сваке сумње отуда, што је Црна Гора од

[1]) Мусломани мијешају турских ријечи, а то понајвише услијед вјерског утицаја. Осим тога претурају „ј“ кад дође иза „р“; тако говоре: Загојре, Којреник, бојре, којрен, пејре и т. д. И у ријечи Бањалука претурају „ј“ пред „н“ и говоре Бајналука. Овај ће узрок бити и код мусломана у Крајини, те говоре Бајналука, око чега се пише у „Школском Вјеснику“.

Православни изговарају „в“ мјесто „ф“, а „х“ никако и не изговарају, или га негдје замјењују са „к“.

Обичаји су им, колико то у вјеру не засецају, једнаки, а особито чварке о појединим годовима. Но није истина да Борчаци кољу „веселицу“ о православном Божићу, нити ложе „бадњака“ као што се то наводи у првом броју „Караџића“ за 1903. год. у приказу Хангијеве књиге „Život i običaji muhamedanaca“. То је проста бајка а писац њен је под готов новац узео, а никад и није био у Борчу о Божићу да то види, но онако у вјетар избаци. Они само о Божићу пеку колаче и полазе се, те и лијеп ручак сигурају. Но ово је и код осталих Гачана, што ћу у посебном чланку истаћи.

[2]) Овдје разумијем границе прије устанка 1875. год., јер се и данас припали крајеви херцеговачки 1878. год. разликују од старе Црне Горе, те су у језику и обичајима уз стару своју Херцеговину, и ако су у нечем измијенили као и Гачани. Они су задржали и стари тип своје куће — полачу, без преграда и соба, док су Гачани забацили полачу и примили куће на ћелици са пзбом и собама; па ако се гдје налази полача, она има преграда и соба са лименим пећима.

старина у дотицају са Млечићима и Италијом била, а особито са млетачком Боком и Албанијом. С тога је Црногорац ближи Бокељу, него ли Херцеговцу и обичаји су им скоро као и у Приморју.

Ово и наш народ зна и обично ће ти рећи: „Е, мој брате, до устанка је то све друкчије било; како смо се вратили из Црне Горе много смо од свега побачили, па и не живимо к'о и прије!“

И збиља, много су Гачани устанком изгубили! Када бих овдје стао ређати, далеко би ме одвело, само ћу поновити да су обичаји и женска ношња најгоре прошли, — побачили су дотадање дивне обичаје и красну брђанску ношњу, каква се још данас находи код које старице из Зубаца код Требиња, а навукле на се боргет и фустањ, да јаребице маме. Не сије се лан, но се ботана купује; не везу се кошуље, оплећа и мараме: не шарају се лиздеци и прежине, но се купују рупци и округе. И данашња сељанка није налик старој, па ако која и обуче старо одијело на ругло је другоме.

*

Од шта пало, од тог' и поштапало.
Нар. пословица.

Као што је речено, православни су већином досељеници из дôње Херцеговине. То се опажа и по обичајима. Коме су иколико познати обичаји бањански, рудињски и требињски, томе ће упасти у очи једнакост у свему, до ли у прислугама и ломљењу крснога хљеба[1]). Док га у Требињу и Рудинама ломи домаћин преко голе главе, у Гацку га ломи долибаша с десним другом до себе. Тај је обичај примљен из горње Херцеговине, иначе Гацко иде по обичајима у источни дио дôње Херцеговине, откуда су му и досељеници.

*

И ако је далеко Багдад, близу је аршин.
Нар. пословица.

Писано је већ о обичајима гатачким, ако се у истину по оној збирци могу тако назвати.

Још год. 1888. донијела је „Босанска Вила“ чланак под насловом „Опис Гацка са старинама и обичајима народним“ а написао га г. Лука Грђа, потакнут на то „гатачким здравицама“, што их је Марко Мутић изнио у 8. броју истога листа од 1887. године[2]). Та је „побуда“ и даље пратила г. Грђу, те је наставио читав низ чланака из Гацка и о Гацку у истој Вили, а нешто и у овоме Гласнику, што је кашње све унио у своје двије књиге „Из народа и о народу“.

Одмах иза ових радова донио је и г. Ст. Б. Зимонић у истој Вили и своје, а њему иде предност већ с тога, што је он рођени Гачанин и добар зналац свога народа. Тако је

[1]) Прислуге немају Гачани, док се у Коритима налази. Они су је побачили, како веле — „јер није ласно, кад се по четердесет џефердара уз врата прислони!“ Бива трошак их је прибио да је напусте. Тако Глушци у Коритима прислужују Илињ дан, а они у Брајићевићима напустили су прислугу и ако су једно братство и једни и други славе Аранђелов дан. Једини су на Степену Јакшићи и Андријашевићи задржали прислугу као и њихови братственици у Коритима. Први славе Никољ дан, а прислужују Петров дан; други славе Ђурђев дан, а прислужују Аранђелов дан. Но у Гацку је била прекадња и још се одржала у Самобору. То је с тога, што потјечу сви од једнога братства Јауковића с Пошћења из Дробњака и славе Савин дан; не могу о слави један у другога доћи, те кашње зареде прекадње.

[2]) Он почима: У осмом броју „Босанске Виле“ од 1887. изашле су здравице, које се у Гацку о крсним именима наздрављају, и то трудом вриједног учитеља г. М. Ђ. Мутића. То ме побуди, да Гатачки котар са народним обичајима, у колико боље знао будем опишем; но прије свега замолићу господу читатеље, да ми не замјере, ако недостатака у стилу или чем другом буде, а ако и замјере ја ћу се послужити оном попа Мића: „Какав наук тако и писање“. — („Босанска Вила“, 1888., бр. 4., стр. 55.)

осим других протуописа донио иза Грђина описа „Свадба у Горњој Херцеговини — сватовски обичај на селу“ („Босанска Вила“, 1890.) и овај „Каква је разлика у напојницама о крсном имену и о свадби“ („Бос. Вила“, 1893.). Ту он не побија Грђине радње као ни иначе; он само наводи, како се наздравља о крсном имену, а како о свадби[1]). И ја сам се такођер дотакао у „Бос. Вили“ за 1898. годину те „сеоске свадбе“ те држим, да је то проста збрка од више свадаба — од бокешке, мостарске и гатачке; а да је тако испала, свему је узрок покојни Вук Врчевић.

Многи ваљда држе, да је Врчевић описао херцеговачке обичаје, а особито требињске. Врчевић је више писао за забаву како каже др. Л. Томановић, па тешко је код њега тражити вјерности; а херцеговачке свадбе није никако ни описао, но оно је рисанска, што и тамо стоји с додатком „Ерцеговачке сватовске пјесме“. Ову рисанску свадбу држао је г. Грђа за херцеговачку, што ћу и у току ове радње на свом мјесту показати.

Као што је речено, гатачки обичаји иду у југоисточни дио дðње Херцеговине и тешко их је довести у савез са фочанским, чајничким, пљеваљским, пријепољским, или колашинским. Споменуло се, да сваки предио има својих особина и треба их засебно описати. С тога држим, да је неумјесно и врло погрешно под заједнички наслов трпати више мјеста и предјела и описивати као цјелину, па се не зна, шта је чије: — ни један обичај није чист. То ми изгледа као „просјачка торба“, гдје је читава прошевина стрпана.

*

Не треба ничије човјештво крити.
Нар. пословица.

Не може се нико похвалити да добро познаје народа; сељак је нама још једнако загонетан и ако смо с њиме. Његов живот, његови обичаји, његове чварке, гатке и кретање, то је тако удешено, да у свему влада потпун ред и најстрожије правило, што би га ми требали дуго учити и учити и опет га до појединости не би стигли. С тога наш сељак и није добро описан, многи се ода њ' огријешио са свога незнања, а неки га из истог узрока и нагрдио, пришивајући му којешта, те „товарећи на њ' к'о на мртву кобилу“. По томе није баш лако о њему писати, па ни о његовим обичајима; то је тежак посао.

Имајући то на очима, ваљало ми је бити на опрезу и темељито испитивати поједине ствари, и тек онда покушати, да их вијерно опишем.

Но како се каже: више очи више види, више уши више чује, па тако би и с овим чланком. Да не би људи из народа, он би, уза сав мој труд, прегнуће и добру вољу, остао мршав и непотпун. Њима имадем захвалити на пријатељском сјету, помагању и доброј упути.

Да све те пријатеље овдје редам, што ми на руку идоше, дуго би се отегло, јер их је и сувише. Но као најзаслужније за ову радњу истичем Милутина Мастиловића из Изгори, Лазара Касавицу и старца Сима Шолају из Лазарића, Вучића Терзића из Горњих Бодежишта, те госп. Ст. Б. Зимонића из Пустог Поља.

Нека им је и на овом мјесту лијепа хвала изречена, као и свијем осталим.

Такођер хвала и госп. шумском управитељу Јосипу Хајду (J. Heide) на уступљеним фотографским снимцима, које прилажем овој радњи.

Женидба.

Растите и множите се и напуњавајте земљу и владајте њоме.
Св. писмо.

Три су весеља, каже народ, у човјечјем животу: рођење, женидба и смрт. Рађа се и умире с плачем, жени се с пјесмом и весељем.

---

[1]) О свадби се још находи и у чланку „Одломци из обичаја српскога народа у Херцеговини“. („Босанска Вила“, 1894.) Овај чланак није крају приведен, па кад сам га упитао, што га не настави, он рече, да му не даду године, а руке отешчале, но ипак да имаде нешто у рукопису.

С плачем се јавља на свијет, јер оплакива своју горку судбину, те ће много јада и чемера претурити преко своје главе; што ће се напатити и намучити — „е је рођен за више муке“.

Смрт оплакива, јер се растаје за навијек са својим милијем и драгијем; цвијеља себе и своје и тјера им сузе жалоснице на очи — „смрт је горка свакоме“.

С пјесмом се жени и радује се, што налази себи вјерна друга, с ким ће вијек вјековати, с ким ће дијелити радост и жалост, који ће га у невољи тјешити, а у болести дворити — „над жену нема болећег“. С тога народ и држи брак главним моментом у животу и не ће се шале оженити, док не проберe и не искуша и види, кога ће у кућу довести, јер — „не стоји кућа на земљи, него на жени“. Не ће да му се рече — „Саставио кућу, потрошио муку, а довео у кућу бруку и читаву селу наружницу“. Свак воли — „да доведе себи послушника, у село мир“; јер — „куку томе до смрти, ко се у зло упрти“.

Веле, како је неки паша питао старога Пиљугу с Михољача, шта је запамтио да је најбоље у Гацку. Пиљуга му као с нокта фрци: „Пашо! запамтио сам, да је у Гацку најбоља копна земља и добра жена!“

И заиста од добре жене ништа боље, само се треба на таку намјерити, па да се каже — „како ми дође у кућу донесе ми сваку срећу“ и — „намирио сам се као што са̂м са̂м у Бога желио“.

По томе код нашега сељака није она, као што се чује у модерном свијету — „жена је потребито зло“. Он не мисли тако; он се жени, што му је жена потребно добро. — „Што Бог мени не до̂, то дао мојој жени: а што њој не до̂, то дао мени“, рече у друштву неки сељак. А обична је ријеч у њега — „И врапцу је врабица, као и цару царица“.

С тога су људе и разне потребе покретале да се жене, но нашега сељака највише, инокоштина, да добије више снаге за радњу, јер стара је — „једна пчела не даје меда“. Но — „није лијепо ни кад човјек живи као пањ у гори“, а велико је ругло да ко остане усиђелик или усиђелица; тешка је клетва дјевојци — „код мајке сиједе косе плела!“ и мушком — „од срца не им'о порода“, — „срце ти се скаменило!“ — „нит' крштаво, нит' женио, ни вјенчав'о!“ А најгора — „хајд', од тебе не остало трага; ћок ти сеископо!“ и — „од тебе ни играло, ни пјевало!“

Народ вели — „Бог је оставио женидбу и удадбу и противу божије не ваља ништа“ јер — једном се оженити и удати то је дуг, другом ру̑г, а трећом руг и сијасет“. Но како је свака игра до три пута, тако и народна пјесма вели:

Ко се више од три пута жени,
Тога душа љ'епа раја жели;
Ко се више од три пут удава,
Своју душу са̂м врагу предава [1]).

Вријеме за женидбу и удадбу није било бројем година одређено; то се чинило према потреби, па се мушки женио и испод петнаесте године, а тако и дјевојка удавала; а по неки би пут дјевојка и старија била од момка. Оваких је примјера бивало доста, па би доведена дјевојка чекала момка, док јој стаса до миловања и радила би домаће и пољске послове. Тако се нејак оженио Раде Мишковић из Цернице и сада је он у најбољим годинама, а жена му ђутурум [2]). Другога је жена чекала и свако му јутро посипала да се умива, па је свекар поучи — „када те пљусне водом по образу, онда га милуј!“ А Шћепан је Папић у Коравлици довео за нејака брата Миша дјевојку, пошто је био испросио

---

[1]) Чуо сам у народу, да не ваља да момак узме удовицу, или дјевојка удовца, јер ће на ономе свијету остати без друга: удовица ће отићи првоме мужу, а удовац својој првој жени. С тога је најбоље, да се узима момак и дјевојка, јер најпрви брак вриједи на ономе свијету.

[2]) Истога су Рада иза оваца довели кући и силом крстили. Куму је стајао на ногама, јер је био велик, па га није могао држати на рукама. Родитељи га нијесу хтјели крстити, пошто им се дјеца нијесу дала.

за старијега и он умре, па му је жао било оставити. Она га је све чекала, па кад би музла овце, Мишо би се уза њу играо и, пребирајући ресе на лиздеку, ту би и заспао, па би га она узела у наруче и унијела у кућу да спава.

Овога данас нема и ријетки су случајеви, да испод седамнаесте године момче ожене, па и ако се негдје догоди, то се чини из домаће пријеке потребе — „нужда закон мијења". Овоме је доста на пут стало и новачење, као и духовна власт[1]).

Но врло се често догађало, а и сада је у обичају, да нејаку дјецу вјере, па чак и нерођену. Ово чине родитељи, што се међу собом воле и милују, па да још веће пријатељство ухвате; а по некада их је на ово и љута невоља гонила. Женидба је обично, кад дјеца порасту и буду за миловања и врло се ријетко догађа, а да до женидбе не дође.

Тако је дата ријеч и попита ракија на бари у Гатачком пољу између Јована Шолаје из Лазарића и Јола Савића из Жањевице. У Јована је био син у бешици Раде, а у Јола кћи Мара — такођер у бешици. Жене су пластиле, а дјеца у хладу спавала. У то ће се мала Мара пробудити и заплакати, а Јованова жена заискати дијете да подоји. Жене јој не даду говорећи — „Бог зна шта може временом бити, могли би се они узети, па да им ти пометеш!" Ту жене развезу, па удри доље, па удри горе, док се и људи умијешаше, па најпослије скочи Јован и докопа ракију и понуди Јолу. Он прими и наздрави, па ракију попи, а кћер обећа. И остали се ракијом обредише и честиташе.

Раде иде у Метохију у школу; свршио је ове године II. разред. Мара чува овце по Жањевици. Они знају да су им родитељи задали божју вјеру, па чекају док одрасту....

Ријетки су случајеви многоженства. „У Гацку се" — како каже народ — „не памти, да пас пасу може казати, да је ико икад узео двије жене осим Филипа Мандића из Дулића и Мрдака Бјелогрлића из Липника[2]). Као узрок овоме народ наводи обијест — „силан Влах!" а — „једна жена доста је и мени и читаву селу," рећи ће народ у шали.

За Мрдаком Бјелогрлићем била је одива од Шкиља из Изгори. С њом је имао женску дјецу, те су и сада жива и поудата. У комшилуку се загледа с дјевојком Милинковића, стаде с њом шуровати и — не леви ђаволе! — „објеси му се о врату" и доведе је кући сврх жене. Роди му сина и с њом је живио годину дана невјенчан. Након године развјенча га покојни прото Петар Поповић с првом женом и он за то даде 50 форинти тадашњој школи гатачкој, а вјенча га с потоњом. С првом се женом подијели и има три године да она живи у роду код Сима Шкиља у Изгорима.

Ово с тога наведох, да се види криво приказивање многоженства код нашега сељака, те братимљење жене с мужем, као и да га она жени, па да у тој работи и нема посла црква. Док се прва не пушти, другом се не жени; а да ли је мило жени, да јој муж доведе иноћу, нек свак расуди.

Мрдак је имао дјецу, истина женску; но колико је људи у Гацку без дјеце и жуде их као озеб'о сунца, па се опет не жене. Већ ови ријетки примјер оправдава народно мишљење — „азгин Влах", и збиља је обијест, као што ће се ниже чути о Филипу Мандићу[3]).

---

[1]) Као поспрдна каже се некоме, који неће да нешта учини, или се изговара, да не зна, или не може: — „Толики се у Борчу жене!" а тим се не каже, да се нејаки жене; јер се то и постаријем рече; то је као неки укор, а Борчаци се овдје сматрају као прости — управо као тевећелије, јер су у вали међу планинама осамљени.

[2]) И Трипко Бекез на Крсцу има двије жене. За њ каже народ, да је „азгин Влах". Још причају, да има двије жене неки Бошко Јелачић у столачком котару; с другом женом (ако му се тако може назвати) није вјенчан. Она му је суложница, како то народ каже.

[3]) Говоре да Ђорђа Братића испод Градине жена Аница (?) гони да се ожени. Узрок је томе, што су имали сина Митра и умре им у 21. години, те остану без дјеце. Веле, да га жена натјерива, но он неће. Колико је искрености у овоме женину допуштању и силењу — не знам. — На сличан начин налазимо и код Врчевића у причи „Жена оженила мужа", како је нека Мара гонила мужа

Начин, којим се жени, различит је, но обично се своди на нередовну и редовну свадбу. Нередовна је свадба: отмица, крађа, самодошлица и привидна крађа. Редовна је свадба, кад се дјевојка испроси (прстенује) и дођу сватови по њу.

Отмица.

Брате Мујо, кршне Комненије!
— Шут', Халиле, нигдје г.... није!
Око једне малене Влахиње
Погибе ми тридес' крајишника —
Немам су чим сјутра низ Котаре.
Нар. пјесма.

Један од најобичнијих начина женидбе у нашим народним пјесмама, а ваљда и најстарији је отмица. Оженити се отмицом, то је добити жену на мејдану, јер отмица не пролази без крви. У томе нам је најјаснија слика наша народна пјесма, а у мусломанским главни мотив. За сокола је лов; а шта је јунаку слађе и часније, но уграбити туђу жену, или дјевојку!

Дјевојке се отимљу из освете, или кад момак баци око на дјевојку и пришне му за срце, а она њега не ће, па ни њезин род. У овоме случају сакупи се друштво, врзе се око куће, вреба је саму, па ако је ухвати, уграби је и бјежи с њом у планину. У пјесми се пјева, да је овако друштво и сватове дочекивало и преотимало прошену дјевојку. Тога су пуне наше народне пјесме.

У освети је друкчије; чета наоружана напане на кућу, у окршају уграби дјевојку и бјежи с њоме пред потјером. И док прва отмица може случајно проћи и без крви, у овој полијећу главе. У отмици је погинуо и силни Ахмед Баук из Никшића; изнесе живу главу с Млетичка, а не изнесе је из Корјенића — уби га потјера!

Отмица се обично вршила у нејакој и инокосној породици; на јаку породицу није се ишло, већ ако у освети, но и тада ријетко. Отмичар би увребао прилику, кад дјевојке у јесен оду у љешнике, или на радњу, те би сакупио јарана и калаша, како народ каже, па хајде у отмицу. У овоме би вазда имао поуздања у свога агу и то је код православних подржавало отмицу — „узда се у залеђе“. Иначе без ускока није се други упуштао у тако опасан посао.

Изнијети сваки случај отмице, што га овдје народ памти, био би одвећ замашан посао. Овдје ћу само три разна истаћи и по њима нека се суди о начину отмице.

Тако је за вријеме Смаилаге отео Анто Маљевић из Муља Анђу Божа Коштутића с Михољача.

— — —

Јова, да се жени, јер кроз пуне 22 године не имађаху порода. Овај догођај приповиједа да је био у неком селу грбаљском, па по тадањем обичају сазвала је Мара попа, кнеза, свога оца и неке сеоске старјешине и испричала им, шта је наумила. Кнез у чуду одапе — „Шта ћемо браћо? Ја у моме вијеку још оваку работу ни чух, а камо ли да је судим, па за то и не знам овој работи лијека“.... То и остали потврђивају кнезу, па ће и попа запитати: — „да ну, попе, казуј што у божјим књигама о оваким послима пишу“.... Поп одговори, да се то никако не може учинити, док је Мара жива, па ни владика, ни исти патријарх; но нека чине како знају. Након тога Мара жени Јова и — што је велико чудо — вјенчава га поп, а Мара му кумује! (Низ срп. припов., стр. 98. до 106.) У ову причу не знам, ко би вјеровао, а још мање, да је Јово под старост — након 22 године живота са Маром — учинио онаку бруку од себе; а најмање, да се Јово с другом женом вјенчао и скумио а да прве није пустио. Ја држим, да је покојни Врчевић нешто чуо *à la* Бјелогрлић, Беков, Мандић и Јелачић, па то укитио у своју причу на скроз невјероватан и немогућ начин. Не могу се начудити, е је Врчевић заборавио ону — „два прста су образа, а пуна шака г...це“, па је толику бруку натоварио на старца Јова; требао је узети младића, што може све поднијети, јер — „младост лудост!“ Исто тако и Нушић, спомињући Врчевића, наводи — „у Сиринићу међу Србима ваља забиљежити још једну чудну појаву. Тамо има и двоженаца. Знам их неколико“ („Коло“, III., св. 7., стр. 424. и 425.) Овако двоженство и многи спомињу, а то позајмљујући буквално један од другога, па тим странце заваћају и криво их о нама обавјештавају, што је свакако касније тешко исправити, пошто се кроз књиге рашири.

Анто је био чивчија Муртезе Муљанина. Око му запе за Анђу и добро је знао, да му је не ће дати, па одлучи, да је отме. Увреба је у љешницима, те са неколико друга измами је и силом одведе кући у Муљи. Глас допане на Михољаче, што је учинио Маљ, те ти се дигни Кошутићи и остали Михољачани листом, јер се тиче образа цијела села, те ти право на Маљеву кућу и кутариши Анђу.

Бојећи се Кошутићи Маља и Муљана Турака, пошаљу дјевојку у Мостар на зимовање тетки. Кад дође љето, изађе дјевојка кући на радњу.

Дознавши Маљ, да је дјевојка дошла, потужи се Муртези и Муљанима и прекори их, јера му не отму Анђу.

Кад је дошла жетва, изађе Анђа са жетелицама на Поникве да жње жито. Увреба је Маљ, те потеци Муртези и Муљанима, а ови с њим из истих стопа на Поникве. Маљ се и Муљани сакрију, а Муртеза на коњу право к жетелицама и у Анђе заиште воде. Она му принесе жбањ, а он њу за руку. Прилете други, дигну је на коња и одведу у Муљи у Муртезину кућу.

Сад се опет дигну Кошутићи и Михољачани, али не смједу у Муљи, јер је Муртеза одвео дјевојку својој кући, но на тужбу својим агама у Автовац, а ови с њима право у Липник кули Смаилагиној. Кажу све Смаилаги, а он одреди Кахриманагу Чустовића, да испита Анђу — је ли сила, или драга воља.

Муртеза им није дао у кућу, а за врата спреми Ђурђу Лазара Мишковића, па кад Јована, мати Анђина, упита: „Анђо, јадна била! или је сила, или драга воља?“ одговори Ђурђа: „Није сила, него је драга воља; мени је Маљевић као Краљевић!“ Јована се стаде бити шакама у прси и фиганити: „Куку мени црној кукавици, није оно моја Анђа!“ Кахриманага се врати Смаилаги, а Муртеза и кавази растјерају Михољачане говорећи: „Хајте, Власи, кућама! Видите да сте и прије скривили, што сте дјевојку враћали од Маљевића. кад је његова!“

Мука је била с вјенчањем; гатачки је попови нијесу хтјели вјенчати. Ишли су у Горње Поље у Никшиће и тамо је вјенчао поп Головић.

Симо Окиљевић био је у пандурима и око му запе за дјевојку Рончевића из Жањевице. Знао је, да му је не дају, а не ће га ни дјевојка, па он с Јахом Никшићем и осталим пандурима уграби дјевојку и замакне с њом преко Лебршника.

Дигну се Рончевићи, њена родбина, у потјеру и напану на кућу Симову, гдје му нађу стара оца и мајку. Ухвате их те бију, док су душу у њима чули. За то Рончевиће похвата суд и уапси.

Симо је с друштвом и с дјевојком петнаест дана ходао по шуми и онда је доведе кући. Она, црна образа, неимајући куд камо, остане код њега [1]).

---

[1]) Врло интересантну отмицу испричао ми је Шаћирага Ћеримагић, Корјенић, што је он учинио с Хајдаром Мујачићем из Мируша, Хусеиновим сином. Хајдар се загледао у дјевојку Јаловичића с Горњега Врбна, па нити га је она хтјела, нити су му је родитељи дали. Он је с друштвом вребао и вребао, док је једном нађе у граху, гдје махуне бере. Привуку се, шчепају је и побјегну с њом. У то се за њима натисне потјера и они побјегу у Видушу. Туда су врљали с дјевојком и она им некако побјегне и стани се у Билећи код свога тетка Они за њу сазнају и стану се привлачити око куће. Једну вечер оду укућани на сијело, а њих 12 с пушкама и ножима ускоче у кућу, кад ње нема. Удри доље, горе по кући премећи и обарај, а ње нема, па нема. Док ће ти се један арнаут попети под кров и наћи је под говеђом кожом. Скоче и остали да је свуку, па како је била снопата, а уз то се и бранила и отимала, стану је неки тући. Други су је бранили, те се потуку између себе и стану се млатити кундачке из оба рамена дугим пушкама, док се не скотрљаше у авлију, ко бале вуне. Опет побјегну у Видушу, па кад их из ње суд протјера, побјегу у требињски котар, и тако су три године по шумама бјежали, јер нехће дјевојка пристати, да пође за Хајдара. Најпослије јој дотужи, па обећа и дођу на суд у Требиње, али на суду удари на се и стане отмичаре тужити, а они ватру табанима, па преко Погаче утеку, а за њима се натисну заптије, но они умакну. Она никако не укабули Хајдара, но се удаде за заптију, те јој он погину у Глухој Смокви за потоњег устанка.

И споменути Филип Мандић оженио се други пут отмицом.

Филип је био ускок, а тада су ускоци и удобније живјели. Дошавши цркви у Самобор, загледа се у Полексију, удовицу Петра Таушана а кћер Драга Окиљевића. Веле да је одвећ гледна била женска глава и занесе га. Не каза јој, да има жену, а она му се, у зао час по се, обећа. Кад кашње дозна, да је ожењен, удари на се и укриваше му се, да је гдје не абати и счепи.

Једне недјеље дође Полексија на пазар у Метохију, а то неко дојави Филипу. Ноћ је прибије и она сврне у Кошутића на Михољаче да преноћи. Обноћ нахрупи чета ускока, а пред њима Филип, Стојан и Петко Ковачевић у кућу. Полексија се сакрије, но они је нађу и поведу са собом. Она се бранила, но Стојан сврне лулу и стане је мазати по дебелом месу и маснице травити. Она се увијала у цичала као гуја у процјепу; они су је вукли и били, а чељад у страви и забуни као окамењена, па ни ријечи да су прословила. Извукли су је из куће, насањдаљили је на коња и замакли у ноћ.

Кашње је Филип погинуо. Убише га из засједе Алија и Нушко Муљанин на Душцу и посјекоше. Прва му је жена и сад жива; ено је у Мостару.

Многи су ми отмичари приповиједали, да у оваким случајевима затискивају дјевојци уста марамом, да не виче; залијевају је ракијом, да клоне и да се не отимље [1]). Кад је доведу у шуму, онда помогну момку, да је осрамоти.

Узму јаку соху, провуку је дјевојци кроз рукаве од кошуље и она остане разапета и не само да не може рукама маћи, него се не може од сохе ни преврнути, ни дићи, него лежи наузнак. Једине јој остају ноге за обрану, али и то савлада дружина, а најприје ракија.

---

[1]) Оваки се призор јесенас догодио код самоборске цркве. Како се имала црква осветити сјутри дан, то је народ већ у вечер стао долазити. Приповиједа ми госп. поп Ш. Старовић — „док опазим неку гунгулу, влачење, посртање, помагање и псовање“. Он се приближио гунгули, кад Дуличани и још неки зграбили неку дјевојку Поповића (?) с Дражљева и вуку је по блату. Зачепљају јој уста марамом и залијевају је ракијом. Како је вуку, а она им се отимље, скоро су све на њој растргали. Госп. Старовић их упита — шта је? а они ће — „Ходи нам помози!“ Кад види шта је, а дјевојка виче, да никад не ће на ови начин, он их опомене, да дјевојку пусте и запријети оружничком патролом, па како оно кажу — и пјана врана за орла знаде, пустише дјевојку. Госп. Старовић вели, да је то било врло гадно гледати, а особито они пјани. — Сачувало се једно писмо у требињског кајмекама, госп. Мухамед бега Дефтердаревића по свој прилици из друге половине 18. стољећа, а тиче се отмице дјевојке. Адресирано је на Ибрахим пашу Ресулбеговића, тадањег заповједника требињског, а послао га је Вуко Пову, туфекчија с Врпције (с Врањске из билећког котара) и тужи Мићу, сина Славуја Сочивичића, што хоће „по силу“ да му дјевојку „води“. Ово је писмо објелоданио у овоме „Гласнику“ 1897. год. син кајмекамов и мој пријатељ, госп. Ибрахим бег. Како је то писмо за овај предмет од интереса, ево га у цијелости доносим, ј р ће оно у неколико показати начин отмице, а и потсјетити, како се тадања власт према томе држала. Писмо гласи: „Вуко Пову, тувекчија с Врације свијетломе и честитоме Ибраим паши љубимо ти пашмаге и алиу на чем сједиш пашо оповидам ти зулум мој који ми чини један аинин на име Славуја Сочивичића син име му је Мића имам ћер дијете моје дјевојку те ми аинин иде око куће моје те по силу дјевојку води и отимље а она му каил није ни му оће ни ја му оћу веће се поасио те ме с пушком у кућу угони и не да ми изићи ис куће ћери ни жени ни снаи него ми стока сама иде а кад Бог зна а људи знаду пашо тај је чојек Алију Салуовића издао него пашо нареди на кнеза Саву Лалића он га море домамити и уватити како твој бабо нареди на Јована Батинића те ухвати Носвића те пашо аинина објеси и оће пашо да се одмеће Глигору у Црну Гору а ја сам дјевојку обећао и дао другом Симу Јаношевићу у Ивици твом кмету ишао да твоју кућу упали а Сима убије и томе су шанти два Турчина те ми пашо душманину ака дођи који зло чини и Турке издава и ако ли му пашо ака дођи не ћеш њу к везиру на Босну те ћу мој зулум повиђети и божи сам и твој.“

Попраћајући ово писмо Ибрахим бег, чудновато је да „Врапцију“ доводи у истовјетност с „Француском“, а по том и Вука „Француzом“, а још чудноватије да мјесто „Алију“ Салуовића, пише „Илију“. (Упореди „Гласник зем. муз.“, 1897., стр. 206. и 207.) Та ено и сада Сахловића у Требињу и мусломани су, а и у писму стоји „и Турке издава“. Ово је писмо и с тога знаменито, што се из њега разабире куда се протезала власт требињска.

Момак остаје у шуми по мјесец и два а догађало се и по читаву годину и више. Још бих требао навести отмицу жена, но уза сав мој труд не нађох томе примјера у Гацку, док тим народна пјесма обилује. Има примјер, гдје је Мићо Малишин Тепарчевић из Вратковића побјегао с туђом женом — свога рођака Ђура Тепарчевића; она је оставила дјецу и мужа и с њим пребјегла преко Црне Горе у Турску прије 14 година. Оваки примјери нијесу ријетки: но ово није права отмица, него одбјежница или крађа, и ако народ каже — отео му је жену![1])

Крађа.

Дуга коса, кратка памет.
Нар. пословица.

Крађа је отмица са приволом дјевојке. Настаје кад се загледа момак и дјевојка, а на пут им стоје родитељи и родбина дјевојачка, манишући момку, да им није прилика. Тада момак и дјевојка ухвате вјеру и гледају прилику, како ће се на најзгоднији начин дјевојка украсти и побјећи. Укућани је чувају и пазе на сваки њезин корак, а и момков, који се кући привлачи и около ње врља. Гдјекада и бјен буде, но то је њему ништа; не ће да се окани дјевојке.

У крађи највећу улогу играју посредници између момка и дјевојке и без њих се не може крађа ни замислити. То су обично жене, а може бити и који момков јаран или дјевојчина јараница. Но свакако су главни посредници при свакој крађи неко од укућана или рода дјевојачкога, што су вазда уз дјевојку и гледају је издати момку или његовим отмичарима. Они и хвале момка, узносе му врлине, предсказују јој срећу и задовољство; гледају на сваки начин, да јој момка омиле и утисну га у срце, како га већ нико не би могао маћи или из главе јој избити. У такој згоди дјевојка и не мисли ни на кога, него на момка и сваки јој је други одвратан, а за овим би и у ватру и у воду скочила. Но поврх свега тога најглавније је, да је момак виђен — стасит и лијеп, па је за све лако; она мисли, да ће га за главом носити.

С тога у оваким приликама и нема посла разум, него срце, па тешко да се која одбјеглица усрећила и да јој је добро било. Обично пане у сиромаштину, а уз то је и родитељи куну и у камен затуцају, па народ држи, да ју то стигло. Родитељи нијесу ради несрећи свога дјетета, па с тога је нијесу ни дали за дотичног момка, но су јој гледали бољу срећу, гдје се и јавља обично такој дјевојци, но она је одбија разним изговорима. Таки је међу осталим, да се не ће никада ни удавати, а овамо гледа згоду да побјегне. Овака је добјеглица или како је обично народ зове — самодошлица[2]), у народу пријекорна, па и у кући, гдје је дошла, ако и не одмах, а оно чим се што на њу наљуте, веле: „да си добра, не би дошла сама“. А жене, чим дознају, да је побјегла, развезу разговор, па једне удри по њој и пребацивај јој — „Кад засврби пи . . ра, не боји се ни цара!“, док

---

[1]) Прије 15 дана такођер је побјегао Мурат Тубоња из Борча и одвео жену Хасана Лога с Горње Луке из Борча. Он је оставио једно дијете и жену, а она четверо дјеце (најмлађе мушко од четири мјесеца) и мужа. Побјегли су у Сјенице (Турску). Оваких случајева има доста. И у народној пјесми има сијасет примјера, па и гдје је жена мужу о глави радила, управо као што се и сада догађа. Има примјера, гдје и муж жену гледа смакнути, па да се другом ожени; а муслимани је злоставља док је пуште, па себи другу доведе и ако би могао и двије увети.

[2]) Народ каже — „Свакој се рече, која без сватова оде: сама је отишла“. С тога се на оваке и односи она:

Тешко селу куда војска прође
И дјевојци, која сама дође:
Јер је прво јутро прекорена:
— Да си добра не би дошла сама!

А ондашњи муслимани имају о томе једну пјесму, те у њој пјевају:

— Сама си дошла, од Бога нашла!

ће друге — „Има код ње нека, која не ће да чека!“ Уз то ће треће — „Па нек' иде, Бога ти, к'о у своју кућу: не ће овуда по селу казивати мргиње, ни бијеле косе плести!“ Па ће јој неке и матери — „Чуј, Бога ти! жао ти је може бити, гдје не носи бијелу ђурдију!“ Но и ако овако пошљедње говоре, ипак у души знају, да је дјевојка учинила прекршај и да на добро не слути, пак ћо кашње и рећи — „Што је тражила, то је и нашла!“ Ни дјевојка не може кашње корити свој род, ако јој лоше буде, јер је сама отишла — „Сама пала, сама се убила“. Њен род и не ће да за њу знаде; он је на њу љут, јер му се такла образа. Има породица, што би вољели, да је поганац предре, но што им преко воље оде и ријеч погази; а неки су спремни и крв пролити у оваким случајевима, што се прије и догађало. У томе је крађа и слична отмици, па се једино од ње разликује, што се отмичари уздају у дјевојку и њевину — „драга је воља“, кад се дође до суда. Остало је исто.

Отмичари се договоре с посредницима или с дјевојком, да им изађе из куће и углаве мјесто, гдје ће се састати. Како је ово мучан а и опасан посао, обично се врши обноћ, а може и обдан. Они се врте, а и чекају дјевојку по више сати, а некада им буде узалуд и врну се празних шака с тога, што се дјевојка није могла украсти [1]). Изађе ли дјевојка, докопају је и бјеже кући, док се није сазнало и родбина се узбунила и пошла у потјеру, па им могу дјевојку отети, а могло би и крви бити. Не стигну ли их, то је њихова срећа, али није без опасности: јер родбина дјевојачка нахрупи на кућу момкову, па се догоди да и тада буде крви и дјевојку отму и поврате је кући. Но више пута у овакоме случају

---

[1]) Врло интересантне су ми ствари многи причали о крађи дјевојака; то је велика мука, а и врло опасан посао. Јашарага ми Звиздић приповиједа, да човјека спопане нека дрхтавица и занесеност као у рату. Он је више пута крао дјевојке, но сваки је пут сретно пролазио. Посљедњи је пут био у крађи у Муљима, но мало да није насио. Била је студен и велики снијег. Био је самодруги — он и Ђамил Сарић. Дошли су негдје иза јацпје и чекали су, док чељад поспи. Кад им се додије чекање, а дјевојка не излази, Јашар провуче шипку кроз рупицу у бањици и унутра у соби покуца. Тамо је штап млатио, а из собе чуо се кашаљ дјевојчин. Како је не би, он опет провуче штап и стане куцати. Опет се дјевојка накашље, али не излази. Он опет покуца, а док у соби стаде вика и псовка. То је био њезин брат Цано; излети пред врата и стаде викати и тражити ко је. Они се сакрише, па кад се Цано врати и врата затвори, они се опет кући приближе, да дјевојку чекају. Чекали су и чекали, а и куцали, но дјевојке никако. Кад би пред зору, учини им се завор, да се без дјевојке врате, па право у кућу — „па или дјевојку извести, или главу изгубити,“ каже Јашар. Кад су им отворили врата и у собу унишли, мало није крв пала. Срећа је била, да за то нијесу остали Муљани знали, а Цано је гледао, да из собе клисн и да даде хабер братству, но Јашар је добро чувао врата. Најпослије се Јашар продере на дјевојку — „Чија си ти и кога вуцаш овуда; јеси ли се ти мени обећала?!“ — „Јесам!“ одговори дјевојка. — „Е, па кад јеси, хајде!“ дрекне Јашар и докопа дјевојку; истури је пред врата с Ђамилом и упути их да иду. За тим и он за њима излети, а Цано за њима. Не да им ићи, а све се обзире, не ће ли кога абатити, да завитеља Муљане; а кидисо једнако — „Шта ћете са мном; хоћете ли ми образ оцрнити?“ — „Не, не дô Бог, брате Цано, но одведох ти, бога ми, сестру!“ одговара Јашар. Тако су се држили њих два до више Муља, док је Ђамил с дјевојком прилично одмакао. Кад Цано видје, да нема помоћи, препоручи му сестру и пољуби се с Јашаром. Јашар стиже Ђамила и дјевојку, па затру табанима, док нијесу за њима Муљани. Бјежали су изнад Михољача брдом, јер су се бојали на Автовац ударити, да их не стигну. Тек негдје у пô пута опазе, да дјевојка није добро обула кундуре, па с тога не може да бјежи, а и снијег не дâ. Обује их лијепо и сретно стигну у Метохију.

Оваких крађа има много, па су у цијелости испричане веома занимљиве, но ни с горњом то не могох учинити ради простора. Особито оваке крађе и честе су и врло интересантне код мусломанских сељака. Стари је обичај, да се у крађу по дјевојку понесе: обућа, пâс и фереџа, па и спурлија. То је носио и Јашар, но у хитњи дјевојка није добро навула, јер су кундуре биле на ластику. Сељаци носе постуле, па се често догађа, да путем траже у кога дућанџије да купе, јер нијесу понијели, а дјевојка боса клапће. С тога се који мушки сазује и њу обује, кад не нађу. Мјесто фереџе замотају је у чаршаф; но вазда је прекрију спурлијом (црвеним платном). Крађа се и онда излеже, кад се млађа сестра загледа и пође преко старије, не остаје јој друга, него се украсти и побјећи.

прође без крви и дјевојка остане у момковој кући, јер она обично призна, да није сила, него да је драга воља.

Не догађа се увијек, да дјевојка побјегне из куће, као ни то, да се прије с момком загледа и договори. Она може побјећи и из чаршије, од цркве, из поља, из брда и т. д. Обично се ненадно бјегство и без претходног знања догађа о дернецима[1]) код цркава и о пазарима у чаршији. Овака су бјегства и најинтересантнија и чисто човјек ужива гледајући ону гунгулу од свјетине и потисак. Ту је граја и трчање; све вре.

И народна пјесма пјева о крађи; тога су пуне мусломанске пјесме, особито гдје се дјевојка по причању заљуби у јунака, и познавши га по „либру“ бјежи с њиме. Уз крађу дјевојака нијесу ријетки случајеви, гдје су и жене остављале мужеве и дјецу и бјежале с другијем. Овога има и данас; два испричана случаја нам то тврде, а има их и више. Но крађа је дјевојака чешћа и особито се код мусломана у великом јеку сачувала и скоро је то једини начин женидбе код нижег сталежа, па у некој мјери и код средњега. Код православних је сузбија „проглас“, јер се сада тражи, да се у цркви три пута огласе младенци; но ипак и крађе има и ту доста. Од многих случајева овдје ћу само три навести ради примјера.

Јефто Шолаја загледа се и замилује са Симаном Јока Говедарице с Михољача. Они му је нијесу дали, не држећи Јефта, да им је акрам, а и Симана имадијаше доста муштерија, те је родбина бијаше наумила дати за Поповића на Дражљево. Јефто је био млад и лијеп, а и Симана гледна. Састајући се често по њивама и по страни загледају се и заслијепе једно за другијем. Многи су је просци просили, но она никад жива укабулити: све се изговарала, да се не ће удавати. Ово су укућани знали и добро су је чували, јер јој говораху — „Волимо те пресјећи, но да одеш за Јефта!“ А кад би дошла Јефтова мати Плема, рекли би јој — „Ево ти свекрве!“ на што би она осорно — „Јес' куји и крмачи!“

Негдје у јесен око Томина дне призајми Јефто стоку и потјера, као да ће у Требиње да прода. Управо се тада и шушкало, да ће Симану превести: па како припазе Говедарице да оде Јефто пут Требиња, нијесу је тај дан ни чували. Но Јефто оде до на Камено Брдо, па се врати. У томе су отишли Перо и Митар Шолаја до под Михољаче да чекају и вребају Симану, не ће ли је како абатити и шчепити. Док ће им жена Шћепана Шолаје с Михољава дохаберити: — „Ето је гдје иде, сад ће избити; гони коње!“ Они се привуку, кад ето ти ње замотане у сукнену кабаницу, јер ромињаше киша. Они је засрету и назову Бога, па позову да с њима иде. Она нагне бјежати и молити их, да је сада пусте; но они се натисну за њом и стигну је. Кад види, да није друге, стане се изговарати, да је Јефто у Требињу, па куда ће је водити. Они јој покажу Јефта доље на тести; а она промисливши се рећи ће — „Е па, ако ћемо ићи, хајдемо брзо!“

Симана ми је приповиједала, да није знала, нити је била приправна тај дан за бјежања. Кад је опазио у пô пута дјевер Перо, каква је и да није обучена, стане викати и псовати — „Вјеру ти каква си; како ћу те таку, као циганку, кући водити!“ и пошаљу некога кући, да донесе хаљине, да се под ћупријом пресвуче. Каже Симана — „Ја знам каква су ми браћа и отац, а особито Ђеган, па ако дознају и пођу за нама, у триста је злије часа и мени и њима, но ја њих удри моли и куми, да брже идемо, док нас није потјера стигла“.

Са Симаном је било и дијете некога Бјела, па су га до на пô пута замамљивали, да се не би одмах врнуло и код куће казало, шта је са Симаном. Онда су га отјерали, а дијете је отишло на Михољаче плачући и тамо казало, шта се догодило.

[1]) У Гацку нема за ово израза, но обично кажу „алус“, но ова ријеч означава много свијета. Ријеч „збор“ није добра за ово, јер означава озбиљно договарање — зборење, па отуда и — „Зборна гомила“. У народу има — збор и договор. Прва има опширније значење, што и у споменицима — „станак“; друга уже и значи договор кућње чељади, па и села, ако ће нешто у заједници урадити. С тога — „збор код цркве“ није никако добар израз, нити се у народу чује; јер се код цркве и игра, пјева, гусла, једе, пије, а и туче се, кад се напију; то није збор, него забава, сијело.

У појати се Симана пресвукла и увели су је у кућу, пошто је обичајне церемоније свршила. У то су нахрупили и Михољачани, неки и оружани, и опколили кућу Шолајину. Пред кућом је сједио Марко Бјелоглав и Нико Лећак из Жупе. Беган пројури мимо њих на врата и раздере се — „Дјевојку 'вамо; jȁ ћу вам казати, чију ћете сестру водити: дјевојку на сриједу, ја ће вам ови судити!“ и хвати се за револвер. Остала браћа и рођаци Симанини скупе се на врата и захтијеваху, да им се изведе дјевојка, да виде чија је. Дјевојка је стајала уз дјевера, а Јефто се поднимио и снуждио иза врата. Прича Симана — „Није ми стало за ме, но ми је жао Јефта и осталих, гдје ће крв пасти ради мене“. У то се догоди неспоразум, јер Говедарице питају Симану — чија си? а она у забуни рече — ваша! те се измијешаше и једино викаху — изведите дјевојку, jȁ сад крв паде! Беган већ бијаше потегао револвер, па кад Нико Лећак видје и он свој трже и повиче — „Мȁ донке, Бегане, остави се зла; тури та г...а за пȃс, јер и ја имам; па, мисе ми, док је овај мој и глава ми на рамену, не ћеш извести дјевојке; но сједи, Госпе ти, да пијемо каву и људски се разговарамо!“ Беган задро и никако да се окани, док срећом изби на коњу Митар Говедарица из Автовца; чуо чо'к шта се догодило, па брже полетио, да не пане крв. Улети у кућу, растура гунгулу и повиче — „Дјевојку 'вамо!“ Сни је изведу, а он ће — „Симана! чија си ти; или си Шолајина, или Говедаричина? и намигне на њу да рече да је Симова, јер види да је збуњена и да ће крв лећи. Она кроза зубе и упрући прстом на Сима Шолају рече — „Ја сам Шолајина и божја и не ћу никад жива одавле?“ На то ће Митар — „А како те одведоше; или је сила била, или драга воља; да те нијесу буцали?“ Симана, дошавши већ себи, одговори — „Није била сила, нити су ме буцали, но је била драга воља; да нијесам шћела, не би ме могли на силу довести!“ Митар се окрене Бегану и осталијем и рече — „Ето сте чули, па шта тражите, но сваки хајдемо за својим послом; како јој се заломило, нек' и куса, а што је ухватила, нек' и држи; рекли су — свак је своје среће ковач!“ и клипи на коња и први оде, а остали куд који.

Беган оде на суд и тужи Шолаје, како су му сестру уграбили нејаку — од 12 година. Суд позове Шолаје, но они се брањаху да је нијесу отели, ни на силу одвели, но да је она драге воље дошла. И Симану су испитивали, па је и она тако казала. За године је рекла — „Чула сам од своје тетке (маћехе), да ми је било око три године, кад се она довела; а она каже, да је сад 18 година како се довела за баба: ето ње, па је питајте!“ Уз то је непрестано понављала, да никад жива не ће од Јефта.

Симана је остала код Јефта и вјенчала се, но њезин је род њу проклињао и није с њом зборио. Особито је оцу, старом Јоку, задала рану и он је клео. Но разболивши се негдје у прољеће и побојавши се да не умре па да не однесе на срцу жаовицу, поручи да дође Симана. Она дође са Јефтовим рођаком Симом Шолајом и тако се измире. Тек пред смрт на двије три ли године склони се и у ње оде кући.

Госпава, сестра Јакова Окиљевића из Јасеника, била је испрошена за Павла Симуновића у Пиву. Њезина родица Ђурђа, удата за попа Јола Поповића, стане је облијетати и окретати, да пође за њезина дјевера Михајла Поповића. У томе и успије.

Једне недјеље пошаље Јаков и браћа му сестру Госпаву у Метохију, да купује руха за удаје. Ђурђа је нађе у чаршији и с њом је била до пред ноћ. Договоре се, да не иде на Платице, но да с Поникава окрене у Грачаницу. Тако и буде. Госпава оде из Метохије као да ће кући, те до на Поникве, гдје је Ђурђа срете и с њом протовој кући у Грачаницу.

Прото Петар Поповић, отац Михајлов, брже боље пошаље по Лака Кекића и Риста Фалаџића и још неке, те куриште свадбу и затури весеље. Знао је прото, да ово не може с миром проћи и без грдила, а особито, јер је дјевојка испрошена, с тога је и позвао Лака и Риста на све преше.

Глас допане на Платице дјевојачкој браћи, да им је на силу сестра одведена, те ти се они дигну за дјевојком у потјеру до куће протове. Стигну обноћ и стану звати и молити, да им дјевојку изведу, јер је она испрошена. Они су их из куће звали да уљегу, но како

они не хтједоше и једнако захтијеваху сестру и мољаху, стадоше им се ругати. Сад Окиљи стану викати — сестру на сриједу, к.....ни једни! и псовати, па оспу камењем на кућу и стану са авлије и у врата бити. Сватови се узбуне, а укућани препану и нико не смједе пред врата изићи. На то ће прото: „Куме Лако! де изиђи, Бога ти, и види, шта они хоће ноћас!“ Лако одмах скочи и докопа револвер у шаку па к вратима. Отвори врата и стаде викати на Окиљевиће и псовати их, па кресну три пута, ама револвер не упали. У то му Јаков викну — гдје си? а Лако се одазва — ево ме! и на тај глас Јаков размахне зидником и Лака буб у ребра. Он се свали и зајаука — погибох! на што прото повика — „Хà, Ристо, црн ти образ, ено ти погибе кум; што га не браниш, све ти јазук било!“ Сад и Ристо излети, па док се скупише око Лака и стадоше га водом полијевати, дотле Окиљевићи замакоше[1]). Лаку је овај камен смрт задао.

Госпаву вјенча поп Шћепан Авдаловић са Степена са Михајлом. Окиљевићи су поднијели тужбу владици у Мостару, гдје испред духовне власти у Гацко изађе поп Иveза. Парница се дуго вукла те је прота доста новаца стала, па и епитимије.

Новак Елез из Изгори био је испросио за се дјевојку, Крстињу Радмиловића из Луковица, кћер Вукову. Све је уобичајено провео и дао, па и најпослије и сватове скупио и послао по дјевојку. Сватови су дошли у Луковицу и заноћили. Но, не лези ђаволе, дјевојка се била загледала и вјеру дала Благоју Сфорцану у Коритима, сину Васиљеву. Дигне се у зору и побјегне с Благојем и друштвом му у Корита. Кад сватови дознају за зло и грдило, узму њезину родицу Цвијету, кћи Јефта Радмила, не имајући куд камо.

Овака је крађа најгрђа.

Дјевојка, што сама оде, ако може и однесе што собом — хаљина, а многа и не понесе, јер нема кад, или се није надала. Но обично ће мајка, или стрина, јà која жена из куће сакрити у торбу и по коме јој послати што од преобуке, но да не знају људи. Сандук с рухом носе, пошто се помире, а то је обично о крсном имену и гоне га на коњу.

Мире се, као што се рекло, о крсном имену трећи дан. Дође зет прије и помире се, али и прије тога попију ракију код цркве, или у механи — помире их пријатељи, јà ли родбина. Том се приликом и граде исто као и о редовној свадби.

Код крађе же́на̂ наравно да нема мирења, нити ичега, до ли непријатељства и крвне освете. С тога и бјеже у страну државу као злочини, што се и догодило с Тепавчевићем прије 14 година, а с Мурадом Тубоњом на 23. јуна по н. к. 1904., те су оба побјегла у Турску. Оваки су случајеви прије кажњивани, ако се счепе, коњма на репове, или под гомилу! Друга је, кад јој мужа убије и онда је узме: тада је освета.

У овај би одио још спадала женидба, гдје се момак ожени противу воље својих родитеља, јер, манишући дјевојци и њезину роду, не налазе, да су им акрам, па да се спријатеље с њима. Тада не води дјевојке момак својој кући, нити смије, но у кога пријатеља, или у своје својати, те ту јадно и чемерно живи. На то људи скоче и тешком муком салете родитеље, особито оца, да сина прими с невјестом. Отац их прими преко воље, али је така невјеста пријекорна од укућана док је год жива: „натоварила си се као кила на дроб“, веле, — и мора као црв радити и умиљавати се, па да у кући остане: јер се догађа, да их отјерају и по више пута.

[1]) Окиљевићи су и нехтијући морали овако поступати, јер и што им се такло у образ, још су се више бојали освете са стране Симуновића и Пивљана, пошто су на граници. Овим су показали, да им је сестра отишла без њихова знања, па су зажмирили и резикали са својим главама, ударивши на протову кућу. Особито их код Пивљана опра и парба са протом, што је у неку руку била и задовељштина Симуновићима, јер су двије исте родице биле Ђурђа и Госпава, па одоше за два брата и вјенчаше се. То је код духовне власти проту и донијело неприлика. Но Окиљевићима је још једна била. По народном обичају они су требали дуплирати аманет, што је дјевојци дат, а и сав трошак намирити Симуновићима, што су га учинили при загледању, малој и великој прошњи, те при уговору, јер су све ово трошкови момкови, па и кад се води дјевојка; наравно, да потоњег није било, јер није дошло до свадбе. Окиљевићи су ово све намирили, мирећи се са Симуновићима.

Ово се највише догађа код мусломана, који много полажу до соја, те избјегавају женидбу са сојсузом; а младо срце не разабира за то. Код православних се такођер на то гледа, ама не у толикој мјери, јер — „залуду је кољено, кад је огољело“, као и она: „што ће ми кула и пенџери, кад нема ништа у тенџери“. Обична је: „иман, стиман“, па се према њој и владају.

Самодошлица.

Удала се мома, да је није дома.
Нар. пословица.

Већ само име каже, да треба да дјевојка са̂ма дође. Но ипак нека нико не мисли, да се то случи а да се нису прије миловали момак и дјевојка и једно другом задали вјеру. То настаје као и крађа, па је истовјетна с њом.

Дјевојка се замилује с момком противу воље својих родитеља, па кад виде, да јој не могу забранити, отјерају је. Но може момак дјевојку осрамотити, па кад укућани опазе, отјерају је, или она сама побјеже. Још може дјевојка сама отићи, кад види, да момак с другом ћоса, па да не би њу преварио, дође му са̂ма кући. И онда ће сама доћи, кад два рођака ћосају са двије родице, или својати, па се боје, да се не би која прије удала и вјенчала и тиме јој препријечила удају; у овоме случају грабе и која је тврђих очију, сама дође. По томе се види, да могу бити разни узроци, па да дјевојка са̂ма дође.

Самодошлица није у народу похваљена, па ни у кући, у коју је дошла, осим неких случајева, као што је први. И оне су пријекорне, као и оне у крађи: „Да си сретна, са сватима би дошла, а не би се сама товарила; мислила си, да се никада не ћеш удати!“ Родитељи су на њих љути, но овдје је нешто блажа љутина од оне у крађи. По који пут и овдје настаје мирење и шиљање руха.

Да је овај обичај и прије постојао народ свједочи, а и до дан данас уздржала се ријеч: „Добар вече и сретна ви ја!“ Примјера има и сада, но нијесу тако чести. Ја овдје износим неке.

Наза Хоџића завољела се са Бајатом; дала му вјеру и узела аманет. То чуо Хоџић и било му тешко, јер му не бијаше Бајат акрам. С тога, кад га укоре пријатељи у чаршији, а жена му у вечер код куће каза, да је и аманет узела, скочи и дозва Назу и притјера је, да му отвори сандук. Кад у сандуку нађе прстен и остале ствари, упита је, чије је. Пошто му каза да је Бајатово, турне јој то у руку, изведе је пред врата и запрати Бајату — „хајд', налет те било, кад ћеш тако!“

Наза дође под кућу Бајатову и стане звати, да јој отворе. Чује мати Бајатова и промоли главу кроз пенџер и упита — ко је? Она одговори — ја! А стара — ко, ти? — Ја, Наза Хоџића! одговори дјевојка. Стара у весељу скочи — „Ха̂, благо, Назо, шћери моја; благо мениноћас и вазда!“ Отвори врата и уведе Назу у собу. Пазили су је као очи у глави; а није ни шала — Хоџића кћи![1])

Јована, кћи Јола Бјелогрлића, ћосала је са Остојом Милинковићем из Липника. Нека је Милинкуша опет ћосала с Бјелогрлићем, Јованиним рођаком. Јована се побоји, да Милинкуша, родица Остојина, не оде прије за њезина рођака и тим јој спријечи вјенчање, па се упути с другарицом, Крстињом Лазара Милинковића, те право кући Остојиној — „Добар вече и сретна ви ја!“

Јегда, Станоја Бјелогрлића кћи, дошла је са̂ма кући Ђока Милинковића. Случај је био необичан.

Станоје је врло богат човјек, па једнога дана изнесе дукате на сунце да суши. То опази Јегда и каже Ђоку Милинковићу, а овај своме брату. Ђоко и Јегда миловали су се, те је Ђоко наговори, да пази на новце, гдје ће их оставити. Јегда увреба и каже Ђоку, а он и брат дођу и новце дигну. Кад Станоје опази, да му нема новаца, стане

[1]) Овдје се више радовало соју и Хоџића миразу, но дјевојци. Мираз код мусломана игра важну улогу.

питати и кушати, те сазна, да су му код браће Милинковића. Оде на суд и задавија Ђока и брата му. Да би се ово како предпријечило, Јегда ускочи кући Ђоковој, који већ бијаше с ону страну браве с братом. Парница се водила, истрага гонила и одоше оба брата на три године у Зеницу.

Јегда је Ђока чекала и чекала у његовој кући, па баш кад ће изаћи из Зенице — умре. Станоје прими Јегду и она оде својој кући.

Имам забиљежених примјера, гдје су и трудне долазиле, особито из Пропоља, гдје је дјевојка силни пут превалила од 12 сати даљине, кад је род потјерао. Но ове не ћу наводити — разлог је јасан. Само ћу навести једну смијешну самодошлицу; догодила се случајно, и не може се убрајати међу праве.

Женио се Андрија Гојко из Рудог поља и послао је сватове у Гареву по дјевојку Јањушевића. Кад су у вечер у Гареви сватовске коње појили, пође и дјевојка на воду, да види, како ће сјутра јахати. По њезиној несрећи узјаше на кобилу, а кобила њисне, па у сав кас пољем пут Рудог поља, гдје јој бијаху ждријебе оставили. Донесе је пред кућу и стане хрвати и њискати, тражећи ждријебе. Неко из куће изађе и упита — ко си ноћас? а она ће с кобиле — ја, јадна на кулави! Излете укућани и уведу је у кућу, па сваки у смијех и чудо — донесе је кобила![1])

Сјутра дан сватови к'о убијени, не знају, шта ће без дјевојке. Најпослије ће се домислити и завити некога Муришића у мараме. Морали су га митити, особито испод Метохије и Автовца, јер је пријетио, да ће запјевати. Дали су му двије сребрњаче, да шути и да их не осрамоти.

Привидна крађа.

Боље се поштено сакрити, него непоштено исказати. *Нар. пословица.*

Привидна крађа није друго, неко шпекулација између момкове и дјевојачке куће, да што јефтиније прођу, особито дјевојачка кућа. Обично се к њој прибјегава код православних из сиромаштва једне или обје стране, док је код муслимана то обична ствар и и ријетко ће се који женити редовном свадбом, већ ако баш богатији, да се мало покаже. Но често се дешава, да дјевојка није спремна, а момак не ће да чека,ваљда што се боји, да му је ко не преотме, или чим је загледа и испроси, хоће да је води, па у том је случају и оправдан поступак. Одиграва се на исти начин као и права крађа, а народ за њима виче, особито дјеца — „Два свата кусата и дјевојка репата!"

Пријатељи пију гдје у хладу код цркве и разговарају се, или у којој механи у чаршији, док у неко доба настане граја и свијет потрчи. Два три пријатеља момкова докопали дјевојку, прекрили је буруншуком и бјеже страном или пољем. Далеко су одмакли и не могу се стићи. Род дјевојачки се узбуни, виче, псује, пријети, а неки и потрче за дјевојком; па се након неког времена врате, или негдје зађу и тако укрију свијету траг.

Оваки сам призор прошле године гледао овдје у Метохији о Петрову дне, кад је неки Банаш из Данића одвео Златану, кћи Риста Ковачевића из Срђевића. Била је пуна механа Бошка Кошутића и ту се пило, пјевало, галамило, а и договарало. Негдје пред ноћ настаде трка, кад повикаше — побјеже Златана са Банашем! Они су упријечили пољем, а Ристо пошао тестом, да их стигне.

Код мусломана се обично дјевојка води из куће. Нема толико галаме, ни потјере. Има је онда, када два момка ћосају са истом дјевојком, па оба дођу по њу и доведу друштва. Тада долази и до тучњаве, што се више пута понавља, ако им не пође за руком дјевојку одвести. Обично комшије скоче и укрију дјевојку, па је згодом протуре момку. коме су је ради дати.

[1]) Има у народу и псовка — Ону ти кобилу, која те довукла!

И у овој се крађи мире и кашње за дјевојком шаљу сандук с рухом, управо као и код праве крађе, само што код оне спорије иде, јер су родитељи на дјевојку истински љути.

Као што је споменуто, оваки су случајеви крађе врло чести и обични, па не држим за потребито наводити примјерâ. Народ и овакој дјевојци каже — сама је дошла, па је и она често пута пријекорна. И муж ће јој у љутини рећи и пребацити — нијесам те молио, сама си за мном пристала![1])

На крају овога одјељка још ћу навести и „намјерну женидбу".

Овака се женидба дешава, кад дјевојка бане у кућу, а ту је момак на женидби, па је уставе и вјенчају. Особито су оваки случајеви љети, кад планинштаци изгоне хајван на планину, или кад излазе Рудињке у пӧжањ.

И ово је ради мањег трошка, а и с тога, што им се дјевојка свиди.

На овај се начин оженио Ристо Касавица из Лазарића са кћери сердара Калајџића из Љубиња. Калајџић пане на конак у Касавици, кад је згонио хајван с планине. Касавицама се свиди Хумкиња — бијесна дјевојка — и стану јој оцу провлачити кроз уши — би ли им је оставио? Сердар пристане и позове кћер, те јој каже, шта је. Упита је — „хоћеш ли ти остати? бегенишеш ли Риста?" Дјевојка пристане, а Касавице изнесу ракију и попију за сретна пријатељства. Сјутра дан сердар оде пут Љубиња и остави им своју кћер.

Лујо Сршић из Автовца увео је неку Анђу, кћи Кецана Ратковића са Арсланагића Моста из Требиња. Она је била о жетви изашла у Гацко са осталим жетелицама на пӧжањ, гдје је Лујо види. Свиди му се, договоре се и устави је и вјенча.

Оваких примјера има много, а догађају се и онда, кад народ пролази у јесен на храну (зимницу) у Посавину и у прољеће, кад се враћају. И онда дјевојку уставе, када која оде у своје својати у друго село, па тамо се свиди коме момку и његову роду. У оваком случају питају момка — бегенишеш ли је? хоћемо ли ти је уставити?

И код ове се женидбе сандук шаље за дјевојком, пошто се начине, особито код потоње, која се сматра правом крађом.

Редовита женидба.

Прави је пут најбољи. ***Нар. пословица.***

Овај је начин женидбе најчаснији; но уједно најскупљи. Редовита женидба изискује и редовите обичаје, а то су: загледање, прошња мала и велика, уговор и свадба.

Првим се гледа врснођа дјевојке односно момка, те стање и глас кућâ, које се пријатеље; другим — да се сазна, хоће ли се спријатељити и дати дјевојку; трећим — да се обиљежи дјевојка и сазна цијела околина: четвртим — да се заједнички уговоре дарови, дан весеља и број сватова, како се обе стране могу припремити; пето — да се тај чин што сјајније и свечаније изврши, јер „гдје сватовања нема, знак је некаква лоша биљега, а сватовања нема ондје, гдје се само дјевојчина воља пита"[2]). Код свих тих обичаја изазивају се и многи трошкови, а обје су куће дужне сносити их, и која удаје и која жени, но обично већи терет пада на младожењину; ова већ од загледања па док преведе дјевојку под свој кров, уз остале трошкове, троши сваки пут и око рода и својати дјевојачке, частећи их, гдје се год нађу и састану. — Па како се управо на томе трошку и узајамном даривању оснивају неки криви појмови о нашем сељаку, то ћу

---

[1]) Доста је смијешан случај, што га памтим из Сарајева још као ђак. Биле су двије сестре Божанића — Симана и Ана; стајале су код „шареног хана" у Табацима. Неки опанчар дође иза акшама и стане ашиковати са Аном. Он је био пијан к'о тринга, и у неко доба ноћи одведе Ану својој кући — бива да ће је узети. Кад се свануло и он њу угледао у кући, зачуди се и упита матер — откуда је ту и шта ће? Мати му каже, да је он довео; но он је отјера кући.

[2]) Босанска Вила, 1894., стр. 267.

се прије, него што пријеђем на поједине те одјелке, обазријети на такав један опћенити трошак код наших сељака, који многоме странцу, па и гдјекојем домаћем сину у око запиње те држе, да наши сељаци при удаји продају дјевојке, с узрока, што се при уговору дарова уговара и готов новац, који се уз принос, дарове и одјећу дјевојачку даје на синији при „грађењу“ или „мирењу“.

Слика 1. Грађење.

Моја није да протумачим постање овога обичаја, који по свом поријетлу сиже јамачно у прастару давнину, нити да му тумачим некадање значење, него ми је истакнути, да у данашњега народа нисам нигдје нашао, да си је свјестан, да је то нека врста „откупа“ радне снаге, коју добива младожењина кућа невјестом — како то неки хоће — или да је то „трговина“, којом се „продаје“ чељаде једне куће у другу кућу. По готово морам просвједовати на основу свога искуства проти томе, да отац даје дјевојку ономе, који за њу више плати. (Глас, LXIV., стр. 230. и 237.)

Само површни познаваоци народа могли су навести дабро-босанског митрополита Паисиа (1779.—1794.) и његове претшаснике на слично криво схваћање народних обичаја, услијед чега је управио посланицу на свештенство, кнезове и народ бањалучких жупа, корећи народ ради хрђавих обичаја — да продају дјевојке својим зетовима за новце[1]).

[1]) Први Шематизам прав. срп. митроп. бањалучко-бихаћке за год. 1901., стр. 240. и 241. Та посланица у цијелости гласи: „Смирени свештеници што поете у села глаголуштим жупа бање лучко потребни кнезови и друзи благословени христијани ва села жупски дар вам и мир от Бога и от нас молитва и благословение и проштение јависте нам от многи христијани јако тием нам прежде архиерее заповедале да будут добронаравни христијани остависте и паки радите стари и ригјави ваша обичае и ми е дужност имамо да запретимо ригјави послови христијаном како ми смирени над вас поручимо вам отачаски јако тае ргјави обичае што са нахождат мегју вами да продаете девоики ваши на зетови са с аспри много и да штетаит и да си задужаите и њу што ке да узме по закону за жену своју ваљаше вие да му припоможито са с страх божи а ви е поробите под дуг да са проигете од тае ригјави ваша обичае и да не узмите више от три цекина за девоики ваши како заповéдале и прежни архиереи и кои хоке слушати наша заповед и да узмит три цекина да пмат молитва всеми стјатим отцем царковним и стјатим манастирем и наша молитва а кои не ке послушати заповеде наша и тражит више от три цекина да знајут како клетва и проклетие имат то вам заповедаемо инак да не учините урадити.“ На њој је печат истога митрополита са годином ҂ѱп = 1780., а не зна се, гдје је писана и када. Како та посланица јасно казива, писана је на „притужбу“ Бањалучана, без сваке двојбе варошана — општине црквене; но колико су у стању просуђивати варошани сељаке, као и ови њих — јасна је ствар; сељаци и за своје синове кажу, који су се од куће удаљили — „шта он зна?! скитао се по свијету и врљао по школама: о нама

Ако сељаци при позлати синије говоре: „јер се злато за злато даје[1]) могло би се томе јамачно наћи подеснији тумач, него ли у неком пазару.

Чему се даје новац у Гацку, о томе сам писао још 1897. год. (но 1898. год. „Бос. Вила“ у броју 8. и 9. донијела), т. ј. за „сандук дјевојачки“; а у исту се сврху даје и по свој Босни и Херцеговини, што се јасно разабира из сакупљеног женидбеног и удадбеног материјала Ем. Лилека: „јер према руху даје се мир“ (Гласник зем. муз., 1898., стр. 5.—92.), што у истину и јест, а не за „куповање дјевојке“. Из истог се узрока даје новац и по другим крајевима нашега народа. Нушић, описивајући свадбу с Косова, вели, да момак „даје новац за спрему дјевојачку“. Новац се даје на просидби, да отац може њим намирити рухо дјевојачко (Косово, стр. 126.)[2]); а тако се даје — како пише Беговић — и код Граничара на прстену, и за то треба да донесе дјевојка дарове (Живот и обичаји Срба-Граничара, стр. 131.). Давање новаца на „прстену“ спомињу и наше народне пјесме, но то је већином даривање као у опће и сада, што бива опет у Боки на уговору[3]). И према томе негдје се даје за вријеме сватовања, негдје прије; а код нередовите свадбе касније, но вазда за рухо, односно за сандук дјевојачки и још неке трошкове, како ће се ниже видјети.

У Гацку је ово давање у времену како сватови дођу, па док сједу за ручак пред поласком. Свакако то треба свршити прије ручка, што се темељи на опћем правилу при женидбеним обичајима нашега народа. Муслимански просци, посједавши за софру обилату јелом, не ће га се ни такнути прије, док не испросе дјевојке. Старјешина просаца, узевши „аманет“ у руку и проучивши „Алаху немриле пеигамберун каулиле“ и т. д., окрене се кутњем домаћину и одријеши: „дај ми своју шћер (или сестру и т. д.) за — тога и тога — и ево ти обиљежје!“ и метнувши га на софру наставља — „а ако ми је нећ дати, ја ти не ћу јести!“ И отац момков и дјевојчин (или старјешине дотичних кућа), дошавши са синовима на одређено мјесто код постављене синије гдје наосами, не ће ни да пију ни једу, док не прегледају дарове и не намире све на синији према уговору. Буде ли то све у реду, онда скоче пријатељи и пољубе се, — тим су се начинили, па тада отпочну пити и јести[4]).

Многи пишу, како при овом грађењу долази до ријечи и крупне сваđе, али је несмотрено тумачити то тиме, да је ту „трговачки интерес“ по сриједи. До ријечи вазда ће тамо доћи, гдје се кућа момкова нађе тврда и безобразна — како народ каже, па не пође спремна по уговору, но гледа се кукавички провући; па при том — ако се намјери сјекира на брус, — ето ти цјепидлачарења за ово и оно, а отуда и која ријеч и пријекор, а то се обично касније потенцира при приповиједању и писању.

Мени је оваких случајева више познато, па и један скорашњи. Неки М. К. испроси за сина кћер у Ђ. С. и уз остале уговоре остану од реда, да на синију даду 25 фор. У име тога задужи се Ђ. у овдашњег трговца Р. Б. око руха кћерина, а нешто и око пића и других ствари. Дошавши сватови по дјевојку и ставши се ова двојица градити, тврдица М. К. тури на синију — мјесто уречених 25 — само 15 фор. Разумије се и само по себи,

ништа више не зна, но теле!“ Но из те посланице се види, да су таке укоре давали сељацима и претшасници Пансијеви, опет на притужбе општинара, што исто наводи и Нушић за владике и општине на Косову. (Косово, стр. 126.)

[1]) То је обичај мостарски; предајући брат сестру дјеверовима виче: „дајте злато за злато!“

[2]) И ту износи чудан случај о сину некаква Иве Гуштерице. Он испроси дјевојку и даде 500 гроша, које истроши дјевојачки отац — „нешто на спрему дјевојачку, нешто на дочекивање и чашћење гостију“. Пред свадбу умре дјевојка и новце му врате, те он испроси другу; но и она му умре. Кад је испросио трећу, па и она му умрла, — послије више није ни могао наћи дјевојке!

[3]) Врчевић. Разни чланци, стр. 71. и 72. Три главне народне свечаности, стр. 157. и 158. Тога нема код Д. Миковића у „Паштровској свадби“ („Бос. Вила“, 1891.).

[4]) Овако је и код просидбе, што ће се видјети; но оно је свакако погрјешно у „Бос. Вили“, гдје се наводи грађење пријатеља код треће здравице на ручку (1890., стр. 88.), ту се мислило на варошку свадбу мостарску — никако на сеоску.

да је сад било ријечи и пријекора од стране Ђ., тим прије, што је овај посве сиромашан, а онај лијепо живи.

И — која би душа сада потегла, да је Ђ. пријатељу М. продао кћер Ђ. за 15 фор.?! или — колико би за онако красну дјевојку[1]) узео, да је — не дај Боже — извео гдје на пазар у Турској међу царије?!

Овдје се Ђ. С. управљао као по неком прорачуну и задужио се код Р. Б.; а опће је позната ствар, да наш сељак има у својој кући мрса, меса, жита и осталих ствари за јела, но најмање — или никако пара[2]), за које треба намакнути пића, каве, шећера, пиринча и т. д. па или смакнути што од хајвана, или се задужити у чаршији и под дугом стењати — друго му не остаје.

Поп Јован Зимонић испроси за сина Луку кћер у Костадина Пејовића у Пиви. Како су на уговору од реда остали, не умије ми тачно нико казати, јер је давно било. Дошавши мноштво сватова, међу којима је био и Дедагин бајрактар Беган Крвавац, размјесте их по кућама на коначиште. Изјутра при грађењу дође до неспоразума између попа Јована и Костадина, те му овај заиште на погачу 50 (?!) дуката — т. ј. на сваки цвијет по 10 дуката[3]). Како ми причају, ово је с тога било, што принос није био у реду, дарови и одијело на дјевојку, па и сватова преко уговора. С тога се међу њима изроди препирка, која дође и војводи Богдану до ушију, па наредивши бајрактару да окупи сватове, улети међу њих и плану: — „Каква је то беспослица! Дај срачунај колико смо дужни за конак и наплати да идемо, — ми нијесмо дошли да купујемо дјевојке[4])!“ ...

Костадин попусти и — како кажу — не узе ни цигле једне паре; а требао је као казну за неодржани и тачно не извршени уговор, с чега је и препирка настала.

Овако су без новаца прошли и сватови Зиројевића у Невесињу код војводе Радовића.

Како ми Пиљо Зиројевић прича — они су отишли по кћер војводе Петра Радовића у Братач; при градњи искао им је новаца, но најпослије им није ништа узео, но још давао 500 фор. да пријатељ тим ради — и то без интереса. Он је рекао — да је дао кћер на поштен глас, јер је то чувена породица, а могао је и за богатијег удати.

---

[1]) Слика јој се налази у овој радњи, гдје је ухваћена као дјевојка.

[2]) Због оскудице у новцу иду млађи из богатих и задружних кућа сеоских на зараду, а не од невоље. Доста је таких у Гацку, и то се не сматра за понижење и срамоту; — „нека се намири порез, а да се не смиче хајван“ — рећи ће обично.

[3]) Неки говоре по 5 на сваки цвијет, у свему 25 дуката, јер да је толико било и сватова. — Прије је био обичај у приносу носити погачу са цвјетовима, што би их при мијесењу од тијеста правили, или дрвеним печатом отискивали. При грађењу ова би се погача уз остали принос метнула на синију и на цвјетове стављао уговорени новац, што ето видимо и код попа Јована на своју погачу. Обично је грађено по пет цвјетова — четири наоколо и један у сриједи, па је то било налик у неку руку на крсни хљеб и погачу, што се и данас прави проскурњаком. На оваку погачу наилазимо и код Медаковића у опису црногорске свадбе, гдје сусрета домаћин од софре старог свата на његово искање „да што иjемо и пијемо“ ријечима: „Полако, стари свате! не ћемо пића и јестива, него ти мени позлати ову погачу! (Живот и обичаји Црногораца, стр. 42. и 43.)

[4]) Упореди Медаковића споменуту књигу. И тамо су скоро исти пријегони и доскочице, гдје стари сват навија и лукаво се извлачи: „А за Бога, зашто ћу ти је златити, али сам доша куповат за новце, те ми иштеш паре?!“ — „Не бих ти је ја прода ни за какве новце“ — доскаче му домаћин од софре — „но да ми стари коштум (обичај) земаљски испуниш; но паре, паре! али сједимо овако.“ Сад стари сват вади кесу и меће „један или два дуката на погачу“, говорећи — „Ево ти пара! Јеси ли миран?“ Овај му одговара: — „Овдје се не може од срамоте ни казати; ако немаш, ја ћу ти узајмити!“ Сад стари сват извади талијера и цванцика и дуката и изврне све на погачу, па повиче: „Јеси ли сад миран?“ — „Јесам вала, сад намирен!“ и, дохвативши погачу с новцима, зове дјевојачког оца — „На! наплати, што је твоје, а што није твоје врати му!“ Дјевојачки отац узме погачу и новце, метне на страну, изброји и намири оно, што су на свили главили, а остало поврати староме свату од сватова“ (стр. 43.).

Том приликом Пиљо рече — да се новац узима ради адета, а највише у име дарова, — ако их нови пријатељ није у реду донио, а и за сандук — рухо дјевојачко. „Ја не продајем пријатеља — не!“ настави Пиљо — „но гледам да стечем пријатеља; па — ако је имућнији, могао би ми ваљати по земану; јер — ко се окаља гладне године, не опра се сите! рекли су стари“ — узвикну Пиља.

И већ према тим примјерима даде се извести узрок давању новаца, при чему особито треба имати на уму и ону народну — „упртило се јаре у велике роге: нити може носити, ни оставити!“ што често доводи до ријечи — кад нижи испроси у вишега, па се мора с њим изнијети. С тога се и чује она — „тешко кењцу с коњма путујући — празној ћеси с пуном се носећи!“

Уз то треба знати, да се највише шале, де́ре и зађевица, па и пријеваре збива при сватовању, те и код грађења то се до скрајности тјера[1]). С тога се обично у таким приликама чује — „немој, пријатељу, да ти се руке тресу! — Имаш ли ти још новаца? — Мени! — Мени!...“

Из узрока се тога и питају сватови — је ли који понио новаца — „ако дође до образа: чувај ми ово!“ говори жеников отац и показива на образ; јер је у народу стара ријеч — „Два прста су образа, а пуна шака г...це!“ а у оваким се приликама управо образа и тиче, гдје се хоће пријатељ пријатељу да покаже и што може и што не може — бива неку де́ру, а овај да га претресе и види: колико је те́жак. Многи су ми причали, да су у оваким приликама узрујани и стрепе све до грађења, па га једва чекају; а Шћепан Шолаја каже — да није имао мира сву ноћ и гледао је чим прије да се начини с пријатељем, јер се бојао образу. Па ради боље илустрације ево и једног таког грађења. — „Хајде, пријатељу, да свршимо ми наше!“ обично ће тако рећи пријатељ пријатељу и позвати га на грађење. Дошавши оба на склонито мјесто, гдје им поставе синију и на њу јела и пића, око које посједају они и још ко њихов, заћи ће кутњи домаћин — „Е, мој пријатељу! дај да ја виђу, шта си ми донио на моју дјевојку?“ — „Нека ти није замета, мој пријатељу, но дај ми све оно у сепету, што је дошло, па ћеш видјети!“ одговара момков отац. Дјевојачки отац одмах зовне сина и каже му, да донесе принос. Чим га донесе, пријатељ вади ствар по ствар и мeће на синију говорећи — „Гледао сам, мој пријатељу, све да је у реду, па ето види и ти!“ Ако је све у реду као што су уговорили на „великој

[1]) Од многих таких пошалица и пријевара, ево једне: чим се сједе за ручак (прије но пођу сватови) захити који од домаћих кутљачу цицваре и донесе старом свату и заложи га. Ако је он вјешт рећи ће: „Мене је мајка отхранила и питала, и како ме она престала питати, нико ме више није питао, но се са̑м својим рукама храним и питам. Но, мајчин сине и сиви соколе, дај ти најприје окуси и заложи кашику двије — свак је себи пречи!“ — Ово се чини с тога — како ми рече оглашени шаљивчина Спасоје Чоловић — да кашње не би могао јести меса и остале јеђе, а и да овиђу са сватовима и старим сватом, ако виде да су „раја“ (бива мирни и покорни, те не знају запрдица и де́ре). Обично гледају преварити једни друге и шалу затурати, па се кашње о томе повезе говор и дуго приповиједа: Ово је овако било, ово овако; овога су преварили ово, а овога ово и т. д. Тако се и данас повлачи, како је Симо Шолаја преварио Милоша Ковачевића, давши му на градњи три петице мјесто десетице. То је било при женидби Митра Кошутића са кћери Тодора Ковачевића из Срђевића, гдје је био кутњи старјешина (домаћин) Тодоров брат Милош, а у Митровим сватовима Симо стари сват. Почевши се градити Симо и Милош — овај заиште 30 фор., гдје му Симо потегне петицу и рекне: „Ево ти, пријатељу, 10 фијорина!“ и метне је на синију. Тако другу и трећу, па повиче: „Је ли, пријатељу, речена?“ — „Јес, пријатељу, Бога ми!“ одговори Милош. — „Е сад да се брацки пољубимо!“ рече Симо, и оба скоче и пољубе, а Милош затакне новце за греду. Кашње, кад упиташе укућани Милоша — како је прошао са Симом, одговори: „Лијепо и поштено, све је било по уговору!“ Но кад затражише новце и видјеше 3 петице, завикаће: „Ово није тридесет, но петнаест фијорина — преварио те Симо!“

Митар је Симу по уговору дао 30 фор. да даде на синију; но Симо је управо ишао за шалом, што му је и за руком пошло, пошто Милош није био вјешт десетицама ни петицама, те је тим Митру остало 15 фор., што му је Симо повратно.

прошњи“, онда му каже — „Све је, мој пријатељу, у реду до сада!“ а ако није што у реду, одмах га пита и кори. Овај му се правда како знаде и обично ће за дјевојку — „Е, ако Бог дâ, мој пријатељу! првом је видиш од данас, то ће бити све по уговору нашему; него ми није могло да досле испане да купим у реду.“

Пошто се дарови прегледају слуга понуди домаћу ракију (а пријатељска плоска и у њој заслађена ракија стоји на софри); дају пријатељу, но он не ће, већ каже — „Подај домаћину нека ми здрави!“ На то ће слуга — „Чуј, пријатељу!“ и пружи му ракију. Домаћин је не ће, но каже — „Ето подај Сави!“ — обично коме своме од рода. Ни овај је не ће, но је враћа домаћину — бива заваравају га, као да су се начинили. Но домаћин ће најпослије — „Нека ракије — нека стане, но ми да видимо овај наш посао. Дарови су ти лијепи и баш у реду — све је к'о што је уговорено и к'о што треба! Но, мој пријатељу, како си с новцем — имаш ти пара? Знаш како смо рекли: не иди су мало! Но вади, мој пријатељу, нека ти се руке не тресу!“ — „Не бој се, пријатељу, све ће бити к'о што смо рекли; гдје је људи, биће и пара; јер — ко се у коло вата, тај се и у ноге увда. Ако не буде до чега другога, до пара бели не ће!“

Каже се — ако су акрами и људи поштени и не чују се. Обично поштен човјек понесе доста пара, и то: у злату, сребру и папиру, и пита: Каквијех хоћеш да мећем? — Мећи каквијех имаш! — Ама каквијех хоћеш? — Мећи све! Сад овај метне златне и повиче: Је ли доста? — Мећи! Он мећe сребрне и пита: Је ли доста? Мећи! Извади сада и папирне, те као бајаги пита: Хоћеш ли још? — Е, доста је, мој пријатељу [1])! и узимајући од тога виче: Ово ти је, што си мање донио вина; а ово за ракију! Ово дјевојчину брату, јер му није по уговору џамадан и т. д. А ово теби, пријатељу, па попиј каву са сватовима! А ово теби (сину пријатељеву), па и ти са својим друштвом [2])! И кад се тако начине, скоче и изљубе се, па након чашћења иду к сватовима носећи ону плоску...

Но на многим мјестима и не тражи се новац на синији, нити се икако даје, док по неким опет није у обичају ни то грађење; али се носи принос и дарови укућанима и родбини дјевојачкој.

Женивши Лако Кекић свог брата Милана са кћери Гаврила Перовића из Требиња, не понесе ни приноса ни дарова. С тога се извине код Гаврила и уручи му 4 наполеона у име дарова, нека он узме и у име његово раздијели, што је за кога [3]).

---

[1]) Нека се упореди прије наведено код Медаковића у Црној Гори.

[2]) И они, који пишу код грађења — „но сам још и при погодби (бива дјевојке) за шалу држао!“ настављају — „Сад опет узме два до пет талијера, па му дадне са ријечима“ — и ту у уста домаћинова тура тобоже да говори: „На, ово понеси мојој новој пријатељици — а твојој домаћици — нека купи каве.“ („Бос. Вила“, 1890., стр. 88.) Да се при овоме и најмање мислило на понос народни, знало би се, да је ово по дотичнога увреда — „к'о да нема чим купити каве, но му то шаље пријатељ кући“ — рекоше ми сељаци, кад сам им ово читао. Новац се даје ту присутним под изликом, да ће их потрошити путем, а никада и отсутној чељади да се шаље кући. И сељак знаде за осјетљивост — има и он образа; па згодно и каже — „И ако у појату идемо, сламе не једемо!“

[3]) Погрјешно стоји у мостарској „Зори“ од 1898. год., да у Требињу постоји обичај „откупа дјевојке“, па и за горњу се каже свадбу: — „И баш на тој свадби, ради откупа дјевојке, не само да у мало није дошло до шака, но би још и до већег дошло,“ ... (?!) Ја се морам чудити и снебивати над таким писањем, па и сажалијевати га. Све и да нијесам Требињац те да не бих знао за „откуп дјевојке“, знао бих га већ с тога, што сâм се и сâм оженио из Требиња од Черовића; а Требињкама су се оженили и многи други из Билеће, Гацка, Љубиња, Невесиња, Мостара, Фоче и т. д., па нити у мене, нити и у кога тражише тога „дјевојачког откупа“, нити га икако има у Требињу. То је измишљотина — како исти Миле Кекић каже, а Симо Перовић побијајућ то — „да је највећа неистина, да је било каквог откупа за дјевојку“ — наставља: „Као што је у нас обичај разним предметима, као н. пр. папучама, рупцима, ципелама, чохом за ћурка и т. д. кућну чељад даровати, јест се Лако Гаврилу извинуо, да он од дарова собом за кућну чељад није ништа понио, већ му је пред'о 4 наполеона и замолио га, да укућанима по вољи дарове купи и у његово

Дакле мјесто дарова може се и у новцу дати. Новац се и у овом и у свим горњим случајевима даје домаћину кућњем, па он био отац дотичне дјевојке или не; као и при сваком другом послу, тако и овдје вриједе иста правила: што домаћин учини, то је и сва кућа учинила — његовим послом задовољно је свако чељаде задруге од најмлађег до најстаријег. У томе је горњи поступак и природан, пошто је он трошио из заједничке кесе око удаје дјевојке, па и за „изненадне намирнице" — како кажу сељаци — изазвате новим пријатељењем[1]), што се особито истиче у вођењу обилних сватова и услијед тога насталим непредвиђеним трошковима у јелу, пићу и даровима, особито у случају одлична кума или свата, коме се кућа није надала, па треба према њима на брзу руку и дарове тражити. У тим приликама ваља да се покаже момкова кућа, те је по народном суду она и дужна те трошкове сносити, или бар неки дио њих[2]), — па и ако је овако сватовање и по једну и другу кућу часно и гласито, по момачку је највише. Овим се даду разумјети и наше народне пјесме и у њима купљење сватова на стотине и хиљаде и трошење на товаре блага, гдје се и сувише народна машта бујном показала.

С тога и новац за тај дио трошка треба да дође у заједничку кесу, — дакле домаћинову, којим га и исплаћива[3]).

Код нередовите свадбе нема трошка, па ни тог новца, ни сандука ни дарова. Хоће ли нови пријатељ дарове и сандук, треба прије доћи и начинити се, па тек онда да му се сандук за одивом пошаље и у походе оде. Тада се и сви учесници у нередовитој свадби даривају као и да су прави сватови били. Иначе се сандук не шаље.

И кад се све горње — ма и површно наведено — на око узме, држим, да ће свакоме јасно бити, чему се тај новац на синији даје, а особито из посљеднега: начине ли се пријатељи, онда иде сандук; не начине ли се пријатељи — нема сандука ни дарова[4]).

Што се тиче дарова — они су код сељака незнатни: обично се носи дар дјевојачкој мајци и најстаријем брату, те некада и стринама. У Гацку се носи: мајци и стринама

име раздијели." — Лако је довео сватова и преко уговора, те су били на спавању пола у Гаврила, а пола у Тодора, брата Гаврилова, те су сјутра дан иза ручка кренули у Билећу на коначиште. — Још ми је у томе загонетно, да један сват може проучити обичаје некога мјеста, ма да — „сватови не преданише у Требињу", а тим и смијешно, што је сватовима више стало до дитирамба и ћосања, но до обичаја, па да овако закључива: „јер сам на свадби, коју споменух, опазио, да су се тамо (у Требињу) очували готово сви сеоски обичаји". („Зора", 1898., стр. 389. и 390.) О требињским обичајима (варошким) натукнуо сам 1897. год. („Бос. Вила", 1898., стр, 140. и 173.), па ослањајући се на то, и погријешило се у горњем — ако при томе није био и још какав разлог. И управ том женидбом Миловом са Маром, кћери Гаврила Перовића, ударен је темељ данашњем богатству Милову, јер је увео *мираз*, што не налазимо код сељака; а и то је добар знак у обарању „откупа дјевојке", како се у „Зори" приказивала.

1) Што је био случај код споменутог Ђурице, јер је исте јесени женио брата и удавао кћер; с тога је и молио Милана — нека одгоди с доласком сватова до прољећа, на што он не пристаде, но га још и при грађењу закиде од онога, у колико га на уговору признаде код трошка помоћи.

2) Кад кућа дјевојачка није вољна многим сватовима, а момачка тражи толико и толико, па најпослије одсијече, да ће их она на свој трошак довести и то у новцу намирити. Овако помагање дјевојачке куће при удавању није ријетко ни по варошима од стране момка и куће његове — особито у оскудици. Мени је таких случајева више познато, па и један недавнашњи овдје у Метохији, гдје је неки момак скоро све трошкове, па у неколико и дарове помогао својој пуници сносити; а опет — гдје и дјевојачка кућа помаже трошкове момку. На овоме се помагању оснивају и приноси у јелу и даровима (у пићу врло ријетко) и при удаји и женидби, гдје се обично носи прилог дјевојци уз сандук по опћем обичају и на селу и у вароши, па се некада и цијело дјевојачко рухо састоји од самих прилога — особито код ненадане удаје. И као што је „моба" и „припомоћ" — притећи један другом у помоћ — обичајна дужност, тако је и ова, па отуда не треба наводити никаквих странпутица и у своју их корист криво тумачити, — што обично неки чине.

3) Он га даје жени, или носи собом те плаћа таке трошкове њиме.

4) Ово би требали да добро запамте љубитељи „откупа дјевојака".

постуле, брату џамадан и уз то сафуна и јабука другом женскарету. Оцу се никада не носи дар, а тако ни стричевима, па ни осталим мушким у кући; у вароши се носи те су и дарови много скупљи[1]), а неки то преносе и на сељаке, пишући о њиховим обичајима, што је посве криво[2]) као и у овој пјесми

Џмиљко биљко, беру л' те дјевојке?
— Мој драгане, што ме брати не ће,
Кад од мене сва гора мирише
И у гори камен становити;
На камену јунак жаловити,
Суве рони, а године броји:
— Ој, године, моје негодине!
Ево има девет годин' дана,
Ко запросих у мајке дјевојку;
Мајка дава, а не дава бабо —
Дадох бабу небројено благо;
Бабо даде, а не даде мајка —
Мајци дадох чоху недерану.
Мајка даде, а не даду стрици —
Стрицим' дадох коње оседлане.
Стрици даше, браћа не дадоше,
Браћи дадох ноже оковане.
Браћа даше, а не дају стрине —
Стринам' дадох бурме и пршћење.
Стрине даше, сестре не дадоше —
Купих сестрам' сјајна огледала.
Вет рекоше: даће ми дјевојку.
Сад што ће ми врази и дјевојка,
Кад ја јадан нигдје ништа немам!
Рећи ће ми лијепа дјевојка,
Да јој купим од саје доламу, —
А ја јадан нигдје ништа немам!

И ако сам је забиљежио овдје у Гацку (од Јоване, жене Марка Зеленовића с Михољаͨа), опет би код просуђивања тог народног обичаја одвела на странпутицу свакога, који би се ње држао, а не залазио у народ. Мени се чини, да је ту више игра ријечи и — нека се пјева, па шта било, само да се забави и раздрага срце младих чобаница у „овчарској пјесми", — јер пјесма није уз гусле, па се не гледа на истину. Така је и она, што је пјевају и „кафазли дјевојке", па при крају и нехотице истину признају — „кад бехара ни у цара нема" ....

Ево је:

Ибришиме Ибришимовићу!
Не дâ ти се окнити дјевојка,
Док не види дара од драгога:
Девет браће — девет добрих коња,
Девет сека — девет антерија,
Стару бâбу — ћурак од самура,
Старој мајци — дибу на табаку,
Младим снахам — кутије пршћења,
Мени младој — бехар антерију!
Узмучи се Ибришимовићу:
— Што ћу јадан од живота свога!
Све бих даре лахко опремио,
Ал' не могу бехар антерију, —
Кад бехара ни у цара нема,
А камо ли у мене бећара!

С тога по моме мнијењу народне пјесме нијесу увијек поуздан ослонац за просуђивање народних обичаја и за поткрјепу својих тврђења[3]), јер ко би се горње пјесме држао за просуђивање женидбе у Гацку, била би му — што и слијепцу слијеп вођ.

[1]) Скупљи и од најскупљег грађења сеоског, па никоме не запиње то за око да га назива „откупом дјевојке", као ни ону варошку шалу при искању тих дарова — „нијесам се џабе мучио ни жуљао кољена" ....

[2]) Ту стоји: Дарове додава куму (?!) чауш, а кум меће на синију. — „Ево ви за конак" — вадећи овна, погачу, питу, вино и ракију." — „Ваљаће ви то за пута!" одговори домаћин. Сада чауш вади џамадане, а кум редајући по синији показива: „Ови оцу; ови стрицу; ови брату!" и т. д. За тим се ваде постуле, шалови и т. д., а кум реда све по *столу* (?!) и казује шта је кому донио. („Бос. Вила", 1890., стр. 88. Из народа и о народу, I., стр. 64. и 65.) Никада се не чује од домаћина — „ваљаће ви то за пута", јер то остаје у кући, те се тиме часте заостали након одласка сватова; а сватовима меће јела и пића у сепет кућа дјевојачка за пут. Ако случајно не буде у реду „пастрма" (брав меса) и стане домаћин ради ње пријатеља корити, онда ће овај рећи — „Ваљаће ми за пута, а ти бољу нађи и ја ћу је платити!" Овако је било у Пиви на споменутој градњи пријатељâ у Костадина Пејовића — како ми прича Стеван Зимоњић.

[3]) Чега су се и сувише држали: Др. Смиљанић (Гласник, LXIV., стр. 218.—244.) и Лилек (Гласник, 1898., стр. 77.—83.), те Ђорђевић у приказивању радње Др. Смиљанића („Коло", 1902., стр. 393.—395.). — По некој пјесми:

Оцу се доноси дар, кад одива дође у род, а тако и стричевима и свој родбини. Но и дјевојачка кућа носи дарове идући за одивом на виђење и у походе, као и на бабине. Ови дарови надмашивају пријатељске дарове о свадби — особито кад се иде у походе и гони се пун сепет приноса као и о свадби, и уз то и дарова за сву кућу и родбину[1]).

Наравно, да дар тражи и уздарје; па и ако се „даровном коњу зуби не гледају", опет се при томе народ влада по оној својој — „Према натученим јајима треба и масла у таву метнути". Како ме ко дарива, онако ћу га и даривати — „све се влада једно спрема другоме". Мушки обично узвраћају уздарје у новцу и њим даривају одиву и пријатељице[2]), а женске сајалуцима (округама) и калуфима сафуна, те којом јабуком.

Како многи с неразумљевања и то даривање криво тумаче, требам рећи, да се дају по оној: — „у зајам се говеда лижу", што и из горњега излази, а никако, да и то говори у прилог куповине дјевојака[3]). Кад би то значило куповину, онда би све на свијету била куповина, па и — добро јутро! за — добро јутро! чим први задужи другога.

Код нас је обичај и за најмањи дар дати уздарје; а потоње и по неколико пута надмашива дар. С тога је згодно казао поп Јован Зимоњић за дар — „Донесе колач, изједе два а однесе три!" И с узрока би се тога многи прошао дара, па се често догађа,

„Татаринъ, братец татаринъ
Продалъ сестрицу за талеръ."

и код Руса се закључива продаја дјевојака (Rambaud-Adamović, Povijest Rusije, стр. 30.), што ће прије бити пошалица — „здражење", каквих има и у нас пјесама и прича. Така је пошалица и она — „продаде шћер за цекин" — што се чује у Рисну (Врчевић, Три главне народне свечаности, стр. 158. и Разни чланци, стр. 71.), па се често и код нас дјеца драже међу собом — „и, продао си сестру за капу!" (или који био дар, што се приликом удаје дјеци доноси у вароши), а зато обично буде плача а и тучњаве.

[1]) У првашње доба носила се — како народ каже — кава, шећер и свака работа без једине воде. А тако је и сердар Калајџић из Љубиња донио у походе за кћери у Касавица све без воде и суда — како ми каже Лазар Касавица — по чему се види, да се тај обичај ни сада није напустио у Хумнини. Шта више, и сада ће уз тепсију пите понијети боцу масла, па кад се погрије и сједу за ручак, из боце масло саспе се по пити на тепсији — нека плива у маслу. Принос заједнички једу. — Као у Љубињу тај се обичај задржао и у Крајини, гдје се онај новац при грађењу узима у име трошка око похода.

Ево како ми о томе пише пречасни г. прото Коста Ковачевић:

„Што се тиче онога, гдје спомињете „продају" дјевојака, могу Вам рећи, да тај обичај збиља постоји, али не као „продаја", него као таковвани „мир".

Овај мир узимају у Крајини не само Срби православне вјере, него и Муслимани.

Мир се узимље у име оних трошкова, које ће родбина дјевојачка имати, кад пођу за њом у „походе". У походе у Крајини иде њих што мушких, што женских од 2—8 чланова кућне, а некад и комшијске чељади. Тамо код пријатељске куће буду обично по два дана (реда). Први ред (24 сата) троши пријатељ домаћин своје пиће и јело, а други ред троши онај, који је дошао у похођење."

Онај пријатељ, који долази у походе, мора понијети све што треба за јела и пића, да буде довољно за један ред, рачунајући, да ће бити два пут толико душа, колико је њих свију у походе дошло.

У походе не само што носе јело и пиће, него још: каву, шећер па чак негдје и посуђе. У походе се мора увијек однијети толико пића и јела, да вазда претече, а никад не дотече."

И захваљујући честитом господину, овим — не само да се дознаје за тај одржани обичај у Крајини, него и зашто се тај новац даје на синији.

[2]) Новцем се вазда даривају женске и млађи, па с тога код овдашњих Муслимана при просидби, доносећи дар (бошчалук) просцу, мјесто млађе сестре (она обично доноси дарове), домаћин или који старији не ће га примити, но обично тражи млађега: „Немој ти мене жалити, ја хоћу да дарујем!" и том приликом богатији дају наполеон а осим тога дарују и све млађе у кући.

[3]) Пољевачином се дарива невјеста за дар, што га кашње свакоме свату метне на крило.

да се не прима, но се одбија и враћа[1]). На уздарје се особито гледа код сељака и треба га разумјети.

Доносећи вам сељак први пут груду сира, јȁ боцу масла, јȁ дебу кајмака или што друго, обично ће почети као извињавајући се — „Опрости, мој брате! то је само толико да се познамо; а Боже здравље унапријед“ [2])....

И сад настаје питање: а колико тек стоји то познанство ако заврши — свадбом и удадбом?!

Дивним ћу је даривати даром:
Даћу старој од злата кошуљу,
Скројићу јој антерију златну,
Вазда ћу јој рујна дати вина —
Нека знаде, да зета имаде.

Тако тим познанством обећава сјећати се зет пунице. Оно: „а Боже здравље унапријед...“ — па да и не повлачим ону народну — „зетови су к'о и синови“, — јасно огледава у оваком даривању љубав и милост ваљштином изражена, а никако и уздарје.

Слика 2. Дјевојачка сеоска ношња у Гацку.

Па као што су скромни дарови у приносу за кутњу чељад, тако је и одијело дјевојачко незнатно; обично се носи на дјевојку: капа с крпом и шпиодама, копаран од црвене чохе, постуле (или сада кундуре) и буруншук. Прије се носила долама од мавене чохе, постуле и велике мараме с ресама. Накит се никада на селу не носи (пуца, пршћење, ков, покоснице, укоснице, брњице, пȁс акиковац или садање павте и т. д.), но то јој обично дарује на пољевачини свекрва и која друга женска[3]), или га купи за новац дарован пољевачином и испратњом. По вјенчњу се чешља и облачи дјевојка у рухо као жене, чим и постаје „нева“, па се треба онако обући и носити, како јој се и свекрва носи — иначе не! по старом обичају; но данас се на то не гледа на многим мјестима, него се нева облачи према својој вољи и укусу, гдје и стоји до њене воље — шта ће се

[1]) Чашћењем се око дара потроши онолико троје, колико он вриједи, а осим тога треба метнути нешто у суд: шећера, каве, сафуна или што било, јер не ваља празан суд вратити. Суд од млијека не ваља опрати, но се успе соли, ако већ не шаљеш уздарје. Ово је у виду чварке, но свакако је у свези са уздарјем, гдје се на њ не гледа при шиљању дара.

[2]) Ово се чује и при чашћењу кавом и ракијом гдје у чаршији и на дернецима код цркве.

[3]) Мушки обично даривају новцем, те у томе неки гријеше, наводећи дјеверски дар „пршћење“, што ће бити према оној варошкој — „дјевере, златан прстене“. У том случају један пише „снахе“ је даривају; у младе неве нема „снаха“ — то може имати младожења, но она може наћи „јетрве“ и „заове“, које је даривају пршћењем, као и друге женске.

на њу донијети[1]), што је јасан знак, да стари обичаји опадају и да не слушају млађи старијега.

И док је у вароши и у томе раскош, па код Муслимана зајамчена и „мехери муеџел"-ом[2]), ето се види како је код сељака, па им се ипак и при том замјера и уписива у гријех као „продаја дјевојака".

Не за паре, но у какву се кућу и братство дају дјевојке, то се чуло код војводе Радовића још боље.

Дође Ристо Милинковић из Липника у војводе Зимоњића и запроси кћер за братића. Војвода га је одбијао, околишавајући из далека. Ристу — као богату човјеку — учини се криво, е му Богдан не дâ кћери, па ће се осјећи: „А зашто ми је не ћеш дати, господин' војвода! Зар не знаш, да је у мене трећи тор у Гацку?! — „Јадан не био! Ја не дајем дјевојке за тор, но за момка и кућевића!" узврати војвода[3]) — „но ти тражи добру вашку за тора!"

И да је било до *пара* — Ристов би тор и Ристово имуће могло купити у војводе кћер!

Споменуо сам да се код гурбета „продају" дјевојке; на њих се оно може односити — ко више плати, а никако на наш сеоски свијет, који презрењем гледа на то трговање

---

[1]) По томе могуће, да се негдје сада и „павте" траже под варошку. Добро се сјећам, како је покојна мати продала своје павте некој куми из Тодорића говорећи — да ми се не вàљају по сандуку, кад се сада не носе; а тако и антерију и друге, „старинске хаљине", које се удомише на селу. По томе ће и горња пјесма бити варошка — „скројићу јој антерију златну", гдје се разумјева дугачка антерија, какву и данас носе неке старије жене код нас, не хтијући побацити старе ношње ни обичаја. С тога и држим женске пјесме за варошке, а јуначке за сеоске: гдје су прве сељакиње примиле од варошкиња и по свом начину пјевају, не пазећи при том, да се њихов садржај веома коси са животом и обичајима сељака. Ово ми требало свакако узети на око при оцјењивању народног блага, а особито при обичајима. — Из горњега се види, како нараштај сеоски сваким даном све више приања уз варош; што варошани побацивају, то сељаци примају; па зато се у данашњем обичају сеоском огледа некадашњи живот и обичај варошки, док се сеоски изгубио и од њега се тек повлаче неки трагови.

[2]) Код вјенчања муслиманскога воде се у виду два трошка момкова: мехери муеџел и мехери муаџел; први: новац за опрему (хаљине, фереџу, обучу, покриваче — јашмак, сајалуци), и други: новац (готов) у колико се уговор учини. Први се даје одмах при сватовању, а други при пуштању кривицом мужевом, те би се и овај имао дати одмах при свођењу дјевојке у ђердек, иначе није дужна дјевојка у ложницу поћи. Мехери се гледају по имућу мајке или тетке дотичне дјевојке, а никако по момкову имућу и оца дјевојачкога или њу саму. При пуштању треба јој дати нићах, три мјесеца је издржавати у посебној кући и ту је хранити и сву јој идару дати, па и слушкињу. Што Ханги пише и на њ се Ђорђевић позива („Коло", 1902., стр. 391.), да: „по шеријату мора момак купити дјевојку" — о томе овдје не може бити говора сада; но свакако је то приказивање Хангијево неисправно: он и не зна шта су „мехери" и ако их спомиње (упореди „Život i običaji Muhamedanaca u Bosni i Hercegovini", стр. 207. и 208.). Мехери муаџел мора најмање износити четердесет драма сребра, што је по четири гроша = 160 гроша; вјенча ли је хоџа испод тога, вјенчаница не вриједи по закону. У томе је врло смијешно било при вјенчању Ђулê, кћери Ага церибаше с неким гурбетом; пишући хоџа Заметица вјенчаницу, гдје бијаше присутна и дјевојка и момак са својим родитељима, упитаће Заметица: „У колико је вјенчавате?" — „У торбу и тојагу!" дочека момков брат и рôд, на што се хоџа наљути и повиче: „То не море бит'!" и хтједе отурити калем и папир. На салијетање Салих еф. Тановића, пристану гурбети на 21 фор., кад им он рече — да не требају то дати, но нека се само по закону напише.

[3]) И ту се надодаје да је рекао „Не бих ти дао ни од кучке штене, а камо ли шћер; но ти тражи добру вашку за тора!" — Да се ово криво не узме, рећи ћу, да се код нас често чује — „ама да ми се од њега оженити, па било и слушкињом!" хотећи тиме истаћи пријатељство, што би га и таком женидбом добио, бива — фатити се добра скута, што но се каже. У томе ће се у шали и рећи — „макар и кучком"; јер стара је — „свак хоће да је од Јанковића кобиле"; а кад су питали мазгу — ко јој је отац, одговорила је — „коњ ми је ујак!"

код гурбета. Кога је воља проучавати примитивни живот, а особито куповину дјевојака, нека се неустручава међу чергаше ићи — у њихове земунице зими, а љети под черге. Мене је занимао њихов живот и обичаји, па сам к њима ишао, а два пута и на свадби био. С тога су ми они и познати — њихов живот и обичаји, те и велим, да они продају дјевојке.

Ево како то бива.

Кад се момак загледа у дјевојку и бегенишу му је родитељи, тада настаје пазар. Састају се обје стране обично гдје у механи или кахви, те се погађају око дјевојке, при чему се особито гледа умјеће и окретност дјевојке при заради: у фалетању и прошењу, па која је у томе вјештија, та је и скупља, а то с тога, што су мушки прави трутови и на жени је, да сву чељад храни — наравно дајући готовину мужу. Према томе ова цијена и варира од 5 до 25, па и 50 дуката.

На споменуте двије свадбе био сам пригодом удаје церибашиних кћери, Хасибе и Ђуле. Прва је дата за 12, а друга за 7 дуката; Хасиба као вјештија, а Ђула млађа и невјешта у заради. С тога и рече свекрва на примједбу, е су потоњу јефтино узели: „Доста смо дали; још је млада и не зна ништа; но научићу је, а онда нека сама иде и живи" [1]).

И према томе види се, да код тога није одлучивало, што су то биле кћери Ага церибаше, но вјештина зараде — вриједноћа дјевојке.

У случају те се пусти жена, треба прије повратити новац узет за дјевојку, иначе јој не дâ муж од себе. Познат ми је случај из Чајнича, гдје једна гурбетка скочи низ греде и сломи руку с узрока, што њени не хтједоше повратити за њу узете новце, а муж је без новаца не пушташе од себе. И посљедна се кћи Агова пустила од мужа, пошто је прије Аго повратио 7 дуката своме зету.

Наравно да се и за пуштенице и удовице узима новац — управо као и код дјевојака; па се и жене трампивају [2]) и уз невјештију прида даје за знанију и вриједнију, што је био случај између Ага и Омера (гдје би, по Омерову говору, он кроз кратко вријеме изгладио оно 15 фор., јер би му их својом вјештином брзо Косовка зарадила, пошто је особито вјешта, а његова не зна ништа).

Дакле — ствари чисте куповине, што се никада не налазе при женидбеним обичајима нашега народа, нити сам им могао у траг ући — и ако су ми до танчине познати у нашим крајевама [3]); но се управо с тим косе, па противу ње говори и то:

Сељак, удавајући дјевојку, никада се не одриче и над њом надзор водити, што се види при грађењу о њеној одјећи, па он је — ако јој је и какво зло у удатој кући, те је њезина узима у заштиту — некада и кући враћа; а иза умрле одиве припада њеној кући и сандук с њеним рухом, ако иза ње није остало дјеце [4]). Ако слабо живи, то је њезин рôд помаже, а особито у болести води највећу бригу, тражећи јој лијека на све стране и тим трошећи. У случају мужеве смрти, враћа се обудовљела одива у свој род, те се ни у овом, ни у горњем случају не враћа новац при грађењу на синију дат, без чега код

[1]) Тако је, рече, шест синова оженила и снахе изучила, па их од себе одијелила.

[2]) Неки Омер Хункић запије се с гурбетским церибашом Агом, те у том пићу погоде се, да трампе жене уз 15 фор. прида, што ће Омер дати Агу за Косовку. Да се што више озиђе (јер није пристајала на то ни једна жена), обећа Омеру дати новце Р. Б.; па и у горњем случају нашло би се овако новаца — још како!

[3]) Био сам при разним свадбама: или као гост, или као сват; а у Горажду и дјевер у сватовима наших јевреја.

[4]) Познат ми је овдје случај, гдје дође отац иза смрти своје кћери, те све однесе, па и дукате, што на њу бијаше ударио муж, јер је била удата са села у варош. Муж јој је кашње начинио гроб, а то је — по обичају народном — требало начинити вриједношћу онога, што се иза ње у сандуку нађе. Уопће — умре ли жена без дјеце (особито у првим годинама удаје), није јој домаћин дужан начинити гроб, већ ако буде од своје воље.

котлара не може бити, а ни купљене ствари, чим се управо и истиче куповина код чергаша, као и трампивањем женâ и уза њих давањем прида.

И кад се већ приписива нека трговина у томе код нашега сељака, онда је згоднији израз „ћесим“ (кесим), када би се у истину у име тога што одивиној кући годишње давало, — или кирија, пошто и с коња под кирију узета у случају смрти, власник орму носи кући уз наплаћену кирију; док о продату ни бриге не води.

У томе и држим за шалу свако писање о откупу и продаји дјевојака код нас; а потезање у поткрјепу тога и неких народних обичаја — за непознавање народа[1]).

Дјевовање.

Дјевовање — царевање; невовање — јадовање.

И пр̂аво млада нева уздише за дјевовањем:

Дјевовање, моје царевање!
Цар ти бијах, док у мајке бијах —
Свак ме младу царем зовијаше,
Мила мајко: црвен каранфиле.
Сад сам млада у ружи заспала,
Мене мајка из руже будила:
— Устај горе, црвен каранфиле!

Панувши јој кућа на главу, још ако је у инокоштини, сјећа се свога дјевовања — свога царевања, кому није знала цијене, док није капу промијенила; па по оној — „имадох, те не знадох те; изгубих те, познадох те“ — тужно се обазире за се и попут Леопардија болно уздише за минулим данима:

Ком' младост прође, прође за нав'јек!

Што знаде за весеље и живот, то је у дјевовању; што се у њему проведе — проведе, касније не ће; па знајући то, кафезлије и гугучу:

Поиграјте, лахке ноне,
Хватајте се, бијеле руке,
Док нијесте војна стекле —
Не дâ војно иќ' у коло,
Него вели: сједи доље!
Сједи доље, чувај дворе,
Да се двори не покраду,
Да ти чедо не преплаче!

Сеоске су дјевојке обично до пред удају чобанице; прву и најранију младост проведу у слободи — у пјесми и кикоту. Па има ли шта љепше од тога?

Обично чувају јањце, а могу и овце и говеда, па и други хајван. Чобани су за овцама и другим хајваном.

Оне пјевају, ови свирају.

Јово Ружу на свиралу мами:
— Хајде, Ружо, да чувамо овце!
Ја ћу овце, а ти ћеш јагањце.
— Не см'јем, Јово, караће ме мајка!
— Ак' ускара, убити те не ће,
Ак' убије, отјерати не ће,
Ак' отјера, бјежи мени, Ружо!

[1]) На темељу чега је неки и не зову „продајом“, него, услијед давања новцâ, међусобног даривања и т. д., да има „облик купње и продаје“, па и „да су ти дарови само рудименти можда ранијих обичаја куповине“, те — „да су Срби, Бугари и Хрвати, нарочито прва два народа примили овај обичај у рудиментима од Грка или римских колониста, у којих се у вријеме њиховог доласка на Балканско полуострво такође у том стању налазило“. Посљедњи до тога долази, јер нас — како вели — „упућује факт, што се у старим српским споменицима, колико ми је познато, нигдје не говори о продаји и цијени дјевојака. Да је пак иста постајала у средњем добу код српског народа, морало би, мислим, ма гдје спомена о томе бити, нарочито због тадање подјеле становништва на властелу и себре, т. ј. на владајуће и потчињене. Душанов законик, који иначе доста рачуна води о односима ових двају сталежа, не помиње ни једном ријечју куповину дјевојака“. („Глас“, LXIV., стр. 224.)

Од свирке, пјесме и кикота разлијежу се брда и долине. Пјевају на окупу и на по се; затурају шалу и игру — у весељу дане проводе. То је живот — рајски живот, живот чобански!

Па док чобани гдје на равној подини скоком, хрвањем, разном игром и уметањем тјелесну снагу кушају и јачају, дотле чобанице уз пјевуцкање везу, плету и шију — уче се раду, да буду рукате.

Жарко сунце, разузбиј ми овце!
Да навезем гране уз рукаве.
Сјутра ће ми братац у солдате —
Питаће га редом солдачија:
— Ко ти везе гране уз рукаве?
Али си се скоро оженио?
Али имаш сеју неудату?
Али имаш милу јараницу?
— Нијесам се скоро оженио,
Ни ја имам милу јараницу!
Него имам сеју неудату,
Па ми везе гране уз рукаве.

Уче се од мајке, од стрине и од других жена; учи се једна од друге.

Тим она ку̑пи рухо — помишља на удају, води бригу о сандуку. И док је ова брига сад мања, прије је била много већа, а и ра́д много тежи. Навести мараме и оплеће, оплести и прошарати велике чарапе и т. д., није био лак посао и много је времена требало. И гледајући у те ствари, које се сада већим дијелом у музејима налазе, дивимо се њиховој правилности, љепоти и вјештини руку наших старих сељакиња. С тога су „велике кошуље“ и „велике мараме“ прелазиле с кољена на кољено, као и остале хаљине (с чега су и до нас допрле), па су и при смрти старе жене по нешто остављале дјевојкама у рухо — било својима, било туђима, свакако ради севапа — за своју душу. И управо се у томе огледа — како цијена тих ствари, тако и брига за рухом, што их и сада налазимо у приносима (даровима) при прелагању сандука.

Даница болес болује,
Мајка јој рухо прелаже.
Даница мајци говори:
— Не дај ме, мајко, Јовану!
Три пут се Јован женио —
Бићу му љуба четврта.
Подај ме мајко, Милану!
Милан се није женио —
Бићу му љуба најпрва.

Како су женска дјеца већим дијелом препуштена мајчиној бризи, а мушка очиној, — то се мајка и брине за рухо својој кћери; вазда јој гледа што метнути у сандук, а особито од петнаесте године до просидбе. Тада се свали брига и на оца, или — ако је у задруви на кутњег домаћина. С тога се у оваким приликама при диоби задруге води брига — како о мушкој дјеци, тако и о женској. Је ли један члан задруге оженио сина, или удао кћер, а у другога је приспио до женидбе, или му је кћери около 15 до 16 година и није сакупила руха, даје им се по јуне накнаде; момку у име женидбе, дјевојци за руха.

Рухо се састоји из дјевојачке одјеће и дарова. Сандук се обично купује пред свадбу.

(Наставиће се.)

Opet jedan zapis pisan bosančicom.

Gosp. dr. Rudolf Münsterberg, kustos na c. i kr. dvorskom muzeju u Beču dobio je od jednog sabirača u Mostaru na dar olovnu pločicu, polomljenu u više komada, ispisanu bosančicom, koja je nagjena, kako se čini, u mostarskom kotaru, a svakako negdje u Hercegovini. Uvjeren, da je najpodesnije mjesto, gdje bi se imao taj spomenik sačuvati zemaljski muzej u Bosni i Hercegovini, imao je dobrotu, darovati ga ovom muzeju i mi ga ovdje, zahvaljujući ponovno na tom daru, priopćujemo.

Zapis ispisan je na prutici olova širokoj 5·5 *cm*, a debeloj od prilike 1·5 *mm*. Početak i konac fale i nezna se kako je bio zapis dug. Što je od njega dospjelo u zemaljski muzej ima duljinu od 16 *cm*, a prelomljeno je u 5 komada nejednake veličine.

Slova uparana su gvozdenim šiljkom dosta jasno u olovo, te su, u koliko nije natpis okrnut, dosta jasna i čitljiva. Prvih 11 redaka sadržaje novogrčki tekst, pisan bosančicom, ostalih 15 redaka slovjenski, a kako se iz toga razabire, imao je zapis da čuva polje, u kome je bio zakopan, da u njem nema gjavol „oblast“ „ni na žitu ni na vinu“.

Taj zapis prema tome spada u istu kategoriju kao i onaj klasičan, koji je imao očuvati kunovski „meteh“ od „grȁda i studena vjetra“, što sam priopćio u pošljednjoj svesci „Glasnika zem. muzeja“ na str. 349.—353.

I u ovog se zapisa zaklinje „gjavo“ uskrsnućem Hristovim, evangelistami i 310 svetimi oci, a da i u njem ima aluzije na apokalipsu, kojih je preobilno u kunovskom zapisu, svjedoči nam u njeg redak 22.—25., u kome se zaklinje 4. rijekami, koje ophode svu zemlju.

Grčki tekst donosim onakav, kako sam ga pročitao, a slovjenski osim toga i u transkripciji a glasi:

тΥω..
ωнь имгарарь тив..
ωрь гинекь тореω..
кеньдиω проковию
мирьекȣринь пети
тȣарию кенωнь док
са мегаломарьтир..
трипось мета тись те
ωтокȣ ке пантωнь а
гиωнь аминь оосьхр·
пеωпьсинь схиникь
соети полȣ томь помози
запрiеща те дѣоле бго
мь живимь кои подрь
жи небо и землȣ р
запрiеща те оаськрь
снȣтѣм христо[ои
м и д еоаӂелист[и
марькомь и мтио[м
ьлȣкомь и [иоаном
ь и т и‡ соетие
ωтачь и д рикaми
кое ωпходе соȣ зе
млȣ да немашь ω
бл]аст ни на житȣ
ни на] оинȣ паме....

„Sveti polu tom' pomozi.

Zapriešta te djavle b(o)gom' živim', koi podr'ži nebo i zemlu r (= 100?), zapriešta te vas'kr'snutjem Hristo[vi]m' i 4 eva(n)gelist[i Mar'kom i M(a)tio[m]', Lukom' i [Ivanom ' i 310 svetie otac' i 4 rikami koe ophode svu zemlu, da nemaš' o[bl]ast ni na žitu [ni na] vinu. Pame . . .

Dr. T.

Дарови земаљском музеју.

Природословним збиркама земаљског музеја у Босни и Херцеговини допринијела су слиједећа гг. дарове:

1. Г. др. Л. Адамовић, професор у Бечу: биљке са Балкана.
2. Г. маг. фармације К. Андерле у Сарајеву: ненаравно обојеног зеца.
3. Г. др. Г. Бек пл. Манагета (Beck v. Managetta), свеуч. проф. у Прагу: хербар биљка из Босне.
4. Г. др. В. Берендсен (W. Behrendsen) у Берлину: ријетке врсте *Alectorolophus*-а.
5. Г. Р. Е. Брандис, професор на гимнизији у Травнику: босанске биљке за хербар.
6. Г. И. Човић у Подградини код Опузена: риједак анатом. препарат.
7. Г. ц. и кр. надпоручник Даребничек у Мостару: један *Buteo ferox*.
8. Г. др. А. пл. Деген, професор у Будимпешти: ријетке биљке из Угарске, Хрватске и Далмације.
9. Г. Л. Гангелбауер, директор ц. кр. дв. музеја у Бечу: кукце са пута у западним Алпама.
10. Г. др. Л. Герхарт (Gerhardt), доцент на свеучилишту у Вратислави: кукце из Херцеговине и *Opelionide* из Босне.
11. Г. др. М. Грабовски, ц. и кр. штопски лијечник у Мостару: *Pholeuonopsis Grabovskii* Apfelb. — Уникум.
12. Г. Барон Х. Хандел-Мазети (Handel-Mazetti) у Бечу: *Taraxacum Schroeterianum* H. M.

13. Г. М. Хилф у Дервенти: разне пјевачице и птице.
14. Г. др. Г. пл. Хорват (Horvath), равнатељ кр. угарског народног музеја у Будимпешти: кукце из хрватског приморја.
15. Г. Фр. Маценауер (Matzenauer), ц. и кр. војни грађевни мјерник у Сарајеву: колеоптере из Босне и Херцеговине.
16. Г. др. Ц. де Мархесети (C. de Marchesetti, равнатељ градског музеја у Трсту: *Heliosperma Tomasinii* Vis.
17. Г. Hon. Н. Чарлс Ротшилд (Hon. N. Charles Rothschild у Трингу (Tring) у Енглеској: ријетке кукце.
18. Г. др. Х. Сабрански (Sabransky) у Сехау-у (Söchau): биљке из Штајерске.
19. Г. проф. др. Е. Сагорски у Наумбургу н. С.: разне биљке.
20. Г. др. Ј. Салберг (Sahlberg), професор на свеучилишту у Хелсингфорсу: кукце са свога путовања у средоземним земљама.
21. Г. Л. Шлабиц (Schlabitz) у Теслићу: кукце из сјеверне Босне.
22. Г. др. Руд. Стурани (Sturany), кустос на ц. кр. дв. музеју у Бечу: мекушце из Босне и Херцеговине.
23. Г. М. Вечки (Wetschky) у Гнаденфелду: *Liparis Loeselii* Rich.
24. Х. Цан (Zahn) у Карлсрухе: разне хирације.

Археолошким и етнографским збиркама земаљског музеја стигоше слиједећи дарови:

1. Г. др. Рудолф Минстерберг, кустос ц. кр. дворског музеја у Бечу: Стари запис писан босанчицом на оловној плочи, ископан у мостарском котару. (Приопћена у овој свесци „Гласника зем. муз.“, стр. 540.
2. Г. Касум Пољаковић, оружнички стражмештар у Викочу: стари запис на папиру у заштиту њива, ископан из једне борове кладе у шуми Хомарине код Јечмишта (котар Фоча). (Приопћен у „Гласнику зем. муз.“, св. XVIII., стр. 349.—354.)
3. Г. Мирко пл. Ђурковечки, посједник у бос. Градишки: 10 прехисторичких прешљенова, 1 земљану кашику, 1 лијепу укосницу од рожине, 2 сребрна новца келтског кова, 3 фибуле и више зрна од емаља и бронца уз друге ситније предмете. Све споменуто нашли су сељаци на Гредама у Д. Долини пригодом окапања кукурузе.
4. Г. Томо Драгичевић у Жепчу: уломак бушене камене сјекире и разне неолитске налазе од кресена кремена из Ћустуше у Поњеву и са брда Орашца у котару Жепчу. (Ср. „Гласник зем. муз.“, св. XVIII., стр. 243. и 244.)
5. Г. барун Калман Мишке у Кисеку: лијепу збирку бронцаног накита из прехисторијског насеља у Vélém Szt. Vid-у у Угарској.
6. Г. др. Људевит пл. Талоци (Thallóczy), одјелни предстојник у заједничком министарству финанција у Бечу: 1. збирку оригиналних писама из босанске Крајине из XVI. и XVII. вијека (приопћена у „Гласнику зем. муз.“, св. XVIII., стр. 217.—283.): 2. дванаест фотографија босанских листина из XIII. и XIV. вијека (приопћених у „Гласнику зем. муз.“, св. XVIII., стр. 401. и сл.).
7. Г. Андрија Медаковић, цестар у Подроманији: лијепи низ прехисторичких налаза, ископаних у једној громили на Гласинцу. (Посредовањем г. грађ. савјетника Будауа.)
8. Г. Бертхолд (Bärthold), надпастор у Халберштату: 7 комада брушених неолитских клинова и сјекира из Харцгау-а.
9. Котарски уред у Травнику: справу за кривотворење турских новаца, нађену пригодом демолирања једне куће у Травнику.
10. Г. Х. Ретингер (Roettinger), вл. перовођа и котарски управитељ у Сребрници: руске и бизантинске новце, међу њима златан цара Јустинијана из Грахова.
11. Г. мјерник Јениш (Jenisch) у Инсбруку: вриједну збирку грчких и римских новаца, што их је сабрао у Ћуприли у Македонији.
12. Г. Дервиш еф. Бајрић, вјероучитељ у Бос. Градишки: лијепу амфору и више римских новаца из Бос. Градишке.
13. Г. О. Рајзер (Reiser), кустос зем. музеја у Сарајеву: новац Валентинијана II. из Дољана код Метковића.
14. Г. оружнички стражмештар Ћормарковић у Которском: денар *Carisia* из Мелине (посредовањем г. куст. Рајзера).
15. Г. Вујичић, пекар у Бос. Градишки: денар Веспазијана из околице Бос. Градишке (по г. канцелисту Зеленки).
16. Г. Авдо Чаић у Теочку: бакрени новац Јулијана (по г. одјелном предстојнику Л. пл. Талоцију).

17. Г. Фишер (Fischer), трафикант у Зворнику: неколико римских новаца (по горњем).
18. Г. Ибро Буцаловић, подворник у Сарајеву: један римски и 2 дубровачка новца из Богодоља у Чабуљи-планини.
19. Г. М. Рибарић (Ribarich), грађ. надсавјетник у Сарајеву: збирку новијих новаца, нађених код ограђивања киселице у Кисељаку те римске старине из Вел. Кладуше.
20. Г. др. Е. Граматовић (Gramatowicz) у Јајцу: старине, ископане код градње његове куће.
21. Г. др. В. Радимски (Radimsky), котарски предстојник у Јајцу: лијепи вотивни фрагменат са нимфом и написом из Шипова.
22. Г. И. Леви (Levy), управитељ гл. откупног уреда за духан у Чапљини: лијепу бронцану римску фибулу из Кручевића.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.